

UDK 902/904 (05)

ISSN 0581-7501

GLASNIK
ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE
U SARAJEVU

HERALD
OF THE NATIONAL MUSEUM
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN SARAJEVO

ARHEOLOGIJA
ARCHAEOLOGY

NOVA SERIJA – NEW SERIES

SVESKA – VOLUME 48/49 (1996.-2000.)

GZM (A)	NS 48/49 (1996.-2000.)	Strana 1-458	SARAJEVO	2001.
---------	------------------------	--------------	----------	-------

Sarajevo, 2001.

Objavlivanje ove sveske Glasnika Zemaljskog muzeja realizirano je uz finansijsku pomoć Vlade Federacije Bosne i Hercegovine (2000. godine).

Članovi uredništva:

Mr. Lidija Fekeža,
Mr. Mirza Hasan Čeman
Margita Gavrilović
Zilka Kujundžić-Vejzagić

Odgovorni urednik:

Mr. Lidija Fekeža

Izdavač: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo,
Zmaja od Bosne 3
www.zemaljskimuzej.ba

Za izdavača: Prof. dr. Đenana Buturović

Izlazi jednom godišnje

Tiraž: 600

Tehnički urednik: Muriz Redžović

Prevod na engleski jezik: Elma Dizdar

Lektor: Dr. Aiša Softić

Korektor: Andrea Dautović

Priprema za štampu (DTP): Mahir Sokolija

Štampa: DES d.j.l.

Za štampariju: Džemal Bašić

SADRŽAJ (TABLE OF CONTENTS)

IN MEMORIAM

Zilka Kujundžić-Vejzagić In memoriam dr. Milica Kosorić <i>In Memoriam, Dr. Milica Kosorić</i>	5-9
Zdravko Marić In memoriam akademik Borivoj Čović <i>In Memoriam, Academician Borivoj Čović</i>	10-17
Veljko Paškvalin In memoriam dr. Ivo Bojanovski <i>In Memoriam, Dr. Ivo Bojanovski</i>	18-29

NAUČNI I STRUČNI ČLANCI (SCIENTIFIC AND SPECIALISTIC ARTICLES)

Zilka Kujundžić-Vejzagić Pećina Pod lipom – paleolitsko stanište na Glasinačkoj visoravni <i>Pećina pod Lipom – Palaeolithic Settlement on the Glasinac Plateau</i>	33-89
Brunislav Marijanović Prusac (Biograd) – prapovijesno višeslojno nalazište-eneolitički slojevi <i>Prusac (Biograd) – Prehistoric Multi-Layered Archaeological Site – Eneolithic Layers</i>	90-114
Branka Raunig Prahistorijski nalazi na srednjovjekovnom gradu Cazin <i>Prehistoric Archaeological Finds in the Medieval Town of Cazin</i>	115-163
<u>Ivo Bojanovski</u> Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoj Bosni <i>The Roman Sarcophagus from Konjević Polje in Eastern Bosnia</i>	164-212
Branka Raunig Urna sa natpisom iz Založja <i>The Urn with Inscription from Založje</i>	213-230
Lidija Fekeža Kasnosrednjovjekovno naselje Čelopek u Ostojićevu kod Bijeljine <i>The Late-Medieval Settlement "Čelopek" in Ostojićevo near Bijeljina</i>	231-299
Mirsad Sijarić Kasnosrednjovjekovne mamuze iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine <i>The Late-Medieval Spurs from the Collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina</i>	300-346

Mirsad Sijarić	
Nalazi majolike XIV i XV stoljeća iz Bobovca i Kraljeve Sutjeske	
<i>The 14th and 15th Century Maiolica Finds from Bobovac and Kraljeva Sutjeska</i>	347-369
Salih Jalimam	
Srednjovjekovni grad Vesela Straža (prilozi za studiju)	
<i>The Medieval Town of Vesela Straža (contributions to the study)</i>	370-385
Nataša Šahinović	
Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoki	
<i>New Finds in the Medieval Town of Visoki</i>	386-394
Esad Vesković	
Problemi održavanja i zaštite kamenih spomenika na otvorenom prostoru	
<i>Problems of Preservation and Conservation of Stone Monuments in the Open</i>	395-400

BIBLIOGRAFIJE I OSVRTI (BIBLIOGRAPHIES AND REVIEWS)

Andrea Dautović, Olga Lalević	
Pregled arheoloških radova u izdanjima	
Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (1988.-2000.)	
<i>Review of Archaeological Writings in Publications of the</i>	
<i>National Museum of Bosnia and Herzegovina (1988-2000)</i>	403-414
Esad Kurtović	
Bibliografija radova dr. Pavla Anđelića (1920.-1985.)	
<i>Bibliography of Works of Dr. Pavao Anđelić (1920-1985) (On the occasion</i>	
<i>of the 80th anniversary of birth and 15th anniversary of death)</i>	415-422
Mirsad Avdić	
Bibliografija radova Prof. dr. Esada Pašalića (1915.-1967.)	
<i>Bibliography of Works of Prof. Dr. Esad Pašalić (1915-1967) (On the occasion</i>	
<i>of the 85th anniversary of birth)</i>	423-429
Veljko Paškvalin	
Otvaranje obnovljene stalne arheološke postavke "Bosna i Hercegovina u antičko doba"	
s osvrtom na njezine stvaraoce	
<i>Opening of the Restored Permanent Archaeological Exhibition</i>	
<i>"Bosnia and Herzegovina in Antiquity" with a Retrospect of Its Originators</i>	430-447
Esad Kurtović	
Uz izdanje zbornika: Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine	
od prahistorije do početka XX vijeka, Muzej grada Zenice, Zenica, 1999.	
<i>On the Occasion of Publication of the Anthology: Mining Industry and Metallurgy</i>	
<i>of Bosnia and Herzegovina from Prehistory to the Beginning of the 20th Century,</i>	
<i>Museum of the City of Zenica, Zenica, 1999</i>	448-452
Adnan Busuladžić	
Monografija Ilidža (segment arheologije), Općina Ilidža, Sarajevo 2000.	
<i>Monograph Ilidža (Archaeology Segment), Municipality of Ilidža, Sarajevo 2000</i>	453-458

IN MEMORIAM

Dr. MILICA KOSORIĆ
(1928. – 1994.)

Kraj života Milice Kosorić sličan je tragičnoj sudbini mnogih bosanskih intelektualaca koje je vior proteklog rata odveo u jednu vrstu dobrovoljnog egzila, iz kojeg nije bilo povratka u ponovni život. Izbjegla je iz Sarajeva sredinom aprila 1992. godine, i umrla je u Beogradu 1994. godine; sama i ostala bez ičega. Tako je sudbini bilo lako da je odvoji od života.

Otišla je prerano, u trenutku kada je mogla dati najbolje rezultate svog predanog rada, u koji je ulagala mnogo ljubavi, ne samo zbog profesionalne ambicije nego i zbog tog što je radila na istraživanju svog zavičajnog kraja, koji je, nažalost, bio najžešće i najtragičnije ratište u Bosni. Stvari mogu da nestanu, a da ipak nastave da postoje i bole. Postati izgnanik znači ući u

znak navoda, nestvarnog prebivanja u kojem više ništa nije stvarno, ono što jeste. Patnja za zavičajem i bližnjima, kao i nesretan život beskućnika u izbjeglištvu, bez sumnje su utjecali na njeno već poljuljano zdravlje i podstakli tešku i neizlječivu bolest.

Milica Kosorić je rođena 27. jula 1928. godine u mjestu Kučajni kod Požarevca u Srbiji, ali potiče iz stare i ugledne srpske porodice iz Goražda. Roditelji su joj bili učitelji. U njenom porodičnom svijetu otac Dejan bio je simbol života. Još kao veoma mlada djevojka, u društvu sa njim, jašući na konju obilazila je istočnobosanske vrleti u potrazi za kulturnom zaostavštinom tog kraja. Bio je to već tada romantičan bijeg u svijet arheologije, kojoj je, kasnije, poklonila čitav svoj život.

Po završetku studija arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1955. godine zaposlila se kao kustos u Narodnom muzeju u Požarevcu, ali već 1962. godine dolazi u Bosnu i dobija posao u Muzeju istočne Bosne u Tuzli. Brzo pronalazi svoje mjesto u novoj sredini. Zahvaljujući izraženim radnim kvalitetima, i kao veoma sposobna i energična osoba, M. Kosorić postaje i direktor Muzeja. Na toj dužnosti ostala je više godina. Uprkos mnogim obavezama, kao urednik muzejskog časopisa *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* uspjela je da okupi tada veoma ugledna imena naše arheologije, koji su tu objavljivali svoje radove (A. Benac, Đ. Basler, B. Čović i dr.).

Ali vratimo se arheologiji, gdje je njena osnovna preokupacija bila usmjerena na izučavanje prahistorije Podrinja. Sredinom 1960. godine započela je sa istraživanjem prahis-

torijske nekropole u okolini Bijeljine i neolitskog naselja u Batkovićima. Kasnije, 1968. godine počinje dugoročna istraživanja nekropola sa humkama u Podrinju, na području mjesta Pađine i Ročevića kod Zvornika. Taj projekt traje sve do 1972. godine. Rezultati do kojih je došla na ovom kompleksu imali su veliki značaj za izučavanje prahistoriji ovog kraja. Uporedo sa ovim radom izvršila je i istraživanje na nekropoli Međa u Podčaušu kod Bratunca. Godinama radi duž Podrinja, u okviru općih arheoloških i posebno planiranih istraživanja, u jednom dijelu oblasti srednjeg i donjeg Podrinja, sa zadatkom da prikupi što više podataka o postojanju i rasprostiranju nekropola sa humkama. Bilo je tu još niz drugih sondažnih rekognosciranja i sistematskih radova, o kojima je M. Kosorić redovno objavljivala terenske izvještaje.

Na osnovu dugogodišnjih planskih istraživanja nastala je njena doktorska disertacija, koju je 1974. godine odbranila na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a 1976. godine je objavljena pod naslovom *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*.

Milica Kosorić je 1979. godine primljena u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu sa zvanjem višeg naučnog saradnika, a 1984. godine stiče u ovoj instituciji zvanje naučnog savjetnika. Fokus njenog interesovanja i dalje je arheološka problematika Podrinja. Nastavila je istraživanja nekropola i naselja bronzanog doba u gornjem toku rijeke Drine, oko Srebrenice i Goražda, koja su mogla pomoći konačnom razrješenju problema razvoja bronzanog doba u Podrinju. U toku svoje naučne karijere u Zemaljskom muzeju radila je još jedan značajan projekt-prikupljala je i sređivala građu o prahistorijskim ostavama u Bosni i Hercegovini. Neposredno pred rat, oba ova rada su bila u pripremi za štampu. No, da li su negdje sačuvani nije nam poznato. Istina je, dio dokumentacije vezane za njena istraživanja čuva se i danas u Zemaljskom muzeju.

Pored samostalnih projekata, odmah po dolasku u Zemaljski muzej, M. Kosorić se uključila u izradu publikacije *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, kapitalnog djela dugogodišnjeg timskog rada bosanskohercegovačkih arheologa, koje je objavljeno 1988. godine u Sarajevu, u povodu proslave stogodišnjice Zemaljskog muzeja.

Svima koji su je poznavali, Milica Kosorić će ostati u sjećanju ne samo kao stručnjak već i kao tiha i dobra prijateljica i kolegica. Iza nje je ostalo 75 objavljenih stručnih i naučnih radova i nekoliko manjih studija. To je više nego dovoljno za jedan ljudski život.

Zilka KUJUNDŽIĆ-VEJZAGIĆ

SKRAĆENICE

Archaeologia Iugoslavica	– Archaeologia Iugoslavica. Izdanje Saveza arheoloških društava Jugoslavije. Beograd.
AP	– Arheološki pregled. Izdanje Saveza arheoloških društava Jugoslavije. Beograd.
ČGT	– Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne. Tuzla.
GZM	– Glasnik Zemaljskog muzeja. Sarajevo.
Materijali	– Materijali. Izdanje Saveza arheoloških društava Jugoslavije. Beograd.
Starinar	– Starinar. Izdanje Arheološkog instituta. Beograd.
Zbor. Nar. muz.	– Zbornik Narodnog muzeja. Beograd.

IZBOR OBJAVLJENIH RADOVA

1965.

1. Praistorijska nekropola u selu Dvorovima kod Bijeljine. ČGT VI, 1965., 83-90.
2. Probni arheološki radovi na lokalitetu "Brdo" u Dvorovima. ČGT VI, 1965., 91-95.
3. Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika. ČGT VI, 1965., 49-56.

1967.

4. (sa B. Stalio) Neolitsko naselje u selu Batkoviću kod Bijeljine. ČGT VII, 1967., 21-27.
5. Praistorijska nekropola kod Bijeljine. ČGT VII, 1967., 29-33.

1970.

6. (sa D. Krstić) Iskopavanje praistorijskih humki u Pađinama i Roćeviću. ČGT VIII, 1970., 23-36.
7. Nekoliko naselja na lokalitetu Dobrovac. ČGT VIII, 1970., 9-13.
8. Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu Brdo u Donjoj Mahali kod Orašja. ČGT VIII, 1970., 41-43.

1972.

9. Iskopavanje humki na lokalitetu Međa u Podčaušu. ČGT IX, 1972., 33-36.
10. (sa D. Krstić) Iskopavanje praistorijskih humki u Pađinama i Roćeviću 1970.-1971. ČGT IX, 1972., 9-27.
11. Istraživanje humke u Bratuncu. ČGT IX, 1972., 75-78.

1975.

12. Istraživanje praistorijskih humki na području Padine – Trnovice. ČGT XI, 1975., 15-20.
13. Istraživanje praistorijskih humki na području srednjeg Podrinja. ČGT XI, 1975., 5-9.

1976.

14. Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja. Tuzla, Muzej istočne Bosne, 1976., 90+Tbi. I-XXV. (Dissertationes et monographiae XVIII).

1978.

15. Nalazi bronzanog objekta iz Gornjeg Zalukovika kod Vlasenice. ČGT XII, 1978., 19-20.
16. Rezultati istraživanja humki na području Ročevića 1977. godine. ČGT XII, 1978., 23-29.
17. Rezultati probnih radova na lokalitetu Njive kod Patkovače. ČGT XII, 1978., 17-18.
18. Gradina kod Savića, Šekovići – gradinsko naselje. AP 20, 1978., 25-26.

1979.

19. Rezultati istraživanja praistorijskih nekropola i naselja na području Podrinja 1974.-1977. Starinar n. s. XXVIII-XXIX, 1977.-1978. (1979.), 173-199.

1980.

20. Praistorijska naselja na području Spreče. ČGT XIII, 1980., 103-116.
21. Rezultati istraživanja na nekropoli Karavlaške kuće u Pađinama 1979., GZM n.s. A, XXXIV, (1980.), 35-42.

1982.

22. Rezultati iskopavanja humki na nekropoli Šumc u Ročeviću. Starinar n.s. XXXIII, 1981. (1982.), 41-46.
23. Rezultati istraživanja praistorijskih naselja na području Semberije. ČGT XIV, 1982., 121-132.

1983.

24. Rezultati istraživanja praistorijske humke na nekropoli Krčevine 1979. godine. Zbor. Nar. muz. XI, 1983., 31-40.
25. Praistorijsko naselje Gradina u Savićima kod Šekovića. GZM n.s. A, 38, 1983., 73-94.

1984.

26. Novi podaci o sahranjivanju na praistorijskim humkama u Ročevićima i Pađinama. ČGT XV, 1984., 58-65.

1985.

27. Rezultati istraživanja praistorijskih nekropola i naselja na području istočne Bosne. Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici. Materijali XX, (Mostar, 21.-23. X 1980.), SADI Beograd, 1985., 5-15.
-

1988.

28. Hronološka determinacija grobova iz humki sa poteza Trnovice-Pađine-Roćeveći. Zbor. Nar. muz. XIII-I, Beograd, 1988., 22-27.

1989.

29. Rezultati istraživanja humki kod Foče i Višegrada. GZM n.s. A., 42/43, 1989., 23-34.
30. Naselja i humke na Borak brdu kod Goražda. GZM n.s. A, 44, 1989., 129-151.

1990.

31. Humke na lokalitetu Gromile u Štrpcima. GZM n.s. A, 45, 1990., 23-26.
32. Praistorijsko naselje Dvorišta u Drinjači kod Zvornika. GZM n.s. A, 45, 1990., 27-34.
-

IN MEMORIAM

Akademik BORIVOJ ČOVIĆ
(1927. – 1995.)

U Bijaću je 1. juna 1995. godine iznenada preminuo akademik Borivoj Čović, naučni savjetnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Rat u Bosni i Hercegovini i prerana smrt onemogućili su Borivoju Čoviću nastavak izuzetnog naučnog rada i objavljivanje završenih ili skoro završenih studija. Najveća šteta za nauku je što akademik Čović nije stigao objaviti sinteze dvadesetčetverogodišnjih arheoloških istraživanja (1959.-1983.) brončanodobnog i željeznodobnog naselja Pod kod Bugojna i veliku studiju *Brončano doba sjeverozapadnog Balkana* pripremanu za Njemački arheološki institut u Berlinu. U ratnom bezumlju u Bosni (1992.-1996.) zameo se trag rukopisima ovih monografija.

Akademik Borivoj Čović je rođen 24. X 1927. godine u Sarajevu, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Studirao je, diplomirao (1954.) i doktorirao (1965.) na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Od 1953. godine do penzionisanja u jesen 1992. godine radio je u Zemaljskom muzeju, prvenstveno kao stručnjak za brončano doba. U Zemaljskom muzeju je bio izabran u zvanja: kustos, naučni saradnik, viši naučni saradnik i naučni savjetnik. Od 1957. do 1967. godine bio je načelnik Arheološkog odjeljenja, a od 1967. do 1973. godine direktor Zemaljskog muzeja. U Zemaljskom muzeju je radio i kao odgovorni urednik Glasnika Zemaljskog muzeja, n. s. Arheologija od 1974. godine do početka rata u Sarajevu u proljeće 1992. godine. Od izuzetnog značaja za upoznavanje rezultata naučnih istraživanja u okviru Zemaljskog muzeja (arheologija, etnologija i prirodne nauke) u srodnim naučnim institucijama u velikom dijelu svijeta bilo je ponovo pokretanje i objavljivanje *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums*, Sarajevo, 1971. godine, na četiri svjetska jezika. Tri zadnje sveske WMBHL-a A. (1974.-1979.) objavljene su pod uredništvom Borivoja Čovića. Na Katedri za historiju na Filozofskom fakultetu Borivoj Čović je bio od 1973. godine profesor arheologije. Mentor i nastavnik postdiplomskih studija "Ilirologija" bio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i na odgovarajućim studijama u Dubrovniku ("Kulturna povijest Jadrana"). Bio je mentor doktorantima i specijalizantima nekolicine mladih stručnjaka iz Njemačke i USA.

Za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Borivoj Čović je bio izabran 1978., a za redovnog člana 1987. godine. Akademik Čović je u ANUBiH-u bio sekretar Odjeljenja društvenih nauka i član više odbora. Od 1963. godine bio je stalni član Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i stalni član redakcije Godišnjaka Centra. Za direktora toga Centra i odgovornog urednika Godišnjaka Centra bio je izabran 1989. godine.

Član Njemačkog arheološkog instituta u Berlinu Borivoj Čović je bio od 1976. godine.

Za istaknute rezultate u višegodišnjem radu bio je odlikovan Ordenom rada sa srebrnim vijencem 1971. godine i Ordenom rada sa zlatnim vijencem 1985. godine. Zbog vrhunskih dostignuća u naučnoistraživačkom radu Borivoju Čoviću je dodijeljena 27.-julska nagrada SRBiH za 1977. godinu.

Glavna oblast naučnog rada Borivoja Čovića je bila prahistorija, uglavnom brončano i željezno doba, a djelimično i bakreno i neolitsko doba. Bavio se i problemima umjetnosti brončanog i željeznog doba, problemom prahistorijske metalurgije, pitanjima etnogeneze i kulturnog razvoja Ilira, te njihovog odnosa prema drugim etničkim skupinama. Pretežan dio terenskoistraživačkog rada B. Čovića je bio posvećen istraživanju gradina: Kekića glavice kod Bosanske Krupe, Zemunica u Radosavskoj (Banja Luka), Velika gradina u Varvari (Prozor), trostruka gradina (Sovići, Grude) i Nečajno kod Posušja, a posebno Pod kod Bugojna (1959.-1983.). Iskopavao je i prahistorijske grobne gomile (tumuluse): Podiljak u Sjevernom (Rogatica), Ljeskova glavica u Ljubomiru (Trebince), Orah kod Bileće, Pac polje kod Nikšića i Gubavica kod Mostara. Od neolitskih nalazišta istraživao je višeslojno naselje u Gornjoj Tuzli. Dosta intenzivno se bavio i arheološkom topografijom: kartirao je i opisao nekoliko stotina nalazišta u sjeverozapadnoj, jugozapadnoj i jugoistočnoj Bosni, dijelovima centralne Bosne, te zapadne i istočne Hercegovine. Posebno treba istaći arheološka istraživanja na gradinskom lokalitetu Pod kod Bugojna, koja su trajala 24 godine i predstavljaju jedino gradinsko naselje na sjeverozapadnom Balkanu i u jugozapadnoj Panoniji koje je istraženo u cjelini i koje je omogućilo potpuni uvid u organizaciju naselja, sa kućama i ulicama, u prahistorijskoj aglomeraciji ovoga tipa. Izuzetno razučena stratigrafija Poda danas služi kao jedan od osnovnih oslonaca za kronologiju brončanog i željeznog doba na sjeverozapadnom Balkanu.

Borivoj Čović je bio inicijator, rukovodilac rada i glavni urednik *Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine* u 7 tomova (3 toma tekstova i 4 toma mapa). Taj Leksikon obuhvaća 6500 odrednica, a na njegovoj izradi je učestvovalo 37 autora. Sam Borivoj Čović je u tom monumentalnom djelu napisao desetak većih priloga i oko 300 manjih tekstova koji se odnose na razne arheološke lokalitete. Takav leksikon je nezamjenjiv priručnik za sva buduća istraživanja na terenu Bosne i Hercegovine i rad stručnjaka u kabinetima.

U plodnoj naučnoj djelatnosti Borivoj Čović je objavio 5 posebnih monografija, preko 70 studija (pretežno sintetskog karaktera), oko 40 stručnih radova, a održao je referate (najvećim dijelom također sintetskog karaktera) na 20 simpozija i sličnih naučnih skupova, od čega na 8 međunarodnih simpozija.

Među mnogobrojnim objavljenim studijama više njih zaslužuju posebnu pažnju i analizu. U doktorskoj tezi B. Čovića (1965.) "Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorij-

skih gradina u Bosni” prvi puta je pružen sintetiziran prikaz prahistorijskih, protoilirskih i ilirskih gradinskih naselja na teritoriji Bosne. Strogim analitičkim metodom konačno je demistificirana tzv. “gradinska kultura”, koja je unosila prilično velike zabune u prahistorijsku arheologiju naših krajeva. Borivoj Čović je dokazao da ne postoji nikakva opća gradinska kultura, nego samo kultura bakrenog, brončanog i željeznog doba, podijeljene u nekoliko kompleksa i grupacija. Ovo djelo B. Čovića zbog toga je ušlo u standardnu literaturu za proučavanje prahistorije ovih krajeva i Balkana u cjelini.

Od novijih naučnih radova potrebno je navesti znatno učešće B. Čovića u stvaranju 5 tomova čuvene “*Praistorije jugoslavenskih zemalja*”, a posebno njegove radove u IV knjizi – Bronzano doba (1983.), čiji je bio redaktor i glavni autor. U IV tomu “*Praistorije jugoslavenskih zemalja*” Borivoj Čović je objavio osam poglavlja na preko 200 stranica knjige velikog formata. Svako od ovih poglavlja za sebe predstavlja izvanrednu sintezu, zapravo svako od njih se prvi puta pojavljuje u arheološkoj literaturi. Na ogromnoj teritoriji koja se proteže od Istre do istočne Bosne, B. Čović je uspio da sagleda relevantni materijal, da prikaže osnovne kulturne karakteristike pojedinih regija i grupa u brončanom dobu i da osvijetli društvena kretanja, odnosno da završi sa historijskom interpretacijom.

Izrazito sintetski karakter imaju i slijedeći značajni radovi: “Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu” (Godišnjak CBI ANUBiH XVIII/16, 1980.), zatim “*La prima e media età del bronzo sulle coste orientali dell’Adriatico e sul suo retroterra*” (Godišnjak CBI ANUBiH XVIII/16, 1980.) i “Prahistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini – stanje i problemi istraživanja” (Godišnjak CBI ANUBiH XXII/20, 1984.). U prvom od njih Borivoj Čović je iznio podatke o prvim izrađevinama od željeza na terenu sjeverozapadnog Balkana, a zatim obradio društveno-ekonomska kretanja koja su dovela do prerade željeza na ovom prostoru, kao i sve posljedice koje je ova metalurgija prouzročila. Početak željeznog doba je donio jednu novu društveno – ekonomsku revoluciju. Osjeća se ubrzani napredak u svim pravcima, a etnogenetska integracija povlači za sobom formiranje većih plemenskih zajednica (ilirskih u prvom redu). Drugi od navedenih radova tretira pojavu brončanih izrađevina na istočnoj jadranskoj strani i sve promjene u kulturnom pogledu koje nova oruđa i oružja donose tamošnjim društvenim zajednicama. Posebno je važna obrada srednjeg brončanog doba, jer je taj period izuzetno malo poznat na širim balkanskim prostorima, pa je svaki doprinos u tom pogledu dragocjen. U trećem radu autor je iznio pregled prahistorijskih perioda u BiH, a u svakom od njih obradio intenzitet metalurške djelatnosti i tipove odgovarajućih izrađevina. Posebno je naglašena pojava i razvoj ove djelatnosti u bakrenom dobu, zatim njegova strategija u ranom i srednjem brončanom dobu, i veoma snažan razvoj prerade željeza u zadnjem prahistorijskom periodu. Ovaj rad je, u isto vrijeme, i izuzetno dobar priručnik.

Između referata održanih na naučnim skupovima posebno treba izdvojiti slijedeće:

- “Umjetnost kasnog brončanog i ranog željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu” na naučnom skupu o duhovnoj kulturi Ilira u Herceg Novom 1983. godine,
- “Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte” na međunarodnom naučnom skupu o etnogenezi evropskih naroda u Mainzu na Rheini 1982. godine,

- "Einige Anmerkungen zu dem Problem der Entstehung der Bronzezeitkulturen" na trećem poljsko-jugoslavenskom okrugiom stolu 1983. godine,
- "Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans - 7 to 5 Century" na međunarodnom simpoziju u Trentu 1983. godine.

Navedeni referati predstavljaju sinteze visokog dometa i pokazuju da se radi o autoru najvišeg formata.

Borivoj Čović je bio jedan od najboljih poznavalaca brončanog i željeznog doba na Balkanu i Podunavlju, a nesumnjivo je bio i daleko najbolji znalac ovih perioda na zapadnom Balkanu. Bio je izuzetno cijenjen u domaćoj i evropskoj naučnoj javnosti, posebno onoj koja se bavi balkanskom i evropskom prahistorijom; njegovi naučni rezultati su bili citirani i korišteni, i bit će to još dugo, u vrlo velikom broju naučnih radova i studija iz ove oblasti u južnim dijelovima Evrope i u svijetu uopće.

Izgubili smo Borivoja Čovića, ljubaznog i dragog čovjeka, kolegu i saradnika u mnogim korisnim poslovima. Borivoj Čović je ostavio za sobom brojna vrhunska naučna, i druga izrazito vrijedna djela inteligentnog i poštenog čovjeka. Mi ćemo ga se sjećati, a njegova djela prenositi budućim generacijama.

Dr. Zdravko MARIĆ

SKRAĆENICE

- CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
 GZM n.s. A. – Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija, Arheologija, Sarajevo.
 WMBHL – Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landes-
 museums, Sarajevo.

IZVOD IZ BIBLIOGRAFIJE

1955.

1. Preistorijski depo iz Lukavca. GZM n.s. A, X, 1955., 91-102+ Tbl. I-II.

1956.

2. Ilirska nekropola u Čarakovu. GZM n.s. A, XI, 1956., 187-204+Pl. I-II +Tbl. I-V.
 3. (sa A. Benac) Glasinac. Dio I. Bronzano doba. Sarajevo, Zemaljski muzej, 1956.,
 79+Tbl. I-XXXVIII+Pril. 1+Krt. 1 (Katalog prehistoriske zbirke, sv. 1.).

1957.

4. (sa A. Benac) Glasinac. Dio II. Željezno doba. Sarajevo, Zemaljski muzej, 1957.,
 127+Tbl. I-L+Pril. 1. (Katalog prehistoriske zbirke, sv. 2.).

1958.

5. Barice – Nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice. GZM n.s. A, XIII, 1958.,
 77-96+ Tbl. I-II.

1959.

6. Glasinac 1957. – Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa. GZM
 n.s. A, XIV, 1959., 53-85+Pril. III+Tbl. I-XIV.

1961.

7. Donja Dolina, nécropole de l' age du fer. Inventaria archaeologica, fasc. 3, 1961.,
 Beograd, Y21-Y30.
 8. Rezultati sondiranja na praistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli. GZM n.s. A, XV-
 XVI, 1960.-1961., 79-139+Pril. 1-2+Tbl. I-XV.

1962.

9. Gradinsko naselje na Kekića glavici. GZM n.s. A, XVII, 1962, 41-61+Pril. 1+Tbl. I-
 IV.

1964.

10. Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području. U: Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničavanju Ilira u praistorijsko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1964., 95-134+Krt. I-IV+Tbl. I-VI (posebno izdanje IX, CBI 1).
11. Die Inschrift von Bugojno und ihre Chronologie. *Archaeologia iugoslavica* V, 1964., 25-32+Tbl I-VII+Pril.1.

1965.

12. Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni. *GZM n.s. A, XX*, 1965., 27-145+Pril. 2.

1967.

13. O izvorima za istoriju Autarijata. *Godišnjak V, CBI 3*, 1967., 103-122.

1970.

14. Vodeći tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata, *Godišnjak VIII, CBI 6*, 1970., 67-96+Krt. I-III.

1975.

15. Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronze und Eisenzeit in Zentralbosnien, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1975., 121-129+Pl. 1 (posebna izdanja XXIV, CBI 6).
16. Zwei spezifische Typen der westbalkanischen Bogenfibel. *WMBHL V*, 1975., 19-39+Krt. I.
17. Die Befestigungen und befestigte Siedlungen des Glasinacer Gebietes, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1975., Međunarodni kolokvij "Utvrđenja ilirska naselja" (Mostar 24.-26. oktobra 1974.), 93-101+Tbl. I, 1-4, II, 1-6, Karta 1.

1976.

18. Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni. *Godišnjak XIII, CBI 11*, 1976., 105-115+Tbl. I-III.
19. *Od Butmira do Ilira*. Sarajevo, Veselin Masleša, 1976., 1-333.

1978.

20. Velika gradina u Varvari – I dio (Slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba). *GZM n.s. A, XXXII*, 1977. (1978.), 5-175+Pl. 2,3+Tbl. I-XLVII.

1979.

21. Kneževski grobovi glasinačkog područja. U: *Sahranjivanja kod Ilira*. Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu, Zlatibor 10.-12. maj. Beograd, Srpska akademija
-

nauka i umetnosti – Balkanološki institut, 1979., 143-169. (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2).

1980.

22. Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu. Godišnjak XVIII, CBI 16, 1980., 63-79.
23. "Schnur" i "Litzen" keramika na području Neretve. U: Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup – Metković 4.-7. X 1977. Split, 1980., 35-43 (izdanje Hrvatskog arheološkog društva 5).
24. La prima e media età del bronzo sulle coste orientali dell'Adriatico e sul suo retroterra – Rano i srednje bronzano doba na istočnoj obali Jadrana i u njegovom zaleđu, Godišnjak XVIII, CBI 16, 1980., 5-20+Fig. 1-6+Tav. I-VIII.

1981.

25. Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinackog područja. GZM n.s. A, 35, 99-140, 1980.-1981.
26. Tumulusi željeznog doba u Gubavici. Hercegovina 2, Mostar 1982., 13-32+Pl. 1-6.

1983.

27. Glasinačko područje. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, 183-190, Sarajevo, 1983.
28. Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century). U: L'Adriatico tra mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità (Lecce-Matera, 21-27 ottobre 1973.). Taranto, Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia, 1983., 147-154+TbI. XXXII-XXXVIII.
29. Prelazna zona. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo 1983., 390-412.
30. Regionalne grupe ranog bronzanog doba. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo 1983., 144-190.
31. Srednjobosanska kulturna grupa. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo 1983., 413-432+TbI. LXII-LXIV.
32. Eneolitski supstrat. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo 1983., 103-113. V.: I Marović – B. Čović 1983.
33. Einige Bemerkungen zum Problem der Entstehung der Bronzezeit-kulturen, Godišnjak XXI, CBI 19, 1983., 9-13.

1984.

34. Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini – stanje i problemi istraživanja. Godišnjak XXII, CBI 20, 1984., 111-144/krt. 1.
35. Bronzano i željezno doba. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast. 2. izd. Sarajevo, Veselim Masleša, 1984., 101-190.
36. Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i njenom zaleđu. Simpozijum "Duhovna kultura Ilira" (Herceg Novi, 4.-6. novembar

1982.). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1984., 7-40-Tbl. I-VI (Posebna izdanja LXVII, CBI 11).

1986.

37. Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor und Frühgeschichte. U: Bernhard – Kandler – Pálsson, Ethnogenese europäischer Völker, Stuttgart-New York, 1986., 55-74.

1987.

38. Grupa Donja Dolina – Sanski most. Praistorija jugoslavenskih zemalja V. Sarajevo 1987., 232-286+Tbl. XXIV-XXIX.
39. Srednjodalmatinska grupa, Praistorija jugoslavenskih zemalja V. Sarajevo, 1987., 442-480+Tbl. XLVIII-L.
40. Srednjobosanska grupa. Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo, 1987., 481-528+Tbl. LI-LIII.
41. Glasinačka kultura. Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987., 575-643+Tbl. LX-LXV V.: S. Gabrovec – B. Čović 1987.

1989.

42. Posuška kultura. GZM n.s. A, 1989., 61-127, Tbl. I-XVIII, Krt. 1.

1990.

43. Über die struktur der Viehzucht im nordwestlichen Balkan während der Bronze-und Eisenzeit. Godišnjak XXVIII, CBI 26, 1990., 65-73.

1991.

44. Pod kod Bugojna, naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni. Sveska 1: Rano bronzano doba. Sarajevo, 1991., 1-58+Krt. 1+Tbl. 1-29+Pril. 1-11, izdavač: Zemaljski muzej BiH.

IN MEMORIAM

Dr. IVO BOJANOVSKI
(1915. – 1993.)

Dr. Ivo Bojanovski, arheolog i konzervator, potječe iz dubrovačkog kraja, koji je znanosti i kulturi podario veliki broj intelektualaca, istaknutih znanstvenika i kulturnih radnika. Svoje znanstveno i kulturno djelovanje Bojanovski je ostvario radom čovjeka erudite na ispitivanjima antičke i srednjovjekovne baštine BiH.¹ Njegovo djelo ugrađeno je ne samo u znanost i kulturu BiH nego i daleko šire u Evropu kojoj pripadaju i ovi prostori.

Dolazak Ive Bojanovskog 1960. godine u tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu na mjesto arheologa bio je kako za njega tako i za ustanovu veliki dobitak. Institucija je, kako će se kasnije očitovati, dobila vrsnog stručnjaka klasičnih znanosti i široke kulture, a on priliku da svoje intelektualne sposobnosti i stečenu klasičnu naobrazbu pokaže u ispitivanju antičke i srednjovjekovne arheologije, napose na polju konzervacije i zaštite antičkih i srednjovjekovnih objekata.

Njegovim dolaskom se intenzivirala suradnja na polju arheologije između Zavoda i Zemaljskog muzeja. O tome svjedoče veoma zapaženi prilozi u Glasniku, glasilu Zemaljskog muzeja, najstarije naučne institucije u Bosni i Hercegovini. Zbog čestih poslovnih i stručnih sastanaka održanih u Muzeju, a naročito zbog provedenih studioznih sati u Biblioteci ovog Muzeja, Ivu Bojanovskog smo držali kao svog člana. Takva suradnja i njegova česta prisutnost u Muzeju razlog je da se Zemaljski muzej u ovom broju Glasnika zahvali i iskreno oduži Ivi Bojanovskom kao svom dugogodišnjem aktivnom suradniku. Drugi razlog bio bi posthumno objavljivanje njegova rada o nalazu iz Konjević Polja kod Vlasenice, značajnog priloga za antičku povijest i kulturu BiH.²

Kako je ovaj rad u njegovoj karijeri arheologa – znanstvenika bio i posljednji, ne možemo se oteti dojmu da je i sam dr. I. Bojanovski njime želio podariti Zemaljskom muzeju vrijedan arheološki nalaz s pisanim prilogom kao njegov pozdrav kolegama u Muzeju i izvan njega. Ivo Bojanovski je bio veoma studiozan i težio je k znanju kao

¹ Vidi: Bibliografija I. Bojanovskog u ovom broju GZM.

² Vidi članak u ovom broju GZM: Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoj Bosni. 164-212.

“cervus ad fontes aquarum...”.³ radeći za znanost i bolju budućnost antičke arheologije kod nas.

Rodio se 16. 1. 1915. u Grabovcu u Župi Dubrovačkoj. Osnovnu školu i klasičnu gimnaziju završio je u Dubrovniku. Po završetku gimnazije odlazi na studije u Zagreb, gdje na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1937. godine diplomira XVIII grupu znanosti, klasičnu filologiju s arheologijom i poviješću staroga vijeka.

Poslije studija krenuo je kao mlad profesor-suplent, predavajući klasične jezike, latinski i grčki. Kraće vrijeme kao profesor-suplent ostaje u Zagrebu, pa onda odlazi u Dubrovnik, odakle opet kao srednjoškolski profesor nastavlja raditi u Kninu, a kao njegovo mjesto službovanja spominje se i Karlovac.

Završetkom II svjetskog rata dolazi u Bosnu, prihativši službu srednjoškolskog profesora u Banjoj Luci, pa zatim u Doboju. Iz Doboja kao iskusni profesor s klasičnom naobrazbom prihvata u Sarajevu odgovorno mjesto profesora na Prvoj klasičnoj gimnaziji gdje je među đacima stekao i uživao veliko poštovanje i povjerenje. O njemu su govorili kao o svestrano naobraženom profesoru. Kasnije su ga kao arheologa i konzervatora rado sretali i s njim razgovarali. Mnogi njegovi đaci stekli su fakultetske naobrazbe.

Već na samom početku djelovanja u arheološko-konzervatorskoj službi, započinje vrlo aktivno ispitivati krajeve u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, odnosno krajeve današnje BiH. Uporedo sa istraživanjima vezanim za konzervaciju srednjovjekovnih gradova i utvrda Bojanovski se bavio srednjovjekovnom arheologijom i njezinom poviješću, istina samo s nešto manjim opusom, ali u znanstvenom pogledu također zapaženom. Radeći u službi Zavoda vršio je na području BiH sve arheološke radove – od obilazaka terena, rekognosciranja, preko sondažnih i zaštitnih do sistematskih iskopavanja.

Dr. Ivo Bojanovski, arheolog i konzervator u zvanju znanstvenog savjetnika odlazi vrlo skromno ili neprimjetno u zasluženu mirovinu nešto prije Agresije. Tako napušta Sarajevo i BiH 1992. godine, zemlju kojoj je najviše dao, a jedino priznanje koje je dobio za svekoliko djelo jeste Povelja HKD Napredak u Sarajevu.

U njegovom arheološko-znanstvenom radu dominira antička topografija područja rimske provincije Dalmacije. U kontekstu ispitivanja bosanskohercegovačkih prostora Ivo Bojanovski se prije svakog izlaska na teren redovito temeljno pripremao, upoznavajući se sa literaturom o kraju koji treba terenski reambulirati. Za njega se može reći da je propješačio BiH uzduž i poprijeko. Na osnovi takvog načina istraživanja krajeva rimske provincije Dalmacije, odnosno njezina dijela današnje BiH, nastalo je značajno znanstveno djelo objavljeno kao monografija pod naslovom *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, što je u stvari njegova doktorska teza, obranjena 1971. godine na Sveučilištu u Zagrebu. Ovo djelo je po metodološkom pristupu postalo poznato i prihvaćeno, te ušlo u okvire europske historiografije.

Nakon priopćenih rezultata u monografiji *Dolabelin sistem cesta ...* Ivo Bojanovski se nije prestao baviti rimskom topografijom ili putevima, već je sa istom akribijom nastavio ispitivati tragove rimskih cesta i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji u krajevima

³ Katalog-monografija izložbe “Salona Christiana”. Arheološki muzej Split, Split, 1994., str. 99, slika mozaika s prikazom dva jelena.

koji nisu bili prvobitno obuhvaćeni tezom. Na tom polju Bojanovski je dao više zapaženih priloga. Među njima je Bosanska Posavina u antici i drugi prilozi koji se vežu za topografiju predrimskih i rimskih komunikacija kao i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji s osvrtom na krajeve u BiH. U tom kontekstu u svjetlu arheoloških i historijskih izvora istraživao je prehistorijske i antičke komunikacije Salona-Narona, pa rimsku cestu na relaciji Narona-Sarajevsko polje, te istom metodom rada i krajeve u istočnoj Bosni.

Kao dobar poznavalac latinskog jezika, I. Bojanovski svoje naučno djelo *Dolabelin sistem cesta...* gradi na ispitivanju pet dobro poznatih miljokaza s početka I st. po Kr. (ugrađenih izvana u srednjovjekovni zvonik splitske katedrale), služeći se povijesno-topografskim antičkim i kasnoantičkim izvorima-Itinerarima⁴ i ostalim arheološko-epigrafskim izvorima s područja BiH, koji otkrivaju rimske puteve i njihove smjerove u rimskoj provinciji Dalmaciji. Osim miljokaza, na rimskim stelama kao i na ostalim spomenicima spominju se urbana sjedišta-municipija na ovim prostorima.⁵

Njegovi antičko-topografski prilozi općenito obrađuju rimsku topografiju pojedinih predjela. Kao antički topograf Ivo Bojanovski uložio je veliki trud i stečeno znanstveno iskustvo u traženju lokacija rimskih urbanih naselja – urbana središta romaniziranih ilirskih plemena (Dalmata, Mezeja, Desitijata, itd.) u ovim krajevima. Važno je istaknuti nastojanja Ive Bojanovskog koja su bila usmjerena u pravcu lociranja više rimskih naselja, urbanih središta-municipija. Tako on u svojim raspravama mun. Bistu(ae) Vetus locira u današnji Tomislav-Grad (Duvno), mun. Bistu(ae) Nova u današnje Bugojno, a mun. Baloie u Šipovu na Plivi. U pogledu ispitivanja rimske topografije posebno je prihvatljiva njegova ubikacija mun. Malvesiatum u Skelanima na Drini.

I. Bojanovski kao antički arheolog, istodobno epigrafičar, potaknut najnovijim nalazom iz Prisoja (Tomislav-Grad), traži delmatsko središte mun. Delminium na Duvanjskom polju. Dok ga je ranije Karlo Patsch locirao u Tomislav-Grad, dotle ga I. Bojanovski ubicira u Borčane, pod planinu Lib također na Duvanjskom polju. Za razliku od drugih mišljenja, njegovo lociranje mun. Baloie, sjedišta antičkih Mezeja, danas je prihvaćeno i smješta se u Šipovo na Plivi. U istom kontekstu značajno je mišljenje o ubikaciji He(dum?). utvrdi i glavnom sjedištu predrimskih i antičkih Desitijata, koje Bojanovski locira na uže područje Breze-Kiseljaka.

U daljem izučavanju i istraživanju antičke topografije Ivo Bojanovski kao istaknuti arheolog pružio je zapažen doprinos u ispitivanju rimskog rudarstva i metalurgije, osobito željeza. U tom pogledu on je dao značajan doprinos u ispitivanju antičkog rudarstva i metalurgije u krajevima istočne Bosne ili u antičkom kraju Argentariji s glavnim sjedištem u mun. Domavium za provinciju Panoniju i Dalmaciju, danas Gradina u Sasama.⁶ Na tom području Rimljani su intenzivno eksploatisali rude olovo i srebro. Uz ovo područje. Rimljani su razvili vrlo jaku rudarsku i metaluršku aktivnost u sjeverozapadnom dijelu BiH u krajevima Ljubije, Starog Majdana-područje Japre. U ovom kraju bilo je posebno razvijeno eksploatisanje željezne rude o čemu jasno govore brojni epigrafski spomenici kulnog i sepulkralnog karaktera, koje je, uz D. Sergejevskog, izučavao i I. Bojanovski.

⁴ O sudbini i opisu solinskih natpisa vidi: I. Bojanovski 1974., 17.

⁵ I. Bojanovski 1974., 65, sl. 5; 126, sl.11; 137, sl. 12.

⁶ Vidi u I. Bojanovski 1974. i 1988., odnosno u Bibliografiji I. Bojanovskog.

posvećujući pri tome znatnu pažnju oficinama, odnosno rudarsko-metalurškim pogonima (*officina ferraria*). U tadašnjem razvoju proizvodnje željeza ističe velike zasluge doseljenih Orijentalaca, koji su kao metalurški stručnjaci stajali na čelu ovih pogona, intenzivirajući razvoj ove djelatnosti sve do kraja VI st.

Uz spomenute rudarske krajeve BiH, Bojanovski je u svojim radovima posvećivao pažnju središnjim područjima Bosne (Fojnica, Višnjica, Kiseljak). U kontekstu istraživanja antičke arheologije i njezine povijesti u BiH najznačajniji doprinos Ive Bojanovskog bez sumnje su arheološka iskopavanja. Među najznačajnije spada arheološko iskopavanje lokaliteta Gračine na Humcu (Ljubuški) koji je važan za rimsku povijest ovih krajeva. Ispitivao je vojni logor-kastrum (*castra stativa*) ili jednostavno stalan tabor u kojem su se povremeno stacionirali sastavi rimskih vojnih jedinica, među kojima *coh(ors) III Alp(inorum) equitata* I-III st. po Kr., ističući, s obzirom na ulogu Narone u rimsko – ilirskom ratu kod osvajanja Ilirika, njegov dominantan strateški položaj, locirajući tu mansio Bigeste (Humac-Ljubuški).⁷

Izučavajući ranija rimska utvrđenja I. Bojanovski nije zaobišao ni razdoblje kasne antike. Pravi primjer je kastel u Vrbljanima od IV do VI st. – refugium-zaklon, odnosno u ratu sklonište za odbranu stanovništva od provala. Pri ispitivanju ovog kasnoantičkog naselja došao je do saznanja da utvrda ima arheoloških tragova iz prahistorijskih perioda, te iz ranog i kasnog srednjeg vijeka, pa je stoga ukazao na znanstveno pitanje izučavanja kulturno-historijskog kontinuiteta u naseljavanju populacije – naroda u različitim epohama naše povijesti, što je bitno u kontekstu praćenja kulturnih veza i međusobnih odnosa.

U sklopu istraživanja razdoblja kasne antike ističe se poglavito njegov doprinos u rasvjetljavanju nekih pitanja koja su vezana za početke kršćanstva na prostorima BiH. Gledano s tog aspekta, I. Bojanovski se bavio problemom zidanih kasnoantičkih grobnica na svod koje se povijesno najuže vežu za širenje kršćanstva u krajevima rimske provincije Dalmacije, odnosno u zaleđu Salone. Tako su mu, s obzirom na kasnoantičke grobnice na svod, u smislu njegovog naučnog zanimanja, postale značajne i starokršćanske bazilike. One predstavljaju najvjerodostojniji kulturno-povijesni dokaz širenja kršćanstva i njegova postojanja u unutrašnjosti provincije Dalmacije, tj. u zaleđu Salone i Narone. U kontekstu njegova zanimanja i znanstvenog doprinosa starokršćanskoj arheologiji ovdje ističemo kasnoantičke bazilike koje je iskopavao, a rezultate znanstveno obradio i objavio. To je bazilika u Crvenici (Tomislav Grad) s određenim znanstvenim zanimljivostima, bazilika u Prisoju (Tomislav Grad) s nalazom epigrafske potvrde municipija *Delminium* na području Duvanjskog polja, te bazilika u Vrbi na Glamočkom polju.

Zapažen je rad Ive Bojanovskog na zaštiti rimskog kompleksa arhitekture (terme, hram-nimfej) u Putovićima (Zenica) iz I-III st. po Kr.

U njegovom radu posebno mjesto, s obzirom na konzervaciju, dobija kasnoantička poljoprivredna i utvrđena građevina s početka IV st. po Kr. na Mogorjelu (Mogorilo) kod Čapljinje. Osim što je pazio i štutio kasnoantičku arhitekturu prostorom većeg objekta, unutar njega zaštitio je i gospodarske objekte kao što je presa – torcular (*torculum*) za obradu maslina i vina.

⁷ I. Bojanovski 1974. i 1988.

Pored konzervacije kasnoantičkih objekata na lokalitetu Mogorjela zaštitom njegovih bazilika (*basilicae geminae*), Bojanovski je posebno ostao zapažen čuvanjem starokršćanskih starina. U tom svjetlu, veliki doprinos je dao u zaštiti dobro poznate i kulturno-povijesno značajne bazilike iz V-VI st. u Brezi, na prostoru gdje se nalazilo glavno središte ilirsko-panonskog plemena Desitijata He(dum?), uloživši pri tome mnogo znanja i truda, baveći se istovremeno pitanjem Gota u ovim krajevima.

Ivo Bojanovski, arheolog i konzervator, ne zaboravlja ni zaštitu srednjovjekovnih bosanskih gradova-utvrda iz XIII-XV st.. Od objekata srednjovjekovne povijesti i kulture kojima je posvetio pažnju ističu se srednjovjekovni gradovi Bobovac, Kraljeva Sutjeska, Maglaj, Dobor, Soko na Plivi i Bočac. Na tom planu surađuje sa istaknutim bosansko-hercegovačkim arheologom i povijesničarem Pavom Anđelićem na zaštiti veoma značajnih gradova za povijest Bosne prije osmanskog osvajanja.

Kruna znanstvenog i kulturnog rada I. Bojanovskog je njegova monografija *Bosna i Hercegovina u antičko doba* (1988.). To je zasigurno vrijedno znanstveno djelo koje će dugo ostati nezaobilazno u izučavanju antike na prostoru BiH, pa i šire. Djelo predstavlja uspješnu sintetsku studiju u koju je njen autor uspio ugraditi stogodišnje rezultate istraživanja antičke i kasnoantičke arheologije i povijesti u okvirima institucija BiH (Zavod za zaštitu spomenika kulture, Zemaljski muzej i druge).

Ivu Bojanovskog, arheologa i konzervatora, možemo uvrstiti u red istaknutih i zaslužnih antičkih arheologa BiH i svrstati uz bok K. Patschu i D. Sergejevskom.

Dr. Veljko PAŠKVALIN

*BIBLIOGRAFIJA RADOVA DR. IVE BOJANOVSKOG,
ARHEOLOGA I KONZERVATORA
(1962. – 2000.)*

Bibliografiju dr. Ive Bojanovskog, arheologa i konzervatora bivšeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine, ne prezentiramo tematski, nego kronološki. Navedeni su njegovi znanstveni i stručni radovi, objavljeni u različitim relevantnim stručnim i znanstvenim publikacijama arheološkog, konzervatorskog i općeg kulturno-povijesnog karaktera. To su posebna izdanja – monografije, studije, referati sa skupova i preliminarni izvještaji ili stručni radovi.

Ovdje navodimo i radove objavljene u Arheološkom leksikonu BiH, tom I, koji posjeduju značajni sintetički karakter iz pojedinih oblasti antičke arheologije (saobraćaj-komunikacije, rudarstvo, metalurgija itd.).

U bibliografiji ne donosimo uobičajene skraćenice znanstvenih i stručnih relevantnih časopisa pojedinih arheoloških i njima sličnih institucija, jer su njihovi radovi u cjelini citirani unutar navedenih publikacija tj. dati su punim imenom.

U tom kontekstu, treba, isto tako, navesti i vid njegove znanstvene suradnje u regionalnim ili općinskim publikacijama arheološko – povijesnog karaktera (Visoko, itd.).

Ova Bibliografija, iako se pokazuje kao iscrpna, ne može pretendirati na cjelovitost njegovih objavljenih, bilo znanstvenih, stručnih, pa i radovima novinarskog ili esejskog zanra do kojih, ukoliko postoje, nismo mogli doći.

SKRAĆENICE

- Bulletin JAZU – Bulletin Zavoda za likovnu umjetnost, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
 CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
 GZM n.s. A – Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija, Arheologija, Sarajevo.

Posebna izdanja

1. Dolabelin sistemi cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. Djela 47, Centar za balkanološka ispitivanja Bosne i Hercegovine 2, ANUBIH, Sarajevo, 1974., 277 (monografija).
2. Bosna i Hercegovina u antičko doba. Djela LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 6, ANUBIH, Sarajevo, 1988. (monografija).

Članci, rasprave, izvještaji i prikazi

1962.

3. Arheološki spomenici. Naše starine VIII, Sarajevo, 1962., 7-16.

1963.

4. Grebine, Gornji Vakuf – Antička radionica. Arheološki pregled 5, Beograd, 1963., 122-125.
5. Nalaz srednjovjekovnih mamuza na Crkvini u Šipovu. Naše starine VIII, Sarajevo, 1963., 167-171.

1964.

6. Nastavak konzervatorskih radova na gradu Bobovcu. Naše starine IX, Sarajevo, 1964., 103-121.
7. Bilješke iz arheologije I. Naše starine IX, Sarajevo, 1964., 193-198.
8. Blagaj na Sani. Bulletin JAZU XII br. 3., Zagreb, 1964., 6-18.
9. Dretelj, Čapljina – antički grob s grobnim oltarom. Arheološki pregled 6, Beograd, 1964., 101-103.
10. Kasnoantički grobovi na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija. Naše starine IX, Sarajevo, 1964., 103-122.
11. Rimske stele iz Klotijevca na Drini. Naše starine IX, Sarajevo, 1964., 189-192.

1965.

12. Arheološki pabirci s područja antičke Domavije. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VI, Tuzla, 1965., 101-110.
13. Crkvina, Crvenica, Duvno – kasnoantička bazilika, praistorijski i antički nalazi. Arheološki pregled 7, Beograd, 1965., 135-140.
14. Novi votivni reljef Silvana i Dijane. Bulletin JAZU XIII br. 1.-2.-3., Zagreb, 1965., 11-23.
15. Stari grad Maglaj – istraživački i konzervatorski radovi 1962. i 1963. g. Naše starine X, Sarajevo, 1965., 61-97.

1967.

16. Arheološko-epigrafska bilješka sa Drine. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VII, Tuzla, 1967., 4-53.
17. Čepelica i Miruše, Zavode, Bileća – omedine, antičke i srednjovjekovne građevine. Arheološki pregled 9, Beograd, 1967., 188-191.
18. Iz rada Arheološkog referata Zavoda. Naše starine XI, Sarajevo, 1967., 187-196.
19. Nepoznata varijanta barbarske tetradrahme. Numizmatičke vijesti 25, Zagreb, 1967., 7-9.
20. Novi ilirsko – grčki šljem iz Crvenice. Naše starine XI, Sarajevo, 1967., 181-186.
21. Rimski kameni spomenici iz Rogatice. Naše starine XI, Sarajevo, 1967., 143-164.
22. Vrbljani, Grad, Ključ – kasnoantički refugij. Arheološki pregled 9, Beograd, 1967., 119-121.

1968.

23. Grad, Gornji Vrbljani, Ključ – kasnoantički kastel. Arheološki pregled 10, Beograd, 1968., 156-159. Tabl. LIV.

24. Municipium Malvesiatium. Arheološki radovi i rasprave VI. Zagreb, 1968., 241-262.
25. Prisoje. Buško Blato, Duvno – kasnoantička bazilika. Arheološki pregled 10. Beograd, 1968., 162-165, 256.

1969.

26. Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara. Naše starine XII, Sarajevo, 1969., 27-54.
27. Mogorjelo – Rimsko Turres (Prilog topografiji provincije Dalmacije). GZM n. s. A, XXIV . Sarajevo, 1969., 137-163.
28. Sa Džemal Čelić: Kasnoantička bazilika u Brezi. Problem i konzervacija. Naše starine XII. Sarajevo, 1969., 7-5.
29. Mogorjelo. Prikaz djela E. Dyggvea i H. Vettersa. Naše starine XII. Sarajevo, 1969., 191-196.

1970.

30. Pelva i Salviae. Prilog antičkoj topografiji rimske provincije Dalmacije. Adriatica, Praehistorica et Antiqua, Zagreb, 1970., 503-522.
31. Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja. GZM, n.s. A, XXV. Sarajevo, 1970., 5-18.

1972.

32. Mogorjelo. Das römische Turres. Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, Band II Heft A- Archäologie, Sarajevo, 1972., 185-214.
33. Severiana Bosnensia. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IX, Tuzla, 1972., 37-52.
34. Novi Elagabalov miljokaz iz Bosanske Posavine. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu – 3. ser. VI-VII, Zagreb, 1972.-1973., 163-176.
35. Pavlovac na Prači. Naše starine XIII, Sarajevo, 1972., 71-77.
36. Sokol na Plivi. Naše starine XIII, Sarajevo, 41-69.

1973.

37. Ključ na Sani, Ključ – srednjovjekovni grad. Arheološki pregled 15, Beograd, 1973., 100-105.
38. Problem ubikacije Bigeste. GZM n.s. A, XVII-XVIII, Sarajevo, 1972.-1973., 303-311.
39. Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija. Simpozij "Srednjovjekovna Bosna i europska kultura". Izdanje Muzeja grada Zenice. Radovi III. Zenica, 1973., 393-414.
40. Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta. Godišnjak X. Centar za balkanološka ispitivanja 8, ANUBIH, Sarajevo, 1973., 137-187.

1974.

41. Baloie- rimski municipij u Šipovu na Plivi. Arheološki radovi i rasprave VII, JAZU, Zagreb, 1974., 347-369.
  42. Krupa na Uni, Krupa – srednjovjekovno i tursko utvrđenje. Arheološki pregled 16, Beograd, 1974., 129-132, 172, Tabl. LIV, i LV, 1.
-

1975.

43. Novi rimski miljokazi iz Ljubomira i Poljica kod Trebinja. *Tribunia* 1, Trebinje, 1975., 53-64.
44. Nouvelle confirmation epigraphique de Delminium dans le Champ de Duvno. *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, Band V, Heft A Archäologie*, Sarajevo, 1975., 41-56.
45. Le municipe inconnu dans le pays des Ditions. *Živa antika* XXV, Skopje, 1975., 265-271.

1976.

46. Toponimi "Ad fines" (Itin. Anton. Tab. Peut.) i njegova značenja (Sinonimi toponimi Ad Fines. Equoranda, Kobiljača). *Godišnjak XIII, Centar za balkanološka ispitivanja* 11, ANUBIH, Sarajevo, 1976., 307-320.
47. Gatačko polje u antici. *Tribunia* 2, Trebinje, 1976., 17-44.
48. Ranosrednjovjekovno utvrđenje u Vrbljanima na Sani. *GZM n.s. A, XXIX*, 1974., Sarajevo, (1976.), 245-258.

1977.

49. Počasni natpis Maksimina tračanina iz Narone. *Arheološki vestnik* XXVIII, Ljubljana, 1977., 187-196.
50. Novi spomenici Silvanove kultne zajednice s Glamočkog polja. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser X-XI, Zagreb, 1977.-1978., 115-132.
51. Bočac, Dabrac, Mrkonjić Grad – srednjovjekovno i tursko utvrđenje. *Arheološki pregled* 19, Beograd, 1977., 111-114.
52. Bosanska Posavina u antici u svjetlu novih istraživanja. U: *Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima*. Varaždin, 1975. Antička sekcija Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Hrvatsko arheološko društvo i Gradski muzej u Varaždinu, 1977., 147-154.
53. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim osvrtom na područje Bosne i Hercegovine). I – Prehistorijska i antička komunikacija Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora. *Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja* 13, ANUBIH, Sarajevo, 1977., 83-152.
54. Rimski natpisi iz doline Trebišnjice. *Tribunia* 3, Trebinje, 1977., 67-98.

1978.

55. Einige Ergebnisse in der Erforschung Mittelalterlicher Burgen in Bosnien mit Besonderer Beachtung der Transformation der Burgen in Artilleriefestungen. *Balkanoslavica* 7, Prilep, 1978., 71-100.
56. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s obzirom na područje Bosne i Hercegovine). II – Prehistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima. *Godišnjak XVII, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBIH* 15, Sarajevo, 1978., 51-125.

1979.

57. Noviji rimski nalazi s Glamočkog polja. GZM n.s. A, XXXIII, 1978., Sarajevo, 1979., 115-126.
58. Dva rimska vojnička natpisa iz okolića Ljubuškog. (Novi natpis veterana leg. XV Apollinaris). Tribunia 5, Trebinje, 1979., 41-51.

1980.

59. Materijali, tehnike i strukture antičkog graditeljstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije (područje Bosne i Hercegovine). Separat bez oznake časopisa, Zagreb, 1980., 41-72.
60. Arheološko istraživanje antičke arhitekture sa ostacima objekta vojnog logora i naselja i njegovog razvoja od I do V vijeka nove ere na lokalitetu Gračine kod Ljubuškog (1977.-1979.). Naučno istraživački rad III. Sarajevo, 1980., 36+30/.
61. Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani. GZM n.s. A, XXXIV, 1979., Sarajevo, 1980., 115-126.
62. Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve. U: Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup – Merković 4.-7. X 1977., Split, 1980., 181-192. (Izdaje Hrvatskog arheološkog društva 5, 1981.).

1981.

63. Dobor u Usori (sjeverna Bosna). Naše starine XIV – XV, Sarajevo, 1981., 11-37.
64. Gračine Ljubuški – rimski vojni logor. Arheološki pregled 22, Beograd, 1981., 63-66.
65. Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju. GZM n.s. A, 35-36, Sarajevo, 1980.-1981., 195-211.
66. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. III – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. Godišnjak XIX, Centar za balkanološka ispitivanja 17, ANUBiH, Sarajevo, 1981., 127-197.

1982.

67. Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja II. GZM n.s. A, 37, Sarajevo, 1982., 15-40.
68. Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne XIV, Tuzla, 1982., 137-153.
69. Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora. Arheološki radovi i rasprave VIII-IX, JAZU, Zagreb, 1982., 89-120.

1983.

70. Livanjsko polje u kasnoantičko doba. Zbornik Arheološkog društva BiH I, Sarajevo, 1983., 179-181.
71. O rimskom rudarstvu i metalurgiji u sjeverozapadnoj Bosni. Rimski ferarija u Starom Majdanu (Prethodni izvještaj). Zbornik Arheološkog društva BiH I, Sarajevo, 1983., 119-130.

72. Praetorium fundi u Suvaji kod Bosanske Dubice. Zbornik Arheološkog društva BiH I. Sarajevo, 1983., 211-216.
73. Trebinje – rimski Samo (Asamum) s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura. Tribunia 7. Trebinje. 1983., 7-36.

1984.

74. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s obzirom na područje Bosne i Hercegovine) IV. – Rimska cesta Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija. Godišnjak XXII, Centar za balkanološka ispitivanja Bosne i Hercegovine 20. ANUBIH, Sarajevo, 1984., 145-265
75. Razdoblje rimske uprave. U: Visoko i okolina kroz historiju I, Skupština opštine Visoko, Visoko. 1984., 49-99.

1985.

76. Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (Pagus scunasticus). U: 100 godina Muzeja na Humcu (1884.-1984.), Ljubuški, 1985., 65-94.
77. Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj. Tribunia IX, Trebinje, 1985., 7-24.

1986.

78. Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja III. GZM n.s. A, 40-41. Sarajevo. 1985.-1986., 79-108.

1987.

79. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. V- Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija. Godišnjak XXV, Centar za balkanološka ispitivanja 23. ANUBIH, Sarajevo, 1987., 63-174.

1988.

80. Ad CIL III. 1741, Obod kod Cavtata (Epidaurum). U: Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. Znanstveni skup u Dubrovniku 1.-4. X 1984., Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12. Zagreb, 1988., 101-110.
81. Doba Rimskog Carstva, Principat. Arheološki leksikon BiH, tom I, Sarajevo, 1988., 29-35.
82. Arhitektura, doba Rimskog Carstva (Principat). Arheološki leksikon BiH, tom I, Sarajevo, 1988., 56-57.
83. Illyricum /Ilirik/. Arheološki leksikon BiH, tom I, Sarajevo, 1988., 93-94.
84. Metalurgija, doba rimske vladavine. Principat. U: Arheološki leksikon BiH, tom I, Sarajevo, 1988., 106-107.
85. Naselja doba Rimskog Carstva. U: Arheološki leksikon BiH, tom I, Sarajevo, 1988., 117-119.
86. Rudarstvo, doba rimske vladavine. U: Arheološki leksikon BiH, tom I, Sarajevo, 1988., 149-150.

87. Saobraćaj, doba rimske vladavine. U: Arheološki leksikon BiH, tom I, Sarajevo, 1988., 151-156.

1990.

88. Legio VIII Augusta u Dalmaciji. Arheološki vestnik 41, Šašlov zbornik, SAZU, Ljubljana, 1990., 699-712.

2001.

89. Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoj Bosni, GZM n. s. A, 48-49, 2001, 164-212.

LITERATURA

I. BOJANOVSKI	1988.	Bibliografija. U: Bosna i Hercegovina u antičko doba. Djela LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 6, ANUBIH, Sarajevo, 1988., 401-402.
D. BOKAN	1988.	Bibliografija, popis djela citiranih u tomu 1-3 Arheološkog leksikona BiH, Sarajevo, 1988., Autorski niz, 206-208.
***	1988.	Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988.

NAUČNI I STRUČNI ČLANCI

Zilka KUJUNDŽIĆ-VEJZAGIĆ
Originalni naučni rad

PEĆINA POD LIPOM – PALEOLITSKO STANIŠTE NA GLASINAČKOJ VISORAVNI

U radu je dat pregled dvogodišnjih istraživanja paleolitskog staništa Pećina pod lipom koja su započela sa zadatkom da se gravura na stijeni pećine, otkrivena 1987. godine, odredi u siguran kulturni kontekst. Prezentirani materijal je odabran na osnovu elemenata za komparaciju sa srodnim nalazištima. Njegova kulturna determinacija i definicija određena je bez razmatranja raznih metoda datovanja i njihovih vrijednosti. Izdvajanje kulturnog facijesa donjeg paleolita je uvod u novu problematiku izučavanja paleolita u Bosni i Hercegovini. Osnovne tipološke kvalifikacije paleolitskih kultura pokazuju vizuelnu sličnost sa istovremenim nalazištima u Grčkoj i Italiji, te sa Crvenom stijenom u Crnoj Gori, ali su mnogo izražajnije zajedničke osobine sa istovremenim kulturama paleolita u regiji sjeverne Bosne, pa i dalje sa nalazištima u centralnoj i istočnoj Evropi. Zbog pomanjkanja paleontoloških i geoloških analiza, još ne možemo sa sigurnošću reći s kojim kulturama su zaista u genetskoj vezi.

UVOD

Paleolitsko stanište Pećina pod lipom otkriveno je za javnost 1987. godine u vrijeme sezone arheoloških istraživanja na Gradini u selu Kadića Brdo, općina Sokolac. Tim radovima rukovodio je dr. Blagoje Govedarica. U toku rekognosciranja bliže okoline Gradine otkriven je gravirani crtež na stijeni pećine i prikupljena je veća količina kremenih artefakata mladepaleolitskih kultura. Prvo sondažno istraživanje novog lokaliteta izvršeno je u augustu 1988. godine, u okviru programa i materijalnih sredstava projekta "Istraživanja naselja eneolita i bronzanog doba glasinačkog područja", pa ovom prilikom izražavam svoju zahvalnost kolegi Govedarici i ostalim članovima njegove ekipe na usrdnoj pomoći, te posebno za otkriće ovog značajnog spomenika paleolitske umjetnosti.

Ne samo otkriće gravure već i probna sondiranja bila su višestruko dragocjena. Pokazalo se da je nalazište zanimljivo za istraživanje paleolita sa stratigrafskog i kulturnog staništa, a posebno za izučavanje paleolitske umjetnosti na našim prostorima. Otvaranjem samo jedne test sonde (vidi Prilog 4), ustanovljeno je da je ovo nalazište slojevito, te da nam može pružiti značajne podatke o kulturama donjeg, srednjeg i gornjeg paleolita, a identifikovane su i kulture mezolita, ranog neolita i eneolita.

Paleolitska umjetnost još uvijek je nedovoljno istražen fenomen. Kada je riječ o području čitavog Balkana, njeni tragovi za sada su nađeni samo u Bosni i Hercegovini, tako da svaki novi nalaz otvara novi problem i nove mogućnosti za potpunije razumijevanje ovog fenomena. Pitanje porijekla ove umjetnosti na lokalitetu Badanj kod Stoca u Hercegovini i na stijeni Pećine pod lipom na Glasinačkoj visoravni, i pored nekih prepoznatljivih analogija, ostalo je u domenu hipoteza. Utjecaji iz mediteranskog kulturnog kruga svakako nisu zanemarivi, ali novija arheološka istraživanja na području srednjeg Podunavlja i Ukrajine navode nas na misao da porijeklo umjetnosti, koja je nastala na našem tlu krajem pleistocena i početkom holocena, treba tražiti upravo negdje u ovim krajevima.¹ Otkrićem lokaliteta Pećina pod lipom otvorile su se nove mogućnosti za postavljanje rješenja od dugoročnijeg značaja za izučavanje bosanskohercegovačkog paleolita, i zbog toga se sistematsko istraživanje nametalo kao nužna obaveza prema nauci.

Sistematska iskopavanja planirana su u okviru tri godišnje kampanje, počevši od 1991. do 1993. godine kao slobodno programirani projekt pod nazivom "Porijeklo paleolitske umjetnosti Bosne i Hercegovine". Projekt je financirala nekadašnja Samoupravna interesna zajednica nauke Bosne i Hercegovine, a trebao je biti realiziran kao multidisciplinarno naučno istraživanje u saradnji sa stručnjacima i naučnicima iz Francuske, Engleske i Holandije. Osnovni ciljevi ovog istraživanja su bili utvrđivanje prirodnog ambijenta i kulturnog razvoja vrste *Homo sapiens sapiens* u kasnom pleistocenu i ranom holocenu, sa posebnim osvrtom na njegovo umjetničko stvaralaštvo. Da bi se provelo takvo istraživanje bio je potreban koordinirani i kombinirani program regionalnog istraživanja, odnosno planska rekognosciranja i paleogeografska rekonstrukcija šireg okoliša i prirodnih puteva od Mediterana prema zaleđu, i od Panonije preko Glasinca prema jadranskoj obali, te sistematsko iskopavanje samog nalazišta. Cilj ove vrste projekta mogao se postići postepeno, uz gradnju baze podataka, analizu i interpretiranja ostataka materijalnih kultura sa ovog lokaliteta i njemu sličnih, već poznatih u ovoj oblasti istraživanja.

Prva sezona trogodišnjeg istraživanja slobodno programiranog projekta, i pored znatnih problema koji su ometali planirani rad, dala je obimne i zanimljive rezultate. Najpogubnija teškoća za ovaj projekt bila je uznemirujuća politička situacija u našoj zemlji koja je nastala zbog razbuktalog rata u Hrvatskoj u ljeto 1991. godine. Naša nastojanja da pridobijemo za ovaj projekt uvažene stručnjake iz različitih naučno-istraživačkih centara Evrope nisu urodila plodom. Sve vlade dotičnih zemalja jednostavno su zabranile svojim građanima odlazak u ex Jugoslaviju iz sigurnosnih razloga. Osnovni nedostatak istraživanja paleolita kod nas čini nedostatak stručnjaka nekih profila koji su neophodno potrebni za rekonstrukciju paleolitske klime, biljnog pokrova, geografskog pejzaža i drugih okolnosti, bez čega nije moguće dobiti pravu sliku o životu pračovjeka u našim krajevima. Prisustvom stranih stručnjaka, s profilom koji još ne postoji kod nas, osigurava se kvalitetno izvođenje radova i najbolje moguće opservacije rezultata istraživanja. Posebno su nam nedostajale kolege iz Instituta za prahistoriju Univerziteta u Bordeauxu u Francuskoj, gdje djeluje eminentna ekipa istraživača svih profila. Sezону istraživanja započeli smo sa ekipom domaćih stručnjaka i studentima arheologije iz Beograda.

¹ Z. Kujundžić 1989.

Po planu projekta, u prvoj godini istraživanja bila su predviđena i detaljna rekognosciranja poriječja Bioštica, ali od tog posla smo morali odustati zbog lične sigurnosti članova ekipe. No, krajem septembra, po završetku sistematskih istraživanja obišli smo i snimili postojeću situaciju u nekoliko ranije poznatih pećina u kojima su otkrivene gravure ili bojeni crteži na stijenama, a to su: Djevojačka pećina u selu Brateljevići kod Kladnja, pećina Ledenjača u Budnju kod Miljevine, Kozlogradske stijene u Ropovićima kod Foče i Stijena pod pismom u Žljebu kod Višegrada. Crteži u ovim pećinama poznati su već dugi niz godina, ali se nitko do sada nije serioznije bavio definicijom ove veoma značajne kulturne zaostavštine. Nakon nalaza gravure na stijeni Pećine pod lipom, koja stoji u kontekstu paleolitskih kultura, i na osnovu nekoliko objavljenih radova Đ. Baslera o nalazima prehistorijskih crteža, pretpostavljali smo da je na našim prostorima paleolitska umjetnost zastupljena brojnim primjercima.² Snimanje i detaljna analiza crteža u nabrojanim objektima dali su dovoljno indicija da se dio njih opredijeli u paleolitsku kulturu pored eneolitskih, srednjovjekovnih i recentnih urezivanja različitih scena i poruka. Tu se posebno izdvajaju gravirani crteži u pećini u Brateljevićima i Ledenjači kod Miljevine. Ali crteži značajni za izučavanje perioda našeg interesovanja uglavnom se nalaze niže od crteža mladih epoha, a ponekada su potpuno ili djelimično zatrpani pećinskim sedimentom, ili su pak prekriveni debljim slojem mahovine. Svi ovi nalazi doprinose širenju problema paleolitske umjetnosti na našem tlu, ali istovremeno daju nove podatke za uspješno rješenje nekih važnih pitanja koje smo imali kao cilj naših istraživanja. Zato je za iduće godine potrebno predvidjeti, prije svega, sondažna istraživanja na objektima koji sadrže gravirane crteže, a potom detaljnom analizom ukupnog materijala dati njihovu, makar i hipotetičnu, kulturnu definiciju, da bi se potom pristupilo kompleksnijem istraživanju svih nalazišta.

GEOGRAFSKI POLOŽAJ NALAZIŠTA

Višeslojno nalazište Pećina pod lipom leži na samoj periferiji zaseoka Kadića brdo, 2 km južno od naselja Knežina, na približno 900 m nadmorske visine. Administrativno ovo područje pripada općini Sokolac (Prilog 2).

Pećina pod lipom poznata je još pod nazivom "Hajdučka pećina". To je zapravo skup šupljina i potkapina smještenih u amfiteatarskom udubljenju, koje su formirane u vertikalnim stijenama na sjeveroistočnoj strani vapneno-dolomitskog grebena koji se proteže u dinarskom pravcu, tj. od sjeverozapada prema jugostoku (Prilog 3). Bliža okolina je izrazito pastoralni krajolik. Brežuljci i padine, prekriveni livadama i pašnjacima, blago se spuštaju prema živopisnoj dolini rijeke Bioštica (Prilog 1). Čitavo ovo područje obiluje pitkom vodom, a izvanredne mogućnosti za lov i ribolov, te obilje sirovina za izradu

² Đ. Basler 1976. U tom radu autor prvi put daje naučnu valorizaciju gravure na stijeni u Badnju, a kompleksniji pregled paleolitske umjetnosti u jadransko-mediteranskoj regiji je dao u svojoj doktorskoj disertaciji *Paleolitske kulture u jadransko-mediteranskom području Jugoslavije* koja je odbranjena u Zadru 1979. godine.

oruda čine ovaj kraj gotovo idealnim za dugotrajan i miran život čak i većih ljudskih zajednica.

Ovaj osebujni pejisaž, gdje se na valovitoj morfologiji terena izmjenjuju planinske livade sa crnogoričnim šumama, sa jugozapadne strane vezuje se za prostranu i impresivnu Glasinačku visoravan, od koje je odijeljen nižim prevojem, a prema sjeverozapadu dolinom Bioštica je povezan sa područjem poznatih Bijambarskih pećina. Za nas je to značajno jer oba ova područja imaju zajedničku geološku prošlost.

Prilog I – Foto: A. Šahbaz

Bijambarske pećine, kao posebna prirodna rijetkost, već dugo vremena pobuđuju interes kod prirodoslovaca i drugih stručnjaka, tako da podatke o geološkoj građi i odnosima okolice ovih pećina nalazimo u mnogobrojnoj literaturi. Geološke karte iz kojih je vidljiva građa okoline Bijambarskih pećina izradili su E. Mojsisovics, E. Tietze, A. Bittner i F. Hauer, a osobito nestor bosanske geologije F. Katzer.

Stratigrafijom kvartarnih naslaga i faunom iz tih naslaga u novije vrijeme posebno se bavio M. Malez, tako da smo rezultate njegovih istraživanja koristili za osnovna razumijevanja stratigrafskih i sedimentoloških odnosa naslaga paleolitskog staništa Pećine pod lipom.¹ U uvodu smo naglasili da nam je jedan od primarnih zadataka na projektu bio istraživanje prirodnog ambijenta koji je pogodovao naseljavanju paleolitskog čovjeka. Šumoviti planinski predjeli bili su pogodni za život čovjeka u vrijeme gornjeg pleistocena. Paleontološka obrada kvartarne faune M. Maleza upućuje na stepski biotop okolice Bijambarskih pećina i na hladni klimatski režim. Maksimalno zahlađenje u III virmskom stadijalu moglo je prisiliti povlačenje paleolitskih populacija sa sjevera iz područja tundre u područje stepa, gdje pojasevi šume prelaze ka visokim planinama prema jugu. Ove

¹ M. Malez 1968.

populacije su najvjerojatnije u doba finalnog paleolita i mezolita naseljavale i Pećinu pod lipom.⁴

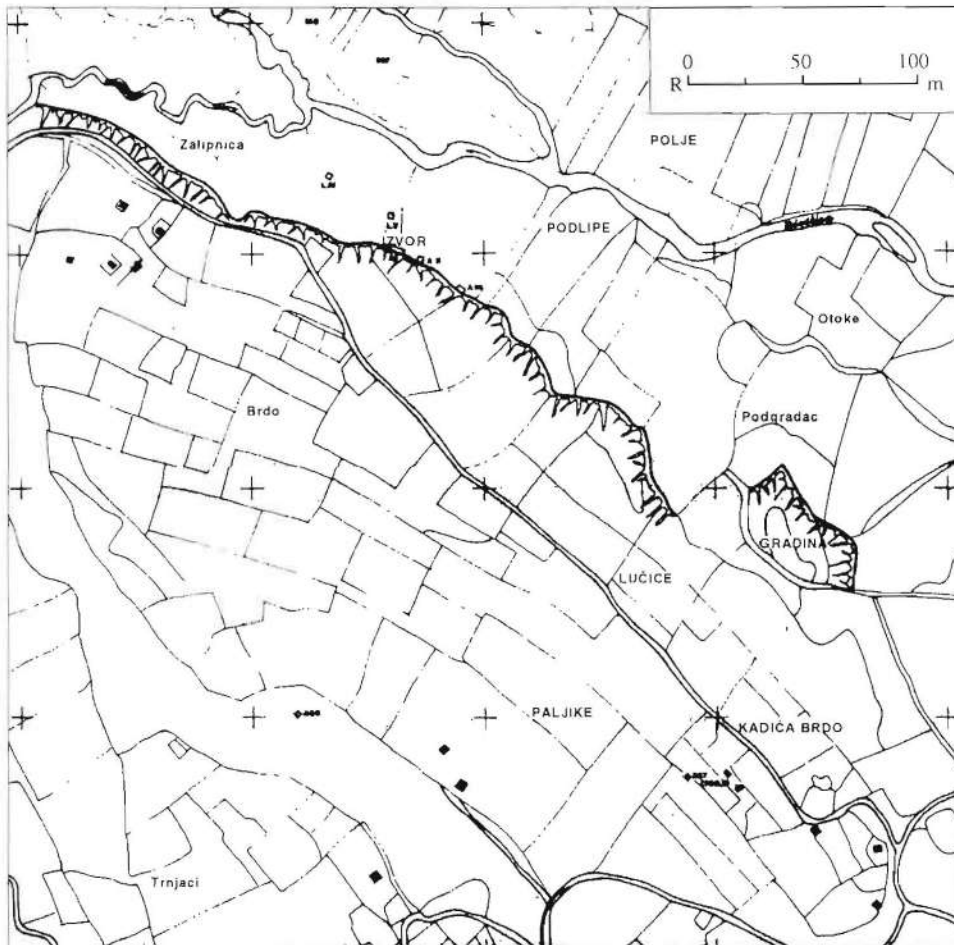

Prilog 2 – Geografski položaj lokaliteta Pećina pod lipom – Crtež: S. Kudra

Lokalitet Pećina pod lipom je dio većeg paleolitskog područja koje se pruža na prostoru između Gradine, rijeke Bioštica i vapneno-dolomitskog grebena. Teren ispred grebena čine padine koje se spuštaju, negdje strmo, a većim dijelom sasvim blago prema rijeci. Detaljnim pregledom potkapina i otvaranjem test sondi pokazalo se da je čovjek obitavao tu u različitim vremenima gotovo na čitavom prostoru, ali koncentracija arheološkog materijala nađena je ispred veće potkapine locirane nedaleko od izvora,

⁴ Napomena 1 (strana 21-38; posebno na strani 24).

gdje je na stijeni otkrivena i gravura. Na blagoj i širokoj padini uz sam izvor, na današnjoj površini zemljišta, nađene su u velikom broju paleolitske alatke i sirovinski materijal. Gotovo pri površini na nižim dijelovima padine, što se pruža od Abria I prema rijeci, nalazi su mjestimično tako brojni da smo te lokacije uslovno nazvali radionicama (T. III. 1 i 2).

Prilog 3 – Lokalitet Pećina pod lipom sa bližom okolinom – Crtež: S. Kudra

Sve gore navedene činjenice, kao i današnja konfiguracija zemljišta čitavog naselja ispred grede, navode na pomisao da je ovdje došlo do odrona i klizanja većih masa tla naniže prema rijeci Bioštici, s kojim je krenuo i jedan dio kulturnih slojeva, a da se pri tom nisu suštinski izmijenili. Iz tog smo izvukli zaključak da su više položeni slojevi uz samu vapneno-dolomitsku gredu formirani sedimentacijom i pedogenezom, i da ćemo ih zateći

in situ. Nasuprot tome, arheološki materijal na padini je u sekundarnom položaju i tu je donesen soliflukcijom iz primarnog ležišta prije no što je uslijedila faza mladih sedimenata.

POKUSNA SONDA, 1988. GODINA

Sondu dimenzije 4x4 m iskopali smo na blagoj padini, pred ulazom u malu pećinu (Abri I, vidi Prilog 2), na 3 m udaljenosti od stijene sa gravurom (T. II, sl. 1). Ovim iskopom željeli smo za početak saznati približne vrijednosti stratigrafije kvartarnih naslaga i odrediti kulturnu pripadnost nalaza prema položaju u profilu. Već je ovaj skroman zahvat pokazao da smo otkrili problemski vrlo zanimljivo nalazište i izuzetno vrijedno za izučavanje paleolitskih kultura u Bosni i Hercegovini i u tom smislu možda, za sada, i najznačajnije.

Zbog nedostatka materijalnih sredstava, naslage u sondi pratili smo samo do dubine 1,2 m, što znači da nismo ni približno mogli odrediti do koje dubine sežu kvartarni sedimenti i kulturni slojevi. Na kraju desetodnevnog rada sondu smo zatrpali sa namjerom da rad nastavimo slijedećih godina sistematskim istraživanjima.

Profil horizontalnih naslaga u Sondi I mogao bi se ovako rezimirati (vidi Prilog 4):

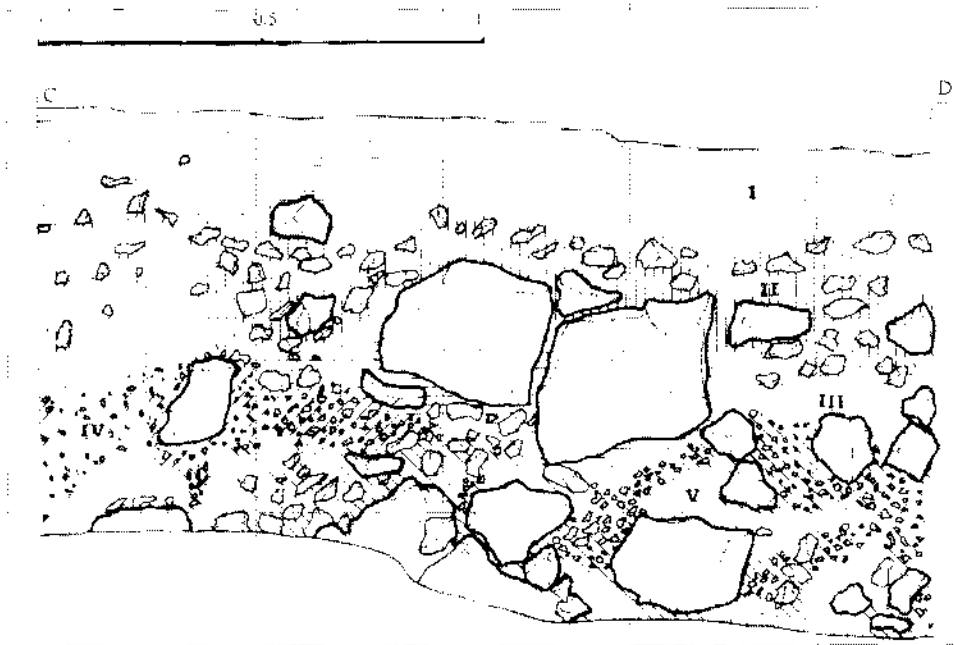
- I – Sloj humozne, sivkaste i prašinate zemlje sa sitnim kamenjem, sa ostacima recentne i srednjovjekovne keramike (T. IV).
- II – Zemlja sivkasto-smeđe boje, rastresita, izmiješana sa krupnim kamenjem. Kulturni sloj sa keramikom vučedolskog tipa (T. V). Između dva veća kamena otkriveno manje vatrište.
- III – Smeđa ilovasta zemlja između krupnog kamenja. Kulturni sloj sa kamenom industrijom tipičnom za finalni paleolit (T. VI i VII).
- IV – Crvenkasta masna ilovača sa oštrobriđim sitnim kamenjem, raspršenim ugljenim trunjem i ostacima pleistocene faune. Kulturni sloj bogat kremenim odbicima karakterističnim za tehnologiju gornjopaleolitskih kultura. Nađeno je nekoliko alatki tipoloških odlika starijeg orinjasijena (T. XI, sl. 1 lijevo; desno je nalaz iz pećine Rastuše u sjevernoj Bosni; T. XII, sl. 2).
- V – Ilovača oker boje sa krupnijim oštrobriđim kamenjem. Oko većih blokova leži crvena rastresita zemlja u kojoj je nađen zub spiljskog medvjeda. Kameni odbici su brojni i pripadaju tehnologiji srednjeg i mladeg paleolita, jer su ova dva sloja mjestimično poremećena djelovanjem pritiska velikih blokova kamenja. Musterijenskom facijesu pripada nekoliko artefakata grube izrade na klaktonijenskim i levaloazijenskim odbicima (T. XIX, 3 i 4).

Slojevi I i II nosioci su mladih kultura, počev od neolita pa do ranog srednjeg vijeka, mada je u manjoj mjeri prisutan i recentan materijal. Površinska humozna mekota je prašiniasti sediment koji nastaje stalnim procesom erozije na kosinama i brežuljkastim terenima.

Identifikacija kulture finalnog paleolita i njena jasna determinacija od posebnog su značaja za kulturno određenje gravure na stijeni Pećine pod lipom. Po nekim analogijama ona upravo pripada nekoj od tih kultura (T. I, sl. 2).⁵

⁵ Ista, (posebno strana 27).

Detaljna analiza ovog materijala, kao i svi ostali nalazi gornjeg paleolita, bit će obradeni u doktorskoj tezi autora ovog članka pod naslovom "Kulture gornjeg paleolita u istočnoj Bosni i Hercegovini". U tom radu akcent je stavljen na ulogu epipaleolitskih i mezolitskih kultura u pastoralnoj neolitizaciji na prostorima bosanskohercegovačkog krša.⁶

Prilog 4 Pećina pod lipom, 1988. Kadica brdo, Sokolac, sonda 1 – Crtež: S. Kudra

Pojava kulturnog sloja sa vučedolskom keramikom zaslužuje da se posebno naglasi. To je njena kasna faza – južnobosanski tip ili tip Debelo brdo (T. V, 2-5).⁷ Dalja istraživanja na ovom nalazištu sigurno će dopuniti podatke o materijalnoj kulturi eneolitskih populacija na ovom području. Pretpostavljamo da je njihovo stanište ovdje bilo trajnijeg karaktera, jer je u tom horizontu otkriveno vatrište sa debljim slojem pepelišta, a oko njega brojni kremení odbici, ostaci kostiju domaćih životinja i dva velika grumena okera.⁸ Isto tako treba imati u vidu i dalja istraživanja Gradine, jer ova dva lokaliteta, kada su u pitanju mlade arheološke epohe sigurno čine prostornu cjelinu jednog većeg naselja. Krečnjačka greda, duga preko 300 m, mogla je služiti kao dobar zaklon brojnim populacijama u različitim vremenima.

⁶ "Pastoralna neolitizacija" je pojam koji odgovara neolitizaciji u visinskim predjelima.

⁷ PJZ, tom III, 1979., 309-310, T. XXXVII.

⁸ Poznato nam je da se pepeo i željezni oksid koriste za štavljenje kože, pa je njihov čest nađaz u kulturnim slojevima prahistorijskih lovišta sasvim logičan.

Na kraju zaključujemo da nam je stratifikacija geoloških depoa, paleontološkog i arheološkog materijala u sondi otkrila sliku veoma složenih i po trajanju dugih procesa u toku kojih se tu formirao i održao život. Intaktnost sedimenata i mogućnosti njihove jasne diferencijacije bio je ohrabrujući preduslov za sistematsko prilaženje istraživanju ovog značajnog nalazišta.

SISTEMATSKA ISTRAŽIVANJA 1991. GODINE

Dio lokaliteta Pećina pod lipom sa gravurom na stijeni čini jednu zasebnu cjelinu pa smo ga označili kao Abri I. Slično smo postupili kod podjele prostora za koji znamo da je bio naseljavan, tako da za sada imamo duž krečnjačko-dolomitske grede tri abria (A I, A II i A III; vidi Prilog 3). Ovakvu podjelu nalagala nam je prije svega konfiguracija terena. Naime, pored toga što kamena greda ovdje formira prostor u obliku tri amfiteatra, između njih je i dosta velika visinska razlika. To svakako otežava horizontalno otvaranje većih površina. Isti slučaj je i sa lokacijama na otvorenom prostoru koje smo naznačili duž toka izvora kao L IV i L V.

Prvu godinu sistematskih istraživanja započeli smo na lokaciji Abri I, jer smo smatrali da je prostor oko stijene sa gravurom najzanimljiviji dio paleolitskog staništa s obzirom da su se tu mogle odvijati najvažnije manifestacije svakodnevnog, pa i prigodnog života (T. I, sl. 1 i 2). Površinu veličine 5x5 m prekrili smo mrežnim sistemom 1x1 m, i to tako da smo u taj sistem uključili i sondu (S I) otkopanu 1988. godine. Za iskopavanje smo primijenili uobičajeni i fundamentalni arheološki metod, koji prije svega podrazumijeva praćenje hronološkog slijeda paleolitskih kultura, insistirajući na što jasnijoj determinaciji kulturnih i prirodnih sedimenata, horizontalnim skidanjem slojeva debljine 5 cm, te tako vodeći računa o vertikalnoj stratigrafiji. Ovim metodom željeli smo obezbijediti sigurnu kontrolu individualnih kulturnih i prirodnih događaja u okviru pojedinih faza naseljavanja ovog paleolitskog nalazišta. Radovi su tekli dosta sporim tempom zbog kišnih dana. Možemo reći da je teren tokom cijele sezone istraživanja bio vlažan, pa nam je to otežavalo ne samo precizno otkopavanje slojeva nego i prosijavanje zemlje. Materijal u površinskim slojevima već je pokazivao da je ovdje došlo do velikih poremećaja prirodnih i kulturnih sedimenata, koji su mogli biti prouzrokovani djelovanjem vodenih bujica ili nekim drugim vremenskim nepogodama, a u velikoj mjeri dugovremenim korištenjem iste lokacije od strane ljudskih zajednica iz različitih epoha, od paleolita pa sve do srednjeg vijeka. Primijećena su i znatna recentna oštećenja, a evidentna su i pomjeranja sedimenta prouzrokovana padom teških blokova kamenja koji su se otkidali sa stropa abria (T. II, sl. 2). Tek na kraju sezone došli smo do intaktnih paleolitskih slojeva, koje smo po završetku radova prekrili plastičnom folijom i zatrпали odbačenom zemljom, tako da bi olakšali pristup lokalitetu u budućim istraživanjima.

Uz samu stijenu lokacije Abri II kopali smo sondu dimenzije 2x1,5 m prateći vertikalnu stratigrafiju do dubine 0,8 m. Gornji slojevi sastoje se od prašinate ilovače i krupne osipine, dok su donji uglavnom sadržavali masnu ilovaču crvenkaste boje, oštrobriđu osipinu i velike blokove kamenja. U tim donjim slojevima zatekli smo intaktan kremenit materijal kulture musterijena i nekoliko krupnih kostiju spiljskog medvjeda (*Ursus spelaeus*).⁹

⁹ Preliminarnu analizu ostataka faune sa ovog nalazišta radija je student veterine Ana Gavrilović.

Lokacija Abri III nalazi se na 4 m visinske razlike od Abria II. Tu smo otkopali probnu sondu 1,5×1,5 m, do dubine 0.6 m. U gornjim slojevima nađeni su fragmenti prahistorijske atipične keramike i nešto kamene industrije mlađih prahistorijskih kultura, dok su donji slojevi sadržavali ostatke kulture mlađeg paleolita.

Lokacija IV nalazi se na 50 m udaljenosti od izvora, i to na lijevoj strani njegovog toka. Taj dio terena prekopao je mašinom vlasnik zemljišta Todorović gradeći prilazni put za lakše odvoženje sijena. U odbačenoj zemlji pored puta našli smo veći broj kamenih artefakata paleolitskih kultura, pa smo zbog toga uz sjeverni profil puta otvorili sondu veličine 1,5×2 m. Ispod samog humusa, u sloju smeđe rastresite ilovače nađena je kamena industrija mlađeg paleolita. Nekoliko alatki iz ovog fundusa ukazuju na prisustvo gravetijenske kulture. U drugom sloju, koji se od prvog jasno odvaja u geološkom i kulturnom smislu, a sastoji se od crvenkaste kompaktne i masne ilovače, našli smo veći broj strugala na manjim levaloazijenskim odbicima. Stepenast retuš i tehnika odbijanja upućuju na kulturu mikromusterijena.

Lokacija V nalazi se na samom rubu padine, koja se tu dosta oštro spušta od kamene grede, a sa desne strane toka izvora. I tu je mašinom prokopan put, tako da je na površinu izbačena masa arheološkog materijala. Na mjestu gdje je bila najveća koncentracija kamenih artefakata otvorili smo sondu dimenzije 2×2 m. Na toj maloj površini našli smo ogromnu količinu materijala od riječnih oblutaka, prije svega sirovine i pripremljenih jezgara za dalju izradu alatki (T. III, sl. 1 i 2). Veći broj jezgara pripada industriji srednjeg paleolita, a sasvim mali broj kulturama mlađeg paleolita. Tu su još brojno bili zastupljeni krupni levaloazijenski odbici i grubo obrađene alatke na riječnim valuticama. Posebno su zanimljive alatke velikih dimenzija, koje su djelimično po rubovima grubo retuširane i prevučene debljom, sekundarnom patinom (T. VIII, 1 i 2). Ovako koncentriran raznorodan arheološki materijal upućuje na pretpostavku da je tu namjerno prikupljen ili je naplavljen sa terase Abria I.

Pored svih poteškoća u toku radova i nedostatka stratigrafskih vrijednosti nađenog materijala, možemo reći da su rezultati bili mimo svih očekivanja. Pračovjek je naseljavao ovaj prostor kroz dugi vremenski period i iza sebe ostavio raznoliku i zanimljivu materijalnu kulturu. Sav prikupljeni arheološki materijal razvrstali smo i kulturno definirali na osnovu njegovih bogatih tipoloških i tehnoloških odlika. Za bolje razumijevanje prezentiranog materijala koristili smo se klasičnom paleolitskom terminologijom i broj pojmova ograničili smo u okviru najnužnijih potreba.

U vrednovanju nekih nalaza, na osnovu njihovih osnovnih morfoloških karakteristika, uveli smo pojam "arhajski paleolit".¹⁰ To je bilo potrebno jer je ovo paleolitsko stanište smješteno u velikom prostoru bez srodnih nalazišta sa očuvanom stratigrafijom, koja bi doprinijela posebno rasvjetljavanju pojave leptolitizma i gigantolitizma na paleolitskim lokalitetima u Bosni i Hercegovini.¹¹

¹⁰ Na ovaj način smo izbjegli korištenje pojmova u musterijenu: Pontinien, Denticolato, La Quina, Moustérien avec les traditions acheuléens, "predmusterijen" i slično tome.

¹¹ Đ. Basler 1979. Alatke od riječnih oblutaka *chopper* i *chopping-tools* nađene na lokalitetu Mala gradina autor članka pripisuje starijoj fazi orinjasijena.

KULTURNA RAZMATRANJA

Arhaiski paleolit(?)

Imenovanje ovog kulturnog facijesa dovodi nas u dilemu da li ga treba uvrstiti u donji ili srednji paleolit kao cjelinu. S obzirom da je raspoloživi materijal vrlo brojan na lokalitetu Pećina pod lipom, pa i ako mu nedostaju stratigrafske vrijednosti, mišljenja smo da izbor ovih nalaza zaslužuje posebnu pažnju.

Kao osnovni izvor informacija poslužili su nam nalazi sa lokacije LV, mada je znatan broj artefakata sa morfološkim odlikama donjeg paleolita nađen i u poremećenim slojevima Abria I. Prije nego predemo na tipološke i tehnološke rasprave moramo da kažemo nekoliko osnovnih informacija o mineralnim sirovinama koje je koristio praistorijski čovjek na ovom višeslojnom nalazištu. Generalno gledajući, izbor sirovina za izradu alatki u staništu Pećina pod lipom tijekom svih paleolitskih kultura, pa i u vrijeme mlađih prahistorijskih epoha, nije se bitno mijenjao. Najčešće korišten materijal su kremen i obluci uzeti iz riječnih nanosa, ali u nekim faciesima učestalije se koriste krupna kremena jezgra dobavljena iz mineralnih ležišta. Nađeno je i nekoliko alatki od svijetlo-zelenkastog tufa koga ima u našem krasu u izobilju (T. IX, sl. 2). Isto tako i mineralne sirovine iz ležišta su lokalnog porijekla. U nanosima rijeke Bioštica na više mjesta otkrili smo raznobojne kremene oblutke. To su zapravo stijene rožnjaci s naglašenim varijantama u boji, strukturno-teksturnim osobinama i mineralnom sastavu. Ima tu rumenkastih hematita, od crvenkasto-smeđih do smeđe-ljubičastih opala i od svijetlo do tamno-sivog kvarca. Stijene iz mineralnih ležišta uglavnom pripadaju svijetlo-sivom kvarcu, ali su brojne i alatke izrađene od svijetlo-ružičaste stijene prošarane bijelim listićima. Nađeno je i nekoliko većih jezgara jaspisa. Sve ovo bogatstvo sirovina upotpunilo je sliku o osobenim vrijednostima novog paleolitskog nalazišta.¹²

Kulturi donjeg paleolita, ili njegovoj tradiciji, možemo prije svega pripisati nalaze jednostrano ili dvostrano obrađenih plosnatih valutaka, tzv. udarnog oruda ili udarača tipa *chopper* i *chopping-tool* (T. X, 1-4; T. XI, 2; T. XV, 1; T. XVII, 3; T. XIX, 1). Oni mogu biti približno ovalni i plošni, pri čemu je samo jedna od strana obrađena sa nekoliko udarača (T. X, 1 i 2). U italijanskoj arheološkoj literaturi obrađeni valuci poznati su pod terminom *pebble tools*, a adekvatno tome kulturni facijes se naziva *pebble culture*. Duguljasti krupni obluci obrađeni na jednom kraju sa obje strane (T. XI, 2; T. XIX, 1) služili su vjerovatno kao sjekire.¹³ Ovaj tip alatki po svom obliku i jeste prototip kasnijim sjekirama. Neki oblici podsjećaju na kulturu proto-pestnjaka, što svakako ide u prilog potvrde o pripadnosti ovog facijesa donjem paleolitu (T. XV, 1; T. XVII, 3). Tu su prisutni i okrugli plošni valuci obrađeni sa jedne ili dvije strane, tako da se po obradi približavaju tipu diska (T. XIX, 5). Mali jajoliki valuci, u pravilu bifacijalno obrađeni na jednom kraju, sa izraženim upotrebnim retušom (T. X, 3 i 4) nađeni su u većem broju na lokaciji Abria I.

¹² Već prvi vizuelni kontakt sa kremenom industrijom na našem lokalitetu podsjeća nas na bogatstvo boja i raznolikost minerala u paleolitu sjeverne Bosne.

¹³ L. H. Kelley 1980.; ove dvije alatke bi mogle pripadati starijem facijesu orinjasijena.

Funkcionalne analize alata, koje je radio L. H. Kelley na materijalu sa nalazišta Hoxne u Engleskoj iz vremena donjeg paleolita, pokazale su da ove alatke imaju funkciju sjekača kostiju.¹⁴

Izdvajanje kulturnog facijesa obrađenih valutaka, ili *eolita*, kako se još u literaturi često naziva ova kamena industrija,¹⁵ svakako je korisno s obzirom da su okolnosti ovih nalaza nedovoljno indikativne u svim do sada poznatim paleolitskim nalazištima u Bosni i Hercegovini.¹⁶ Pojava facijesa *pebble tools* u Evropi uvijek izaziva vrlo zanimljiva i oprečna mišljenja o njegovoj kulturnoj pripadnosti. Đ. Basler u svojim ranim radovima, uglavnom, udarno oruđe od valutaka pripisuje mladim paleolitskim kulturama.¹⁷ U članku "Paleolitske kulture u jadranskoj regiji"¹⁸ ovaj autor daje vrlo iscrpan pregled svih značajnih nalazišta *pebble culture*, s posebnim osvrtom na nalazište u Šandalji I kod Pule.¹⁹ Šandalja je bila pećinsko naselje, što nije tipično za arheologiju arhajskog paleolita. Na mnogim mjestima u Evropi, na starim riječnim terasama tragovi života najstarijih ljudskih zajednica nađeni su na otvorenom prostoru, dok su nalazi u pećinskim zaklonima malobrojni. To svakako našem nalazištu daje još jedan značaj, bez obzira što su i ovdje nalazi *pebble culture* zatečeni u sekundarnom položaju. Postoji opravdana vjerovatnoća da će se u budućim istraživanjima u Pećini pod lipom u dubljim slojevima ova kamena industrija zateći in situ, i to zajedno sa ostacima faune. U tom slučaju naše nalazište bi bilo jedino na vrlo velikom prostoru, i samim tim od posebnog značaja za arheološku rekonstrukciju ambijenta u kome su živjele najstarije populacije do sada poznate u Evropi.

Najbliže analogije za kremenu industriju *pebble culture* iz Pećine pod lipom nalazimo u regiji sjeverne Bosne, ali kao što smo već napomenuli, Đ. Basler sjevernobosanske nalaze pripisuje kronološki mnogo mladim periodima. Poslije otkrića obrađenih valutaka u Šandalji I ovaj autor pomalo mijenja ranije mišljenje i prihvata ideju o prisustvu čovjeka arhajskog tipa, ne samo u oblasti Mediterana nego i dublje u unutrašnjosti evropskog kontinenta.²⁰

Elemente kulture donjeg paleolita zatečene u slojevima XXXI-XXIX lokaliteta Crvena stijena Đ. Basler²¹ uslovno naziva "predmusterijenom", što je svakako dobro odabran termin, s obzirom da se na ovom lokalitetu vrlo jasno uočava nesumnjiva genetska veza starijeg paleolita i kultura koje popunjavaju superponirane slojeve.²² Predmusterijen iz Crvene stijene nema mnogo dodirnih elemenata sa kamenom industrijom facijesa *eolita* sa našeg nalazišta, ali spominjemo ovo nalazište zbog njegovog velikog stratigrafskog značaja za izučavanje paleolita i zbog činjenice da njegovi najdublji kulturni slojevi još nisu otkopani. Jednog dana bi i ovaj lokalitet mogao pružiti nove podatke pomoću kojih

¹⁴ Isti, 140.

¹⁵ Đ. Basler 1983. (posebno str. 10 i 11).

¹⁶ Isti 1980.

¹⁷ Isti 1957.

¹⁸ Isti 1983.

¹⁹ Isti. Vezano za ovu problematiku Đ. Basler nabraja najvažnije lokalitete i daje literaturu.

²⁰ Isti.

²¹ Isti 1967.

²² U Crvenoj stijeni nađeno je samo nekoliko alatki koje bi se mogle pripisati facijesu *eolita*, dok ostali materijal iz najdonjih slojeva pripada razvijenim kulturama donjeg paleolita.

bi riješili mnoge enigme vezane za pojavu donjeg paleolita u Evropi i njegovog hronološkog odnosa prema kulturama srednjeg paleolita.

Nešto sjeverozapadnije od Crvene stijene leži paleolitska stanica Ružina pećina u Gatačkom polju, otkrivena kao arheološko nalazište u toku rekognosciranja terena istočne Hercegovine 1986. godine. Tu je nađeno nekoliko alati morfoloških odlika *pebble culture*.²³ Radi se o plošnim valucima rožnjaka, dosta nepravilnog oblika, malih dimenzija i bifacijalno obrađenim sa nekoliko udaraca.²⁴ Ni u ovom slučaju genetska veza sa našim lokalitetom Pećina pod lipom, bar za sada, ne postoji, ali je ovo još jedan od dokaza o prisustvu pračovjeka na našim prostorima u ranom pleistocenu.

U Italiji, na nekoliko lokaliteta u centralnom i južnom dijelu Apeninskog poluostrva, nalazimo izvjesne analogije za kremenu industriju Pećine pod lipom kako u starijim epohama, tako i u mlađim paleolitskim kulturama. Imajući prije svega u vidu *pebble culture*, među njima su osobito značajna nalazišta na otvorenom: Venosa,²⁵ Rosaneto u Calabriji,²⁶ Romandato-foce i Correntino u sjevernom dijelu Monte Gargana.²⁷

Južni dio Italije je dobro ispitan. Nalazišta paleolita *pebble culture* na sjevernim obroncima Monte Gargana moguće je dovoditi u vezu sa širim mediteranskim područjem, pa i sa našim na Glasinačkoj visoravni, budući da kulture u tom periodu ne podliježu regionalnim modifikacijama. Iz doline Romandato, nalazište paleolita arhajskih odlika potječe sa površine riječne terase, i u cjelini je prihvaćeno kao stariji *clactonien* s elementima *pebble-culture*.²⁸ To je u biti klaktonijen, čiju starost nije moguće ničim potvrditi, kao i u našem slučaju, i u čijem se skupu nalaze obrađeni valuci tipa *pebble-tools*. Horizont sa ovom kulturom datiran je u riss-glacijal.

Razvijeni *clactonien* s elementima *protolevalloisiena* iz Romandato-Foce i Correntina pripadaju nešto mlađoj fazi arhajskog paleolita. To je tipična kultura odbitaka s širokim alatima manjih dimenzija, neurednih retuša, koje je ponekada teško razlikovati da li su prirodni ili umjetni.²⁹

Iz zbirke kamenog oruđa Pećine pod lipom fazi starijeg klaktonijena mogu pripadati alatke (T. VIII, 1 i 2; T. XIV, 3; T. XVI, 1-4; T. XVII, 4; T. XVIII, 1; T. XXII, 1; T. XXIII, 1 i 2) izrađene na širokim odbicima većih dimenzija sa podebelim i znatno ukošenim talonom, te naglašenim bulbusom. Kao sirovina su korišteni blokovi kvarca dobavljeni iz okolnih mineralnih ležišta. Tu su zastupljeni strugači, sjekači i masivna dljeta. Pored osnovnih morfoloških karakteristika kulture klaktonijena, na ovim alatima se ističu još neke zajedničke osobine: masivnost, vrlo gruba obrada, mjestimična retuša, ankoša klaktonskog tipa, bočno ili sa jedne strane očuvan korteks, rubovi nazubljeni od upotrebe,³⁰ a po cijeloj

²³ Ovaj termin se koristi u američkoj i italijanskoj arheološkoj literaturi.

²⁴ Z. Kujundžić 1991. Rad je recenziran, ali GZM nije štampan u toku rata. U pripremi je za štampu 2001.

²⁵ M. Piperno 1974.

²⁶ Isti 1974.

²⁷ A. M. Radmilli 1975. i A. Palma di Cesnola 1975.

²⁸ A. Palma di Cesnola 1967., 10-13; isti 1975., 28-29.

²⁹ A. M. Radmilli 1963. 272.

³⁰ L. H. Kelley 1980., 127-148.

površini očuvana deblja patina. Neke alatke imaju odbijen bulbus (T. XIV, 3 i T. XXI, 1) što još doprinosi njihovoj arhaičnosti.

U epohu starijeg paleolita, i to fazu razvijenog klaktonijena s elementima protolevaluaškog facijesa, uvrstili smo nalaze koji su tipični predstavnici ove kulture u pogledu talona i retuše (T. IX, 2; T. X, 5-8; T. XVII, 1 i 2; T. XIX, 2 i 6; T. XX, 1-12; T. XXIV, 1). Za ovu kulturu odbitaka, pored širokih alatki manjih dimenzija, karakteristične su i ponešto izdužene lamine na klaktonijenskim i protolevaloazijenskim odbicima (T. XIX, 2 i T. XX, 1 i 5; T. XXIII, 3 i 6). Retuše, ako postoje, vrlo su neuredne. Nazubljenost i ankoše uglavnom su posljedica upotrebe, ali neke alatke imaju tipične klaktonijenske ankoše. Talon kod protolevaloazijenskih odbitaka nije fasetiran za razliku od nalaza u Romandato-Foce.³¹ Jezgra nisu ili su samo površno preparirana za izbijanje (T. XVII, 1 i 2) tako da se dobija utisak nasumičnog udaranja pri izradi alatki.

Komparaciju sa vremenski srodnim nalazištima u Italiji, bez obzira na uvjerljivu vizuelnu sličnost, ipak moramo prihvaćati sa izvjesnom rezervom. Velika udaljenost između ova dva područja ne dopušta nam da tamo tražimo genezu kultura donjeg paleolita iz Pećine pod lipom. Ovo se odnosi i na grčke lokalitete, pa i na one na jadranskoj obali i u njenom zaleđu. Sličnost između našeg i italskih lokaliteta možda je samo posljedica tehnološke adaptacije na prirodnu sredinu visinskih predjela. Moramo imati u vidu i to, da najstarije kulture u Italiji nisu osobito precizno dokumentirane, pa tako ni u kulturnom pogledu nije ih moguće jasno definirati.³² Isto to važi i za naše nalaze, što znači da analogije trebamo tražiti u nekim drugim oblastima gdje su najstarije kulture paleolita nađene u jasno određenim geološkim slojevima.

Idući sjeverno od geografskog položaja Bosne, zapažamo veću srodnost paleolitskih kultura sa našeg područja sa istovremenim nalazištima u oblastima Panonije, i to u njenim rubnim područjima. To se posebno odnosi na vrlo kompleksan zbir različitih facijesa donjeg i srednjeg paleolita, o kojima se još vode beskrajne i veoma često kontroverzne diskusije. Za nas je posebno značajna rasprava Karela Valocha o kulturno-tehnološkim osobinama kamene industrije donjeg i srednjeg paleolita u centralnoj Evropi.³³ Bez obzira na sve dileme koje još prevladavaju u arheološkoj literaturi o obitavanju pračovjeka u Evropi tipa *Homo erectus*,³⁴ K. Valoch se zalaže da nalaze *pebble culture* sa područja centralne Evrope smjesti u donji paleolit, uvažavajući sve poteškoće oko geološkog izučavanja starijeg pleistocena.

Klaktonijen tehnika odbijanja bogato je zastupljena i u kamenoj industriji paleolita sjeverne Bosne.³⁵ Đ. Basler, vezujući se za morfotehničke karakteristike nalaza iz različitih paleolitskih lokaliteta u Evropi, pojavu klakton tehnike na našim lokalitetima vezuje za kasni musterijen i prelaznu fazu ka ranom orinjasijenu.³⁶ Naravno, Đ. Basler za ovu tezu nema čvrstih uporišta u geološkim stratimima. Za nas je posebno zanimljiv inventar

³¹ A. Palma di Cesnola 1975., 12.

³² A. M. Radmilli 1977., 49.

³³ K. Valoch 1971.

³⁴ A. Thoma 1966.

³⁵ Đ. Basler 1963. i 1980.

³⁶ Isti 1963. i 1980.

kamene industrije sa lokaliteta Kamen i Crkvina kod Makljenovca, jer tu veliki broj alati ima tehnološke osobine arhajskog paleolita. U inventaru artefakata sa Kamena (Crkvina II) kao starije tipove možemo izdvojiti veći broj alati morfotehničkih odlika kulture *clactoniens* i *protolevalloisiena* (S. Brodar 1953.; T. I, 2 i 3; T. II, 4 i 7; T. III, 9; T. V, 19; T. VII, 27; T. VIII, 32 i 34).³⁷ Posebnu skupinu nalaza iz Crkvine čine komadi na tabli T. II, 4-7 (Đ. Basler 1957.).³⁸ To su zapravo grubo obrađeni riječni valuci tipa *chopper* i *chopping tool*. Alatka pod brojem 7 je plosnatog i izduženog oblika, bifacijalno obrađena grubim retušama i po obliku podsjeća na pestnjak. Široka rezala, većinom dobijena sa klaktonijevom tehnikom odbijanja (Đ. Basler 1957.; T. III, 13 i 14; T. IV, 16-21)³⁹ i primjerci rezala proizvedenih levaluzijevom tehnikom (Đ. Basler 1957.; T. V, 26 i 27)⁴⁰ imaju na oštricama tragove upotrebe, a neke od njih imaju i očuvanu okorinu. Đ. Basler u članku "Paleolitski nalazi na Crkvini u Makljenovcu" primjećuje arhaičnost ovih nalaza u odstupanju tehnike izrade, u odnosu na klasične uzore musterijena, pogotovo njegovog mlađeg facijesa, i to objašnjava dekadencijom kulture, a samu pojavu klaktonijevske i levaluzijevske tehnike odbijanja smatra nasljednom tradicijom u tehnici dobivanja odbitaka.⁴¹

Izvan svake sumnje je činjenica da nalazište Pećina pod lipom u kulturnom pogledu pokazuje veliku srodnost sa nalazima litičkih kultura u regiji sjeverne Bosne, ali na temelju naših dosadašnjih rezultata istraživanja ne možemo sa sigurnošću fiksirati kulturnu pripadnost arheološkog materijala koji nam pokazuje izrazito nijansirane forme arhajskog paleolita. Posmatrajući ovaj problem iz aspekta dosadašnjih istraživanja u Francuskoj⁴² i centralnoj Evropi⁴³, iako su ova naša izlaganja još na hipotetičnoj osnovi, izgleda da se nalazimo na početku rješavanja jednog, u geografskom, biološkom i kulturnom pogledu, širokog problema. Na našim bosanskohercegovačkim prostorima već je prikupljena bogata kulturna zaostavština kamene industrije sa različitih nalazišta, koja po svojim morfotehničkim odlikama može pripadati donjem ili tzv. arhajskom paleolitu.⁴⁴ Sigurno je da u tipološkom pogledu ovdje ne postoje problemi koji se ne bi mogli riješiti u okviru evropskog paleolita. Tipološki srodna nalazišta u Evropi danas su isto tako brojna. Mnoga od njih imaju ostatke faune kao prateće dokaze nedvosmislene starosti samih ostataka materijalne kulture.⁴⁵

Srednji paleolit

U materijalnoj kulturi srednjeg paleolita u regiji sjeverne Bosne, gdje nalazimo jasne analogije sa zbirkom sa našeg lokaliteta, zastupljeno je više faza i facijesa musterijena. Prema dosadašnjim nalazima, u Pećini pod lipom moguće je razlučiti dvije etape musterijevske

³⁷ S. Brodar 1953.; Đ. Basler 1953. i 1957.

³⁸ Đ. Basler 1957.

³⁹ Isti 1957.

⁴⁰ Isti 1957.

⁴¹ Isti 1957.

⁴² H. de Lumley 1969.

⁴³ R. Grahmann 1955.; L. Zotz 1968.; K. Valoch 1971.

⁴⁴ Autor ovog članka priprema spomenuti materijal za objavljivanje.

⁴⁵ Napomena 42. i 43.

kulture, pa možda čak i tri. Dobro je izražena najstarija faza koju karakteriziraju odbici izrađeni levaluaškom tehnikom. To su uglavnom neretuširani levaloazijenski šiljci, široki noževi, postruške i diskoidni strugači (T. XIV, 1 i 2; T. XV, 2 i 3; T. XIX, 3-5).⁴⁶ Srednju fazu ili tipičan musterijen predstavlja pojava musterijenskih šiljaka, strugača na širokim odbicima i noževa sa očuvanom okorinom (T. XII, sl. 1; T. XXII, 2-4; T. XXIV, 2).⁴⁷ Najmlađi musterijen predstavljaju mikrodimenzionirani artefakti klaktonskog facijesa (T. XIII, 1 i 2-4 alatke lijevo)⁴⁸, zatim blanjice i dljeta na prizmatičnim jezgrima (T. XXI, 2; T. XXV, 3 i 4)⁴⁹ i masivna trobrida šila (T. XXI, 3; T. XXIV, 3 i 4; T. XXV, 1).⁵⁰

U najstarijoj fazi srednjeg paleolita osnova kulture je musteroidna sa levaloazijenskom tehnikom odbijanja.⁵¹ Naziv *levallois-moustérien* uveo je V. Miložić još 1958. godine izučavajući problem srednjeg paleolita u Kokkinopilosu u Tesaliji, a kojeg nije bilo moguće svrstati u tadašnju shemu francuskog paleolita.⁵² Ovaj naziv kasnije prihvataju i drugi arheolozi koji rade na području Mediterana.⁵³

Mješavinom elemenata levaloazijen facijesa i kulture musterijena stvoren je specifičan srednjopaleolitski kompleks, koji očito nije samo vezan za mediteransko područje. U Crvenoj stijeni, koja pripada mediteranskom zaleđu, levaloazijenski elementi čine pred-fazu tipičnog musterijena u sloju XXIV, a to znači u izvjesnom smislu "most" od levaloa- zijen facijesa *sensu stricto* kao starije kulture prema tipičnom musterijenu.⁵⁴

Do sada istražena paleolitska staništa u regiji sjeverne Bosne najčešće imaju raspon kultura od tipičnog musterijena do gravetijena.⁵⁵ U kamenoj industriji musterijena bogato je zastupljena levaloazijen tehnika odbijanja. To se posebno očituje na lokalitetu Zobište kod Dervente, gdje musterijen čine primjerci izrazito levaloazijen facijesa, među kojima se ističu brojna diskoidna jezgra i tipične levaloazijenske lamine.⁵⁶

U inventaru kamene industrije paleolitskog staništa Zobište nađeno je nekoliko "gigantolita" i riječnih valutaka kruškolikog oblika bifacijalno obrađenih na jednoj strani, gotovo identičnih onima sa paleolitske stanice Pećina pod lipom (T. XI, sl. 2 i T. XIX, 1). Učestaloj pojavi "gigantolita" na lokalitetima u sjevernoj Bosni, Đ. Basler je posvetio posebnu pažnju u nekoliko rasprava o problematici paleolitskih kultura u toj regiji. Kao što je ranije navedeno u ovom tekstu, on bez ikakve dileme te artefakte arhajskog tipa uvijek vezuje za kulture mlađeg paleolita.⁵⁷ Međutim, analize termoluminiscencije koje su vršene na nalazima sa Zobišta pokazuju da je njihova starost približna od oko 100.000 godina BP, što potpuno mijenja nekadašnje stavove o starosti paleolitskih kultura u regiji sjever-

⁴⁶ F. Bordes 1988. (Pl. 1 i 8; Moustérien de tradition acheuléenne.)

⁴⁷ Isti (Pl. 10, 17 i 37).

⁴⁸ M. Malez 1967. i Đ. Basler 1975.

⁴⁹ F. Bordes 1988. (Pl. 39 i 42).

⁵⁰ Đ. Basler 1975. (posebno str. 79-80).

⁵¹ Musteroidnost se ogleda u oblicima artefakata prepoznatljivim u francuskoj tipologiji.

⁵² V. Miložić 1958. (posebno str. 319-324).

⁵³ E. S. Higgs 1966.; A. Palma di Cesnola 1975.; A. M. Radmilli 1977.; Đ. Basler 1983. i drugi.

⁵⁴ Đ. Basler 1975.

⁵⁵ Već smo vidjeli da se u sjevernoj Bosni naslućuje i prisustvo donjeg paleolita.

⁵⁶ A. Montet-White 1986.; M. F. Baumler 1987. i 1988.

⁵⁷ Đ. Basler 1980.

ne Bosne. Ovaj datum ujedno ohrabruje i naše stanovište o dubokoj starosti arheološke zaostavštine na paleolitskom staništu Pećina pod lipom, koja pokazuje čvrste genetske veze sa kulturama na rubnom području Panonije.

Kamena industrija Pećine pod lipom, odlika tipičnog musterijena, preko paleolita sjeverne Bosne dalje ima analogije sa nalazištima u Krapini i Vindiji u Hrvatskoj,⁵⁸ u Mornovoj zialki i Špehovki u Sloveniji,⁵⁹ sa nalazištima u Banatu,⁶⁰ u Mađarskoj⁶¹ i u drugim područjima centralne Evrope.⁶²

Kasna faza srednjeg paleolita na našem nalazištu zastupljena je prilično velikim brojem prikupljenih alatki i pratećim ostacima kremene industrije u kojoj je korišten sirovinski materijal različitog porijekla: od riječnih valutaka do kristalnih blokova iz mineralnih ležišta na obližnjim planinama. Moramo naglasiti da ovu fazu predstavlja poseban facijes mikrolita izrađenih klakton tehnikom odbijanja. (T. XIII, 1 i 2 – lijevo četiri alatke). Tu nije samo prisutna mikrolitizacija već i učestale ankoše i nazubljenost po radnim rubovima alatki. Ove pojave su svakako vezane za upotrebu artefakata⁶³, ali mikrolitizacija sigurno nije posljedica veličine i kvalitete mineralne sirovine, kako se to uglavnom tumači⁶⁴, jer u neposrednoj blizini samog staništa Pećine pod lipom ima u izobilju valutaka svih veličina i veoma različitog kvaliteta. Zato mislimo da je u našem slučaju kulturna genca bila odlučujući faktor u morfotehničkoj izradi kamenih alatki.

Mikrolitizacija je pojava koju susrećemo na mnogim mjestima. Danas se uglavnom vezuje za kraj epohe srednjeg paleolita i početak gornjeg paleolita, mada se u mediteranskom pojasu i sjevernom primorju Crnog mora, pa čak i u južnom dijelu centralne Evrope mikrolitizirano, strmo retuširano oruđe nalazi sve do početka holocena.⁶⁵

S. Blanc i M. Bourgon mikrolitizaciju u musterijenu smatraju znakom promjene radnih navika prouzrokovanih promjenom klime. To znači da su taj proces morale proći sve populacije, bez obzira da li su na određenom mjestu starosjedioci ili su to nove skupine zahvaćene jednom općom velikom migracijom. Ovo nam se čini vrlo logičnim i primjenjivim na naše nalazište. Naime, značajne promjene u kamenoj industriji Pećine pod lipom mogla su usloviti migraciona kretanja, koja su dovela do promjene strukture stanovništva,⁶⁶ gdje je moglo doći i do interpoliranja stranih elemenata među primarno stanovništvom.⁶⁷

Miješanje doseljenih populacija i nosilaca kulture klasičnog paleolita bogato je dokumentirano na paleolitskim nalazištima u regiji sjeverne Bosne,⁶⁸ ali izrazitiju mikrolitizaciju, pa samim tim i bolje dokumentiran komparativni materijal nalazimo u širem krugu centralne

⁵⁸ M. Malez 1970.

⁵⁹ S. Brodar 1938.; isti, 1950.

⁶⁰ F. Mogosanu 1972.

⁶¹ V. Gabori-Csank, 1968.

⁶² K. Valoch 1967.

⁶³ L. H. Kelley 1980.

⁶⁴ L. Vértes 1964.

⁶⁵ J. K. Kozłowski i S. K. Kozłowski 1979.

⁶⁶ S. Binford i L. Binford 1969.

⁶⁷ A. Rust 1950.

⁶⁸ D. Basler 1963.

Evrope. Tu je prije svega mikrodimenzionirani musterijen iz Velike pećine i Krapine u Hrvatskoj.⁶⁹

Mikrodimenzionirani musterijen iz Velike pećine u Ravnoj gori, koji je M. Malez datirao pod sam kraj srednjeg paleolita,⁷⁰ ima i zupčasto retuširane alatke na sličan način kao i u kremenju industriji Pećine pod lipom. Naše impresije svakako divergiraju u odnosu na one koje su drugi arheolozi stekli na svojim geografskim područjima rada, ali to ne umanjuje vrijednosti samih komparacija materijala sa istovremenih nalazišta.

Šire u centralnoj Evropi, problemom mikrolitizacije u srednjem paleolitu posebno se bavio L. Vértes.⁷¹ Analizirajući materijal sa nalazišta Tata u Mađarskoj i nakon nekoliko različitih stavova o uzrocima mikrolitizacije u paleolitu prihvata mišljenje Blanc-Bourgon po kojima je ovo pojava u kamenju industriji u kasnim fazama svake kulture.⁷² No, L. Vértes ipak ne odustaje od ideje da je veličina artefakata u Tati ovisna o kvalitetu sirovine.⁷³ Slično mišljenje ima i A. C. Blanc koji se bavio istraživanjem mikromusterijena ili kulture "pontiniano" na području Italije.⁷⁴

Pri sagledavanju problema pojave mikrodimenzioniranog facijesa u musterijenu Pećine pod lipom mogu se naći zanimljive komparacije na lokalitetima u Grčkoj: Aprochaliko, Kokkinopilos, Morfi i Karvounari.⁷⁵ Karakteristika ovog facijesa je potpuno odsustvo levaloažijskih odbitaka. Tu se pojavljuju masivna trobridna šila kao i u Pećini pod lipom (T. XXI, 3 i T. XXV, 1). Slična šila su nađena i u Crvenju stijeni u slojevima XX-XIX i po svemu sudeći pripadaju starijoj fazi musterijena.⁷⁶ Trobridna šila ovdje imaju karakter vodećeg tipa, a sam kulturni sloj dokumentiran je brojnim ostacima pleistocene faune: tu su nađene kosti konja, goveda, jelena, nosoroga, divljih svinja i koza. U tim ostacima najviše se zapažaju kosti konja vrste *Equus caballus germanicus*, ali su klimatski uslovi, odnosno biotopi uopće, bili sigurno znatno različiti u Crvenju stijeni od onih u kontinentalnim staništima, pa nam je paraleliziranje našeg materijala sa ovim lokalitetom uglavnom hipotetično. Već smo naglasili da je Crvena stijena još uvijek najbogatije i najpotpunije istraženo višeslojno paleolitsko nalazište na cijelom području jugoistočne Evrope. Stoga ga moramo za sada uključivati u naša razmatranja o istodobnim kulturama.

Mišljenja smo da pojavu ankoša i nazupčenosti na mikrodimenzioniranim alatkama u kamenju industriji Pećine pod lipom nije potrebno izdvajati kao poseban fenomen po uzoru na francusku nominaciju srednjepaleolitskih kultura. Nazupčenost, kao i ankoše, posljedica su upotrebe alatki pri obradi drveta i kosti. Možemo reći da je nazupčeni musterijen u kulturnom pogledu kasna pojava⁷⁷ što se uklapa u opću sliku mikrodimenzionirani-

⁶⁹ M. Malez 1970.; isti, 1967.

⁷⁰ Isti 1967.

⁷¹ L. Vértes 1964.

⁷² S. Blanc – M. Bourgon 1950.

⁷³ L. Vértes, (posebno str. 179).

⁷⁴ A. C. Blanc – A. G. Segre 1953.

⁷⁵ E. S. Higgs – C. Vita-Finzi 1966.; isti i D. R. Harris – A. E. Fagg 1967.

⁷⁶ Đ. Basler 1975.

⁷⁷ F. Bordes 1962.-1963. Ovaj autor je prvi upozorio na facijes "moustérien a outils denticulé".

rane kamene industrije na širem području Evrope uz mogućnosti lokalnih varijanti. Ova kamena industrija na našem nalazištu nesumnjivo je rezultat nekog lokalnog razvoja određene populacije koja se prilagodila životu u planinskim predjelima i u tom smislu znatno se razlikuje od finalnog musterijena u regiji sjeverne Bosne, gdje je kraj srednjeg paleolita obilježen pojavom seletijena.⁷⁸

Poseban problem paleolita u Grčkoj je kasni musterijen sa mikrodimenzioniranim alatkama. U mikromusterijenu Grčke alatke su zapravo samo nešto manje u odnosu na uobičajenu veličinu klasičnog musterijena. Taj facijes u Arochaliku datiran je u vrijeme 39.900 BP i otkriven je iznad *levallois-moustériena*.⁷⁹ Tipološke sekvence u Crvenoj stijeni, vremenski bliške ovom periodu u Grčkoj, bile bi nazupčeni musterijen (sloj XIII) i kasni musterijen (sloj XII).⁸⁰

Mikrodimenzionirani musterijen u Kokkinopilosu, drugom važnom nalazištu u Grčkoj, nađen je u poremećenim slojevima, pa se ne može reći da li je to neka homogena kultura ili više njih izmiješano, slično kao i na našem lokalitetu. Nalazi u mjestu Paralia Platon na Peloponezu, odlika mikromusterijena, pokazuju da je ova pojava zaista vrlo široka i sasvim određena, pa nije ništa izvanredno što se korespondentne kulture nalaze i tako duboko u unutrašnjosti Balkana.⁸¹

Gornji paleolit

Uz ovo što je do sada rečeno o donjem i srednjem paleolitu, dodat ćemo samo nekoliko općih informacija o epohi gornjeg paleolita, kako bi upotpunili sliku o značaju nalazišta Pećine pod lipom.⁸²

U inventaru gornjeg paleolita Pećine pod lipom posebno su značajni tipovi alatki koje pripadaju orinjasijenskom pojmovnom krugu. Već pri letimičnom uvidu u izbor artefakata, u morfološkom pogledu možemo razlučiti dvije faze: stariju, koju karakteriziraju izvjesne primjese srednjepaleolitskih oblika, i mlađu fazu koja čini mješavinu orinjasijena s kulturom na sjeveru već oformljenog gravetijena.

Početnoj fazi gornjepaleolitske epohe pripadaju artefakti izrađeni na masivnim odbicima i jezgrima (T. XI, 1 lijevo; desno je dlijeto iz pećine Rastuše;⁸³ i 3; T. XXI, 2; T. XXIII, 2; T. XXIV, 4 i 6; T. XXVI, 4 i T. XXVII, 2). Neke od ovih alatki imaju očuvanu okorinu i dosta izraženu patinu.

Drugoj fazi pripada materijal koji nema izrazite odlike orinjasijena već u njemu prevladavaju oblici gravetijenske kulture. Orinjasijenskom facijesu pripada koštano šilo ovalnog presjeka (T. XXV, 2), mikrodimenzionirano njuškasto strugalo (T. XXV, 5) i dva manja dlijeta na jezgrima (T. XXV, 3 i 6).

⁷⁸ D. Basler 1963.; isti 1957.; Facijes seletijen dobio je naziv po paleolitskom nalazištu pećina Szeleta u Mađarskoj.

⁷⁹ E. S. Higgs. 1966.

⁸⁰ D. Basler 1975.

⁸¹ V. Mitojčić 1958.

⁸² Napomena 4.

⁸³ Z. Kujundžić-Vejzagić; rezultati istraživanja u pećini Rastuši u pripremi za štampu.

Mlađu fazu orinjasijena još dokumentiraju i izduženi noževi na debljim odbicima, brojna svrdla, dlijeta, strugači i šiljci na izduženim laminama vrlo uredne retuše (T. XXVI, 1-3; T. XXVII, 1 i 3-8). Ovi artefakti čine zanimljiv facijes mješavine orinjasijena i gravetijena sjeverne Bosne.⁸⁴ Nekoliko listolikih šiljaka na lamini (Pointe de Tel'manskaya) (T. XXVIII, 17 i 18) naslućuju prisustvo razvijenog gravetijena iz oblasti ruskih stepa (Kostienki)⁸⁵, a šiljci tipa *fléchette* (T. XIII, sl. 2 i T. XXVIII, 15 i 16) dokumentiraju prvu fazu gravetijena na našem nalazištu.⁸⁶

Finalni epigravetijen u Pećini pod lipom zastupljen je mnogobrojnim mikrograve-tama, strugačima na širokim odbicima malih dimenzija, mikro svrdlima i dljetima (T. XXVIII, 1-14).⁸⁷ Ovaj facijes ima vrlo izrazite genetičke veze sa istovremenim kulturama u oblasti Mediterana.⁸⁸

Kulturnom inventaru Pećine pod lipom pripadaju i udarači od kvarcita koji su se koristili u kremenju industriji za tehniku odbijanja i za retuširanje alatki (T. XVIII, 2-4). Različitih su veličina, i vrlo brojno zastupljeni. Izrazito krupni primjerci mogli su biti korišteni i u druge svrhe, pri obradi drveta ili u lovu na velike životinje.

Zanimljiva je ovdje i pojava brojnih riječnih oblutaka, raznih oblika, ali najčešće malih dimenzija (T. IX, sl. 1). Ponekad su plosnati i na njima su primijećeni znakovi pokušaja perforacije. Njihova ugačana površina upućuje na pretpostavku da nisu ovdje slučajno doneseni, već da su to artefakti čiju funkciju za sada možemo samo naslućivati. Naime, poznato je da riječni obluci imaju posebno značenje kao objekti mnogoznačnih simbola još u epohi musterijena,⁸⁹ a u epohi mezolita obluci su već zasigurno instrumenti magijskih radnji posvećenih kultu plodnosti.⁹⁰

ZAKLJUČAK

Kulturna determinacija i definicija kamenog materijala, koji smo prikupili u toku dvije godine terenskih istraživanja u Pećini pod lipom, zasnovane na tipološkim i morfotehničkim karakteristikama, kategorički ne stoje iza svih ovdje istaknutih rješenja geneze paleolitskih kultura. Naravno, to i nije moguće u situaciji kad još uvijek ne raspolazemo većim fondom sigurnih nalaza pojedinih kulturnih facijesa, a nemamo ni saznanja o njihovom stratigrafskom odnosu, naročito kada je u pitanju donji paleolit. Nalazi kojima smo raspolagali i komparativni materijal ukazuju na prihvatljivost naših mišljenja. Neka od postavljenih pitanja ostavili smo otvorena za slijedeća istraživanja, a izdvajanjem kulturnih facijesa donjeg paleolita postavljena je osnova nove problematike u istraživanju bosanskohercegovačke prahistorije.

⁸⁴ Đ. Basler 1980.; A. Montet-White 1976.; ista 1977.; ista 1978.

⁸⁵ P. N. Boriskovski 1984.

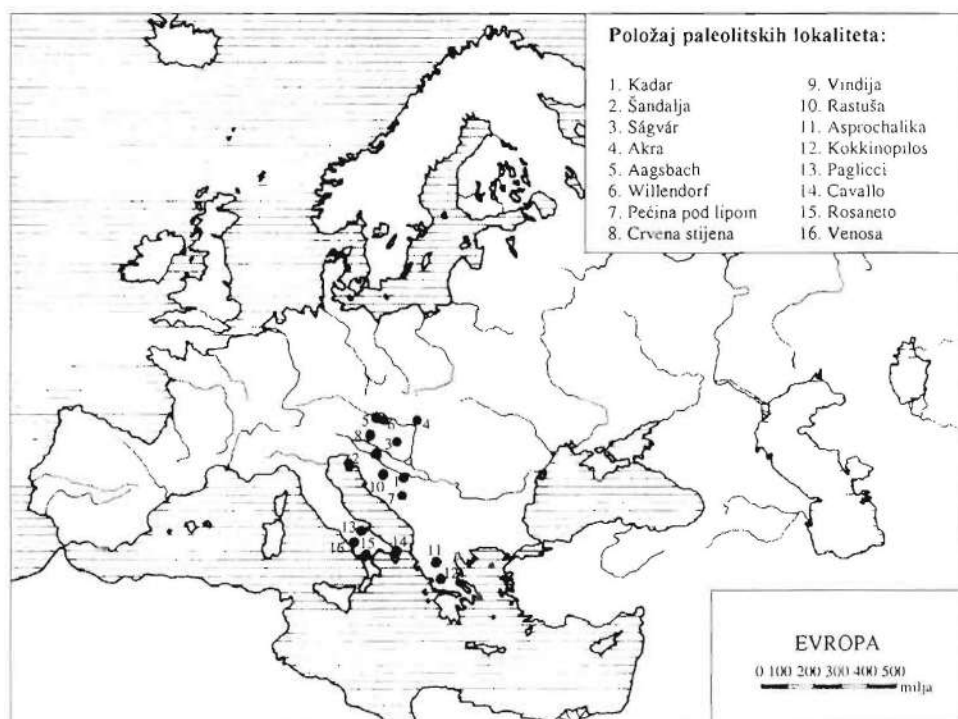
⁸⁶ H. Delporte 1972.

⁸⁷ Đ. Basler 1983.

⁸⁸ Isti 1983.

⁸⁹ V. Gabori-Csank, 1968.

⁹⁰ D. Srejović – Lj. Babović 1983.

Prilog 5 – Crtež: S. Kudra

Nalazište Pećina pod lipom zasigurno će dugo vremena biti od prvorazrednog značaja za istraživanje paleolita, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i mnogo šire. Kako Glasinačka visoravan u geografskom pogledu stoji na razmeđu mediteranskih oblasti na jugu i panonskih oblasti centralne i istočne Evrope na sjeveru, buduća istraživanja Pećine pod lipom sigurno će pružiti značajne podatke o vezama paleolitskih populacija koje su živjele u ova dva udaljena svijeta i možda dati odgovore na već davno postavljena pitanja u problematici istraživanja najstarijih kultura u jugoistočnoj Evropi (vidi Prilog 5).

SKRATICE

- BPI – *Bulletino di Paleontologia Italiana*.
 BSPF – *Bulletin de la Société Préhistorique Française*. Paris.
 Bull. Sci. – *Bulletin Scientifique du Conseil de l'Académie Yougoslave*. Zagreb.
 CNRS – *Centre National de la Recherche Scientifique*. Paris.
 GZM – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, sveska Arheologija*. Sarajevo.
 INQUA – *International Quaternary Archaeology Congress in Birmingham 1977*.
 PJZ – *Praistorija jugoslavenskih zemalja, tom I-V*. Sarajevo.
 PPT – *La Préhistoire Problèmes et Tendances*, CNRS. Paris.
 RSP – *Rivista di Scienze Preistoriche*. Firenze.
 UISPP – *Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. Marseille.

LITERATURA

- G. BAILEY –
 C. GAMBEL, 1990. The Balkans at 18 000 BP: the view from Epirus. In Soffer and Gamble 1990, 148-67.
 G. BAILEY 1981. Concepts of resource exploitation: continuity and discontinuity in palaeoeconomy. *World Archaeology* 13: 1-15.
 R. R. BAKER 1978. *The evolutionary ecology of animal migration*. London, Hodder & Stoughton.
 C. M. BARTON 1990a. Beyond Style and Function: A view from the Middle Paleolithic. *American Anthropologist* 92; 57-72.
 1990b. Stone Tools and Paleolithic Settlement in the Iberian Peninsula. *Proceedings of the Prehistoric Society* 56; 15-72.
 Đ. BASLER 1953. Paleolitski nalazi na Usori. *GZM n.s. VIII*, 215-223.
 1957. Paleolitski nalazi na Crkvini u Makljenovcu. *GZM n.s. A, XII*, 93-108.
 1963. Paleolitska nalazišta u sjevernoj Bosni. *GZM n.s. A, XVIII*, 5-24.
 1967. Arheološki nalazi u Crvenoj stijeni. *GZM n.s. A, XXI/XXII*; 7-30.
 Đ. BASLER – A. BENAC
 – M. MALEZ – K. BRUN-
 -NACKER – J. PAMIĆ 1975. Crvena stijena, 1-217. Nikšić.

- Đ. BASLER
- 1976a. Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca. GZM n.s. A, XXIX (1974.), 5-13.
- 1976b. Das Aurignacien in Bosnien. IX Cong. Intern. UISPP; Coll. XVI- L, Aurignacien en Europe, 164-177, Nice.
1979. Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini. PJZ, tom I, 313-362.
- 1980a. Pojava gigantolita u paleolitiku sjeverne Bosne. GZM n.s. A, XXXIV/1979. 7-13.
- 1980b. Neki problemi paleolita u sjevernoj Bosni. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, III; 93-101. Tuzla.
1983. Paleolitske kulture u jadranskoj regiji Jugoslavije. GZM n.s. A, 38/1983, 1-63.
- M. F. BAUMLER
1987. Core Reduction Sequences: An Analysis of Blank Production in The Middle Paleolithic of Northern Bosnia, Yugoslavia. Unpublished Ph.D. diss., Dept. of Anthropology, University of Arizona, Tucson.
1988. Core reduction, flake production and the Middle Paleolithic Industry of Zobiste (Yugoslavia). In Dibble, H. and Montet-White, A. (eds.), Upper Pleistocen Prehistory of Western Eurasia, University Museum Press, Philadelphia, 255-274.
- G. BIANCHINI
1969. Manufatti delle "Pebble culture" in Sicilia, RSP XXIV.
1972. Nuovi rinvenimenti della Pebble Culture nei terrazzi del Quaternario antico dell Sicilia Sud Occidentale, Atti XIV Riun. Sc. I.I.P.P., Puglia, 1970.
- L. R. BINFORD
1981. Bones, Ancient Men and Modern Myths. New York: Academic Press, Inc.
- S. BINFORD –
L. R. BINFORD
1969. Stone Tools and Human Behavior. Scientific American 220/4: 70-84.
- A. C. BLANC –
A. G. SEGRE –
E. TONGIORGI
1953. Le quaternaire de l'Agro Pontino, Guide du IV Congr. INQUA, Roma.
- S. BLANC –
M. BOURGON
1950. Le microlithisme dans le Moustérien de la Grotte de la Combe. Compte-rendu de la XIIIeme Sess. du Congrès Préhistorique de la France, 161-168, Paris.
- E. BOËDA
1988. Le concept laminaire: Repture et filiation avec le concept Levallois. In M. Otte (ed.), L'Homme de Neandertal, Vol. 8., 41-59, Liège.
-

- F. BORDES 1963. Le Moustérien a denticulés. *Arheološki vestnik, Brodarjev Zbornik*, 13/14, 43-49, Ljubljana.
1980. Le débitage Levallois et ses variantes. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 77; 54-49.
1988. Typologie du Paléolithique ancien et moyen. Presses du CNRS, Paris.
- P. N. BORISKOVSKI 1984. Paléolithique d'U.R.S.S., *Archéologie d'U.R.S.S.*, vol. 1, Moscou.
- G. BOSINSKI 1976. Les structures d'habitat en Allemagne du nord-ouest. In: *Les structures d'habitat au Paléolithique Supérieur, Colloque XIII, IX Congrès de l'Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Nice*.
- M. N. BREZILON 1983. Le dénomination des objets de pierre taillée. Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.
- M. BRODAR 1938. Das Paläolithikum in Jugoslawia. *Quartar* 1, 104-172.
1950. Precez paleolitika na slovenskih tleh. *Arheološki vestnik* 1/1-2, 5-11, Ljubljana.
- S. BRODAR 1953. K otkriju kamenih industrij ob Usori. *GZM n.s.* VIII, 225-236.
- A. BROGLIO – P. LEONARDI 1963. Les industries leptolithiques pre-aurignaciens, aurignaciens et gravettiens en Italie. Aurignac et l'aurignacien; Centenaire des fouilles d'Edouard Lartet. *Bull. Soc. Mérid. de Spéleol. et de Préhist.* VI-IX (1956-1959).
- G. CLARK 1972. *Economic Approach to Prehistory*, ed. Leone, M. Contemporary Archaeology.
- S. DIMITRIJEVIĆ 1979. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. *PJZ*, tom III, 267-341.
- H. L. DIBBLE – J. WHITTAKER 1981. New Experimental Evidence on the Relation Between Percussion Flaking and Flake Variation. *Journal of Archaeological Science* 6: 283-296.
- H. DELPORTE 1972. L'Aurignacien et le "Bayacien" de la Gravette: mise en oeuvre statistique et problèmes posés. *Bull. Soc. Préhist. Fr.*, t. 69, Etudes et Travaux, fasc. 1, 337. Paris.
1976. Les premières industries en Auvergne. *La Préhistoire de France*, tom I, 801-803, Paris.
- P.-Y. DEMARS – P. LAURENT 1989. Types d'outils lithiques du Paléolithique supérieur en Europe. Editions du C.N.R.S., Paris.
- M. GABORI 1957. Les stations de Loess paléolithiques de Hongrie. *Acta Arch. Hung.*, 8, 3-117.

- V. GABORI-CSANK 1968a. L'industrie Moustérienne d'Érd (Hongrie). PPT, CNRS, 183-189, Paris.
- 1968b. La station Paléolithique moyen d'Erd Hongrie. Budapest.
- C. GAMBLE 1987. The Palaeolithic Settlements of Europe. Cambridge University Press 1986. Reprinted 1987.
1994. Timewalkers. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1994.
- J. M. GENESTE 1985. Analyse lithique des industries Moustériennes du Périgord: Une approche technologique du comportement des groupes Humains au Paléolithique moyen: Thesis, Université de Bordeaux.
- R. GRAHMANN 1955. The Lower Palaeolithic Site of Markkleeberg and other comparable Localities near Leipzig. Transaction of the American Philosophical Society 45/6; 509-687, Philadelphia.
- P. M. GRAVES 1991. New models and metaphors for the Neanderthal debate. Current Anthropology 32: 513 – 41.
- F. J. HARROLD 1989. Mousterian, Chatelperronian and early Aurignacian in western Europe: continuity or discontinuity? In Mellars and Stringer 1989., 677-713.
- E. S. HIGGS – C. VITA-FINZI 1966. The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece, Part II, PPS, XXXII/1966, 1-29, Cambridge.
- E. S. HIGGS – C. VITA-FINZI – D. R. HARRIS – A. E. FAGG 1967. The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece, Part III, PPS, XXXIII, 1-30, Cambridge.
- E. S. HIGGS 1968. The stone industries of Greece. La Préhistoire Problèmes et Tendances. CNRS, 223-235, Paris.
- S. IVANOVA 1979. Cultural differentiation in the Middle Paleolithic on the Balkan Peninsula. In: Middle and Early Upper Paleolithic in The Balkans, edited by J. Kozłowski, 13-33. Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego. Warszawa.
- A. J. JELINEK 1976. Form, Function and Style in Lithic Analysis. Cultural Change Continuity, C. Cleland, ed., Academic Press, 19-76.
- L. H. KELLEY 1980. Experimental determination of stone uses: A micro-wear Analysis. University of Chicago Press, Prehistoric Archaeology and Ecology Series, Chicago.
-

- R. L. KELLEY 1988. The three sides of a biface. *American Antiquity* 53 (4): 17-734.
- J. K. KOZLOWSKI 1973. The origin of Lithic raw materials used in the Paleolithic of the Carpathian Countries. *Academie Polonaise des Sciences*, XIII, 1-19.
1979. La fin des temps glaciaires dans le bassin du Danube moyen et inférieur. *La Fin des Temps Glaciaires en Europe*, 821-835. CNRS, Paris.
- J. K. KOZLOWSKI – S. K. KOZLOWSKI 1979. Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe. *Taxonomy and Prehistory*, Wrocław.
- Z. KUJUNDŽIĆ 1988. Gigeća pećina – paleolitska stanica kod Resanovaca (Bosansko Grahovo). *GZM n.s. A*, 1987/1988, 9-16.
1989. Gravure na stijeni i gravirani ukrasi na upotrebnim predmetima – Badanj i Pećina pod lipom. *GZM n.s. A*, 44, 21-38.
- G. LAPLACE 1964. Les subdivisions du leptolithique italien. *Etude de typologie Analythique*. BPI 73, 25-63.
1966. Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes leptolithiques. *Ecole française de Rome, Melanges d'Archeologie et d'Histoire*, Supplement No. 4. Boccard, Paris.
- A. LEROI-GOURHAN 1988. *Dictionnaire de la Préhistoire*. Presses Universitaires de France, Paris.
- H. de LUMLEY 1969. L'industrie acheuléenne découverte sur le sol de la cabane du Lazaret. *Mémoires de la SPF* 7, 145-169. Paris.
- M. A. de LUMLEY 1976. Les Anténéanderthaliens dans le Sud. *PF*, tom I, 547-566. Paris.
- M. MALEZ 1967. Paleolit Velike pećine na Ravnoj Gori u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. *Arheološki radovi i rasprave* IV-V, 7-68, Zagreb.
1968. Bijambarske pećine kod Olova u središnjoj Bosni. *GZM 7, prirodne nauke*, 159-180.
1970. *Krapina 1899-1969*, Zagreb.
1972. Rasprostranjenost hladnodobnih životinja u gornjem pleistocenu jugoistočne Evrope. *Ljetopis JAZU*, 133-165, Zagreb.
- V. MILOJČIĆ 1958. Die neuen mittel- und altpaläolithischen Funde von der Balkanhalbinsel. *Germania* 36, 319-324.
- A. MONTE'IL-WHITE 1982. Modèle typométrique pour les industries Gravettiennes. In Kozłowski, J. and Banesz, L. (eds.), *L'Aurignacien et le Gravettien en Europe*, Actes de la Réunion de la Xème Commission de l'U.I.S.S.P., Cracovie-Nitra, 1980. 135-148.

1995. Le Paléolithique en ancienne Yougoslavie. Grenoble: Jérôme Millon.
- A. MONTET-WHITE –
A. E. JOHNSON 1976. Kadar: A Late Gravettian Site in Northern Bosnia, Yugoslavia. *Journal of Field Archaeology*, vol 3, No. 4, 408-424, Boston.
- A. PALMA DI CESNOLA 1967. Il paleolitico della Puglia. *MMCSNV*, vol. XV, 1-84, Verona.
1975. L'età paleolitica nella Daunia. *Civiltà preistoriche e protoistoriche della Daunia*, 27-48, Firenze.
1979. Chronostratigraphie et écologie de l'epigravettien en Italie. *La fin des temps glaciaires en Europe*, 295-324, Bordeaux.
- A. M. RADMILLI 1963. La preistoria d'Italia alla luce delle ultime scoperte. Firenze.
1975. Guida della preistoria italiana. Sansoni Firenze.
1977. Storia dell'Abruzzo dalle origini all'età del bronzo. Pisa.
- A. RUST 1950. Die Höhlenfunde von Jabrud. Neumünster.
- Y. A. SMIRNOV 1989. International human burrial: middle Palaeolithic beginnings. *Journal of World Prehistory* 3, 199-233.
- D. SREJOVIĆ –
Lj. BABOVIĆ 1983. Umjetnost Lepenskog vira. Beograd.
- A. THEVENIN 1976. Les premières industries humaines en Alsace. *La Préhistoire Française* I, 810-816.
- A. THOMA 1966. L'occipital de l'homme mindélien de Vértesszöllös. *L'Anthropologie* 70/5-6, 495-535, Paris.
- K. VALOCH 1967. Paleolitické osídlení jeskuně Kůlny u Sloupu v Moravském krasu. *Archeologické rozhledy* 19/5, 566-575, Praha.
1971. Les Paléolithiques inférieur et moyen en Europe centrale. *ACTES du UISPP-VIII Congrès*, 27-40, Beograd.
- L. VERTES 1964. Tata, eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Budapest.
1965. Typology of the Mousterien in Ungarn. *Quaternaria* 7; 185-195, Roma.
- L. ZOTZ 1968. Pebble-Culture en Europe Centrale. *PPT*, 517-526, Paris.
- N. XIROTIRIS 1978. Palaeolithikum und Mesolithikum in Griechenland. *Godišnjak ANUBiH* XVII, 15, 1978., 5-14, Sarajevo.
-

PEĆINA POD LIPOM – PALAEOLITHIC SETTLEMENT
ON THE GLASINAC PLATEAU

SUMMARY

The Palaeolithic settlement Pećina pod Lipom was discovered in 1987 in the course of reconnoitring of the area surrounding Gradina in the village of Kadića Brdo, Municipality of Sokolac. It was on this occasion that the group of archaeologists discovered an engraving on the cave wall and collected a number of stone tools bearing morphotechnical characteristics of the Upper Palaeolithic.

The initial probing of this newly discovered Palaeolithic site was performed in 1988, whereas the systematic research started in 1991 in cooperation with sister institutions from France, England and Netherlands. However, this cooperation was never fully realised, first due to the war in Croatia and then because of the war in Bosnia and Herzegovina.

The systematic excavations were planned in the form of a cross-discipline scientific research titled "The Origin of the Palaeolithic Art in Bosnia and Herzegovina" within the framework of the then long-term program plans known as DC XIII. – segment *Phenomena in Archaeology of Bosnia and Herzegovina*.

The archaeological site Pećina pod Lipom lies on the very periphery of the village of Kadića Brdo, 2 km to the south of Knežina settlement and at the altitude of approximately 900 m (Annex 2). This location represents a group of drifts and pits situated in amphitheatre-like caves in 300 meters long limestone-dolomitic ridge (Annex 3). Forming the terrain below the ridge is the ground sloping down to the valley of the River Bioštica (Annex 1).

The detailed examination of the drifts and opening of the test probes showed that humans inhabited almost the entire area in different epochs.

The profile of horizontal strata proved that the settlement is multi-layered and very important for further studies of the Palaeolithic in Bosnia and Herzegovina (Annex 4). The layers marked as I and II hold younger cultures dating from the Neolithic up to the Middle Ages (T. IV and V) although there is some recent material as well. The Final Palaeolithic is identified in the layer III and it is especially important for the cultural orientation of the engraving on the stone of Pećina pod Lipom (T. I, picture 2; T. VI and VII). The layers IV and V are rich in remains of stone industry characteristic of the late Mousterian facies. Still, there are also several tools bearing the typological characteristics of the older Aurignacian (T. XI, picture 1; T. XII, picture 2; T. XIX, pictures 3 and 4).

In the course of the first season of systematic exploration, a rich collection of stone industry was assembled, but it did not have a stratigraphic value. The used raw material is of local origin and mostly composed of cherts of various colours. All collected stone artefacts were classified and defined as belonging to their respective cultures based on their plentiful typological and morphotechnical characteristics. In order to achieve easier understanding of the presented material, we used the classical Palaeolithic terminology and reduced the number of terms to the necessary minimum.

Ascribed to the older phase of the Lower Palaeolithic culture, or its tradition, were the finds representing unifacially or bifacially worked pebbles, so-called striking tools

(chopper and chopping-tool) (T. X, 1-4; T. XI, 2; T. XV, 1; T. XVII, 3; T. XIX, 1). Oblong larger pebbles, bifacially worked at one end (T. XI, 2; T. XIX, 1), had probably served as axes. In shape, they represent a prototype of the later axes.

Belonging to the younger phase of the archaic Palaeolithic are tools made on flakes of Clactonian type, although there are elements of Protolevalloisian facies as well. This is a typical culture with roughly worked wide tools for which it is sometimes difficult to decide whether they were created by forces of nature or made by man. The tools often have notchets and their working edges are jagged mostly as a result of usage (T. IX, 2; T. X, 5-8; T. XVIII, 1 and 2; T. XIX, 2 and 6; T. XX, 1-12; T. XXIV, 1).

Collected in Bosnia and Herzegovina in the course of several decades is a rich cultural heritage of stone industry that, judging by its morphotechnical characteristics, can belong to the Lower Palaeolithic. From the aspect of typology, this certainly does not create problems that could not be solved in the general framework of the Palaeolithic in Europe.

In the oldest phase of the Middle Palaeolithic, the basis of culture is Mousteroid, with Levalloisian chipping-off technique. It is mostly represented in unretouched Levalloisian points, wide blades, side scrapers and discoid scrapers (T. XIV, 1 and 2; T. XV, 2 and 3, T. XIX, 3-5).

The middle phase, or typical Mousterian, is represented by Mousterian retouched points, scrapers on wide flakes and blades with preserved cortex backed flakes (T. XII, picture 1; T. XXII, 2-4; T. XXIV, 2).

The late phase of the Middle Palaeolithic is in our archaeological site represented by a special facies of microliths made by Clactonian chipping-off technique. Found here is not only microlithisation, but also frequent notchets and jaggedness of the working edges of tools (T. XIII, 1 and 2-4; T. XXI, 2 and 3; T. XXIV, 3 and 4; T. XXV, 1 and 3-4). Microlithisation of tools is in our case certainly not the result of quality and size of minerals since the surrounding of the settlement is rich in big riverbed pebbles. This phenomenon thus most probably reflects the cultural genesis of some of the populations inhabiting the area.

Especially important in the Pećina pod Lipom inventory of the Upper Palaeolithic, are the types of tools belonging to the Aurignacian concepts, characterised at the same time by certain phenomena of the Middle Palaeolithic (T. XI, 1 and 3; T. XXI, 2; T. XXIII, 2; T. XXIV, 4 and 6; T. XXVI, 4; T. XXVII, 2). On the other hand, belonging to the younger phase is the material that does not bear prominent characteristics of Aurignacian culture but rather represents an interesting facies characterised by its mixture with the culture of Gravettian formed in the northern part of the area (T. XIII, picture 2 right; T. XXVI, 1-3; T. XXVII, 1 and 3-8; T. XXVIII, 15-18).

The final Epigravettian is in our site represented by numerous microgravets, scrapers, micro-gimlets and chisels (T. XXVIII, 1-14). This facies shows very prominent genetic connections to co-existent cultures in the Mediterranean. However, the analysis of the material as a whole brings us to the conclusion that the origin of Palaeolithic cultures from the Pećina pod Lipom needs above all to be looked for in the region of Northern Bosnia, and further in the Pannonian areas of Central and Eastern Europe.

Tabla I

1

2

Foto: A. Šahbaz

Tabla II

1

2

Foto: A. Šahbaz

Tabla III

1

Foto: A. Šahbaz

2

Tabla IV

Tabla V

Tabla VI

Tabla VII

Tabla VIII

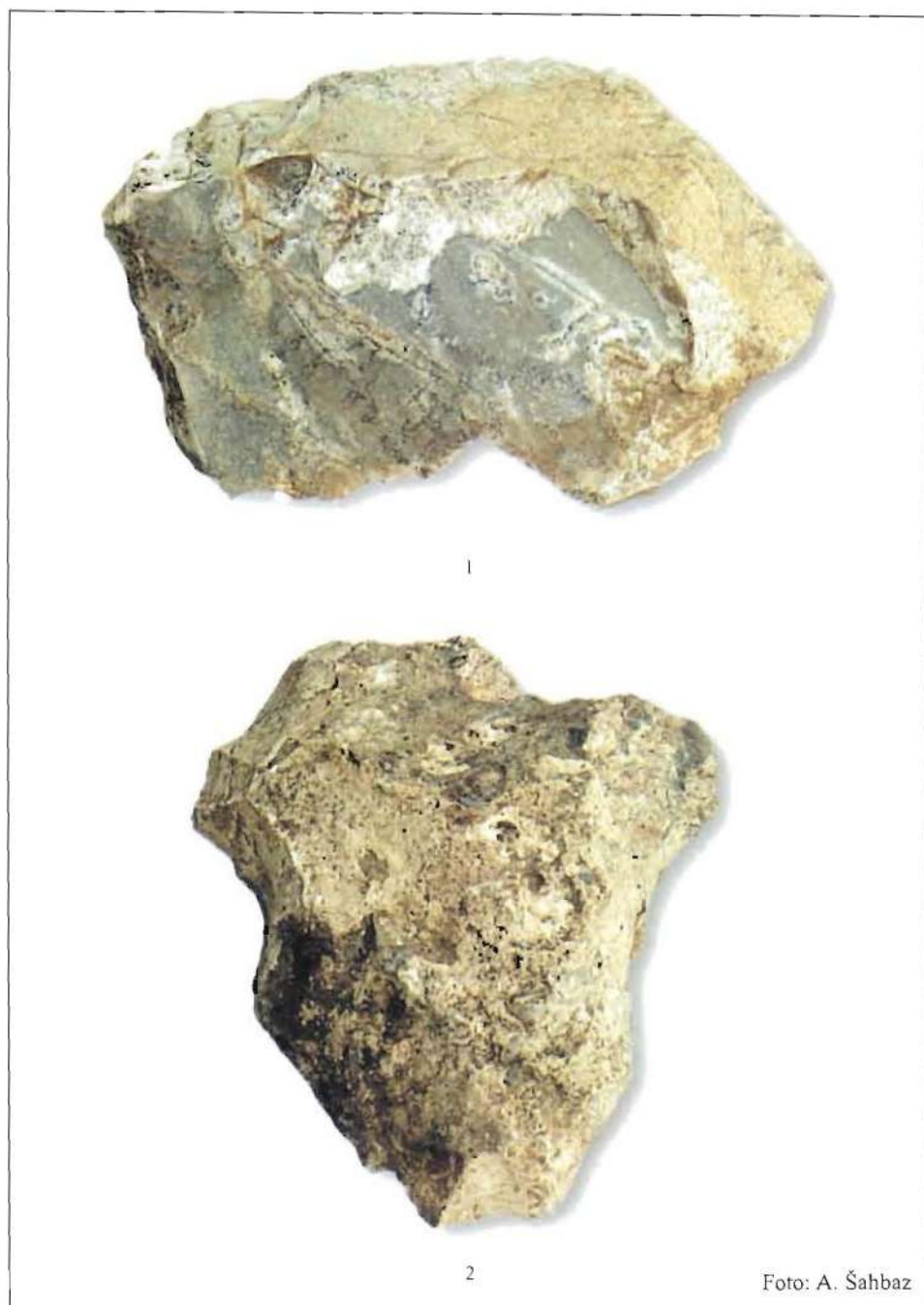
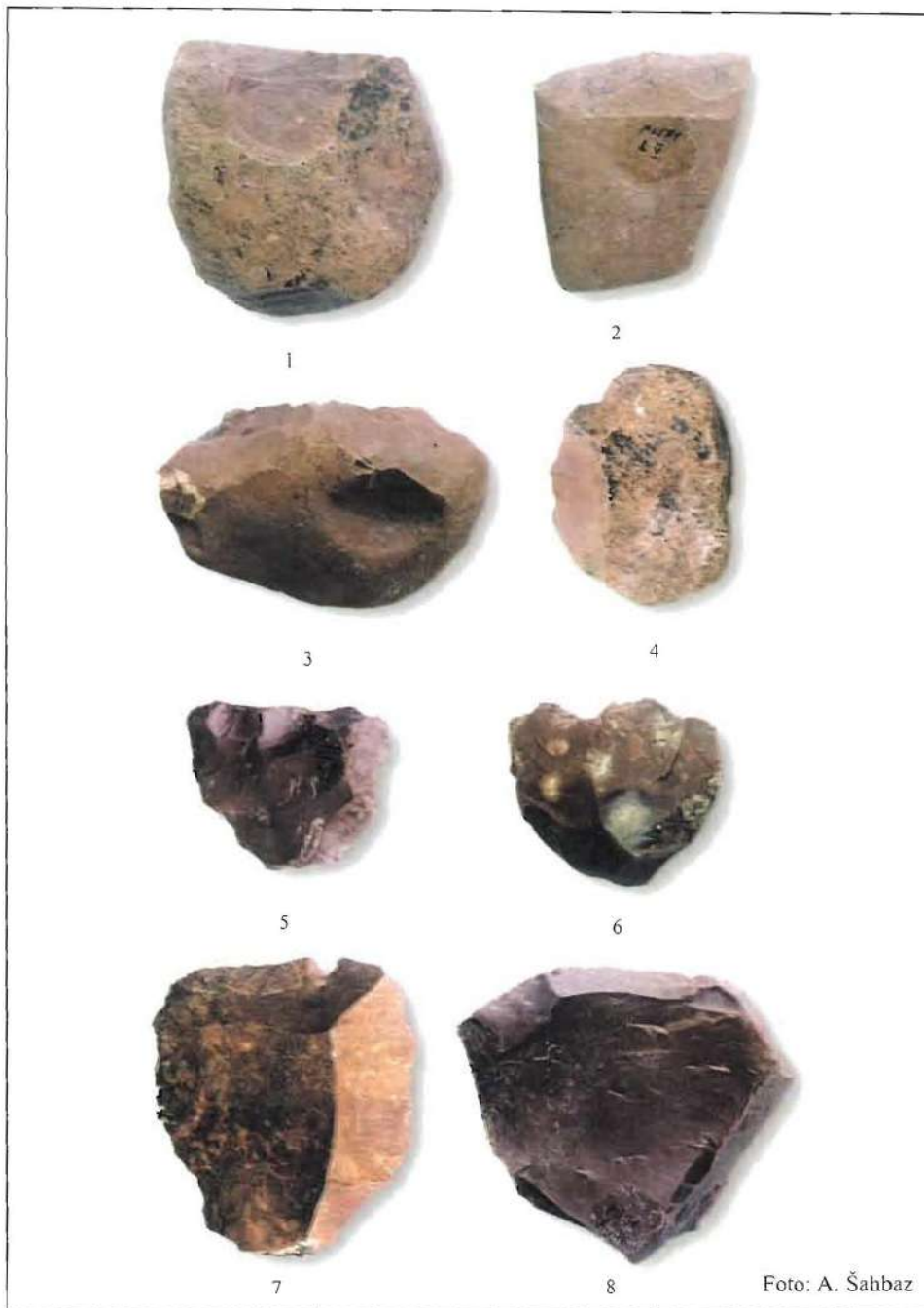

Tabla IX

Tabla X

Tabla XI

Foto: A. Šahbaz

Tabla XII

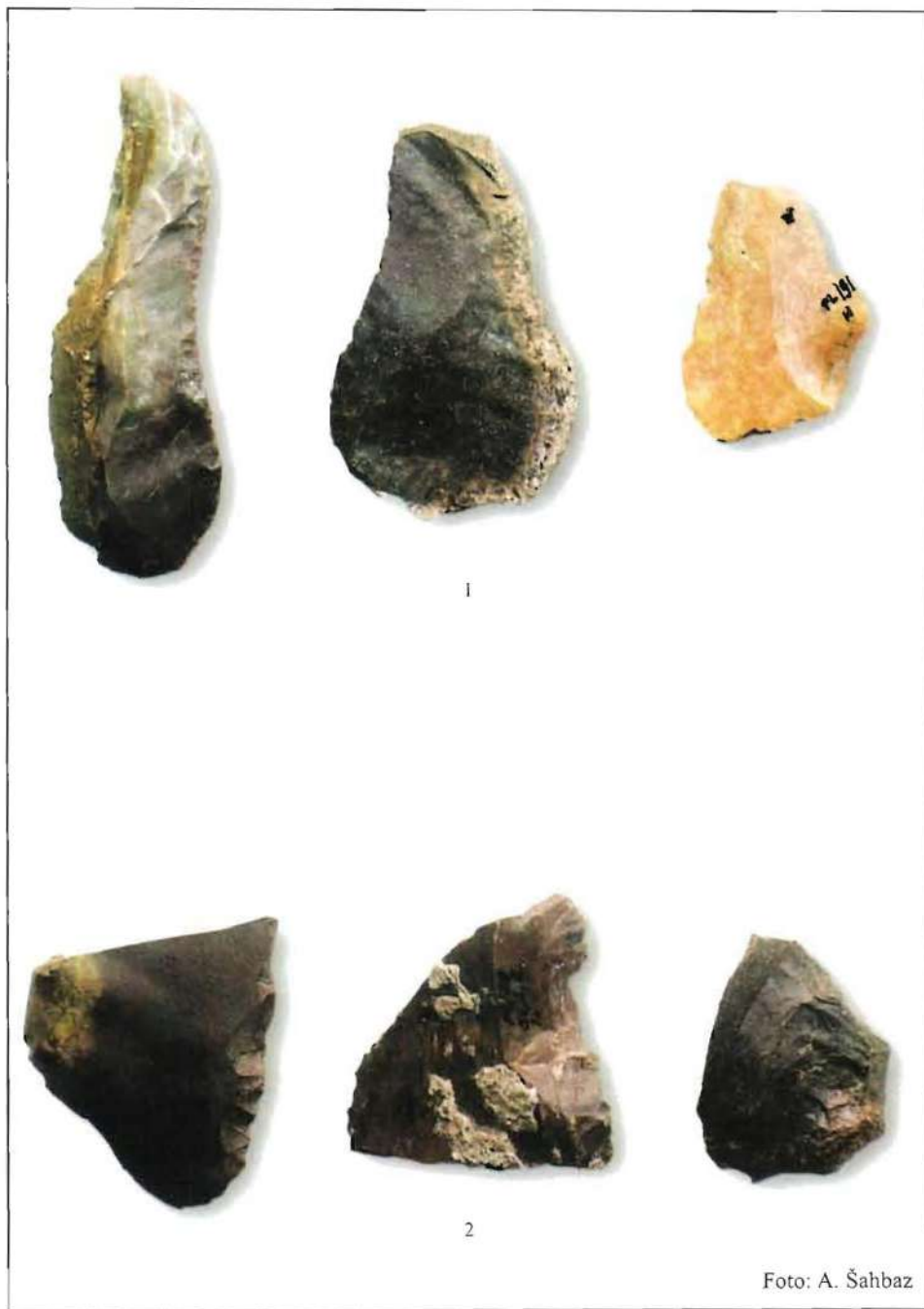

Tabla XIII

Tabla XIV

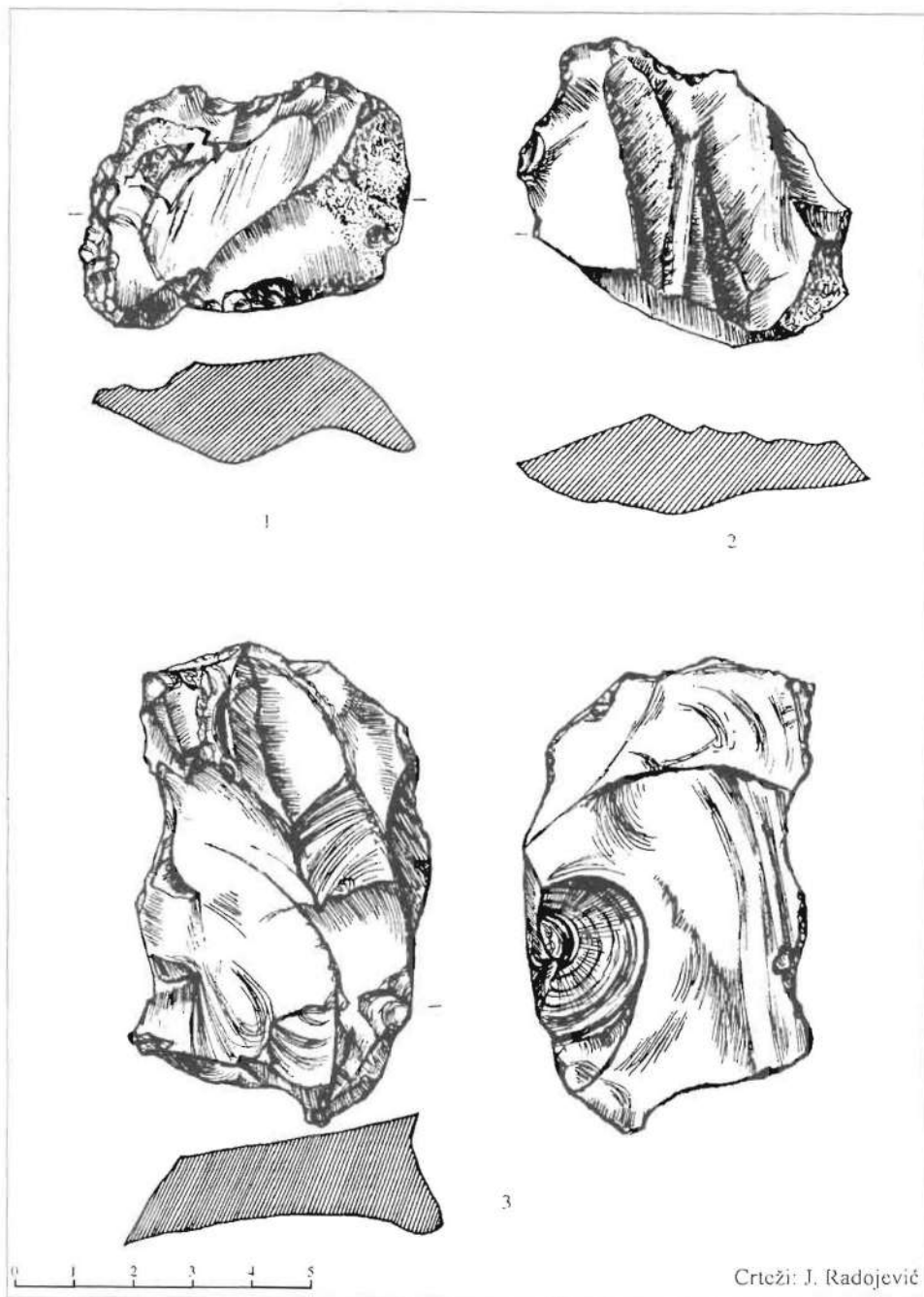

Tabla XIV

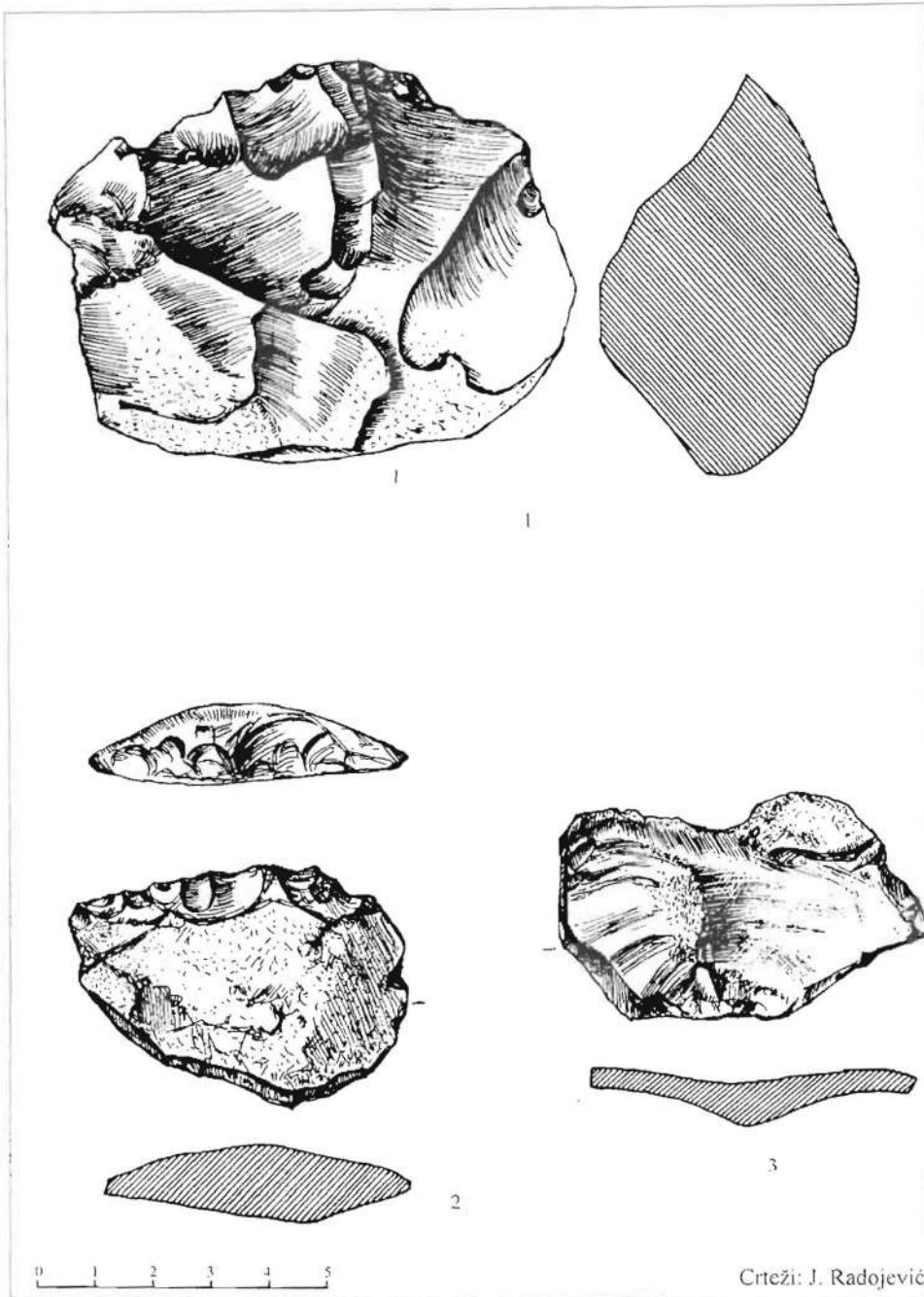

Tabla XVI

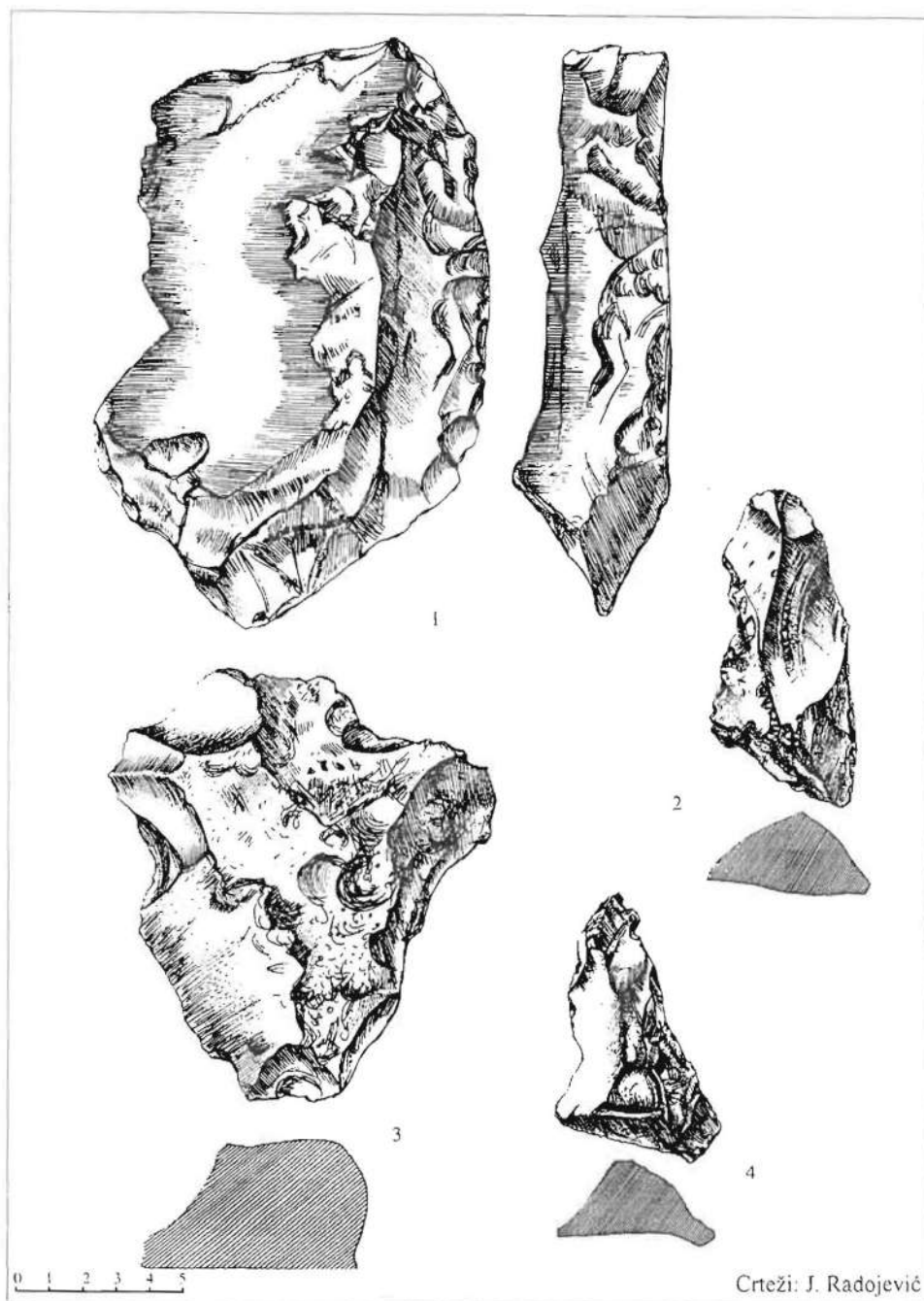

Tabla XVII

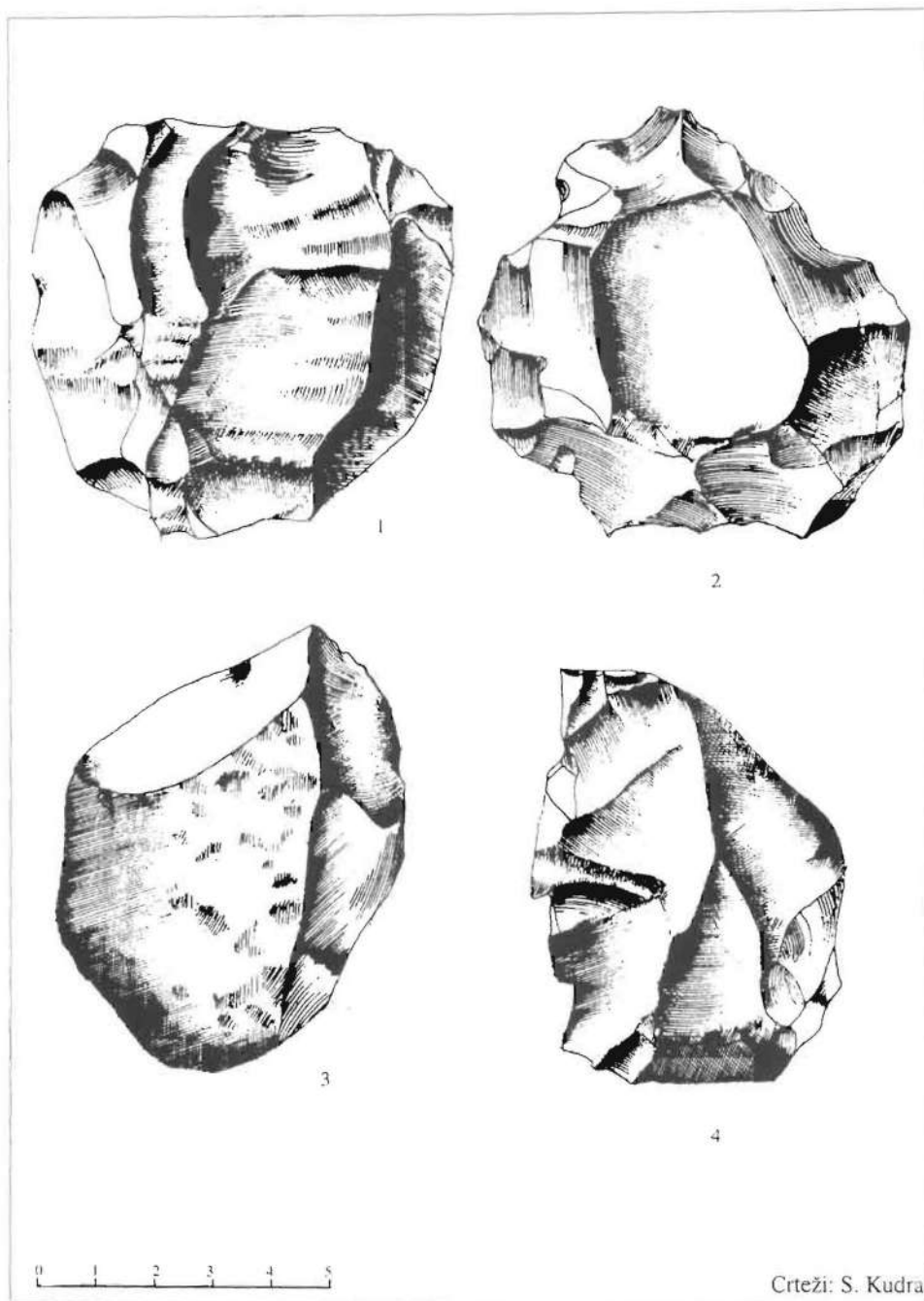

Tabla XVIII

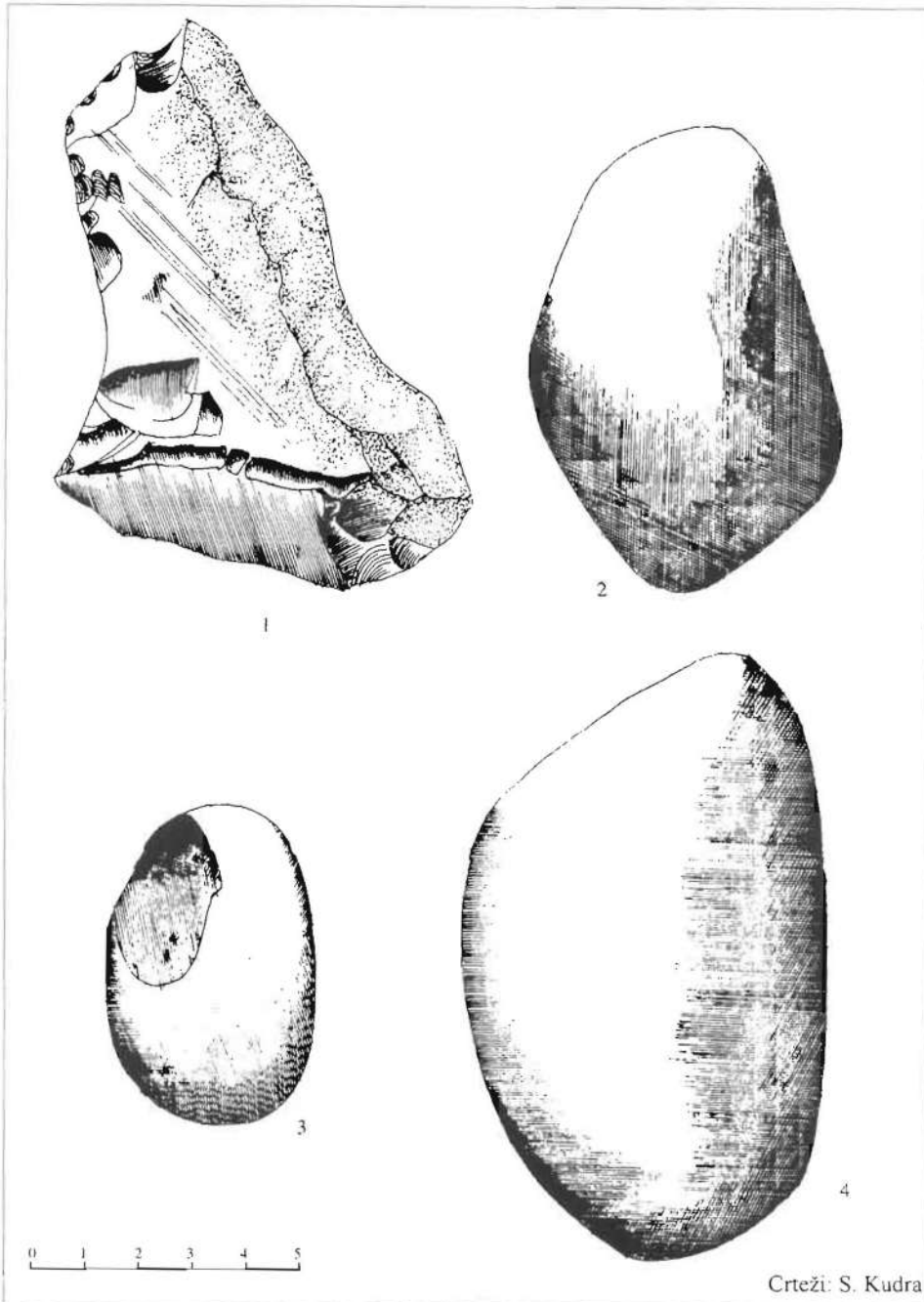

Tabla XIX

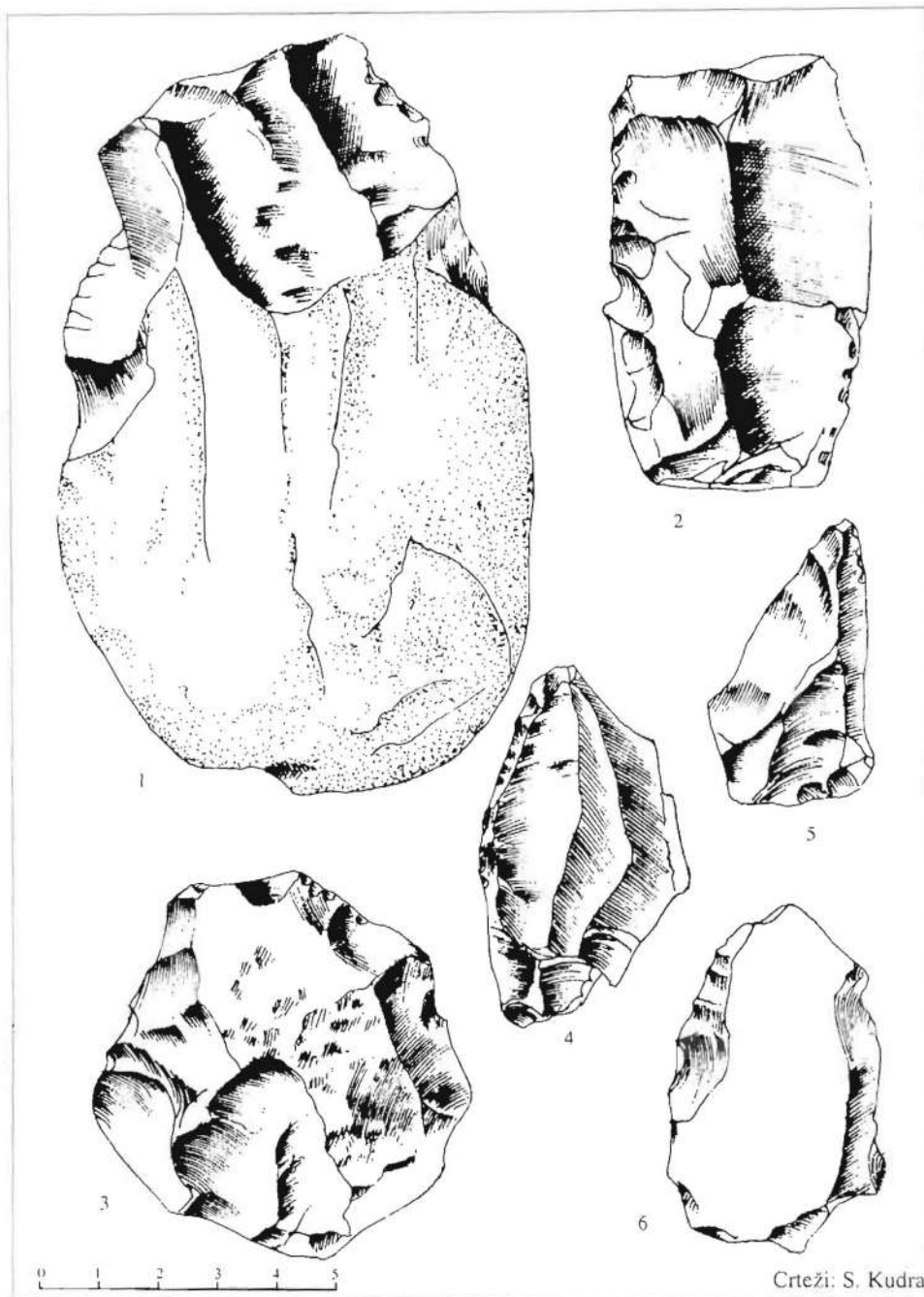

Tabla XX

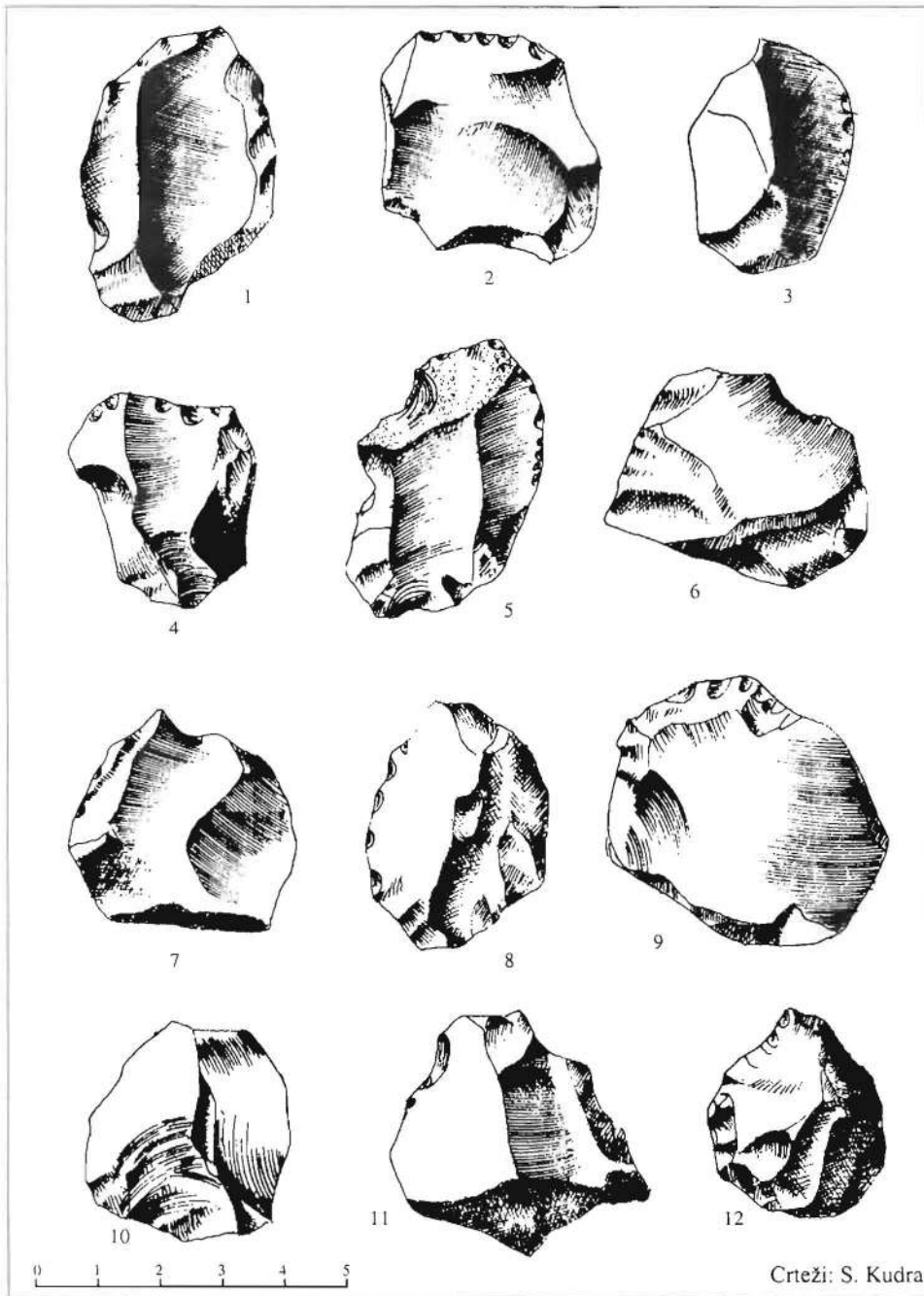

Tabla XXI

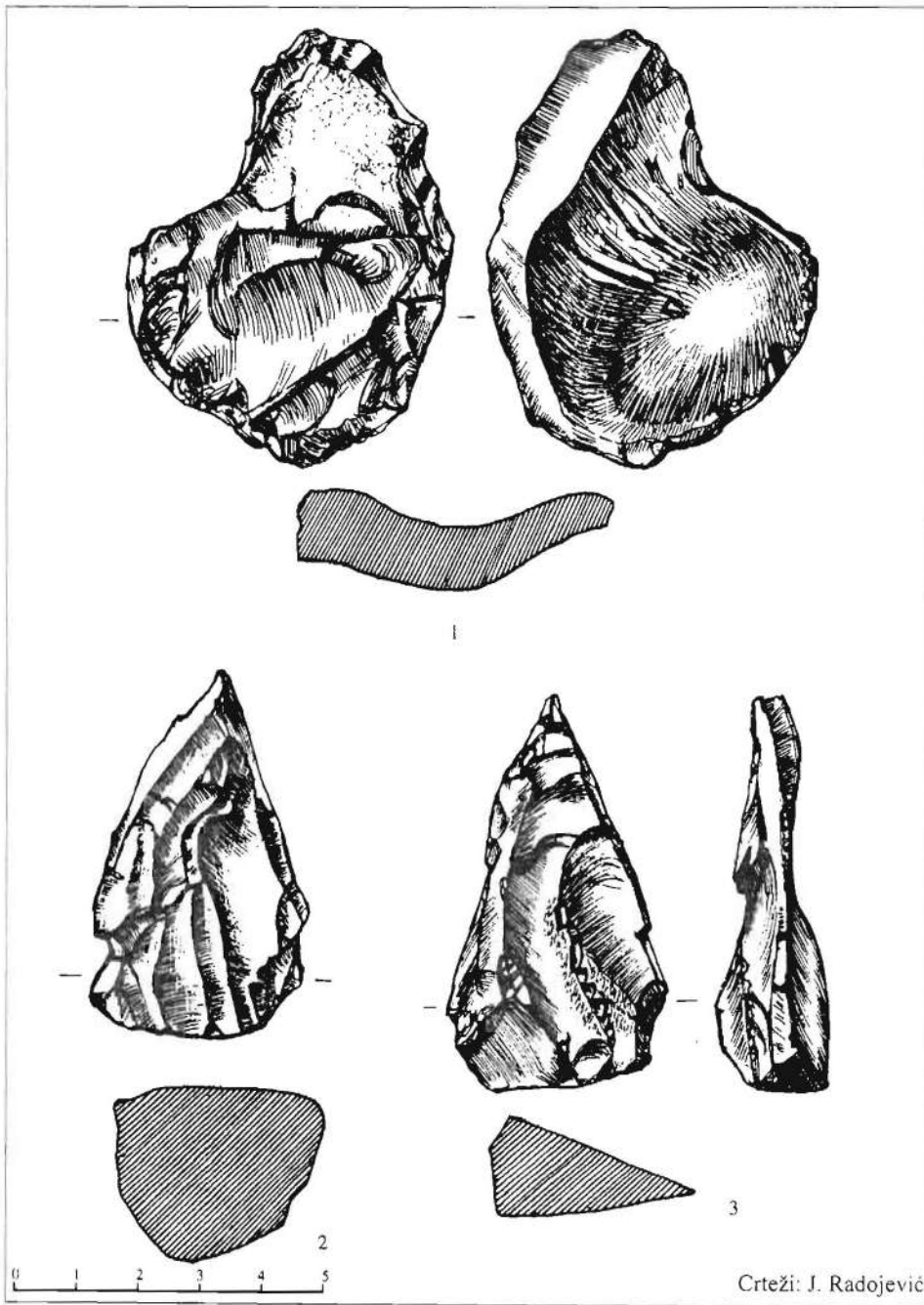

Tabla XXII

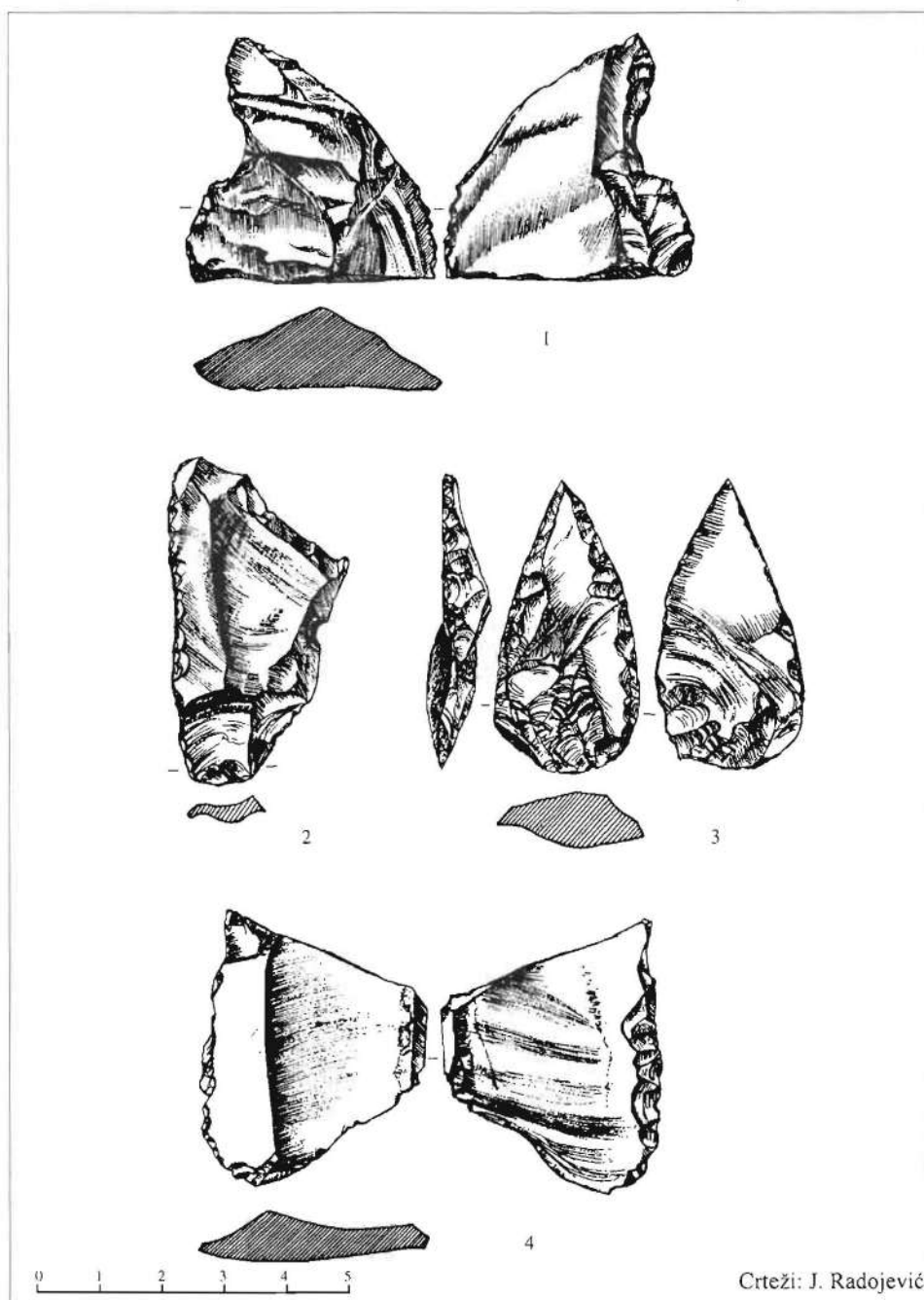

Tabla XXIII

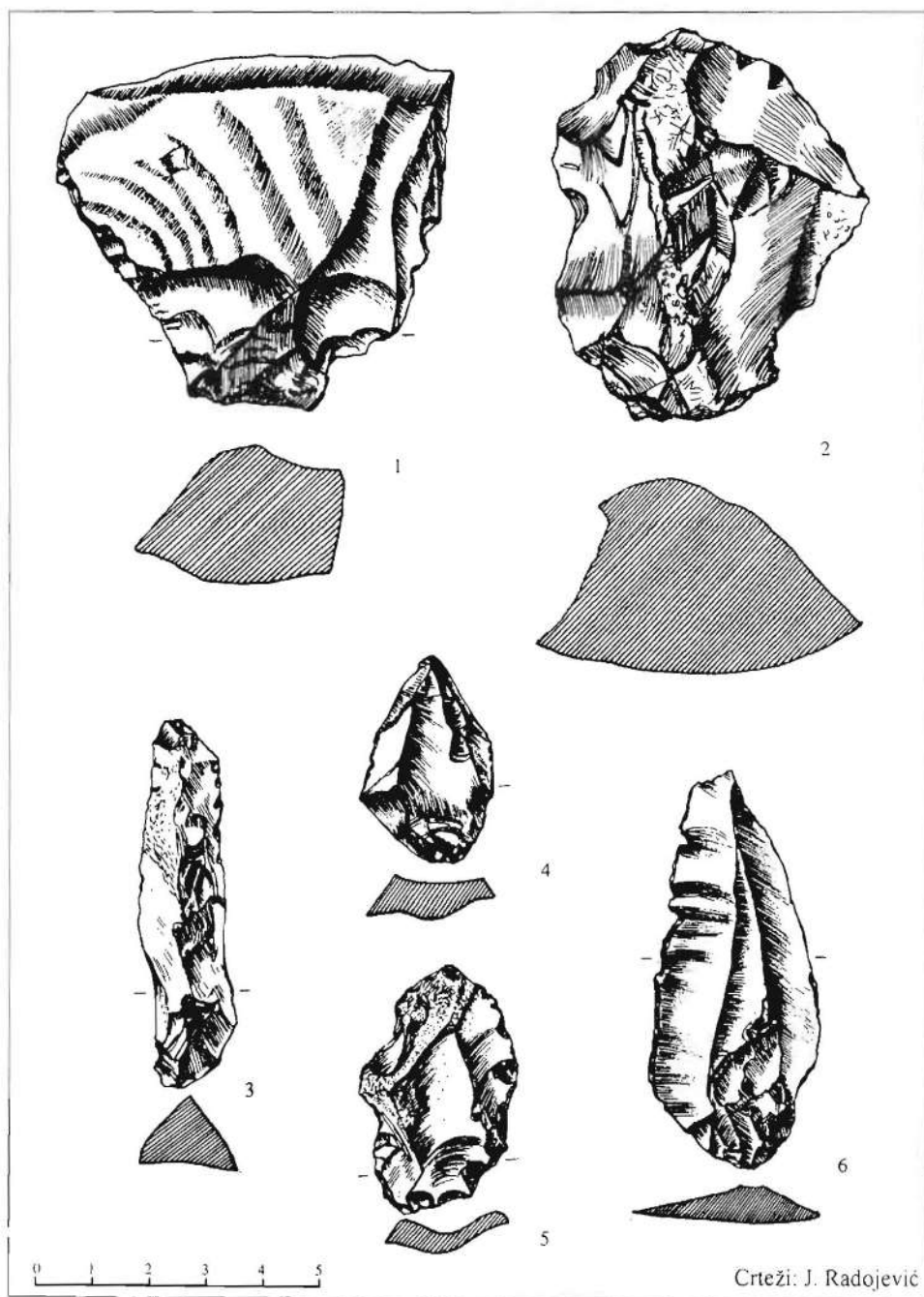
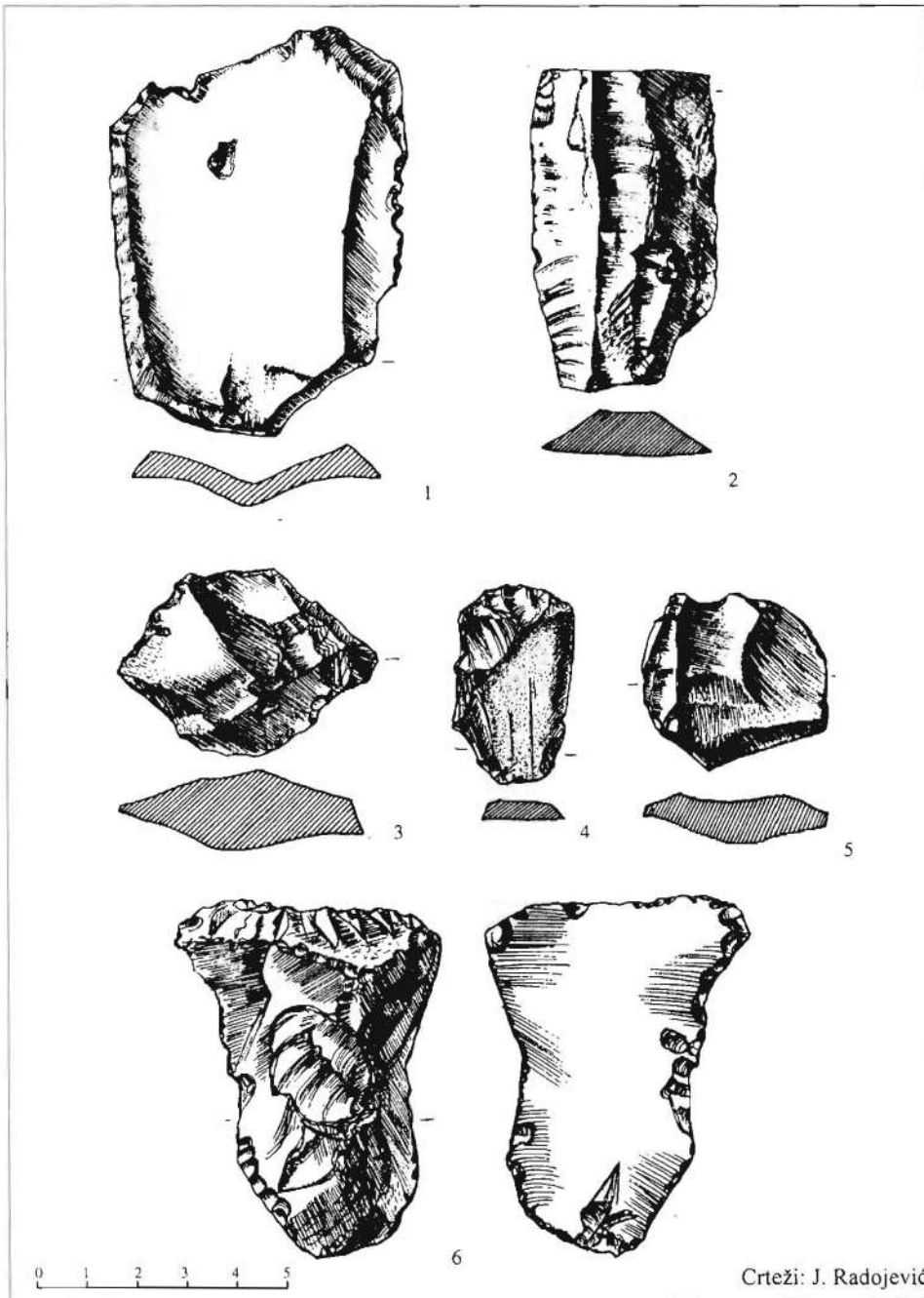

Tabla XXIV

Crteži: J. Radojević

Tabla XXV

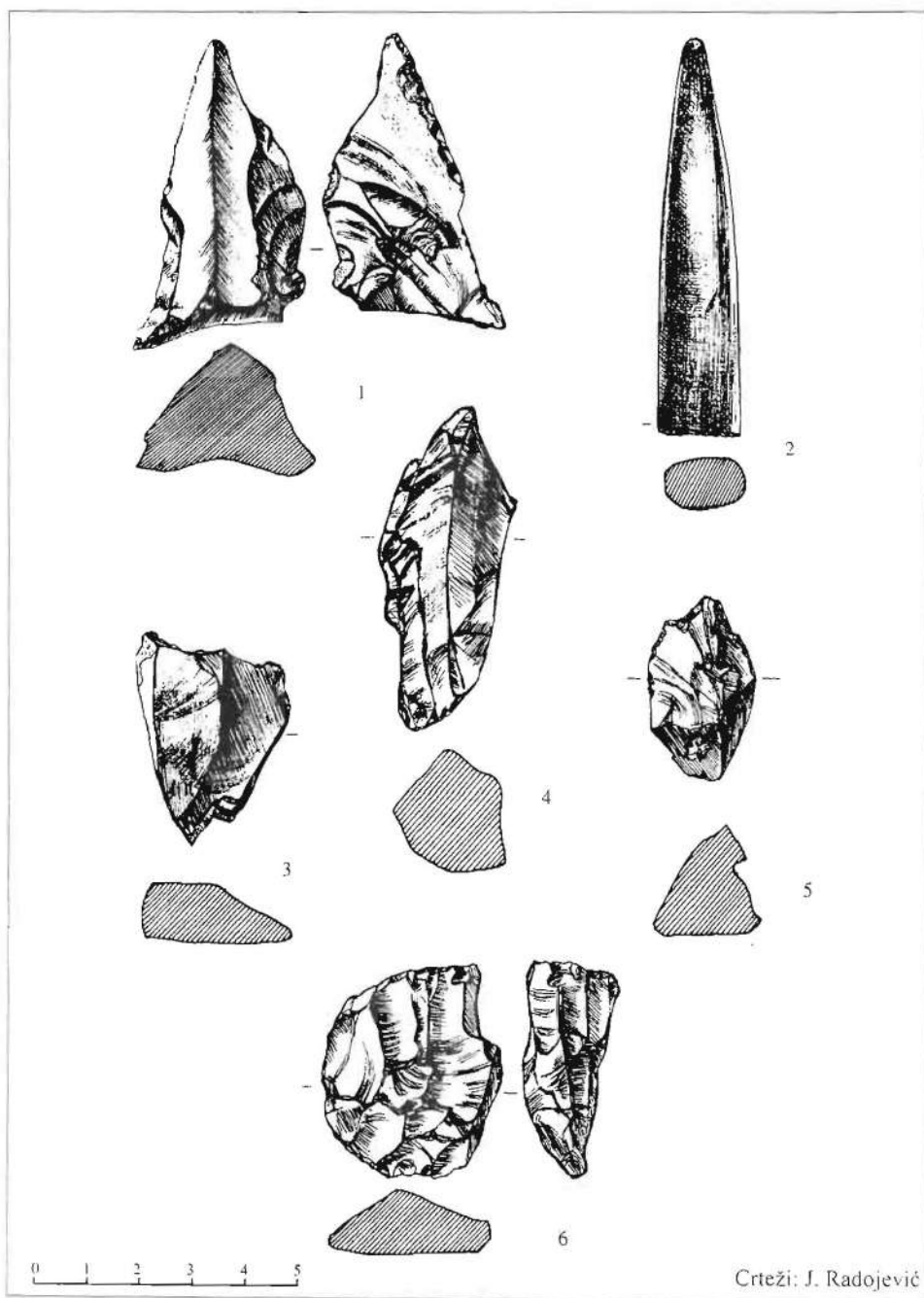

Tabla XXVI

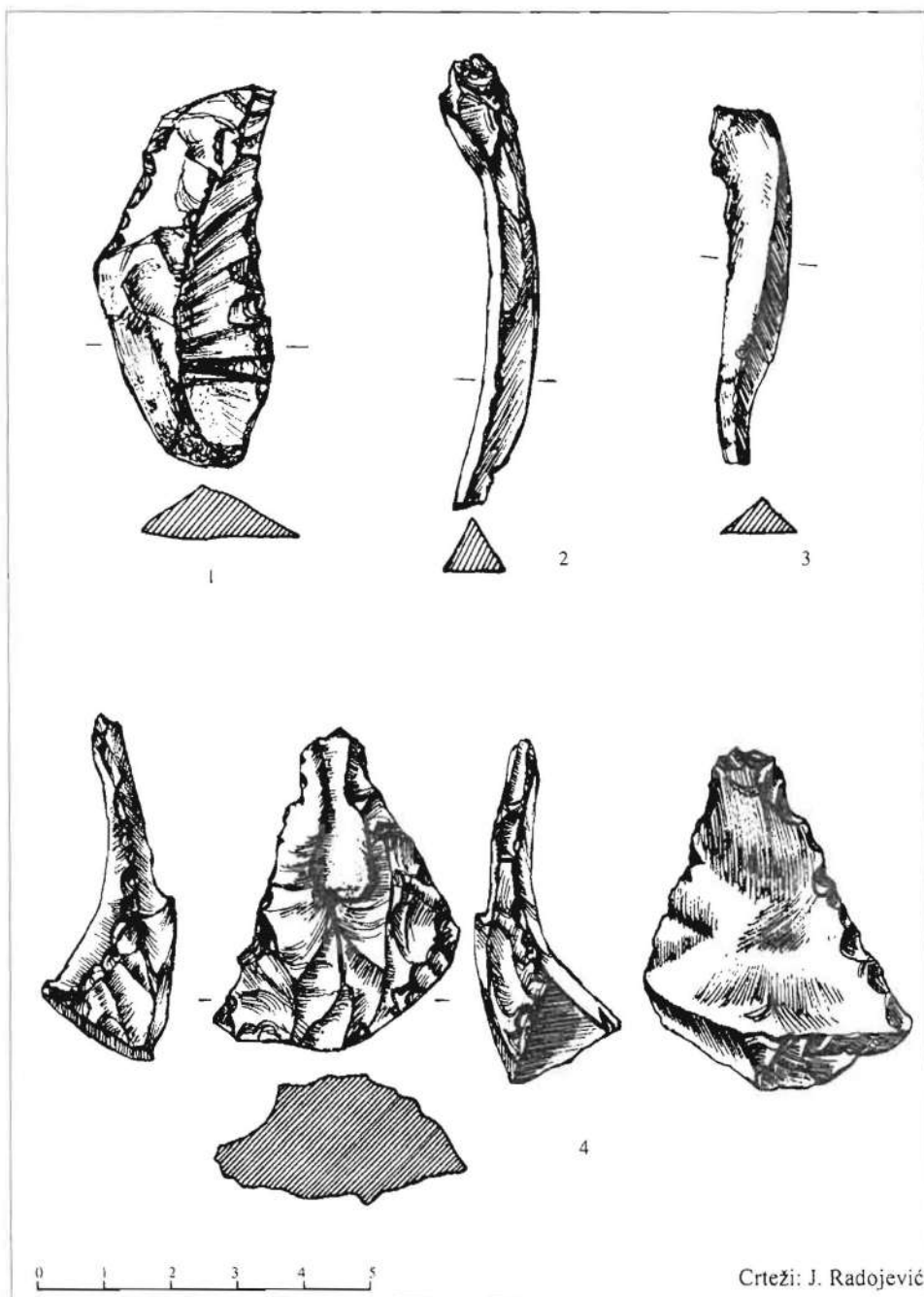

Tabla XXVII

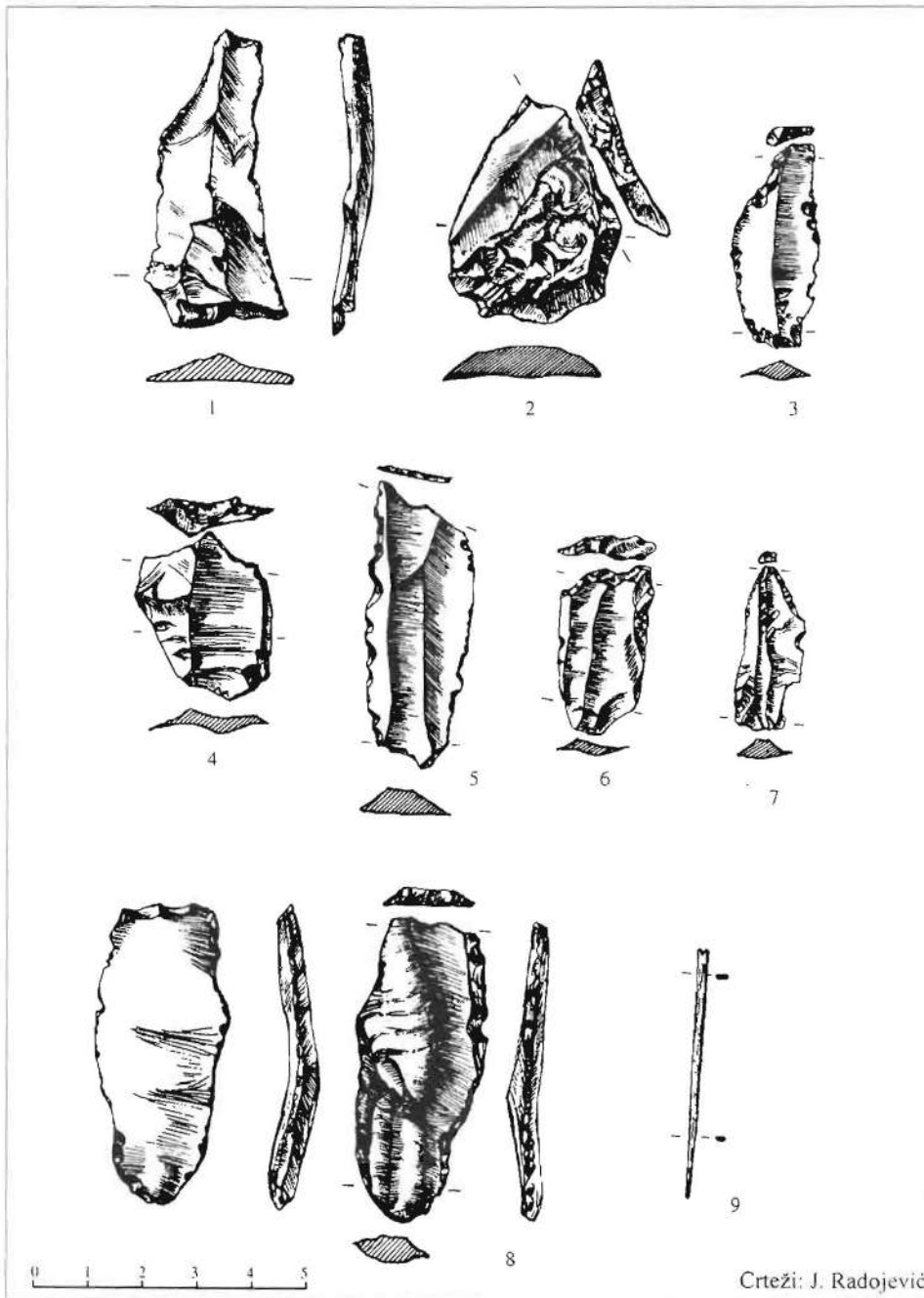
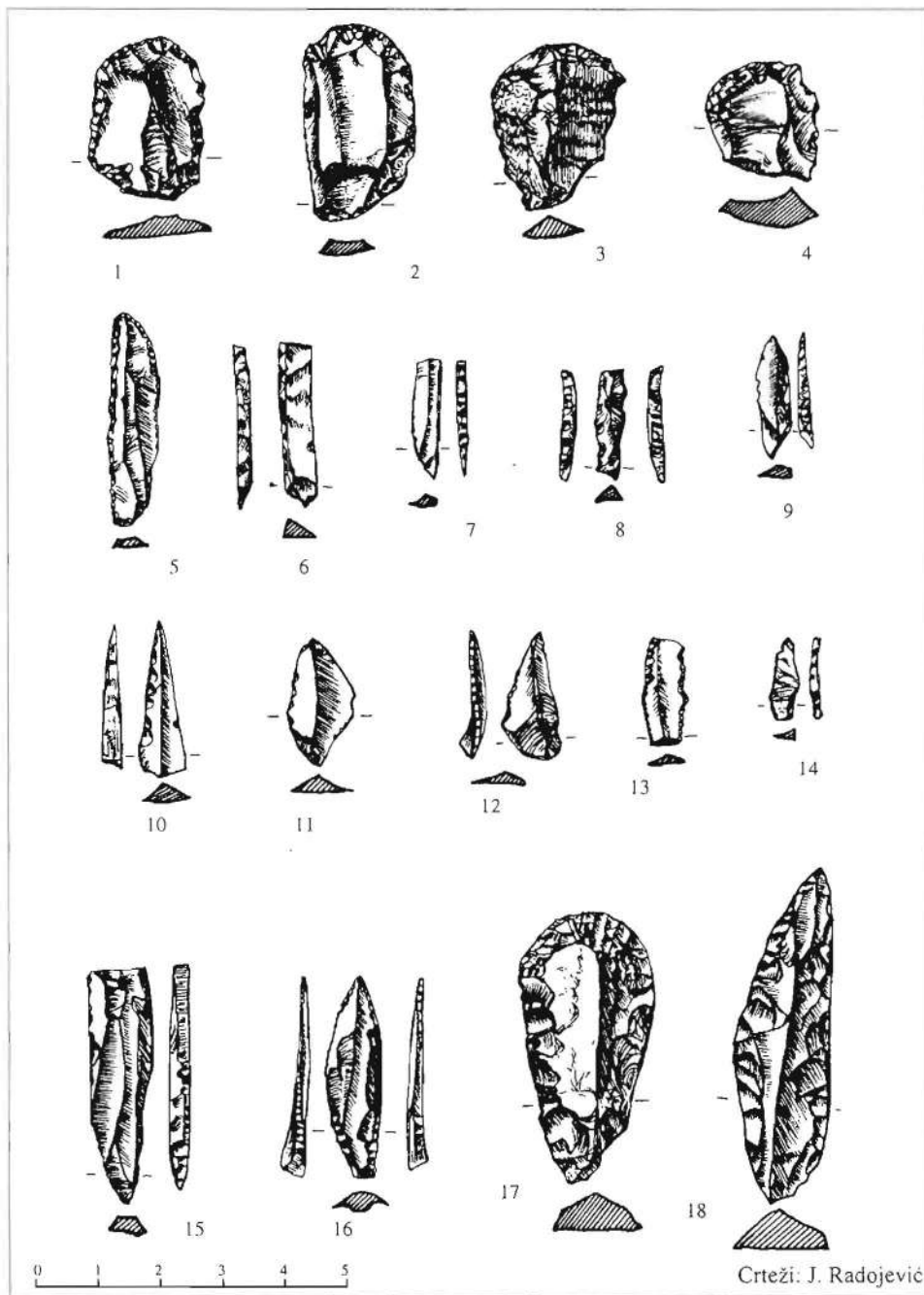

Tabla XXVIII

Dr. Brunislav MARIJANOVIĆ
Originalni naučni rad

PRUSAC (BIOGRAD) – PRAPOVIJESNO VIŠESLOJNO NALAZIŠTE – eneolitički slojevi –

U članku se obrađuju rezultati sondažnog iskopavanja na višeslojnom prapovijesnom nalazištu Prusac kod Donjeg Vakufa. Kulturni sloj doseže dubinu od 3,80 m, s tim da je do dubine od 1 m potpuno devastiran. Nalazi iz tog devastiranog sloja pripadaju brončanom i željeznom dobu, ali ih je moguće samo tipološki determinirati iako se u kulturnom pogledu vežu za poznato naselje Pod kod Bugojna. Nalazi iz sačuvanog dijela kulturnog sloja pripadaju eneolitiku, a moguće ih je promatrati unutar dviju razvojnih faza. Starija (faza I) sadrži značajne elemente butmirske, te badenske i lasinjske kulture, dok mlađa (faza II) pripada vučedolskoj kulturi.

U stručnoj literaturi koja se bavi mlađim povijesnim razdobljima, posebice kasnim srednjim vijekom i vremenom osmanske vladavine, ime Prusac ne predstavlja nikakvu nepoznanicu.¹ Prusac je, ustvari, srednjovjekovni grad kod Donjeg Vakufa, poznat i pod imenom Biograd, koji je u osmansko doba postao važno strateško uporište, pa se i grad razvio u moćnu tvrđavu, koja je, osim citadele, obuhvaćala i prigradsko naselje, tzv. Donji grad. Sama citadela s glavnom kulom i, možda još jedna okrugla – nekad detaširana kula potječu iz srednjeg vijeka, dok su kasnije dogradnje iz osmanskog perioda. U pisanim izvorima grad se spominje tek 1478. i 1503. godine. Međutim, najstarije naselje na ovom mjestu pripada prapovijesnim razdobljima, a u topografskom smislu predstavlja klasično naselje gradinskog tipa. Riječ je o dominantnom položaju koji se u obliku lingule izdiže visoko iznad prusačke rijeke, točno iznad njezinog zavoja, i sa svih je strana, izuzimajući južnu koja se stepenasto spušta, izvrsno zaštićen prirodnom konfiguracijom terena, odnosno duboko usječenim koritom Prusačke rijeke, čije su obale na tom mjestu gotovo u potpunosti okomite. S ovog položaja se kontrolira čitava okolica, pa nije čudno što je upravo to mjesto izabrano za podizanje dugotrajnog naselja.

Ovo gradinsko naselje, međutim, nije arheološki istraživano sve do 1980. godine kada je pod rukovodstvom Z. Žeravice² provedeno sondažno iskopavanje na površini

¹ D. Mazalić. 1951.. 147 i dalje.

² Rezultati iskopavanja nisu publicirani, ali su inkorporirani u izvještaj podnesen tadašnjem SIZ-u nauke Bosne i Hercegovine pod naslovom "Župa Uskoplje u srednjem vijeku i ranom turskom periodu". Izvještajem su obuhvaćeni i osnovni podaci o prapovijesnim nalazima.

od cca 120 m². Sondiranja su provedena na različitim dijelovima citadele, a bila su usmjerena prvenstveno na istraživanje srednjovjekovnih ostataka. Međutim, ta su istraživanja dala i znatnu prapovijesnu arheološku građu koja pripada vrlo širokom kronološkom rasponu od eneolitika do željeznog doba. No, kako su svi nalazi potjecali iz slojeva devastiranih srednjovjekovnom i kasnijom osmanskom gradnjom, njihove međusobne stratigrafske odnose nije bilo moguće utvrditi, a materijal se može samo tipološki determinirati. Budući da je među keramičkim materijalom bilo vrlo vrijednih nalaza, što se posebice odnosi na one koje je bilo moguće pripisati eneolitiku, 1985. godine poduzeo sam dopunsko sondiranje manjeg opsega. Otvorena je samo jedna sonda veličine 4×5 m, postavljena na sjeveroistočnom platou unutar citadele, odnosno jedinom mjestu gdje se moglo očekivati postojanje barem dijela intaktnih slojeva, budući da je na tom prostoru i srednjovjekovna i osmanska gradnja bila najmanja.³ Tijekom iskopavanja ova pretpostavka pokazala se točnom, pa je na temelju rezultata sondiranja moguće sigurno fiksirati neke stratigrafske odnose i na njima temeljiti zaključke.

Kulturni sloj na ovom dijelu nalazišta doseže debljinu od cca 3,80 m i omogućava sasvim sigurno diferenciranje 5 razvojnih faza. No, ovdje odmah treba reći da su samo dvije najstarije faze izdvojene na temelju pouzdanih stratigrafskih podataka, dok su ostale tri fiksirane na temelju tipoloških odlika pokretnog materijala budući da su slojevi koji bi im pripadali potpuno devastirani građevinskim zahvatima tijekom srednjeg vijeka i kasnijeg perioda. (Prilog, br. 1) Međutim, ta okolnost u ovome slučaju nema većeg značenja s obzirom da samo faze I i II – dakle, one najstarije – pripadaju eneolitiku, dok se preostale tri kreću unutar relativnokronološkog okvira koji čine rano brončano i kraj starijeg željeznog doba. U kulturnom i kronološkom pogledu ove tri faze korespondiraju s odgovarajućim slojevima obližnjeg nalazišta Pod kod Bugojna.⁴

Nema nikakve dvojbe oko značenja i ovih mladih nalaza, ako ništa drugo onda zbog blizine najvažnijem nalazištu brončanog i željeznog doba ovog prostora – Podu. No, kako su to ipak nalazi koje je moguće samo tipološki determinirati, te kako ne donose ništa značajnog u odnosu na poznate nalaze s Poda, ovdje ću se ograničiti na analizu samo najstarijih nalaza, onih koji pripadaju eneolitiku, ali ne samo zbog toga što su prikupljeni u sigurnim stratigrafskim odnosima, već i zbog toga što se u problemskom smislu iskazuju kao vrlo značajan indikator razvojnih procesa tijekom ovog prapovijesnog razdoblja.

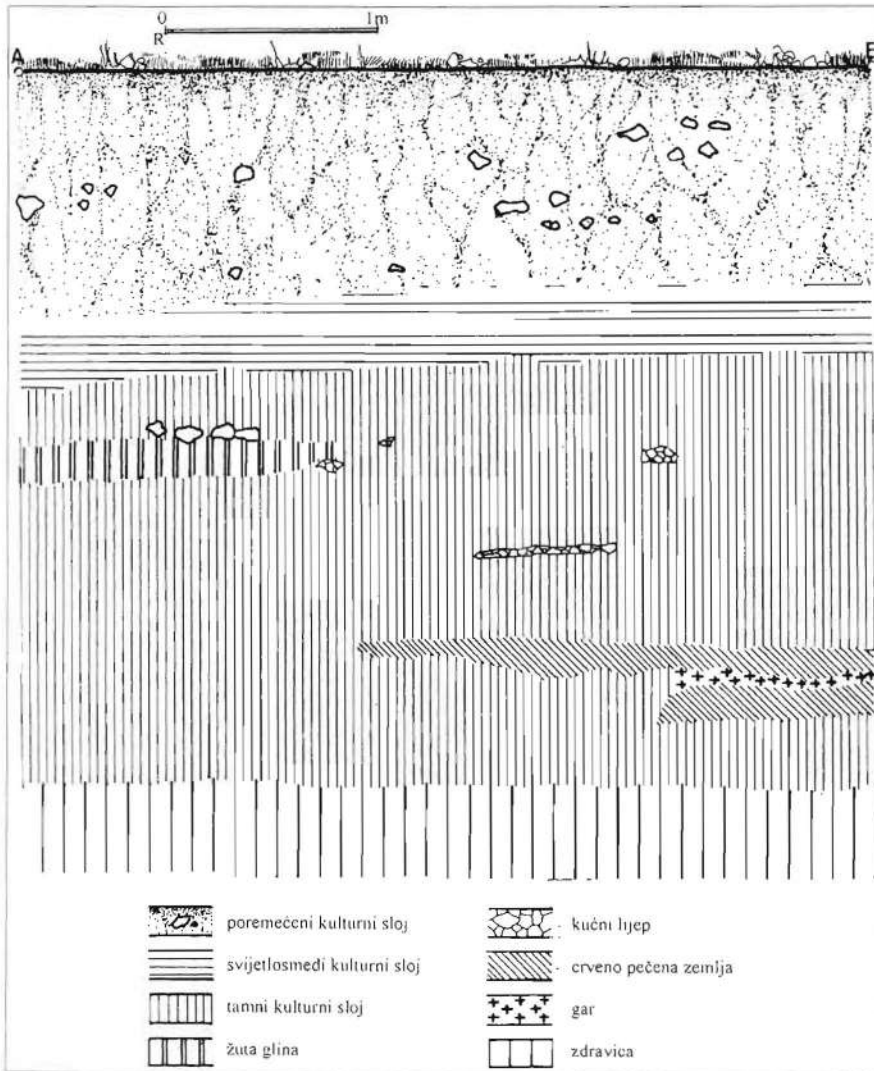
IFAZA

Ovoj fazi pripadaju sedimenti od zdravice do dubine od cca 1,5 m. Kulturni sloj je potpuno homogen i ne pruža bilo kakvu mogućnost daljnje podjele na razvojne podfaze.

³ Rezultati iskopavanja B. Marijanovića samo su djelomice objavljeni i to onaj dio nalaza koji pripada najstarijim slojevima lokaliteta (B. Marijanović, 1989.). Istodobno sa sondiranjem koje je izvršio B. Marijanović, T. Glavaš je vodio sondažno iskopavanje jednog srednjovjekovnog objekta uz koji je otkriveno i nekoliko grobova.

⁴ B. Čović, 1983., 172 i dalje; B. Čović, 1983a., 434 i dalje; B. Čović, 1987., 483 i dalje.

Osnovnu masu keramičkog materijala, što je i sasvim uobičajena pojava, čini gruba keramika. Njezina izrazita karakteristika je potpuna usklađenost s tehnikom izrade neolitičke keramike, ili, da budem sasvim precizan, upadljiva bliskost s butmirskom grubom keramikom. Ova odlika ostaje trajnom odrednicom grube keramike tijekom čitavog trajanja ove faze.

Prilog 1 – Lokalitet Biograd, Prusac, zapadni profil

Druga njezina odlika je relativno siromašan izbor oblika koji se, uz izvjesna variranja, kreće unutar tri osnovne forme.

Daleko najčešći oblik je lonac s nešto višim, jasno izdvojenim cilindričnim vratom i obično vrlo istaknutim trbušnim segmentom, T. I, 1; T. II, 1. Vrlo sličnim ovome može se označiti lonac kod kojeg je prijelaz iz vratnog u rameni segment znatno blaži, a trbuh modeliran u blago zakrivljenoj formi, T. II, 2; T. III, 1. I jedan i drugi tip su zastupljeni tijekom čitavog trajanja ove faze.

Donekle veću razliku u odnosu na prethodno navedene odlike pokazuje primjerak na T. III, 2, kod kojeg je vratni segment nešto uvučen prema unutra, a zaobljenost ostalih dijelova recipijenta vrlo slabo izražena, tako da čitava posuda dobiva blagu kruškoliku formu. No, ovaj oblik lonca je i znatno rjeđe zastupljen od ostalih.

Slijedeći karakterističan i dosta čest tip su duboke bikonične zdjele s redovito kratkim gornjim dijelom uvučenim prema unutra, T. IV, 1-2. Određene razlike su uočljive samo u kutu prelamanja, ali to za opće odlike grube keramike ima sasvim sporedno značenje. Ovaj tip zdjela zastupljen je, također, tijekom čitavog trajanja ove faze, kao što je to slučaj i sa trećim tipom grube keramike u koji spadaju duboke loptaste zdjele. Izvjesne razlike uočavaju se samo u stupnju izdiferenciranosti vratnog segmenta koji se kreće od diskretno naglašenih prstenastih do jasno izdvojenih oblika, T. IV, 3-4. Među grubom keramikom ove faze također su zapaženi, istina rijetko, primjerci zašiljenih dna posuda, T. VI, 4.

Ukrasni sustav grube keramike obilježen je, prije svega, izvođenjem kratkih zarezova na obodu posuda koji se u podjednakoj mjeri javljaju i na loncima i na bikoničnim zdjelama, dok na loptastim zdjelama to nije zabilježeno.

Plastične trake, aplicirane uz obod lonca, pouzdano su dokumentirane, ali se ne mogu označiti kao posebno tipičan dekorativni element grube keramike. I napokon, kod pojedinih primjercaka bikoničnih zdjela javljaju se dvostruke rogolike aplikacije.

Nasuprot ovim vrlo stereotipnim odlikama grube keramike stoji značajna raznovrsnost fine keramike. Dakako, ta raznovrsnost podrazumijeva samo njezine tipološke odlike, dok su sve ostale, ornamentalni sustav prije svega, vrlo ograničene. No, prije prikaza tih odlika moram naglasiti još dvije važne činjenice. Prvo, to je izrazito neolitički karakter tehnologije daleko najvećeg dijela nalaza; i drugo, kulturnu sliku ove faze karakterizira nekoliko različitih komponenti.

Prvoj i najbrojnije zastupljenoj komponenti pripadaju nalazi koji se mogu obuhvatiti nazivom "neolitička keramika". Riječ je o keramici vrlo fine fakture, odlične kvalitete, tamnosmeđe do izrazito crne boje. Najveći broj ovih nalaza ima sjajno uglačanu površinu. Od tipova najčešće su zastupljene različite varijante loptastih i poluloptastih zdjela te šalice s kratkim prstenastim ili blago izvijenim vratom, T. V, 1-4; i T. VI, 2. Osjetno rjeđe su zastupljene široke, plitke zdjele, možda recipijenti posuda na nozi, T. VI, 3, dok se minijature piriformne posude javljaju gotovo u pojedinačnim primjercima, T. VI, 1.

Ornamentalni sustav ove grupe nalaza u potpunom je znaku kaneliranja. U pitanju su okomite ili kose kanelure izvedene na ramenom segmentu posuda. Njihovo izvođenje vrlo je pažljivo i plitko, tako da površina posuda nikada nije izrazito valovita. Kanelure su različite širine, premda pretežno uske, ali redovito polukružno modelirane, T. V, 1-2, 4; T. VI, 3, 5.

Izvan ovih ornamentalnih karakteristika, treba navesti jedan primjerak zdjele na kojoj se jasno vide ostaci crvene pastozne boje. Nije moguće razaznati bilo kakav motiv ili

kompoziciju, pa je moguće pretpostaviti da se radi o bojenju čitave površine posude, ili njezinog pretežnog dijela, T. V, 3.

Kada je riječ o kulturnoj pripadnosti ove komponente, neka posebna diskusija čini se potpuno nepotrebnom. Svi navedeni tipovi vrlo dobro se uklapaju u keramografiju butmirske kulture, a to vrijedi i za ornamentalni sustav.⁵ Čak i onaj primjerak posude s ostacima crvene pastozne boje ne predstavlja nikakvu posebnost ovoga nalazišta, jer je taj način ukrašavanja dobro dokumentiran i u klasičnoj fazi butmirske kulture u Obrama II.⁶ Stanovita rezerva bi se, možda, mogla ostaviti samo kod primjerka na T. VI, 3, jer ovakve plitke posude ne ulaze među izrazite karakteristike butmirske keramografije. Ako se, međutim, pretpostavi da je ovdje riječ o recipijentu posude na nozi, onda se i ovaj primjerak, odnosno ovaj tip posuda, sasvim dobro uklapa u odgovarajuće nalaze u butmirskoj kulturi.⁷

Drugu komponentu karakterizira, također, odlična faktura i visoki kvalitet izrade, a ako se zanemari činjenica da posude koje ovoj komponenti pripadaju imaju pretežno svijetlosmeđu do crvenkastosmeđu boju površine (premda ima i gotovo crnih primjeraka), može se reći da ne postoji nikakva razlika u odnosu na način izrade keramike prve komponente. Ili, da budem sasvim jasan, neolitička tehnologija karakterizira i ovu grupu nalaza.

Međutim, da ova komponenta nema izvorno neolitički karakter vrlo dobro ilustriraju tipološke odlike ove keramike. Riječ je, praktički, o jednom jedinom tipu posuda s manje ili više loptastim donjim dijelom i visokim cilindričnim vratom, T. VI, 5; T. VII, 1-2; T. VIII, 1-2.

Ornamentalni sustav je i ovdje u potpunom znaku kaneliranja, ali u odnosu na kaneliranje prethodne komponente postoje i stanovite razlike. Pored finih okomitih kanelura, T. VIII, 2, često su zastupljene vrlo široke kanelure s jasno naznačenim rebrima, T. VII, 1; T. VIII, 1. Ovaj način kaneliranja u prvoj komponenti nije zabilježen.

Ovoj će komponenti, svakako, pripadati i primjerak duboke konične zdjele s izrazito naglašenim vratom izvijenim prema vani, T. IX, 1. Za ovaj tip posude, jedini među raspoloživim nalazima, vezana je i uporaba crvene pastozne boje, kojom je prevučena čitava gornja površina.

Kada je riječ o kulturnoj pripadnosti ove komponente, izvan svake sumnje je njezina izrazita srodnost s badenskom kulturom. To se, prije svega, odnosi na tipološke odlike ali i na ornamentiku,⁸ neovisno o tome što ovdje nedostaju neke bitne odlike badenskog dekorativnog sustava. No, to i nije toliko važno, jer se ovdje i ne radi o badenskoj kulturi već samo o badenskoj komponenti koja, uz ostale nalaze, čini kulturni sadržaj starije faze na Pruscu. Više govora o tome bit će kasnije.

Treća komponenta ovdje je izdvojena prvenstveno zbog toga što nalaze koje obuhvaća nije moguće dovesti u svezu niti s butmirskom niti s badenskom kulturom. Neki od njih mogu se uspoređivati s lasinjskom kulturom, T. X, 3; T. XII, 2-3. Kod prvog primjerka imam u vidu sličan tip zdjela koje se javljaju već u njezinoj ranoj fazi, a posebno plastične aplikacije na prijelomu donjeg i gornjeg konusa T. X, 1.⁹ Ova usporedba, međutim,

⁵ A. Benac, 1971., T. XLIV, 1-11; T. XLVI, 1-9; T. XLVII, 1-5.

⁶ Ibid. 127.

⁷ Ibid. T. XLV, 10, 13.

⁸ S. Dimitrijević, 1979a., 211 i dalje, sl. 7.

⁹ S. Dimitrijević, 1979b., 152 i dalje, sl. 5.

nije potpuna jer primjerke sa Prusca ne karakterizira oštar prijelaz iz donjeg u gornji konus što je izrazita odlika lasinjskih zdjela ovog tipa, a i lasinjske kulture u cjelini. Ako se ovaj tip posuda može dovesti u svezu s lasinjskom kulturom, navedenu razliku je, možda, moguće objasniti činjenicom da ni ovdje ne možemo računati s tom kulturom u njezinom izvornom obliku već samo stanovitim njezinim elementima. S druge strane, kako se tehničke odlike ovih posuda ne razlikuju od ostale keramike ove faze, moguće je da one predstavljaju samo lokalnu interpretaciju u kojoj i ne treba očekivati potpuno vjerno prenošenje svih karakteristika. Uostalom, ovu fazu u cjelini karakteriziraju više zaobljeni nego oštro prelomljeni oblici recipijenta.

Kad je riječ o druga dva primjerka, veza s lasinjskom kulturom čini mi se sasvim neupitnom, ne samo zbog tipoloških odlika¹⁰ već i zbog razlika u tehnici izrade koju ova dva primjerka pokazuju prema ostaloj keramici ove faze.

Primjerak posude na T. X, 2 ne mogu dovesti u čvršću vezu s lasinjskom kulturom, iako je jasno da je u pitanju posuda na nozi, odnosno tip koji predstavlja jednu od karakteristika i lasinjske kulture. Međutim, ovaj primjerak nema direktnu vezu niti s jednim od raspoloživih primjeraka nogu. Čak i da ga je moguće povezati s nekim od tih ulomaka, komparacija s lasinjskim primjercima ovoga tipa bila bi, ipak, prilično labava, jer se kod primjeraka sa Prusca radi o višim ili nižim zvonolikim formama, T. XI, 1-2; T. XII, 1, bez proširenog donjeg dijela, što je redovita pojava na lasinjskim primjercima. Osim toga, primjerci o kojima je riječ teško se mogu povezati s bilo kojom kulturom koja bi kronološki korespondirala s ostalim nalazima ove faze. Iznimku, možda, predstavlja samo primjerak na T. XI, 2, kojeg bi bilo moguće usporediti s odgovarajućim tiszapolgar tipovima i to samo zbog ovalnih perforacija koje se na ovome primjerku slabo uočavaju. Naravno, i ovdje postoji jedno odstupanje u odnosu na prošireni donji dio noge koji na ovome nalazu postoji.

Na kraju, još nekoliko zapažanja o stratigrafskim odnosima ovih komponenti. Prvo, sve tri komponente dolaze istodobno u svim dijelovima sloja koji pripada ovoj fazi. Nije moguće izdvojiti nikakve izolirane stratume, međuslojeve, ukopavanja, zatvorene cjeline i sl., te na tome temeljiti međusobno razdvajanje ovih komponenti. Drugo, ovaj sloj je potpuno zatvoren i mora se isključiti bilo kakva mogućnost sekundarnog miješanja materijala. Treće, osnovna komponenta ove faze je keramika koju sam označio nazivom "neolitička", dok su druge dvije zastupljene u manjoj mjeri. S druge strane, nalazi badenskog tipa uočljivo su više zastupljeni od onih koje sam uspoređivao s lasinjskom kulturom.

Neovisno o problemima koje izazivaju dvojbe oko preciznijeg kulturnog determiniranja nekih od elemenata starije faze ovoga nalazišta, navedeni podaci, ipak, omogućuju da se u određenoj mjeri definira karakter kulturnog razvoja starijeg naselja na ovome položaju. Tu se, prije svega, mora poći od konstatacije da je u pitanju jedna "miješana" kultura u čijoj fizionomiji sudjeluju tri komponente. Osnovni fundus nalaza ima butmirski karakter pa je prirodno pretpostaviti da i starije naselje u cjelini pripada nositeljima butmirske kulture. Ovdje nije riječ samo o butmirskom dijelu fine keramike već i o gruboj, dakle, svakodnevnoj keramici, koja, s obzirom na ulogu upravo u svakodnevnom životu, vrlo dobro ilustrira izrazitost butmirske komponente ovoga naselja. S druge strane, but-

¹⁰ Ibid. T. XVII, 3.

mirsku komponentu ovdje je moguće identificirati na temelju slijedećih elemenata: tehnologija izrade keramike, tipovi posuda i ukrašavanje posuda kaneliranjem. Nema nikakvih tragova klasične butmirske ornamentike, a nedostaje i dobar dio njezinih keramičkih formi. Ako se imaju u vidu odlike butmirske kulture u III fazi Obra II, onda je potpuno jasno da ovdje možemo govoriti o jednoj sasvim kasnoj njezinoj fazi, kasnijoj i od one dokumentirane u samim Obrama. Kasnijoj zbog toga što ovdje nema ne samo spiraloidne već ni trakaste dekoracije, a to znači definitivno razgrađivanje njezinog ornamentalnog sustava. Istina, neobično je što se kaneliranje manifestira u svome gotovo klasičnom obliku, jer bi prema situaciji u Obrama II i ovaj način ukrašavanja trebao postupno odumirati. Tu, međutim, treba pomišljati i na određen poticaj badenske kulture koja taj način ukrašavanja također njeguje, uslijed čega je ovdje mogla biti oživljena ili nastavljena jedna stara tradicija.

Kada je riječ o badenskoj komponenti, već sam naglasio da ovdje ne može biti ni govora o badenskoj kulturi, a to znači ni o njezinoj populaciji. Bilo kakvoj pretpostavci te vrste ozbiljno se suprotstavlja činjenica da između nalaza badenskog tipa i butmirske keramike nema nikakve razlike u tehnici izrade. To bi, svakako, moralo značiti da u njihovoj produkciji sudjeluje samo jedna populacija. Badenski nalazi, kako je istaknuto, u keramografiji ove faze sudjeluju samo s jednim tipom posuda. Isključujući kanelirane ornamente sve ostale karakteristike badenskog ukrasnog sustava potpuno nedostaju. Kada se ovome doda već spomenuta činjenica da badenska komponenta i u postocima zaostaje za butmirskom, te da je ograničena isključivo na finu keramiku, onda je nužan zaključak da je prisutnost badenskih karakteristika u okviru ove faze posljedica kulturnih uticaja s područja badenske kulture, te da badenske forme ovdje predstavljaju lokalne proizvode bez sudjelovanja badenske populacije.

Isti bi karakter morali imati i nalazi tzv. treće komponente. Osim kod pojedinačnih primjeraka, T. XII, 2-3, ni tu nema nikakvih razlika u tehnici izrade, ornamenti lasinjske kulture potpuno nedostaju, a i tipološka povezanost nije toliko izrazita. Kada se ima na umu činjenica da je ovo najslabije zastupljena komponenta, jedino rješenje koje mi se čini prihvatljivim je da su i ovi elementi samo posljedica kulturnih uticaja, a nikako rezultat prodora i prisutnosti nositelja lasinjske kulture.

Imajući u vidu sve do sada izneseno, mišljenja sam kako je stariju fazu ovoga nalazišta moguće definirati kao predstavnika kasne butmirske kulture. Nedostatak mnogih njezinih tipičnih formi, potpuna odsutnost karakteristične ornamentike, te jasni i u cjelini gledano brojni eneolitički elementi govore u prilog njezine relativno kronološke pripadnosti eneolitiku, a upućuju i na mogućnost njezinog eneolitičkog karaktera.

II FAZA

Mlađoj fazi ovoga nalazišta pripadaju sedimenti od 1,50 do 1,00 m. Između sedimenata ove i prethodne faze nema nikakvog prekida već slijede neposredno jedan iznad drugoga. I ovaj mlađi sloj potpuno je homogen i nije moguće vršiti njegovu daljnju podjelu. To, uostalom, pokazuju i sami nalazi.

Osnovna karakteristika ove faze je potpuno drugačija keramika koja se ni u jednom elementu ne može uspoređivati s keramikom prethodne faze. Ovdje mislim na sve karakteristike keramičkih nalaza – od fature, do tipova i ornamentalnog sustava. Istina, u po-

jedinačnim primjercima se javljaju i nalazi koji se mogu povezati s nekim tipovima prethodne faze, ali je njihov broj krajnje ograničen i zanemariv.

Slijedeća karakteristika ove faze je vrlo mala razlika između grube i fine keramike. Fine glačane keramike nema, već svi nalazi imaju hrapavu površinu bez obzira što je, gledano u cjelini, sva keramika dobrog kvaliteta. Iako je zemlja dobro pročišćena od prirodnih primjesa, velika količina namjerno dodanog isitnjenog kamena i nedostatak bilo kakve prevlake razlozi su što je površina posvuda uvijek hrapava. Posude su dobro pečene, a boja varira od svijetlosmeđe do tamnomrke.

Oblici grube keramike vrlo su jednostavni, a potpuno prevladavaju duboki lonci s izrazito zaobljenim trbuhom i kratkim, nešto izvijenim vratom, T. XIII. 2; T. XIV, 1.

Ornamentalni sustav je krajnje jednostavan i siromašan. Karakteriziraju ga, prije svega, plastične trake aplicirane na ramenu ili prijelazu ramena u vrat, T. XIV. Ove trake su obično modelirane utiskivanjem prsta. Samo kod jednog primjerka izvedena je uglata plastična traka, T. XIII, 1. Kod nekih posuda utiskivanjem prsta modeliran je i sam obod koji tako dobiva valovitu formu, T. XIV, 1.

Posebnu odliku grube keramike ove faze predstavlja neorganizirani barbotino ukras koji se izvodi od ramena prema nižim segmentima posuda, T. XIV, 1. Ovaj način ukrašavanja vrlo je čest i predstavlja najizrazitiju odliku grube keramike ove faze.

Fina keramika sačuvana je samo u manjim ulomcima, pa se repertoar keramičkih tipova ne može pouzdano rekonstruirati. Zastupljene su slijedeće forme: lonac sličnog tipa kao i kod grube keramike, T. XV, 1, loptaste posude, T. XV, 2 i duboke konične zdjele s ravnim, proširenim obodom, T. XV, 5. Ova dva zadnja tipa, koliko je na temelju raspoloživog materijala moguće suditi, zastupljeni su samo u pojedinačnim primjercima.

Ornamentalni sustav fine keramike dosta je raznovrstan, iako je ukrašavanje u cjelini dosta rijetka pojava. Pored gustih cik-cak linija urezanih na različitim dijelovima posuda, T. XV, 4, 6, zastupljeni su i nešto složeniji geometrijski motivi izvedeni urezivanjem uz kombinaciju okruglih žigosanih motiva, T. XV, 2. Najtipičniji su, svakako, žigosani trokutasti motivi koji mogu biti poredani u jednostrukom nizu, T. XV, 3, ili tako da dva niza adorsiranih i vrlo pažljivo žigosanih trokutova formiraju plastičnu cik-cak traku, T. XV, 1. Samo u jednom slučaju, i to na zdjeli s proširenim obodom, zabilježeno je utiskivanje prsta, T. XV, 5.

Budući da sam već naglasio kako je ukrašen samo mali postotak posuda, potrebno je dodati i to da nije moguće izdvojiti bilo koji način ukrašavanja i smatrati ga izrazitom odlikom ove faze.

Kulturno i relativno kronološko determiniranje ove faze znatno je lakše nego one prethodne. U tom pogledu dovoljan je već ornamentalni sustav za nedvojbenu konstataciju kako se ovdje radi o vučedolskoj kulturi južnobosanskog tipa.¹¹ Nema nikakve sumnje da ova faza pripada novoj populaciji koja donosi potpuno novu keramiku i novi način ukrašavanja. Njezina nagla pojava i isto tako naglo nestajanje svih ranijih formi najbolje ilustrira mehanizam kulturnih promjena, odnosno nastupanje nove populacije koja pre-slojava staro stanovništvo.

¹¹ S. Dimitrijević, 1979., 309, T. XXXVII, 11.

SKRAĆENICE

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

PJZ – Prahistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo.

LITERATURA

- A. BENAC 1971. Obre II – Neolitsko naselje butmirske kulture na Gornjem polju. GZM n. s. A, XXVI, 1971., 5-300.
- B. ČOVIĆ 1983. Regionalne grupe ranog bronzanog doba. Prelazna zona, PJZ IV, Sarajevo, 1983., 170, 114-190.
1983a. Srednjobosanska grupa. PJZ IV, 1983., 433-460.
1987. Srednjobosanska grupa. PJZ V, 1987., 442-530.
- S. DIMITRIJEVIĆ 1979. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. PJZ III, 1979., 235-260.
1979a. Badenska kultura. PJZ III, 1979., 183-234.
1979b. Lasinjska kultura. PJZ III, 1979., 137-182.
- B. MARIJANOVIĆ 1989. Kasna butmirska kultura u eneolitu. GZM n. s. A, 44, 1989., 36-60.
- Đ. MAZALIĆ 1951. Biograd – Prusac, stari bosanski grad. GZM n. s. VI, 1951., 147-189.
-

PRUSAC (BIOGRAD) – PREHISTORIC MULTI-LAYERED
ARCHAEOLOGICAL SITE – ENEOLITHIC LAYERS

SUMMARY

The article discusses the results of the probe excavation at the multi-layered prehistoric archaeological site Prusac (Biograd) near Donji Vakuf (Central Bosnia). This is a classical "gradina" type settlement inhabited during a long period of time from the Early Eneolithic to the Iron Age. The cultural strata reach the depth of 3.80 m. They were, however, up to the depth of 1.00 m completely devastated by the later medieval and Ottoman construction. The finds from the devastated stratum belong to the Bronze and Iron Age and, although they are from the cultural aspect related to the famous settlement Pod near Bugojno from the Bronze and Iron Age, they can only be typologically determined. It is for this reason that the article discusses in detail only the finds from the intact part of the cultural strata. The finds from the intact part belong to the Eneolithic and can be analysed within two evolutionary phases.

The older phase (phase I) comprises important finds of the Butmir culture wherein it is of exceptional importance to note that they belong to a very late development stage that does not bear any recognisable characteristics of its classical ornamental style and can be connected to the Butmir culture only as based on their typological and technological characteristics. Parallel with these finds, there is also a considerable number of elements that can be connected to the Baden, Lasinje and Tiszapolgar cultures. Bearing that in mind, the author reaches the conclusion that this phase belongs to the early Eneolithic in Bosnia wherein it is still possible to establish the presence of the Butmir culture whose population created the supreme prop of development in this older phase of the Biograd (Prusac) settlement.

The younger phase (phase II) belongs to the Vučedol culture that is here manifested in its classical form within the range of the so-called south-Bosnian type. Since there is no break between this and the previous phase, and given that the phase II does not bear any elements of either the Butmir or the early-Eneolithic cultures (Baden, Lasinje and Tiszapolgar), the author concludes that the autochthonous substrate was in this phase both culturally and ethnically completely overlaid.

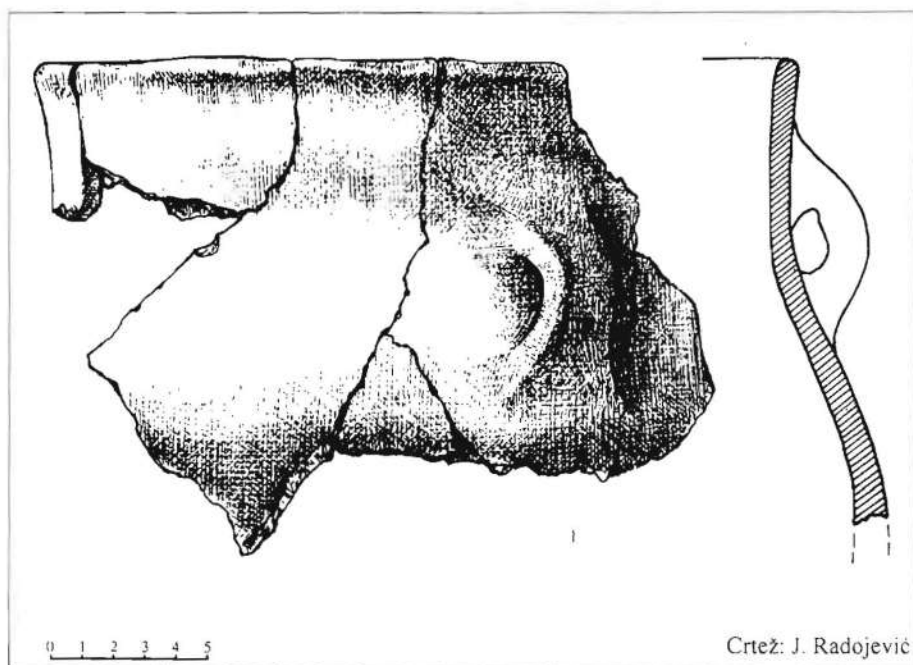
Tabla I

Tabla II

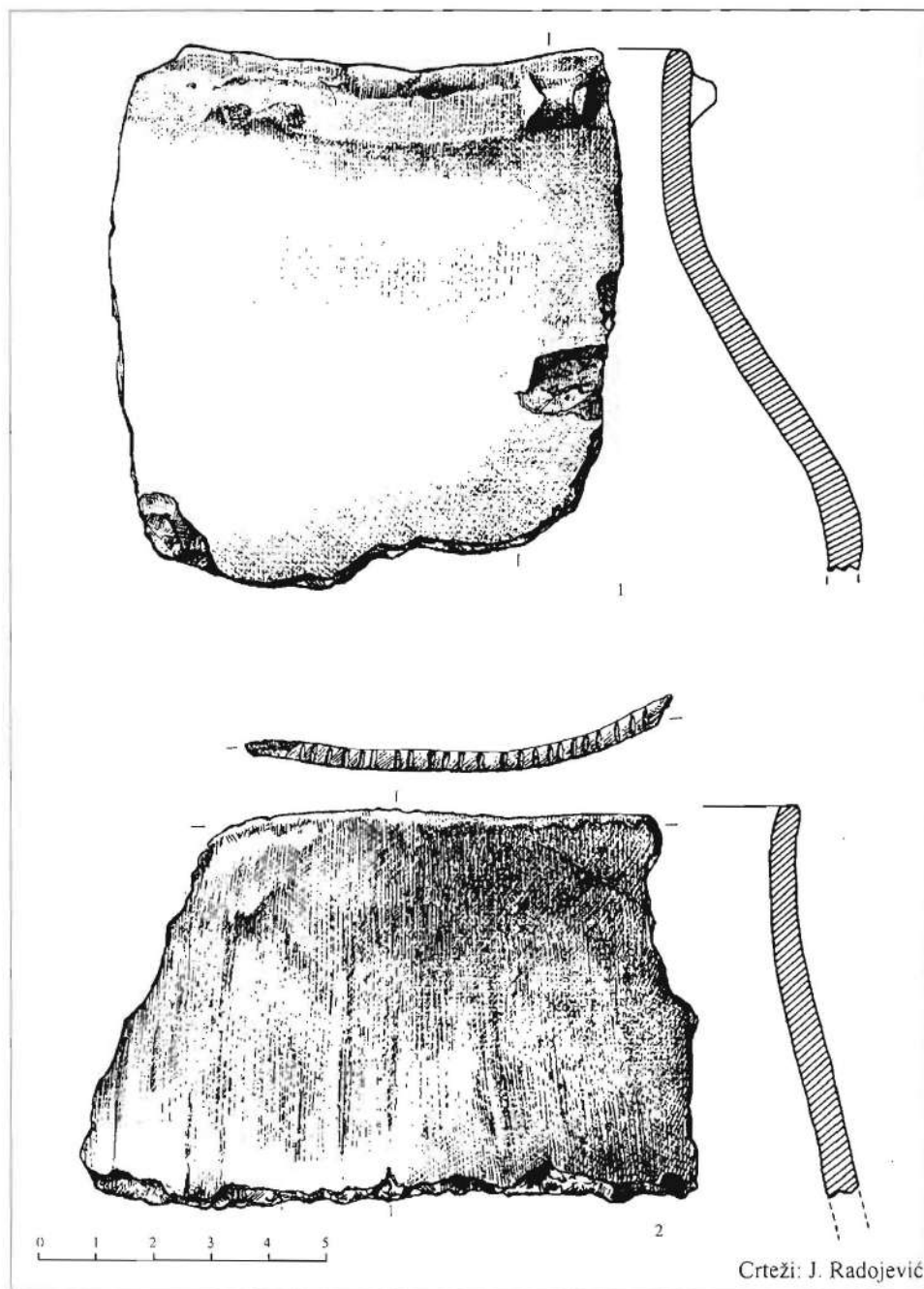

Tabla III

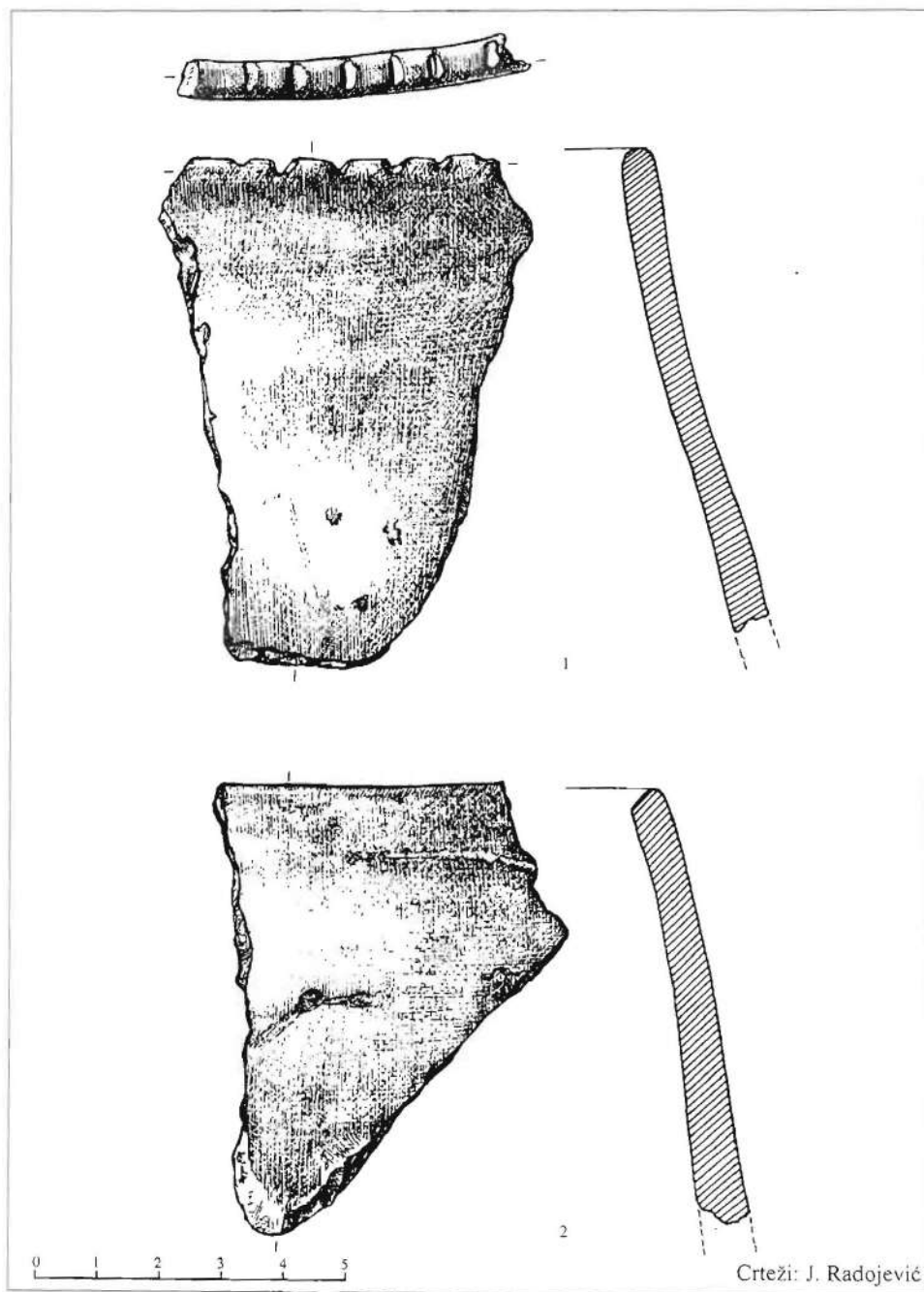

Tabla IV

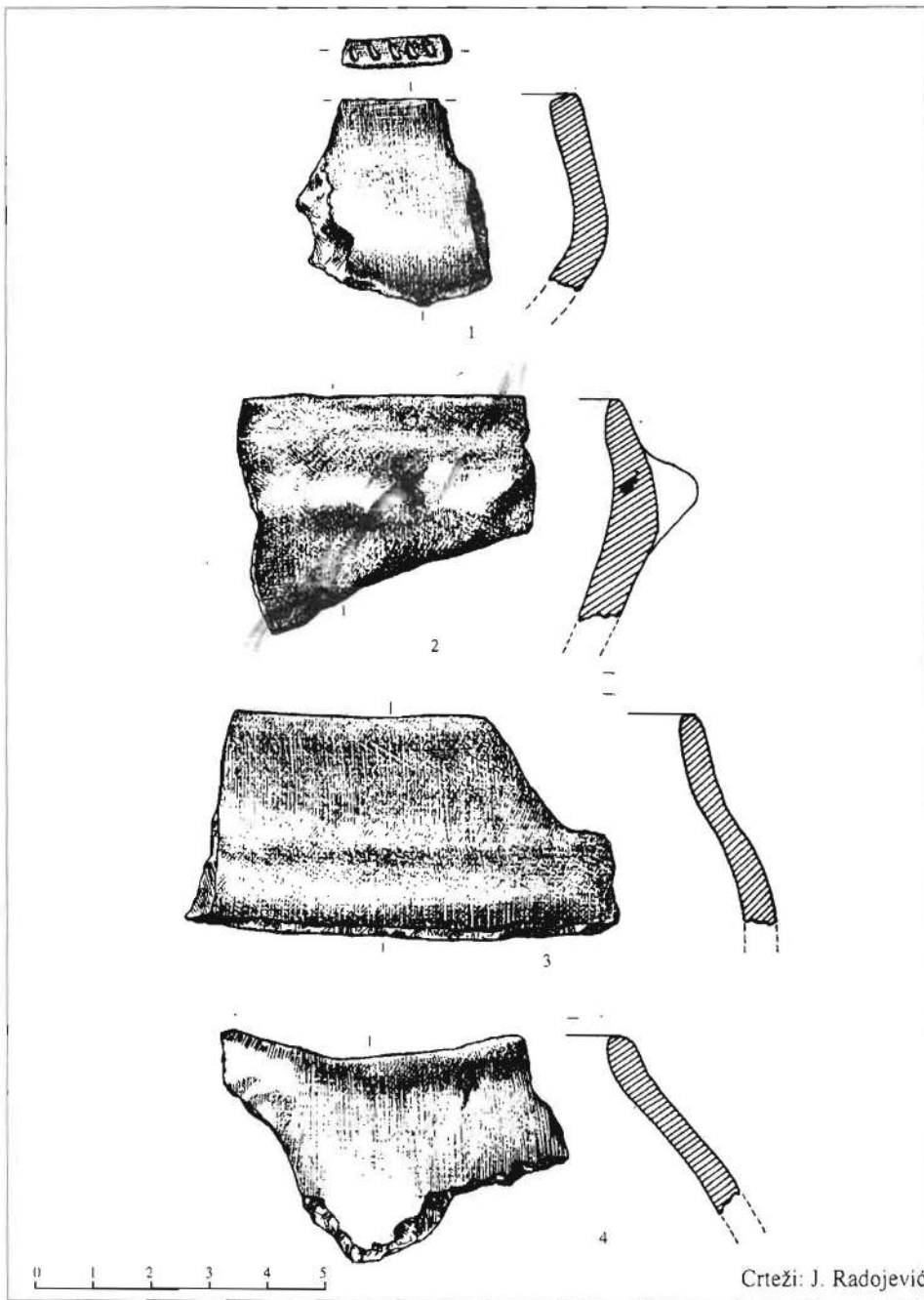

Tabla V

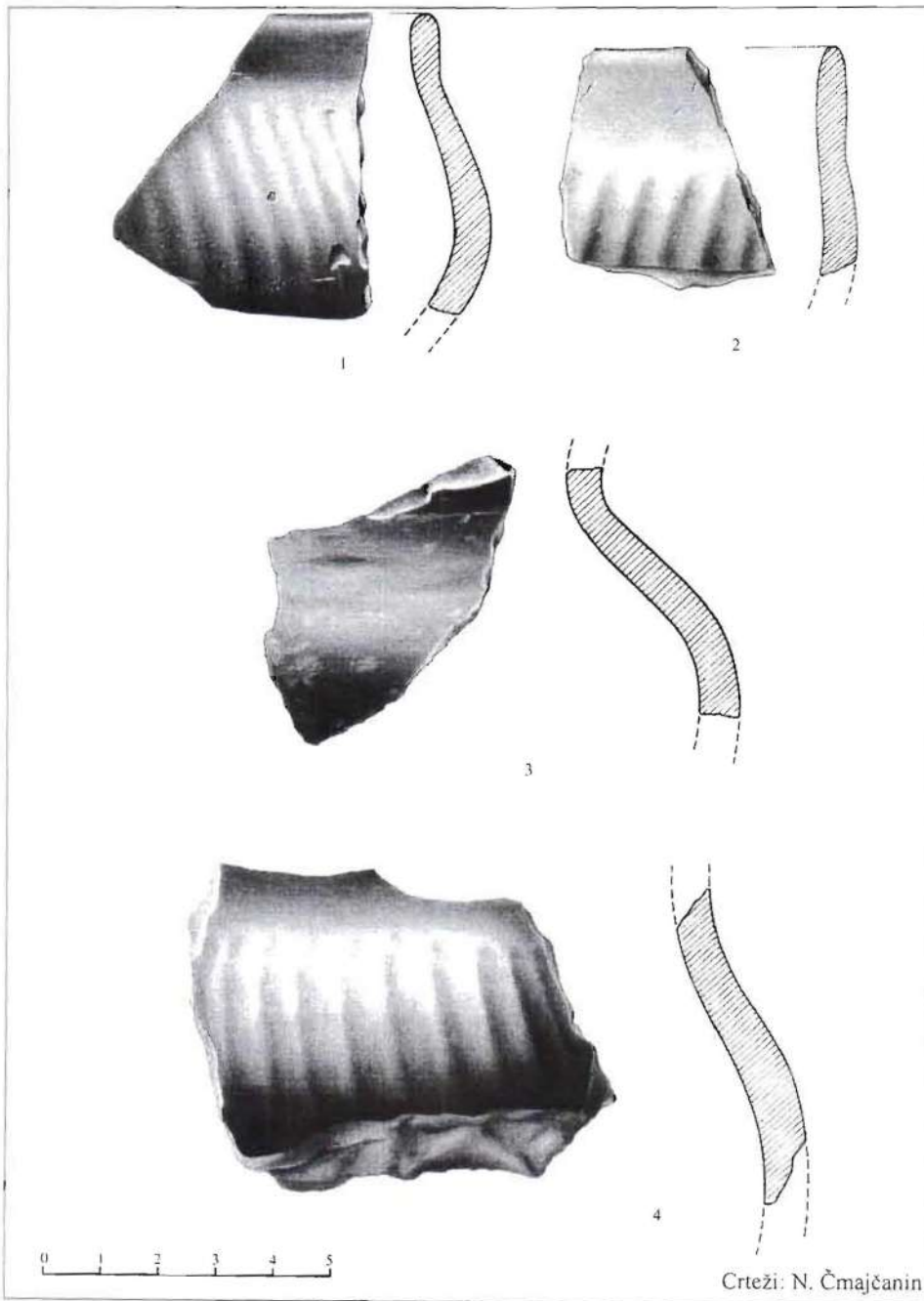

Tabla VI

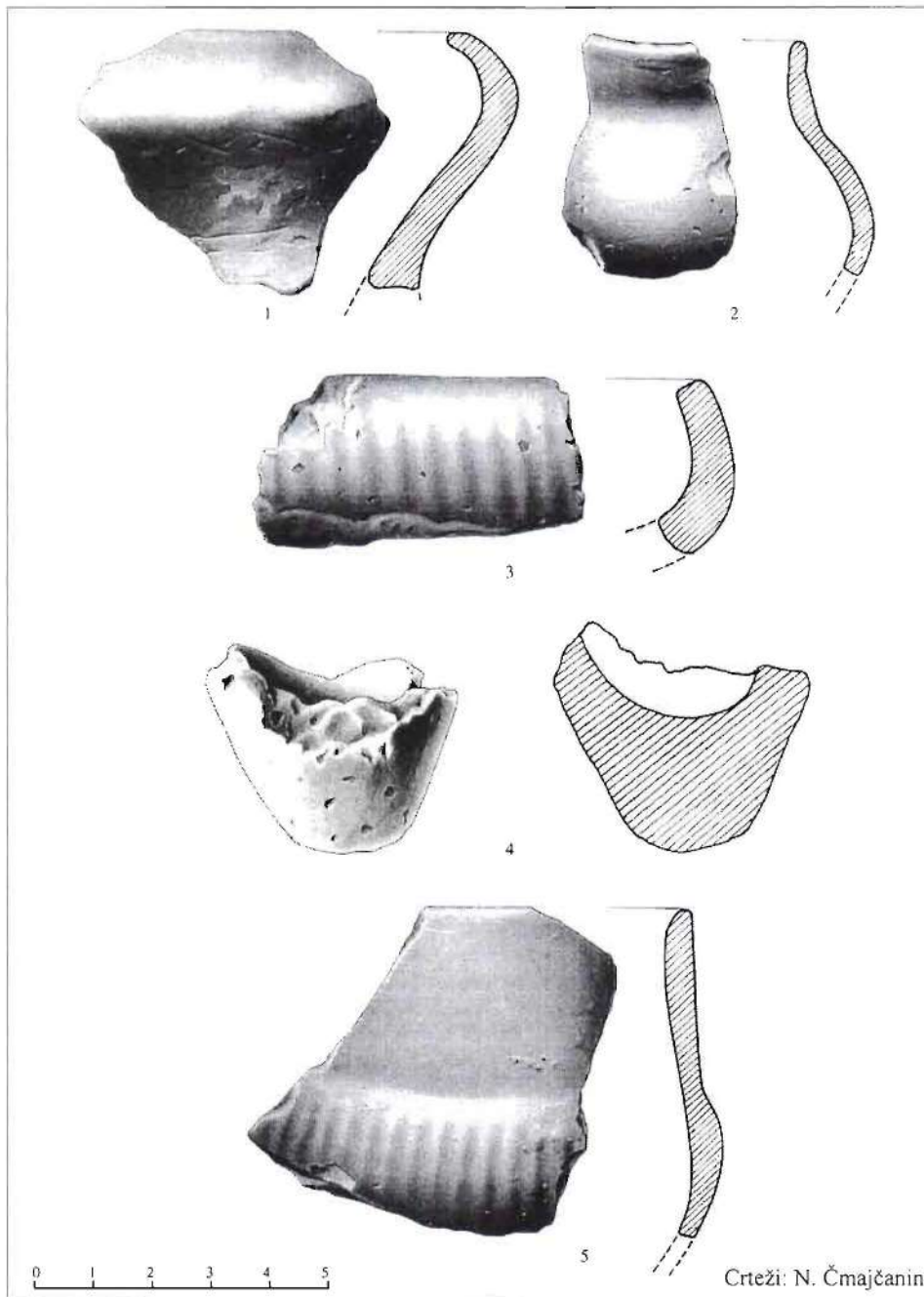

Tabla VII

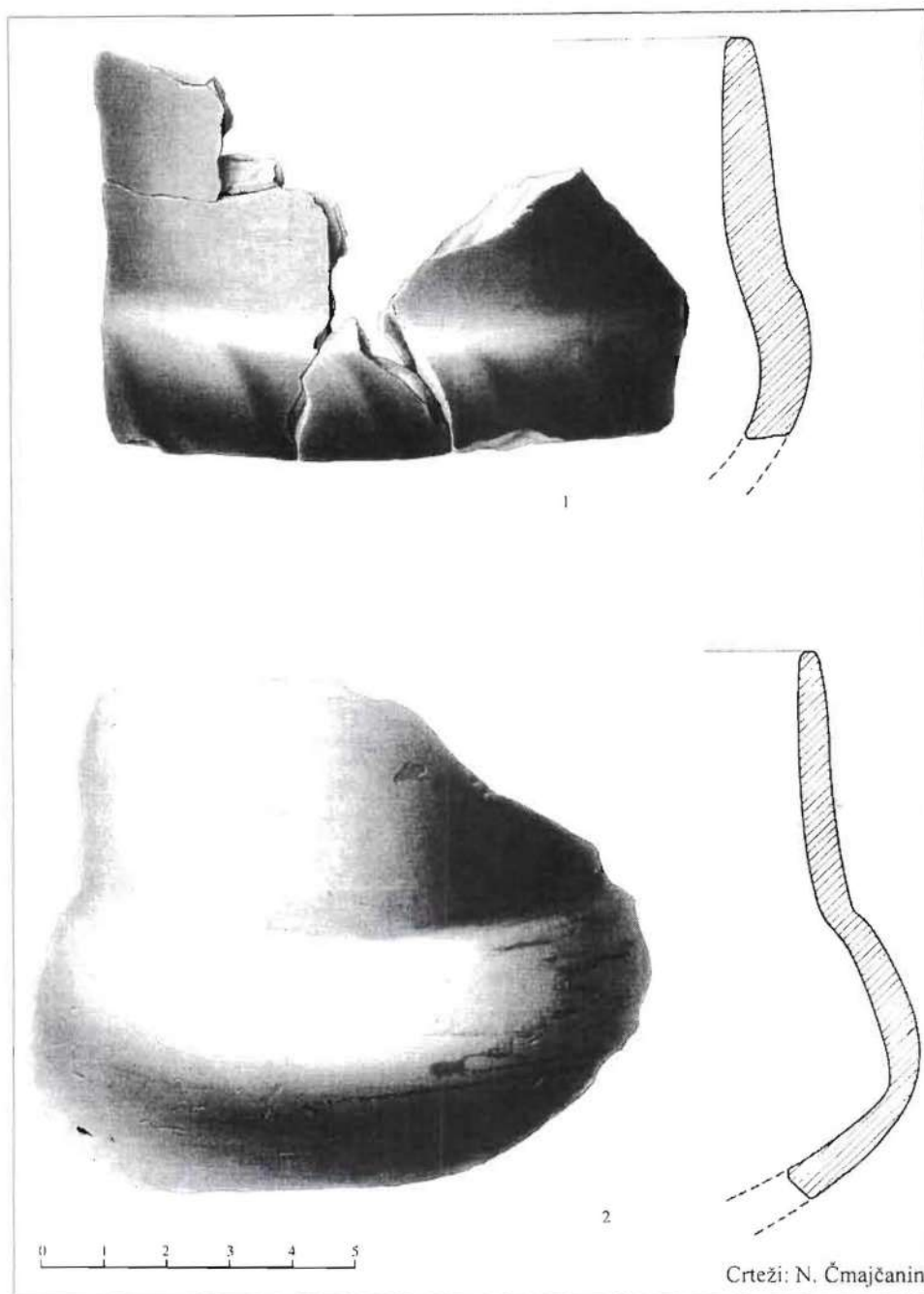

Tabla VIII

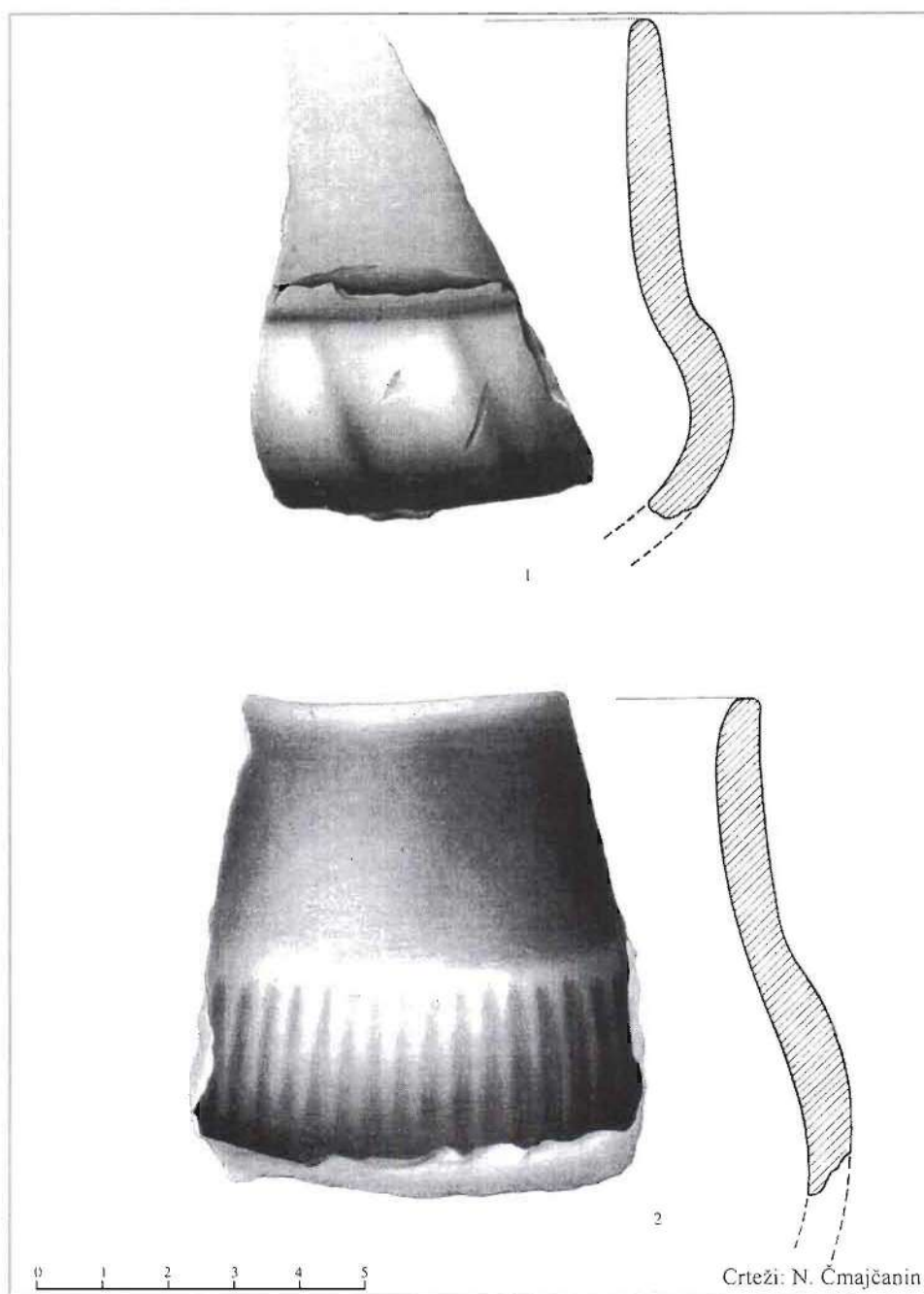

Tabla IX

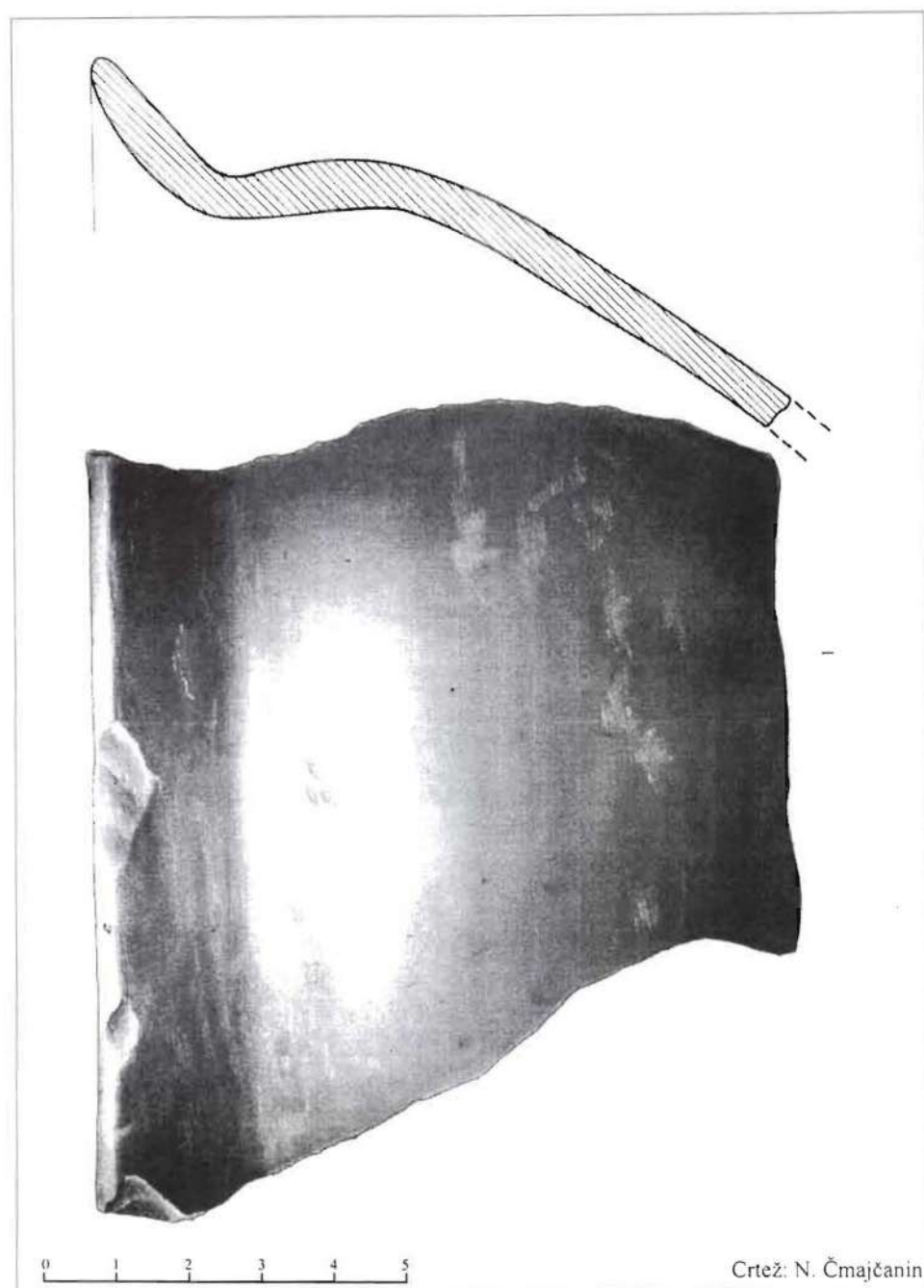

Tabla X

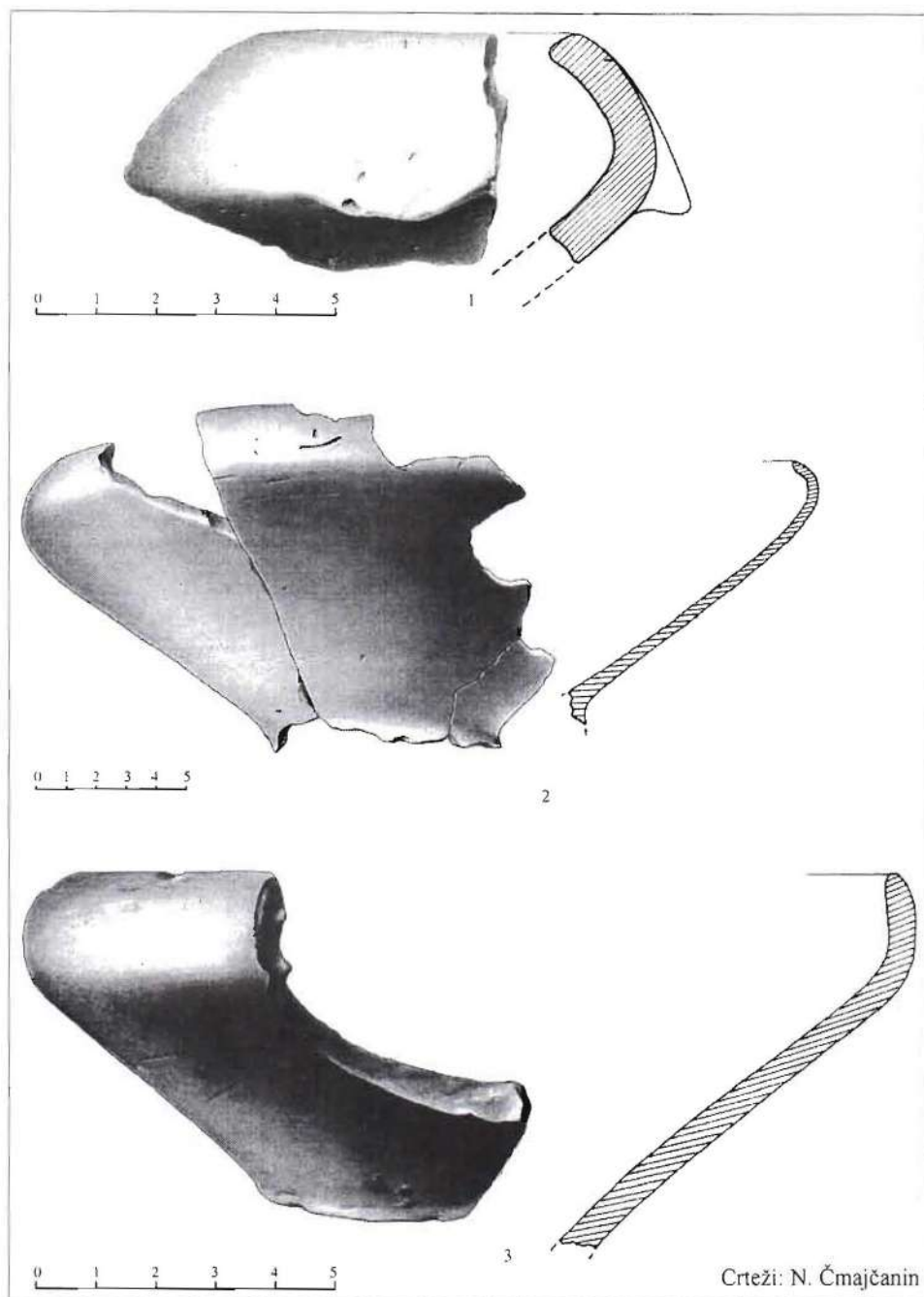

Tabla XI

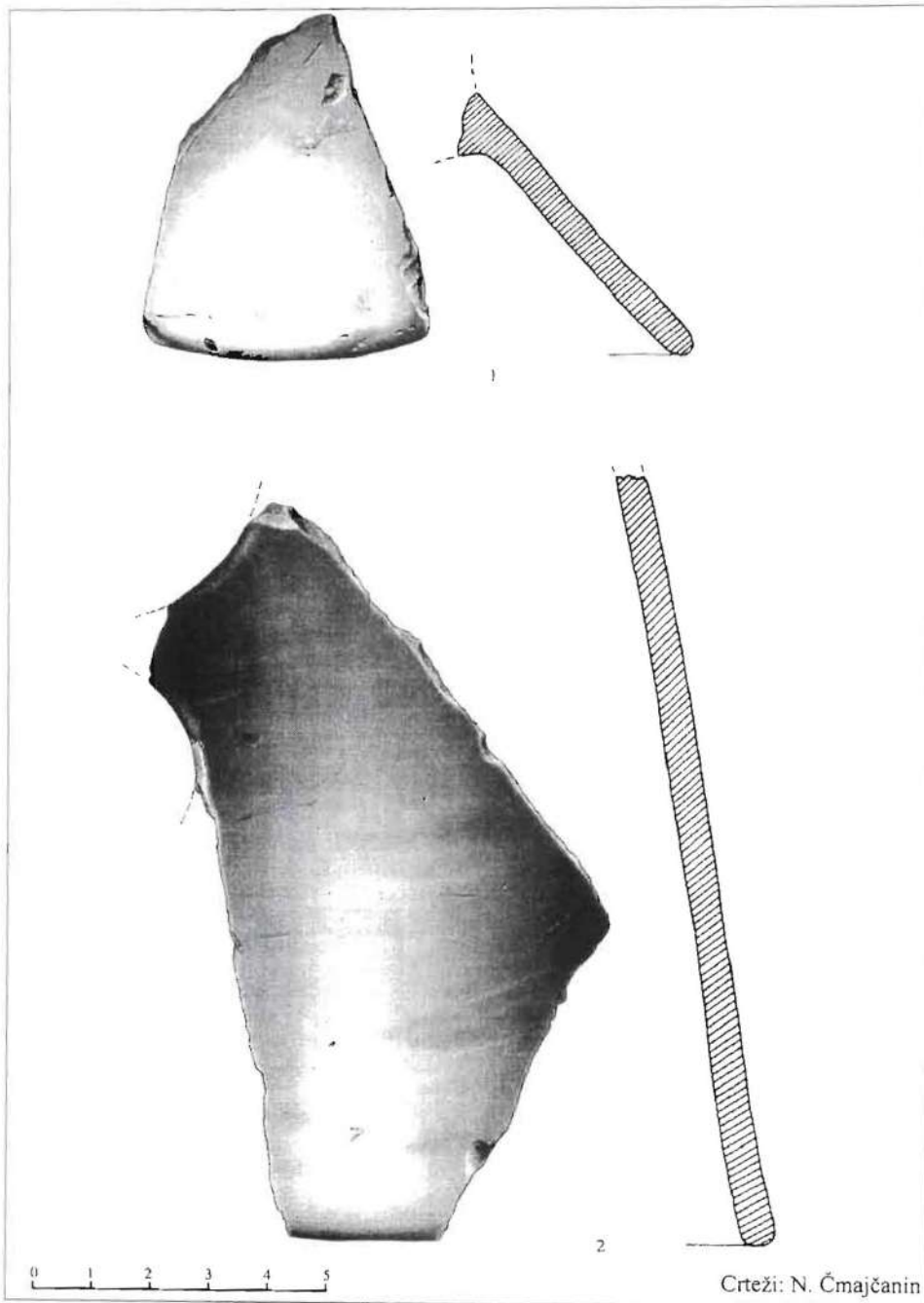

Tabla XII

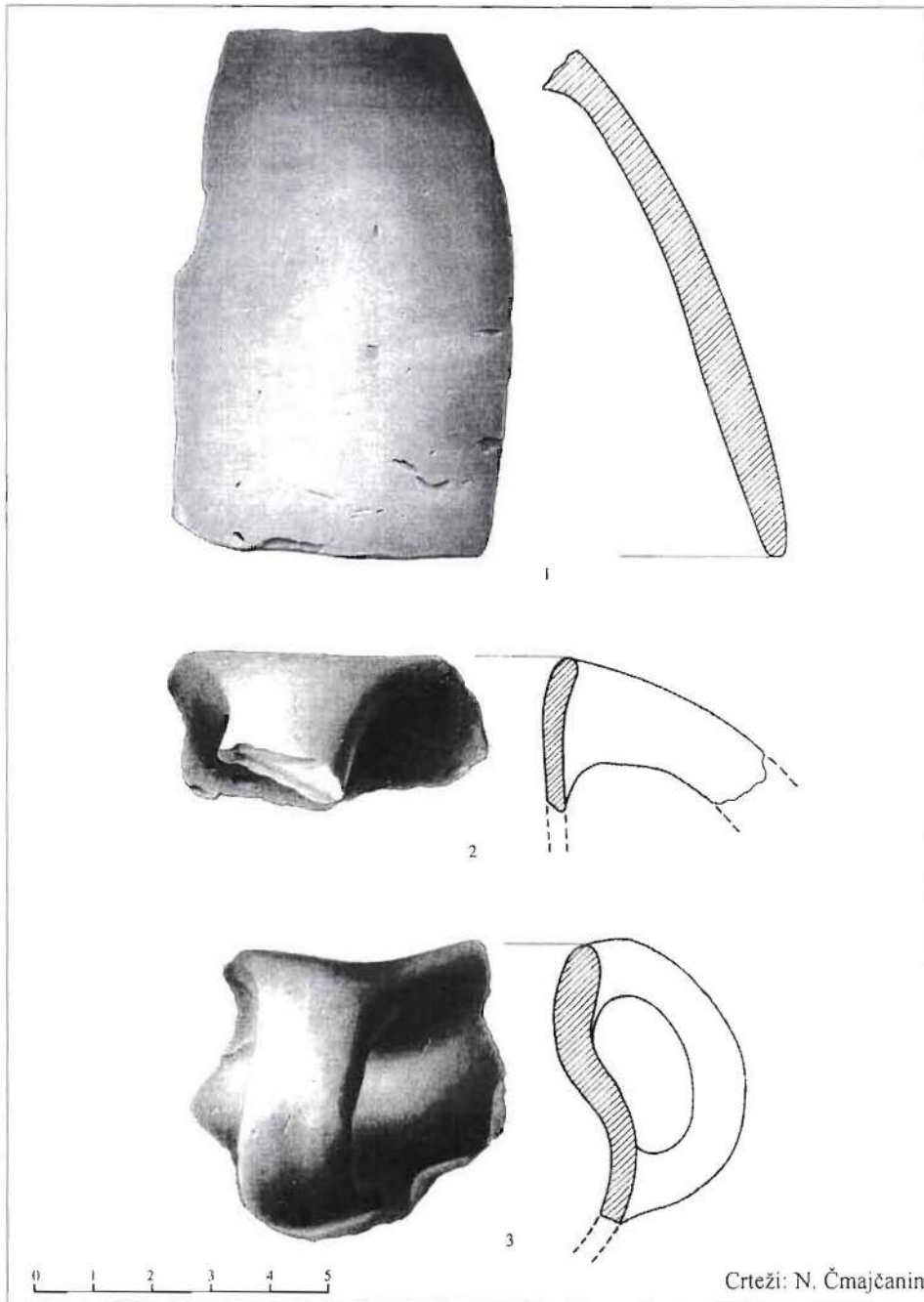
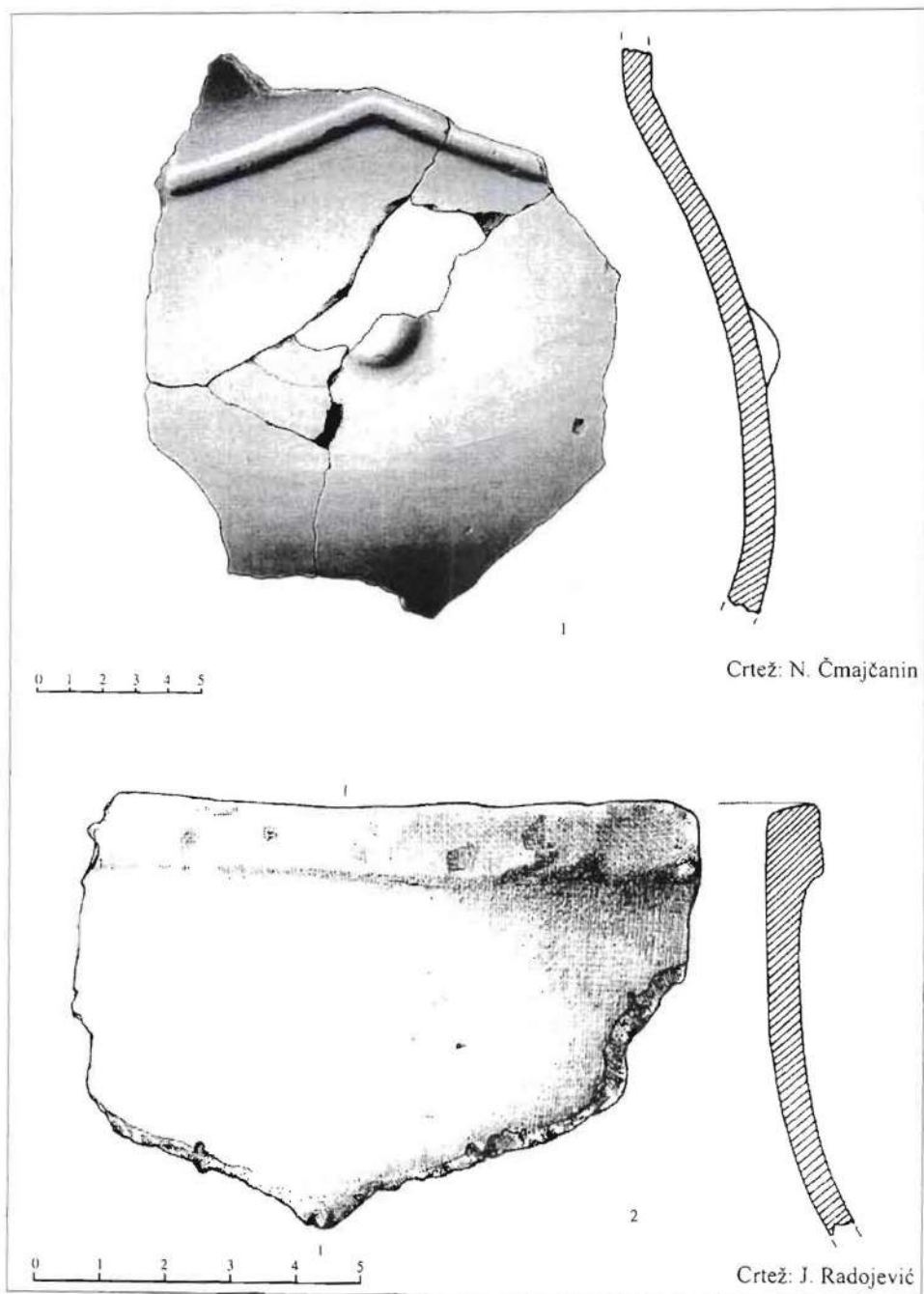

Tabla XIII

Tabla XIV

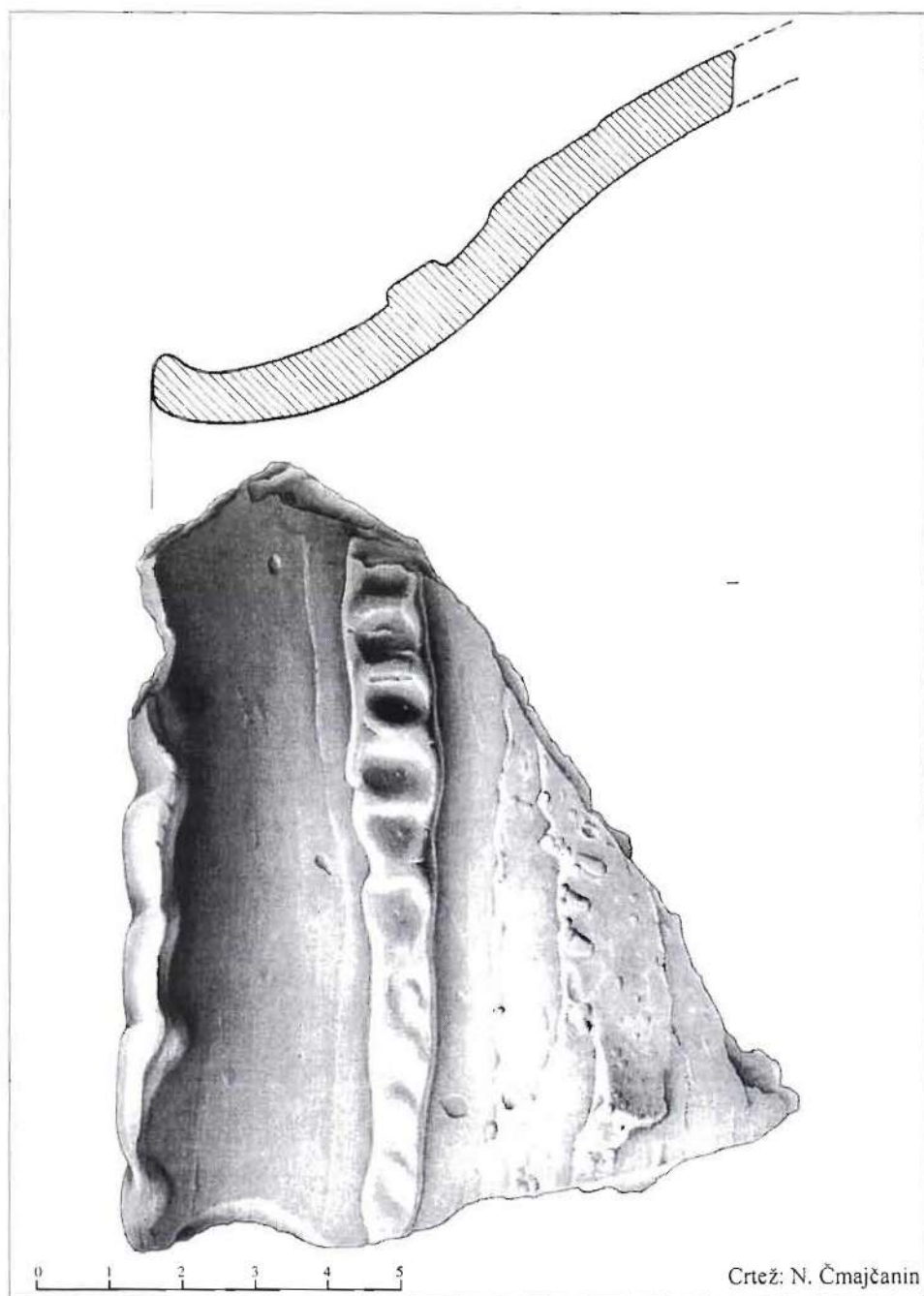
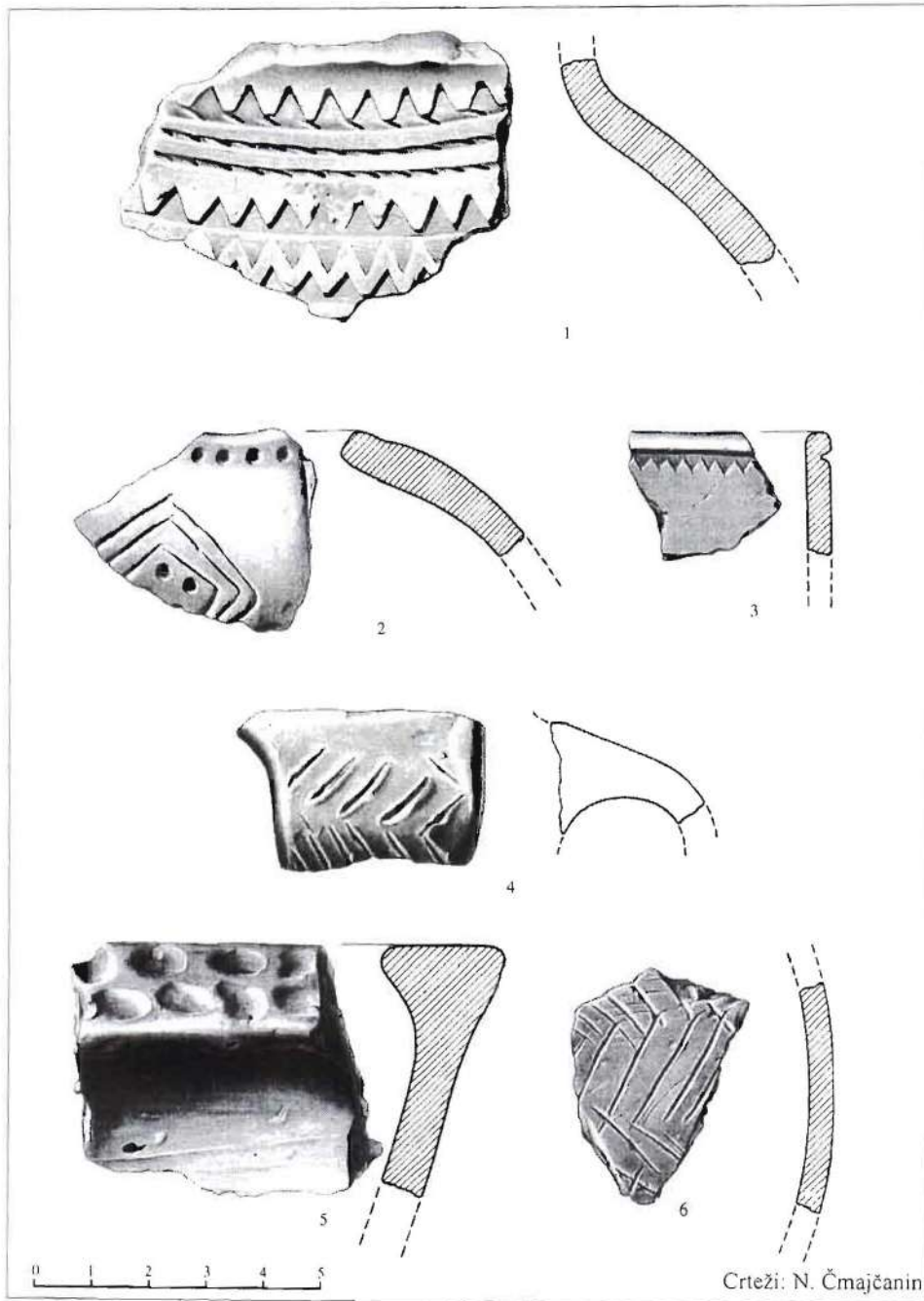

Tabla XV

Dr. Branka RAUNIG
Originalni naučni rad

PRAHISTORIJSKI NALAZI NA SREDNJOVJEKOVNOM GRADU CAZIN

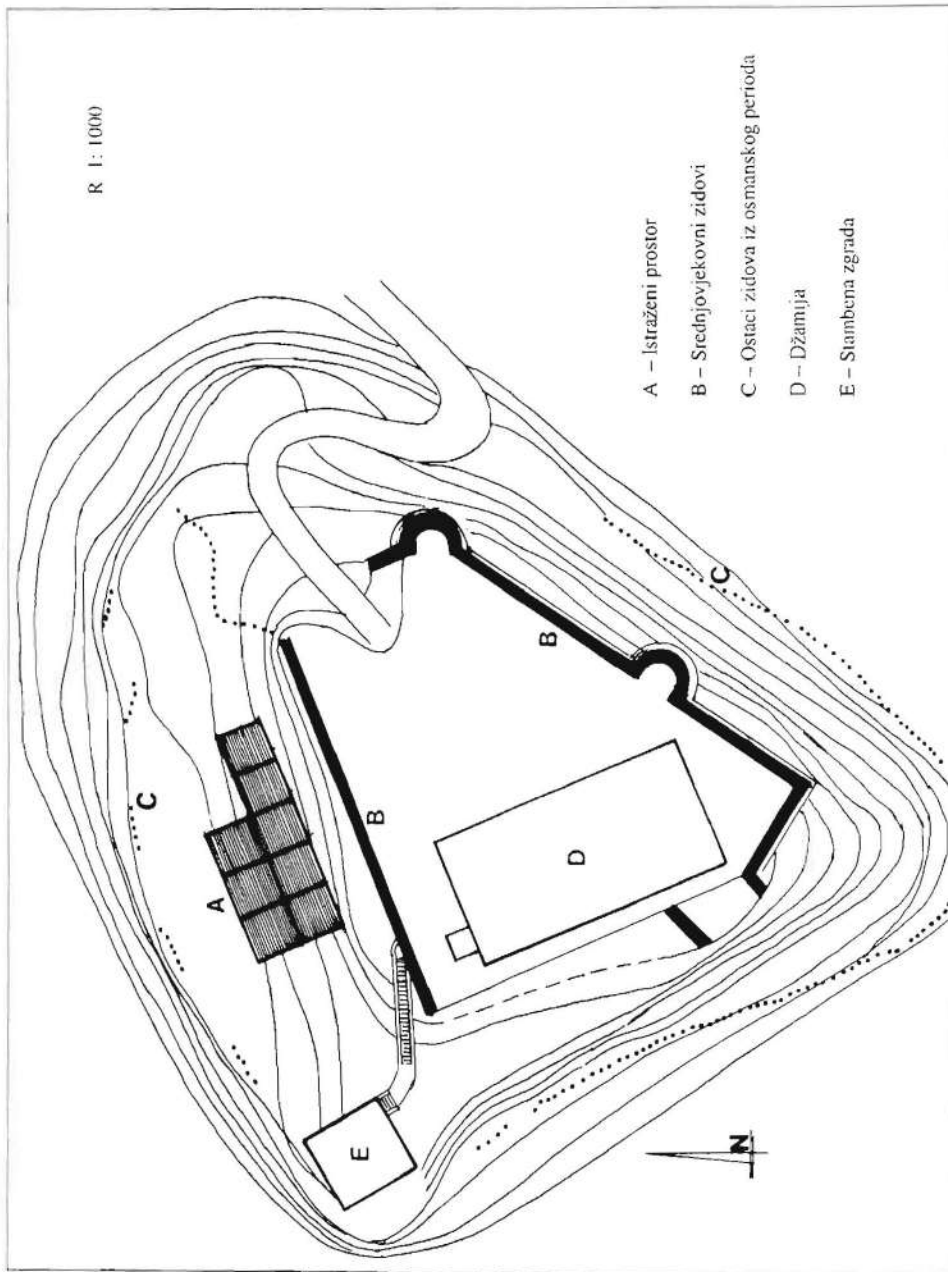
Otkriveni nalazi dokumentiraju prisustvo stanovništva iz različitih, vremenski udaljenih perioda: 1) nosioci lasinjske kulture eneolitskog doba, 2) stanovništvo kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba (možda protojapodsko ili japodsko?), 3) srednjovjekovno i 4) stanovništvo osmanskog perioda. Malobrojni nalazi pripadaju vučedolskoj i kasnolatenskoj kulturi. Stratigrafija istraženog prostora je u najvećoj mjeri nesigurna, tako da se zaključci baziraju pretežno na tipološkoj analizi materijala.

UVOD

Srednjovjekovni grad Cazin¹ leži na nižem, kupastom uzvišenju (n/v nešto iznad 370 m), približno u centru današnjeg Cazina. U podnožju uzvišenja, s istočne i južne strane, teče Čajin potok koji izvire u neposrednoj blizini, dok sa zapadne strane teče potočić koji se uliva u Čajin potok ispod grada. Grad se sastoji od unutrašnjih, srednjovjekovnih, bolje očuvanih zidova nepravilno trapezoidnog oblika koji obuhvataju plato na vrhu uzvišenja, i vanjskih, dosta urušenih zidova približno sličnog oblika (vjerovatno iz osmanskog perioda) koji obuhvataju terasaste i strme prostore oko grada. Na sjeverozapadnoj strani, na prostoru (šir. cca 20 m) između unutrašnjih i vanjskih zidova, planirana je 1991. g. izgradnja većeg objekta za vjerske potrebe (Plan 1)². Na osnovu pretpostavke da bi se na tom prostoru mogli naći ostaci nepokretnih objekata ili brojniji pokretni nalazi iz srednjovjekovnog ili osmanskog perioda, bilo je potrebno prethodno izvršiti zaštitno arheološko iskopavanje. Istraživanje je izvedeno u vrijeme od 19.07. – 02.08.1991. godine pod rukovodstvom autora ovog rada i uz pomoć gospođe Mirsade Hadžalić, arhitekto-pripravnika u Opštini Cazin, u svojstvu tehničkog crtača. U toku dva dana, 25.-26.07. kao konsultant je sudjelovao akademik dr. Borivoj Čović, direktor Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH, čije su sugestije u velikoj mjeri doprinijele kvalitetnije obavljenom poslu.

¹ R. Lopašić 1943., 127-133; H. Kreševljaković 1953., 32-33; AL, t. 2, 15 (01.15 – Cazin 2).

² Do vremena kada je ovaj rad pisan tokom 1998. godine, na lokaciji predviđenoj za gradnju mekteba građevinski radovi još nisu započeli.

Plan 1 – Cazin, skica – Obrada: S. Kudra

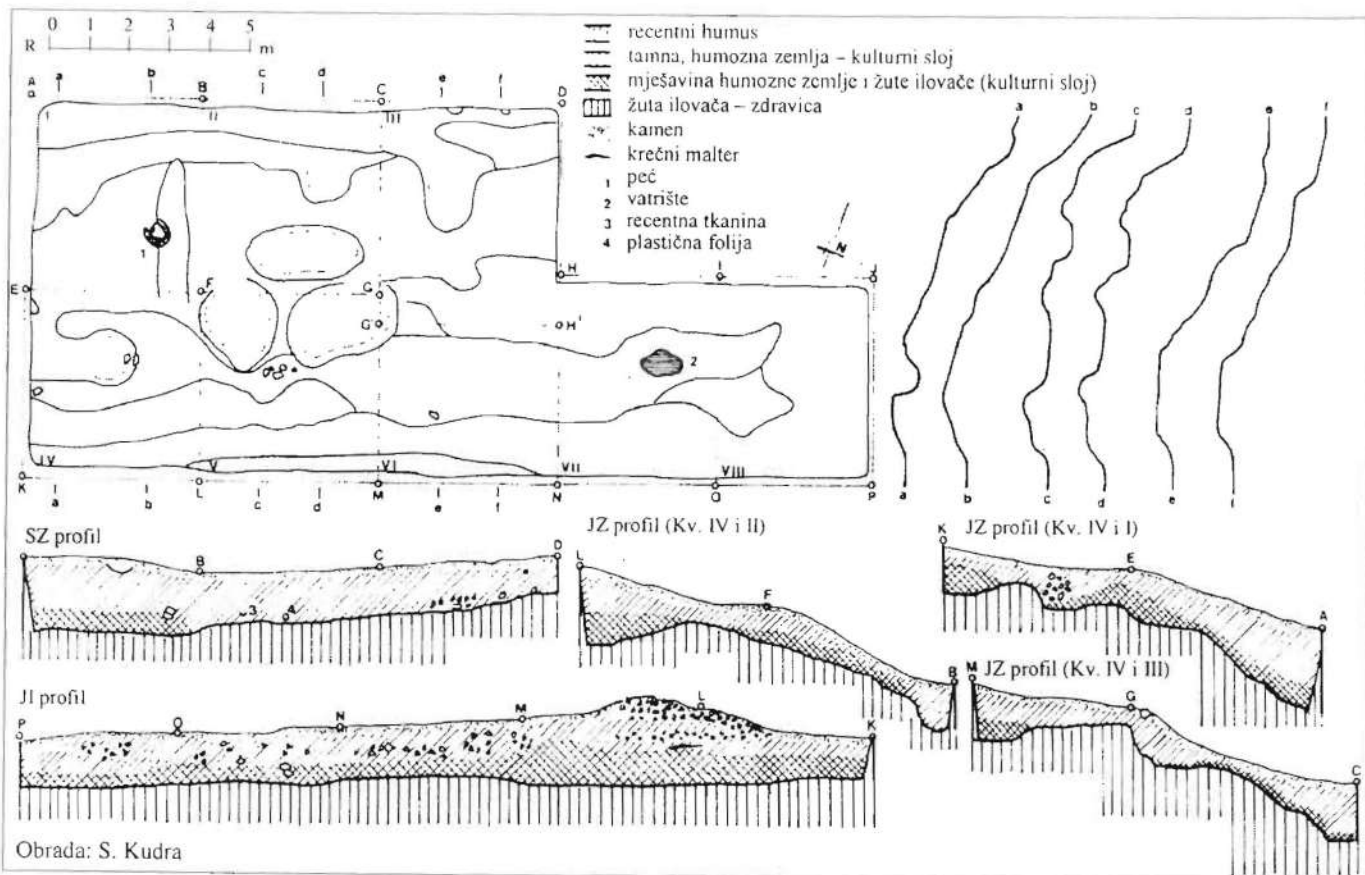
ZAŠTITNO ISKOPAVANJE

iskopavanje je bilo ograničeno na površinu predviđenu za gradnju objekta i obuhvatilo je, približno, srednji dio prostora između unutrašnjih i vanjskih zidova na sjeverozapadnoj strani grada. Ovaj prostor, u pravcu JI-SZ, sastoji se od izrazite strmine (nagiba oko 45° , šir. 5-7 m), neposredno uz vanjsko lice unutrašnjih zidova, zatim terasastog dijela, širine do 4 m (prilazni put za stambeni objekt vjerskog službenika koji se nalazi cca 20 m jugozapadno od istraživane površine); slijedi druga strmina (također nagiba 45° , šir. 1,5-2,5 m) i donja terasa (najveće šir. cca 8 m) koja završava uz unutrašnje lice vanjskih zidova grada. Visinska razlika između najviših (uz unutrašnje zidove) i najnižih (uz vanjske zidove) dijelova ovog prostora iznosi 6-7 m. U pravcu JZ-SI površine spomenutih strmina i terasastih dijelova pripadaju približno istim niveletama, a ukupna dužina iznosi cca 65 m (Plan 1). Istraživana površina postavljena je cca 5 m sjeverozapadno od unutrašnjih, odnosno cca 7 m jugoistočno od vanjskih zidova, tako da je zahvatila mali dio gornje strmine, cijelu prvu terasu i drugu strminu, te manji dio donje terase. U pravcu JZ-SI zahvaćen je približno središnji dio prostora između zidova grada, udaljen cca 20 m od postojećeg stambenog objekta vjerskog službenika. Oblik istraživanog prostora prilagođen je osnovi planiranog građevinskog objekta, tako da ukupna dužina na jugoistočnoj strani iznosi 21,5 m, od čega je 13,5 m, počev od jugozapadne ivice, iskopavano u širini od 9,5 m, a preostalih 8 m u šir. od 5 m, što ukupno iznosi 168,25 m². U metodološkom pogledu istraživanje je izvedeno sistemom mreže kvadrata, s tim da su u sjeverozapadnom nizu postavljeni kv. I-III, a u jugoistočnom kv. IV-VIII. Kvadrati su orijentirani uglovima približno prema stranama svijeta, a među susjednim kvadratima ostavljani su kontrolni profili. Radi konfiguracije zemljišta, kvadrati nisu jednake veličine: I, II, IV i V = 4,75×4,5 m; III povećan na 5,5×4,5 m; VI smanjen na 4×4,5 m; VII i VIII = 4×5 m (Plan 2).

Na čitavom istraženom prostoru konstatovana je približno ista stratigrafska situacija:

- srazmjerno ravnomjeran recentni sloj humusa sa vegetabilijama, do dubine 15-20 cm,
- tamna, humozna zemlja – kulturni sloj sa dosta krupnijeg i sitnijeg kamena, mjestimično sa većim infiltratima krečnog maltera i pijeska (naročito u jugoistočnim dijelovima kv. IV-VIII), čija dubina varira prosječno od 20-90 cm, mjestimično ide i do 165 cm (u kv. I), ali na drugoj strmini potpuno nedostaje,
- mješavina tamne, humozne zemlje i žute ilovače – također kulturni sloj sa nalazima (kamen, malter i pijesak), čija dubina varira od 40-120 cm (maksimalno do 185 cm, uz SZ profil kv. I), dok mjestimično potpuno nedostaje (na strmim dijelovima, gdje je vjerovatno sapran djelovanjem atmosferičja),
- žuta ilovača (zdravica).

Unutar kulturnog sloja su izmiješani nalazi (pretežno keramički), koji potječu iz najmanje četiri vremenski veoma udaljena perioda. Tako, prema karakteristično ukrašenim ulomcima posuda, ovdje je postojalo naselje eneolitske, lasinjske kulture, dok pojedini ulomci sigurno pripadaju vučedolskoj keramici. Daleko kasnije na prostoru Cazinskog

Plan 2 – Cazin, istraženi prostor na nivou žute ilovače (zdravice); osnova sa presjecima i profil

grada moralo je postojati i naselje kasnog bronzanog doba koje je moglo egzistirati i u početku starijeg željeznog doba. Slijede malobrojni nalazi koji upućuju na posljednje vjekove stare i početak nove ere. Najzad, relativno brojno su zastupljeni ulomci kasnosrednjovjekovne i, dosta rijetki ulomci keramike iz osmanskog doba koji, svakako, stoje u neposrednoj vezi sa gradom.³

Od nepokretnih objekata u kv. I otkriveni su ostaci manje nepravilno polukružne (ili kružne) peći, izrađene od crveno pečene vrlo trošne zemlje, čiji zapadni dio nedostaje. Od peći je bio sačuvan veći dio zaravnjenog dna i donji dijelovi vertikalnih zidova (na jugoistočnoj strani vis. 20 cm, na zapadnoj 10 cm; izvana pr. 65 cm, iznutra 50 cm). Sudeći po ostacima moglo bi se raditi o peći sa kalotastim gornjim dijelom ili, što je manje vjerovatno, o malom otvorenom ognjištu (Plan 2). Na nivou gornje ivice peći nalazilo se nekoliko ulomaka srednjovjekovne keramike (od iste posude), za koje nije bilo moguće utvrditi da li su u neposrednoj vezi sa peći ili su naknadno dospjeli na ovu poziciju, uslijed čega se peć ne može sa sigurnošću pripisati određenom vremenskom periodu. Ipak, prema načinu izrade, čini se da bi peć prije mogla pripadati jednom od prahistorijskih perioda zastupljenih na ovom lokalitetu nego nekom kasnijem vremenu. Na širem prostoru nisu zapaženi sigurniji tragovi stambenog objekta, osim nešto rasutog grumenja kućnog lijepa koji je ovdje mogao dospjeti i spiranjem sa viših dijelova lokaliteta, pa preostaje pretpostavka da se peć nalazila na otvorenom prostoru.

U kv. VII na "grebenu" od žute ilovače zapaženi su tragovi nepravilnog, izduženo-ovalnog vatrišta u obliku vrlo tankog (1 cm) i vrlo rastrošenog sloja crveno izgorene zemlje miješane sa komadićima drvenog ugljena. U sloju vatrišta nađen je ulomak faceteranog oboda posude, te bi se, s odgovarajućim oprezom, vatrište moglo pripisati kasnom bronzanom ili starijem željeznom dobu.

Glačanjem je konstatovano da se u pravcu SI-JZ duž prve terase pruža neka vrsta "grebena" od žute gline, kao i to da se u glini na većem dijelu istražene površine (naročito u kv. II-V) nalazi nekoliko nepravilno kružnih, ovalnih i elipsoidnih udubljenja čije porijeklo (prirodno ili vještačko?) nije bilo moguće sa sigurnošću razjasniti. Tako bi izduženo udubljenje u kv. I (duž. oko 3 m, šir. 30 cm i dub. oko 35 cm), koje se pruža u pravcu nagiba terena od JI prema SZ, moglo biti prirodnog porijekla (vododerina), dok bi se za ansambl koji se sastoji od ovalne "jame" u JI dijelu kv. II (vel. cca 2,8×1,5 m, dub. cca 45 cm) i dva elipsoidna udubljenja u kv. V (promjera cca 1,8 i 2,2 m, dub. cca 40 cm), moglo razmišljati o tome da predstavljaju ostatke zemuničkog ili poluzemuničkog objekta, s obzirom na to da je na tome prostoru nađeno nešto više rasutog grumenja kućnog lijepa (koji je, naravno, ovamo mogao dospjeti s uzvišenijeg terena). Unutar ovalne "jame" u kv. II nađeni su, između ostalih, jedan ulomak ukrašene lasinjske posude (T. V, 11) i ulomak karakteristične vučedolske keramike (T. VI, 1), mada ti nalazi ne mogu biti dovoljni za tvrdnju da ovaj ansambl predstavlja ostatke eneolitske zemuničke nastambe. Ipak, treba spomenuti da su na pojedinim lokalitetima lasinjske kulture utvrđeni stambeni

³ Kao što je već naznačeno u naslovu, ovdje će biti obrađeni samo prahistorijski nalazi, uključujući i kasnolatske, mada oni već pripadaju periodu rimske vladavine. Materijal je deponiran u Muzeju Unsko – Sanskog kantona u Bihaću.

zemunički objekti sličnih dimenzija, ali znatno veće dubine i s elementima kao što su prilazne "rampe" i lijep s otiscima kočeva i pletera.⁴ Treba posebno naglasiti da ni uz jedno udubljenje u žutoj glini nisu zapaženi takvi elementi (jame od stubova, banak, ognjište i sl.) koji bi nedvosmisleno dozvolili pretpostavku o ostacima stambenih objekata. Sva udubljenja sadržavala su mješavinu tamne, humozne zemlje i žute gline uz nešto sitnijih ulomaka pretežno prahistorijske keramike (eneolitske i kasne bronzanodobne) i samo po neki ulomak srednjovjekovne keramike.

Mješavina prahistorijskih, srednjovjekovnih i ulomaka keramike iz osmanskog doba konstatovana kroz čitav kulturni sloj na kompletnom istraženom prostoru, pokazala je da se zaključci o situaciji na ovom dijelu lokaliteta ne mogu oslanjati na stratigrafske podatke. Konstataciju da su slojevi na sjeverozapadnoj padini, između unutrašnjih i vanjskih zidova Cazinskog grada, tokom vremena u potpunosti poremećeni, kako prirodnim (spiranje) tako i vještačkim (ljudska djelatnost) putem, potvrdili su i nalazi u sjeverozapadnom profilu kv. II gdje su na dubini od 0,7 m nađeni komadi recentne tkanine, a na 0,9 m veći komad plastične folije. Uslijed ovakve situacije unutar kulturnog sloja znatno je otežano razdvajanje nalaza po hronološkim periodima, te je razmatranje posebno keramičkog materijala upućeno gotovo isključivo na tipološku metodu.

NALAZI

Nalazi s istraženog prostora na Cazinskom gradu sastoje se, većinom, od ulomaka keramičkih posuda, nešto keramičkih proizvoda druge vrste, malo ulomaka stakla i metala, ulomaka životinjskih kostiju i grumenja kućnog lijepa, a pripadaju, kao što je već rečeno, eneolitu, kasnom bronzanom i starijem željeznom dobu, kasnom latenu, kasnom srednjem vijeku i osmanskom periodu. Nedostatak oslonca na stratigrafiju znatno je otežao razdvajanje nalaza koji pripadaju pojedinim periodima. Relativno jednostavno je bilo razdvajanje prema načinu izrade (slobodnom rukom, odnosno na lončarskom kolu), a unekoliko i prema specifičnoj fakturi. Među prahistorijskom keramikom srazmjerno lako su izdvojeni ukrašeni ulomci eneolitskih kultura na jednoj, i ulomci kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba obrađeni facetiranjem na drugoj strani, ali su izvjesne teškoće pričinjavali neki ulomci, naročito grubih, neukrašenih posuda, kakve se po oblicima pojavljuju kako u eneolitu, tako i u kasnom bronzanom i starijem željeznom dobu (npr. konične zdjele ili zdjele malo uvučenog oboda), a naročito atipični ulomci i ulomci dna koji, većinom, nisu ni razdvojeni. Isto tako, za neke od malobrojnih, sitnijih ulomaka posuda sa caklinom nije jasno da li pripadaju rimskoj provincijalnoj ili keramici osmanskog doba (vjerovatnije je ovo drugo).

Na istraženom prostoru sakupljeno je oko 2980 raznovrsnih relevantnih objekata, od čega na keramičke posude otpada 2566 ulomaka. Od ostalih vrsta nalaza najbrojnije su zastupljeni osteološki ostaci (254), zatim grumenje kućnog lijepa (74). Metalni objekti (uglavnom srednjovjekovni ili kasniji) zastupljeni su sa 61, kamen sa 12 primjeraka, a

⁴ S. Dimitrijević 1979., 148.

staklo sa 4 ulomka. Statističkim pregledom konstatovano je, da je većina prahistorijske keramike koncentrisana u sjeverozapadnom nizu kvadrata (kv. I-III), što je, svakako, posljedica spiranja materijala sa viših dijelova terena. Tako je ovdje nađeno 1678, dok je u jugoistočnom nizu (kv. IV-VIII) bilo 640 ulomaka prahistorijskih posuda, s tim da su u kv. VII bila samo 3, a u kv. VIII 13 ulomaka. To može biti posljedica slučaja, ali je moguće da su prahistorijski stanovnici intenzivnije koristili zapadni dio lokaliteta. Sa srednjovjekovnom keramikom je upravo obrnuta situacija, jer je većina ulomaka (193) otkrivena u kv. IV-VIII (najviše, 56 ulomaka u kv. VIII), dok su u kv. I-III sakupljena samo 33 ulomka srednjovjekovne keramike.

Od 2566 ulomaka keramike 2318 pripada rukom rađenim posudama prahistorijskih perioda, a od preostalih 248 ulomaka 226 potječe od kasnosrednjovjekovnih posuda. Osmanskom periodu bilo je moguće sa sigurnošću pripisati samo 13 primjeraka, a posljednjem vijeku stare i početku nove ere moglo se opredijeliti 9 ulomaka keramike. Među prahistorijskom keramikom, uslijed usitnjenosti i nedostatka sigurnijih karakteristika, čak 1634 ulomka zidova i dna posuda, pa i sitnijih ulomaka oboda, na osnovu same fakture i boje, nije bilo moguće opredijeliti u određeni vremenski period. Prema karakteristikama oblika i ukrasa eneolitu je opredijeljeno oko 500 ulomaka keramike, od kojih 490 pripada lasinjskoj, a samo 14 reprezentuje vučedolsku kulturu. Kasnom bronzanom i starijem željeznom dobu sa sigurnošću je pripisano oko 180 ulomaka.

S obzirom na nesigurnost stratigrafskih podataka, osteološke ostatke nije moguće razdvojiti na one koji potječu iz prahistorijskih perioda i one iz srednjeg vijeka i kasnijeg vremena. Može se samo pretpostaviti da bi bar neki ulomci životinjskih kostiju, zuba i rogova (npr. ulomci rogova jelena iz dubljih slojeva uz sjeverozapadni profil kv. I) morali potjecati iz prahistorije. Po nađenim vilicama i zubima najbrojnije su zastupljeni herbivori (ovca, koza, govedo), ali pojedinačni nalazi zuba ukazuju i na neke vrste karnivora i omnivora (npr. divlji vepar), no bez detaljne osteološke analize teško je nešto više reći.

Od 74 veća grumena kućnog lijepa, na 6 primjeraka sačuvani su tragovi drvene armature (uglavnom pojedinačni otisci pruća, promjera 1-2 cm), dok za dva grumena izgleda da potječu od ćerpiča. Kućni lijep, također, nije moguće opredijeliti određenom periodu, s obzirom na činjenicu da su na širem prostoru oko Cazina stambeni i drugi objekti još prije nekoliko decenija građeni, bar djelimično, od drvene armature oblijepljene ilovačom (tzv. kuće "šeperuše").

Šezdesetak nađenih metalnih objekata pripada srednjovjekovnom ili osmanskom periodu, a samo jedan ("pogača" od bronzne), vjerovatno potječe iz kasnog bronzanog ili starijeg željeznog doba.

ENEOLIT

Nalazi sa Cazinskog grada koji su sigurno opredijeljeni eneolitu sastoje se gotovo isključivo od keramičkih proizvoda, među kojima većinu čine ulomci posuda i samo nekoliko objekata druge vrste. Kao što je već rečeno, potječu iz naselja lasinjske kulture, dok manji broj ulomaka posuda pripada karakterističnoj vučedolskoj keramici. Eneolitu, vjerovatno,

---

pripadaju i dva objekta od kamena: trougaoni objekt (strugalica ili strelica ?) od tamno-crvenog kremena (T. II, 10) i amulet od crnog kamena (T. II, 9), dijelom odlomljen, dok su sačuvane površine sjajno uglačane. Ukrašen je uzdužno udubljenom linijom gore suženom, dolje proširenom od koje s obje strane idu tanke, fino urezane linije (možda drvo života ?).

Lasinjski nalazi

Od 490 ulomaka lasinjske keramike u manjem broju zastupljeni su ulomci posuda izrađeni od dobro prečišćene gline, rijetko sjajno glačanih površina, većinom redukciono pečeni. Oko stotinu ulomaka pripada posudama prelazne fakture, odnosno onim sa manjom ili većom primjesom sitnijeg pijeska, slabije mat glačanih površina, od kojih su približno dvije trećine redukciono, a trećina oksidaciono pečeni. Većina ulomaka pripada manje-više grubom posudu sa znatnom primjesom pijeska, pa čak i kamenčića (duž. i do 7 mm), grubih ili slabo glačanih, ponekad poroznih površina, među kojima je također nešto veći broj redukciono pečeni u odnosu na oksidaciono pečenje. Međutim, jedan broj ulomaka svrstanih u grubu, mogao bi se opredijeliti i u prelaznu keramiku, jer razlika u fakturi i obradi površina nije znatnije izražena. Na petnaestak ulomaka zapaženi su tragovi crnog ili tamnosmeđeg, a na dva ulomka ostaci crvenog premaza ili prevlake. Boje variraju od potpuno crne, do intenzivno crvene i svijetlog okera u različitim kombinacijama.

Brojčani odnosi redukciono i oksidaciono pečeni ulomaka posuda, razvrstanih po fakturi i nijansama boja, prikazani su slijedećom tabelom:⁵

<i>Red. br.</i>	<i>Boja/Faktura</i>	<i>Grubo (%)</i>	<i>Prelazno (%)</i>	<i>Fino (%)</i>	<i>Premaž</i>	<i>Ukupno</i>
Redukciono pečeno						
1.	Crno, prijelom smeđe, sivo, crveno-sivo	32 (8,84)	18 (18,95)	11 (33,33)	2	61
2.	Crno, unutra i prijelom smeđe	82 (22,65)	3 (3,16)	4 (12,12)	1	89
3.	Smeđe, prijelom crno, ponekad crveno	42 (11,60)	17 (17,89)	3 (9,10)	4	62
4.	Sivo-crno	7 (1,94)	9 (9,47)	2 (6,06)	1	18
5.	Sivo, unutra ponekad crveno	14 (3,87)	7 (7,37)	2 (6,06)	2	23
6.	Sivo-crveno, unutra i prijelom crno ili smeđe	13 (3,59)	2 (2,10)	2 (6,06)	1	17
7.	Različite boje	5 (1,38)	4 (4,21)	1 (3,03)	1	10
	<i>Ukupno:</i>	<i>195 (53,87)</i>	<i>60 (63,15)</i>	<i>25 (75,76)</i>	<i>12</i>	<i>280</i>

⁵ Kod razvrstavanja ulomaka keramike prema boji kao osnovna odrednica uzeta je boja spoljne površine, a naznačene su i boje unutrašnje površine odnosno prijeloma ako se znatnije razlikuju od boje spoljne površine. Razvrstavanje na redukciono i oksidaciono pečene ulomke posuda izvršeno je prema ukupnom izgledu svakog ulomka.

nastavak tabele sa stranice 122

Red. br.	Boja/Faktura	Grubo (%)	Prelazno (%)	Fino (%)	Premaz	Ukupno
Oksidaciono pečeno						
8.	Crveno	67 (18,51)	9 (9,48)		4 (1 crveno)	76
9.	Crveno, unutra i prijelom crno, tamnosmede	32 (8,84)	10 (10,53)	1 (3,03)	2	43
10.	Oker, unutra crveno i obrnuto	4 (1,10)	1 (1,05)	1 (3,03)	2	6
11.	Oker, prijelom svijetlo sivo	14 (3,03)	2 (2,10)	2 (6,06)	1 (crveno)	18
12.	Oker-smede	10 (2,76)	2 (2,10)	1 (3,03)		13
13.	Crveno, unutra smeđe i obrnuto	40 (11,05)	11 (11,59)	3 (9,09)	1	54
	<i>Ukupno:</i>	<i>167 (46,13)</i>	<i>35 (36,85)</i>	<i>8 (24,24)</i>	<i>9</i>	<i>210</i>
	<i>Sveukupno:</i>	<i>362 (100 %)</i>	<i>95 (100%)</i>	<i>33 (100%)</i>	<i>21</i>	<i>490</i>

U ukupnom zbiru razlika između redukciono i oksidaciono pečenih ulomaka nije znatnije izražena, te iznosi 70 (14,28%) ulomaka više u korist redukciono pečenih posuda. Međutim, kao što pokazuje gornja tabela, ta razlika značajnije je izražena kod ulomaka prelazne, a naročito finije fakture, gdje redukciono pečeni primjerci preovlađuju. Ovdje treba napomenuti da na ulomcima oksidaciono pečenog posuda nisu zapaženi tragovi koji bi ukazivali na to da su izrazito crvenu boju dobili naknadnim djelovanjem vatre (požar), te se čini da je i oksidaciono pečenje bilo uobičajeno. Inače, na drugim lasinjskim lokalitetima znatnije preteže redukciono pečenje, naročito za bolju robu, ali se uzima u obzir i "...mogućnost upotrebe oksidacionog pečenja".⁶ Također, na drugim lokalitetima ove kulture konstatovana je raznolikost boja i nijansi, kao i pojava različite boje spoljne i unutrašnje površine posuda, a registrovana je i tanka prevlaka ili premaz.⁷ što je slučaj sa nalazima na Cazinskom gradu.

S obzirom na usitnjenost, od 490 izdvojenih sigurnih ulomaka lasinjske keramike, samo 112 (49 grube, 36 prelazne i 27 finije fakture) bilo je moguće pripisati određenom tipu posuda. Ni od jedne posude nije sačuvan čitav profil, te je određivanje pripadnosti pojedinim tipovima izvršeno na osnovu sačuvanog dijela, najčešće prema obodu, vratu i ramenu, zatim na osnovu dijelova nogu za posude na nozi ili dijela recipijenta za neke tipove dubljih posuda. Većina tipova javlja se kako među grubom, tako i među prelaznom i finijom robom. Najbrojnije su zastupljeni različiti tipovi zdjela i ulomci nogu posuda, dok je ostalim oblicima bilo moguće pripisati nekoliko ili čak samo po jedan ulomak.

⁶ S. Dimitrijević 1979., 154.

⁷ S. Dimitrijević 1961., 38-39; isti 1979., 154.

Među zdjelama su zastupljeni slijedeći tipovi:

1. Zaobljeno-bikonična zdjela uvučenog oboda, konveksnog gornjeg i "zategnutog" donjeg konusa, ponekad s manjom, neprobušenom drškom na najvećem obimu (5 grube, 16 prelazne, 4 finije fature), promjer oboda 10-30 cm, najveći promjer 12-32 cm (T. I, 1-2).
2. Oštro bikonična zdjela uvučenog oboda, konveksnog gornjeg, konkavnog donjeg konusa, ponekad s "visećom" neprobušenom drškom na najvećem obimu (4 grubo, 2 prelazno, 2 fino), promjer oboda 16-27 cm, najvećeg promjera 18-29 cm (T. I, 3-4).
3. Bikonična zdjela, vrlo malo uvučenog oboda, kratkog, gotovo vertikalnog, blago konveksnog gornjeg i konkavnog ili "zategnutog" donjeg konusa (10 grubo, 2 prelazno, 8 fino), promjer oboda 10-28 cm, najveći promjer 11-30 cm (T. I, 5-6).
4. Posude na nozi, od kojih su sačuvani samo ulomci koničnih ili cilindričnih nogu, ponekad s manjim dijelom recipijenta, vjerovatno u obliku pliće, široke zdjele ili kupe (10 grubo, 9 prelazno, 6 fino), promjer donje ivice 10-22 cm, promjer pregrade prema recipijentu 6-17 cm (T. I, 7, 15); možda obodu posude na nozi pripada ulomak zdjele malo izvijenog oboda, ukrašen s dvije horizontalne urezane linije na unutrašnjoj površini (T. I, 7).

Pripadnost pojedinih ulomaka ostalim oblicima posuda (šolje, lonci, vedra itd.) dosta je nesigurna, jer sačuvani elementi nisu dovoljni za sigurnu tipološku identifikaciju, pa su slijedeći tipovi samo približno naznačeni:

5. Manjim bikoničnim ili zaobljenim loncima možda pripadaju ulomci malo izvijenog oboda i konično-cilindričnog vrata s ušicama za vješanje (11 grubo, 3 prelazno, 2 fino), promjer oboda 10-20 cm (T. I, 9, i djelimična grafička rekonstrukcija na T. I. 8).
6. Ulomci neprofilisanog oboda i cilindričnog vrata, možda potječu od bikoničnih lonaca srednje veličine (samo 7 primjeraka grube fature), promjera oboda 10-18 cm (T. I, 11).
7. Tipu manjeg bikoničnog lonca (ili vrčića) mogli bi pripadati ulomci s ostatkom vertikalne drške na gornjem konusu (T. II, 3).
8. Manjim šoljama, vjerovatno neprofilisanog oboda, cilindričnog vrata i "prstenastog" ramena, možda pripada nekoliko ulomaka kod kojih nedostaje obod (1 grubo, 3 prelazno, 3 fino), najvećeg promjera 10-16 cm (T. I, 12-13); ovom tipu bi mogao pripadati i jedan mali ulomak oboda, promjera 7 cm.

Samo po jedan ulomak bilo je moguće pripisati slijedećom oblicima posuda:

9. Visoki, bikonični lonac izduženo-konkavnog donjeg i konveksnog gornjeg konusa, ravnog dna (1 prelazno), najveći promjer 17 cm, promjer dna 10 cm, sačuvana visina 15 cm (T. I, 14).
10. Vedro sa siskom za izlivanje, kome pripada mali ulomak sa siskom u obliku naglašeno stilizovane zoomorfne glave (1 prelazno), najveći promjer cca 18 cm (T. II, 1).

11. Veći ulomak posude zaobljeno-bikoničnog preloma trbuha i ravnog dna (1 fine fature), najveći promjer 22 cm, promjer dna 11,5 cm, sačuvana visina 14 cm (T. II, 2).

Mada su oblici posuda sa Cazinskog grada većinom nesigurni, može se napomenuti da bi po tri tipa mogla pripadati svakom stupnju lasinjske kulture (stupanj I = 2,4 i 11, s ukupno 34 ulomka, stupanj II = 1,6 i 9 sa 33 i stupanj III sa 28 ulomaka) po Dimitrijeviću.⁸ To možda ukazuje na dugotrajniju egzistenciju lasinjskog naselja, što bi moglo potvrditi tek istraživanje intaktnih slojeva možda na gornjem platou grada. Ipak, treba još jednom naglasiti da se radi o malim ulomcima, pri čemu je tipološko određivanje veoma nesigurno. Od ostalih keramografskih detalja vodeću ulogu imaju vertikalne drške, uglavnom izduženo-ovalnog ili zaobljeno-pravougaonog presjeka, postavljene na vratu ili ramenu posude (9 grubo, 5 prelazno, 1 fino), od kojih su 4 sačuvane čitave (T. II, 3-5), dok su od ostalih preostali manji dijelovi (T. III, 11; V, 7) ili čak samo tragovi (T. III, 2; V, 11; VI, 12, 14). Vertikalne ušice za vješanje posude postavljene uz rub oboda (2 grubo, 1 prelazno, 2 fino) vezane su za lonce – tip 5 (T. I, 9-10). Od neprobušenih drški sačuvana je jedna čitava, horizontalna na ulomku zdjele tipa 1 (T. I, 2), druga "viseća" na zdjeli – tip 3 (T. I, 3), dok su od dvije sačuvani samo tragovi. Među drške treba ubrojiti i valjkasti, blago lučno povijeni keramički objekt kružnog presjeka s rupicama na oba kraja koji je, vjerovatno, služio kao "drška" za nošenje posuda s ušicama (grafička rekonstrukcija na T. I, 10). Na ulomku zdjele (T. I, 4) i na dva ulomka zida neodređenih posuda sačuvan je po jedan manji (promjera 3-5 mm), a na jednom ulomku (možda od dna posude) jedan veći (promjera 13 mm) otvor (T. II, 7-8). Lasinjskim keramičkim proizvodima, možda, pripada i ulomak kružne ploče (promjera 12 cm, debljine 0,8 cm), s malo izvučenim rubom i ostatkom manjeg otvora (promjera 4 mm), koja je mogla služiti kao poklopac (T. II, 6).

Među lasinjskom keramikom ukrašeno je nešto preko stotinu ulomaka, a od tehnika su zastupljene:

- urezivanje tankim linijama širine i dubine do 1 mm (T. III, 1-11)
- žljebljenje linijama širine 1-2 mm, dubine 0,5-1,5 mm, rijetko dubljim (T. IV, 3-12)
- zarezivanje sitnih ovalnih ili kružnih zareza (T. II, 5),
- ubadanje ovalnih ili trougaonih uboda, obično u kombinaciji s još nekom tehnikom (T. I, 15; V, 3-5, 7, 10; VI, 1, 4),
- žigosanje vrhom nekog predmeta (T. VI, 13, 14),
- otiskivanje plitkih, sitnijih izduženo-ovalnih, dubljih nepravilno kružnih, zatim većih bademastih otisaka i otisaka nokta (T. VI, 4-12).

Izrada je relativno nepažljiva i dosta gruba, ali ipak, opšti utisak je dekorativan, jer ornamenta izvedeni navedenim tehnikama obuhvataju srazmjerno raznovrsne motive, koliko

⁸ Ovdje prikazani oblici odgovarali bi slijedećim tipovima koje za lasinjsku keramiku donosi S. Dimitrijević 1979., sl. 5 i to: tip 1=5/8; 2=5/2; 3=5/16; 4=5/4-5; 6 možda=5/11; 8=5/18; 9=5/13; 10=5/21; 11 možda 5/6.

je moguće utvrditi uslijed usitnjenosti ulomaka. Ornamenti se javljaju ne samo na finim i prelaznim, već i na posudama grube fakture, kako pokazuje slijedeća tabela:

<i>Red. br.</i>	<i>Ornament/ Faktura</i>	<i>Grubo</i>	<i>Prelazno</i>	<i>Fino</i>	<i>Ukupno</i>
1)	Urezani ukupno, od toga kombinirani sa:	20	17	10	47
1a)	– ovalnim ubodima	1	3	3	7
1b)	– trougaonim ubodima	2			2
1c)	– ovalnim otiscima	1	1	1	3
1d)	– žljebljenjem	1			1
1e)	– žljebljenjem i ovalnim ubodima	2			2
2)	Žljebljeni ukupno, od toga kombinirani sa:	24	12	2	38
2a)	– ovalnim ubodima	1	1		2
2b)	– trougaonim ubodima	1			1
2c)	– ovalnim otiscima			1	1
2d)	– urezanim i ovalnim ubodima	1			1
2e)	– urezanim i ovalnim otiscima	1			1
3)	Otisnuti ukupno, od toga:	11	10	2	23
3a)	– plitki, izduženo-ovalni	3	3	2	8
3b)	– dublji, nepravilno kružni	4	1		5
3c)	– veći, bademasti	1	5		6
3d)	– otisci nokta	3	1		4
4)	Ubodi ukupno, od toga kombinirani:	6	7	2	15
4a)	– ovalni ubodi s urezanim	2	4	2	8
4b)	– ovalni ubodi sa žljebljenjem	2	1		3
4c)	– trougaoni ubodi s urezanim	2			2
4d)	– trougaoni ubodi sa žljebljenjem		1		1
4e)	– trougaoni ubodi sami		1		1
5)	Sitni ovalni ili kružni zarezi	2	2		2
6)	Žigovi (otisci predmeta?)	1	1		2
	<i>Sveukupno:</i>	<i>64</i>	<i>49</i>	<i>16</i>	<i>129</i>

Iz pregledne tabele očigledno je da se ornamenti javljaju većinom na ulomcima grubog posuda i, u nešto manjem broju, na ulomcima prelazne fakture. Kao što je već rečeno, razlika između ovih keramičkih vrsta nije značajnije izražena. Najbrojniji su urezani, a zatim žljebljeni ornamenti, te oni daju osnovni ton dekorativnom sistemu, dok se ostale tehnike javljaju na manjem broju primjeraka. Ukupni broj ukrašenih ulomaka je nešto manji od prikazanog tabelom i iznosi 113, jer su kombinacije različitih tehnika prikazane pod svakom zastupljenom tehnikom.

Motivi ornamenata su relativno raznovrsni, a unekoliko zavise od upotrijebljene tehnike. Tako su urezivanjem i žljebljenjem najčešće izvedeni snopovi vertikalnih ili kosih, rjeđe

horizontalnih linija. Snopovi kosih linija javljaju se kao jednostrani ili naspramni, zatim tzv. motiv "riblja kost", te vertikalni cik-cak motiv (T. III-V). Rijetko su zastupljeni urezani kružići, vertikalne talasaste linije, motiv koji podsjeća na muzičke note, kao i tzv. "ljestvičasti" motiv (T. III, 13; V, 1, 9, 11). Ubodi, otisci i žigovi većinom se javljaju u obliku horizontalnih nizova, dok su vertikalni i kosi nizovi obično upotrijebljeni u kombiniranim ornamentima (T. VI, 2-3; V; VI). Sitni ovalni ili kružni zarezi uglavnom se nalaze na obodu posuda (T. I, 5). Samo jednom je zastupljen tzv. motiv "bodljikave žice" sastavljen od horizontalne žljebljene linije i vertikalnih ovalnih otisaka (T. IV, 1).

Uslijed usitnjenosti ulomaka ni jedan ornamentalni motiv nije sačuvan u cjelini, što, uz nedostatak stratigrafskih determinanti, u znatnoj mjeri otežava određivanje hronološke pozicije naselja na Cazinskom gradu unutar ukupnog trajanja lasinjske kulture. Ipak, na osnovu zastupljenih oblika posuda, kao i na osnovu relativne brojnosti ukrašenih ulomaka posuda, te raznovrsnosti upotrijebljenih tehnika i motiva ornamenta, može se, dosta opravdano, pretpostaviti da je naselje postojalo u vrijeme II A, a možda i II B stupnja lasinjske kulture, kako je to formulisao S. Dimitrijević,⁹ mada nedostaju oblici trbušastih nogu, kao i drugi keramografski detalji karakteristični za tu fazu. Za sada je otvoreno pitanje da li su na Cazinskom gradu postojali i slojevi prethodne (I) i posljednje (III) faze lasinjske kulture, na koje bi pravi odgovor mogla dati tek istraživanja intaktnih dijelova lokaliteta, možda u okviru unutrašnjih, srednjovjekovnih zidina. Naselje na Cazinskom gradu leži na južnoj periferiji rasprostiranja lasinjske kulture. Najbliži srodni lokaliteti su sjeverozapadno: Vrhnika kod Ozlja, Hrština, Čakovac kod Josipdola; sjeverno: Lasinja i Kiringrad (gdje veći dio nalaza uvrštenih u lasinjsku kulturu¹⁰ zapravo pripada kasnom latenu)¹¹; zatim sjeveroistočno: Gorička i istočno: Zemunica kod Banja Luke.¹²

Prema klasičnoj niskoj hronologiji S. Dimitrijevića, lasinjska kultura je egzistirala u vrijeme između 2400.-1900. g. prije nove ere, dok bi po nekim analizama C-14, bila starija oko 400 godina, odnosno postojala je u vrijeme od 2800.-2300. g. prije n. e.¹³ U vremenskim okvirima lasinjske kulture postojalo je i naselje na Cazinskom gradu, ali preciznije podatke o vremenu osnivanja i trajanju ovog naselja mogu dati tek dalja istraživanja.

Vučedolski nalazi

Kao što je već spomenuto, samo 14 ulomaka bilo je moguće, sa većom sigurnošću, pripisati vučedolskoj keramici. Tu su na prvom mjestu tri ukrašena ulomka (T. VII, 1-3), od kojih prvi predstavlja ulomak ravnog oboda i cilindričnog vrata posude, drugi je ulomak zaobljeno bikoničnog trbuha posude, dok treći, mali ulomak potječe od debljeg zida, vjerovatno veće posude. Ornamenti su izvedeni duborezom, ili u obliku naspramnih trokuta, tako da između ostaje cik-cak traka, ili kružno raspoređeni trokuti u motivu rozete oko

⁹ S. Dimitrijević 1979., 152-156.

¹⁰ S. Dimitrijević 1961., 30-33. T. XIV-XVII, 98-129.

¹¹ D. Balen-Letunić 1987., 3-7; B. Raunig 1996, 48-49.

¹² S. Dimitrijević 1979., 140, Karta 5 i popis lokaliteta na str. 461.

¹³ N. Tasić – S. Dimitrijević – B. Jovanović 1979., 440-442.

udubljene kružne linije, ili kao horizontalne udubljene linije. Nema tragova bijele inkrustacije. Sudeći po obliku, vučedolskoj keramici pripadaju i dva ulomka oštro bikoničnih zdjela, izvijenog vrata (T. VII, 4-5), od kojih je jedna na prijelomu trbuha ukrašena nizom sitnih ovalnih udubljenja. Preostali ulomci su atipični, grube fakture, jače ili slabije barbotinizirane spoljne površine (T. VII, 6-7). S obzirom na mali broj sačuvanih ulomaka keramike, otvoreno je pitanje da li je ovdje postojalo naselje vučedolske kulture ili se, možda, radi o pojavi importovane robe? Malobrojni vučedolski nalazi zapaženi su i na nekim drugim lasinjskim lokalitetima kasne faze (stupanj III).¹⁴ U nedostatku stratigrafskih pokazatelja nije moguće ustanoviti položaj ulomaka vučedolske keramike u odnosu na lasinjsko naselje. Svega tri ukrašena ulomka ne omogućavaju preciznije datiranje vučedolskih nalaza, mada se može pretpostaviti da pripadaju tzv. kasnoklasičnoj fazi (stupanj B 2) kada dolazi do snažne ekspanzije vučedolske kulture i na prostoru sjeverozapadne Bosne, gdje je registrovan čitav niz lokaliteta sa vučedolskim nalazima, koji su označeni kao zapadnobosanski ili hrustovački tip.¹⁵

Ulomak keramike sa simbolom

Keramički objekt posebnog značenja predstavlja ulomak zida veće posude (deb. zida 0,9 cm), spolja crveno, unutra crveno – crno, na prelomu crno pečene zemlje miješane sa pijeskom, glačane površine. Na spoljnoj površini nalazi se slabo vidljiv simbolični znak izveden vrlo plitkim i tankim linijama (oko 0,5 mm), urezanim prije pečenja. Znak se sastoji od kruga u kome su upisane dvije ukrštene cik-cak linije čiji međuprostori stvaraju četiri nejednaka romboidna motiva, a ograničene su gore i dolje ravnom linijom, tako da unutar kruga ostaju dva prazna segmenta, veći i manji. Preko čitavog motiva povučene su dvije ravne, također ukrštene linije. Jedna je na krajevima ograničena kosim poprečnim crticama, dok su kod druge poprečne crtice upravne na osnovnu liniju i nešto pomaknute od krajeva prema ivici kruga (T. VII, 8). Ove dvije linije mogu se, s određenim oprezom, interpretirati kao znak krsta, ili, možda zbog poprečnih crtica, i kao derivat svastike. Ukupni motiv, po svemu sudeći, predstavlja solarni simbol, s obzirom na to da se svaki od tri osnovna elementa: krug, rombovi i krst ili svastika tumače kao solarni simboli. Za krug je takva interpretacija potvrđena brojnim primjerima tokom većine prahistorijskih perioda, koje nije neophodno pojedinačno navoditi. Isto vrijedi za motive krsta ili svastike.¹⁶ Da i romboidni motivi imaju slično značenje potvrđuje lijepi primjer na jednom tzv. "sunčevom disku" iz Obre II,¹⁷ gdje su romboidni motivi izvedeni crvenom bojom. Upotreba tri solarna simbola na ulomku sa Cazinskog grada samo potencira kultnu namjenu posude kojoj je pripadao.

S obzirom na izmiješanost slojeva na Cazinskom gradu otvoreno je pitanje kojoj kulturi, odnosno kojem prahistorijskom periodu treba pripisati ovaj simbol. Faktura i način

¹⁴ S. Dimitrijević 1979., 178.

¹⁵ S. Dimitrijević 1979a., 308-309, Karta 5 na str. 272 i popis lokaliteta na str. 462.

¹⁶ B. Čović 1988., 144-146.

¹⁷ A. Benac 1971., 77, T. XXVIII, 8.

izrade ne mogu dati značajniji oslonac za rješenje ovog problema. Naime, postoji znatna sličnost fature keramičkih ulomaka iz starijih i mlađih prahistorijskih perioda na ovom lokalitetu, o čemu je već bilo riječi. Specifičan način izvedbe, veoma nježnim, mada ne baš preciznim linijama, vjerovatno zavisi od kultne namjene objekta, te također, nema veće značenje u hronološkom smislu, iako je slično, vrlo plitko i nježno urezivanje prisutno na nekim keramičkim ulomcima lasinjske kulture (npr. T. VI, 1). Može se spomenuti, da u lasinjskoj kulturi nisu zabilježeni slični simbolični znaci,¹⁸ dok se u vučedolskoj kulturi na posudama često pojavljuju rozete ili koncentrični krugovi sa krstom u sredini, pa i u zapadnobosanskom (hrustovačkom) tipu ove kulture,¹⁹ kome pripadaju i nalazi sa Cazinskog grada, među kojima i onaj s rozetom (T. VII, 2). Ipak treba napomenuti da se ne može svaki motiv te vrste smatrati solarnim simbolom, mada neki to sigurno jesu,²⁰ pa se čini malo vjerovatnim da bi nosioci vučedolskog stila, samo u ovom slučaju izradili solarni simbol na sasvim neuobičajen način.

U toku kasnog bronzanog doba solarni kult je jedan od najvažnijih kultova vrlo brojno i raznovrsno dokumentovan preko objekata materijalne kulture, te bi se, bez veće pogreške, ovaj ulomak keramike sa simbolom Sunca mogao uvrstiti među nalaze tog, pa i slijedećeg perioda, jer se tragovi solarnog kulta javljaju i tokom starijeg željeznog doba. Ipak, do daljih istraživanja eventualnih intaktnih slojeva na Cazinskom gradu i novih adekvatnih nalaza ovdje ili na nekom srodnom lokalitetu, pripadnost ovog objekta, odnosno simbola, određenoj kulturi nije moguće riješiti sa dovoljnom sigurnošću.

NALAZI KASNOG BRONZANOG I STARIJEG ŽELJEZNOG DOBA

Od prahistorijskih keramičkih proizvoda, kao što je već rečeno, oko 190 ulomaka bilo je moguće sa sigurnošću opredijeliti na kraj kasnog bronzanog i u starije željezno doba. Osim ulomaka posuda, zastupljeni su samo manji i veći kalem (T. X, 4 i 9), dva ulomka koji možda potječu od prenosne peći, jedan ulomak većeg piramidalnog tega, dok jedan veći bršljenak (T. X, 10) predstavlja površinski nalaz sa sjeverne padine Cazinskog grada. Među objektima izrađenim od drugih materijala ovom periodu vjerovatno pripada bronzana "pogača" nađena u kv. I i ulomci rogova jelena bez tragova sječenja.

Među ulomcima posuda preovlađuje gruba keramika sa manjom ili većom primjesom krečnjačkog i drugog pijeska (ponekad promjera 5-6 mm), koja je zastupljena s oko 140 ulomaka, zatim dolaze ulomci prelazne fature, većinom sa manjom primjesom sitnijeg pijeska i slabo glačanih površina, zastupljeni sa pedesetak ulomaka, i najzad samo 9 ulomaka fino glačanih posuda izrađenih od dobro prečišćene zemlje. Sudeći prema boji (crveno, oker), posude su većinom bile oksidaciono pečene, dok je redukciono pečenje nešto manje zastupljeno. Odnosi oksidaciono i redukciono pečanih keramičkih proizvoda razvrstani prema bojama i fakturi prikazani su slijedećom tabelom:

¹⁸ Prema literaturi koja mi je bila dostupna.

¹⁹ A. Benac 1964a., 147.

²⁰ N. Tasić – S. Dimitrijević – B. Jovanović 1979., 453.

<i>Red. br.</i>	<i>Boja/Faktura</i>	<i>Grubo (%)</i>	<i>Prelazno (%)</i>	<i>Fino (%)</i>	<i>Ukupno</i>
Oksidaciono pečeno					
1.	Crveno skroz	33 (23,41)	6 (13,33)	1 (11,11)	40
2.	Crveno, prijelom crno, smeđe, sivo	26 (18,44)	5 (11,11)	1 (11,11)	32
3.	Crveno, unutra i prijelom smeđe ili crno	25 (17,73)	7 (15,56)		32
4.	Crvenkasto-okер ili crvenkasto-sivo	10 (7,09)	1 (2,22)		11
<i>Ukupno:</i>		<i>94 (66,67)</i>	<i>19 (42,22)</i>	<i>2 (22,22)</i>	<i>115</i>
Redukciono pečeno					
5.	Crno	14 (9,93)	17(37,78)	6(66,67)	37
6.	Smeđe	25(17,73)	9(20,00)	1(11,11)	35
7.	Sivo, sivo-crno, sivo-crveno	8 (5,67)			8
<i>Ukupno:</i>		<i>47(33,33)</i>	<i>26(57,78)</i>	<i>7(77,78)</i>	<i>80</i>
<i>Sveukupno:</i>		<i>141(100%)</i>	<i>45 (100%)</i>	<i>9(100%)</i>	<i>195</i>

U ukupnom zbiru broj oksidaciono pečenih ulomaka posuda nešto je veći od onih redukciono pečenih (58,97% oksidaciono prema 41,03% redukciono), ali, kao što pokazuje gornja tabela, odnosi su znatno drugačiji kada je u pitanju razdvajanje po fakturi, gdje redukciono pečeni ulomci znatno preovlađuju među prelaznim i finijim ulomcima.

Kao što je više puta naglašeno, od keramičkih posuda nađeni su samo manji ulomci, tako da iz ovog perioda nije bilo moguće rekonstruirati čak niti jedan čitav profil, uslijed čega su samo približno određeni neki nepotpuni oblici posuda, većinom na osnovu oboda i dijela recipijenta. Opredijeljeno je 96 ulomaka (65 grubo, 26 prelazno i 5 fino) slijedećim tipovima posuda:

- 1) Plića, zaobljeno – konična zdjela (8 grubo, 1 prelazno, 1 fino), zaravnjene (3) i zaobljene (3) ivice neprofilisanog oboda, a kod 4 ulomka ivica oboda je ukrašna poprečnim urezima; promjer oboda 21-30 cm; kod ulomka fine fakture promjer oboda 14 cm (T. VIII, 1).
- 2) Dublja zaobljena zdjela (3 grubo, 2 prelazno), neprofilisanog oboda zaravnjene (2) i zaobljene (2) ivice oboda, promjer oboda 16-30 cm; jedan ulomak donjeg dijela i dna promjera 11 cm; jedan ulomak s ostatkom vertikalne "X" drške (T. VIII, 2).
- 3) Zdjela sa "turban" obodom (samo jedan ulomak prelazne fakture), promjer oboda 26 cm (T. VIII, 3).
- 4) Široka bikonična zdjela (9 grubo, 8 prelazno, 1 fino), obod i vrat izvijeni, često facetirani (od 1 do 4 facete); promjer oboda 17-32 cm (T. VIII, 4).
- 5) Manja šolja (1 grubo, 2 prelazno, 1 fino), neprofilisanog oboda zaobljene (3) ili zaravnjene (1) ivice, promjer oboda 8-12 cm (T. VIII, 5).

- 6) Veća šolja (1 grubo, 2 prelazno, 1 fino), izvijenog oboda, izgleda da obod može biti i facetiran, promjer oboda 12-14 cm; na dva ulomka sačuvan ostatak vertikalne visoke drške (T. VIII, 6; IX, 2).
- 7) Čaša (1 grubo), samo ulomak donjeg dijela i dna promjera 5 cm (T. VIII, 7).
- 8) Pehar (1 prelazno), neprofilisanog oboda zaobljene ivice, koničnog vrata naglašeno odvojenog od zaobljenog ramena, promjer oboda 21 cm, najveći promjer 26 cm (T. VIII, 8).
- 9) Veći ovoidni lonac (13 grubo, 3 prelazno), neprofilisanog oboda zaravnjene (7) ili zaobljene (5) ivice ili malo izvijenog (4) oboda ponekad s jednom slabo izraženom facetom, promjer oboda 20-30 cm (T. VIII, 9).
- 9a) Manji ovoidni lonac (4 grubo), neprofilisanog oboda zaravnjene (3) ili zaobljene (1) ivice, promjer oboda 12-18 cm; jedan ulomak sa neprobušenom drškom uzdignutih krajeva (T. VIII, 10) i jedan sa nalijepljenom trakom s otiscima prsta ispod oboda (T. VIII, 11).
- 10) Veći zaobljeni lonac (18 grubo, 3 prelazno), izvijenog oboda čija je ivica ukrašena poprečnim urezima (8), otiscima prsta (3), ubodima (1), polukružnim zarezima (1); 5 ulomaka ima facetirani obod (2-3 facete); na 2 ulomka kombinirane su facete s otiscima nokta odnosno kružnim udubljenjima na ivici; promjer oboda 18-32 cm; na jednom ulomku sačuvana je neprobušena drška uzdignutih krajeva, na drugom ostatak vertikalne drške, a na trećem nalijepljena traka s otiscima prsta (T. VIII, 12-15).
- 11) Visoka, bikonična (?) posuda – amfora (3 grubo, 3 prelazno, 1 fino); pripadnost ovom tipu relativno je sigurana jedino za ulomak na T. VIII, 18, dok su ostali samo ulomci oboda, facetirani (2) sa 3 odnosno 4 facete (T. VIII, 17), više ili manje izvijene (T. VIII, 16, 19), promjer oboda 15-30 cm; ovdje je uvršten i ulomak koničnog vrata i zaobljenog ramena sa kružnim naljepkom (T. X, 6).
- 12) Pekve (4 grubo), radi se o dva manja ulomka gornjeg dijela s ostatkom drške (T. VIII, 20), možda o ulomku donje ivice promjera 27 cm (T. VIII, 21) i ulomku zida sa nalijepljenom trakom sa plitkim zarezima.

Ostali ulomci opredijeljeni kasnom bronzanom i starijem željeznom dobu prezentuju obode koje nije bilo moguće, sa dovoljno sigurnosti, pripisati određenom tipu posude, zatim vertikalne, horizontalne i neprobušene drške, ukrašene ulomke i druge relevantne dijelove posuda. Tako neprofilisanim obodima zaravnjene ivice, pored onih vezanih uz tipove posuda, pripada još 5 ulomaka, onima zaobljene ivice 3 ulomka, 3 ulomka malo izvijenih oboda i 4 ulomka jako izvijenih oboda. Od facetiranih oboda na 2 ulomka neodređenog tipa posude sačuvane su 2 facete, 8 ulomaka je sa 3 i 2 ulomka sa po 4 facete.

Od vertikalnih drški na 19 ulomaka sačuvani su ostaci drški izduženo-ovalnog presjeka (T. IX, 1), zatim 2 drške manje-više istaknutih ivica (T. IX, 3, 6); facetirane visoke drške (koje se uzdižu iznad oboda) sačuvane su na tri ulomka, dvije djelimično (T. VIII, 6) i jedna čitava (T. IX, 2), dok su na 4 ulomka sačuvani samo manji dijelovi facetiranih drški za koje nije moguće utvrditi poziciju na posudi (na zidu ili iznad oboda); od dvije "X" drške na zidu posuda, jedna je facetirana (T. IX, 4), a druga zaobljenog presjeka (T. IX, 5).

Poseban oblik predstavlja vertikalna drška izduženo-ovalnog presjeka sa po dva "roščića" na gornjem i donjem kraju (T. IX, 7), za koju pripadnost ovom periodu nije sigurna.

Horizontalne drške su zastupljene 1 primjerkom ovalnog presjeka, jednom polovinom grubo facetirane (T. X, 1) i sa 5 ulomaka horizontalnih drški približno kružnog presjeka (T. X, 2).

Neprobušene drške pojavljuju se na 4 ulomka kao izduženo – ovalne i, također 4 primjerka uzdignutih krajeva (T. VIII, 10; X, 3). Dvostruka konična ispupčenja pojavljuju se dva puta (T. VIII, 18, jedno nedostaje; T. X, 5), malo bradavičasto ispupčenje samo na jednom ulomku, kao i kružni, u sredini udubljeni naljepak (T. X, 6).

Ukrašavanje posuda je vrlo skromno. Pored već spomenutog facetiranja oboda i drški, na pet ulomaka javljaju se kanelure: na zdjeli sa "turban" obodom, zatim na dva ulomka, možda od iste bikonične posude sa facetiranom "X" drškom, gdje su na jednom izvedene horizontalne (T. IX, 4), a na drugom (T. IX, 5) kose kanelure, te na još dva vrlo mala ulomka (T. X, 8, 9). Pojavljuje se i ukrašavanje nalijepljenim trakama sa kosim poprečnim urezima (8 ulomaka), udubljenjima (3) i otiscima prsta (1), većinom vezano uz manje ovoidne ili veće zaobljene lonce (T. VIII, 11, 13).

Malobrojni oblici i ukrasi ove keramike uklapaju se među nalaze istraživanih lokaliteta kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba u bližem i daljem susjedstvu. Najbliži lokalitet je Velika gradina Čungar u zaseoku Semanići sela Slatina, udaljena cca 3,5 km jugoistočno od Cazina. Iz bedema ove gradine potječu srodni keramički nalazi koji su, na osnovu pretežnog ukrašavanja facetiranjem uz pojedinačnu pojavu kanelura, datirani na kraj kasnog bronzanog i u starije željezno doba. Oba lokaliteta, pored ukrasa, povezuju i neki oblici: manje i veće šolje, široke, bikonične zdjele facetiranog oboda, veći zaobljeni lonci izvijenog ili facetiranog oboda, visoke facetirane drške i drugo.²¹ Keramički materijal ovog perioda sa Cazina, također se dobro uklapa i u najstariji sloj Kekića glavice u Gornjim Petrovićima kod Bosanske Krupe. Tu je na prvom mjestu ulomak zdjele sa "turban" obodom, kome odgovara nekoliko takvih ulomaka iz najdubljih slojeva na Kekića glavici, zatim oba tipa šolja, pehar, veći zaobljeni lonci, amfore, kao i pretežno ukrašavanje facetiranjem i, nešto rjeđe, kaneliranjem. Međutim, na ova dva lokaliteta sporadično se pojavljuju i lažni vrpčasti ornament koji, za sada, nije konstatovan među cazinskim materijalom.

Iz skromnog izbora keramografskih detalja, a bez stratificiranog materijala, moguće je samo približno naznačiti neke hronološke odrednice. Tako bi nesumnjivo najstariji keramički objekt predstavljala zdjela sa "turban" obodom (T. VIII, 3). Naime, zdjele sa "turban" obodima predstavljaju karakterističan element kasnog bronzanog doba (Ha A-B), zastupljen na brojnim lokalitetima u Bosni,²² porijeklom, vjerovatno, iz oblasti kulture polja s urnama. Kao najbliži lokalitet gdje se ovaj oblik pojavljuje treba spomenuti gradinu Kekića glavicu, gdje je u najdubljim slojevima nađeno nekoliko takvih ulomaka.²³ Možda bi se i ulomak pehara (T. VIII, 8) mogao uvrstiti među starije keramičke oblike, s

²¹ B. Raunig 1983., 77.

²² B. Čović 1965., 35-38, 46-47, 53, 59-60, 83, T. I, 6; III, 15; XII, 1-2; XVIII, 6; Z. Marić 1964., 28, T. IV, 9-10; V, 1.

²³ B. Čović 1962., 43, sl. 1, tip 2b, T. II, 6.

obzirom na slične posude ponekad kaneliranog ili facetiranog ramena sa Visa kod Dervente i iz starijeg naselja u Donjoj Dolini, datirane u Ha B period.²⁴ Slični pehari malo izvijenog oboda (tip 10b) na Kekića glavici sporadično se pojavljuju u najstarijem sloju, ali traju i tokom mlađeg željeznog doba.²⁵ Usamljeni ulomak sa Cazinskog grada po neprofilisanom obodu bliži je primjercima sa Visa i iz Donje Doline, nego onim sa Kekića glavice, te bi se mogao uvrstiti među starije oblike. Vjerovatno i neke ulomke širokih bikoničnih zdjela oštrije facetiranog oboda treba uvrstiti među starije oblike. Ovaj tip je konstatovan i na neposredno susjednim gradinskim naseljima kao što su Velika gradina Čungar u Semanićima i gradina Čungar u Osretku.²⁶ Na Kekića glavici ovaj tip zdjela je veoma brojan u najdubljim slojevima (sloj A), ali se javlja kontinuirano, s tim da su u mlađim slojevima ulomci ovih zdjela ipak malobrojniji.²⁷ I na japodskim nekropolama u dolini Une pojavljuje se isti tip zdjela u najstarijim grobovima.²⁸ Sam način ukrašavanja posuda kaneliranjem i facetiranjem karakterističan je za utjecaje (ili prodor stanovništva?) sa prostora kulture polja s urnama zapadne Panonije, ali i za druge grupe ove kulture.²⁹ U tom kontekstu posebno je značajan ulomak na T. IX, 4 (kome, sudeći po fakturi i obradi površina, pripada i ulomak na T. IX, 5), ukrašen horizontalnim kanelurama na vratu i sa facetiranim drškom. Za ulomke oboda posuda ukrašene facetiranjem i kosim kanelurama na ivici, B. Čović konstatuje da takve kombinacije nisu poznate poslije kraja kasnog bronzanog doba.³⁰ Zbog slične kombinacije kaneliranja i facetiranja ni ulomak sa Cazina ne bi mogao biti mnogo mlađi od kraja toga perioda. Na osnovu spomenutih keramografskih elemenata, nastanak naselja na Cazinskom gradu okvirno se može postaviti na sam kraj Ha B2 i na početak Ha B3, odnosno u prelazni period između kasnobronzanog i razvijenog željeznog doba. U apsolutnoj hronologiji to bi bio kraj IX i početak VIII vijeka p. n. e. Teže je odrediti vrijeme trajanja i prekida života ovog naselja. Usitnjenost ulomaka keramike koji ne omogućavaju čak ni sigurniju grafičku rekonstrukciju, ne dozvoljava čvršće komparacije tipova posuda. Može se samo napomenuti da se neki pretpostavljeni oblici posuda mogu unekoliko paralelizirati s tipovima brojnije zastupljenim u slojevima A i B na Kekića glavici,³¹ te se čini opravdanom pretpostavka da je naselje moglo trajati i u razvijenom željeznom dobu (Ha C).

NALAZI LATENSKOG I RIMSKOG DOBA

Latenski nalazi sa Cazinskog grada sastoje se od nekoliko karakterističnih ulomaka keramike rađene na lončarskom kolu i ulomaka dvije staklene narukvice, dok se nalazi iz rimskog

²⁴ Z. Marić 1961., 157. T. VI, 7; isti 1964., 25. T. I, 31; B. Čović 1965., 40-41, T. III, 8.

²⁵ B. Čović 1962., 45, sl. 4, tip. 10b desno, Tabela I.

²⁶ B. Raunig 1983., 76., T. III, 11; V. Radimsky 1894., 504, T. III, 41.

²⁷ B. Čović 1962., 44, sl. 2, tip 3a, Tabela I.

²⁸ V. Radimsky 1895., 69, Fig. 68, 68; B. Raunig 1968., 92, T. IV, 30.

²⁹ Z. Marić 1964., 26; B. Čović 1965., 36.

³⁰ B. Čović 1962., 56.

³¹ Ibidem 43-45, 57, varijante 2a, 3a, 6a itd, Tabela I.

doba svode na mali ulomak dna keramičke posude i, možda, mali ulomak zida posude od stakla. Kako se radi o rijetkim ulomcima prave keltske keramike na širem prostoru srednjeg toka Une, gdje do sada takvi nalazi nisu otkriveni, ovim primjercima posvećujem posebnu pažnju.

Među ulomcima latenske keramike finoj, glačanoj, keltskoj robi pripadaju dva ulomka: ulomak zadebljanog, malo izvijenog oboda i koničnog vrata posude (možda kantaros, vrčić ili posuda bez drški?), ukrašen na vratu vertikalnim poliranim linijama (T. XI, 1). Drugi (T. XI, 2) je ulomak tankog zida posude ukrašen, također, poliranim mrežastim linijama, čiji su romboidni međuprostori popunjeni gotovo neprimjetnim šrafiranjem, vidljivim samo pri posebnom osvjetljenju (otisak neke tkanine?). Oba ulomka su izrađena na lončarskom kolu od dobro prečišćene zemlje, tamnosivih glačanih površina i svijetlosivog prijeloma, debljine zida 4 i 3 mm. Ukrašavanje površina posuda poliranjem javlja se od II v. pr. n. e., često je u toku I v. pr. n. e., ali je još u upotrebi i početkom nove ere.³² Finijoj keltskoj keramici pripada i mali ulomak tankog (4 mm) zida posude od prečišćene zemlje, svijetlosive boje, ukrašen sa dvije horizontalne, paralelno urezane linije, čiji je međuprostor popunjen zarezima (T. XI, 3). Sličnoj robi pripada i ulomak zida posude (T. XI, 4) od dobro prečišćene zemlje, na površinama svijetlosivo-okere, na prijelomu crvenkaste boje, ukrašen sa dvije horizontalne urezane linije. Posude blijede okere boje pojavljuju se među keltskom keramikom u II i I v. pr. n. e., a one svijetlocrvenkaste boje početkom nove ere.³³ Od grube keramike nađena su tri ulomka zida posuda crne boje (grafitirani?), sa primjesom pijeska u fakturi, izrađeni slobodnom rukom, debljih zidova (5-6 mm), ukrašeni neuredno izvedenim češljastim ornamentima (T. XI, 5-7). Gruba keramika ukrašena na ovaj način poznata je na brojnim keltsko-latenskim lokalitetima, većinom na situlastim loncima sa primjesom grafita, pa možda i ovi ulomci sa Cazinskog grada potječu od posuda sličnog tipa iz kasnog latena.³⁴

Samo od jedne posude – manje, zaobljeno-konične zdjele – slabo zadebljanog oboda i stabilnog, ravnog dna – sačuvan je čitav profil (T. XI, 8). Zdjela je izrađena na lončarskom kolu od gline sa primjesom pijeska i nešto crnih (grafitnih?) zrnaca, sada vrlo grubih površina sivo-okere, a na prijelomu sive boje. Po gruboj fakturi sa znatnom primjesom pijeska, ali bez crnih zrnaca, najbliži su nekoliko ulomaka kasnolatske keramike ukrašenih žljebljenjem sa Krčane u Trnovima kod Velike Kladuše,³⁵ a po vertikalno postavljenom, jedva zadebljanom obodu i ukupnom profilu, ova zdjela je bliža nekim tipovima rukom rađenih zdjela iz japodskih nekropola na srednjem toku Une, datiranim većinom od druge polovine I vijeka pr. n. e., do prvih decenija I vijeka n. e.,³⁶ nego keltskim zdjelama sličnog oblika, ali jače uvučenog oboda.³⁷

Keltskoj robi pripadaju i ulomci dvije profilirane narukvice od kobaltno-plavog stakla, pr. 5.7 i 4.7 cm (T. XI, 9-10). Ulomak gotovo identične narukvice potječe iz groba 484

³² J. Todorović 1968., 45; N. Majnarić-Pandžić 1970., 23-24, 43-44, 52, 56, 58-59, 73-74.

³³ J. Todorović 1968., 38.

³⁴ J. Todorović 1968., 45-46; N. Majnarić-Pandžić 1970., 22-23, 48, 53, 56, 59, 74.

³⁵ B. Raunig 1996., 50, T. II, 8; VIII, 5-10.

³⁶ Z. Marić 1968., T. XII, 21-grob 110; XVI, 30-grob 53; XIX, 50-grob 129, sve faza VI.

³⁷ J. Todorović 1968., 39; N. Majnarić-Pandžić 1970., 48.

na Jezerinama u Pritoci, datiranog upravo na osnovu tog ulomka u vrijeme između 35. g. pr. n. e. i 10.-20. g. n. e.³⁸ Slično profilirana narukvica od plavog stakla sa žutim intarzijama potječe, kao slučajni nalaz, sa nekropole u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške, gdje je datirana dosta široko od 150. g. pr. n. e. do 25. g. n. e.³⁹ Takve narukvice od plavog stakla potječu i iz nekih naselja, npr. sa Gradine na Bosutu kod Oriolika, ili utvrđenog naselja Paljevine u Donjoj Bebrini, datirane u kasnolatenski period.⁴⁰ Na osnovu datiranja više ili manje sličnih primjeraka i ulomci ovih narukvica sa Cazinskog grada mogu se opredijeliti u vrijeme od sredine I v. pr. n. e. do prvih decenija I vijeka n. e.

Skromni keltsko-latenski nalazi, prema analogijama, uglavnom pripadaju kasnom latenu, odnosno približno periodu koji obuhvata vrijeme od sredine I vijeka pr. n. e. do prvih decenija I vijeka n. e. Nalazi su bili koncentrisani u kv. III (5 objekata) i V (4 objekata), a samo jedan ulomak staklene narukvice nađen je u kv. VI. Mada stratigrafski podaci s istraživanog prostora nemaju većeg značenja, kao što je naprijed istaknuto, može se napomenuti da su 2 objekta nađena u površinskom sloju, a osam potječe iz dubljih slojeva (od 30 do oko 130 cm), pomiješani s lasinjskim, kasnobronzanodobnim i srednjovjekovnim nalazima, što, možda, ukazuje na to da su ovamo dospjeli spiranjem s viših dijelova lokaliteta.

Kao što je već rečeno, rimskom dobu se, eventualno, mogu pripisati samo dva objekta. Mali ulomak vrlo tankog (manje od 1 mm), prozirnog, bjeličastog stakla s ostacima dvije staklene niti (T. XI, 11) koji, vjerovatno, potječe od zida neke posude. S obzirom na nedostatak sigurnijih karakteristika, otvoreno je pitanje da li ovaj ulomak treba ubrojiti među rimsko ili, možda, među srednjovjekovno staklo. Čini se, da bi se rimskom periodu, sa nešto više sigurnosti, mogao pripisati ulomak dna keramičke posude (zdjela, tanjir?), izrađen na lončarskom kolu od ciglasto-crveno pečene, veoma dobro prečišćene gline, sa sjajnom, tamnije crvenom glazurom na unutrašnjoj površini (terra sigillata?). Ivica dna je spolja naglašena istaknutim rubom, a unutra pomoću dvije urezane koncentrično-kružne linije (T. XI, 12). Za ova dva objekta ne može se ništa preciznije reći, bez eventualnih novih nalaza iz istog perioda.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Kako je pokazalo zaštitno iskopavanje na Cazinskom gradu, radi se o kompleksnom lokalitetu periodično nastanjenom približno od sredine trećeg milenija prije nove ere, pa sve do naših dana. Uslijed toga što su slojevi na istraženoj površini potpuno poremećeni, kao što je više puta istaknuto, za svaki prahistorijski period postavlja se niz pitanja na koja, za sada, nije moguće dati pouzdanije odgovore. Tako su za eneolit otvorena pitanja kada je osnovano i koliko je trajalo naselje lasinjske kulture. Možda za mogućnost nastanka naselja već u ranoj fazi lasinje (stupanj I) govore neki tipovi posuda (T. I, 3-4, 10; II, 2), kao i srazmjerno veliki broj ukrašenih ulomaka grube fature, što je za tu fazu karakte-

³⁸ W. Radimsky 1893., 433, T. XXXI, 2; Z. Marić 1968., 34, nap. 273, Tabela VII, 246 – grob 484.

³⁹ Z. Marić 1964., 49, T. XXIII, 56.

⁴⁰ N. Majnarić-Pandžić 1970., 56, 58; J. Todorović 1968., 59.

ristično.⁴¹ Također, pojavljuju se neki ulomci posuda (T. I, 5-6, 12-13; II, 1) koje bi mogle pripadati punoj i kasnoj fazi lasinjske kulture (stupanj II B i III), mada je činjenica da među nalazima sa Cazina nedostaju izrazite keramografske karakteristike ovih faza (velike "viseće" neprobušene drške, rebraste aplikacije, trbušaste noge i dr.),⁴² uslijed čega je otvoreno pitanje trajanja i prestanka života lasinjskog naselja na ovom lokalitetu. Otkriće lasinjskog naselja na Cazinskom gradu potvrdilo je, ranije izneseno mišljenje da je veza ove kulture s jadranskom obalom išla približno dolinom Une.⁴³ Međutim, u keramičkom materijalu iz zaštitnog iskopavanja nema jasnih elemenata koji bi omogućili razjašnjenje pitanja da li je u genezi lasinjske kulture učestvovala hvarska komponenta, kako smatra Z. Marković,⁴⁴ ili o vezi sa "...nekim eneolitskim nasljednikom ove kulture,..." kao što je pretpostavljao S. Dimitrijević.⁴⁵ Kako Cazinski grad leži na južnoj periferiji areala lasinjske kulture, ukoliko bi se potvrdila pretpostavka da je naselje nastalo u ranoj fazi, mogli bi se očekivati elementi koji bi pomogli u rješavanju spomenutih problema geneze i odnosa prema prostoru Like i dalje prema jadranskoj obali. Također je veoma značajno i sigurnije utvrđivanje trajanja života ovog naselja, posebno u vezi s položajem vučedolskih nalaza unutar ili iznad lasinjskih slojeva, pa bi bilo veoma poželjno utvrditi eventualno postojanje naselja ili jasnog sloja vučedolske kulture na Cazinskom gradu, što bi doprinijelo razmatranjima o hronološkom odnosu ove dvije kulture, jer mišljenja o tom problemu još nisu usaglašena.⁴⁶

Tokom ranog i srednjeg bronzanog doba, prema sadašnjim nalazima, izgleda da lokalitet nije bio nastanjen. Tek na samom kraju kasnog bronzanog i u ranom željeznom dobu, prirodno dobro zaštićeno uzvišenje Cazinskog grada ponovo privlači tadašnje stanovništvo. Može se pretpostaviti da je u ovo vrijeme oko gornjeg platoa postojao zaštitni bedem kao kod većine gradinskih naselja, ali je mala vjerovatnoća da bi se, uslijed obimne graditeljske djelatnosti u kasnijim periodima mogli naći njegovi ostaci. Na osnovu sadašnjih nalaza, teško je odrediti koliko je ovo naselje dugo trajalo u periodu željeznog doba. Činjenica da nedostaju tipovi posuda razvijenog i mlađeg željeznog doba, naročito vrpčasti ornamenti, tako karakteristični npr. za neposredno susjednu gradinu Čungar u Osretku,⁴⁷ sojejničko naselje u Ripču,⁴⁸ ili za gradinu Kekića glavica, gdje se taj ukras javlja sporadično i u najstarijim slojevima,⁴⁹ s jedne strane, može imati hronološko značenje, a s druge strane, možda ukazuje na drugačiju etničku pripadnost. Naime, po teritorijalnom položaju cazinskog naselja u okvirima prostora za koji se smatra da ga od kraja bronzanog doba nastanjuju Japodi,⁵⁰ kao i na neposrednu blizinu japodskih nalazišta (gradina Čungar u Osretku,⁵¹ ili

⁴¹ S. Dimitrijević 1979., 151.

⁴² S. Dimitrijević 1979., 156-160.

⁴³ S. Dimitrijević 1979., 171.

⁴⁴ Z. Marković 1985., 22.

⁴⁵ S. Dimitrijević 1979., 171.

⁴⁶ S. Dimitrijević 1979., 178-179; Z. Marković 1985., 20.

⁴⁷ W. Radimsky 1894., T. VII, 96-99; VIII, 100-104.

⁴⁸ W. Radimsky 1897., T. XXXIV.

⁴⁹ B. Čović 1962., 50. Tabela III, T. II, 9-17; III, 1-3.

⁵⁰ R. Drechsler-Bižić 1987., 293; I. Bojanovski 1988., 306.

⁵¹ W. Radimsky 1894., 495-520.

Konaci u Kuduzovićima kod Ostrožca)⁵² i ovo naselje moglo bi se, uz izvjestan oprez, pripisati spomenutoj plemenskoj zajednici. Ipak, treba napomenuti da mikrolokacija Cazina pripada slivu Kupe preko Čajinog potoka, odnosno preko Mutnice i Korane, a da je srednje tokove spomenutih rijeka zauzimalo pleme Kolapijana. Istraživano naselje ovog plemena na Turskoj kosi kod Topuskog dalo je u najstarijem sloju keramički materijal ukrašen facetiranjem,⁵³ što bi, unekoliko, odgovaralo situaciji na Cazinskom gradu. Stoga mi se čini da bi pitanje etničke pripadnosti stanovništva naselja s kraja kasnog bronzanog i iz starijeg željeznog doba za sada moralo ostati otvoreno.

Na prostoru Cazinskog grada ljudi se ponovo pojavljuju tek sredinom I vijeka prije n.e. S obzirom na mali broj i karakter kasnolatskih nalaza, kao i na ukupnu konfiguraciju terena, mala je vjerovatnoća da bi se moglo raditi o nekropoli, pa ostaje otvoreno pitanje da li se može očekivati trajnije naselje. Međutim, ni za takvu hipotezu sada nema sigurnijeg oslonca, te je dovoljno konstatirati da su na ovom položaju izvjesno vrijeme boravili i latenskodobni stanovnici. Ukoliko je na prostoru Cazinskog grada postojalo trajnije naselje iz ovog perioda, postavlja se pitanje etničke pripadnosti njegovih stanovnika. I ovdje je slična situacija kao i sa prethodnim naseljem. U širem susjedstvu, prema sjeverozapadu, u selu Trnovi kod Velike Kladuše otkriveno naselje na lokalitetu Krčana iz posljednjih vjekova stare ere, gdje su nađeni i ulomci kasnolatske keramike rađene na lončarskom kolu, opredijeljeno je plemenu Kolapijana.⁵⁴ Na suprotnoj strani, prema jugoistoku i jugu, istraživana su brojna japodska naselja i nekropole, gdje dio nalaza pripada mlađem željeznom dobu, uključujući i posljednji vijek prije n. e. i početak prvog vijeka nove ere, ali nije otkriven ni jedan ulomak karakteristične sive keltsko-latenske keramike rađene na lončarskom kolu, te se smatra da Japodi nisu prihvatili takvu robu. Potpuniji podaci i novi nalazi iz ovog perioda sa Cazinskog grada mogli bi pružiti preciznije oslonce za određivanje sjeverne i sjeverozapadne granice Japoda, odnosno prostora koji su, bar u posljednjim vjekovima prije nove ere, zauzimali Kolapijani.

Zaštitno iskopavanje na sjeverozapadnoj padini srednjovjekovnog grada Cazin iznijelo je na svjetlo čitav niz novih saznanja, dalo jedan od rijetkih višeslojnih lokaliteta na krajnjem sjeverozapadu Bosne i pomaklo poznavanje prošlosti prostora na srednjem toku Une duboko u treći milenij prije nove ere. Otkriveno je, za sada, najstarije, prvo eneolitsko naselje na ovom prostoru i proširen, prema jugu, areal rasprostiranja lasinjske kulture. Utvrđeno je prisustvo nosilaca vučedolske kulture hrustovačkog tipa i u najzapadnijem dijelu Bosne. Otkriveno je još jedno naselje gradinskog tipa s kraja kasnog bronzanog i iz ranog željeznog doba. Na širem prostoru srednjeg toka Une nađeni su prvi ulomci fine, sive keltske keramike. U isto vrijeme, uslijed činjenice da su arheološki nalazi s istraženog prostora potpuno izmiješani i da stratigrafski podaci nisu omogućili hronološku diferencijaciju materijala, rezultati iskopavanja su u znatnoj mjeri nepotpuni. Na osnovu toga je, kroz čitav tekst, više puta naglašena potreba nastavka istraživanja na dijelovima lokaliteta (približno srednji dio gornjeg platoa, unutar srednjovjekovnih zidova) gdje se, eventualno, mogu očekivati bar djelimično intaktni slojevi.

⁵² B. Raunig 1982., 1-14.

⁵³ L. Čučković 1983., 8.

⁵⁴ B. Raunig 1996., 39-69.

SKRAĆENICE

- AD BiH – Arheološko društvo Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
 AL BiH – Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
 GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Sarajevo.
 HAD – Hrvatsko arheološko društvo. Zagreb.
 OA – Opuscula archaeologica. Zagreb.
 PJZ – Praistorija jugoslavenskih zemalja. Sarajevo.
 VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. Zagreb.
 WM BH – Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina. Wien.

LITERATURA

- D. BALEN-LETUNIĆ 1987. Prehistorijski nalaz s gradine Kiringrad. VAMZ, 3. ser. – vol. XX 1-30, T. I-12.
- A. BENAC 1948. Završna istraživanja u pećini Hrustovači. GZM n.s. III, 3-42, T. I-XV.
 1959. Slavonska i ilirska kultura u prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora. GZM n.s. A, XIV, 13-51.
 1964. Studije o kamenom i bakrenom dobu u sjeverozapadnom Balkanu. Sarajevo, 1964.
 1971. Obre II – neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju. GZM n.s. A, XXVI, 5-300.
- B. ČOVIĆ 1962. Gradinsko naselje na Kekića glavici. GZM n.s. A, XVII, 41-61, T. I-IV.
 1965. Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni. GZM n.s. A, XX, 27-145, T. i-XXIII.
 1988. Religija D) Bronzano doba, E) Željezno doba. U: ALBIH, 144-146.
- L. ČUČKOVIĆ 1983. Prehistorijska gradina Turska kosa. U: Katalog izložbe, Karlovac, 1983., 3-11.
- S. DIMITRIJEVIĆ 1961. Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji. OA V, 1961., 85 str.+XIX tabli.
 1979. Lasinjska kultura. U: PJZ III-eneolit, 137-181, T. XVIII-XXI.
 1979a. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. U: PJZ III – eneolit, 267-341, T. XXVII-XXXIX.
- H. KREŠEVLJAKOVIĆ 1953. Stari bosanski gradovi. Naše starine I, Sarajevo, 1953., 7-45.

- R. LOPAŠIĆ 1943. Bihać i bihaćka krajina. Matica hrvatska, Zagreb, 1943., 292.
- N. MAJNARIĆ-
PANDŽIĆ 1970. Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu. Acta musei Cibaliensis 2, Gradski muzej Vinkovci, Vinkovci, 1970., 142+T. I-LVI+I karta.
- Z. MARIĆ 1961. Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba. GZM n.s. A, XV-XVI, 151-171, T. I-VI.
1964. Donja Dolina. GZM n.s. A, XIX, 5-128, T. I-XXVI.
1968. Japodske nekropole u dolini Une. GZM n.s. A, XXIII, 5-79, T. I-XXV + T. I-VII.
- Z. MARKOVIĆ 1986. Neki problemi geneze i razvoja lasinjske kulture. U: Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području, Izdanja HAD 10/1985., Zagreb, 1986., 19-28.
- W. RADIMSKY 1893. Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća. GZM V, 37-92, + T. I; 227-308; 369-466; 575-636+T. 3.
1894. Gradina Čungar kod Cazina. GZM VI, 495-520, T. I-IX.
1897. Die Prähistorische von Ripač bei Bihać. WMBH V, 29-103, T. I-XLVII.
- B. RAUNIG 1968. Japodska nekropola na Crkvini u Golubiću. GZM n.s. A, XXIII, 81-98, T. I-VI + 2 plana.
1982. Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina. GZM n.s. A, 37, 1-14.
1983. Neki manji neobjavljeni nalazi bronzanog doba sjeverozapadne Bosne. Zbornik AD BIH, knj. I, 71-78, T. I-IV.
1996. Krčana – naselje mlađeg željeznog doba u selu Trnovi u sjeverozapadnoj Bosni. OA 20/1996., 39-60. T. I-IX.
- N. TASIĆ –
S. DIMITRIJEVIĆ –
B. JOVANOVIĆ
J. TODOROVIĆ 1979. Zaključna razmatranja. U: PJZ III-eneolit, 417-460.
1968. Kelti u jugoistočnoj Evropi. Muzej grada Beograda, Dissertationes, t. VII, Beograd, 1968., 180 str.+LXIV table.
-

PREHISTORIC ARCHAEOLOGICAL FINDS
IN THE MEDIEVAL TOWN OF CAZIN

SUMMARY

The preservative excavation in the area between the inner and outer walls of the medieval town of Cazin, on its northwest side (about 20 m in width), was performed in 1991 (Plan 1). The square units differ in size and are adjusted to configuration of the terrain with the average sloping of about 45°. The depth of the cultural strata underneath the recent humus varies between 10 and 185 cm. The subsoil is composed of yellow clay. Mixed within the cultural strata are (mostly ceramic) finds dating back to different periods. The strata are completely mixed so that pieces of recent fabric and a larger piece of plastic foil were found in square II (Plan 2, NW profile 3-4). Fixed finds comprise the remains of a small stove with calotte and a bonfire (Plan 2, 1-2), as well as a number of oval and ellipsoid recesses (diameter 1.80-2.80 m, depth about 0.45 m) that might be remains of a sod-house settlement, although other elements supporting this assumption have not been found. The lack of stratigraphic data has considerably impeded the classification of finds from individual periods.

Eneolithic. Belonging to the Lasinje culture are, as assumed, a small flint arrow (T. II, 10) and amulet from black, shiny polished stone (T. II, 9), as well as 490 fragments of ceramics out of which 112 fragments were, although lacking the whole profile, possible to ascribe to certain types of pots (T. I). The table shows the ratio of reductively and oxidatively fired fragments, as well as the kinds and combinations of ornaments. Motifs of the ornaments are relatively diverse, but none is preserved as a whole (T. II-VI), which, in addition to the lack of stratigraphic determinants, makes establishing of the chronological position of the settlement ever more difficult. It could be assumed that the settlement existed in the period of II A, and perhaps II B stage of the Lasinje culture according to S. Dimitrijević, although some characteristic elements are still missing. Ascribed to the Vučedol culture finds are only 14 fragments, three of them decorated with engravings but without the white incrustation (T. VII, 1-3), probably fragments of bowls as well (T. VII, 4-5), and atypical fragments decorated in barbotine technique (T. VII, 6-7). Due to the lack of stratigraphic indicators, it is not possible to establish a relation between the Vučedol fragments and those of the Lasinje culture. The accepted assumption is that these fragments belong to the so-called late-classical phase (stage B2) when a powerful expansion of the Vučedol culture takes place in the northwestern part of Bosnia. It is here regarded as the west-Bosnian or Hrustovača type.

Of special importance is a ceramic fragment with very delicately engraved sign (T. VII, 8). Each of the three basic elements: circle, rhombi and cross (or swastika) are related to the solar cult, so that the motif as a whole represents a solar symbol. Given that the strata of the town of Cazin are mixed, the question of what period it should be ascribed to still remains open.

As for the *Late Bronze* and the older Iron Age, it was possible to date 190 artefacts to them with certainty. In addition to pots, among them are also coils (T. X, 4 and 9), two

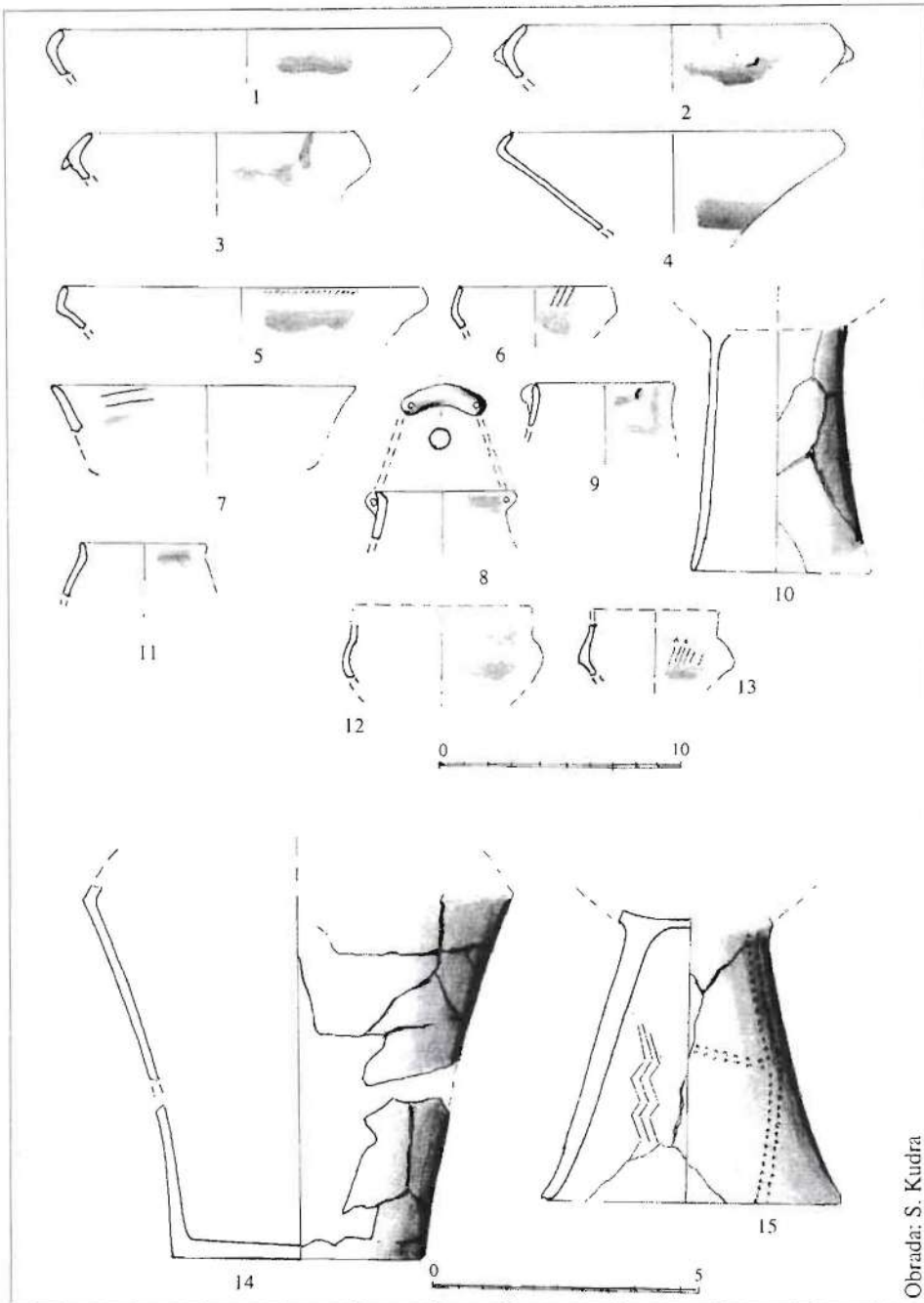
fragments perhaps once belonging to portable stoves, a fragment of a pyramidal weight, whereas a larger whorl (T. X, 11) was found on the surface. The fragments of pots were mostly oxidatively fired (115). The reductive firing that is present to a smaller degree (80 fragments) predominates in the case of transitional and more exquisite fragments. None of the profiles is preserved as a whole (T. VIII). The pots were modestly decorated by: flutes (T. VIII, 3; IX, 4-5; X, 8-9), faceting (T. VIII, 4, 14-15, 17; IX, 2), diagonal notches on brims, glued ribbons (T. VIII, 1, 11-13). This all fits into the finds of this period from other close or more distant locations in the region. Based on the established ceramographic details, the foundation of the settlement on the old town of Cazin can be placed approximately in the very end of Ha B2 and beginning of Ha B3, whereas it appears that it still existed in the developed Iron Age (Ha C).

La Tène. Found are several fragments of fine grey or rougher black-grey ceramics made on the potter's wheel (T. XI, 1-8) and two fragments of glass bracelets (T. XI, 9-10), whereas the finds from the Roman period are reduced to a fragment of the bottom of ceramic pot (T. XI, 12) and, perhaps, a small fragment of glass (T. XI, 11). These modest finds, as based on analogy, mainly date back from the later La Tène, that is approximately the period between the mid 1st century B. C. and the first decades of the 1st century A. D.

Final remarks. The preservative excavation in one of the rare multi-layered archaeological sites in the outermost north-west of Bosnia has moved the limits of our knowledge about the past of the area of the River Una middle course far back to the third millennium B. C. The first Eneolithic settlement in this area was discovered, thus expanding the range of spreading of the Lasinje culture to the south. Also established is the presence of the Vučedol culture of Hrustovača type in the outermost western part of Bosnia. Another settlement of "gradina" type was registered, dating back from the end of the late Bronze Age and the early Iron Age. First fragments of fine, grey Celtic ceramics were found in the wider area of the middle course of Una. At the same time, due to the fact that the archaeological finds from the explored area are completely mixed, the results of the excavation are incomplete. This location could provide answers for solving of the problem of the Lasinje genesis (in relation to the Hvar culture) and its relation to the Lika area and the area further towards the Adriatic coast, but it could also contribute to solving of relations between the Lasinje and Vučedol cultural strata. In the late Bronze Age and older Iron Age, we could expect to solve the issue of the northern and northwestern border of Yapods, that is the area that was occupied by Colapians. Answers to the stated questions could be found through further research in parts of this site (perhaps the central part of the upper plateau of the town – within the medieval town walls) where we could possibly expect to find at least partly intact strata.

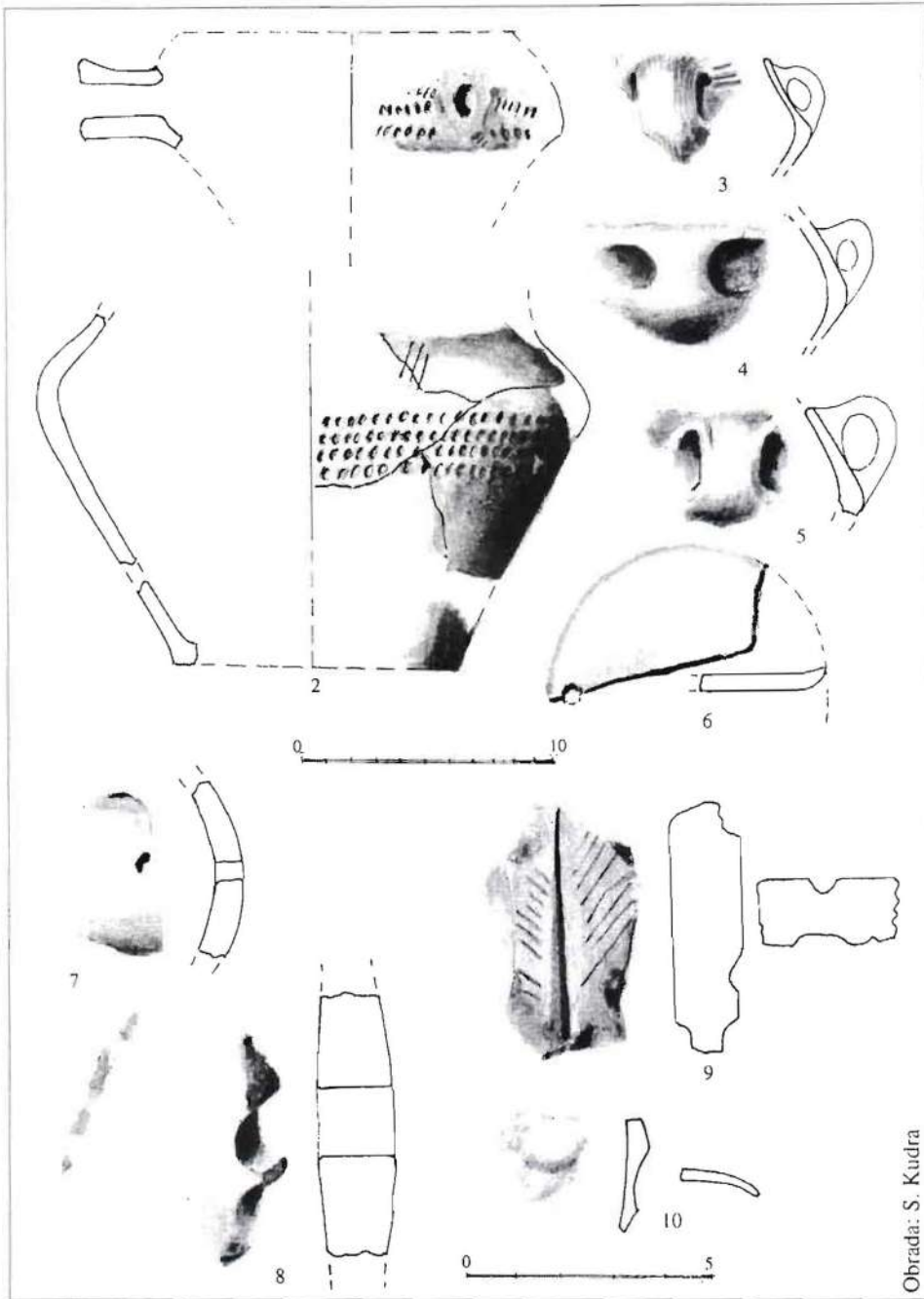
Tabla I

Obrada: S. Kudra

1. Ulomak, crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fature, tragovi crnog premaza; promjer oboda 30 cm, sačuvana visina 3,5 cm, debljina zida 0,7 cm; kv. I, dubina 0,23 m.
  2. Ulomak, neprobušena drška, crveno pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; pr. oboda 25 cm, najv. pr. 28 cm, sač. vis. 4,8 cm, deb. zida 0,8 cm; kv. I, dub. 0,23 m.
  3. Ulomak, "viseća" neprobušena drška, crveno, prijelom sivo pečeno, primjesa: malo sitnog pijeska, fine fature, crno-smeđi premaz (?); pr. oboda 22 cm, najv. pr. 24 cm, sač. vis. 4,5 cm, deb. zida 0,5-1 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  4. Ulomak, kružni otvor pr. 5 mm, "mrljasto" crno-crveno-smeđe, prijelom sivo-crvenkasto pečeno, sitniji pijesak, prelazne fature; pr. oboda 26 cm, najv. pr. 28 cm, sač. vis. 8 cm, deb. zida 0,4-1 cm.
  5. Ulomak, uz ivicu oboda poprečni sitni urezi, crveno, prijelom sivo pečeno, prečišćena glina, fine fature; pr. oboda 28 cm, najv. pr. 29 cm, sač. vis. 3,5 cm, deb. zida 0,4-0,7 cm; kv. III, dub. 0,94 m.
  6. Ulomak, tri kose urezane linije, smeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; pr. oboda 12 cm, najv. pr. 13 cm, sač. vis. 3,7 cm, deb. zida 0,4-0,6 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  7. Ulomak, unutra dvije urezane linije, sivo pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; pr. oboda 25 cm, sač. vis. 4 cm, deb. zida 0,7 cm; kv. V, dub. 1,1 m, II prostor šir. 1-1,2 m.
  - 8a. "Drška" za nošenje, crveno, prijelom sivo pečeno, primjesa: pijesak, grube fature, duž. 7,2 cm, pr. 2,1 cm; kv. III, dub. 0,94 m, duž. SZ profila.
  - 8b. Ulomak, vertikalna ušica, prijelom crveno-smeđe pečeno, primjesa: sitan pijesak, fine fature, spolja i unutra sjajna, crno glačana prevlaka; pr. oboda 11 cm, sač. vis. 4,2 cm, deb. zida 0,6 cm; ušica 2×1×0,5 cm; kv. V, 0,98 m, duž. SZ profila.
  9. Ulomak, vertikalna ušica, prijelom crveno pečeno, primjesa: pijesak, spolja i unutra bojeno (?) smeđe-crno, glačanih površina; pr. oboda 11 cm, sač. vis. 4,3 cm, deb. zida 0,5 cm; ušica: 2×1×0,6 cm, kv. I, dub. 0,72 m.
  10. Ulomci noge, sivo-crno pečeno, primjesa: malo vrlo sitnog pijeska, fine fature; vis. 20 cm, pr. donje ivice 14 cm, pr. gornje 10 cm, deb. zida 0,7-1 cm; kv. I, dub. 1,1 m, uz J ugao.
  11. Ulomak, smeđe pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 3 mm), grube fature; pr. oboda 10 cm, sač. vis. 4 cm, deb. zida 0,6 cm; kv. II, dub. 0,28 m.
  12. Ulomak, spolja i prijelom smeđe, unutra crveno pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 2 mm), prelazne fature; pr. vrata 15 cm, najv. pr. 16 cm, sač. vis. 3,6 cm, deb. zida 0,4 cm; kv. III, dub. 0,18 m.
  13. Ulomak, snop urezanih linija i horizontalni ubodi, spolja crno, unutra smeđe, prijelom crveno pečeno, prečišćena glina, fine fature; pr. vrata 10 cm, najv. pr. 12 cm, sač. vis. 4 cm, deb. zida 0,3-0,6 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  14. Ulomci, sivo-smeđe, prijelom crveno-sivo pečeno, primjesa: mnogo pijeska, grube fature; najv. pr. 17 cm, pr. dna 10,2 cm, sač. vis. cca 15 cm, deb. zida 0,3-0,8 cm; kv. I, dub. 1,1 m; uz južni ugao E, na prostoru cca 1,2 m².
  15. Ulomci noge, urezane linije i sitni ubodi, crno-sivo pečeno, primjesa: sitniji pijesak, prečišćena glina, mat glačano; pr. donje ivice 12 cm, pr. pregrade 6 cm, vis. 11 cm, deb. zida 0,6-1 cm, deb. pregrade 0,5 cm; kv. I, dub. 0,72 m.
-

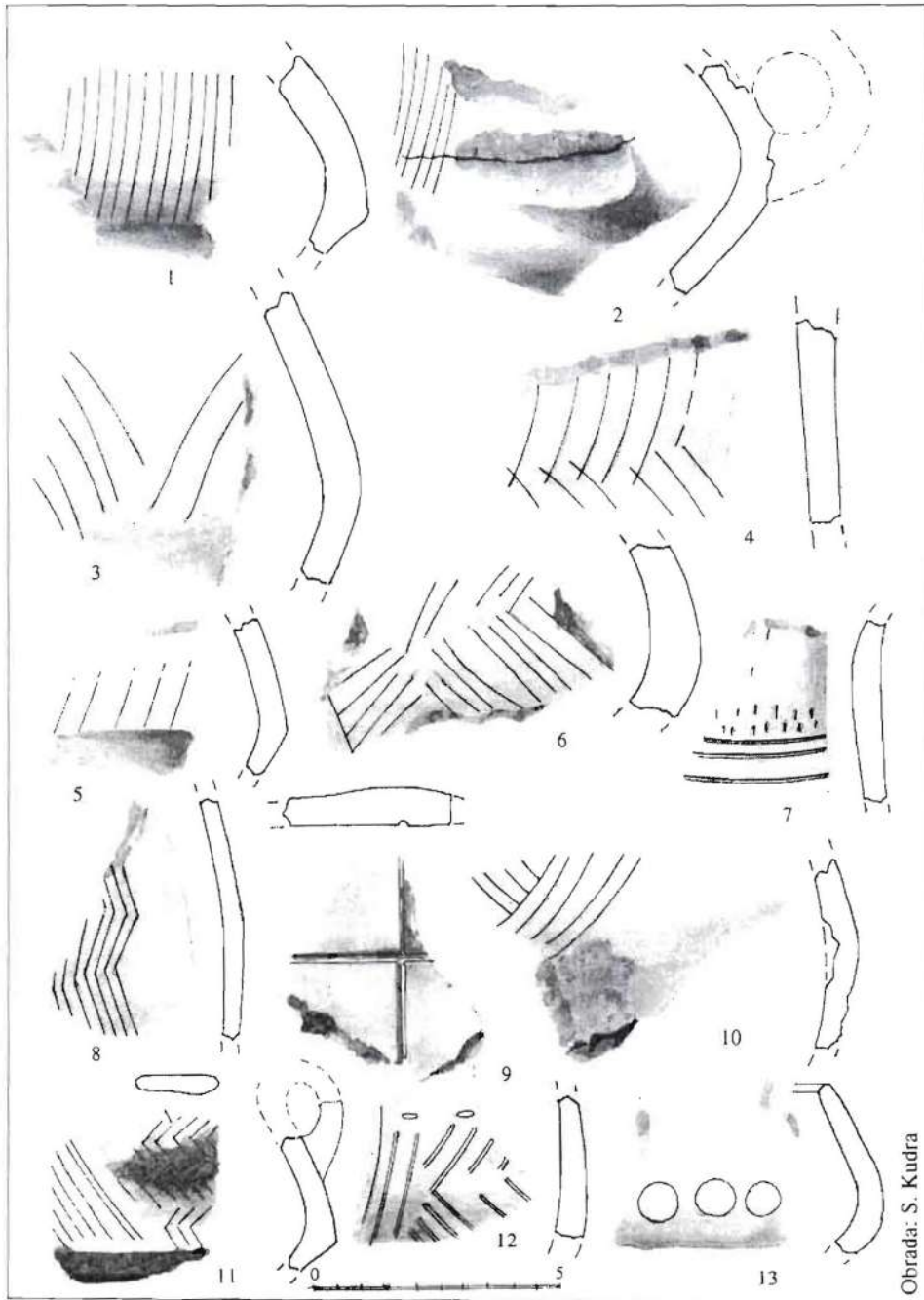
Tabla II

Obrada: S. Kudra

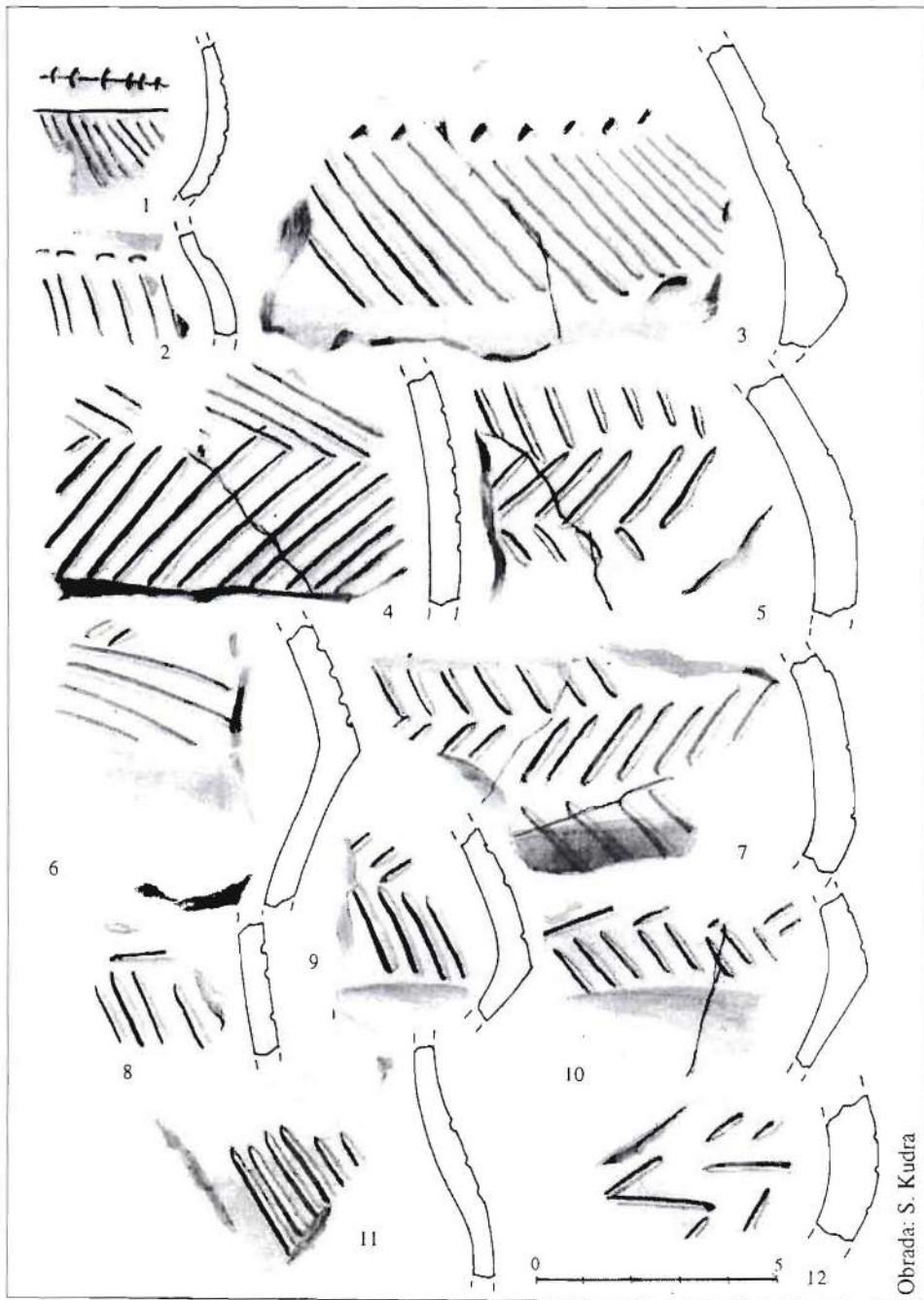
1. Ulomak, plitko žljebljeno, spolja smeđe, unutra crno, prijelom crveno pečeno, bez primjese, fine fature, spolja tragovi crnog premaza; najv. pr. cca 18 cm, sač. vis. 3,1 cm, deb. zida 0,5 cm; pr. otvora za izlivanje 1 cm; kv. I, dub. 0,72 m.
  2. Ulomci, urezane linije, plitki ovalni otisci, spolja crno-sivo, unutra crno, prijelom crvenkasto-sivo pečeno, bez primjese, spoljna površina gruba, unutra sjajno-crna, dijelom isprana, prevlaka; najv. pr. 22 cm, pr. dna 11,5 cm, sač. vis. cca 14 cm, deb. zida 0,7-1 cm; kv. III, dub. 1,07 m.
  3. Ulomak, urezane linije, spolja crveno-crno, unutra i prijelom smeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; drška: 3,8×2,3×0,8 cm; kv. III, dub. 0,94 m.
  4. Ulomak, spolja smeđe-crveno, unutra i prijelom crveno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fature; drška: 3,5×4,5×1 cm, na sredini šir. 2 cm; kv. I, dub. 0,23 m.
  5. Ulomak, smeđe, prijelom crveno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fature; drška: 6×3×1,2 cm; kv. IV, dub. 0,71 m.
  6. Ulomak, kružni otvor pr. 5 mm, crveno, prijelom crno pečeno, primjesa: sitniji pijesak, prelazne fature, mat glačanih površina; pr. 12 cm, deb. 0,8 cm; kv. I, dub. 0,72 m.
  7. Ulomak, kružni otvor pr. 3 mm, oker-smeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; dim. 2,5×3,3×0,4-0,8 cm; kv. IV, dub. oko 0,9 m.
  8. Ulomak (dna ?), kružni otvor pr. 12 mm, crveno pečeno, primjesa: krupni pijesak i kamenčići (do 6 mm), grube fature; dim. 4,6×5,5×1,1-1,5 cm; kv. IV, dub. oko 0,9 m.
  9. Amulet, crni, tvrdi kamen, oštećen, udubljen i urezano, sačuvane površine sjajno polirane; dim. 5×3×1,7 cm; kv. II, dub. 0,92 m.
  10. Tamnocrveni kremen, bez tragova retuša; dim. 2,3×1,7×0,4 cm; kv. IV, dub. oko 0,9 m.
-

Tabla III

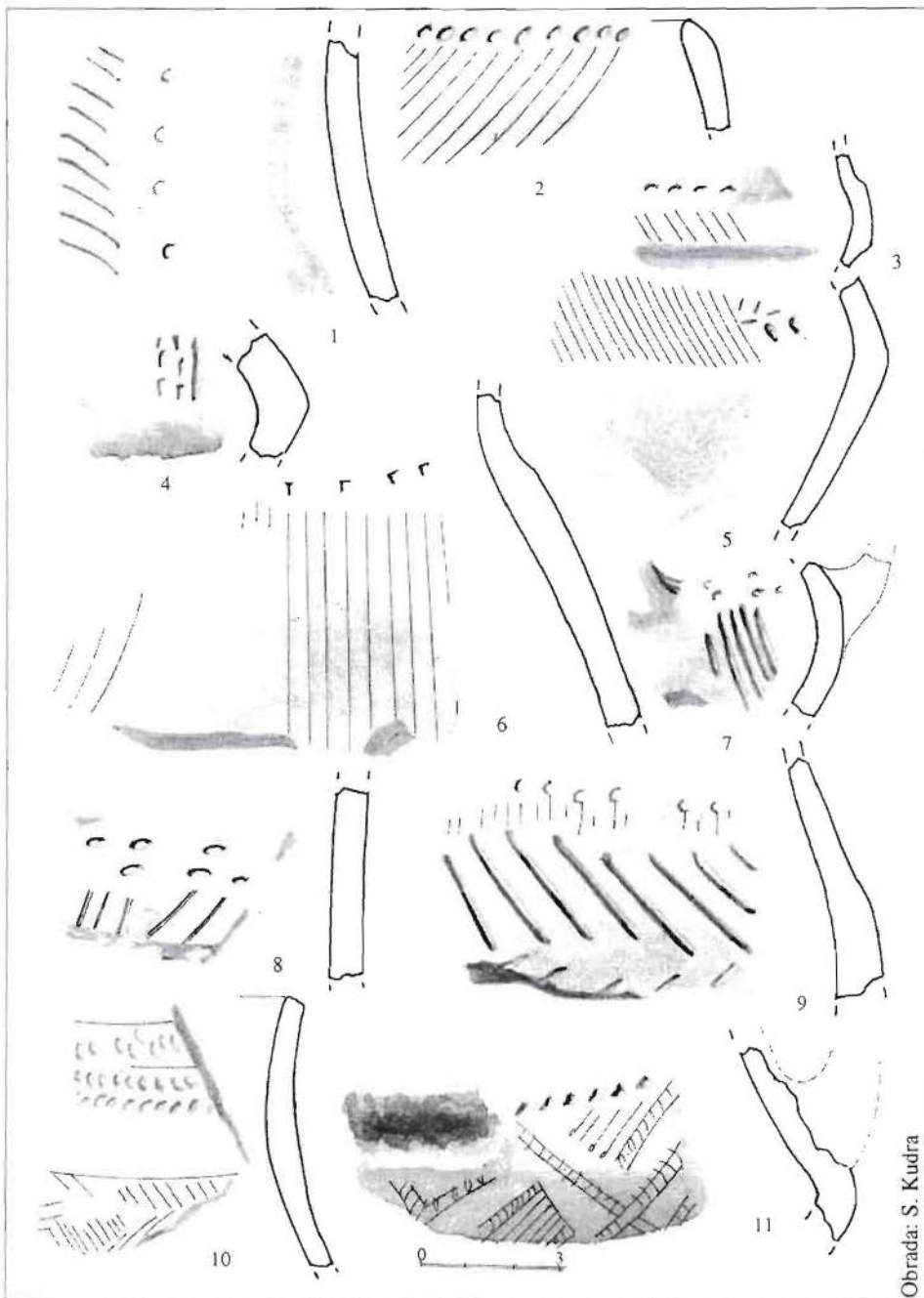
1. Ulomak, dublje urezane linije, crno, prijelom sivo pečeno, bez primjese, fine fature, slabo glačane površine; najv. pr. 30 cm, sač. vis. 4,3 cm, deb. zida 0,7-0,9 cm; kv. IV, dub. oko 0,9 m.
  2. Ulomak, trag drške, urezane linije, sivo-smeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; najv. pr. 21 cm, sač. vis. 6 cm, deb. zida 0,6-0,8 cm; kv. I, dub. 0,72 m.
  3. Ulomak, urezane linije, spolja crveno, unutra crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fature, slabo glačanih površina; najv. pr. 24 cm, sač. vis. 5 cm, deb. zida 0,9 cm; kv. I, dub. 0,72 m.
  4. Ulomak, tanko urezane linije, svijetlosmeđe, prijelom crveno, primjesa: sitan pijesak, prelazne fature; najv. pr. 30 cm, sač. vis. 4 cm, deb. zida 0,8 cm; kv. I, dub. 0,23 m.
  5. Ulomak, urezane linije, smeđe, unutra i prijelom crno pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 3mm), grube fature; najv. pr. 18 cm, sač. vis. 3,5 cm, deb. zida 0,4-0,6 cm; kv. IV, dub. 0,8 m.
  6. Ulomak, tanko urezane linije, crveno, prijelom crno pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 4 mm), grube fature; najv. pr. 24 cm, sač. vis. 3,5 cm, deb. zida 0,8-1,5 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  7. Ulomak, urezane linije i sitni urezi, smeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; pr. vrata 11 cm, sač. vis. 3,8 cm, deb. zida 0,4-0,5 cm; kv. III, dub. 0,94 m, duž II profila.
  8. Ulomak, urezane linije, sivo pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fature; pr. vrata 16 cm, sač. vis. 5 cm, deb. zida 0,5 cm; kv. I, dub. 1,46 m.
  9. Ulomak dna (?), šire urezane linije, crno, unutra sivo pečeno, bez primjese, fine fature; pr. cca 5 cm, deb. 1 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  10. Ulomak, urezane linije, sivo-crno pečeno, primjesa: sitan pijesak, prelazne fature; najv. pr. 22 cm, sač. vis. 4,2 cm, deb. zida 0,8 cm; kv. I, dub. 0,44 m.
  11. Ulomak, ostatak vertikalne drške, urezane linije, crno, prijelom crveno pečeno, primjesa: sitan pijesak, prelazne fature; najv. pr. 20 cm, sač. vis. 3 cm, deb. zida 0,4-0,7 cm; kv. IV, dub. 0,9 m.
  12. Ulomak, urezane linije, horizontalni urezi, smeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; dim. 3,3×3,7×0,4-0,7 cm; kv. IV, dub. 0,7 m.
  13. Ulomak, urezani kružići, crvenkasto-sivo pečeno, primjesa: sitan pijesak, fine fature; pr. oboda 18 cm, najv. pr. 19 cm, sač. vis. 3,5 cm, deb. zida 0,5 cm; kv. I, dub. 1,46 m.
-

Tabla IV

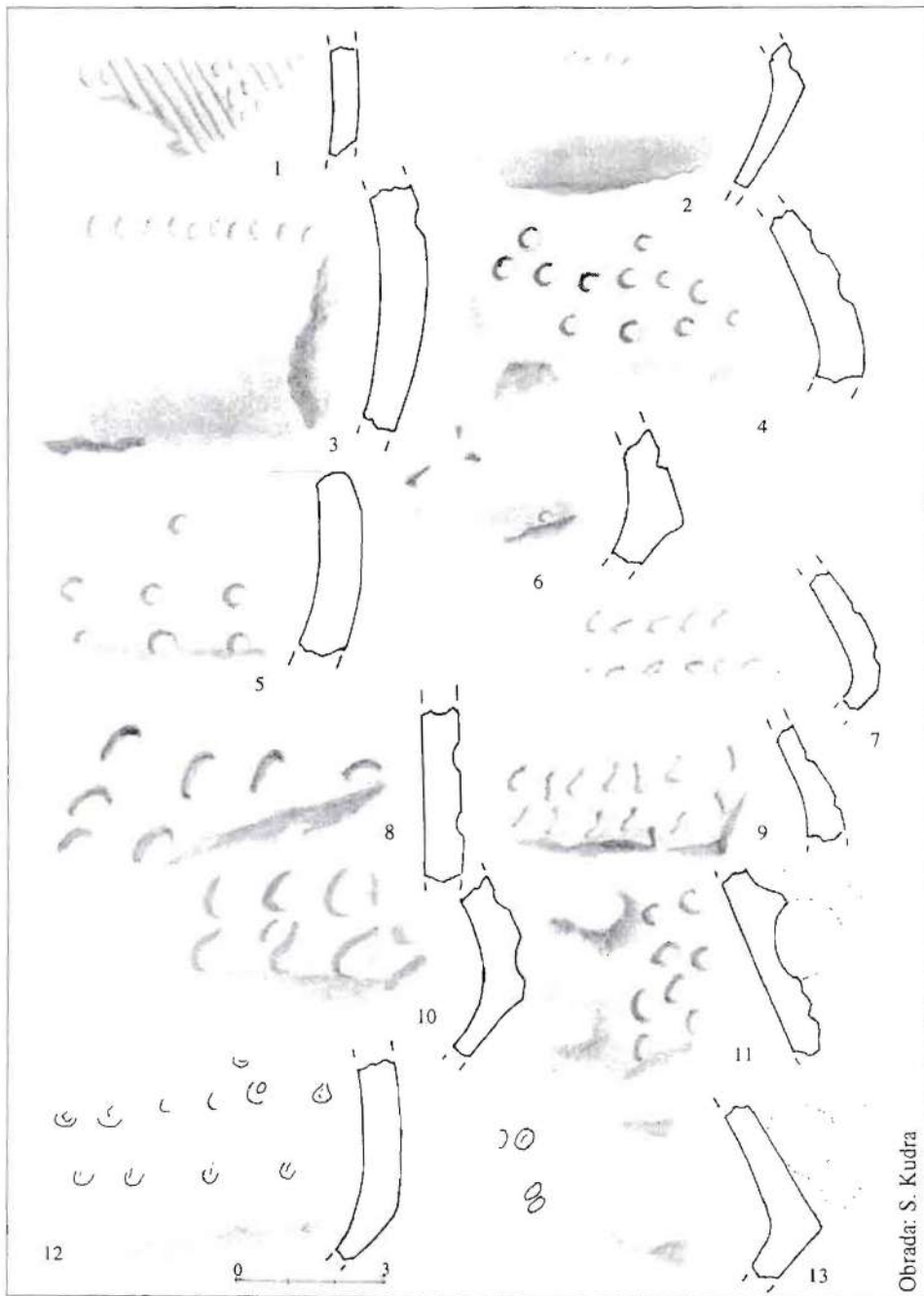
1. Ulomak, urezane linije i poprečni urezi (motiv "bodljikave žice"), crno pečeno, primjesa: pijesak, fine fakture; dim. 3,3×3,3×0,2-0,5 cm; kv. V, dub. 1,1 m.
  2. Ulomak, žljebljene linije i horizontalni otisci, crvenkasto-smeđe pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture; najv. pr. 12 cm, sač. vis. 2,7 cm, deb. zida 0,6 cm; kv. III, dub. 0,18 m.
  3. Ulomci, žljebljene linije i trougaoni ubodi, crveno-crno, unutra i prijelom crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture; najv. pr. 30 cm, sač. vis. 6,5 cm, deb. zida 0,6-1,1 cm; kv. I, dub. 0,23 m.
  4. Ulomak, žljebljene linije, smeđe, unutra crveno, prijelom crno pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 2 mm), prelazne fakture; najv. pr. 30 cm, sač. vis. 4,8 cm, deb. zida 0,7 cm; kv. I, dub. 0,44 m.
  5. Ulomak, žljebljeno, crveno-smeđe, prijelom crno-smeđe pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 3 mm), grube fakture; najv. pr. 34 cm, sač. vis. 5,5 cm, deb. zida 1,1 cm; kv. I, dub. 1,46 m.
  6. Ulomak, žljebljene linije, oker, unutra i prijelom crveno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture; najv. pr. 24 cm, sač. vis. 6 cm, deb. zida 0,7 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  7. Ulomci, žljebljene linije, crveno pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; najv. pr. 22 cm, sač. vis. 4,8 cm, deb. zida 0,6-0,9 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  8. Ulomak, žljebljene linije, crveno, unutra i prijelom crno pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; dim. 2,6×3,2×0,7 cm; kv. III, dub. 0,23 m.
  9. Ulomak, žljebljene linije, crveno, prijelom crno pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; najv. pr. 24 cm, sač. vis. 4 cm, deb. zida 0,6-0,8 cm; kv. III, dub. 0,18 m.
  10. Ulomak, žljebljene linije, crveno-smeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; najv. pr. 16 cm, sač. vis. 4 cm, deb. zida 0,5-0,8 cm; kv. I, dub. 0,72 m.
  11. Ulomak, žljebljene linije, crvenkasto-sivo, unutra i prijelom crno-smeđe pečeno, primjesa: mnogo pijeska, grube fakture; pr. vrata 22 cm, sač. vis. 4,7 cm, deb. zida 0,6 cm; kv. III, dub. 0,76 m.
  12. Ulomak, žljebljene linije, smeđe, unutra i prijelom crveno pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; dim. 3×2,8×0,8 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
-

Tabla V

1. Ulomak noge, plitko urezane linije i kružići, sivo pečeno, prečišćena glina, fine fature; pr. cca 15 cm, sač. vis. 5,5 cm, deb. zida 0,7 cm; kv. VII, dub. 0,34 m.
  2. Ulomak, urezane linije i ovalni otisci, crno pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; pr. oboda 18 cm, sač. vis. 3 cm, deb. zida 0,7 cm; kv. III, dub. 1,16 m.
  3. Ulomak, urezane linije i ovalni ubodi, crno pečeno, prečišćena glina, fine fature; pr. vrata 6 cm, najv. pr. 7 cm, sač. vis. 2,5 cm, deb. zida 0,2-0,6 cm; IV, dub. 0,7 m.
  4. Ulomak, urezane i žljebljene linije i ubodi, crveno, unutra i prijelom smeđe pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 2 mm), grube fature; dim. 2,5×3,8×0,9-1,3 cm; kv. IV, dub. 0,7 m.
  5. Ulomak, urezane linije i ovalni ubodi, crveno pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; najv. pr. 20 cm, sač. vis. 5,5 cm, deb. zida 0,7 cm; kv. III, dub. 0,76 m.
  6. Ulomak, urezane linije i trougaoni ubodi, sivo pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; najv. pr. 32 cm, sač. vis. 7,2 cm, deb. zida 0,6-0,9 cm; kv. II, dub. 0,72 m.
  7. Ulomak, ostatak vertikalne drške, urezane linije i ovalni ubodi, crno, prijelom crveno-sivo pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fature, glačane površine; najv. pr. 10 cm, sač. vis. 3 cm, deb. zida 0,5 cm; deb. drške 0,9 cm; kv. III, dub. 0,76 m.
  8. Ulomak, urezane linije i ovalni otisci, crveno, prijelom sivo pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; dim. 3,8×5,3×0,8-1 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  9. Ulomak, urezani, žljebljeni i kružni otisci, motiv "muzičkih nota", smeđe, unutra i prijelom crveno pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; najv. pr. 27 cm, sač. vis. 5,5 cm, deb. zida 0,4-1,1 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  10. Ulomak, urezane linije i ovalni ubodi, sivo-smeđe pečeno, primjesa: sitan pijesak, prelazne fature; pr. oboda 10 cm, sač. vis. 5,2 cm, deb. zida 0,6 cm; kv. I, dub. 0,23 m.
  11. Ulomak, trag vertikalne drške, urezane linije i trougaoni ubodi, "ljestvičasti" motiv, oker, prijelom sivo pečeno, primjesa: sitan pijesak, grube fature; najv. pr. 20 cm, sač. vis. 3 cm, deb. zida 0,7 cm; kv. I, dub. 0,72 m.
-

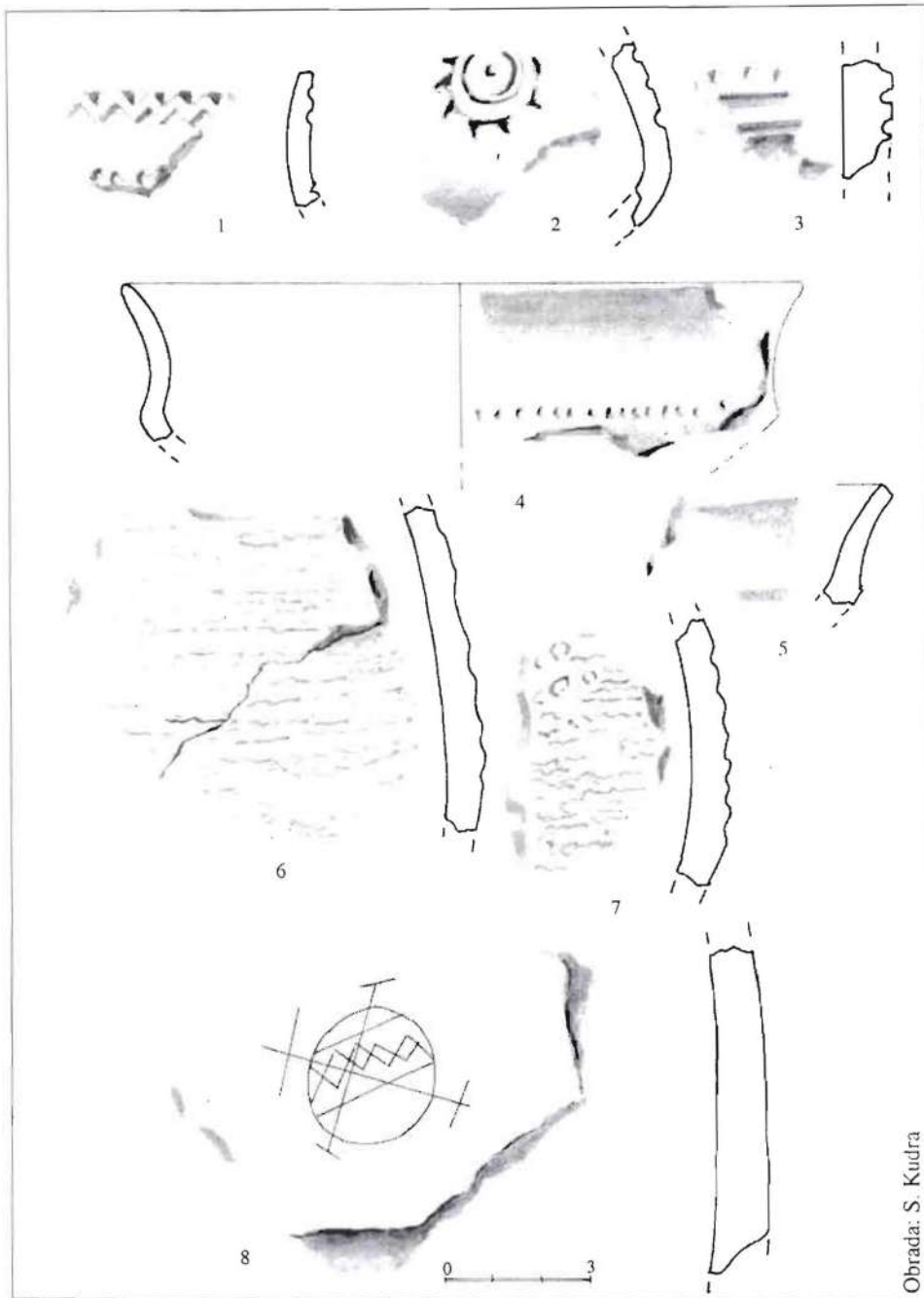
Tabla VI

Obrada: S. Kudra

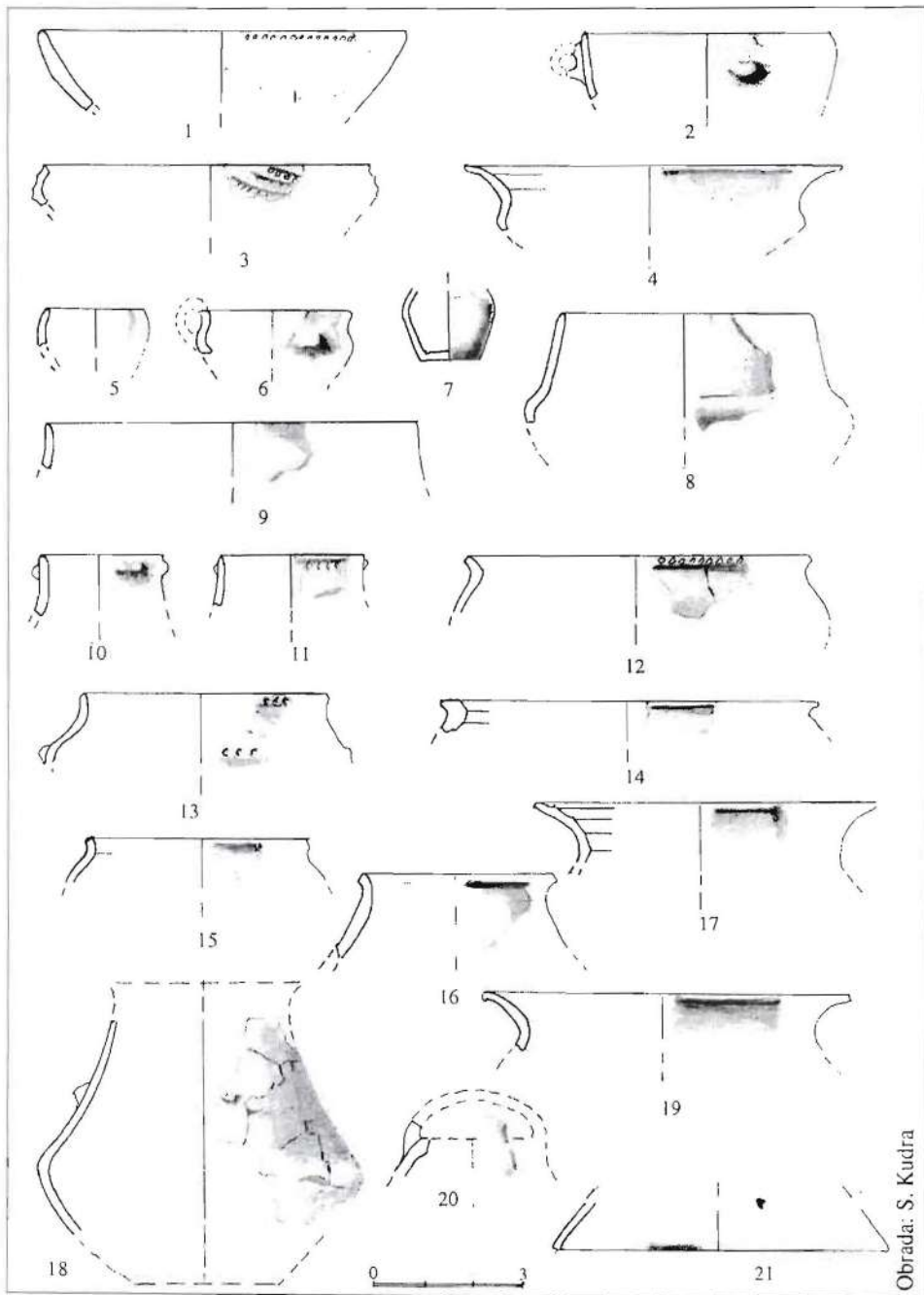
1. Ulomak, žljebljene linije i ovalni ubodi, sivo pečeno, primjesa: sitan pijesak, prelazne fakture; najv. pr. 28 cm, sač. vis. 2,3 cm, deb. zida 0,6 cm; kv. I, dub. 0,23 m.
  2. Ulomak, ovalni ubodi, smeđe pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture, slabo glačane površine; najv. pr. 20 cm, sač. vis. 3 cm, deb. zida 0,5 cm; kv. I, dub. 0,23 m.
  3. Ulomak, nepravilno ovalni otisci, crveno-crno, unutra smeđe, prijelom crno pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; dim. 5,7×6,6×1,1 cm; kv. III, dub. 0,63 m.
  4. Ulomak, plitki kružni otisci, smeđe, prijelom crno-sivo pečeno, primjesa: mnogo pijeska, grube fakture; najv. pr. 28 cm, sač. vis. 4 cm, deb. zida 0,7-1,2 cm; kv. IV, dub. 0,9 m.
  5. Ulomak, kružni i ovalni otisci, crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture, slabo glačane površine; pr. oboda 30 cm, sač. vis. 4 cm, deb. zida 1 cm; kv. III, dub. 0,63 m.
  6. Ulomak, trougaoni ubodi, smeđe pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture; najv. pr. 30, sač. vis. 3, deb. zida 0,8-1 cm; kv. II, dub. 0,28 m.
  7. Ulomak, plitki nepravilno ovalni otisci, tamnosmeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; najv. pr. 18 cm, sač. vis. 2,8 cm, deb. zida 0,6 cm; kv. I, dub. 0,72 m.
  8. Ulomak, plitki "bademasti" otisci, crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture, glačane površine; dim. 4×7,5×1 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  9. Ulomak, otisci nokta, crveno, unutra i prijelom smeđe-sivo pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; dim. 2,5×5,8×0,5-0,9 cm; kv. IV, dub. oko 0,9 m.
  10. Ulomak, "bademasti" otisci, crveno, unutra crno-smeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; najv. pr. 28 cm, sač. vis. 3,5 cm, deb. zida 0,4-0,9 cm; kv. V, dub. oko 0,8 m.
  11. Ulomak, ostaci vertikalne drške, nepravilni kružni i ovalni otisci, crveno-smeđe pečeno, primjesa: dosta pijeska, grube fakture; najv. pr. 24 cm, sač. vis. 3 cm, deb. zida 0,9 cm; kv. I, dub. 0,72 m.
  12. Ulomak, otisci predmeta, crveno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture; najv. pr. 18 cm, sač. vis. 5 cm, deb. zida 0,4-0,9 cm; kv. I, dub. 0,23 m.
  13. Ulomak, ostatak vertikalne drške, otisci predmeta, crveno-smeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; najv. pr. 20 cm, sač. vis. 4,2 cm, deb. zida 0,5-0,98 cm; iz profila između kv. II i V.
-

Tabla VII

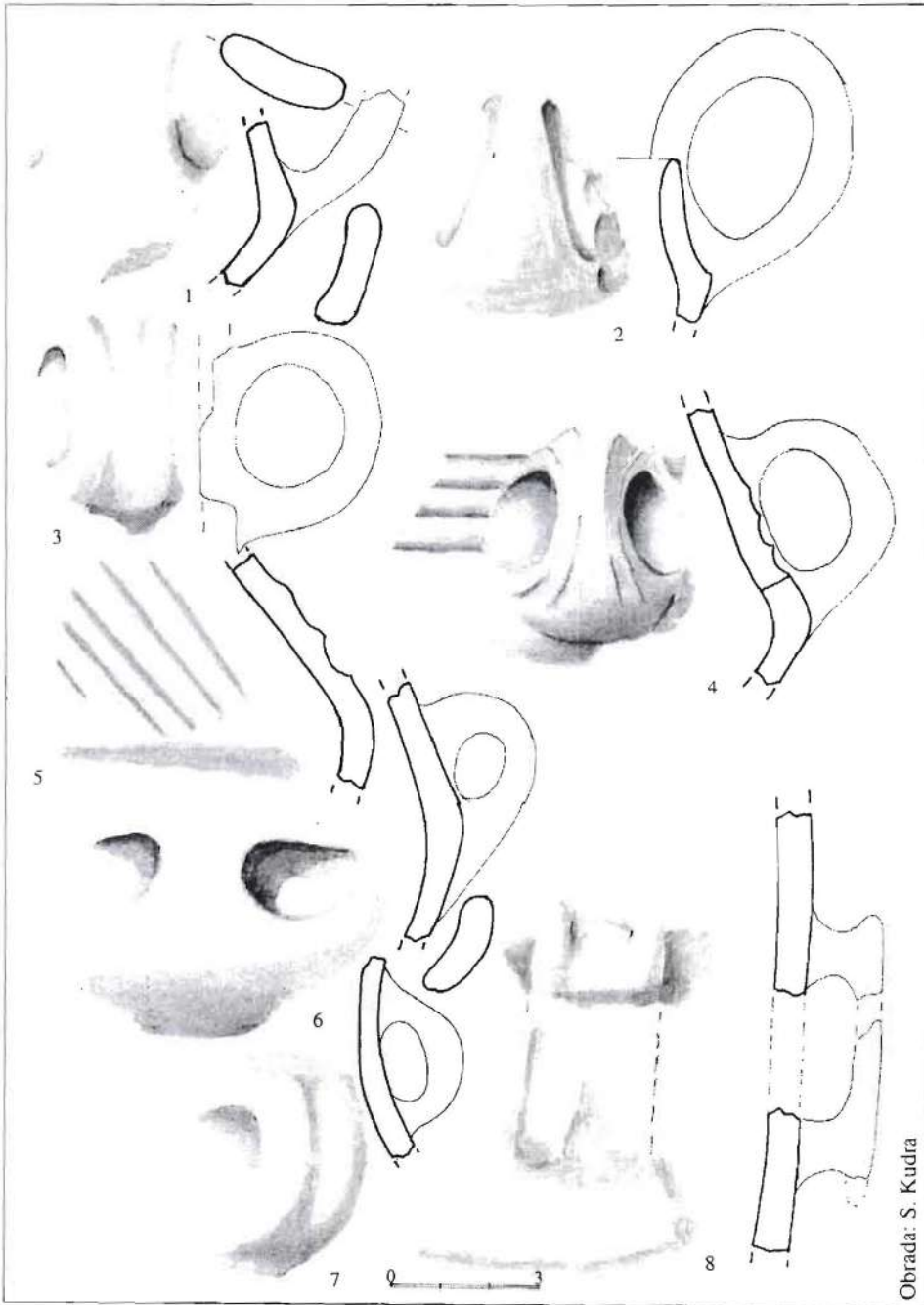
1. Ulomak, duborez, crno-smeđe pečeno, primjesa: malo pijeska, fine fature, dobro glačane površine; pr. oboda 14 cm, sač. vis. 1,5 cm, deb. zida 0,4-0,7 cm; kv. III, dub. 0,63 m.
  2. Ulomak, duborez, smeđe, prijelom crno pečeno, primjesa: malo pijeska, prelazne fature; najv. pr. 14 cm, sač. vis. 3,8 cm, deb. zida 0,6 cm; kv. I, dub. 0,23 m.
  3. Ulomak, duborez, crno pečeno, primjesa: malo pijeska, fine fature, glačane površine; dim. 3,3×2×0,9 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  4. Ulomak, sitni kružni otisci, smeđe, unutra i prijelom crno pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 2 mm), prelazne fature, slabo glačane površine; pr. oboda 14 cm, sač. vis. 3,5 cm, deb. zida 0,4 cm; kv. III, dub. 0,49 m.
  5. Ulomak, ravnomjerno smeđe pečeno, primjesa: malo pijeska, fine fature, sjajno glačane površine; pr. oboda 12 cm, sač. vis. 2,7 cm, deb. zida 0,4-0,7 cm; kv. III, dub. 0,63 m.
  6. Ulomak, barbotin, crveno, na prijelomu crno pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 2 mm), grube fature; dim. 7×7,4×0,8 cm; kv. II, dub. 0,92 m.
  7. Ulomak, barbotin, crveno, unutra i na prijelomu crno pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 2 mm), grube fature; dim. 5,3×3,5×0,8 cm; kv. II, dub. 0,92 m.
  8. Ulomak, plitko i tanko urezano, crveno, unutra crveno-crno, prijelom crno pečeno, prelazne fature, glačane površine; dim. 7×9,3×0,9-1 cm; kv. VIII, dub. 0,14 m.
-

Tabla VIII

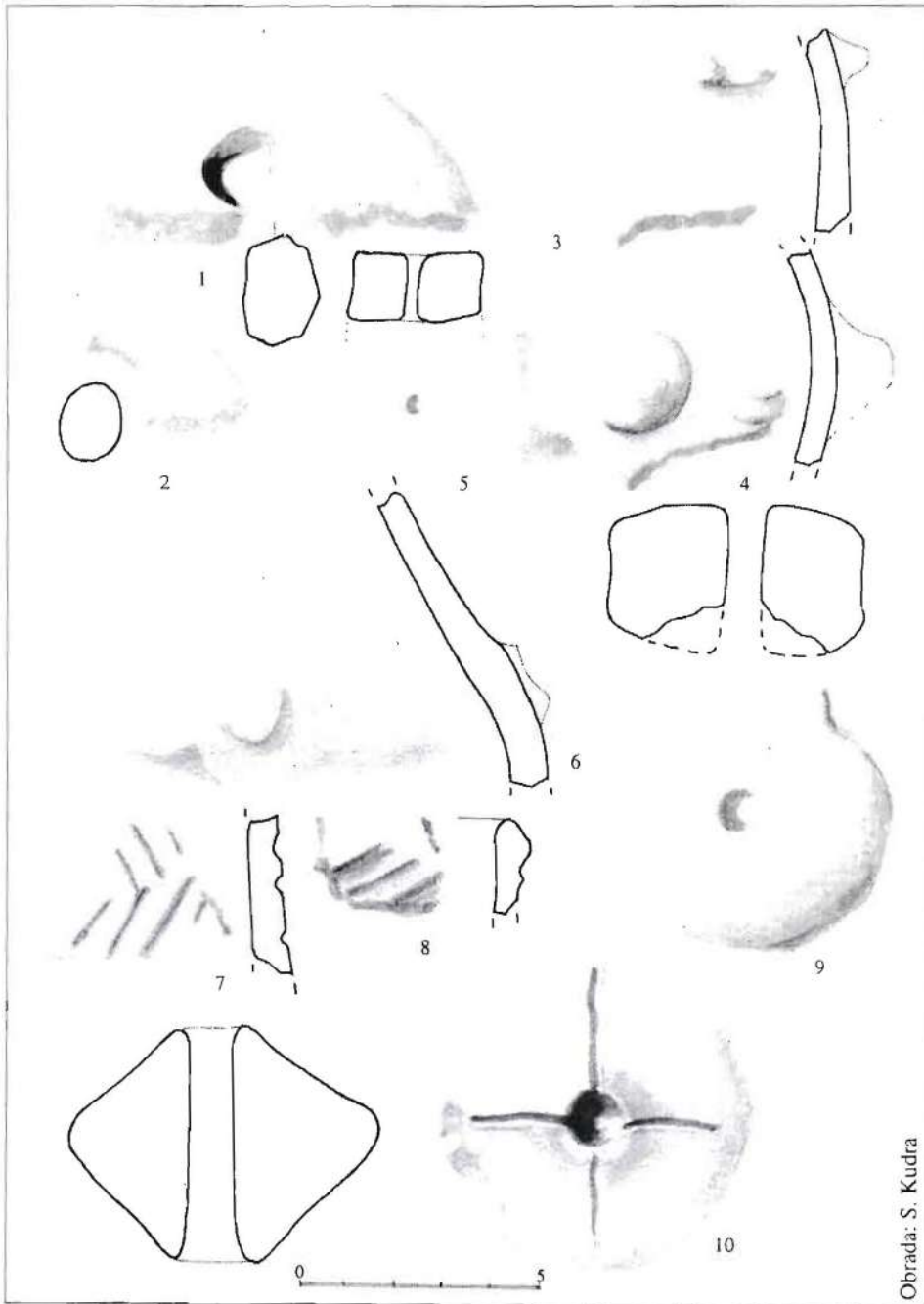
1. Ulomak, kosi urezi, smeđe, prijelom crveno pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 3 mm), grube fakture; pr. oboda 30 cm, sač. vis. 6 cm, deb. zida 0,7 cm; kv. I, dub. 0,44 m.
  2. Ulomak, ostatak vertikalne drške, smeđe, unutra crveno, prijelom crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture; pr. oboda 20 cm, sač. vis. 5,5 cm, deb. zida 0,6 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  3. Ulomak, kose kanelure, crveno, prijelom crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture; pr. oboda 26 cm, sač. vis. 2,7 cm, deb. zida 0,7 cm; kv. I, dub. 0,6 m.
  4. Ulomak, facetirano, crvenkasto-smeđe, prijelom crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture, slabo glačane površine; pr. oboda 30 cm, sač. vis. 5,7 cm, deb. zida 0,6-0,9 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  5. Ulomak, crno pečeno, primjesa: malo pijeska, fine fakture, sjajno glačane površine; pr. oboda 8 cm, sač. vis. 3 cm, deb. zida 0,5 cm; kv. I, dub. 1,46 m.
  6. Ulomak, ostatak vertikalne facetirane drške, crvekasto-smeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; pr. oboda 12 cm, sač. vis. 4 cm, deb. zida 0,6 cm; kv. III, dub. 0,18 m.
  7. Ulomak, smeđe-crno pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; pr. vrata 7 cm, najv. pr. 7,5 cm, pr. dna 5 cm, sač. vis. 6,2 cm, deb. zida 0,4-0,6 cm; kv. III, dub. 0,94 m.
  8. Ulomak, sivo, prijelom crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture; pr. oboda 22 cm, najv. pr. 26 cm, sač. vis. 8,5 cm, deb. zida 0,9 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  9. Ulomak, tamnocrveno, prijelom smeđe pečeno, primjesa: mnogo pijeska, grube fakture; pr. oboda 30 cm, sač. vis. 4,7 cm, deb. zida 1,1 cm; kv. II, dub. 0,28 m.
  10. Ulomak, neprobušena drška, crno, unutra i prijelom smeđe pečeno, primjesa: sitniji pijesak, grube fakture; pr. oboda 10 cm, sač. vis. 5 cm, deb. zida 0,6 cm; drška: 2,8×1×1 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  11. Ulomak, nalijepljena traka s otiscima prsta, crno-sivo pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; pr. oboda 12 cm, sač. vis. 3,3 cm, deb. zida 0,9 cm; kv. V, dub. 1,1 m, II prostor, šir. 1,2 m.
  12. Ulomak, otisci prsta na ivici oboda, crveno pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 2 mm), grube fakture; pr. oboda 28 cm, sač. vis. 5,5 cm, deb. zida 0,8 cm; kv. I, dub. 0,44 m.
  13. Ulomak, poprečni urezi na ivici oboda i nalijepljenoj traci, crno-crvenkasto pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; pr. oboda 20 cm, najv. pr. 25 cm, sač. vis. 6 cm, deb. zida 0,7 cm; kv. II, dub. 0,92 m.
  14. Ulomak, facetirano, crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture; pr. oboda 30 cm, sač. vis. 3 cm, deb. zida 1,1 cm; kv. I, dub. 1,46 m.
  15. Ulomak, facetirano, crno, unutra oker-sivo, prijelom sivo pečeno, prečišćeno, fine fakture; pr. oboda 18 cm, sač. vis. 4,3 cm, deb. zida 0,5-0,7 cm; kv. III, dub. 0,50 m.
  16. Ulomak, crveno-sivo, prijelom crno pečeno, primjesa: malo pijeska, fine fakture, glačane površine; pr. oboda 16 cm, sač. vis. 6,56 cm, deb. zida 0,7 cm; površinski nalaz na sjev. padini.
  17. Ulomak, facetirano, crveno pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; pr. oboda 28 cm, sač. vis. 5,5 cm, deb. zida 1,3 cm; kv. I, dub. 1,46 m.
  18. Ulomci, 2 paralelna konična ispupčenja (jedno nedostaje), crveno, prijelom crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fakture; pr. vrata 14 cm, najv. pr. 26 cm, sač. vis. 17 cm, deb. zida 0,6-0,9 cm; pr. ispupčenja 1,1 cm, vis. 1,1 cm; kv. II, dub. 0,28 m.
  19. Ulomak, ravnomjerno crveno pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; pr. oboda 30 cm, pr. vrata 23 cm, sač. vis. 4 cm, deb. zida 0,6-1,1 cm; kv. III, dub. 1,07 m.
  20. Ulomak, ostatak facetirane drške, ravnomjerno crveno pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; dim. 6×5×0,8 cm; kv. III, dub. 0,5 m.
  21. Ulomak, crveno-smeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fakture; pr. donje ivice 27 cm, sač. vis. 3,5 cm, deb. zida 0,7 cm; kv. V, dub. 1,1 m.
-

Tabla IX

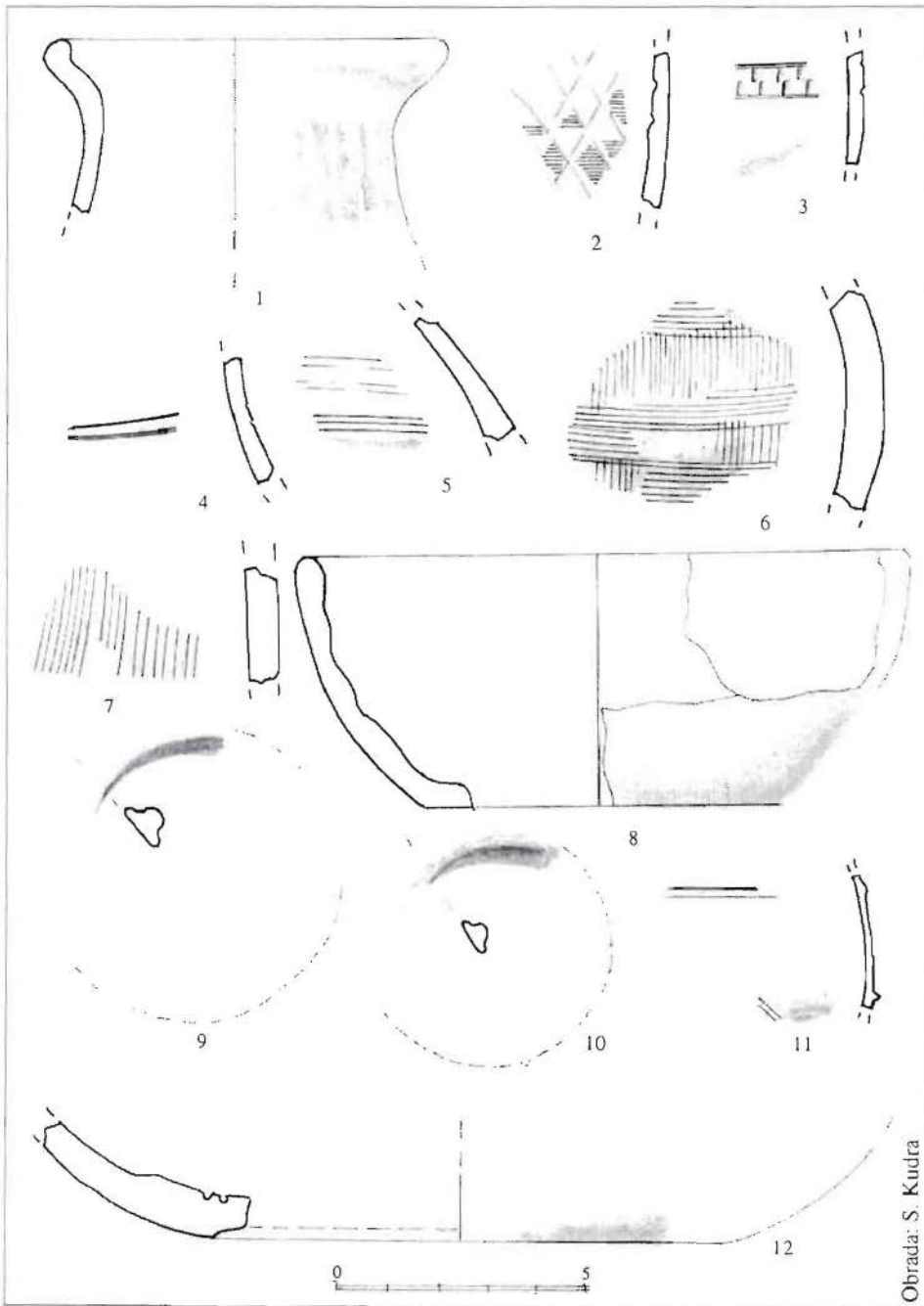
1. Ulomak, dio vertikalne drške, ravnomjerno crno pečeno, primjesa: sitni pijesak, prelazne fature, slabo glačane površine; dim. 4×4×0,5-0,8 cm; drška: 2,7×2,5×0,9 cm; kv. III, dub. 0,23 m.
  2. Ulomak, visoka vertikalna, facetirana drška, svijetlosmeđe, prijelom crno pečeno, primjesa: malo sitnog pijeska, fine fature, slabo glačane površine; pr. oboda cca 12 cm, sač. vis. 4,3 cm, deb. zida 0,5-0,7 cm; drška: 5,5×2×1 cm; kv. III, dub. 0,94 m.
  3. Ulomak, vertikalna drška, ravnomjerno crveno pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; drška: 4,5×2,5×1 cm; kv. I, dub. 1,46 m.
  4. Ulomak, kanelirano, vertikalna, facetirana "X" drška, crno-smeđe pečeno, primjesa: malo pijeska, fine fature, slabo glačane površine; pr. vrata cca 18 cm, najv. pr. cca 23 cm, sač. vis. 5,5 cm, deb. zida 0,6 cm; drška: 4,7×1,5×0,9 cm; kv. III, dub. 0,18 m.
  5. Ulomak, kanelirano, crno-smeđe pečeno, primjesa: malo pijeska, fine fature, slabo glačane površine; najv. pr. cca 23 cm, sač. vis. 4,3 cm, deb. zida 0,6 cm; kv. III, dub. 0,18 m.
  6. Ulomak, vertikalna "X" drška, smeđe-crveno, unutra i prijelom crveno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fature; najv. pr. cca 20 cm, sač. vis. 5 cm, deb. zida 0,7 cm; drška: 3,5×4,5×1 cm; kv. I, dub. 1,46 m.
  7. Ulomak, vertikalna drška, crveno-smeđe, unutra oker, prijelom sivo pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; najv. pr. 18 cm, sač. vis. 4,5 cm, deb. zida 0,6 cm; drška: 3,7×2,3×0,9 cm; kv. I, dub. 1,46 m.
  8. Ulomci, vertikalna drška s "roščićima" gore i dolje, ravnomjerno crveno, pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fature, slabo glačane površine (crveno-smeđa prevlaka ?); drška: cca 6×2,8×0,5 cm; donji dio: kv. I, dub. 0,23 m; gornji dio: kv. III, dub. 0,94 m, uz JI profil.
-

Tabla X

1. Ulomak, horizontalna, slabo facetirana drška, smeđe, prijelom crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fature, slabo glačane površine; drška: 9×1,5×2,2 cm, kv. II, dub. 0,49 m.
  2. Ulomak, horizontalna drška, ravnomjerno crno pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; drška: sač. duž. 4,2 cm, pr. 1,4×1,7 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  3. Ulomak, neprobušena drška, crveno, prijelom crno pečeno, primjesa: krupniji pijesak (do 2 mm), grube fature; drška: 2×0,8×0,8 cm; kv. I, "vododerina", dub. 1,12 m.
  4. Ulomak, dva paralelna konična ispupčenja, ravnomjerno crveno pečeno, prečišćeno, fine fature; ispupčenja: pr. 2 cm, vis. 1,2 cm; kv. iz profila između kv. I i II.
  5. Kalem, probušen, crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fature; pr. 2,9 cm, vis. 1,4 cm; kv. III, dub. 0,5 m.
  6. Ulomak, naljepak, crveno, prijelom smeđe pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fature, slabo glačane površine; najv. pr. 28 cm, sač. vis. 6,5 cm, deb. zida 0,9 cm; naljepak: pr. 1,7 cm; kv. I, JZ ugao (1,2 m²), dub. 1,24 m.
  7. Ulomak, kanelure, ravnomjerno crveno pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; dim. 3,4×3,7×0,7 cm; kv. II, dub. 0,49 m.
  8. Ulomak, kanelure, ravnomjerno crno pečeno, primjesa: pijesak, prelazne fature, glačane površine; pr. oboda 16 cm, sač. vis. 2 cm, deb. zida 0,8 cm; kv. IV, dub. 1,05 m.
  9. Kalem, probušen, crveno-okker-crno pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; pr. 6 cm, vis. 3,2 cm, pr. otvora 1 cm; kv. I, dub. 1,46 cm.
  10. Bršljenak, probušen, žljebljeno, crno-smeđe pečeno, primjesa: pijesak, grube fature; pr. 6,5 cm, vis. 5,2 cm; (površinski nalaz na sjevernoj padini).
-

Tabla XI

Obrada: S. Kudra

1. Ulomak, upolirano, tamnosivo, prijelom svijetlosivo pečeno, dobro prečišćeno, na lončarskom kolu; pr. oboda 8 cm, sač. vis. 3,5 cm, deb. zida 0,4 cm; kv. III, dub. 1,28 m.
  2. Ulomak, upolirano i otisak tkanine (?), tamnosivo, prijelom svijetlosivo pečeno, dobro prečišćeno, na lončarskom kolu; dim. 3,2×2,5×0,3 cm; kv. III, poravnanje profila, dub. cca 1,3 m.
  3. Ulomak, urezano, svijetlosivo – oker, dobro prečišćeno, na lončarskom kolu; dim. 2,5×2,1×0,3 cm; kv. III, dub. 0,18 m.
  4. Ulomak, urezano, svijetlosivo – oker, prijelom crvenkasto pečeno, dobro prečišćeno, na lončarskom kolu; dim. 3×2,5×0,3 cm; kv. V, dub. 1,1 m.
  5. Ulomak, češljasti ukras, crno pečeno, grafitirano (?), primjesa: pijesak, rađeno slobodnom rukom; dim. 2,8×2,8×0,3-0,6 cm; kv. III, dub. do 0,18 m.
  6. Ulomak, češljasti ukras, crno pečeno, grafitirano (?), primjesa: pijesak, rađeno slobodnom rukom; dim. 4,4×4,8×0,6 cm; kv. V, dub. 0,3 m (na "grebenu" žute ilovače).
  7. Ulomak, češljasti ukras, crno pečeno, grafitirano (?), primjesa: pijesak, rađeno slobodnom rukom; dim. 2,4×3,6×0,7 cm; kv. V, dub. 0,75 m.
  8. Ulomak, tamnosivo – oker, unutra oker, primjesa pijeska i crnih (grafitnih ?) zrnaca, vrlo grubo, na lončarskom kolu; pr. oboda 12 cm, pr. dna 6,8 cm, vis. 5 cm, deb. zida 0,4-0,7 cm; kv. V, dub. 0,75 m.
  9. Ulomak, kobaltno-plavo staklo, profilirano; pr. 5,7 cm, šir. 1 cm, deb. 0,5 cm; kv. III, zapadni dio, dub. 0,7 m.
  10. Ulomak, kobaltno-plavo staklo, profilirano; pr. 4,7 cm, šir. 0,8 cm, deb. 0,4 cm; kv. VI, dub. 0,43 m (na "grebenu" žute ilovače).
  11. Ulomak, prozirno, bjeličasto staklo, dvije staklene niti; dim. 2,8×3,5×0,06 cm; kv. V, dub. 1,3 m (uz II ivicu kvadrata).
  12. Ulomak, ciglasto-crveno pečeno, dobro prečišćeno, na lončarskom kolu, unutra tamnije crvena glazura; pr. dna 10 cm, sač. vis. 1,7 cm, deb. zida 0,5-0,7 cm; kv. IV, dub. cca 0,8 m.
-

Dr. Ivo BOJANOVSKI

Originalni naučni rad

RIMSKI GROBNI NALAZ IZ KONJEVIĆ-POLJA U ISTOČNOJ BOSNI*

Na cesti Vlasenica-Drinjača, 1968. godine u selu Konjevići kod Bratunca nađen je dječji sarkofag sa spaljenim ostacima pokojnika. Predmeti od srebra i zlata, koji su bili kao priloga uz pokojnika, su opljačkani. Naknadnim ispitivanjima utvrđeno je da je u sarkofagu nađena drvena kutija-arca sa zlatnim nakitom, srebrenim laminama i drugi nalazi. Od zlatnog nakita spašeni su dva prstena, narukvica, par naušnica i dijelovi lančića, a od srebrenih komplet lončića sa pomasti, 6 kvadratičnih lamina sa likovima Meduza, Hipokampa i likom cara Septimija Severa, te dva medaljona sa likom Belerofonta. Uz to je spašeno pet pravokutnih pločica sa simbolikom solarno-lunarnog sadržaja i ikonografijom mjeseci i sezona, srodno rimskim kalendarima. Nalaz je datiran u vrijeme vladavine cara Septimija Severa.

UVOD

Parafrazirajući jednu misao Z. Vinskog o sudbini zlatnih nalaza u našoj zemlji,¹ smijemo i za nalaz iz Konjevića ustvrditi da mu sudbina nije bila nimalo sklona. Oduvijek su zlato, zlatni novac i nakit (auri sacra fames!) magičnom snagom privlačili ljude. Sličan je slučaj i s nakitom iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi,² kao i sa zlatnim depoom iz okolice Zvornika, nedaleko od Konjevića (danas u Beču), od spiralne zlatne žice, ukupne težine 115 grama, što ga je Z. Vinski pripisao razdoblju kulture *žarnih polja* (faza H A2),³ a poznati su i brojni drugi slučajevi. Po strukturi grobnih priloga nalaz iz Konjevića (Konjević-Polja) je i raznovrstan i bogat, no njegovu naučnu i muzeološku vrijednost umanjuje činjenica što je sadržaj otkopanog sarkofaga – osteoteke bio najprije opljačkan,

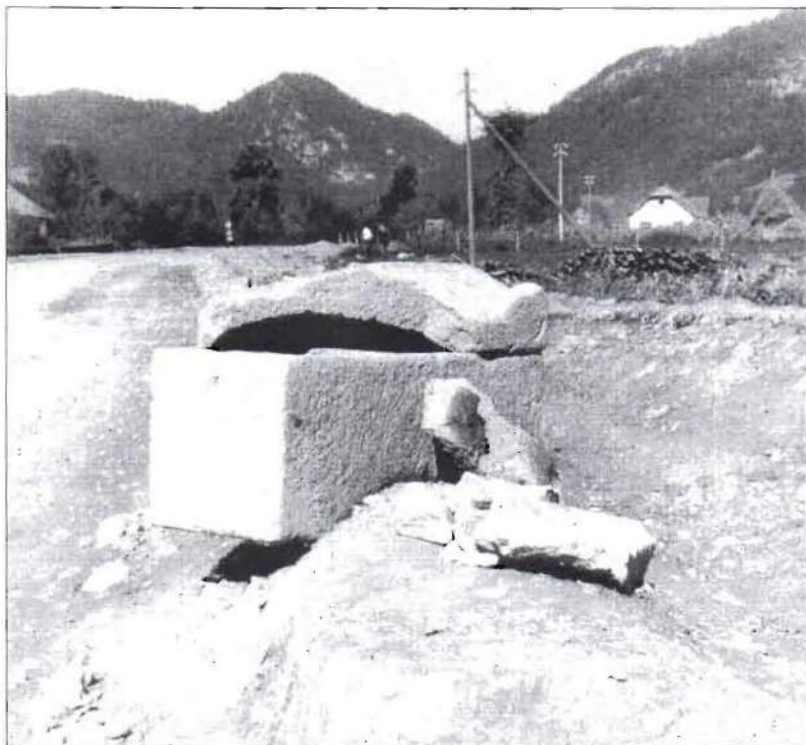
* Na molbu Redakcije (1991.) i autora detaljno redigovanje teksta, izmjenu kompozicije članka, neophodna skraćivanja, dopunu zlatnih nalaza, korekciju rekonstrukcije pojedinih nalaza, nekih opisa i dimenzija nalaza, prerađivanje sistema napomena, izradu liste izvora i bibliografije, kao i nadzor nad snimanjem materijala i prekucavanje teksta izvršila je Nada Miletić, naučni savjetnik Zemaljskog muzeja u penziji na čemu joj se najiskrenije zahvaljujem.

¹ Z. Vinski 1959., 207 ff.

² D. Rendić – Miočević 1959., 5-17; iskorištena je i starija literatura.

³ Z. Vinski 1959., 218-224 (nalaz Zvornik).

pa tek naknadno prikupljen. Nalaz ne samo što nije cjelovit, nego su i okolnosti pod kojima je prikupljen nejasne, pa i kontradiktorne.

Sl. 1

Do slučajnog nalaza u Konjevićima došlo je 21.IX 1968. prilikom radova na modernizaciji i asfaltiranju državne ceste Vlasenica – Drinjača. Radove je izvodila Vojna pošta 6533 iz Drinjače. Toga dana buldožer je zahvatio jedan manji kameni sanduk u obliku sarkofaga od zelenog kamena, koji je bio ukopan neposredno uz desnu stranu ceste idući u pravcu Drinjače. Sarkofag je ležao na dubini od 1,5 do 2 m. U neposrednoj blizini, ali na nešto manjoj dubini, bila su nekoliko dana ranije, u toku istih radova, otkopana i dva skeletna ukopa bez ikakvih tragova grobnih konstrukcija i bez priloga. Sarkofag (nazovimo ga zasad uvjetno tako) je ležao uz južni rub ceste, oko 70-80 metara istočnije od raskršća za Bratunac (određenije – kod drugog propusta), na visini parcele Luka, koja se veže za Crkvine, a pred osamljenom kućom Muje Karamujića, koja je malo izmaknuta od južnog ruba ceste. (U međuvremenu je u blizini podignuta i ambulanta). Po kazivanju očevidaca (Nurije Hadžića i drugih), uz otkopani sarkofag nalazio se i drugi, od kojeg je odlomljen manji komad, što ukazuje na rimsku nekropolu situiranu pored same ceste.

Sarkofag je, očito, ležao in situ, a oko njega se nalazio jaki tamni sloj drvenog ugljena, debljine do 4 cm (sl. 1 i 2). Radnici su izvukli na rub ceste neoštećen sarkofag zakovan

željeznim klamfama koje se i danas vide na sanduku. Sanduk je na cestu bio izvučen oko podne navedenog dana, a tek nakon završenog radnog vremena (predvečer) silom ga je otvorila grupa radnika iz Nove Kasabe, na čelu sa grupovodom Nurijom Hadžićem, sinom Muje. Nažalost, nitko od službenog osoblja Vojne pošte 6533 iz Drinjače nije ni pokušao da ih spriječi u njihovoj namjeri, iako je za to bilo dovoljno vremena. Stoga rukovodiocima V. P. 6533 – pogon Drinjača i postavljam pitanje (pitanje savjesti) zašto su dozvolili

Sl. 2

radnicima da krampama razbiju i oštete sarkofag. Zašto uprava pogona, kada je sanduk već bio izvučen na cestu neoštećen i izvorno zatvoren klamfama, nije pozvala arheologa iz Sarajeva ili, eventualno, iz Tuzle, da stručno ispita ovaj nalaz, što je apsolutno bila zakonska obaveza Vojne pošte kao imaoca dozvole za radove na objektu? Da su to učinili, bilo bi sve normalno, ne bi došlo do pljačke sanduka – sarkofaga, a ni do uništenja vrijednih umjetničkih nalaza i naučnih podataka. Nažalost V. P. iz Drinjače nije tako postupila, nego je dopustila da radnici opljačkaju i djelomično unište arheološki nalaz najveće vrijednosti. Ono što je u ovom slučaju najteže, to je da je nalaz time potpuno izgubio svoj autentični naučni karakter. Pri tome vrlo teško pada i činjenica da je propala i dobro sačuvana kutija za nakit, za sad jedini nalaz te vrste u Bosni i Hercegovini, jer su radnici

smatrali da taj drveni predmet nije vrijedan, pa su ga odbacili. Propali su i dijelovi i srebrnog reljefnog okova sa simboličnim prikazima i dr. Sve to se dogodilo tako, iako je V. P. 6533 imala pismeno odobrenje za obnovu ceste, iz kojeg se jasno vidjelo na koji način njihova nadzorna terenska služba mora postupiti u slučaju arheološkog nalaza. Radnici su u sanduku našli razne predmete od zlata, srebra i bronzne koje su međusobno podijelili, a neke (po njihovom sudu "bezvrijedne") i odbacili. Da bi dioba bila što "pravednija", zlatne su predmete, kao što su lančić i naušnice, iskidali u manje dijelove.

Služba zaštite je reagirala čim je bila obaviještena o nalazu, ali dosta kasno. Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu je od Sekretarijata unutrašnjih poslova u Bratuncu bio obaviješten dopisom tek 27. IX 1968., dakle punih sedam dana kasnije. Na teren je istog dana bio upućen Z. Kajmaković, samostalni referent za srednjovjekovnu umjetnost. U dopisu SUP-a Bratunac je, naime, stajalo da je u sarkofagu (sanduku) između ostalog nađeno i "srebrno kandilo". Z. Kajmakoviću je pošlo za rukom da uz nagradu prikupi dobar dio nalaza, pretežno onih od srebra: 3 srebrna lončića s lancima i postoljem ("kandilo"), 1 srebrni okov od brave, jedan držak od drvene kutije, 1 kašiku i 1 stilus, također od srebra; 6 čitavih i 8 fragmenata pet srebrnih pločica s reljefima; 1 balzamarij od stakla, 1 brončanu ručku od lonca i 1 šarku (baglamu) od kutije. Čim se vidjelo da je u pitanju antički arheološki nalaz, slučaj je preuzeo autor ovoga rada.⁴ Nešto prijetnjama, a nešto nagradama, pošlo mi je za rukom da doznam i za neke zlatne nalaze koje sam i otkupio. Otkupljeni su: zlatni prsten sa dragim kamenom, drugi zlatni prsten bez uloška, zlatna narukvica, nekoliko fragmenata zlatnog lančića, tri oštećene zlatne lamine (4,3 g) i dr.⁵ Od srebrnih nalaza dobio sam i dva medaljona s likom Belerofonta.⁶

U to vrijeme – 17 dana nakon nalaza – sanduk (osteoteka) još uvijek je stajao uz rub ceste, na mjestu na koje su ga izvukli radnici grupovođe Nurije Hadžića. Nedugo iza toga, po dogovoru sa odgovornim u Zemaljskom muzeju BiH iz Sarajeva, sarkofag je prevezen u Sarajevo i smješten u depo antičke zbirke. Kroz to vrijeme dobro sam pregledao teren oko nalazišta s obje strane ceste. Pronašao sam još nekoliko ulomaka tankog stakla od drugog balzamarija (ili lakrimarija), zatim 4 ulomka bakrene posude, među njima i dno i držak toga suda. Korodirane makaze i nožić, o kojima je govorio informator N. Hadžić, koji me je pratio prilikom obilaska, nismo pronašli. Nismo pronašli ni "ispisani papir" koji se, navodno, nalazio u jednom od dva pregratka (pretinca) kamenog sanduka.⁷

⁴ Zahvaljujem se kolegi Zdravku Kajmakoviću na saradnji.

⁵ Zlatni predmeti otkupljeni su od Nurije Hadžića, sina Muje, Bunijamena Hadžića, sina Huse, Bećira Selimovića, sina Osmana i Novaka Simića, sina Cvjetka, svi iz Nove Kasabe. Od B. Selimovića su otkupljena 3 fragmentirana dijela naušnica, lančića i zlatnog lima, težine ukupno 4,3 g. Od N. Ilića su otkupljeni dijelovi raznog nakita, ukupno 9,02 g (naušnice, 2 lamine, 3 nitne, 2 ulomka žice, 2 dijela lanca). Sačuvani zlatni nakit je otkupljen pojedinačno (v. Zlatni nakit).

⁶ Belerofonta je predao Kojo Tomić iz Sapne (Zvornik), poslovođa V. P. 6533, a Belerofonta – cara Ahmet Begović, laborant iz Donje Dubrave (Tuzla), koji ga je otkupio od radnika.

⁷ U južnoj Italiji (Magna Graecia) postojao je običaj davanja lamina u grobove na kojima je bila napisana potvrda o izvršenoj posveti (misti), ili su uz pokojnike davali oslikane simbole na vazama i pločicama sa tekstovima uputa za ponašanje na drugom svijetu. Nešto slično mogli bismo očekivati i u Konjevićima. Đ. Basler 1976., 83 i 94; H. Koller, *Symbolon* 7, 47.

Sva je prilika da su ovi, pa i drugi neidentificirani predmeti iz osteoteke odbačeni u rupu iz koje je sarkofag izvučen, koja je bila zasuta još prije mog prvog boravka u Konjevićima (7. X 1968.). Nisu nađeni ni dijelovi bakarnog ibrika (?). Čini se da nedostaju i neki drugi predmeti, kao srebrene pločice s reljefima i dr.

Za pitanje da li su prikupljeni svi predmeti iz opljačkanog sarkofaga vezano je i pitanje autentičnosti samog nalaza, odnosno onakvog kakav je došao u naše ruke. Iako izjave radnika, napose kazivanje grupovođe N. Hadžića, ne ostavljaju sumnju (?) da su svi otkupljeni predmeti stvarno i pripadali istoj grobnoj cjelini, moglo bi se, ipak, postaviti pitanje da li svi naknadno otkupljeni predmeti potječu baš iz ovog nalaza.

Bilo bi posebno važno znati, već zbog analitičkog tretiranja nalaza iz Konjević-Polja, a napose zbog samog ritusa sahranjivanja, u kojem su od dva pretinca bili smješteni pojedini predmeti iz nalaza, da li se išta sačuvalo od ostataka pokopanog, odnosno radi li se o inhumaciji (u slučaju da se radilo o sasvim malom djetetu),⁸ ili o incineraciji, što je već od prvog časa bilo mnogo vjerojatnije, s obzirom na oblik osteoteke i drugih okolnosti nalaza, o čemu će biti još govora.

Da bih došao do još nekih mogućih detalja, dugo sam i opetovano razgovarao s predradnikom N. Hadžićem. Kako smo već naveli, oko sanduka se nalazio kompaktni sloj drvenog ugljena, debeo do 4 cm. Radnici su sarkofag najprije izvukli na rub ceste, a tek poslije dužeg oklijevanja (u intervalu od 12-17 h) krampama provalili poklopac koji je, inače, na kraćim stranama bio čvrsto zakovan klamfama (sl. 3). Vađenje "blaga" odvijalo se u grozničavoj nervozni i napetosti uz neprestano prepiranje oko podjele pojedinih nalaza. Uz to, sanduk je bio pun vode, dok se na dnu nalazio debeli sloj mulja u kojem su se nalazile sitne karbonizirane kosti ("kostke"). Sve se odvijalo u napetosti, a već se spuštao i mrak. Pojedine predmete iz osteoteke vadio je radnik Novak Ilić iz Nove Kasabe. Koliko se N. Hadžić mogao prisjetiti, pojedini su predmeti bili raspoređeni, navodno, na slijedeći način:

U većem pretincu su se nalazili: "kandila", lakrimarij (balzamarij), bakrač i ibrik, kosti i kovčeg (kutija). Ibrik, dobro sačuvan, visok oko 35 cm, širok 10-15 cm, bio je, navodno, na lijevoj strani. Bakrač se raspao, a bio je visok i širok oko 30 cm.⁹

U manjem pretincu su bile "slike", prstenčići, lančić, drugi balzamarij (lakrimarij) koji je razbijen i odbačen (N. Hadžić je sačuvao njegovo dno, promjera 9 cm i "komad papira" (pergament?) "bez slova". U ovoj pregradi nije bilo kosti.

Međutim, N. Hadžić je, ipak, dozvoljavao mogućnost da se bakrač nalazio u manjem pregratku, a u većem da je stajala kutija, i to u sredini. Oba su pretinca bila puna vode s

⁸ Ovo s obzirom na praksu u vrijeme ritusa incineracije; cf. Plin. nat. VII, 15, 72: *hominem prius quam genito dente ceremari mos gentium non est*. Usp. Plin. nat. XXXVI, 131; Petron. XI. Mala djeca, robovi i gradska sirotinja bacani su u zajedničke jame na Eskvilinu (tzv. *Puticuli*; Varro ling V, 25; Festo s.v.; Hor. sat. I, 8, 10). Usp. i A. Mau, RE III, 1895a. 343 s.v. Bestattung; N. Cambi 1988., 6. August je putikule dao ukloniti, a Mecena ih je prekrrio palačom i vrtovima; A. Rich 1861., 521.

⁹ Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu tražio je od Vojne pošte 6533 iz Hadžića kod Sarajeva, pogon Drinjača, da omogući iskopavanje i drugog "sarkofaga", ali je zahtjev ostao bez odgovora. Radovi na izgradnji puta bili su već završeni. Potpisani više i nije zatekao radnike na radilištu.

muljem na dnu. U manjem pregratku je stajala još mala srebrna kašika i stilus ("igla"), a, navodno, i komadić sedefa (?) ili kosti. Originalni smještaj pojedinih priloga, dakle, ostaje nejasan, iako sve govori da je u jednom pregratku stajao bustum (spalište), a u drugom prilozi.¹⁰

Sl. 3

N. Hadžić je dao još jedan značajan podatak: u blizini opljačkanog sarkofaga nalazio se drugi od istog zelenog kamena. To je potvrđeno i pregledom osteoteke i utvrđeno da je jedan ulomak zelenog kamena (dim. 60×30 cm), zapravo, višak.¹¹

Kako se iz svega izloženog vidi, N. Hadžić nije mogao precizno opisati stvarni raspored predmeta u pregracima osteoteke. Među predmetima izvučenim iz sarkofaga on ne

¹⁰ Do iskopavanja nije došlo iz razloga navedenih u bilj. 9, jer je ekipi bio potreban jedan buldožer za izvlačenje i drugog sarkofaga. Uostalom, mehanizacija je već bila uklonjena sa radilišta, zatečeni radnici su upravo završavali sitnije poslove ručnim alatom, a Zavod otkupom nalaza potrošio sredstva odobrena za 1968.

¹¹ Zeleni kamen je lokalnog porijekla, što bi moglo ukazivati na to da su roditelji ukopane u osteotecki izrađenoj od domaćeg zelenog kamena pripadali domaćoj imućnoj obitelji, ili da se smrt pokojnice dogodila na proputovanju u današnjim Konjevićima.

spominje ni neke predmete koji su otkupljeni, npr. zlatnu (dječiju) narukvicu (o njoj u toku naših razgovora nije bilo govora); nejasno je i odakle su izvađeni nožić i makaze, predmeti koji su propali (bili su, navodno, jako korodirani, pa su odbačeni), i za koje je N. Hadžić dao samo približne mjere (makaze dužine oko 15, a nožić oko 10 cm).

Analiziramo li raspored priloga prema Hadžićevom iskazu, sve ostaje neizvjesno. Naime, ne može se isključiti ni mogućnost da je dio dragocjenosti, prvenstveno onaj koji je pripadao (da tako kažemo) svakodnevnoj osobnoj upotrebi, bio priložen u manji pretinac zajedno s bustumom (mislim da se radi o incineraciji), iako bi, naoko, bilo sasvim logično da se sav zlatni nakit smjesti u veći pretinac u kojem je bila drvena kutija s nakitom. Čini mi se da bi se moglo prihvatiti kao realno da je u većem pregratku bila kutija s nakitom i uz nju "kandilo", a u manjem "bakrač" i "ibrik" s ostacima bustuma, možda i s dijelom osobnog nakita i predmeta za svakodnevnu upotrebu, kao što su makaze, nožić, stilus i dr.¹²

Kada se radi o znanstvenoj obradi (restituciji), nalaz iz Konjević-Polja, zbog opisanih okolnosti, stavlja autora u veliku neizvjesnost. Okolnost, naime, pod kojima je nađen ovaj grobni nalaz, njegova jadna sudbina nakon otkrića, a posebno neizvjesnost rekonstrukcije detalja, stavlja nas pred brojna pitanja na koja se mogu dati samo hipotetički odgovori. Naučnu i muzeološku vrijednost nalaza umanjuje i činjenica da se ne može govoriti o zatvorenoj i kompletnoj grobnoj cjelini, jer je nalaz u ruke arheologa dospio naknadno, a ne iz još neotvorene grobnice. Ipak, i ovako okrnjen, nalaz pruža bogate podatke za poznavanje religioznih ideja vremena iz kojeg potiče, napose onih što se odnose na posmrtni kult i zagrobni (eshatološki) život.

No prije nego što pređemo na opis priloga, potrebno je ukratko izložiti i arheološku sliku Konjević-Polja, kakva nam je do sada poznata, što će bolje osvijetliti i ovaj nalaz.

Mjesto nalaza što nam ga je otkrio slučaj (*felix ligio et fortunatus casus*) leži, kako smo vidjeli, uz južni rub ceste koja Konjević-Polje siječe uz tok Jadra i Drinjače. Polje je od Jadra odvojeno samim korpusom ceste koja je istim nasipom (*planum*) vodila i u rimsko doba.¹³ Na nešto povišenom terenu južno od ceste nalaze se spomenute *Crkvine* (njive), vlasništvo porodice Orlović iz Tekije.¹⁴ Smještene su u uglu što ga čine Jadar i cesta (stara i nova) dolinom Kravice u Bratunac. Ovdje se kulturni sloj s antičkim građevinskim materijalom javlja na dubini od 0,3 m, što sam imao priliku provjeriti u rovu dugom 40 m, a dubokom 0,8 m, koji je 1972. bio iskopan preko Crkvina prilikom postavljanja dalekovoda. Sloj se sastoji od lomljenog kamena s malterom i oblutaka iz zidova (Rimljani su rado koristili oblutak za gradnju zidova), kao i ulomaka rimskog crijepa (*imbrices* i *tegulae*) i opeka (*lateres*) iz građevina. Negdje na sredini Crkvina (na parceli Muharema i Šaina Orlovića), na dubini od oko 0,4 m, osjeća se, navodno, i tvrda podloga (*estrih*), za koju kažu da je "od crkve". Substrukcije druge zgrade leže na Lukama pod samom

¹² Kada je u pitanju "ibrik" (čup), postoji i verzija da je on nađen izvan sanduka – osteoteke, ustvari pored sanduka, pa bi pripadao nekom drugom ukopu.

¹³ Ostaci rimske ceste preko Romanije, potvrđeni brojnim miljokazima, pokazuju da se cesta spuštala u dolinu Jadra i dalje vodila niz Drinu i uz Drinu. Ph. Ballif 1893., 40; usp. i bilj. 18.

¹⁴ Vidi bilj. 17.

kućom Muje Karamujića, pred kojom je pronađen i naš sarkofag.¹⁵ Ostaci trećeg rimskog objekta nalaze se oko 400 m nizvodno, već uz cestu prema Drinjači, pri samom kraju Konjević-Polja, na parcelama Prisadi i Lugovi. Tu su, navodno, 1937. bile otkrivene olovne vodovodne cijevi, zidovi i temelji, a uz njih i grobovi odmah uz potok.¹⁶ Osim o ovim cijevima, govori se i o hipokaustima, uređajima za zagrijavanje prostorija, vjerojatno na Crkvinama.

Selo Konjevići, na ušću Kravice u Jadar, leži uz desnu obalu Jadra u proširenju doline zvane Konjević-Polje. Bogati nalazi rimskih zidova i opeka, danas već i iskrčeni, na potezu *Crkvine* ukazuju da se ovdje na površini od oko 3 ha nalazilo neko relevantnije rimsko naselje koje se oslanjalo na stari put koji je još Ballif označio kao sigurno rimsku cestu.¹⁷ To je dalo povoda K. Milleru da na Crkvinama, u selu Konjevići, locira putnu stanicu *Argentarija Tabule Peutingerijane*.¹⁸ Konjevići se sastoje od nekoliko manjih zasebaca razbacanih po padinama koji zatvaraju Konjević-Polje. Među zaseocima je i Tekija. Otkada je 1971. izgrađena nova asfaltna cesta Konjevići – Bratunac, Tekija je postala značajna putna raskrsnica, a to je, izgleda, bila i u rimsko doba, jer je ležala na magistralnoj rimskoj cesti Sarajevsko polje – dolina Drine, dakle u srcu područja antičke Domavije (*colonia Domavia*),¹⁹ širi pojam Argentarija. Sva je prilika da je i rimsko naselje u Konjevićima pripadalo ageru Domavije (najprije u rangu municipija, a nešto kasnije kolonije).

Već i dva naprijed navedena zlatna nalaza, prehistorijski iz okolice Zvornika i antički iz Konjević-Polja, ukazuju na starost komunikacije koja je od davnih vremena povezivala Podrinje sa bližim i udaljenim oblastima.²⁰ Na tu drevnu komunikaciju ukazuje i

¹⁵ Nije utvrđeno kakav je objekat ležao pod kućom Muje Karamujića na Lukama, ali je to, svakako, bio manji objekat od Crkvina. Nekih 5 m od kuće Karamujića prema Jadru bila su desetak dana prije sarkofaga otkopana i dva skeletna groba, bez arhitekture i bez priloga. Otkopani su na proširenom terenu ispod nivoa Luka između kuće Karamujića i ceste, odnosno rimskog puta. Dubina grobova iznosila je, navodno, 1,8 do 2 m. Sarkofag – osteoteka pronađen je tačno 10 m iza drugog propusta nizvodno od raskršća za Kravicu, idući u Drinjaču. Bilo je to pred samom kućom M. Karamujića.

¹⁶ Podaci sa rekognosciranja Konjević-Polja 26. V 1973.

¹⁷ Ph. Ballif 1893., 40; cfr. W. Radimsky 1893., s.v. Konjević-Polje, gdje stoji: "U proširenju doline pri ušću Kravice potoka u Jadar na predjelu Crkvina (tačnije Crkvine) mnogo raštrkanih rimskih opeka i ostataka zidina, bez dvojbe mjesto nekadašnjeg rimskog naselja". Danas je građevinski materijal dobrim dijelom uklonjen, jer se njive oru. TIR, K. 34 1976 nema ovaj topografski podatak, relevantan za proučavanje rimskih komunikacija.

¹⁸ K. Miller 1916., *Via Salona – Argentaria*, Tab. Peut. V 3 – VI 4, Sp. 471-474; *Via Sirmium – Ad Drinum – Argentaria (?)*, Tab. Peut. V 4 – VI 2, Sp. 472. Za vinjete u Tabuli vidi A. i M. Levi 1967., 65-162. O putnoj stanici Argentarija vidi i E. Pašalić 1960., 70.

¹⁹ O problemu i položaju putne stanice (i oblasti) *Argentarija* usp. I. Bojanovski 1981., 125-197, br. 33, 147 i 172-175 (dionica Sarajevsko polje – Romanija – Drinjača), 177-180 (cesta Drinjača – Domavia – Skelani (mun. Malvesiatium), 180-185 (cesta Drinjača – Zvornik – Drinum Flumen) i 189-191 (rezultati istraživanja). Konjević-Polje je s Domavijom (selo Sase kod Srebenice) bilo povezano i preko Bratunca, a dalje dolinom Drine. I. Bojanovski 1988., *Argentarija*, 193, 197 (rud. distrikt), 200 (mansio po K. Milleru); *Domavija kod Sasa*, 16, 194, 195 ff., 202 ff., 350; *Domavija (Domavia, Domavium)*, rudarski distrikt, 180.

²⁰ V. bilj. 19.

poznata ostava brončane dugmadi i ukrasnih ploča, datirana još u XIII-XI st. pretkršćanske ere, koja je nađena u susjednoj Novoj Kasabi na Jadru, koja, ujedno, obilježava i pravac komunikacije prema zapadu – preko Sikire, Karaule i Romanije.²¹

Koliko se do sada moglo utvrditi, antička se nekropola nalazila uz samu cestu, uz njezin južni rub. Po nekim indicijama, groblje se pružalo i uz zapadni rub Crkvina, uz potok Kravicu. Na toj se strani od magistralnog puta Sarajevsko polje – Drina odvajao jedan krak dolinom Kravice koji je vodio u antička naselja oko današnjeg Bratunca, Srebrenice i Gradine (Municipium Domavianum). Na toj je strani iste 1971., prilikom izgradnje nove asfaltne ceste u Bratunac, uništeno više grobova koji su izgledali kao "manja zgarišta", u kojima se, osim nagorjelih kostiju, nalazilo i sitnih ulomaka lonaca.²² Na tome dijelu pružala se nekropola grobova s ritusom incineracije koja ima analogije u nedalekoj Domaviji.²³ Sudeći po navedenim slučajnim nalazima, u Konjevićima je u antičko doba postojalo, kako smo već naveli, relevantnije naselje. Evidentirane substrukcije govore da se pružalo uz Jadar, to jest pored rimske ceste. O karakteru naselja možemo samo nagađati, ali čini se da je bilo usputnog tipa (karaktera), najvjerojatnije funkcionalno povezano s navedenim komunikacijama, na čijem je biviju i stajalo. Bila je to, po svojoj prilici, i jedna od putnih stanica na rimskim putovima prema Drini i Argentariji (Tab. Peut.). Zbog plodnosti Konjević-Polja, ovdje bi se mogla tražiti i jedna ili više ruralnih vila s posjedom (*villae rusticae*).

Sam naziv Konjevići, odnosno Konjević-Polje pripada dosta često grupi toponima koji na terenu označavaju markantne tačke, koje su u davnoj prošlosti mogle imati ulogu graničnih punktova, odnosno putnih stanica. Sinonimni toponimi Ad fines, Equoranda, Kobiljača i sl. javljaju se dosta često uz ceste od najstarijih vremena i ukazuju na vrlo stare putove.²⁴

KATALOG NALAZA

Predmeti iz grobnog nalaza u Konjević-Polju mogu se podijeliti u dvije osnovne grupe: A. inventar pogrebnog rituala; B. inventar grobnih priloga i njihovih dijelova.

A. Inventar pogrebnog rituala

Pogrebnom ritualu pripada, u prvom redu, kameni sanduk, ustvari škrinja u vidu sarkofaga (vanjski izgled), u svom unutrašnjem dijelu podijeljena u dva dijela. To je, ustvari, jedna osteoteka (grč. *osteotheke*),²⁵ ali sa posebnom namjenom. U škrinji je stajao "bakrač"

²¹ B. Čović 1975., 11-14, T. I.

²² Po podacima Janka Galića, poslovođe Zadružne prodavnice, što sam provjerio 26. V 1973.

²³ M. Baum – D. Srejović 1959., 23-54 + 19 sl. i crt; M. Baum – D. Srejović 1960., 3-31 + 19 tab. i 5 priloga; D. Srejović 1965a., 7-48 + 17 tab. I I prilog.

²⁴ I. Bojanovski 1976., 307-320.

²⁵ O značenju riječi osteoteke govori J. Kubińska 1968., 64 ff. Usp. i N. Himmelmann – Wildschuetz 1970., 15-17.

(kotlić), grob u užem smislu (metalna olla, žara), vjerojatno i ibrik (visoki metalni vrč) koji je propao. Pogrebnom ritualu pripadaju i karbonizirane kosti ("kostke") s fragmentima "opeka", vjerojatnije ulomci keramike i zapečene zemlje s bustuma. Svi ostali predmeti pripadaju inventaru grobnih priloga.

Kamena škrinja za pepeo izgrađena je od domaćeg zelenog krupnozrnastog kamena (stiga), koji se vadi u obližnjim selima Gornji Zalukovik, udaljenom oko 16 km i Dubnici udaljenoj svega oko 4 km od Konjević-Polja. Od istog kamena ozidan je i minaret u susjednoj Novoj Kasabi, što ukazuje na to da je i grobna škrinja iz Konjevića očito rad domaćih klesara za potrebe domaćeg stanovništva. Petrografski sastav kamena jeandezit tuf.

U pitanju je velika dvodijelna urna (dimenzije: 1,23×0,64×0,56 m – vanjske mjere), čija je unutrašnjost podijeljena u dva dijela, ustvari u dva recipijenta. Osteoteka samo vanjskim oblikom ima izgled monolitnog sarkofaga s akroterijama (sl. 1). U većem pregratku bila je smještena urna (u našem slučaju kotlić sl. 2) s ostacima spaljenog pokojnika, dok je u manjem bilo mjesto za priloge. Ova vrsta "vječne kuće" mogla bi se genetički vezati za jednu vrstu žarnih grobova koji su bili obloženi kamenim pločama i jednom tanjom pločom podijeljeni u dva nejednaka dijela (geteilte Steinplattengraeber), a česti su oko Trebnja u Sloveniji (Praetorium Latobiorum).²⁶ Takvi grobovi su, bez sumnje, pripadali domaćem panonskom stanovništvu. U ovoj vrsti grobnih "ostava" šira pregrada je očito bila rezervisana za priloge, dok se u manju (užu) polagao bustum, rastresen ili u žari (olla). Grobovi ove vrste nisu zastupljeni na nekropolama susjedne Domavije.²⁷ Zaštitna konstrukcija takvog dvodijelnog groba (kamene ploče ili daske) pomalo se pretvorila u kameni sanduk sa dva pretinca, a da se pri tome, čini se, nije izmijenio i osnovni ritual sahranjivanja. I ovdje, ustvari, imamo pojavu sličnu onoj kod pretvaranja "grobnice" s paljevinom kod sanduka za pepeo (Livno, Duvno), kod japodskih urni i liburnskih cipusa, te kod grobnih škrinja ukrašenih reljefima iz Šempetra, s tom razlikom što je takav grob obično postao i nadzemni spomenik,²⁸ dok je sanduk – urna iz Konjevića bila zakopana u zemlju. Čini mi se da se oblik sanduka iz Konjevića, koji je vrlo rijedak i, vjerojatno, korišten samo za ukop male djece, razvio kopiranjem sanduka za pepeo sa krovom na dvije vode i sa akroterijama, a kada su posljednji iščezli skupa sa ritusom incineracije, kao uzorak mu je poslužio sarkofag u koji se polagalo tijelo pokojnika. Razlika je bila u tome što se sarkofag ostavljao u slobodnom prostoru ili u hipogeju, a urna tipa kakva je pronađena u Konjevićima i dalje se ukapala u zemlju i bila prava grobnica za spaljenog mladog pokojnika. Budući da je sanduk – urna (osteoteka) iz Konjevića datirana likom Septimija Severa, dakle pred sam kraj II st. kršćanske ere, očito je da se obred incineracije koristio, bar za mlađe pokojnike, još i u to doba, pa i kasnije.

Pretvaranje urne u sanduk – urnu teklo je, svakako, paralelno s pojavom i širenjem upotrebe sarkofaga, što obilježava pobjedu ritusa inhumacije negdje na prelazu od II na

²⁶ T. Knez 1986., 226, br. 4, sl. 7.

²⁷ M. Baum – D. Srejović 1959., 38; D. Srejović 1965., 21.

²⁸ J. Klemenc 1956., 392 ff.; J. Klemenc, V. Kolšek, P. Petru 1972., Katalog br. 150, 207, 229, 317, 324, 327, 403, 404, 422 i 484 (urne); 165, 377, 401 i 498 (poklopci).

III stoljeće.²⁹ Ako apstrahiramo pregradu, odnosno podjelu na pretince, upravo oblik osteoteke iz Konjević-Polja, koji je sasvim sličan obliku manjeg, dječijeg sarkofaga, potvrđuje da se ovakav tip grobnice i nije mogao pojaviti prije sarkofaga, koji je postao dominantan način pokapanja i u unutrašnjosti Dalmacije i u Panoniji, gdje je taj proces trajao nešto duže. To bi, ujedno, bio i terminus ante quem non, dok će pouzdanije podatke za datiranje nalaza iz Konjević-Polja dati analiza priloga, posebno lik Septimija Severa.

Osteoteka (ossuarium) iz Konjevića je, za sada, na ovom području osamljeni primjerk ovog tipa ukopnih sanduka. Najbliža mu je druga skupina grobnih škrinja za pepeo iz Šempetra (II-III st.), koje, također, imaju vanjsku shemu sarkofaga s poklopcem na dvije vode i s akroterijima.³⁰ Međutim, škrinje iz Šempetra su manje, a oblik im se približava kocki, i što je najvažnije, one nemaju pregradnu stijenu koja sanduk dijeli u dva dijela. Čini se da su škrinje iz Šempetra služile kao teke (grč. theke; lijes) za polaganje više žara s pepelom pokojnika; bile su to dakle, obiteljske grobnice na otvorenom. Osteoteka iz Konjevića se još više razlikuje od nešto manjih, reljefima ukrašenih nadzemnih žara iz Ptuja.³¹ Kao analogija ne mogu nam poslužiti ni kamene urne iz Ribića i Jezerina, tzv. Japodske urne, jer su i one, u stvari, recipijenti za više žara (ollae), a uz to su se razlikovale i po obliku.³² Ukop iz Konjević-Polja bio je, svakako, obilježen i nadzemnim spomenikom koji se nije sačuvao. I posve obične grobne jame u Domaviji, bilo s urnom ili bez nje, bile su obilježene pločom, ogradom, humkom, stelom i sl. Vjerojatno zato u ovom slučaju i ne znamo ime pokojnika ili, vjerojatnije, pokojnice, jer je ime moglo biti urezano u nadzemni spomenik (stelu) koji je propao.³³

Osteoteka iz Konjevića po formi se najviše približava istovremenom tipu sarkofaga za ukop jednog pokojnika, koji je u isto vrijeme bio i raka i spomenik.³⁴ Svojim oblikom sintetizira "vječnu kuću", bez obzira na osnovnu razliku u pogrebnom ritusu.

²⁹ O pojavi sarkofaga usporedi N. Cambi 1961.-1962., 106-108. Prodor sarkofaga, zapravo, označava prodor inhumacije koja je u II stoljeću, s početkom u Hadrijanovo doba, zahvatila najprije Rim i Italiju, a uskoro nakon toga i provincije. To je u isto vrijeme i znak uzmaca incineracije. Ta se smjena ritusa pokapanja zbila pod uticajem orijentalnih doseljenika, a u Saloni se manifestira pojavom sarkofaga koji dominiraju početkom III st. n. e. Usp. i D. Srejić 1965., 62-84. O incineraciji i inhumaciji kod Rimljana i u Rimskom carstvu usp. N. Cambi 1988., 6-14.

³⁰ V. bilj. 28.

³¹ E. Dietz 1948., 151 ff.

³² D. Sergejevski 1950., 45-93, T. I-XIII.

³³ O osteotekama (ossuaria) za sada nema priručnog djela, ali je taj problem već utvrđen u Maloj Aziji. Osim radova J. Kubiške i rada N. Himmelmann – Wildschuetz, navedenih u bilj. 25, u kojima i nema konkretnijih podataka o osteotekama, navodim i druge edicije na tu temu koje mi je naveo kolega N. Cambi u pismu od 14. III 1974., na čemu mu se srdačno zahvaljujem: L. A. Pietrogrande, Bull. Com. 63, 1935., 17 (obrađene osteoteke kilikijskog područja oko Korakesiona); J. Inan 1956., 69, 75. Zanimanje za osteoteke pripada, dakle, novijim nastojanjima. No, kada je u pitanju osteoteka (ossuarium) iz Konjevića, očito se radi o bitnoj razlici ritusa: u Konjevićima je sahranjeno dijete, dok se u ovdje navedenim slučajevima radi o odraslima, čije su se kosti sabirale u zajedničke osteoteke. Zato i mislim da je grob u Konjevićima bio vidno obilježen na nivou iznad groba.

³⁴ N. Cambi 1988., passim.

Detaljnije mjere osteoteke su: visina poklopca iznosi 11 cm, a visina njegovih akrote-rija 24 cm; njihova širina je 23 cm. Debljina stijena sanduka je oko 10 cm, a unutraš-nje pregrade, također, 10 cm. Dimenzije pretinaca: 1) duž. 55 cm, šir. 44,5 cm, dub. 44 cm; 2) duž. 40 cm, šir. 44 cm, dub. 44 cm. Pretinac 1) duži je od pretinca 2) za 15 cm. Poklo-pac osteoteke je za tijelo sanduka bio pričvršćen željeznim klamfama (duž. 21 cm) na obje uže strane; rupe za klamfe duboke su 4 cm.

O rasporedu nalaza – priloga u pojedinim pretincima bilo je govora naprijed. Ovdje ćemo samo konstatirati da su kremirani ostaci pokojnika bili deponirani u većem pretin-cu, dok je u manjem stajala kutija s nakitom i srebrenim lončićima za miomirise.

Pogrebnom ritualu pripadali su i ovi predmeti:

Bakreni kotlić, vrlo korodiran, od koga su se sačuvali samo dno ($r - 9$ cm) i manji dio trbuha, ukupno šest ulomaka, koji su bili naknadno pronađeni u blizini sanduka. Po rije-čima N. Hadžića kotlić je bio visok i na truhu širok oko 30 cm (?) Pripada mu i dobro očuvani držak, dug oko 30 cm (T. I, 1, 1a). Sasvim je vjerojatna i utemeljena pretpostav-ka da je ovaj recipijent bio korišten kao žara (urna) i da su u njemu bili pohranjeni spa-ljeni ostaci pokojnika (bustum). Metalni sudovi su se često upotrebljavali i kao urne, pa se kao takvi češće navode u stručnoj literaturi.³⁵

Kada je riječ o bakrenom vrču što ga radnici spominju pod imenom “ibrik” (Kaffe-kanne) nije jasno da li se radi o bakrenom ili bronzanom sudu. Bio je, navodno, dobro sačuvan (vis. do 35 cm; šir. najviše do 15 cm). Radnici su ga odbacili u rupu iz koje je bio izvučen sanduk, jer za njih nije predstavljao nikakvu vrijednost. To mi je potvrdio i N. Hadžić prilikom našeg naknadnog obilaska nalazišta, a prema čijoj su ocjeni date i navedene dimenzije. Čemu je služio ovaj bakreni (?) sud s “uskim grlom” i “dugim noscem” može se samo nagađati.³⁶ Vjerojatno kao recipijent za unutarnje mekane organe koji se nisu spaljivali na lomači (?).³⁷

Kosti i ulomci “opeke” nađeni su u kotliću, ali i u mulju pri dnu većeg pretinca. U mulju je, kaže N. Hadžić, bilo i sitnih ulomaka “cigle”, vjerojatnije keramike ili grumena zapečene zemlje s bustuma, pomiješanih sa sitnijim komadićima kostiju (“kostke”).

Elementi navedeni u inventaru pogrebnog rituala ukazuje na ritus incineracije; napo-se na to ukazuje tip ukopanog sanduka s prostorom koji je vrlo skučen za inhumaciju, makar se radilo o djetetu mlađem od sedam mjeseci.³⁸ Ovakvi ukopni sanduci tipološki pripadaju osteotekama za polaganje spaljenih ostataka pokojnika. To potvrđuju i sitni ulomci kostiju, “cigle” ili zapečene zemlje. Navodno su u istoj pregradi stajale makaze i nož, što, možda, upućuje na ishranu i druge posmrtno djelatnosti, a sve zajedno aludira na vjeru u zagrobni život. Sjene trebaju hranu i nakon smrti.³⁹

³⁵ A. Radnóti 1957., 183-190, T. XXXVII, 1 i 4; T. XXXVIII.

³⁶ A. Škaljić 1965., 338.

³⁷ Moguće je da je u “ibriku” bila priložena i hrana kao poputbina, što sve aludira na vjeru u za-grobni život. Postoji i mišljenje da je ibrik naden van sarkofaga, ali mi to nisu potvrdili drugi radnici.

³⁸ Vidi bilješku 8.

³⁹ W. H. Roscher 1890.-1897., s.v. col. 235, *Inferi*, II, 1. Još bi se kao predmeti potrebni pogreb-nom ritualu mogla tretirati i dva (staklena) balzamarija, te srebreni lončići s pomastima. Ovdje

B. Inventar grobnih priloga

Svoje prerano umrlo dijete ožalošćeni roditelji su pokopali po običajima koji su se prakticirali u njihovoj sredini. Uz to su pokojnika bogato snabdjeli svim onim što su oni smatrali da mu pripada u kratkom ovozemaljskom životu (nakit, parfemi, i drugi prilozi za svakodnevne potrebe). Od bilo kakvog mogućeg uroka dušu umrle osobe trebale su štiti Gorgone koje su, očito, imale apotropejsku funkciju na posmrtnom putu, dok su likovi nebeskih bogova omogućavali da se duša vine do zvijezda, gdje se, prema tadašnjem vjerovanju, nalazilo vječno počivalište čistih i pravednih blaženika.⁴⁰

Pokojniku su priloženi bogati prilozi: – osobni nakit, koji ukazuje da se radilo o ženskom djetetu, i to: dva zlatna prstena, zlatna narukvica, zlatni lančić i par zlatnih minduša; tri srebrna lončića s postoljem i lancima i srebrenim pločicama s likom Gorgona (Meduza); dva staklena balzamarija s pomastima; pribor za svakodnevne potrebe pokojnice – srebrnu kašičicu, srebreni i pozlaćeni stilus, škare i nož, oboje od željeza, koji su propali. Nisu zaboravljene ni zlatne lamine i zlatne nitne. Najveći dio ovih priloga nalazio se u manjem pretincu, smješten u drvenu kutiju sa srebrenim aplikacijama (pločicama), ukrašenim reljefnim likovima mitološkog karaktera (Kaestchenbeschlaege).

a) Osobni nakit

Iz podataka koji su naknadno prikupljeni ne vidi se kako su pojedini dijelovi nakita bili raspoređeni u osteoteci. Svakako je glavnina nakita bila smještena u kovčežiću za nakit, od koga se sačuvala jedna bronzana šarka (druga je propala), srebreni okov za bravu i srebrna drška s ekserima. Sama kutija se, izgleda, nalazila u manjem pretincu kamenog osuarija. Drvena građa kutije je propala, iz razloga koji su već navedeni.

Drveni kovčežić za nakit je karakterističan prilog u grobovima carskog doba, posebno na prostorima susjedne Panonije.⁴¹ Često se smatra da je to toaletna kutija, ali se, očito, koristila i za kultne svrhe, kako se to vidi i iz kasnijih nalaza kršćanskog karaktera. Većinom pripada ženskim grobovima, ali je nađena i uz muške ukope. U stručnoj je literaturi registrirana pod imenom *scrinium*, ali dolazi i pod drugim nazivima, kao što su *arca*, *arcula*, *armarium*, *canistrum*, *cista*, pa i *loculus*.⁴² Arca (*arcula*) muliebris je kutija

ćemo ih, ipak, ubrojiti među priloge koji ne moraju biti neophodni dio pogrebnog rituala, te se podjednako prilažu uz kremirane i inhumirane ukope.

⁴⁰ F. Cumont 1966., 104-176: ideje da se duše pravednih dižu do zvijezda potječu iz Babilonije. Vjerovanje da su duše po svom biću zračne i da ih nakon smrti nose atmosferski vjetrovi bilo je široko prošireno na Orijentu. Slika krilate duše (Seelenvogel) bila je poznata još i arhajskim Grcima. Na rimskim sarkofazima česte su slike na kojima Zefiri nose mrtve na Otoke blaženih. Medutim, još su češći prizori sjena koje silaze u podzemlje, a vodi ih prema starijim shvaćanjima, Hermes Psihopompos. Ideju o zračnoj prirodi duša su donekle proširili grčki filozofi, a najviše su je razvili pitagorejci.

⁴¹ U nauci je i dobila naziv panonska kutija (kovčežić): cf. D. Gáspár 1971., 1 (Textband), 3-57; 1971., 2 (Tafelband), T. I-LXVIII, s. 1-105; A. Radnóti 1957a., 241-363.

⁴² D. Gáspár 1971., 7 ff.

(kovčežić) za dragocjenosti.^{42a} Držak grobne kutije nađen je i u Bugojnu.⁴³ Na jednom nadgrobnom reljefu iz Višnjice kod Kiseljaka javlja se kao klasični motiv služavke koja kod posmrtno daće drži kovčežić.⁴⁴ U jednom razrušenom grobu u Domaviji nađena je bakarna (ili bronzana?) oplata koja je pripadala kutiji za dragocjenosti.⁴⁵ I u Emoni je pronađena škrinjica sa dragocjenostima u grobu s paljevinom.⁴⁶ U jednom sarkofagu otkrivenom u Ritopeku kod Beograda na Dunavu nađeni su, također, dijelovi kovčežića sa ključem, datirani Konstantinovim novcem.⁴⁷ Na području mađarskog dijela Panonije vrlo su česti nalazi okova za kutije (Kaestchenbeschläge), ali i samih kutija i njihovih dijelova. Do 1971. registrirano je šezdeset devet takvih nalaza, od toga trideset sedam samo na antičkim nekropolama Dunatíjvárosa (rimska Intercisa), često i s bogatim okovom, na kojem su prikazane reljefne predstave (car na konju, četvoropreg Šola, likovi raznih bogova i heroja, ali i kršćanski likovi Dobrog Pastira, apostola Petra i Pavla i razne biblijske scene). Svi su ovi nalazi, uglavnom, kasniji od nalaza iz Konjevića. Iz Intercise potječe i kovčežić s horizontalnim rasporedom srebrnih ukrasnih pločica,⁴⁸ kakav je, približno, bio i na kutiji iz Konjevića. Ukrasne pločice (lamine) mogle su stajati na poklopcu ili na samoj kutiji u vertikalnom ili horizontalnom metopa poretku.⁴⁹

Kovčežići su se među sobom razlikovali i veličinom, npr.: 28×22 cm (visina) iz Pečuha ili, što je vjerojatnije, iz Daruvara; 27×21,6 cm (Intercisa br. 86); 31,5×21 cm (Kisárpás); 37×27 cm (Keszthely); 33×27 cm i 30,5×24 cm (Intercisa, sada u Mainzu) itd.⁵⁰ Za kutiju iz Konjevića nema elemenata po kojima bismo joj utvrdili dimenzije, ali se one kreću u okviru ovdje datih veličina. Za kutiju iz Mainza utvrđeno je da je bila napravljena iz cedrova drveta i, vjerojatno, obložena kožom.⁵¹ Inače, česti su prikazi ovih kovčežića i na rimskom novcu, kao na zlatnicima Marcije Otacilije Severe, žene cara Filipa I (244.-249.).⁵²

Kakav je bio raspored ovih *ex vota* na kutiji iz Konjevića pouzdano ne znamo, ali se on može, donekle, rekonstruirati po njihovom sadržaju, jer je ikonografija ovih lamina dosta jasna. Ona prikazuje ciklus solarno-lunarnih simbola i božanstava koji se može

^{42a} Cfr. Habel, PWRE, 425.

⁴³ J. Petrović 1958., 268. T. III.

⁴⁴ D. Sergejevski 1957., 112, sl. na T. VII.

⁴⁵ Poblizi detalji nisu poznati. Oplata se nalazi u blagajni Rudnika.

⁴⁶ S. Petru 1978., 318.

⁴⁷ V. Kondić 1978., 92-93.

⁴⁸ A. Radnóti 1957a., 362, T. LXVI, tzv. Kutija iz Mainz, nađena u Intercisi (dim. 30,5×24 cm) s reljefnim pločicama sličnim onima iz Konjevića.

⁴⁹ D. Gáspár 1971., 13-26.

⁵⁰ D. Gáspár 1971., 14-26; nalazišta Pečuh (Daruvar?), Intercisa, Kisárpás, Keszthely, itd.

⁵¹ Mainz Zentralmuseum, inv.br. 0-4651; cfr. W. F. Volbach 1921., 22 ff, T. 2; L. Nagy 1938., 54, sl. 18 i 18a; A. Radnóti 1957a., 268, Katalog br. 205 i s. 241, T. LXVI, 9; s. 273, 276, 286, 290 ff., 294, 342 ff., sl. 83. Kovčežić pripada tipu panonske kutije, a potječe iz Intercise, odakle je dospio u Mainz. Cfr. D. Gáspár 1971., 18 ff, br. 20. Kutija br. 49 iz Kisárpása (sl. 86) je od kruškova drveta, dakle, tvrdog kao cedrovina.

⁵² RIC IV, 85, 94.

pratiti po mjesecima i sezonama. Vjerojatno su ove srebrene ikonice bile aplicirane na kutiju, odnosno na kožu kojom je kovčežić bio obložen, i to raspoređene u horizontalnom metopa poretku. To se može zaključiti i iz činjenice što su se očuvale dvije lamine s likovima Jupitera i Venere povezane skupa, što ukazuje na metopa poredak. Sličice (eikones) u obliku medaljona (Belerofont) mogle su stajati i na poklopcu kovčežića. Nije isključeno da su neka emblemata u kvadratnom obliku mogla, također, stajati na poklopcu, tim prije što su se neke pločice javljale u duplikatu (13a i 13b).

U prostorno najbliže analogije spada poznati nalaz iz Tekije na Dunavu (Transdierna), iako se ne radi o grobnom nalazu. Iz ove bogate ostave potječe i šest srebrenih pločica od tankog lima s iskucanim reljefima ikona (eikones), odnosno emblema (pl. emblemata) božanstva, kako ih naziva Đ. Mano – Zisi.⁵³ Nešto su većeg formata od sličnih lamina iz Konjevića (11,5×8,5 cm), a na njima su prikazana božanstva: Kibela i Sabazije (?) (T. XXII i XXIV), Zeus–Iupiter (T. XXV), Fortuna. Psihe ili Nemeza (T. XXVI), Selene (T. XXVII) i Hermes (T. XXVII), tijesno povezan s kultom Kibebe i Sabazija. Ostava je sadržavala i zlatni i srebreni nakit, bakarni sud s raznim novcem (111 komada), te srebrene posude (patera i simpulum). Novci ovu ostavu (depo) datiraju u drugu polovinu I st., u vrijeme od Nerona do Domicijana.

Bronzani relikvijar, pak, iz Novalje na Pagu (70% bronze i 30% bakra) sa bronzanom i srebrenim pločicama kršćanske inspiracije potječe već negdje iz sredine IV st. Otkriven je 1971. i smješten u Arheološki muzej u Zadru. Iskopan je iz jednog oltara (loculus), gdje se nalazio kao močnik ("grobić") umjesto naravnih relikvija mučenika.⁵⁴ Nešto mlađi srebreni relikvijar iz istog nalaza zasada nije objavljen. Relikvijari su se nalazili u drvenoj škrinjici (27,5×18×16,5 cm), sličnoj onoj iz Konjevića, a vrlo je nalik brojnim ranokršćanskim kovčežićima iz Panonije i Porajnja. Po stilskim karakteristikama, obliku i namjeni najbliža je kutijama iz Mainza i Bonna, ali je i nešto starija od njih. Kutija je bila ukrašena pločicama od bronce, na kojima su tehnikom tiještenja utisnuti reljefni likovi iz biblijskih scena, pet iz Starog i pet iz Novog zavjeta.⁵⁵

Po medaljonu cara Septimija Severa kovčežić iz Konjevića datiran je u sami kraj II st., pa u kronološkom smislu čini upravo neku sredinu u razvitku kovčežića s okovom, odnosno njihova sadržajnog i likovnog ukrasa. Često se ove kutije tretiraju kao recipijenti koji se u antičkim vrelima spominju pod imenom *scrinium*, ali se koriste i drugi nazivi što smo ih već naveli u uvodnom dijelu. D. Gáspár smatra da se ne radi o skrinijumu nego o tzv. *arkama* (arca, arcula, arcula muliebris) koje su služile kao ručne torbice za

⁵³ Đ. Mano – Zisi 1957., 1-59.

⁵⁴ A. Badurina 1976., 283-295. T. I–XVIII. Bez fenestellae confessionis, kao i *loculus* (sepulchrum) iz okolice Bihaća, vjerojatno iz Golubića, spremište za čuvanje svetačkih relikvija. Taj je loculus bio naknadno napravljen na stražnjoj strani stele anonimnog centuriona. D. Sergejevski 1948., 176, sl. 4 – I. Bojanovski 1988., 319, bilj. 101 i 117, bilj. 322.

⁵⁵ A. Badurina 1976.; od starozavjetnih scena prikazan je Mojsije koji izbija vodu iz stijene (T. V i VI), Danijel među lavovima (T. VII), Noa (T. VIII) i Žrtva Isakova (T. IX); od novozavjetnih scena: Krist čini čudo u Kani (T. X), Uskrsnuće Lazarovo (T. XI), Dobri Pastir (T. XII), Marija orans (T. XIII) i Ozdravljenje slijepca (T. XIV). Na srebrenim laminama neobjavljenog srebrnog relikvijara prikazane su scene s apostolima i Kristom.

nakit.⁵⁶ Po mišljenju D. Gáspára *scrinium* je, ustvari, manja i valjkasta kutija (doza) koja je mogla primiti samo nekoliko smotaka papirusa. Razlikuje se i od *capsae* (*capsella*, *capsula*) koja je, također, imala valjkast oblik, a bila je i većeg formata. No, i bez obzira na nazive kojima su Rimljani imenovali takve recipijente, potrebo je naglasiti da su oni imali različite namjene. Stoga najčešće i nisu bili namijenjeni sepulkralnom ritualu. Što se, pak, tiče kovčežića iz Konjevića, za nj je očito da je bio namijenjen samome ukopu, iako su takve recipijente djevojke i žene nosile i za dnevne potrebe (*arcula muliebris*). Za pokopne svrhe oni su posebno ukrašavani reljefnim figuralnim prizorima, vezanim za posmrtni kult, kao što su mitološki sadržaji i simboli, solarno-lunarni sižeji, motivi o trajanju i prolaznosti života i vremena, i sl.

Od kutije sačuvani su samo okovi: dvodijelna bronzana šarka koja je vezivala poklopac s donjim dijelom kovčežića (dim. 5,01×2,06 cm). Druga šarka je ili istrunula ili je jednostavno, odbačena (T. I, 2); srebrni okov za bravu u obliku diska, bez ključa, štančan je u formi reljefno izvedenih koncentričnih krugova, s nazubljenim vanjskim rubom. Ova tanka ploča – disk (promjer 6,01 cm) s otvorom za ključ u obliku velikog slova L (dim. 1,01×0,9 cm), bila je za drvenu masu kutije zakucana sa četiri srebrna čavlića, od kojih se ni jedan nije sačuvao (T. I, 3); srebrni tordirani držak (ručica) za nošenje kutije (raspon 5,9 cm; vis. 3,3 cm). Primjeri što ih donosi D. Gáspár imaju ručicu na gornjoj strani i mnogo su masivniji, a držak iz Konjević-Polja je manji i elegantniji.⁵⁷ Na ručici su se sačuvala i dva klina (T. I, 4) za pričvršćenje (ankerovanje) za poklopac. Po dužini tih klinova može se zaključiti da je drvena oplata poklopca imala osnovu debelu najmanje 4 cm; od toga je 1,09 cm korisna dužina klina i 1 cm dužina njegovog povijenog dijela. Očito je da su ostaci kutije, koji su se u vodi još i konzervirali, prilikom diobe plijena odbačeni. Na kutiji su bile aplicirane srebrene pločice s mitološkim (simboličnim) prizorima, o čemu ćemo posebno govoriti.

b) Zlatni nakit

Zlatni nakit je od svih nalaza najteže postradao, jer su prilikom “diobe” neki zlatni predmeti lomljeni i dijeljeni na manje dijelove. Sastojao se od osobnog nakita pokojnice. Koliko je utvrđeno, u osteoteci su se nalazili ovi zlatni prilozi:

1. Dječiji zlatni prsten s facetiranim proširenim ramenima. Na pravougaonoj podlozi (duž. 1,1 cm) sačuvan je okvir krune izveden u filigranu; uložak nedostaje ($r = 1,6$ cm; težina 6,2 g; T. II, 1).
2. Dječiji zlatni prsten s obručem trougaonog presjeka s proširenim i naglašenim ramenima, bogato ukrašen ugraviranim vegetabilnim motivom koji na ramenima čine

⁵⁶ Plin. nat. VII, 108; XIII, 3; D. Gáspár 1971., 1, 7-13. Cfr. CILV, 4057, VI 1600, VIII 2557-D. Gáspár 1971., 1, 7-11, sl. 15-20; cfr. Cic. off. 2, 52; Hor. sat. 1, 1, 67; Iuv. 1, 89; III, 143, 181; Colum. 8, 89 itd.

⁵⁷ Izgled kutije – kovčežića sačuvan je i na slici u kasnoantičkom spisu *Not dign. occ.* XI i XII. Bila je to službena kutija carinika zaduženih za *res largitionis*. Cfr. D. Gáspár 1971., 2, T. III. 10 i 16 i T. XIV, 20 i 26. To je prava *arca*.

po dva izdužena lista (čempres ili palma ?); u ovalnu krunu smješten je uložak u vidu geme od blijedoplavog blago ispucanog poludragog kamena možda opala s ugraviranim ukrasom. Prclazak u ramena naglašen je sa po dvije granule ($r = 1,7$ cm; težina 5,9 g; T. II, 1). Prsten predstavlja vrlo lijep primjerak zlatarske vještine i podsjeća na rajnski tip prstena. Analogno prstenje iz Bosne i Hercegovine datirano je od II/III do IV st.⁵⁸

3. Zlatna narukvica (armilla) u vidu zatvorenog obruča ukrašenog motivom vitice s volutama izvedenim u tehnici proboja (dim: $r = 6,3$ cm; šir. 0,8 cm; deblj. zlatnog lima 1,1 mm; težina 22,1 g; T. II 1).⁵⁹

Prema promjeru obruča može se zaključiti da su oba prstena pripadala mladoj osobi. Po narukvici se očito vidi da je to bilo žensko dijete. Na to ukazuju i naušnice, pa i drugi prilozi. Naše mišljenje istaknuto u uvodnom dijelu, da bi se moglo sumnjati u pripadnost narukvice ovoj grobnoj cjelini, ne stoji. Razlog zašto radnici nisu u početku govorili o njoj bio je, očito, drugi; htjeli su zatajiti ovaj lijepi i dragocjeni predmet. Da narukvica pripada istom nakitu kao i prstenje, potvrdila je i analiza zlata.

4. Šest nepovezanih dijelova zlatnog lanca (catena, catella). Osim tri manja fragmenta lanca, čije se izdužene karike vežu za poliedrične dijelove, sačuvana su i tri dijela listolikog oblika, od kojih je jedan formiran u vidu sučeljene dvije S-spirale, a druga dva od obruča ispunjenog S-spiralom dopunjenom granulama. Karike djeluju dosta masivno (veličina pojedinih karika varira između 2 i 3 cm; dužina sačuvanih dijelova lanca 7,5 cm; težina karika od 1 do 2,5 g, a ukupna težina svih dijelova oko 11 g; T. II, 2). Izgleda da su ostali dijelovi lančića, koji je po svojoj prilici služio kao i lančić za vrat, propali, jer ih radnici nisu predali. Zlatni lanac iz Gradine (Srebrenica) datiran je u III stoljeće.⁶⁰
5. Par zlatnih naušnica sa S-karikom i korpicom oko čijeg je otvora aplicirana filigrana žica; jedna karika nedostaje, kao i ulošci. Ostali dijelovi naušnica nisu otkupljeni, jer nisu bili poznati novi vlasnici kojima su radnici prodali pojedine dijelove (težina 3,2 g; T. II, 1). Naušnice ovoga tipa iz Bilimišta (Zenica) i Vida (Metković) datirane su u IV odnosno IV-V st., ali su zlatni primjerci ovih naušnica u okviru rimskog nakita poznati već u III st.⁶¹
6. Tri valjkasta dijela nakita od zlatnog lima sa po dvije rupice na obje vertikalne strane (vjerojatno za prikucavanje; jedna rastvorena, druga rastvorena i prelomljena (dim: vis. cjevčice 1,5 cm; šir. 0,8 cm; duž. rastvorene pločice 0,3 cm; vis. 1,5 cm; dimenzije fragmenata drugog dijela 1,4×1,4 i 1,4×1,4 cm) (T. II, 2).

⁵⁸ N. Miletić 1963., 6-7 i I. Čremošnik 1963., br. 23 (Šipovo), br. 35 (Gorica), br. 46 (Blagaj – Bos. Novi), br. 52 i 66 (Turbe), br. 107 (Šipovo).

⁵⁹ N. Miletić 1963., 5: I. Čremošnik 1963., br. 54. Kod svih zlatnih predmeta može se navesti jedino da se radi o zlatu čistijem od 18 karata, jer Kontrola mjera i dragocjenih metala u Sarajevu ne vrši mjerenje preko 18 karata.

⁶⁰ N. Miletić 1963., 5: I. Čremošnik 1963., br. 49 (Gradina, Srebrenica).

⁶¹ N. Miletić 1963., 9, br. 150 i br. 166; M. R. Alfoeldi 1957., 430 (na ovom upozorenju zahvaljujem N. Miletiću).

7. Zlatna prevlaka ovalnog oblika od tankog zlatnog lima; oštećena i deformirana; na gornjem ovalnom dijelu sačuvane su tri aplicirane kružnice u kojima su nekada, vjerojatno, stajali ulošci (dim: 2,6×1,9 cm; T. II, 2).
8. Tri zlatne zakovice, dvije lako deformirane (duž. 0,8-0,9 cm; T. II, 2).
9. Dva fragmenta tanke zlatne žice, lako deformirane (duž. 2,6 i 1,1 cm; T. II, 2).

Zlatni predmeti pod br. 6-9 nisu dio osobnog nakita, nego prilozi za poputbinu. Savremeni uzurpatori su blago podijelili na dijelove zbog mnogo realnijih potreba. Ni tako podijeljeni nisu svi ti dijelovi dospjeli u Muzej.

c) Srebrni prilozi

Srebrni prilozi čine najautentičniji i najbolje sačuvani dio ovog grobnog nalaza. Njihova je namjena različita: to su recipijenti za razne pomasti (balsama), zatim srebrne lamine s likovima raznih mitoloških bića, većinom likovi Gorgona; dva medaljona s likom Bele-rofonta, plemenitog i hrabrog junaka; pločica s likom Hipokampa; pločica – medaljon koji odgovara carskim portretima na novcu. Još su dodani kašika i pozlaćeni stilos, dakle, predmeti potrebni za jelo i pisanje.

10. Komplet srebrnih lončića sastavljen od tri sasvim iste posude valjkastog tijela s poklopcima u obliku konusa u čiji su profilirani i zarubljeni vrh usađene profilirane alkice (dim: vis. 10 cm; dub. 6,4 cm; r – 5,1 cm; debljina srebrnog lima 0,5 mm; T. III, 1, 1a). Poklopci prelaze vrh posudica za 0,8 cm. Sve tri posudice bile su pričvršćene na masivno trokrako zajedničko postolje, čiji su krajevi suženi prema krajevima završnim izvijenim jezičcima, za koje je bila zaletovana po jedna od posudica; uglovi naglašeni zrakastim urezima. Cijeli je komplet međusobno povezan sa po dvije nitne pri vrhu korpusa i sa tri lanca završena na oba kraja alkama (duž. 18,5 cm; gornje alke r – 1,5 cm); sva tri lanca vezana su za veliku alku (r – 4 cm) koja je služila za fiksiranje kompleta, odnosno za njegovo nošenje. Za glavne lance privezani su manji lančići (duž. 8,2 cm), završeni alkama, o koje su bile obješene pločice (lamine) s likom Gorgona (Meduza) i aplicirane (zalemljene) ispod profiliranog gornjeg ruba posude; jedna lamina nedostaje (dim: 2,5×2 i 2,5×2 cm). One su već bile odvojene kada su došle u ruke arheologa.

Kakva je bila prava namjena kompleta i šta se u ovim recipijentima nalazilo, teško je išta određeno reći. Poznata su dva slična predmeta – tzv. kadionica iz Silistrije (un encensoir à parfums)⁶² i “kutija s Eskvilina u Rimu za mirise” iz Projektinog trezora.⁶³ Da se ne radi o “kadionici” (encensoir, lat. turibulum) vidi se po tome što bi recipijenti u tom slučaju morali imati otvore kroz koje bi izlazio dim tamjana prilikom kađenja. Takve posudice bi morale imati i tanku staklenu oblogu (umetak) u svojoj unutrašnjosti, kada bi se u njima palio tamjan (lat. tus, ris; franc. encens). Samo je u jednom od naših lončića bilo osušenih ostataka neke

⁶² D. P. Dimitrov 1962., 36, sl. 4.

⁶³ E. Barbier 1962., 7-33, sl. 14.

materije (pomasti, balsamum), ali nije ispitano kakve. Vjerojatno se radi o mirisavoj mješavini eteričnih ulja i smola, koja se u balzamarijima prilagala uz pokojnike; koristila se i kao mast (melem) za liječenje rana (pisci je nazivaju dragomast), a posebno je služila u postupku balzamiranja pomoću aromatskih ulja i drugih konzervansa. Čini se da je najbliže istini mišljenje E. Barbiera koji kutiju s poklopca Projektine škrinjice opisuje kao "étui qui est triple et ne contient sans doute qu'un seul flacon par élément", a koju on naziva cassette à parfums".⁶⁴ Vjerojatno su se i u lončićima iz Konjevića nalazile razne pomasti koje su bile priložene kao poputbina. Očito se i u ovom slučaju radilo o "kutiji za pomasti".⁶⁵

Ako se nalaz iz Konjevića komparira s navedenim nalazima iz Rima i Silistrije, našu pažnju u prvom redu privlači sam sistem vješanja (odnosno nošenja) ovih lončića, pri čemu nalaz iz Konjevića naglašeno podsjeća na predmet koji nosi služavka s Pojektine škrinje. On je gotovo identičan nalazu iz Konjevića, a sastavljen je od tri metalne (srebrene) tube obješene na tri lanca. I u ovom slučaju posude se završavaju konusnim poklopcem s loptastim završetkom na vrhu, za koji su kroz alku pričvršćeni lanci. Sličan je i predmet s grobne (zidine) slike u Silistriji,⁶⁶ pa zaključujem da se u oba slučaja (Silistrija, Konjevići) radi o *identičnom* (ili vrlo sličnom) predmetu, o trodijelnom recipijentu namijenjenom funebralnom inventaru, što potvrđuje i položaj sva tri nalaza u grobnici.

O tome da li su ovakve posude s miomirisima i za života pripadale toaletnom priboru žene ne znamo ništa konkretnije. Funebralnu namjenu ovakvih recipijenata potvrđuju i likovi Gorgone zalemljeni na oblini posuda na kompletu iz Konjevića.⁶⁷

Ukupna težina kompleta srebrnih lončića vezanih lancima, s pločicama i trokrakim postoljem iznosi 307 grama.

⁶⁴ Takozvani Projektin kovčez (Brit. Mus.) dio je zlatnog nalaza s Eskvilina iz 1793. Njemu pripada "coffret du Projecta", za koji E. Barbier 1962., 22 kaže "étui qui est triple et ne contient sans doute qu'un seul flacon par élément", a koju on naziva cassette à parfums (fig. 14)". Po istom autoru to je, u stvari, "cassette a parfums" (ibid., s. 26). Slična posuda, ali od alabastera, bila je nađena u grobu Tutankhamuna, kao i dvostruke posude od zlata, a neke i od stakla, u kojima je nađeno i ostataka pomasti od kojih je poznat sastav (ingridijenti); cf. Tutankhamun, katalog izložbe, Hannover, 1981., 100-103, sl. 23 (Doppelgefaess; H. 16 cm, B. 0,8 cm, T. 4,3 cm, upotrebljen kao "Salbenbehälter") i 156-157, sl. 49 ("Salbentopf mit Loevendeeckel", Alabaster – Kulzit; H. 26,8 cm, r = 12 cm).

⁶⁵ Po izgledu i po materijalu (drvo) najbliža joj je *capsa* (capsella, capsula, Plin. nat. XVI, 84; Catull. LXVIII, 36) korištena samo za nošenje knjiga (role papirusa, svici); cf. D. Gáspár 1971., 2, sl. 6, 7, 9.

⁶⁶ D. P. Dimitrov 1962., 36, sl. 4. Sasvim mu je sličan "lončić za lijepak" za hvatanje ptica; cf. H. Stern 1981., 453, T. XXIV, 66b.

⁶⁷ Na srebrene balzamarije iz Konjevića podsjeća i tzv. *krizmarij* (lat. Chrismarium ili chrismatorium od grčke riječi khrisma) – posuda u kojoj se čuva ulje krizme. Nekada su to bile cilindrične posude, ukrašene reljefima (neogotika). Od XVII st. to su *tri* manje cilindrične posudice s poklopcem, obično od srebra. Sadržavale su oleum sanctum (O), oleum infirmorum (I) i sanctum chrisma (C); cfr. A. Bađurina 1979., 355, sa dvije gravure.

11. Srebrene pločice kvadratičnog oblika (lamina) – ukupno šest lamina; od toga su četiri s likom Gorgone, jedna s predstavom Hipokampa i jedna sa carevim portretom. Sve su lamine, za razliku od većih ikona s likovima božanstava, manjih dimenzija (2,6×2,6 cm). Prikazane su glave tzv. Lijepih Meduza, simbola lunarnog mita,⁶⁸ u okviru izvedenom u pseudogranulaciji. Rimska carska umjetnost prikazuje Gorgonu, zapravo Meduzu, kao lice patničkog izraza. (T. III, 2, 2a, 2b; T. V, 1).

Pločica s likom Hipokampa (lat. Hippocampus), s glavom konja i zmijskim repom, bez krila, je nešto drugačijih dimenzija (2,6×2,4 cm); na uglovima su bile rupice za čavlice za prikucavanje (desni rub oštećen; T. V, 3). Kod Etruraca javlja se i na nadgrobnim spomenicima, kao i kod Rimljana, vjerojatno kao simbol Neptuna i kao pokrovitelj decembra.⁶⁹ Hipokampi, grifoni i slične fantastične životinje prenose duše na zvijezde.

Sve četiri pločice s Gorgonama imaju na uglovima rupice za čavlice kojima su bile prikucane za drveni predmet, dvije na sva četiri ugla, a dvije na dva na desnoj strani (lijeva strana oštećena). Nećemo pogriješiti ako ih smjestimo na poklopac drvene kutije. Meduzama se, naime, pripisivala apotropejska moć. One su, u stvari, mitološke alegorije. U simbolici posmrtnog kulta Meduza je povezana i sa simbolikom Mjeseca, naročito u orfičkim misterijama.⁷⁰

Ovoj grupi srebrnih pločica pripada i srebrna lamina sa likom koji odgovara carskim portretima na novcu (2,6×2,4 cm; T. V, 2). Prikazan je lik vladara muževne dobi, s gustom kuštravom kosom i bujnom, njegovanom, punom bradom, izražajnog nosa, bez lovorova vijenca, kakav odgovara razdoblju carske ikonografije Antonina i Severa, od kojih su se posljednji sami identificirali s Antononinima. Lik cara smješten je u ovalni ram, izveden u pseudogranulaciji, a zatim u kvadratni, izveden u istoj tehnici, i vanjski samo plastično naglašen. U

⁶⁸ O Meduzama usp. M. Suić 1965., 91-128, sl. 1-18, posebno S. 108: imaju "krila poviše glave i zmijsku ogrlicu u čvoru ispod podbratka". Čini se da Gorgone – Meduze iz Konjevića imaju kosu (frizuru) stiliziranu u obliku zmija. Inače, Meduze iz Konjevića međusobno su vrlo slične, a manje razlike su posljedica samog procesa tještenja. Po tome izgleda da su izrađene u istoj officini. Iz Bosne i Hercegovine poznate su Meduze iz Šipova (D. Sergejevski 1952., 50 ff. 55 ff, T. III, sl. 1 – antefiks na nadgrobnom spomeniku) i iz Višića (I. Čremošnik 1965., 167 ff. T. I, sl. 7 – antefiks s villae rusticae).

⁶⁹ "Hipokamp je vjerojatno simbol Neptuna koji je po svoj prilici morao postojati i na ovoj solarno-lunarnoj simbolici, jer je i on (tj. Neptun) pokrovitelj jednog mjeseca (obično prosinca)". navodi u pismu od 2. XI 1984. N. Cambi. To bi bila i jedna od neizravnih potvrda da se ovaj simbolični kalendar nije sačuvao u cijelosti, bilo zato što takav nije bio od početka, ili, možda, zato što je jedan dio propao prilikom "džobe blaga". Hipokamp (Hippocampus, grč. hippokampos), mitska životinja koja ima prednji dio tijela konja, a riblji rep, pojavljuje se kao nakit od mikenskog doba sve do rimske umjetnosti; čest je na mozaicima; ELU 2, 1962., 538; v. W. H. Roscher 1884.-1886., I, 2, col. 2673-2677, sa tri slike (Hipokamp vuče Neridu) i A. Rich 1861., 319 sa crtežom. Godine 1959. otkopan je na Ilidži kod Sarajeva i mozaik s likom hipokampa što ga je zajahao krilati Erot; usp. E. Pašalić 1959., 123, T. II. Javlja se kao ornament i na steli iz Kiseljaka: usp. D. Basler 1976., 88, sl. 5.

⁷⁰ D. Basler, v. bilj. 130.

uglovima kvadratnog polja smješten je motiv polumjeseca sa zvijezdom, a duž vertikalnih strana valovnica završena kuglicom na gornjoj strani (asocijacija na zmiju). Na uglovima su bile rupice za prikucavanje na podlogu.

Carški se kult u prva tri stoljeća carstva nalazio u centru religije. Svaki car je imao i svoje zaštitno božanstvo: Jupiter, Diana, Dea Roma, Herkules, Isis, itd. To se od vremena Konstantina Velikog izmijenilo, ali nije iščezlo. I crkva je svakom vjerniku kršćaninu stavljala u dužnost da poslije Boga na prvom mjestu poštuje cara, a njegova je, opet, dužnost bila da čovječanstvo privede Bogu. Iako su se i u to kasno doba koristile i stare mitološke scene, bilo je to bez stvarnog religioznog uvjerenja. U svakom slučaju, mora se u tom tražiti i izvjesna ideološka pozadina koja je, očito, proizlazila iz neke aktualne povijesne ili društvene situacije. Pojava likova careva i carskog kulta na kovčežićima u Panoniji je uobičajena i relativno česta pojava: car na konju (npr. Intercisa No. 9), car u trijumfalnoj carskoj povorci iz Ságvára,⁷¹ gdje se na okovu medaljonskog stila dva puta ponavljaju likovi Gorgona, cara i apostola Petra i Pavla i izmjenjuju s biblijskim scenama (Danijel, Mojsije u pustinji, Čudo u Kani, i dr.). Čini se da je i na medaljonu iz Szentendre bio prikazan sadržaj vezan za carevu ličnost – bitka kod Milvijskog mosta – ili, po drugom tumačenju, oznaka za VOTA PUBLICA s natpisom Invicto Constantino Felic...ati. Po A. Radnótiju, carev portret (na navedenom okovu iz Intercise) može se komparirati s kontornijatima kovanim sredinom IV st.⁷² Na jednom drugom okovu iz Intercise na medaljonu je prikazan car na tronu, predstava Constantinopolisa i Dobrog Pastira, a na onom iz Pečuha (vjerojatno iz Daruvara, antičke Aquae Balissae = municipium Iasorum) prizori iz Jupiterova života s personifikacijama Carthago, Constantinopolis, Ro[ma], Nicomed[ia], Siscia.⁷³

Međutim, sve su to primjerci iz kasnijeg vremena. Nalaz iz Konjevića stariji je za oko 150 godina i pripada još shvatanjima ranog mnogobožačkog carstva.

Lik cara na lamini iz Konjevića podsjeća na Marka Aurelija iz njegove 38. godine života,⁷⁴ ili na Septimija Severa, s tim što Sever uvijek na novcima ima i lovorov vijenac.⁷⁵ Ovome još valja dodati da glava Meduze (en face), s dugim uvojcima, izrazito podsjeća na Meduzu na novcima Septimija Severa iz 201.-202. godine.⁷⁶ Međutim, N. Cambi u carskom liku prepoznaje Septimija Severa, "i to tip portreta sa srpastim pramenovima na čelu", te zaključuje da se "smatra da je

⁷¹ D. Gáspár 1971., 16. sl. 44 (Intercisa br. 9); 21 (Intercisa br. 41); 23, sl. 92 (Pécs br. 55); 24. sl. 93 (Sávgár br. 57) i 25, sl. 96 (Szentendre br. 60). Cfr. A. Radnóti 1957a., 275, 291.

⁷² A. Radnóti 1957a., 291.

⁷³ D. Gáspár 1971., 23 ff, sl.92 (Pécs). Objašnjenje navedenih prizora, ibid. 35-36. Carski portreti na malim medaljonima poznati su u Panoniji iz III st.. A. Radnóti 1957a., 275.

⁷⁴ P. R. Frankc. U: M. Hirmer 1961., 16, 17, br. 25a i 26a. sl. 25 i 26; aureus 7,29 i 7,26 g, Aurelius Caesar Aug. Pii f. Datiran je: tr. Pot. XIII cos II Usp. i Markov konjanički spomenik iz Rima (ibid.). Carev lik podsjeća na Klodija Albina. Severova suvladara (196.-197.).

⁷⁵ Coh. 312; RIC 311; cfr. i Coh. Septimins et Caracalla 8 (208).

⁷⁶ BMC No. 355 i 356.

nastao na početku njegova vladanja oko 193., ali se javlja i kasnije”.⁷⁷ Već same stilske konkordancije, posebno izgled careve brade i kose, kao i cijeli koncept carskog lika, govore na vrijeme na prijelazu iz II u III stoljeće. I inače je poznato da su garniture sličnih pločica često kopirane prema novcu, čime se objašnjava i postanak medaljanskog stila u Panoniji. Primjerci malih medaljona iz Panonije tek su iz IV stoljeća.⁷⁸

12. Medaljoni s likom Belerofonta ili samo nadahnuti sudbinom ovog heroja. Veći je medaljon bio, očito, prikucan na kovčežić, što potvrđuje osam rupica za čavle, najvjerojatnije na poklopcu drvene kutije. Ova scena, obično, kao i u ovoj prilici, dolazi bez organske povezanosti s ostalim sadržajima na ukrasu kutije.⁷⁹ Manji medaljon s likom Belerofonta mogao je biti priložen uz lončiče s pomastima ili, možda, položen u kovčežić s nakitom, jer na njemu, u sačuvanom obliku, nema tragova rupica za prikucavanje (vidljivi su mjestimično tragovi lomljenja rubnih dijelova medaljona). Razlika je u tome što je veći medaljon (4,2×4 cm; T. IV, 1) bio otisnut na kvadratnu, a manji na pločicu kružnog oblika (r – 3,5 cm; T. IV, 2). U oba slučaja figuralna scena uokvirena je sa po dva koncentrična kruga, od kojih je vanjski jednostavna plastična traka, a unutarnji izveden u imitaciji granulacije. Na isti način uokvirene su i kvadratne pločice s Gorgonama, Hipokampom i carevim likom, što, možda, govori da su obje vrste ovih emblema izradene u istoj radionici.⁸⁰

Razlika između ova dva prikaza Belerofonta očita je već na prvi pogled. Pravi Belerofont (Bellerofontes, grč. Bellerófontēs) jaše krilatog Pegaza, dok na većoj lamini (kvadratnoj) konj nema krila.⁸¹ Na kvadratnoj pločici Belerofont je prikazan u trku nalijevo, u času kada kopljem probada neku zvijer, vjerojatno lava. Slična je scena prikazana i na manjem medaljonu, ali je ikonografski riješena drugačije. Pegaz je prikazan u trku nadesno, dok su pod konjem na zemlji dvije životinje; uz Himeru je prikazan i neki gmaz (kameleon?). To je istinski Belerofont, heroj iz korintskog mita, unuk Sizifov. Kada je htio uzletjeti i na sam Olimp, sijelo bogova, njegov ga do tada pouzdani Pegaz zbací, pa je Belerofont poginuo, kako pjeva Pindar. Želio je ono što smrtnicima nije suđeno, pa ga zato kazniše bogovi. Belerofont je alegorija vječnosti i smrti. U mnogobožaćkom svijetu Belerofont nije uživao poseban kult. Spomenici su mu rijetki. U većem se broju javljaju tek na okovu kovčežića za nakit. To je omiljeni motiv i u krugovima ranog kršćanstva, dok je prije toga bio vezan za solarnu teologiju, kako to potvrđuje i

⁷⁷ Pismo N. Cambija od 2. XI 1984.

⁷⁸ A. Radnóti 1957a., 271, 275.

⁷⁹ A. Radnóti 1957a., 274.

⁸⁰ Za prizor na četvrtastoj (većoj) pločici N. Cambi kaže: “vjerojatno car u lovu na lava, što je uobičajeni motiv na rimskim sarkofazima i na drugoj nadgrobnoj i trijumfalnoj simbolici.”

⁸¹ O Belerofontu vidi W. H. Roscher 1884.-1890., I, 1 col. 757-774; cfr. E. Hamilton 1962., 160, 161, 359. Jedan bronžani medaljon s predstavom Belerofonta na Pegazu potječe i s Mgorjela (Čaplina) – Belerofont ubija Himeru, datiran je u IV st. (N. Miletić 1963., 5; 1. Čremošnik 1963., br. 128; r – 4,3 cm).

primjerak iz Konjevića. Zapravo, on je Sunce koje ubija Himeru, koja u solarnom ciklusu personificira zimu.⁸²

Za razliku od scene u kojoj Belerofont ubija Himeru uz pomoć krilatog Pegaza, na većoj, kvadratnoj pločici radi se o posve drugačijoj ikonografiji: prikazan je jahač na običnom konju, bez krila, koji u trku nalijevo kopljem probada lava koji leži na zemlji. Po ratnom plaštu (paludamentum), koji jahaču viori iza leđa, vidi se da je to sam car. Lov na lavove bila je omiljena carska zabava. Simbolika lova često je vezana za sepulkralne spomenike. Često, kako smo već rekli, dolazi bez veze sa ostalim sadržajem na kovčežiću.

Oba reljefa su data realistično, odnosi ploha i volumena su kontrastni, ali izražajni kod većeg "medaljona". Majstor je i te scene, očito, kopirao s novca, čime se objašnjava i postanak medaljanskog stila u Panoniji, kako smo već iznijeli. U Panoniji su česti medaljoni s likovima Gorgona, Belerofonta i Konjanika, ustvari cara, koji simbolizira carsku pobjedu nad neprijateljem. Primjerci iz Konjevića, sva je prilika, idu u ranije doba medaljanskog stila.⁸³

13. Srebrene pravokutne pločice (lamine, emblemata). To su reljefni, obično uokvirani prikazi utisnuti na laminama bronce, srebra, pa i zlata, ili izvedeni na mozaiku. Lamine iz Konjevića pripadaju srebrnoj oplati drvene kutije, od koje se sačuvalo pet pločica što cijelih što fragmentiranih, ali bi se moglo zaključiti da ih je bilo i više.⁸⁴ Bile su čavličima zakucane na prednjoj strani drvene kutije – kovčežića. Bile su to, u stvari, ikonice (eikones) utisnute metodom tiješnjenja na tankom srebrnom limu i prikucane na drvenu osnovu kutije (arca). Obično su te ikonografske mitološke scene bile ukomponirane u polja postavljena u metopa poretku. Iz nalaza nije jasno jesu li sačuvane scene bile utisnute na jednom sadržajno povezanom foliju lima, ili je bilo i pojedinačnih, odvojenih lamina. Do nas su doprle samo dvije "slike" povezane na istom foliju, dok je identična kompozicija nađena rastavljena u tri pločice. Izgleda da je bar pet pločica pripadalo jednoj garnituri. Možda su dvije ikonografski povezane garniture lamina bile u dva horizontalna reda pričvršćene na prednjoj strani kutije, ali o tome ne znamo ništa pouzdano, iako zaključke možemo izvoditi na osnovu analogija. Ikonografija lamina iz Konjevića dosta je jasna "i u globalu ide na solarno-lunarne simbole i ikonografiju mjeseci i sezona".⁸⁵ Forme pojedinih pločica sa scenama se razlikuju; kod lamina 13 a i b (T. V, 4, 5) prikazani su mitološki sadržaji i figure u edikuli (2),

⁸² D. Gáspár 1971., 33 ističe da je Belerofontova kršćanska interpretacija općenito poznata i za nju kaže "er besorgt die Allegorien der Ewigkeit und des Todes". M. Simon 1966., 889 ff. dovodi ga u svezu sa solarnom teologijom. Njegov je zaključak "dass Bellerophon die Sonne sei, welche die Chimaere toetet, also den Winter verjagt".

⁸³ Prikazi Belerofonta su u Panoniji, prema A. Radnóti (1957a., 274), prošireni kr. III i poč. IV stoljeća.

⁸⁴ Vidi bilj. 6. Kod poslovođe K. Tomića je, navodno, ostala i jedna srebrna lamina s ikonografskim sadržajem, a druga kod nekog nepoznatog čovjeka. V. i bilj. 114.

⁸⁵ Iz pisma N. Cambija od 2. XI 1984. Pojedine scene se mogu komparirati kod A. Radnóti 1957a., 241-363 (v. table) i D. Gáspár 1971./2, T. XXXVI, XLVIII, XLIX, LI, LIV itd.

nad kojima je pravougaoni friz, podijeljen u tri trokutna polja, tako da dva čine zabate nad edikulama, dok pločice 13 c, d, e (T. V, 6 i T. VI, 1, 2) nad edikulama imaju pravokutne pločice. U njima su prikazane životinje u trku, tj. simboli vezani za ikonografske scene. To znači da se ikonografski ukras sastojao od dvije vrste (serije ?) lamina. Edikula ja prikazana shematično, u okviru izvedenom u pseudogranulaciji i bez pravog arhitektonskog oblika. Analogije susrećemo u Panoniji, ali one najvećim dijelom pripadaju IV st., dosta su mlađe od nalaza u Konjevićima, pa rub granula ima ulogu okvira, a ne edikule. To vrijedi i za pločice iz Novalje iz sredine IV st. sa kršćanskim sižeima. Edikulu susrećemo još i na laminama iz Tekije (Transdierna), nešto većim i starijim, s tom razlikom što je na njima edikula prikazana na realističan način, sa stupovima, kapitelima, akroterijama itd.⁸⁶ Samo je jedna edikula iz Tekije shematizirana, i to ne u okviru od granula, nego presavijanjem srebrnog lima.⁸⁷ Kao najbližu analogiju edikulama iz Konjevića možemo navesti jednu figuralnu kompoziciju (amulet) iz Zadra, zapravo njezin kalup s likom Serapisa, u edikuli, koji je služio kao amulet.⁸⁸

Više sličnih (sličnih po namjeni, ne po sadržaju i obliku) pločica od metalnog lima otkriveno je i u helenističkim grobnicama u nekoliko balkanskih oblasti, u zemljama Dasareta i Labijata, i kod ilirskih Daorsa i Japoda, od kojih su posljednji već bili pomiješani s Keltima, po mišljenju Strabona (IV, 6, 10: *Iapodes, permixta iam Illyriis et Galis gens ...*).^{88a}

Ikonografski prikazi tema unutar edikula obično su dati na realističan način, s tijelom en face i glavom u profilu, s naglašenim kontrastom između plošne pozadine i volumena prikazanih likova, što ističe njihovu punu reljefnost. Stvarni poredak figura – personifikacija na kutiji nije nam poznat, iako bi to, s obzirom na njihovu sadržajnu cjelinu, bilo korisno znati, ukoliko se radilo o jednoj tematskoj cjelini. Vjerojatno su pojedine pločice bile poredane po mjesecima.

- 13a. U lijevoj edikuli, s pogledom na lijevo, stoji muško golo božanstvo, atletskog izgleda s naglašenom muskulaturom. Lijeva noga je povučena u stranu, a težište prebačeno na desnu. Nije posve jasno što božanstvo ima na glavi. Vjerojatno je to bujna kosa s vijencem. Božanstvo je prikazano kao mladoliko, u punoj snazi. Desnu je ruku ispružilo naprijed i prema dolje; u njoj drži snop munja; lijevom se rukom, presavijenom u laktu, oslonilo na dugi štapić (skeptar), preko ramena mu je prebačena *egida*, štiti od kozije kože. Sasvim dolje, ispred desne noge, prikazan je orao raširenih krila (desno oštećeno od čavla), okrenut glavom ka božanstvu. U frontonu iznad ovog prikaza prikazan je ponovo orao, sa glavom okrenutom na suprotnu stranu od orla u edikuli. Uz lijevi rub edikule, pri dnu i

⁸⁶ Đ. Mano – Zisi 1957., 33-39, T. XXIII-XXVIII. Cf. A. Badurina 1976., T. XV (Paulinusov relikvijar iz Trier), T. XVI i T. XVIII (Relikvijar iz Intercise, muzej u Mainzu inv. br. 0-4253 i 0-4564) i T. XVII (Relikvijar iz Bonna, inv. br. 1697).

⁸⁷ Đ. Mano – Zisi 1957., 37, T. XXVI.

⁸⁸ M. Suić 1965., 97 ff., sl. 5.

^{88a} M. Garašanin 1976., 273-283, posebno 279 i bilj. 31.

u visini glave božanstva, vidljive su rupice za čavle. Sasvim je sigurno da božanstvo na opisanoj lamini predstavlja Zeusa – Jupitera, kao i na okovu iz Intercise, otkopanom na groblju iz IV st.⁸⁹ Njegovi su atributi orao sa krunom besmrtnosti⁹⁰ i skeptar u lijevoj ruci. Na glavi mu je vijenac sa kojeg niz vrat pada traka, kao i na kutiji iz Intercise, na kojoj se identična mitološka tema ponavlja dva puta.⁹¹ Orao je ptica besmrtnosti, odnosno Sunca, sa krunom besmrtnosti.⁹²

U desnoj edikuli identičnog oblika prikazano je golo žensko božanstvo, poluizdignutih ruku, okrenuto nalijevo, s ogledalom u desnoj ruci. Pored boginje stoji mali krilati genij (erot) s upaljenom bakljom – Phosphoros okrenut božanstvu. Figura boginje “očito je nastala kombinacijom jedne muške figure kojoj su samo prerađeni genitalni organi” smatra N. Cambi. Pred nama je boginja ljubavi i ljepote Afrodita – Venera. “Njene su karakteristike priprema toaleta (gleda se u zrcalu), a do nje erot koji joj pomaže u uređivanju (vjerojatno dodaje pomasti). U zabatu (iznad edikule s Jupiterom, I. B.) je orao, Jupiterova ptica, a iznad Venere luna i zvijezde.”⁹³ Na gornjoj pločici, u srednjem polju između frontona, uz polje nad Jupiterom prikazan je zec u trku na lijevu stranu,⁹⁴ a uz polje nad Venerom grana, vjerojatno, mirte (lat. murutum, grč. myrton – bobica mrč(k)e, poznata i kao začín), koja joj je bila posvećena. U uglovima pločice bila je smještena jedna zvijezda (lijevi ugao oštećen; možda napukao još prilikom prikucavanja, jer se na tom mjestu nalazio još jedan čavao), simbol Sunca. Po jednom kasnijem mitu, Afrodita se rodila iz morske pjene (aphros) kod Cythere, odakle ju je blagi zapadnjak (Zephyrus) prenio na Kipar, po čemu se Venera naziva i *Cipria* (Kipranka). U starom italskom kalendaru bio joj je posvećen mjesec travanj kada cvjetaju biljke. Prvog aprila se slavila svetkovina Veneralia u njenu čast, dok je njen dan bio petak – dies Veneris.⁹⁵ No, prema ari iz Gabija, Venera

⁸⁹ D. Gáspár 1971., 19, br. 25, sl. 62 (brojevi 9-44b su svi iz Intercise = Dunapentele = Dunaújváros); N. Cambi, pismo od 2. XI 1984.

⁹⁰ F. Cumont 1966., 154, 240, 336. Ovu astrološku koncepciju potvrđuju i brojni spomenici Kastora i Poluksa (Dioskura) koji imaju kosmičko značenje (F. Cumont 1966., 72).

⁹¹ D. Gáspár 1971., 17, br. 12, bilj. 152, sl. 47. Cfr. A. Radnóti 1957a., 244, 267, 289, 324 ff., sl. 60.

⁹² O Jupiteru u Bosni i Hercegovini vidi: V. Skarić 1928., 101, T. II; D. Sergejevski 1956., 31, br. 52, 53; K. Patsch 1914., 192, sl. 79; V. Paškvalin 1963., 138-141. Cf. V. Hoffiller – B. Saria 1938., br. 6; Lj. Zotović 1966., 39. Cfr. W. H. Roscher 1890.-1897., II, 1, col. 618-762; E. Hamilton 1962., 19-22. O orlu kao Jupiterovoj ptici besmrtnosti cf. F. Cumont 1966., 336, T. XXXVII. 1: heroizirani dječak se podupire na orla apoteoze (aigle del l'apothéose) i 97, n. 2; 240, n. 5; 337, 437, n. 2 i 458, kao i T. XXXVII, 2 i T. XXXVIII.

⁹³ N. Cambi, pismo od 2. XI 1984. Inače, ogledalo je slika duše, ali i Venerin simbol. Cfr. D. Gáspár 1971/2, T. IX, sl. 18, 19 i 20 na kojima su prikazani likovi pokojnika s ogledalom u jednoj i kovčežićem u drugoj ruci. Na T. X, sl. 21 i 22 slični, ali mitološki prikazi, a na T. XI, sl. 23, 24 i 26 funebralni prizori; svi na T. X i XI s prikazom – kutije (arca).

⁹⁴ Zec je simbol plodnosti. Često je asociiran s proljećem i temama obnove života. O prikazu zeca na okovu kovčežića i inače usp. bilj. 97. Zec je simbol septembra, ali i oktobra (H. Stern 1981., 460, 470).

⁹⁵ W. H. Roscher 1884.-1890., I, I col. 390-419; cfr. E. Hamilton 1962., 28 ff. i passim; v. sl. 173-176.

je "simbol mjeseca svibnja",⁹⁶ što je, vjerojatno, kasnija tekovina rimskih ilustriranih kalendara. U Rimu su već rano Veneru izjednačili s feničkom Astartom i grčkom Afroditom. Umjetnost je prikazuje kao boginju vanredne ljepote, kao što je Afrodita Milonska (Louvre, Paris). Ukupna dimenzija ove garniture pločica je 5,2×4,8 cm.

- 13b. Potpuno identična pločica s istovjetnim prikazima, koja je bila nadena rastavljiva na tri dijela (dim: 5,2×4,8 cm) djelomično oštećena.⁹⁷
- 13c. U donjem dijelu kompozicije na pločici (dim: 2,8×4,8 cm; T. V, 6) prikazana je ženska figura odjevena u haljinu s rukavima koja joj pada do zemlje. Kroz trodijelnu transparentnu tkaninu, na kojoj se jasno razabire predivo, ističe se vitka figura i zaobljene grudi boginje. Okrenuta je nalijevo, kao i sve ostale figure ovog friza. U cijeloj figuri osjeća se jedinstven stil kojem ritam daju likovi lava i jarca u trku. Na glavi boginje je vijenac, a kosa kao da je počešljana "u punđu" (crobilos ?). Preko ruku duboko joj pada lebdeći plašt (velo), koji se iznad glave formira u obliku nebeskog svoda. Boginja u rukama nosi dvije goruće baklje. U gornjem pravokutnom dijelu pločice prikazana je figura lava u trku nalijevo, a u slobodnom prostoru iznad lava je mladi Mjesec. Lav je, inače, zodijački znak, jedan od dvanaest zvijezda uzduž sunčeve ekliptike. Lava su Rimljani smatrali simbolom mjeseca srpnja (jula), odnosno augusta (i jednog i drugog), već prema raznim varijantama.⁹⁸ Lamina je na desnoj strani oštećena,

⁹⁶ N. Cambi, pismo od 2. XI 1984.

⁹⁷ U zabatu je Jupiterova ptica orao (orao kao solarna ptica, često i s krunom besmrtnosti u kljunu, koja prenosi duše do zvijezda; F. Cumont 1966., 154, 162, 240), a u desnom uglu zec. Zec je prikazan i na objektu mauzoleja u Trbušću (Zakmur) kod Foče; mauzolej je bio ukrašen reljefima Tritona koji, kao i Sirene, personificiraju povoljne vjetrove koji nose duše u gornje sfere (F. Cumont 1966., 147 ff.) te prikazom zeca koji skače na veliku košaru punu grožđa, dok ga erot, krilat genije, hvata za uši (v. i bilj. 94). U pitanju je antička simbolika, pa D. Sergejevski (1944., 2-5, sl. 3) zeca dovodi u vezu s kultom Dionisa, a vezan je za zagrobni život. Iako se D. Sergejevski koleba da li se tu radi zaista o simbolu ili običnom ornamentu, malo dalje i sam potvrđuje da zec iz Trbušća ima simboličan karakter. Naprotiv, za isti motiv na steli iz Breze (ibidem, 14-16) za zeca u rukama djeteta ne smatra da ima taj karakter; tu je zec samo omiljena životinja u dječijim rukama. I na okovu kutija iz Fenépuszta i Kisárpása (D. Gáspár 1971./2., br. 46 i br. 50). obje sa prizorima bakhičke povorke (Thiasos) i godišnjim sezonama, na prvoj metopi vidimo čovjeka sa srpom u desnoj ruci, s tom razlikom što mu je ruka spuštena, a u našem slučaju uzdignuta, dok je na četvrtoj metopi prikazan čovjek sa zecom u desnoj ruci. Sličan sadržaj se ponavlja i na drugoj ploči okova s malim razlikama, dok su dva ostala okova bila pokrivena scenama godišnjih sezona. U toku II svjetskog rata okov je uništen, ali se sačuvala dokumentacija. I na okovu iz Kisárpása vidimo istog čovjeka sa zecom u desnoj ruci i zastavom (?) na lijevom ramenu. Oba okova su pripadala kutijama IV st. I na ovom okovu se primjećuje srp u ruci, ali je figura, uglavnom propala. Usp. D. Gáspár 1971., 22, T. LI, sl. 81-83 i 23, T. LV, sl. 87 i 88. I na kalendaru iz 354., zvanom Filokalov, kao simbol mjeseca oktobra javlja se genre scena – erot stavlja u košaru ulovljenog zeca; v. H. Stern 1981., 460, T. XXX, 78 i XXXIII, 90. To je sezona lova na divljač i ptice. O simbolici zeca vidi i bilj. 94.

⁹⁸ Sličnu kosu imaju Dijana na poprsju koje se čuva u Britanskom muzeju i Apolon Belvederski u Vatikanu. Kao boginja Mjeseca s bakljom i lebdećim velom, prikazana je i na jednom antičkom mramoru koji reproducira E. Hamilton 1962., 241 ("Diane au flambeau"). Njene su predstave

dok su na lijevoj sačuvane tri rupe od čavla. Neizvjesno je koja se od djelomično sačuvanih ikonica nalazila uz njezin desni rub.

Na lamini je prikazana božica Dijana s buktinjama u rukama (Diana Lucifera), božica Mjeseca, polivalentni kult kakav se formirao kontaminacijom s drugim kultovima.⁹⁹ Kao božica Mjeseca Artemida je imala više raznih atributa, među kojima je i Lucifera. Na Tauridi su joj u stara vremena prinosili i ljudske žrtve, a pod imenom Ifigenija poštovana je u mnogim mjestima, u Brauronu u Atici pod imenom Brauronija.¹⁰⁰ Kao Diana Lucifera u rukama drži plamenove.¹⁰¹ Na jednom staklenom privjesku iz Salone prikazana je sa dvije baklje. I u ovom slučaju baklje određuju Dijanu kao božicu Mjeseca, upravo onako kako joj se obraća Glasnik u Euripidovoj tragediji "Ifigenija u Aulidi": "Zeusa kćeri, zvijezdama krvnice, što obnoć svjetlo širiš, sipaš nam".¹⁰² Naša Dijana iz Aequuma ima obje baklje, ali nema vela.¹⁰³ Sličan motiv je i na fresci iz Casa del Poeta tragico u Pompejima.¹⁰⁴

Tri dosada navedena božanstva "obično su simboli lipnja (Jupiter), svibnja (Venera) i srpnja ili kolovoza (Dijana)".¹⁰⁵

- 13d. Lamina s likom muškog božanstva, sačuvana u dva oštećena fragmenta (dim: 2,4×3,9 cm; T. VI, 2). Prikazan je lik mladolikog i atletske razvijenog boga koji "ima radijalnu krunu oko glave i bič u rukama ..." N. Cambi u njemu prepoznaje sasvim jasno Heliosa, rimskog Sola. Sol jutrom izlazi iz Oceana i u svom se sjajnom četveropregu penje uz nebo. Navečer opet silazi u Ocean (tu su Helijeve kapije) i ulazi u mrak. To je slika dnevnog kruženja Sunca. Noću nastavlja put u zlatnom čamcu i obilazi Zemlju oko sjeverne polulopte. Ujutro se opet vraća u svoj dvor na istoku. O Helijevim sunčanim kolima i o njihovom nebeskom i "podzemnom" kruženju Homer još nije znao ništa. Kasnije je Helije, sin Titana Hiperiona, bio izjednačen s Apolonom, bogom Sunca, koji sve vidi i koji je prvi ljude naučio vještini medicine. Rimski Sol je identičan s Helijem; on je simbol vidljivog puta Sunca među zvijezdama, koji prolazi kroz 12 zodijskih zvijezda. Njegov zodijski znak je lav, simbol mjeseca jula ili augusta (i jednog i drugog,

---

vrlo raznolike, pa čak i kontradiktorne. Najčešće se prikazuje kao lovkinja s lukom i tulcem, a kao Dijana iz Versaja s nazubljenom krunom na glavi (H. Stern 1981., 440, T. IX, 24). Sama riječ *crobylos* (grč. *crōbýlos*, Thuk I, 6; lat. *crobylus*, Tert. virg. vel. 10) znači "grba", odatle "čuperak, pramen, perčin", odnosno "punda", po uzoru na drevne Atenjane.

⁹⁹ O ikonografskim prikazima pojedinih sezona i mjeseci kod Rimljana raspravlja H. Stern 1981., 432-475, T. I-XXXIX. Usp. i L. Laurand 1934., II, 488-492 u poglavlju "Calendrier romain."

¹⁰⁰ O Artemidi - Dijani cf. W. H. Roscher 1884.-1890., I, I, col. 558-608; E. Hamilton 1962., 26 ff.

¹⁰¹ Analogije: Dijana iz Kapitolinskog muzeja, koja ima samo jednu baklju i lebdeći veo iznad glave, za razliku od Dijane iz Čitluka kod Sinja (Aequum); cf. N. Cambi 1985., 415-433. posebno ss. 426-432.

¹⁰² N. Cambi 1980., 91 ff., sl. s. 93.

¹⁰³ N. Cambi, pismo od 2. XI 1984.

¹⁰⁴ N. Cambi 1980., 91.

¹⁰⁵ N. Cambi, pismo od 2. XI 1984., a prema H. Sternu 1981., passim.

već prema raznim varijantama).¹⁰⁶ Figura je okrenuta nalijevo, s poluuzdignutom desnom rukom, ogrnuta plaštom pričvršćenim na desnom ramenu. U pravokutnoj gornjoj pločici prikazan je lav u trku nalijevo, njegov zodijski simbol, a u slobodnom prostoru iznad njega zvijezda, odnosno Sunce (oštećeno).

- 13e. Lamina sačuvana u dva fragmenta i oštećena (dim: 2,1×3,9 cm; T. VI. 1), u čijem je donjem polju prikazana figura muškarca okrenutog nalijevo, kao i ostali likovi u ovoj seriji. Oštećena je i lijeva strana, ali nije jasno jesu li oštećenja nastala od čavla, jer su na toj strani vidljivi tragovi rupica, dok ih na desnoj strani sigurno nije bilo. Prikazan je odrastao čovjek sa srpom u desnoj poluuzdignutoj ruci i predmetom u povijenoj lijevoj. Odjeven je u rimsku tuniku, dok mu donji dio prekriva transparentna, rebrasto naborana toga (ili putna kabanica?). N. Cambi smatra da je to "personifikacija ljeta kao sezone ili pak mjeseca srpnja".¹⁰⁷ To je klasični prikaz, samo što se češće javlja kao erot, nego kao odrastao čovjek.¹⁰⁸ U pravokutnoj gornjoj pločici prikazan je jarac u trku nalijevo, a u slobodnom prostoru iznad njega zvijezda. Jarac je, očito, znak zodijski.
- 13f. Dvije neukrašene pravokutne pločice, vjerojatno podloge onih ukrašenih, s rupicama za čavle; jedna fragmentirana (dim: 2,7×2 i 2,1×1,6 cm; T. VI. 3. 3a).

Sačuvano je svega *sedam* predstava na laminama koje, ustvari, zamjenjuju one na sarkofagu (urni), kojih u ovom slučaju nema. Koliko ih je tačno bilo nije poznato. Ove simbolične slike će i onkraj groba pomoći da olakšaju pokojnici njen put "do zvijezda". To je poputbina u posmrtni život koja će pomoći da se njena duša vine u vječnost. Nauku o besmrtnosti duše prvi su naučavali Kaldejci i magi u Indiji, od njih su je preuzeli Greci, u prvom redu Pitagora i Platon. Suština toga učenja je da dobri odlaze u Elizejske poljane, a zli u Tartar. Neki Pitagorejci boravište duša prenose na Mjesec. Dilemu je riješila astronomija svojim učenjem o okretanju Sunca oko Zemlje (stoici). Trebalo je mnogo vremena da filozofska učenja (Epikurejci, Stoici i dr.) dobre duše smjeste "do zvijezda", da duša bude sideribus recepta (primljena među zvijezde). Na tome su putu duše izvrgnute patnjama i borbama s neprijateljskim duhovima, a prostor između Zemlje i Mjeseca je, prema tome, postao *āstikāte*, pojam koji će uskoro preuzeti kršćanstvo.¹⁰⁹

¹⁰⁶ O Heliosu – Solu usp. W. H. Roscher 1913., sv. 66-67, col. 1137-1142 i E. Hamilton 1962., 26, 27 i 159. Sol je protektor mladog Konstantina, A. Radnóti 1957a., 268.

¹⁰⁷ Na bečkoj kopiji kalendara iz 354. sa srpom i bakljom javlja se personifikacija mjeseca lipnja (N. Cambi, pismo od 2. XI 1984. i od 15. IV 1991.; usp. H. Stern 1981., 456, T. XXXII, sl. 86). a prikazan je obično jednim jednim protagonistom koji personificira svaki pojedini mjesec i podsjeća na određenu aktivnost u tom mjesecu. Međutim, valja odmah istaći da su istinske personifikacije mjeseci rijetke sve do kraja antičkog svijeta, a njihova identifikacija nije uvijek jasna niti potpuno sigurna.

¹⁰⁸ Jarić se javlja, kaže N. Cambi u pismu od 15. IV 1991., samo u tetrastihu kalendara iz 354. i na prikazima, i to u mjesecu ožujku zajedno s pastiror; cf. H. Stern 1981., T. XXXI, sl. 83 (bečka kopija) i T. XXIX, sl. 75 (Vat. Lat. = Cod. Barb. Lat. n. 2154 i Vat. Lat. n. 9135).

¹⁰⁹ Usp. F. Cumont 1966., 104-146, III poglavlje ("L'atmosphère de séjour des âmes") gdje se iznose ideje pitagorejaca, neopitagorejaca, stoika, neoplatonaca i drugih, koje se nastavljaju i u ranom kršćanstvu (npr. Origen), kada funkciju vodiča dobijaju anđeli.

Likovi na pločicama imaju mistično, soteriološko i eshatološko značenje, slično kao i u mastabama starog Egipta. Ove su ideje vrijedile sve do kraja antike (narочito u širokim krugovima). U ovoj eshatologiji Mjesec ima prvorazredno značenje, a sudbina umrlih je povezana sa zvijezdama noći.¹¹⁰ Sve su to stara vjerovanja koja su se sačuvala i kroz carsko doba, pa ih tako susrećemo i na simboličnim pločicama iz Konjevića u Podrinju.

14. Srebrna žličica (duž. 15 cm, od čega školjka 5 cm, a držak 10 cm; T. VI, 6). Žlica je rijedak prilog u grobnim cjelinama,¹¹¹ a očito je vezan za vjerovanje o kozmičkoj naravi duše. Duša ne propada u času smrti, ona se diže kroz atmosferu do Mjeseca i zvijezda. Tako "divizirane" duše kreću se kao zvijezde eterom i hrane isparavanjem sa zemlje i mora, prolaze kroz elemente zraka, vode i vatre. Općenito rasprostranjena uvjerenja bila su da duše žive u atmosferi i da na tom putu trebaju hranu i nakon smrti.¹¹²
15. Srebrni stilus, čiji je gornji dio sa povijenom pločastom glavicom pozlaćen (duž. 7,9 cm; T. VI, 6a)¹¹³

d) Željezni predmeti

16. Željezne makaze (škare), kovane, potpuno korodirane (duž. oko 15 cm). Navodno su, prema sjećanju N. Hadžića, odbačene u jamu u kojoj je stajao sarkofag – urna i zatrpane.
17. Željezni nož, potpuno korodiran (duž. oko 10 cm). Odbačen na isti način kao i makaze.

¹¹⁰ F. Cumont 1966., 177-252, IV poglavlje ("La Lune séjour des morts"). Tome je mnogo doprinijela i astrologija. Po tom učenju, mjesec koji brzo prolazi 12 zodijskih znakova nebeska je lada koja utječe na zagrobni život (s. 180 ff.). Čak i spomeni mrtvih 3, 7 i 40 dana nakon smrti potječu od žrtava koje su prinisili još Sirei (s. 180-182). Veza između mjeseca i sudbine dobrih duša postojala je kod Grka. Orfijci su mjesto (nebeski prostor) za skupljanje duša nazivali Uranovim prostorima (grč. ouranós = nebo). Misti (učesnici misterija) izražavali su se jezikom simbola, likovnih prikaza iz profanog života; cf. Đ. Basler 1976., 86.

¹¹¹ N. Cambi. (pismo od 2. XI 1984.) iznio je mišljenje da bi žlica, vjerojatno, mogla biti vezana uz trodijelni recipijent. Izgleda mi po ostalim priložima da se radi o dubljim vjerskim pobudama.

¹¹² F. Cumont 1966., 107 ff; iz Sirije se kult vjetra nakon aleksandrijske periode proširio i na grčko-rimski svijet (F. Cumont 1899., 94-97). Božanstva vjetra dio su *kozmičke* (astronomske) religije, koju su razvili babilonski svećenici u helenističko doba. Vjerovanje da su duše zračne i da ih nakon smrti nose atmosferski vjetrovi bilo je, posebno na Orijentu, široko prošireno, pa su je i prikazivali kao pticu (Seelenvogel); cf. W. H. Roscher 1890.-1897., II, I, col. 233, s. v. Inferi.

¹¹³ Stilusi su u rimskim grobovima III i IV st. pronađeni i u Sasama (D. Srejšović 1965a., 12, T. X, 4. grob 15 – skoro identičan, ali bronzani primjerak koji autor definira kao kozmetički, odnosno medicinski pribor). te u grobovima na Glasincu (Čitluci, F. Fiala 1892., 405, gom. IV; Rusanovići, F. Fiala 1894., 732, gom. XVII; Okrug, F. Fiala 1896., 448, gom. I, sve željezni stilusi). Svi ovi nalazi pripadaju istom (širem) području kao i Konjevići. U istom arealu Romanije, kao prilozima u rimskim grobovima – gomilama, nalaze se i spatule, noževi, pincete, ključevi i dljeta, sve predmeti od željeza (?); cfr. I. Bojanovski 1981., 144 ff. br. 22. Usp. A. Benac – B. Čović 1956., 16 = A. Benac – B. Čović – J. Sušnik (rukopisni katalog Glasinca).

e) *Predmeti od stakla*

18. Stakleni *lacrimarium* zelenkaste boje (dim: visina 9 cm, visina grla oko 4,5 cm, najveća širina 4,8 cm; T. VI, 4). U staklenci nisu primijećeni tragovi masnoća. Ova vrsta lakrimarija po svom tipu pripada balzamariju s ljevkastim grlom, cilindričnim vratom i kruškolikim trbuhom, koji se razvio već u kasnijoj fazi incineracije. Sličan mu je po obliku i kruškoliki (?) primjerak, sačuvan samo u brojnim fragmentima.¹¹⁴
19. Drugi *lacrimarium* hotimično je razbijen kao “nevrijedan”. Dijelovi su prikupljeni na rubu ceste kod izvučenog sarkofaga (sl. 1). Dno je deblje, a ulomci gornjeg dijela tanji. Osobno sam prikupio 17 ulomaka ovog recipijenta različite veličine. Lijevan je od mliječnog (zadimljenog) stakla. Ovaj prilog ovdje uvjetno nazivamo lakrimarijem, jer je mogao biti korišten i za pomasti (balzam), ali se na prikupljenim ostacima nisu sačuvali nikakvi tragovi. (T. VI, 5).

Ovim su obrađeni svi predmeti iz inventara pogrebnog rituala i inventara grobnih priloga iz nalaza na lokalitetu Luke.

NEKI PROBLEMI DATIRANJA NALAZA

Već sama stilska obrada figura na pločicama ukazuje da rad pripada klasičnom razdoblju toreutske umjetnosti, što se uklapa u već navedene činjenice. Ono što ovu umjetnost posebno valorizira je pomanjkanje svake suviše dekorativnosti. Ikonografski izraz je čist, a figure na laminama djeluju poput simbola. Teme su rimske, bez sinkretizma. Likovi su dati proporcionalno, izražajni su i dobro impostirani. Rimski je i ornamentalni dio (uokvirjenje), što ističe i N. Cambi, pa ova lamina sa zabatom i pravokutom podsjeća na rimske kalendare, poput čuvenog kalendara iz 354. koji se katkad naziva i Filokalov, i drugi. Reljef iz Konjevića je visok, a volumen figura odvaja se od pozadine koja je čista, prazna. Lica su individualizirana, s pogledom upravljenim u daljinu i u istom pravcu. Likovi su, inače, dati *en face*, u profilu i poluprofilu, a glave u profilu. Likovna i plastična interpretacija svedena je na osnovne crte.

Carev lik na kvadratnoj lamini datira ovaj sarkofag u doba vladavine Septimija Severa, i to, kako zaključuje N. Cambi, u vrijeme oko 193. godine, kada je novčić i nastao. Međutim, on se javlja i kasnije. To je, po Cambiju, tip portreta sa srpastim pramenovima na čelu. Već i ove stilske konkordancije, a napose izgled careve kose i brade, kao i cijeli koncept carevog lika, upućuje na vrijeme pred sam prijelaz I u III stoljeće, ili nešto malo kasnije (T. V, 2).

Sam kovčežić vremenski i tipološki pripada tračkim radionicama I i II stoljeća, koje se još uvijek oslanjaju na helenističke uzore. Razvitak od tračko – helenističkog okova

¹¹⁴ Kako su predmeti iz provaljenog groba (sarkofaga) u Konjevićima brzo postali trgovačkom “robom”, vidi se i po ljudima koji su ih otkupili od radnika: lakrimarij je otkupio Redžo Mehić iz Nove Kasabe, Belerofonta bez Pegaza Kojo Tomić, poslovođa V. P. 6533 pogon Drinjača, onaj isti koji je trebao nadzirati radove, a Belerofonta s Pegazom Ahmet Begović iz Donje Dubrave kod Tuzle, itd. Usp. bilj. 84.

do tehnike limenih pločica (lamina) i panonskog okova III i IV stoljeća bio je još dug. Ni tipološki ni stilski još se ne uklapa u, inače, dobro poznati razvitak kovčežića za nakit u Panoniji od III do IV stoljeća. Već iz opisa pojedinih dijelova, koji su pripadali samoj kutiji iz Konjevića, jasno se vidi da ne odgovaraju tipovima kovčežića tzv. teškog okova koji nalazimo na brojnim tipovima kutija iz Intercise od III do V stoljeća.¹¹⁵ Ako uzmemo u obzir i srebrene ukrasne pločice (lamine), okov iz Konjevića je posve lagani okov koji se sastojao samo od tordirane srebrene ručke na poklopcu i srebrenog okova za bravu s ključićem. Izuzevši šarke od nehrđajuće bronzne, na kovčežiću iz Konjevića i nije bilo drugog okova, osim već navedene srebrene pločice sa simboličnim mitološkim prizorima, koja je pokojniku trebala pomoći na dalekom putu u zagrobni život.¹¹⁶ U taj kompleks spadaju i Meduze (Gorgone), simboli lunarnog mita i Sunca, koje imaju apotropejsko djelovanje. Sličnu namjenu (funkciju zaštite) imale su i Belerofont – scene, pa i carski portreti na manjim medaljonima iz III stoljeća.¹¹⁷

Tip kovčežića samo s ručicom i s okovom za bravu bio je proširen u Italiji i u zapadnim provincijama. Po mišljenju A. Radnóti, jedan od proizvodnih centara takvog okova nalazio se u I i II stoljeću i u Dalmaciji. Zapravo, sam tip okova formirao se u Italiji, odakle je, možda nešto pojednostavljen, prešao u Dalmaciju a potom i u Panoniju.¹¹⁸ Najveći broj primjeraka ovog tipa javlja se u III stoljeću, dakle, nešto kasnije od kutije iz Konjevića. Razvitak okova u Panoniji se i dalje nastavljao s formiranjem tzv. teškog okova raznih tipova, o čemu je već nešto rečeno naprijed. U Intercisi najveći broj takvih kovčežića javlja se u IV stoljeću kad već počinje i domaća proizvodnja. Što se tiče daljnjeg razvitka, posebno figuralno ukrašenih kovčežića s okovom, njihova proizvodnja u Panoniji i u njoj susjednim oblastima počinje tek nakon vladavine cara Aurelijana (270.-275.), a onih medaljonskog stila odgovara već vremenu prve tetrarhije. Paralelno s navedenim tipološkim razvojem koriste se i dvije vrste okova koji su različiti po materijalu i njegovoj izradi: teški *lijevani* (gegossen) i laki, ali laki, *kovani* (gepraegten) okov od lima. Sastavni dijelovi brave su lijevani (kao i ključić), a ručke (Griff) su također najčešće lijevane. To je već duže nego stogodišnji razvitak panonskih kutija.

Druga grupa kutija s lijevanim okovom, kako smo rekli, bila je proširena u istočnom dijelu Carstva. Proizvodni centri ove velike grupe nalazili su se u Trakiji, na donjem odsjeku dunavskog limesa, gdje se proizvodilo mnogo oružja, posebno paradnog

¹¹⁵ Svestranu analizu na osnovu većeg broja kutija iz Panonije dao je A. Radnóti 1957a., 241-253, sl. 53-58 (rekonstrukcija kutija). To su: 1) "mit Winkelband versehen Kaestchen" (sl. 53); 2) "mit scheibenfoermige Beschlaege" (sl. 54); 3) "mit Kanten – Beschlaege" (sl. 55) 4) "mit breiten Streifen bedeckt" (sl. 56); 5) "mit Winkelbeschlaegen gennant" (sl. 57); 6) "mit Beschlaegen vollstaendig bedeckte Vorderseite des Kaestchens" (sl. 58). Usp. i ss. 294-295. sl. 58-97 + katalog okova, 321-363.

¹¹⁶ F. Cumont 1966., 206, 207: primjeri su iz Evrope (Scarabantia, Atena, Rim) s astralnim simbolima, polumjesecom i šestokrakom zvijezdom, ustvari, Suncem. Luna i Sunce su simboli neprolaznosti; cfr. D. Gáspár 1971., 30.

¹¹⁷ A. Radnóti 1957a., 273-275.

¹¹⁸ A. Radnóti 1957a., 293; cf. C. Patsch 1926., Bb. Sp. 222 ff. i A. Gnirs 1915., 122, A. Radnóti 1957a., 295.

(Paraderuestungen).¹¹⁹ Taj se proces relativno brzo širio pri čemu je glavnu ulogu imala vojska, te je došao i u neposredniju svezu s Panonijom, gdje se već u početku primjećuje sve veći utjecaj tračkog okova. Centri proizvodnje postaju Serdica, Sirmijum, pa i Siscija, što znači tamo gdje su bile osnovane kovnice novca i veći pogoni za proizvodnju oružja, napose paradnog, zašto se upotrebljavala isključivo tehnika lijevanog lima (Blechtechnik).¹²⁰ Kovčežić iz Konjevića pokazuje već i neke panonske utjecaje, ali su oni, ipak, donekle različiti (N. Cambi). Konstrukcija brave vraća nas na starije italske forme, koje se ogledaju i u formama uokvirenja. Sam sadržaj srebrenih lamina vjerojatno je i nastao u krugu najbližih proizvodnih centara (vjerojatno na liniji Argentarija – Sirmijum) koji su radili u tehnici lijevanog lima.¹²¹ To je, ujedno, i vrijeme prožimanja pojedinih tipova ručnih kovčežića – italske, dalmatinske, zapadnoevropske i tračke proizvodnje – koje, sudeći po liku Septimija Severa na kutiji iz Konjevića, pada u drugu polovicu II stoljeća. Na kutiji iz Konjevića dolaze do izražaja već sve četiri proizvodne škole.

U vrijeme Septimija Severa (193.-211.), koji je i sam 201. boravio u Sirmijumu, a možda i u Argentariji, gdje su podignuti spomenici najprije njemu, a kasnije i sinu mu Karakali, proizvodnja srebra već je uvelike bila razvijena.¹²² Prvi procuratores metallorum Pannon(icorum) et Delmat(icorum) spominju se već od 160. godine. Ujedinjenje oba metalna saltusa bilo je završeno još u vrijeme Marka Aurelija (161.-180.). U vremenskom okviru od Hadrijana do Septimija Severa, a svakako i dalje, očito je jačala i proizvodnja srebrenog lima u officinama Argentarije, a u pojedinim pogonima uz velike logore, kakav je bio i onaj u Sirmijumu, gdje su se, možda, već proizvodili i kovčežići sa simbolično ukrašenim srebrenim pločicama i okovom, dakle i prije nego što su ovdje osnovane kovnice novca,¹²³ koje su imale i posebne officine za izradu paradne i luksuzne robe. Nažalost, zasada je kutija iz Konjevića osamljen primjerak ove vrste (sličan, ali od bronzanog "lima" čuva se u Upravi rudnika i flotacije srebra u Sasama kod Srebrenice), a da bi se o tome moglo govoriti nešto određenije. Valja se, ipak, nadati da će i velike nekropole oko Sirmija dati nešto od toga materijala.

Nemajući, dakle, potpuno objašnjenje koje bi bolje razjasnilo ovaj okrnjeni friz iz Konjevića s likovima božanstava i personifikacija i njihovih zodijakalnih simbola, pridru-

¹¹⁹ A. Radnóti 1957a., 294.

¹²⁰ A. Radnóti 1957a., 294 ff.

¹²¹ A. Radnóti 1957a., 294-295. Neki nalazi iz Intercise ukazuju na Sirmijum kao mjesto proizvodnje okova i kutija u prva dva decenija IV st., kao npr. okov n. 111 s limenim aplikacijama, likom Merkura i scenama iz Heraklovog mita, i Sol – kvadruga (A. Radnóti 1957a., 248). Cf. D. Gáspár 1971., 34 (Kaiserkult). Carskom kultu je asociran i kult Herkulesa (ibidem, 33 ff.).

¹²² I. Bojanovski 1988., 198 ff., bilj. 34, 35, 37, 38, 41, 42 (s.v. procuratores). Cf. I. Bojanovski 1982., 89-120, sl. 1-3 i T. I, II i VII; usp. I. Bojanovski 1972, 38-44, sl. 1.

¹²³ Kovnica u Sirmiju (SIRM) bila je otvorena tek u doba Konstantina Velikog oko 320., ali je uskoro bila zatvorena da bi je zamijenila kovnica u novom carskom gradu Konstantinopolisu (330.). Ponovo je otvorena 346., ali je opet zatvorena 367., pa se u njoj lijevaju samo zlatne šipke. Opet je bila otvorena za cara Gracijana, pa uskoro sasvim zatvorena; v. B. Zmajčić 1953., 13-16. Kovnicu u Sisku (SIS) otvorio je car Galijen 259., ali je s radom počela 262. g. Usp. N. N. Siscia I 1931., 3 ff. Siscia je ostala sve do svog pada (propasti) 387. g. najveća kovnica Carstva (ibidem). Cf. R. Goebel 1953., 5-31.

žujem se riječima H. Sterna kojima je zaključio svoje izlaganje o Oltaru iz Gabija na rijeci Anio – “nisam (potpuno) kadar da shvatim namjere i smisao ovog predmeta”.¹²⁴ Pogotovo ne zato što astralni ciklus iz Konjevića nije do nas dopro kompletan, za razliku od poznatih nam kalendara zodijačkog tipa (karaktera), kakvi su *Oltar iz Gabija* (otkriven 1792., sada u Louvreu) i *Ciklus mjeseci iz Tanaisa* (de Tanis) u Egiptu (nađen 1883., sada u Britanskom muzeju), oba povezana sa zodijakalnim oznakama, a k tome još oba imaju punih dvanaest mjeseci,¹²⁵ koliko je prizora, vjerojatno, imao prvobitno i zvjezdani ciklus iz Konjevića. Oba navedena kalendara datirana su u I i prvu polovinu II stoljeća. Treći kalendar, također sa simbolima zodijaka, iz el-Džema u Tunisu, pripada već kraju II i III stoljeća, pa je, otprilike, savremen nalazu iz Konjevića, a izveden je na velikom mozaiku koji evocira vjerske svečanosti ili slike božanstava – zaštitnika pojedinih mjeseci, a samo tri slike ciklusa prikazuju sezone (juni, juli i septembar).¹²⁶ Od dvanaest mjeseci je sedam označeno imenima kako se normalno pišu u latinskom jeziku: Ianuarius, Februarius, Iunius, Iulius, September, November, December, dok Martias, Apriles, Maias, Avgustas i Octobres imaju pridjevski oblik imena u akuzativu plurala. Ako, dakle, “kalendar” iz Konjevića i ne bismo mogli tretirati kao pravi kalendar nego više “kao neku pomoć za vremensko orijentiranje”,¹²⁷ ipak nekompletnost ovih simboličkih prizora doživljavamo kao veliku štetu i veliki gubitak za nauku.

Po svom sadržaju “kalendar” iz Konjevića najbliži je Oltaru iz Gabija i zodijaku iz Tanaisa, na kojima su prikazana glavna božanstva i njihovi atributi, s njihovim zodijačkim oznakama, pa prema tome ima sve elemente kalendara, dok ostali latinski ciklusi mjeseca (njih 19 na broju) uglavnom, evociraju glavne svečanosti (Mamuralija, Veneralija, Natalis Mercurii, Natalis Dianae, Isija, Saturnalia, Pro salute rei publicae (1. januara), Pro salute Imperatoris (3. januara) = Adventus Anni novi (1.-3. januara), Lupercalia itd., i razne fenomene u sezoni, među kojima poljske radove, proizvode zemlje, sezonu lova, hvatanje ptica itd. Kada je riječ o simboličnim reljefnim slikama iz Konjevića, čini mi se da je u pitanju, ipak, neka vrsta kalendara koji je do nas, očito, došao nepotpun, a koji je izvorno, vjerojatno, imao punih dvanaest mjeseci, pa čak i duplikate za dva mjeseca. U njegovu se sastavu javlja i jedna personifikacija za mjesec Iulius, odnosno personifikacija ljeta kao sezone, te po tome kronološki stoji između dvije poznate nam serije, onih iz I i prve polovice II stoljeća i čitavog niza (njih 19) ciklusa iz kasnijeg vremena, u kojima pretežno dolaze “image de genre”, po čemu se sadržajno razlikuju od dva najstarija ciklusa – Oltara iz Gabija i ciklusa mjeseci iz Tanaisa.¹²⁸

¹²⁴ H. Stern 1981., 435: “nous sommes hors d'état de comprendre la destination et la signification de cet objet”, a odnosi se na najstariji sačuvani kalendar iz Gabija (l'autel de Gabies) iz I st. carstva.

¹²⁵ H. Stern 1981., 434 ff. (L' autel de Gabies) i 435 (Le cycle des mois de Tanis), oba s 12 mjeseci u godini, pri čemu je svaki mjesec prikazan s astronomskim podatkom, evokacijom neke vjerske svečanosti ili nekim fenomenom sezone. Ova dva najstarija rimska kalendara mogu se datirati u prvu četvrtinu ili u sredinu II stoljeća, odnosno kao donju kronološku granicu postanka u II stoljeću; cf. H. Stern 1953., 220-221 i H. Stern 1981., 432, bilj. 2.

¹²⁶ H. Stern 1981., 435-439, T. III, sl. 6 (mozaik mjeseci) i T. IV- VII, sl. 7-22 (detalji Le pavement d'I Djem, Tunisie).

¹²⁷ N. Cambi, pismo od 19. VI 1991.

¹²⁸ H. Stern 1981., 435-439.

Uz ulomak kalendara na kamenu iz Šipova, novi nalaz iz Konjevića bio bi, prema tome, drugi ulomak kalendara iz našeg unutrašnjeg dijela rimske provincije Dalmacije.¹²⁹ Na ulomcima kalendara iz Šipova u dolini Plive prikazana je, po Patschu, gola Nijfida (?) koja pridržava trbušastu posudu; desno od nje prikazana je trumfalna kvadriga (quadriga) pod krošnjastim stablom, ispod koje je uklesan nepotpuni akrostih: Iulius sum cumsuetus (= consuetus) populo messe arbor /un..... Kalendar iz Jupiterova hrama u Šipovu je, očito, bio preuzet iz nekog južnijeg kraja, vjerojatno iz Italije u kojem voće sazrijeva već u julu. Na drugom ulomku naturalistički je prikazan Ovan, znak zodijski za mjesec mart-april (20. III – 20. IV). Oba primjera svjedoče da je već u II i III stoljeću i u Bosni bilo općenito prošireno korištenje rimskog kalendara, vjerojatno najprije u vezi s religioznim ceremonijama.

Ovdje nećemo raspravljati ni o idejnoj osnovi vjerovanja u posmrtni život pravednih duša, koje se formiralo u carsko doba na osnovu učenja filozofskih škola. Nešto je o tome rečeno, ali više usput. No, možda se i zato ukaže druga prilika. Ovdje ćemo ukazati samo na neke radove te vrste, inspirisane upravo arheološkim istraživanjima.¹³⁰ Ostala su i dalje otvorena neka pitanja, najviše zbog načina na koji je bio provaljen i opljačkan sarkofag.

¹²⁹ K. Patsch 1910., 182-190, posebno s. 187 ff., n. 7 (vis. 0,157 m, šir. 0,15 m) i n. 8 (vis. 6. 6 cm, šir. 0,12 cm) sl. 12 i 13 = WMBH XII, 1912., 146-147.

¹³⁰ Na prvom mjestu ističem rad F. Cumonta 1966., koji je svestrano i duboko zahvatio problematiku antičkog funebralnog simbolizma, i to na osnovu brojnih materijalnih (arheoloških) svjedočanstava sačuvanih do danas. Istakao bih i rad D. Gáspár 1971., I i II, a posebno poglavlje III "Ikonographische Probleme" (ikonografska analiza motiva Tom 1971./1, 26-39 i Tom 1971./2 s odgovarajućim slikama. Prikaz je pisan na osnovu brojnih nalaza pogrebnog simbolizma pred sam kraj antičkog svijeta u Panoniji ali i društvenih i filozofskih kretanja. Upozoravam i na rad Đ. Baslera 1973., 267-276, pisan na bazi nekih elemenata i motiva kasnoantičke bazilike u Zenici, kao i na rad istog autora iz 1976., 79-96 o orfičkim elementima u simbolici stećaka. Posebno bih želio upozoriti na radove N. Cambi 1967., 55-78, T. IX-XIX, o personifikacijama godišnjih doba na nadgrobnim spomenicima Salone – cipusima i sarkofazima, 1988., 5-202. T. I-XXXII, s bogatim repertoarom nadgrobne simbolike i vjere u posmrtni život na sarkofazima antičke škole u rimskoj Dalmaciji. Ovaj istaknuti stručnjak i plodni pisac obrađuje funebralnu plastiku iz rimske Dalmacije i u drugim radovima. Istine o tim "posljednjim stvarima" jednako zanimaju i savremene mislioce kao što je i J. Kribl 1982., 5-63, u radu koji nas uvodi u ta posljednja pitanja života i smrti koja je pred nas postavio i nalaz iz Konjevića o kojem smo ovdje raspravljali.

Dodatak

ARHEOLOŠKI NALAZI IZ NOVE KASABE

U Novoj Kasabi na Jadru vodili su se svi značajniji kupoprodajni i stručno-istraživački razgovori u vezi svih okolnosti nalaza i prodaje "blaga" opljačkanog iz sarkofaga u Konjevićima, a iz Nove Kasabe su bili i svi radnici grupovode N. Hadžića. To nam je dalo povoda i priliku da istražimo i arheološki fundus ovog naselja koje ima vrlo dugu tradiciju. Nova Kasaba je manja čaršija, centar najbliže okolice, s poznatom džamijom i minaretom od zelene sige (petrografski sastav je andezit tuf), a uz džamiju i s manjim naseljem te trgovačkim i zanatskim dijelom.¹³¹ Tom je prilikom u Novoj Kasabi otkrivena i bogata ostava od ukrasnih ploča (3 primjerka) i bronzane dugmadi (434 primjerka), što otprilike, čini trećinu ostave (depoa), dok je ostalo, navodno, propalo. Nalaz je datiran u stariju fazu kasnog bronzanog doba (Br. D – Ha A1).¹³² U zaseoku Vranovina, u dvorištu Sulje Avdagića, nađeni su fragmenti rimskog crijepa, a izoravao se i tesani kamen i malter. Priča se da se iz njiva (danas već livada) obilno izoravala i rimska cigla, te da je kod Kamena (već uz Jadar), navodno, bila i "crkva", vjerojatnije jedna rimska villa rustica.¹³³

U blizini kuće S. Avdagića nalazi se i veći dio rimske stele sa dvije polufigure (dim. 54×55×18 cm). Žena u zatvorenoj desnoj ruci drži ovalni predmet (nije jabuka, a bliži je jajetu). Na glavi joj je veo koji pada i preko ruku, a ispod vela marama. Položaj lijeve ruke je nejasan. Muž, neproporcionalno velike glave, dat je u poluprofilu, okrenut ženi; glava je *en face*. Desnom rukom obujmio je ženu oko njenog desnog ramena tako da se lijepo vide svi prsti desne ruke. Gologlav je, ali se frizura ne vidi jasno. U lijevoj ruci drži neki duguljasti predmet, dug 9 cm koji podržava s dva prsta (palcem i kažiprstom?), očito svitak (volumen), što znači da je rimski građanin. Detalji nošnje nisu posve jasni. Čini se da muškarac preko lijevog ramena nosi nabranu togu koja je bila nacionalna rimska nošnja. Visina figura iznosi 48 cm, a širina polja 40 cm. Izrada je slaba, očito rad lokalnog, nevještog majstora. Vremenom, lica figura su oštećena. Gornji i donji dio spomenika su propali. Kamen je lokalni ljutac (?). Rub spomenika je istaknut, a figure smještene u plitku nišu. Ornament ruba je vitica, ali se slabo vidi. Na spomeniku su prikazani domaći ljudi što potvrđuje i njihova nošnja i – svitak.¹³⁴

Nova Kasaba je ležala na glavnom putu Sarajevo – Drinjača na Drini, udaljena od Drinjače 12 km, a isto toliko i od Vlasenice. Od starina je bila važno usputno naselje.

¹³¹ A. Bejtić 1961., 225-249.

¹³² B. Čović 1975., 11-14, sl. 1 i T. I.

¹³³ I. Bojanovski 1981., 146 i 174 ff, br. 32. sl. 4. Vila je mogla služiti i kao putna stanica, kuća za jelo i konačenje, odnosno taberna (gostionica) sa stalama i sobama (konakom) za goste. Uređenje *cursus publicus* bilo je u razno doba različito u režiji i na otkupu, ali i kao kuluk; cf. D. Sergejevski 1943., 127. Za *cursus publicus* vezana je i državna pošta. Na mjestu antičkih krčama i *gostionica* nađe se, obično, dosta sitnog novca (Halapić kod Glamoča. Gromile u starom Šipovu, Klepci kod Čapljine, Kazanci kod Gacka i dr.).

¹³⁴ I. Bojanovski 1981., 147, sl. 4. Cf. A. Bejtić 1961., 237.

Kroz naselje u Novoj Kasabi vodio je i rimski put i, kako me je obavijestio Meho Tajinadžić, stanovnik Kasabe i radnik na cesti, prilikom obnove puta 1968. bio je otkopan stari rimski kolnik, navodno, od kocke.¹³⁵ I dok se rimsko naselje (villa ili vicus) nalazilo više uz obalu Jadra – u današnjem zaseoku Vranovina (moguće je da se u tom nazivu sačuvalo ime srednjovjekovnog sela?), današnji centar nalazi se uz samu cestu. Put je, dakle, i u rimsko doba vodio trasom kao i današnja cesta, trasiran još od Rimljana, a možda već i u kasnobronzano doba, kako je pokazala ostava iz Nove Kasabe.¹³⁶ Na srednjovjekovno naselje u Vranovini ukazuje srednjovjekovna nekropola Grebačevac u Novoj Kasabi, na kojoj se sačuvalo 10 stećaka u obliku sanduka i stela, a nalazi se ispod Vranovine blizu desne obale Jadra.¹³⁷ Između Drinjače i Nove Kasabe na šiljastoj i visokoj stijeni nalaze se ruševine srednjovjekovnog grada Kušlata (Kučlata), koji je ovaj drum nadzirao u srednjem vijeku (1435., 1410.; 1396. Podkučlat) i u osmansko doba.¹³⁸ Sama Nova Kasaba, kao što joj i ime kaže, osnovana je u osmansko doba. Osnovao ju je i u njoj kao svoju zadužbinu podigao džamiju Musa-paša, budimski vezir, zakladnicom (vakufnamom) iz 1643. Bio je to domaći čovjek rodom iz Vikoča, između Foče i Pljevalja. Poginuo je u pomorskoj bici kod Negroponta kao admiral (kapudan-paša), četiri godine nakon izgradnje naselja i džamije u Jadru.¹³⁹

¹³⁵ Cf. Ph. Ballif 1893., 40 navodi "...im Jadarthale aufgegrabene Strassenpflaster". Usp. I. Bojanovski 1981., 146 ff. i 174 (trasa ceste: Karaula – Sikira – Mramorac (miljokaz?)), dolina potoka Lukavice – Han Podgora na Jadru – Nova Kasaba na Jadru – Konjevići – Drinjača, odakle se nastavlja uz i niz Drinu.

¹³⁶ Vidi bilj. 132.

¹³⁷ Š. Bešlić 1971., 68. Cf. A. Bejtović 1961., 237 ff., lok. Grebačevac sa 10 spomenika, šest sanduka i četiri "stojeće ploče".

¹³⁸ H. Kreševljaković 1953., 13; cf. E. Čelebi 1979., 480 ff.

¹³⁹ A. Bejtović 1961., 225-234 (historijat naselja) i 235-249 (arhitektura naselja i spomenici).

IZVORI

- Catull. = C. Valerius Catullus, Carmina.
 Cic. Off. = Cicero, De officiis.
 Cod. Barb. Lat. = Codex Barb. Latinus № 2154.
 Colum. = Columella, De re rustica.
 Fest. = Sex. Pompeius Festus, De verborum significatione.
 Hor. sat. = Q. Horatius Flaccus, Saturae sive sermones.
 Itin. Anton. = Antonini Augusti itineraria provinciarum et maritimum.
 Iuv. = Iuvenalis, Saturae.
 Not. dign. = Notitia dignitatum, ed. O. Seeck, Berolini 1876.
 Petron. = Petronius, Satirae.
 Plin. nat. = C. Plinii Secundi Naturalis Historia libri XXXVII, in aed. Teubneri, Lipsiae 1906.
 Tab. Peut. = K. Miller, Itineraria Romana, Roemische Reisewerk an Hand der Tabula Peutingeriana. Stuttgart 1916.
 Tert. virg. vel. = Tertullianus, De virginibus velandis.
 Thuk. = Thukydides.
 Varro ling. = Varro, De lingua Latina.
 Vat. Lat. = Codex Vaticanus Latinus № 9135.

SKRAĆENICE

- ARR – Arheološki radovi i rasprave. Zagreb.
 AV – Arheološki vestnik. Ljubljana.
 BMC – British Museum Coins. London. (H. Mattingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum, I-II, London 1950.).
 Bull. Com. – Bulletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma. Roma.
 CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum. Berolini.
 Coh. – H. Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain. Graz 1955.
 ČGT – Članci i grada za kulturnu istoriju Istočne Bosne. Tuzla.
 ELU – Enciklopedija likovnih umjetnosti. Zagreb.
 Godišnjak CBI – Godišnjak. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja. Sarajevo.
 GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja. Sarajevo.
 RE – Paulys Realencyclopaedie der Altertumswissenschaft (izd. G. Wissowa – W. Kroll). Stuttgart.
 RIC – H. Mattingly – E. A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage, I-II, London 1962.

- Symbolon – Jahrbuch fuer Symbolforschung, Basel.
 TIR K 34 – Tabula Imperii Romani K 34 Sofija – Naissus – Serdica – Thessalonike. Ljubljana 1976.
 VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Split.
 WMBH – Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina. Wien.

LITERATURA

- M. R. ALFOELDI 1957. Schmucksachen. U: Intercisa II (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Roemerzeit. Budapest, 1957., 399-475.
- A. BADURINA 1976. Ranokršćanski relikvijar iz Novalje. Materijal XII, IX Kongres arheologa Jugoslavije u Zadru 1972., Zadar, 1976., 283-295, T. I – XVIII.
 1979. Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva. Zagreb, 1979.
- PH. BALLIF 1893. Roemische Strassen in Bosnien und der Hercegovina. Teil I. Wien, 1893.
- E. BARBIER 1962. La signification du cortège représenté sur le couvercle du coffret de "Projecta". Cahiers Archéologiques XII, Paris, 1962, 7-33.
- Đ. BASLER 1973. Gnostički elementi u temeljima crkve bosanske. Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica, 1973., 267-276.
 1976. Orfički elementi u simboli stećaka. Dobri pastir XXII, Sarajevo, 1976., 79-96.
- M. BAUM – D. SREJOVIĆ 1959. Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama. ČGT III, 1959., 23-54.
 1960. Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama. ČGT IV, 1960., 3-31.
- A. BEJTIĆ 1961. Nova Kašaba u Jadru. Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961., 255 ff.
- A. BENAC – B. ČOVIĆ 1956. Glasinac. Dio I. Bronzano doba. Sarajevo, 1956.
 A. BENAC – B. ČOVIĆ – J. SUŠNIK 1971. Stećci. Kataloško – topografski pregled. Sarajevo, 1971.
 Š. BEŠLAGIĆ 1971. Stećci. Kataloško – topografski pregled. Sarajevo, 1971.
- I. BOJANOVSKI 1972. Severiana Bosnensia. ČGT IX, 1972., 37-52, sl. 1.

1976. Toponim "Ad Fines" (Itin. Anton., Tab. Peut.) i njegova značenja (Sinonimni toponimi Ad Fines, Equoranda. Kobiljača). Godišnjak CBI XIII/11, 1976., 307-320.
1981. Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. Godišnjak CBI XIX/17, 1981., 125-197.
1982. Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora. ARR VIII-IX, 1982., 89-120.
1988. Bosna i Hercegovina u antičko doba. Sarajevo, 1988.
- N. CAMBI
1962. Sarkofag Gaja Albucija Menippa. VAHD LXIII-LXIV, 1961.-1962., 99-111.
1967. Personifikacije godišnjih doba na spomenicima Salone. VAHD LXII, 1960. (1967.), 55-78.
1980. Naknadna razmišljanja o dva staklena privjeska u Arheološkom muzeju u Splitu. Fiskovićev zbornik I, Split, 1980., 91-96.
1985. Antička skulptura u arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju. Kačić (Zbornik) XVII, Split, 1985., 415-433.
1988. Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana. Split, 1988.
- F. CUMONT
1899. Textes et monuments relatifs aux mystère de Mithra I. Bruxelles, 1899.
1966. Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains. Paris, 1966.
- E. ČELEBIJA
1979. Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama (preveo H. Šabanović). Sarajevo, 1979.
- B. ČOVIĆ
- I. ČREMOŠNIK
1975. Ostava iz Nove Kasabe. ČGT XI, 1975., 11-14, T. I.
1963. Kataloške jedinice br. 1-149 u: N. Miletić, Nakit u Bosni i Hercegovini od kasne antike do najnovijeg doba. Sarajevo, 1963.
1965. Rimska vila u Višićima. GZM n.s. XX, 1965., 147-260.
- E. DIETZ
1948. Die Aschenkisten von Poetovio. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien, XXXVII, Wien, 1948., 151-174.
- D. P. DIMITROV
1962. Le système décoratif et la date des peintures murales du tombeau antique de Silistra. Cahiers Archéologiques XII, Paris, 1962., 35-52.
- F. FIALA
1892. Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892. GZM IV, 1892., 389-444, T. I-III.

1894. Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894. GZM VI, 1894., 721-760.
1896. Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896. GZM VIII, 1896., 429-461.
- P. R. FRANKE –
M. HIRMER
M. GARAŠANIN 1961. Roemische Kaiserportraits im Muenzbild. Muenchen, 1961.
1976. O problemu starobalkanskog konjanika. Godišnjak CBI XIII/11, 1976., 273-283.
- D. GÁSPÁR 1971. Spaetroemische Kaestchenbeschlaege in Pannonien. Acta Antiqua et Archaeologica, Tomus XV. 1. (Textband) i Tomus XV. 2. (Tafelband), Szeged 1971.
- A. GNIRIS 1915. Fuehrer durch Pola. Pola, 1915.
- R. GOEBL 1953. Der Aufbau der roemischen Muenzpraegung in der Kaiserzeit. Numismatische Zeitschrift 75, Wien, 1953., 5-31.
- P. HABEL 1895. RE, III, 1895., 425.
- E. HAMILTON 1962. La mythologie, ses dieux, ses héros, ses légendes. Vervier, 1962.
- N. HIMMELMAN –
WILDSCHUETZ 1970. Der Sarkophag aus Mengiste. Mainz, 1970.
- V. HOFFILER –
B. SARIA 1938. Antike Inschriften aus Jugoslavien, I. Zagreb, 1938.
- J. KLEMENC 1956. Grobne škrinje za pepel pokojnikov iz Šempetra v Savinjskoj dolini. AV VI/4, 1956., 392 ff.
- J. KLEMENC –
V. KOLŠEK –
P. PETRU
T. KNEZ 1972. Antične grobnice v Šempetru. Ljubljana, 1972.
1986. Oblike antičnih grobov na Dolenjskem. AV XIX, 1986., 221-238.
- H. KOLLER Die Jenseitslehre, ein pythagoreischer Ritus, Symbolon 7, Basel.
- V. KONDIĆ 1978. Nalaz iz Ritopeka. Vesnik Muzejsko-konzervatorskog društva NR Srbije (Materijali) XVII, Beograd, 1978.
- G. KOSSAK 1991. Prolegomena zur Bilderzaehlung bei den Illyrern. Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, ANUBiH XCV/27, Sarajevo, 1991., 151-162.
- H. KREŠEVLJA-
KOVIĆ 1953. Stari bosanski gradovi. Naše starine I, Sarajevo, 1953., 7-45.
- J. KRIBL 1982. Eshatologija (Smrt – Besmrtnost, Pakao – Čistište, Raj – S onu stranu dobra i zla) Nikolaja Berdajeva. Zagreb, 1982.

- J. KUBIŃSKA 1968. Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l' Asie mineure. Warszawa, 1968.
- L. LAURAND 1934. Manuel des études grecques et latines. Tom II, Rome. Paris, 1934.
- A. LEVI – M. LEVI 1967. Itineraria picta, contributo allo studio della Tabula Peutingeriana. Roma, 1967.
- Đ. MANO – ZISI 1957. Nalaz iz Tekije (katalog). Beograd, 1957., 1-59.
- A. M. MANSEL –
B. G. E. BEAN –
J. INAN 1956. Die Agora von Side und die benachbarten Bauten. Bericht ueber die Ausgrabungen im Jahre 1948. (1956.).
- A. MAU 1895. RE III, 1895., 343.
- N. MILETIĆ 1963. Nakit u Bosni i Hercegovini od kasne antike do najnovijeg doba. Sarajevo, 1963. (katalog izložbe).
- L. NAGY 1938. "Panonia Sacra". U: Szent István Emlékoenyv. Budapest, 1938., 31-148.
- E. PAŠALIĆ 1959. Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva. GZM n.s. XIV, 1959., 113-136.
1960. Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1960.
- V. PAŠKVALIN 1963. Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine. GZM n.s. XVIII, 1963., 127-153.
- K. PATSCH 1910. Šipovo u dolini Plive. GZM XXII, 1910., 182-190 = WMBH XII, Wien, 1912., 146-147.
1914. Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju. GZM XXVI, 1914., 143-219.
1926. Aus dem Albanischen Nationalmuseum. Jahresshefte des Oesterreichischen Archaeologischen Instituts in Wien, XXIII, Wien, 1926., Sp. 222 ff.
- J. PETROVIĆ 1958. Arheološki referati iz Bugojna i Ljubije – Japre. GZM XIII 1958., 267-271.
- S. PETRU 1978. Rimski grobovi z Miklošičeve ceste v Ljubljani. AV 29, 1978., 318-322.
- V. RADIMSKY 1893. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine (rukopis). 1893.
- A. RADNÓTI 1957. Gefaesse, Lampen und Tintenfaesser aus Bronze. U: Intercisa II. (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Roemerzeit. Budapest 1957., 173-224.
- 1957a. Moebel – und Kaestchenbeschlaege, Schloesser und Schluessel. U: Intercisa II (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Roemerzeit. Budapest, 1957., 241-363.
- D. RENDIĆ –
MIOČEVIĆ 1959. Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi. Opuscula archaeologica IV, Zagreb, 1959., 5-17.

- A. RICH 1861. Dictionnaire des antiquités romaines et grecques (prevod sa engl.). Paris, 1861.
- W. H. ROSCHER 1884.-1937. Ausfuhrliches Lexikon der griechischen und roemischen Mythologie. Leipzig, 1884.-1937.
- D. SERGEJEVSKI 1943. Putne bilješke iz Glamoča. GZM LIV, 1942. (1943.), 113-176.
1944. Nekoliko neizdatih antičkih reliefa. GZM LV, 1943. (1944.), 1-20.
1948. Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja. GZM n.s. III, 1948., 167-187.
1950. Japodske urne. GZM n.s. IV-V, 1949.-1950. (1950.), 45-93.
1952. Kasnoantički spomenici iz Šipova. GZM n.s. VII, 1952., 41-57.
1956. Bazilika u Dabravini (revizija). Sarajevo, 1956.
1957. Nadgrobni reljef iz Višnjice. VAHD LVI-LVIX, 1954.-1957. (1957.), (Antidoron II), 108-114.
- M. SIMON 1966. Bellerophon chrétien, Mélanges d'archéologie, d' épigraphie et d'histoire offerts à Jérôme Carcopino, Paris, 1966., 889 ff.
- V. SKARIĆ 1928. Roemische Ansiedlung in Mala Rujiška. GZM XL, 1928., 99-107.
- D. SREJOVIĆ 1965. Rimske nekropole ranog carstva u Jugoslaviji. Starinar XIII-XIV, 1962.-1963., Beograd, 1965, 49-88.
- 1965a. Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961.-1962. ČGT VI, 1965., 7-48.
- H. STERN 1953. Le Calendrier de 354, étude sur son texte et ses illustrations. Paris, 1953.
1981. Les calendriers romains illustrés. U: Aufstieg und Niedergang der roemischen Welt I, II, 12, 2, Berlin - New York, 1981., 432-475.
- A. ŠKALJIĆ 1965. Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo, 1965.
- Z. VINSKI 1959. O prehistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji. ARR I, 1959., 217-224.
- W. F. VOLBACH 1921. Metallarbeiten des christlichen Kultes in der Spätantike und im fruehen Mittelalter. Mainz, 1921.
- B. ZMAJIĆ 1953. Rimske carske kovnice od god. 253-476. Numizmatika V, Vjesnik numizmatičkog društva u Zagrebu, Zagreb, 1953., 13-16.
- LJ. ZOTOVIĆ 1966. Kult Jupitera Depulsora. Starinar XVII, Beograd, 1966., 37-43.
- N. N. 1931. Katalog "Siscia I", Die Praegungen des Gallienus. Budapest, 1931.

THE ROMAN SARCOPHAGUS FROM KONJEVIĆ POLJE IN EASTERN BOSNIA

SUMMARY

In the course of the works on modernisation of the road Vlasenica-Drinjača in 1968, an important archaeological discovery took place. In the village Konjevići near Bratunac, a bulldozer unearthed a child sarcophagus (picture 1) with cremated remains of the deceased and gifts made of silver and gold. The workers distributed valuable artefacts among themselves. However, through conversation with them and some of the villagers, it was established that there was a wooden box for jewellery (*arca*) in the sarcophagus, containing golden jewellery, relief symbolic laminae and other finds. Of golden jewellery, the archaeologists retrieved two rings, a golden bracelet, parts of a necklace and an earring (T. II, 1 and 2). Some silver objects were retrieved through purchase: a set of necklaces for unction (T. III, 1 and 1a), seven square laminae with figures of Medusa (T. III, 2, 2a, 2b and T. V, 1), Hippocampus (T. V, 3), portrait of Emperor Septimius Severus (T. V, 2), and two lockets with representation of Bellerophon (bigger plate T. IV, 1, and the smaller plate with Bellerophon-Pegasus representation T. IV, 2). Also purchased were several rectangular silver plates decorated with solar-lunar symbolics and iconography of months and seasons of the year (T. V, 4, 5, 6 and T. VI, 1 and 2), whereas two plates are not decorated (T. VI, 3, 3a). These artefacts are similar to Roman calendars. The find as a whole is dated to the reign of Emperor Septimius Severus.

The find from Konjević (Konjević Polje) is in the structure of its artefacts a diverse and rich one. However, its scientific and museological value is reduced by the fact that the contents of the sarcophagus (*osteotheca*) were first rifled and only later collected. Consequently, it is not only that the find is not intact, but the circumstances of its discovery are still unknown. The sarcophagus obviously lied in situ and the workers pulled it to the edge of the road holding it by undamaged and welded cramps that can still be seen on the case (picture 3). According to accounts of witnesses, next to this sarcophagus was another one, which indicates the existence of a Roman necropolis situated on the very edge of the road. Analytical treatment of the finds, above all the very burial rite, was deduced based on the shape of the sarcophagus and accounts of the witnesses. Given the shape of the *osteotheca* and other circumstances of the find, it could from the very beginning be established that the body was incinerated. The sarcophagus is divided into two parts by a partition-wall. According to the witnesses' accounts, one part contained the incinerated remains of the deceased, various implements for everyday use, a censer and lachrymal vases, whereas the other held gifts made of silver and gold, placed in a wooden box. The analysis of the distribution of the artefacts performed according to the accounts of the witnesses remained uncertain. It could be accepted that the bigger portion (picture 2) of the sarcophagus contained the box with jewellery and the censer, whereas the smaller one held remains of the bustum and implements for everyday use. Nevertheless, even as incomplete as it is, the find provides rich data contributing to our knowledge about the religious ideas of the time from which it dates, especially those related to the mortal cult and the afterlife (eschatological beliefs).

Tabla I

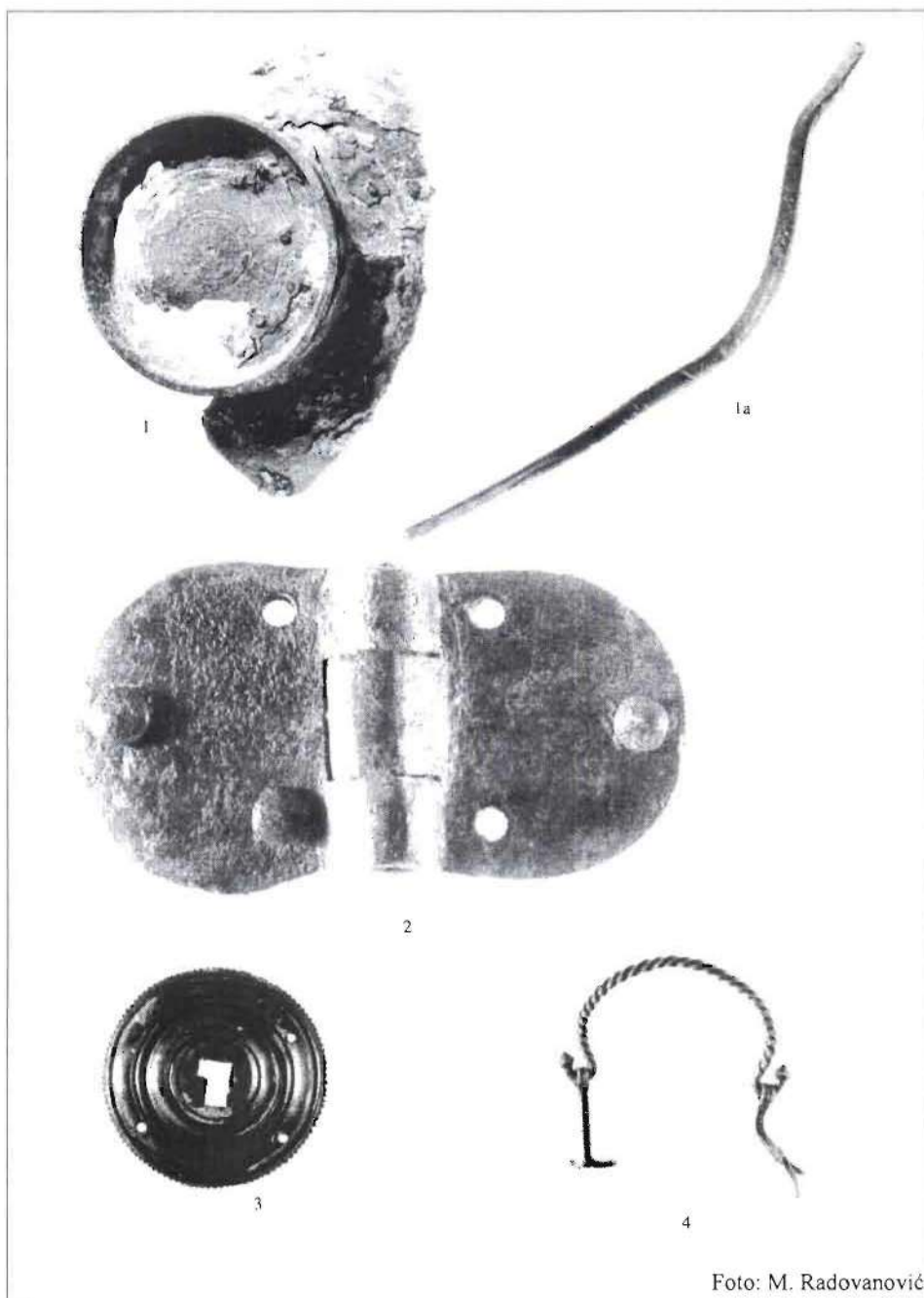
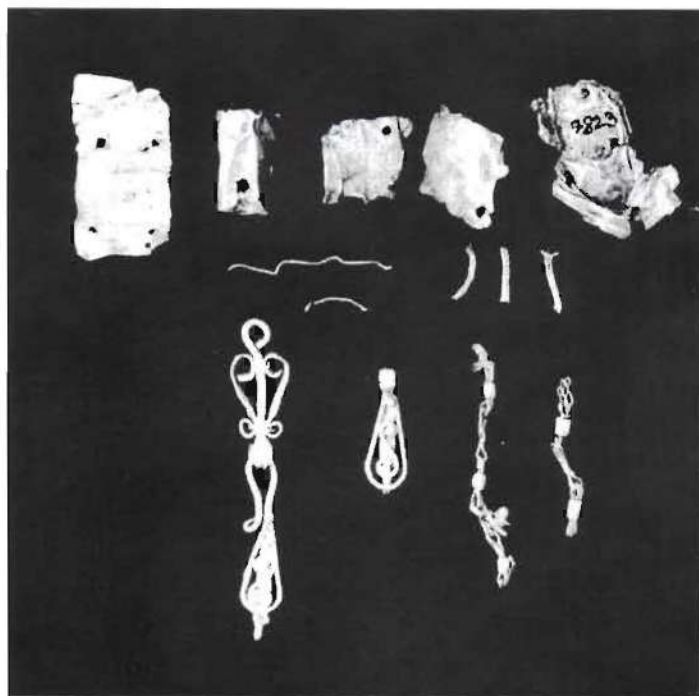

Foto: M. Radovanović

Tabla II

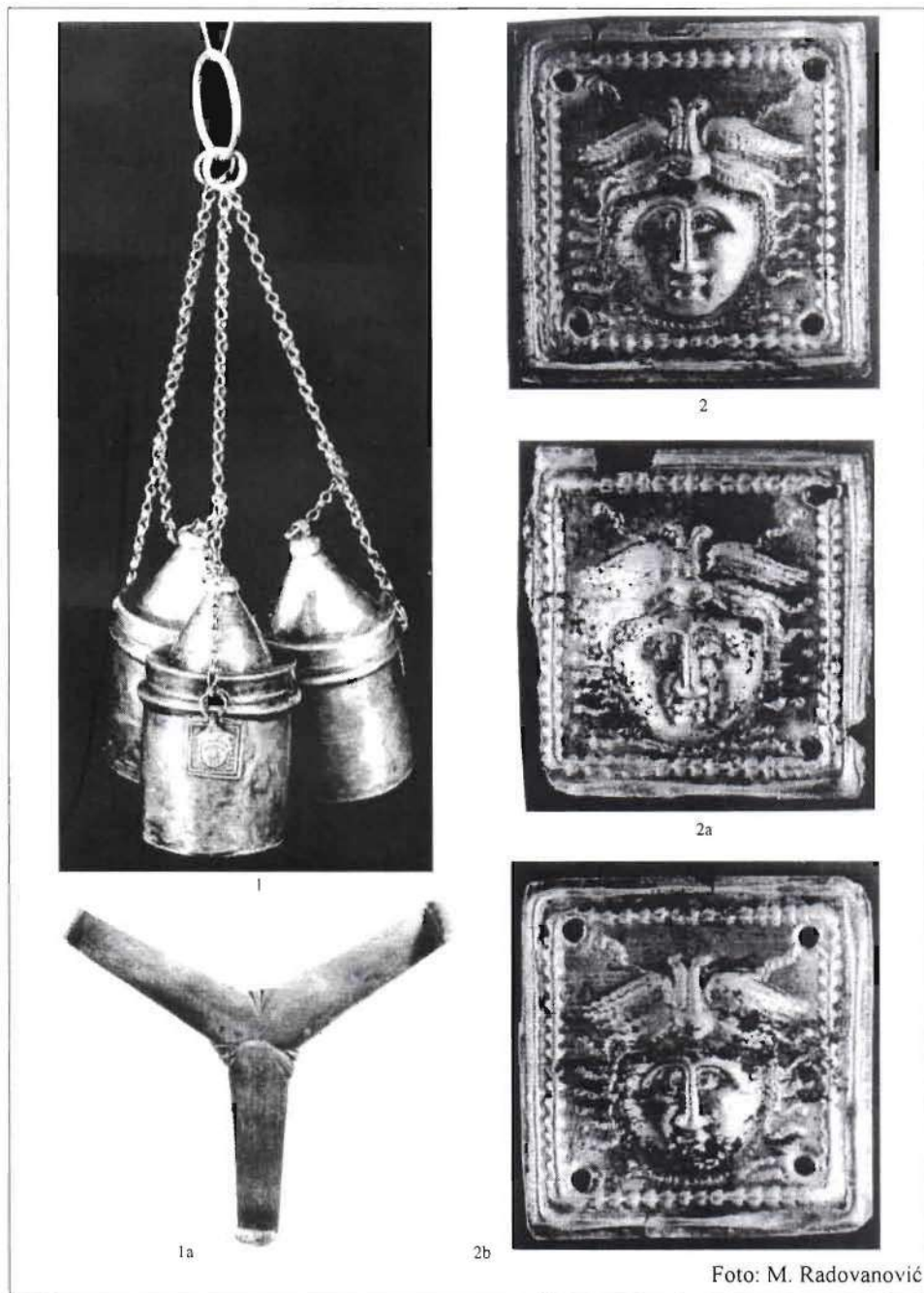
1

2

Foto: M. Radovanović

Tabla III

Tabla IV

1

2

Foto: M. Radovanović

Tabla V

1

2

3

4

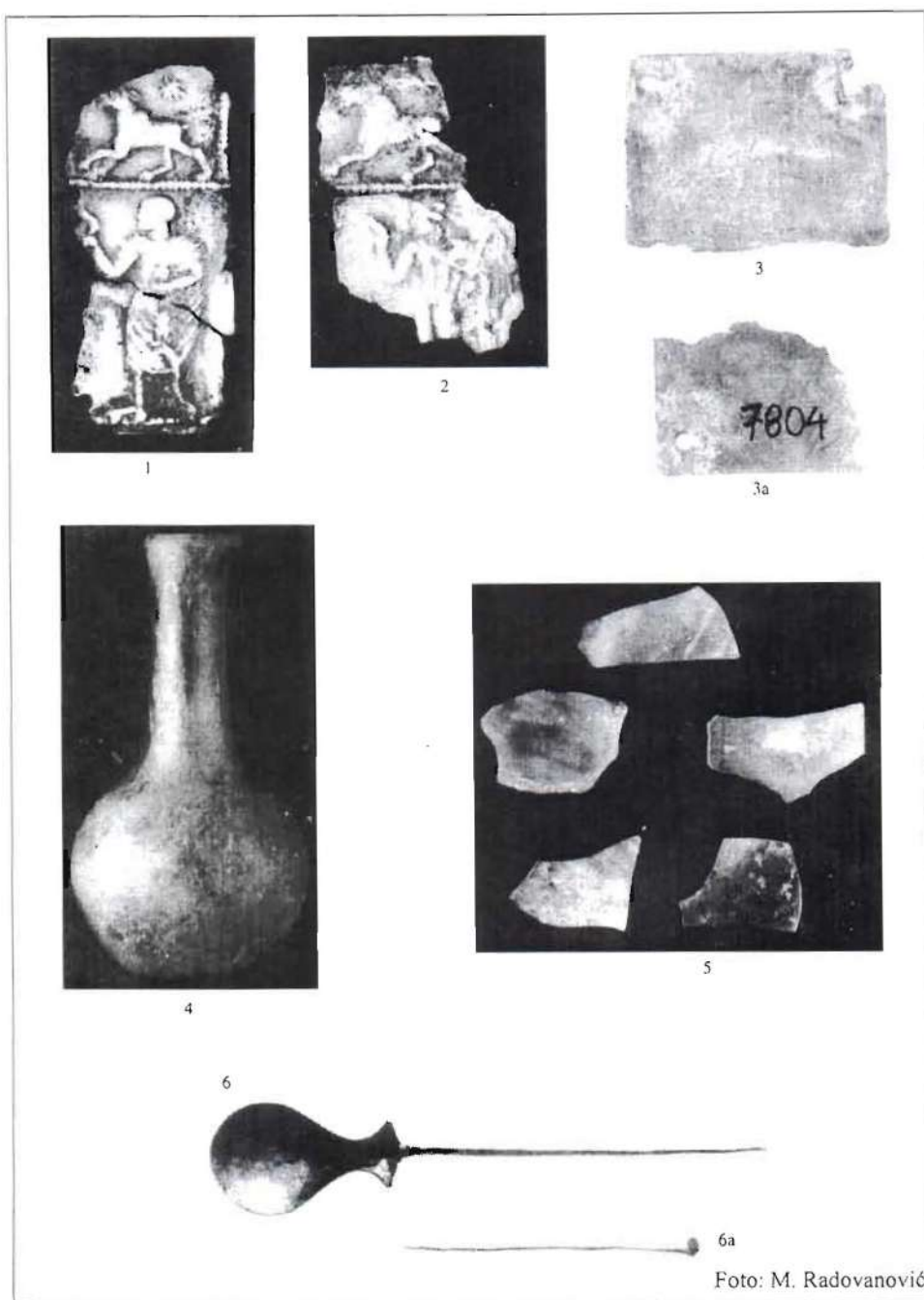
5

6

Foto: M. Radovanović

Tabla VI

Dr. Branka RAUNIG
Originalni naučni rad

URNA SA NATPISOM IZ ZALOŽJA

Početakom devedesetih godina XX stoljeća u Malom Založju kod Bihaća nađena je slučajno urna sa natpisom. Isječena je od hemijski gotovo čistog krečnjaka, bogato ukrašena reljefnim i urezanim arhitektonskim i figuralnim elementima sa natpisom u 10 redova. Predstavlja najveću i najraznovrsnije obrađenu urnu u nizu do sada otkrivenih urni sa natpisom u srednjem toku rijeke Une.

USLOVI NALAZA

Početakom marta 1990. godine u dvorištu kuće Kasima Alagića u naselju Malo Založje kod Bihaća pronađena je sasvim slučajno urna sa natpisom. Mjesto nalaza leži na lijevoj obali bezimenog potočića koji izvire cca 500 m sjeveroistočno, teče prema jugozapadu i približno kod mjesta nalaza pravi jaču okuku mijenjajući tok u smjeru jugoistoka. Na specijalnoj karti Bihać 1, razmjere 1:50.000, lokalitet nije obilježen (44° 51' sjeverne širine i 13° 35' istočno od Pariza, odnosno 15° 55' istočno od Griniča). Prema tradicijama mještana (Kasim Alagić, Džafer Tutić), nekada je potočić tekao upravo preko mjesta nalaza, ali je u toku posljednjih pedesetak godina nasipanjem zemlje korito pomaknuto za desetak ili više metara prema istoku, tako da sada potok teče neposredno uz ivicu seoskog puta kroz Malo Založje. Prema sjećanju mještana, u jesen i u rano proljeće, u vrijeme većih kiša ili naglog otapanja snijega, dešavalo se da potok teče kao snažna bujica koja nosi sve pred sobom. Mještani pretpostavljaju da je jedna takva bujica svojevremeno dovaljala urnu s nekog uzvišenijeg prostora. Ovu pretpostavku potvrđuje i činjenica da je dio urne odlomljen u nekom ranijem vremenu. Mjesto nalaza urne leži na oko 220 m n/v, dok se teren sjeverozapadno, sjeverno i istočno postepeno uzdiže, a prema jugozapadu, jugu i jugoistoku prostire se niži i ravniji teren. Na udaljenosti od cca 300 m zapadno, na nešto uzvišenijem terenu nalazio se poznati lokalitet u Založju s ostacima kasnoantičkih bazilika i naselja,¹ pa se, s dosta opravdanja, može razmišljati o tome da urna potječe iz nekropole stanovnika antičkog naselja u Malom Založju.

Nalazači urne, vlasnik zemljišta Kasim Alagić i radnik Džafer Tutić, izjavili su sljedeće: K. Alagić je namjeravao da iskopa bunar jer je, s obzirom na blizinu potoka,

¹ I. Čremošnik 1958., 117-136; Đ. Basler 1972.

očekivao da će naići na vodu. Prilikom kopanja, približno na dubini od 2,5 m, u sjeveroistočnom uglu iskopa naišli su na zaravnjenu "ploču" od kamena. Kako su zapazili da su ivice ploče pravilno isklesane, dalje su radili sa većom pažnjom. Kada su dospjeli do dubine od cca 3,3 m, utvrdili su da se radi o kamenom bloku sa šupljinom na jednoj strani, a zapazili su i reljefe na lijevoj bočnoj strani koja je bila okrenuta prema gore, jer je urna ležala na desnoj bočnoj strani. Prednja strana bila je okrenuta prema jugozapadu, a gornja strana s udubljenjem za pepeo prema jugoistoku. Nakon oslobađanja od zemlje, urnu su vezali sajlom i izvukli na površinu pomoću traktora. Kako se u iskopu na dubini od cca 3,5 m pojavio prirodni krečnjački kamen, a nije bilo vode, K. Alagić je odlučio da unutar načinjenog iskopa ozida septičku jamu. Septička jama, odnosno pozicija nalaza urne leži cca 5 m sjeverozapadno od mlina na potoku i cca 15 m jugoistočno od temelja nove kuće K. Alagića. U toku iskopavanja temelja za kuću nije bilo nikakvih nalaza.

Prilikom pregleda lokaliteta, 16. 03. 1990. g., očišćena i grubo oprana urna se nalazila na površini zemljišta, a unutar iskopa bila je već ozidana septička jama (vel. 3×3 m). Ipak je bilo moguće sa strane utvrditi približnu stratigrafsku situaciju: od površine do cca 0,4 m žuto-smeđi humus; zatim do dubine od cca 2 m crvenkasto-žuta ilovasta zemlja (vjerojatno jednim dijelom naknadno nasuta); do cca 3,5 m slijedi sivo-smeđa, naplavinska zemlja sa nešto istrunulog granja i lišća; ispod 3,5 m nalazio se prirodni krečnjački kamen. U profilima iskopa za septičku jamu nisu zapaženi nikakvi drugi nalazi kao ni tragovi ranije ljudske djelatnosti, te se čini ispravnom pretpostavka da je urna ovdje dospjela djelovanjem vodene bujice. Tome u prilog govori i činjenica da urna nije bila u prvobitnom položaju, već je ležala na bočnoj strani, kao i to da je jedan dio urne ranije bio odlomljen. Urna se sada čuva u Muzeju Unsko-Sanskog kantona, odnosno izložena je u malom lapidariju na otvorenom kod Kapetanove kule u Bihaću.

MATERIJAL I NAČIN IZRADE

Urna je isječena od bloka svijetlo-žutog, zrnastog, šupljikavog, hemijski vrlo čistog krečnjaka organskog porijekla (95-97% CaCO_3 i 3-5% organskih materija) koji se sada naziva "bihacit". Nalazišta ovog kamena leže u neposrednoj blizini. Može se sa sigurnošću pretpostaviti da je i blok kamena za ovu urnu iz kamenoloma izvađen tzv. ručnim načinom kako su još u XIX vijeku vađeni blokovi bihacita: pošto se očisti gornja površina kamena na njoj se sjekirom usijeku dublje pukotine željenog oblika, u ovom slučaju približno kvadratnog, u koje se postave nizovi klinova od isušenog drveta koje dobro upija vodu (grab, vrba, drijen), te se nekoliko dana prelivaju vodom. Kada drvo nabrekne od upijene vlage, dolazi do pojačanog pritiska na strane ureza, te kamen puca po prirodnim prosljima slabijeg kvaliteta. Na ovakav način kamen je usijecan s jedne strane horizontalno, čime je blok odvojen od podloge.² Zatim je od dobijenog bloka kamena isječen osnovni oblik (uključujući i udubljenje za smještaj pepela pokojnika), a nakon toga je bilo moguće klesanjem i urezivanjem izraditi ukrasne elemente. Naime, "bihacit" se relativno lako

² E. Jusić 1974., 69-85.

siječe, čak i sjekirom ili bradvom. Izgleda da je urna izrađena bez pomoći viska i bez preciznog mjerenja, pa je npr. desna bočna strana nešto ukošena.

OBLIK I UKRASI

Urna ima približno oblik nepravilne kocke (vis. 85 cm, širine: prednja strana 90 cm, zadnja strana 92 cm, lijeva bočna strana 95 cm, desna bočna strana 90 cm). Od urne nedostaje: na prednjoj strani gornji dio vertikalne plohe lijevog istaka, desni gornji ugao sa polovinom desnog ispusta, te gornji dio desne bočne strane. Odlomljeni dio jedne od figura na lijevoj bočnoj strani naknadno je pronađen, ali nedostaju manji ulomci. S gornje površine usječeno je udubljenje za smještaj pepela pokojnika (duž. 63 cm, šir. 54 cm, dub. 33,5 cm), čije su unutrašnje površine grubo izravnate klesanjem (T. II, 2). Na ivicama udubljenja za smještaj pepela nije isklesano posebno ležište za poklopac. Ukoliko je urna svojevremeno imala poklopac, on je, vjerovatno, ležao preko čitave gornje površine urne. Spoljne površine urne su također poravnate klesanjem, a izgleda da je lijeva bočna površina u gornjem dijelu unekoliko glačana.

Prednja strana urne (T. I, 1, 2) uz nadgrobni natpis, srazmjerno je bogato ukrašena reljefno izvedenim arhitektonskim i urezanim ornamentalnim elementima. Duž vertikalnih ivica prednje strane nalaze se dva ispusta oblikovana u vidu široke trake, čiji su donji, duži dijelovi blago konkavno isklesani, a gore se završavaju u obliku konzole (istaka) sa vertikalnom ravnom plohom. Ispusti (lijevi šir. 12-13 cm, desni šir. 14 cm), su istaknuti u donjem dijelu, lijevi za cca 3 cm, a desni za 4,5 cm u odnosu na površinu prednje strane. Gornji dio (konzola – istak), sačuvan samo djelimično na lijevom ispustu, odvojen je od donjeg dijela stepenastom profilacijom (dva ureza – stepenika) i horizontalnim valjkastim zadebljanjem, a istaknut je za 9 cm u odnosu na prednju površinu. Oba ispusta ukrašena su urezanim simbolima: na očuvanom dijelu vertikalne plohe istaka lijevog ispusta nalazi se ostatak šesterolisne rozete urezane u dva koncentrična kruga (pr. cca 10 cm), a na donjem dijelu istog ispusta nalaze se jedna iznad druge dvije šestokrake rozete na vitlo svaka u jednom krugu, dolje manja (pr. 9 cm), gore veća (pr. 10 cm), povezane kosom tangentnom linijom koja ide od unutrašnje ivice gornje rozete prema spoljašnjoj ivici donje. Na sačuvanom donjem dijelu desnog ispusta nalazio se, kako izgleda, identičan ukras (sačuvana je samo donja rozeta na vitlo s jednim listom, pr. 10 cm i dio tangentne linije), ali je sasvim dolje dodana još jedna manja šesterolisna rozeta (pr. 8 cm). Na prednjoj strani, od ispusta prema sredini, nalaze se jednake vertikalne površine bez ukrasa (šir. 11 cm), poravnate klesanjem. Središnji dio prednje površine zauzima reljefni prikaz fasade hrama *in antis*, koji se sastoji od dva zaobljena polustuba sa kvadratnom bazom (šir. 7 cm), ukrašenom na prednjoj strani ukrštenim dijagonalnim linijama. Tijelo polustubova je ravno i glatko (ne računajući oštećenje kamena) čitavom dužinom, a gore se završava jednostavnim kapitelom u obliku dva prstenasta zadebljanja. Nad oba polustuba izrađena je kvadratna plinta (šir. 7 cm) na kojoj leži horizontalna greda arhitrava sa dva reda dentikula (šir. zubaca i međuprostora po 2 cm), u donjem redu 6, a u gornjem 10, s tim da su dva krajnja zupca gornjeg reda široki po 3 cm. Nad arhitravom ste-

penasto su izrađena četiri reljefna koncentrična luka, dok je u uglovima malo udubljena trapezoidna površina. Ukupna visina pročelja iznosi 19 cm. Ono je u odnosu na prazne dijelove prednje površine istaknuto za 7 cm. Prostor između polustubova zauzima natpisno polje (vis. 59, šir. 28 cm) s natpisom u deset redova o čijem sadržaju će biti riječi kasnije.

Obliku i ukrasima prednje strane urne iz Založja slično je nekoliko urni, također s nadgrobnim natpisima, ranije nadenih na širem prostoru srednjeg toka rijeke Une, mada ni jedna od njih nije tako bogato i raznovrsno ukrašena. Do sada nadene epigrafske urne imaju oblik višeg ili nižeg, manje-više pravilnog kvadra, koji se kod nekih primjeraka približava kocki. Visina varira između 40 i 70 cm, širina prednje strane od 45 do 75 cm, dok dužina ide od 50 do 80 cm. Tako je urna iz Založja gotovo dvostruko veća u odnosu na ranije otkrivene primjerke, i najveća je urna sa natpisom nadena na prostoru srednjeg toka Une. Većina ostalih urni sa natpisom također ima slično oblikovane ispuste na prednjoj strani. Otkriveni su i brojni ulomci ispusta ili konzola ispusta, većinom ukrašeni urezanim šesterokrakim rozetama s listovima ili na vitlo, a na urni iz Doljana, datiranoj također u III v. n.e., prvenstveno na osnovu imena Aur(elius-a), šesterolisne rozete su čak povezane tangentama³ kao i na urni iz Založja. Čini se da se može zaključiti, na osnovu brojnih ulomaka ispusta,⁴ da je ovaj element na urnama, s manje-više obaveznim ukrasom od koncentričnih krugova i rozeta, bio veoma omiljen i možda čak postao, kanon. Osim na urnama, rozete većinom šesterolatične, pojavljuju se na nadgrobnim stelama⁵ i na žrtvenicima Bindu-Neptunu⁶, ali i na sepulkralnim objektima iz drugih krajeva.⁷ Tako, npr. na dvije stele iz nekropole u Sinju sasvim je očigledno da šesterolisna rozeta supstituira glavu pokojnice,⁸ što nije u suprotnosti s uobičajenim mišljenjem da rozeta upisana u krugu predstavlja jedan od solarnih simbola. Prikazuje rozeta u kombinaciji od tri primjerka B. Gabričević maestralno povezuje s kretanjem Sunca (na izlasku, u zenitu i na zalasku), a astralne simbole na nadgrobnim spomenicima s vjerovanjima o zagrobnom životu i kretanju duša pokojnika prema Mjesecu i Suncu, naglašavajući da su takva vjerovanja mogla postojati i kod epihorskog stanovništva rimske provincije Dalmacije⁹ kojoj je pripadalo i područje na srednjem toku Une. No, za urnu iz Založja (kao i za druge urne i odlomke urni s istim simbolima) s obzirom na poziciju rozeta na donjem dijelu ispusta, odnosno na plohi konzole (istaka), otvoreno je pitanje u kojoj je mjeri još sačuvano značenje solarnog simbola, mada se ta pretpostavka ne smije u potpunosti odbaciti. Ukoliko bi se dvije rozete na vitlo u donjem dijelu ispusta i šesterolisna rozeta na plohi konzole i mogle, s dužnim oprezom, povezati sa prikazom kretanja sunca (na lijevom ispustu bi se moglo razmišljati o izlasku, a na desnom o zalasku), unekoliko zbunjuje manja šesterolisna rozeta sasvim dolje na desnom ispustu, koju je teže uklopiti u navedena

³ B. Raunig 1972., 27, T. IV-VI.

⁴ Isto, 41, T. VI; VII.

⁵ C. Patsch 1895., 578-579, sl. 5-7; I. Čremošnik 1957., 168, sl. 9.

⁶ B. Raunig 1972., 43, T. VIII, 43.

⁷ C. Patsch 1895., 417, sl. 79; isti, 1904., 220, Fig. 97.

⁸ B. Gabričević 1983., 39-41, T. I; III.

⁹ B. Gabričević 1983., 69-89.

razmišljanja. Ovdje se može napomenuti da se na nekim ispustima urni pojavljuje i predstava polumjeseca,¹⁰ što na određeni način potvrđuje razmišljanja o astralnom značenju simbola na ispustima i pročeljima epigrafskih urni. No, za neko definitivnije rješenje eshatološko-astralnog (eventualno samo ornamentalnog) značenja ovih predstava bila bi neophodna obimnija, komparativna studija takvih prikaza na dostupnim sepulkralnim, pa i sakralnim objektima sa srednjeg toka Une, ali i sa širih prostora.

Kod nekih bolje sačuvanih urni i prednja strana je također oblikovana u vidu hrama *in antis*, kao npr. na urni iz Ribića, te na dvije urne iz Golubića i jednom odlomku iz Pritoke sa nekropole na Jezerinama, dok je na urni iz Doljana izrađen samo jedan polustub na sredini prednje strane koji dijeli natpisno polje u dva dijela¹¹. Polustubovi su oblikovani slično kao na urni iz Založja, kod nekih je i baza ukrašena na isti način, dok su kapiteli kod sačuvanih primjeraka različito formirani. Na ranije otkrivenim urnama ovog tipa, pročelje, ukoliko je sačuvano, je označeno jednostavnim trokutom obično izvedenim dvostrukim urezanim linijama, a ne reljefnim polukrugovima kao na ovoj urni, dok je greda arhitrava jednostavno ravna, bez raščlanjivanja i dentikula.

Lijeve bočna strana urne (T. I, 2; II, 1) ukrašena je neuobičajenom i na ovom području do sada nepoznatom scenom sa 6 figura: 2 ljudske i 4 životinjske. Obje ljudske (žena i muškarac) i jedna životinjska (divlji vepar) izvedene su u plitkom reljefu udubljivanjem okolne površine, tako da je svaka figura smještena u posebnu, plitku nišu (dub. 2-4 cm). Preostale tri životinjske figure (psi) izrađene su urezivanjem u vidu kontura. Neposredno uz lijevu ivicu površine (na udaljenosti od 2-4 cm) udubljena je "niša" ženske figure. Visina "niše" iznosi 42 cm, najveća širina 16 cm, a postavljena je na 12,5 cm ispod gornje i 31 cm iznad donje ivice lijeve bočne površine. U "niši" je prikazana figura žene *en face* koja stoji u mirnom stavu. Na ovalnoj glavi je urezanim linijama označena tenija (traka) preko čela, a vertikalnim crticama kosa. Detalja lica nema, zapaža se nejasan trag na poziciji nosa, te je vjerovatno da su bili izrađeni, ali su istrveni tokom vremena, a manje je vjerovatno da nisu ni bili naznačeni. Ramena su ravna, čak malo uzdignuta, desno rame "izlazi" na okvir niše. Gornji dio odjeće oblikovan je u tri plitka, polukružna nabora koji polaze od ramena i pokrivaju grudi. Desna ruka je povijena u laktu, sa šakom položenom ispod grudi i dosta nezgrapno oblikovana, naznačen je palac, a nadlaktica je kraća od podlaktice. Dosta nejasna i vrlo deformisana lijeva ruka izgleda da je prikazana položena na desno rame susjedne, muške figure. Donji dio haljine je ravan i gladak, a spušta se do ispod koljena. Noge i stopala prikazani su također dosta nespretno u *en face* položaju.¹² Figura žene je potpuno statična, osim pokreta desne ruke položene, kako izgleda, na rame muškarca. "Niša" slijedeće, muške figure udubljena je prema sredini površine, na udaljenosti od 4 cm od prethodne. Gornji rub "niše" nalazi se na istoj visini kao i "niša" ženske figure (12,5 cm od gornje ivice), dok je donji rub na 26,5 cm od donje ivice lijeve bočne strane urne. "Niša" je visoka 46 cm, a široka prosječno 15,5 cm, dok

¹⁰ B. Raunig 1972., 41, T. V, 14; VI, 23.

¹¹ Isto, 40-41, T.V, 14-16; VI, 23.

¹² Prednja strana ženske figure je odlomljena i posebno sačuvana, uslijed čega nije vidljiva na fotosu.

je na poziciji nogu proširena na 19 cm. Na ovalnoj glavi muškarca urezima su označeni kratka, unazad začešljana kosa i detalji lica: oči, nos, usta, podbradak, dok su uši (?) oblikovane plastično, dosta visoko, na ivici kose. Možda se ne radi o predstavi ušiju, već o nejasnom detalju kose (?). Ramena su ravna i na njih se nastavljaju ruke koje "izlaze" izvan okvira "niše". Desna je jako savijena u laktu, u visini grudi i drži kraj dugačkog koplja, prikazanog pomoću dvije paralelno urezane linije, čiji vrh dopire blizu treće reljefne figure (divlji vepar). Za lijevu ruku može se prije reći da je prikazana dubljim urezanim linijama nego reljefno, a ispružena je nešto ukoso prema dolje i drži središnji dio koplja. Od odjeće muške figure označen je samo pojas kao horizontalno, reljefno zadebljanje. Inače, figura djeluje kao da je naga, ali, vjerovatno, treba podrazumijevati neku vrstu košulje i uske, pripijene pantalone. Torzo je nešto izdužen u odnosu na noge predstavljene u pokretu. Lijeva noga, snažne butine, tanke i kratke potkoljenice i malo ukošenog stopala, prikazana je u iskoraku nalijevo, tako da je sva težina tijela na njoj. Kod slično oblikovane desne noge potkoljenica je povijena unazad, a stopalo jače ukošeno s osloncem na prstima. Čitava figura je prikazana *en face*, osim nogu koje su od koljena na dolje u profilu nadesno. Ovaj pokušaj prikazivanja pokreta: ruke koje čvrsto drže i pritiskaju koplje prema životinji, noge u pokretu nadesno, ma koliko nespretno izveden, ipak donosi muškoj figuri određenu dinamičnost i doprinosi napetosti ukupne scene. Obje ljudske figure prikazane su dosta nezgrapno, u znatnoj nesrazmjeri, tako da glave zauzimaju približno trećinu ukupne visine figura, a tijela su skraćena, dok u normalnoj srazmjeri glavi pripada oko 1/8 ili nešto manje od ukupne visine prosječnog ljudskog tijela. Slična nesrazmjera u odnosu između veličine glave i tijela, čak i jače izražena, pojavljuje se na nekim kulturnim reljefima datiranim u III vijek naše ere, za koje se smatra da su djela lokalnih majstora-klesara, a naglašava se da su više izrađeni tehnikom duboreza.¹³ što bi se moglo konstatovati i za reljef iz Založja.

Treća reljefna figura postavljena je približno u sredini lijeve bočne strane. Predstavlja divljeg vepra. Izrađena je na isti način, tako da je površina neposredno oko figure udubljena, mada nešto pliće nego oko ljudskih figura. "Niša" je nepravilnog oblika jer prati obrise tijela životinje (duž. 23, vis. 16 cm). Divlji vepar je oblikovan shematski u profilu nalijevo (od vrha njuške do zadnje noge duž. 21 cm, visine kod prednjih nogu 13 cm). Naznačena je gubica, oko, uho, kratak, zbijen, pun snage trup, visoko zavrnuti rep, a naznačen je i polni organ, dok su obje prednje i zadnje noge ravne i malo razdvojene. Figura djeluje ukočeno i statično. Na hrbatu su kosim urezima označene nakostriješene čekinje.

Preostale tri figure, koje predstavljaju pse, samo su urezane u obliku kontura. Nejasno je da li se radi o nedovršenim figurama koje su tek naznačene za reljefnu obradu ili je već po prvobitnoj zamisli trebalo da ostanu samo u crtežu. Jedna figura psa (duž. 17 cm) urezana je ispred muške figure kako u skoku napada divljeg vepra. Pas je prikazan u profilu nadesno, uspravljen na zadnje noge (prikazane su obje), rep je ispružen sa vrhom malo zavrnutim nagore, obje prednje šape se oslanjaju na prednju nogu vepra, dok glava psa dodiruje donju ivicu koplja čiji je vrh upravljen prema grlu vepra. Druga dva psa urezana su iza figure vepra uz desnu ivicu površine, jedan iznad drugog u profilu nalijevo.

¹³ D. Sergejevski 1929., 98. T. IX: X, br. 3; E. Imamović 1977., 67, 69, 91, 324, 336. br. 26, br. 47.

Gornji lik psa (na 17 cm ispod gornje ivice površine) zadnjim nogama dodiruje desnu ivicu bočne strane urne. Pas (duž. 26 cm) je prikazan u trku, naznačene gubice, načuljenih ušiju, ravne, "zategnute" linije leđa koja se produžava u rep zavrnut nagore, zadnje noge istegnute unazad, a prednje prema naprijed. Bez mnogo detalja postignut je utisak napetosti vitke životinje snažnog grudnog koša u punom trku. Donja figura psa nešto manjih dimenzija (duž. 20 cm) postavljena je neposredno iza zadnjih nogu vepra (na 33 cm od gornje i 2 cm od desne ivice površine) i prikazana na sličan način kao prethodna, također u profilu nalijevo, ali je ovdje linija leđa konkavno povijena, čime je umanjena napetost, dok prednje noge izbačene prema naprijed i zadnje zabačene unazad ukazuju na to da je i ova figura zamišljena u punom trku. Preostali dijelovi lijeve bočne strane nemaju nikakvih ukrasa. Površina iznad figura, a djelimično i ispod, bila je slabo glačana. Donja četvrtina površine sada je vrlo gruba i mjestimično dosta oštećena, te se čini da je prvobitno bila samo grubo oklesana. Sve tri urezane životinjske figure (psi) prikazane su znatno dinamičnije u odnosu na tri reljefne figure (naročito figure žene i divljeg vepra, dok muška figura djeluje ipak nešto dinamičnije), koje su pretežno statične. Izgleda da je umjetnik-klesar bio daleko sigurniji pri izradi urezanih kontura životinja nego pri klesanju reljefa.

Način na koji je ukrašena lijeva bočna strana urne iz Založja predstavlja potpunu novinu u ukrašavanju epigrafskih urni na prostoru Bihaćkog polja, pa i šire, ne samo po tome što su na istoj površini upotrijebljene dvije različite tehnike: urezivanja i reljefne obrade, već daleko više po prikazanoj figuralnoj sceni. Naime, urezani ukrasi, kako ornamentalni tako i figuralni, na kamenim sepulkralnim objektima na prostoru srednjeg toka Une imaju veoma dugu tradiciju koja seže duboko u prahistorijski period starijeg željeznog doba.¹⁴ Primjeri urezanih figuralnih prikaza se pojavljuju pojedinačno ponovo početkom antičkog perioda, u I vijeku naše ere. U ovom slučaju radi se o prikazu kulnog obreda libacije oko koga su prikazana oruđa za rad, dok je na suprotnoj strani iste urne urezana žanr-scena tesara (vjerovatno pokojnika) pri radu.¹⁵ Urezani crteži su grubi, sumarni i nepažljivi, pa se ne mogu upoređivati sa predstavama na urni iz Založja. Na lijevoj bočnoj strani urne iz Doljana urezani su crteži (shematizirani lovorov vijenac i biljka u zdjeli – drvo života?), što opet ne pruža mogućnosti za bilo kakvu komparaciju. Što se tiče reljefnih figura na starijim kamenim urnama, samo na dva primjerka javljaju se reljefni prikazi zmija, dok ljudskih figura izrađenih u ovoj tehnici na sepulkralnim objektima na prostoru srednjeg toka Une nema. Jedini primjer ljudskih figura izrađenih u plitkom reljefu u kombinaciji s urezanim detaljima odjeće iz Bihaćkog polja je prikaz Silvana i nimfi datiran u kasnu antiku nađen upravo u Malom Založju.¹⁶ No, ove figure u ukupnom izgledu nemaju značajnije sličnosti s figurama na urni iz Založja, mada su unekoliko slično obrađena lica koja su na reljefu Silvana i nimfi ipak izražajnije. Slično bi se moglo zaključiti i za figure životinja, mada na najstarijoj od prahistorijskih kamenih urni (datiranoj u drugu polovinu VI v. prije n.e.) postoji crtež divljeg vepra,¹⁷ ipak je

¹⁴ B. Raunig 1972., 30-39.

¹⁵ B. Raunig 1972., 36.

¹⁶ I. Čremošnik 1956., 111-126.

¹⁷ Isto, 36, T. III, 11c.

vremenska razlika isuviše velika (iako je ova urna, vjerovatno, po drugi put upotrijebljena u toku I v. naše ere), da bi se smjelo razmišljati o nekom direktnijem utjecaju. Figure psa do sada nisu poznate na sepulkralnim spomenicima sa srednjeg toka rijeke Une.

Ukupna scena na lijevoj bočnoj strani urne prikazuje lov na divljeg vepra. U događaju su aktivno uključene sve četiri životinjske i jedna ljudska figura. Druga ljudska figura (žena) sasvim uz lijevu ivicu površine ni po čemu ne učestvuje u prikazu, već je ovdje na neki način suvišna ili, u najboljem slučaju, "nijemi posmatrač". Pokušaj uključivanja ove figure u ukupnu scenu postavljanjem lijeve ruke na rame muškarca djeluje prilično naivno i neuvjerljivo. Razlog za prisustvo ženske figure možda treba tražiti u tekstu natpisa koji spominje dvije osobe (muškarca i, vjerovatno, ženu). Ideja za izradu ukupne scene mogla je s jedne strane nastati iz realnog događaja, odnosno iz stvarnog lova na divljeg vepra (divljih svinja i sada ima u široj okolini) u kome je učestvovao naručilac urne, a s druge strane iz bližih i daljih uzora, počev od legendarnog lova na kalidonskog vepra koji je veoma često prikazivan u različitim tehnikama i materijalima, pa i na sarkofazima. Postoji mišljenje da je na jednom sarkofagu iz Solina kod Splita prikazan lov na kalidonskog vepra.¹⁸ Međutim, istraživači koji su obrađivali spomenuti antički sarkofag ne povezuju prikazane scene s tom mitološkom pričom, već smatraju da je prikazan lov na visoku divljač, među kojom se, u lijevom uglu prednje strane, nalazi i sjedeća figura divljeg vepra¹⁹ koja nema nikakve sličnosti s prikazom na urni, osim slično zavrnutog repa. Ako se uzmu u obzir svi elementi, čini se najvjerovatnijim da je u pitanju invencija lokalnog majstora-klesara koji je svoj posao obavio na najvišem nivou do koga je mogao dospjeti, a prema zahtjevu naručioca urne. Ukoliko se pak radi o realnom lovu na divljeg vepra od strane naručioca, takav doživljaj mogao je biti dovoljno značajan da izazove želju da bude ovekovečen na grobnom spomeniku.

Desna bočna strana urne (T. II, 2) najviše je oštećena: odlomljen je čitav gornji dio ove strane u visini od cca 20 cm. Površina je ukrašena samo jednom predstavom. Sredinu desne bočne strane zauzima velika posuda (dno na 34 cm od donje ivice), urezana dubljim i širim linijama, izduženo-loptastog oblika s niskom, cilindričnom stopom, nešto suženim vratom i dvije vertikalne drške (vis. cca 40 cm, najv. pr. 27 cm). Gornji dio lijeve drške i obod posude nedostaju (nalazili su se na odlomljenom dijelu). Unutar prostora između drški i zida posude plastično su izrađena po tri vertikalna niza kružnih ispupčenja koja asociraju na predstavu grozda. Nije mi poznata identična predstava, ali se posuda iz koje raste vinova loza sa grozdovima ponekad pojavljuje na nadgrobnim spomenicima, kao i okvir ispunjen plastično izrađenim viticama vinove loze sa grozdovima.²⁰ Preostali dio površine desne bočne strane nema ukrasa, a obrađen je i poravnat nešto grublje nego prazne površine na lijevoj bočnoj strani. Donji dio površine (u visini do 15 cm) desne bočne strane i prostor uz desnu ivicu prema zadnjoj strani jače su oštećeni. Neposredno ispod predstave posude ide nepravilno horizontalna naprslina u kamenu.

¹⁸ D. Srejović – A. Cermanović 1987., 254-255.

¹⁹ A. Conze 1992., 17-34, T. IV; G. Rodenwaldt 1992., 39-50; N. Cambi 1992., 51-60; A. Nagy 1992., 61-73.

²⁰ C. Patsch 1895b., 290, sl. 8; isti, 1895a., 387-38, sl. 15; A. Hoffer 1897., 245, 249-250, Fig. 1-2; C. Patsch 1909., 119-121, Fig. 10.

Zadnja strana urne, od koje je odlomljen lijevi gornji ugao, nema nikakvih ukrasa već je samo grubo oklesana i poravnata.

TEKST NATPISA (T. III, 1)

Kao što je već rečeno, nadgrobni natpis zauzima srednji dio prednje strane između polustubova, a raspoređen je u deset redova kako slijedi:

Red	Tekst natpisa	Čitanje	Visina (cm)
1.	D · M ·	D(is) · M(anibus) ·	5,0
2.	AVR · FELICI	Aur(elio) · Felici	4,5
3.	O · AGES · PR	O Ages Pr	4,5-5,0
4.	ISCI(A)NI	isciani /ili: Priscinni ?/	4,5
5.	AN · LXX · E ·	an(norum) · LXX · et	3,5
6.	IAENVARIE	Iaenuarie /ili: Taenuarie ?/	3,7
7.	CON · PARI	conpari /ili: con(iugi) · pari ?/	3,7
8.	AN · LX · VIVI	an(norum) · LX · Vivi	3,5
9.	SIBI · POSVE	sibi posue	3,0
10.	RVM	Rum (trebalo bi: posuerunt)	3,0

Redovi nisu podvučeni, a slova u pojedinim redovima su nejednaka, pa su u tabeli date prosječne veličine za svaki red. Pojedina slova su djelimično oštećena ili istrvena, te predloženo čitanje nije sasvim sigurno. Formula D. M. na početku natpisa ukazuje na to da urna nije mogla nastati prije druge polovine II v. n.e.,²¹ mada bi mogla biti i znatno mlađa, na što upućuje ime AVR(elius), koje dokazuje da je civitet dobiven od nekog cara iz ove porodice. Iako se u rimskoj provinciji Dalmaciji, kojoj je pripadalo i bihačko područje pojedini Aureliji pojavljuju još u II v. n.e., smatra se da većina pripada III v. n.e., kada, 212. godine, od cara Karakale ("Constitutio Antoniniana") svi slobodni stanovnici provincije dobivaju rimsko građansko pravo.²² Na širem prostoru srednjeg toka Une Aurelii se pojavljuju na odlomku urne također nađenom u Založju,²³ na urni iz Doljana (dva puta),²⁴ a pojavljuje se i na drugim kamenim spomenicima. Ime FELICIO zabilježeno je već u Bihaćkom polju na jednom sljemenastom poklopcu.²⁵ Sačuvani tekst glasi: FELICION, što je D. Sergejevski razriješio oblikom FELICIONI, no možda bi trebalo razmišljati o tome da posljednje N predstavlja skraćenicu riječi *annorum* napisanu u ligaturi, te bi se moglo raditi o istom imenu. U trećem redu riječ AGES bi mogla biti

²¹ I. Šarić 1975., 31.

²² D. Rendić-Miočević 1948., 50.

²³ I. Čremošnik 1957., 166, sl. 6.

²⁴ K. Kovačević – C. Patsch 1897., 340-343.

²⁵ D. Sergejevski 1940., 135-139.

nadimak (?), a sa znatnim oprezom možda bi se smjelo razmišljati i o tome da se radi o do sada nepoznatom domaćem imenu, no konačni sud bi mogli dati lingvisti. Naime, mada je u III v. proces romanizacije znatno uznapredovao, ipak se domaća, japodska imena još uvijek pojedinačno pojavljuju. Ime Priscinus zabilježeno je u Splitu,²⁶ a ovdje je, kako izgleda, u obliku Prisciani (što odgovara oblicima sredine ili druge polovine III v. n. e., kao što su Domitianus, Diocletianus itd.). U petom redu u riječi ET slova su, sasvim nelogično, razdvojena znakom interpunkcije. Kod imena druge osobe, vjerovatno žene, u redu 6, nejasno je da li se radi o jedinstvenom (možda pogrešno napisanom) imenu IAENUARIE (?) ili o prvom, skraćenom: IAEN., TAEN, FAEN.(?) i drugom imenu: VARIE. Izgleda da bi prva pretpostavka mogla biti vjerovatnija s obzirom da je *cognomen Ianuarius* zabilježen u Solinu kod Splita.²⁷ U redu 7 također je nejasno da li se radi o jedinstvenoj riječi, možda imenu (?), ili o dvije riječi razdvojene interpunkcijom, od kojih je prva uobičajena skraćenica, što izgleda vjerovatnije. Najzad, u redu 10 završetak riječi je neuobičajeno napisan – trebalo bi biti POSUERUNT. Neujednačenost slova, proizvoljno postavljena interpunkcija, neispravan glagolski oblik, ukazuju na slabu pismenost osobe koja je ispisala, odnosno uklesala tekst, što je sve dosta često na natpisima iz Bihačkog polja.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Epigrafska urna iz Založja, kao što je već naglašeno, predstavlja najveći i najbogatije ukrašen objekt ove vrste otkriven na srednjem toku Une. Dok je obrada prednje strane u vidu fasade hrama već poznata na grobnim objektima ove vrste, mada u znatno skromnijem i manje razduenom obliku, reljefna obrada figura na bočnoj strani ovdje se pojavljuje prvi put i, kako izgleda, nije imala direktnih uzora već je plod invencije majstora-klesara, ili, što se čini vjerovatnijim, posebnog zahtjeva naručioca. Stoga bi se ovdje radilo o nekoj vrsti "portreta" osoba za koje je urna izrađena. Na nadgrobni stelama portreti pokojnika su uobičajeni na prednjoj strani, najčešće u obliku bista ili samo glava postavljene iznad natpisa. Ali kako je na urni iz Založja prednja strana popunjena predstavom fasade hrama i tekstom natpisa, nije preostalo prostora za prikaz likova, odnosno scene lova. Također je već napomenuto, na osnovu stilskih karakteristika, da se radi o autohtonom djelu, koje upravo po svojoj unikatnosti dobiva na značaju ne samo za prostor Bihačkog polja već i znatno šire. Na osnovu čitanja natpisa kako je predloženo, proizilazi da se radi o bračnom paru koji je za života naručio izradu urne, te i prisustvo ženske figure u sceni na lijevoj bočnoj strani ima izvjesno opravdanje. Sudeći po veličini i srazmjerno raskošno ukrašenoj urni može se opravdano pretpostaviti da je socijalni status ovog bračnog para bio relativno visok u okvirima aglomeracije tadašnjeg naselja u Založju, mada u tekstu natpisa nema o tome nikakve naznake.

U tekstu natpisa je zabilježena srazmjerno duboka starost od 70, odnosno 60 godina osoba za koje je urna izrađena, što je karakteristično za epigrafske urne do sada nađene

²⁶ G. Alföldy 1969., 273.

²⁷ CIL 9275.

na prostoru srednjeg toka Une. Na sedam bolje sačuvanih urni i odlomaka urni, na kojima je sačuvan ovaj podatak, starost se kreće od čak 105 godina na urni *Ditiusa Ses(teniusa)* iz Jezerina u selu Pritoka,²⁸ zatim na jednom ulomku sa Humačkih glavica kod Bihaća 95 godina,²⁹ na jednoj polovini urne iz Golubića 75,³⁰ na neobjavljenoj urni iz Ribića 55 godina, starost na urni iz Doljana u oba natpisa je 50 i 40 godina,³¹ na urni *Seneca Ses(tius-a)* iz Ribića 45,³² dok je najmlađa osoba zabilježena na urni *Luliae .f Care* iz Golubića, kojoj je majka naručila izradu urne, stara 25 godina.³³ Slična situacija sa dubljom starošću sahranjenih zabilježena je i na epigrafskim urnama nađenim na prostoru Like (Hrvatska),³⁴ gdje se također više puta pojavljuje naznaka da su urne izrađene za života naručilaca, kao što je slučaj na urni iz Založja. To nije iznenađujuće. Ljudi u godinama više razmišljaju o smrti koja se primiče, pa pripremaju grob, a tokom dugog života obezbijedili su dovoljno sredstava da mogu sebi priuštiti kamenu, raznovrsnije ili skromnije ukrašenu urnu. Najzad, i danas mnogi ljudi za života naruče i postave nadgrobni spomenik.

Otvoreno je pitanje kako je ova (a i ostale urne) prvobitno bila postavljena? Kao što je već rečeno, nađena je u sekundarnom položaju, ispod cca 2,5 m zemlje. No, s obzirom na natpis i figuralne predstave, mora se pretpostaviti da se prvobitno nalazila *sub divo*, možda samo djelimično donjim dijelom ukopana u zemlju radi stabilnosti, jer su donjih dvadesetak centimetara bočnih i zadnja strana grublje oklesani, dok je prednja strana, zbog natpisa, morala biti u cjelini vidljiva. Odgovor na pitanje da li se urna nalazila u okvirima još neotkrivene nekropole stanovnika antičkog naselja, ili, možda, duž nekog puta koji je vodio prema naselju u Založju – ne može se dati.

Ovdje još jednom treba ponoviti, da urna najvjerojatnije potječe iz III vijeka n.e., kako se može zaključiti na osnovu imena *Aur(elius)*, i karakterističnog načina izrade i oblikovanja reljefnih ljudskih figura. U to vrijeme, kao i u slijedećem IV v., šire područje, kako izgleda, dobija na značenju, te dolazi do intenzivnijeg privrednog razvoja i znatnije građevinske djelatnosti.³⁵ Vjerovatno se u to vrijeme počinje jače razvijati i naselje u Založju koje postepeno prerasta u vjerski, a možda i administrativno-politički (?) centar šireg prostora. U Založju su do sada otkriveni ostaci dvije kasnoantičke bazilike (postoji mišljenje da jedna od crkava potječe iz srednjeg vijeka) i jedne stambene zgrade.³⁶ No, kao što je pokazao nalaz ove urne, širi prostor lokaliteta u Založju nije još dovoljno istražen i može pružiti i druge značajne nalaze.

²⁸ D. Sergejevski, 1950., 57-59 (br. 7).

²⁹ C. Patsch, 1900., 49.

³⁰ I. Čremošnik, 1957., 163.

³¹ K. Kovačević – C. Patsch 1897., 340-342; D. Sergejevski 1950., 60-62.

³² V. Čurčić 1900., 30; D. Sergejevski 1950., 62-63.

³³ B. Raunig 1990., 653-661.

³⁴ C. Patsch 1900., col. 37, 39, 41, 42, 45, 54, 56, 57, 63, 65, Fig. 2, 4, 5-7, 10-12, 15, 17; I. Šarić 1975., 57-72.

³⁵ Đ. Basler 1972., 13-16.

³⁶ I. Čremošnik 1958., 117-136; Đ. Basler 1972.

SKRAĆENICE

- GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja. Sarajevo.
 Starinar – Starinar. Arheološki institut SANU, Beograd.
 VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Split.
 VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. Zagreb.
 WMBH – Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina. Wien.
 ZKM – Zbornik krajiških muzeja. Banja Luka.

LITERATURA

- G. ALFÖLDY 1969. Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. Heidelberg, 1969.
 Đ. BASLER 1972. Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1972.
 N. CAMBI 1992. Rekonstrukcia antičkog sarkofaga s prikazom lova Budimpešta-Salona. U: Antički sarkofag a prikazom lova – Katalog izložbe, Split, 1992., 51-60.
 A. CONZE 1992. Drei Sarkophage aus Salona. U: Antički sarkofag s prikazom lova, – Katalog izložbe, Split, 1992., 13-38.
 I. ČREMOŠNIK 1956. Reljef Silvana i Nimfa iz Založja. GZM n.s. A, XI, 1956., 111-126.
 1957. Rimski spomenici iz okoline Bihaća. GZM n.s. A, XII, 1957., 127-141.
 1958. Arheološka istraživanja u okolici Bihaća. GZM n.s. A, XIII, 1958., 117-136.
 V. ČURČIĆ 1900. Ein Flachgräberfeld der Iapoden in Ribić bei Bihać. WMBH VII, 1900., 3-32.
 B. GABRIČEVIĆ 1983. Antička nekropola u Sinju. VAHD, 1983., 5-101, T. I-VI.
 A. HOFFER 1897. Fundorte römischer Alterthümer im Bezirke Travnik. WMBH V, 1897., 242-258.
 E. IMAMOVIĆ 1977. Kulturni i votivni spomenici na području BiH. Sarajevo, 1977.
 E. JUSIĆ 1974. Izrada muslimanskih nadgrobnih spomenika na području Bihaća. ZKM VI, 1974., 69-85.
 K. KOVAČEVIĆ – C. PATSCH 1897. Die Ruine im Dorfe Doljani und dort aufgefundenen römischen Inschriften. WMBH V, 1897., 340-343.

- A. NAGY 1992. Nouvelle reconstruction du sarkophage attique Budapest-Split. U: Atički sarkofag s prikazom lova – Katalog izložbe, Split, 1992., 61-73.
- C. PATSCH 1895. Epigrafski nahogjaji iz godine 1895. GZM VII, 1895., 573-586.
- 1895a. Rimski kameniti spomenici kninskoga muzeja. GZM VII, 1895., 389-522.
- 1895b. Epigrafsko pabirčenje. GZM VII, 1895., 285-292.
1900. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien IV. WMBH VII, 1900., 33-62.
- 1900a. Die Lika in römischer Zeit. Schriften der Balkan-kommission, Antiquarische Abtheilung I, Wien, 1900., col. 1-112.
1904. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. WMBH IX, 1904., 171-301.
1909. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. WMBH XI, 1909., 109-183.
- B. RAUNIG 1972. Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici. Starinar n.s. XXIII, 1972., 23-51.
1990. Nova interpretacija dva odlomka epigrafske urne japodskog oblika iz Golubića kod Bihaća. Arheološki vestnik – Šašlov zbornik, Ljubljana, 1990., 653-661.
- D. RENDIĆ-
MIOČEVIĆ 1948. Ilirska onomastika, III prilog VAHD, sv. VII, 1948., 5-67.
- G. RODENWALDT 1992. Ein attischer Jagdsarkophag in Budapest. U: Atički sarkofag s prikazom lova – Katalog izložbe, Split, 1992., 39-50.
- D. SERGEJEVSKI 1940. Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka. Spomenik Srpske kraljevske akademije, drugi razred 72, Beograd, 1940., 135-139.
1950. Japodske urne. GZM n.s. IV-V, 1949/50., 45-93.
- D. SREJOVIĆ –
A. CERMANOVIĆ
I. ŠARIĆ 1987. Rečnik grčke i rimske mitologije. Beograd, 1987.
1975. Japodske urne u Lici. VAMZ, 3.ser.-sv. IX, 1975., 23-36.
- 1975a. Kamene urne u Lici. U: Lika, Znanstveni skup Otočac, 1974., Split, 1975., 57-72.
-

THE URN WITH INSCRIPTION FROM ZALOŽJE

SUMMARY

The urn was found accidentally in the beginning of March 1990 in the yard of Kasim Alagić's house in Malo Založje near Bihać. The location of the find is at the altitude of 220 m, whereas situated about 300 m to the west from the location, at a somewhat higher altitude, is the famous archaeological site in Založje with remains of late-ancient basilicas and settlements. Thus we could consider the possibility that the urn comes from the necropolis of inhabitants of the ancient settlement in Malo Založje.

The urn is carved out of a single block of a light-yellow, granular, porous, chemically very clean limestone of organic origin (95-97% CaCO₃ and 3-5% organic matter) that is now named "bihacit" and whose deposits are found in immediate vicinity. The urn is approximately cube-shaped (90×90×92×95 cm, height 85 cm) with a chamber for the ashes. Parts of it, especially on its right side had broke off. The *frontside* (T. I, 1), along with two lateral overhangs with consoles (the right one is missing), depicts a facade of a temple *in antis* decorated with six-leafed rosettes and winch operated rosettes, the space between semi-columns occupied by an inscription. Similarly shaped front sides, as well as the ornaments on overhangs and facades depicting diverse forms of rosettes, are also seen in some earlier found and better preserved urns. B. Gabričević connects depicting of the combination of three rosettes to the daily path of the sun (rising sun, at the zenith and sunset), and at the same time connects the astral symbols with certain beliefs about the afterlife and travelling of the souls of deceased towards the moon and sun, wherein he emphasises that such beliefs could have also existed among the native population of the Roman province of Dalmatia that the Bihać area belonged to. However, in the case of the urn from Založje (as well as in the case of other urns and urn fragments with the same symbols), the question of to what degree the solar symbols retained their meaning, still remains open. The *left side* (T. I, 2; II, 1) is decorated with the hunting scene where two human figures (woman and man – a hunter holding a spear) and an animal figure (wild boar) are depicted in low relief. Each figure is carved in its separate shallow niche. Three animal figures (dogs) attacking the wild boar are engraved in the form of contours. The way in which the left side of the urn from Založje is decorated represents a true novelty in decoration of epigraphic urns in the Bihać Field area, and even in the wider region. This is the case not only because two different techniques, i.e. engraving and relief are used on the same surface, but much more so because of the figural scene depicting the hunting of a wild boar. All four animal figures and one human figure are involved in the action that the scene depicts. Another human figure (woman), placed very close to the left edge of the surface, does not in any way participate in the scene. The attempt of involving of this figure in the scene by placing of its left arm on the shoulder of the man appears rather naive and unconvincing. The idea of depicting of this scene might have originated from an event that really happened, that is from a real wild boar hunt that the person ordering the urn took part in, but it could have also been modelled after other closer or more distant motifs. The first assumption, nevertheless, appears to be a more likely one. The *right side*

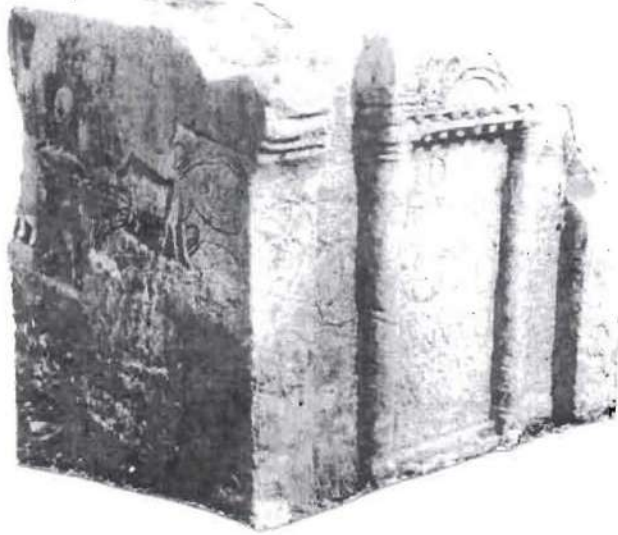

(T. II, 2) has suffered the greatest damage – whole upper part of it is missing (about 20 cm). The space in the middle is occupied by a large pot engraved in deep wide lines, of elongated-ball shape, with a low cylindrical foot, somewhat narrowed neck and two vertical handles (height about 40 cm, the biggest diameter 27 cm). The brim is missing. Plastically shaped within the space between the handles and the wall of the pot, are three vertical series of circular bulges reminding of a representation of grape bunch. The *back side* of the urn is only roughly dressed and flattened.

The lines of the inscription are not underlined and the letters in individual lines are not of the same size (T. III, 1). Some letters are partly damaged or effaced so that the suggested reading is not completely reliable. Based on the name AVR(*elius*), the civitet (citizenship) was received from an emperor from this family more likely during the 3rd century than the 2nd century, and probably after the year 212 (“*Constitutio Antoniniana*”). The name FELICIO was already found in the Bihać Field on a gabled lid, whereas the word AGES might be a nickname, although we might with a certain measure of caution explore the possibility of it being a yet unknown autochthonous name. Different sizes of letters, arbitrarily used punctuation marks and an irregular verb form, all indicate a poor literacy level of the person that wrote, i.e. inscribed the text, which is a rather frequent phenomenon in inscriptions from the Bihać Field area.

The epigraphic urn from Založje represents a biggest and the most lavishly decorated artefact of this kind found in the middle course of the Una River. Whereas the decoration of the front side in form of a temple facade is already known from tombs of this type, although in much more modest and less elaborate form, the relief of the figures on the left side is found here for the first time and, as it seems, did not have any direct models but was rather a product of inventiveness of a local artisan-sculptor or results from the request of the orderer. The urn most probably dates back to the 3rd century A. D. as can be assumed based on the name *Aur(elius)* and the use of a characteristic engraving technique and shaping of the relief figures. It is in this period and in the following 4th century that we believe this wider region gains importance, which effects a more intensive economic development and significant construction activity. This is probably the period when the settlement in Založje witnesses a more rapid development and subsequently grows into the religious and perhaps administrative and political (?) centre of the region.

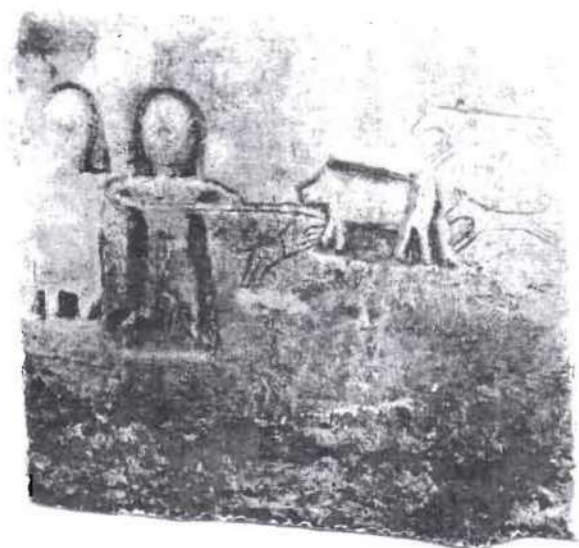
Tabla I

1

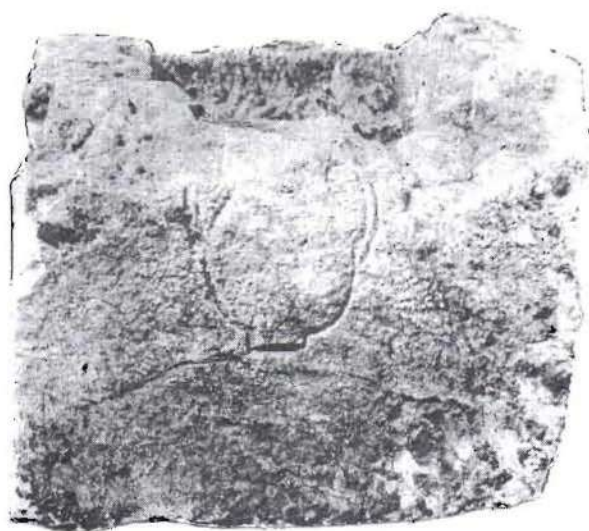

2

1. Prednja i lijeva bočna strana; 2. Prednja strana – Foto: H. Šehić

Tabla II

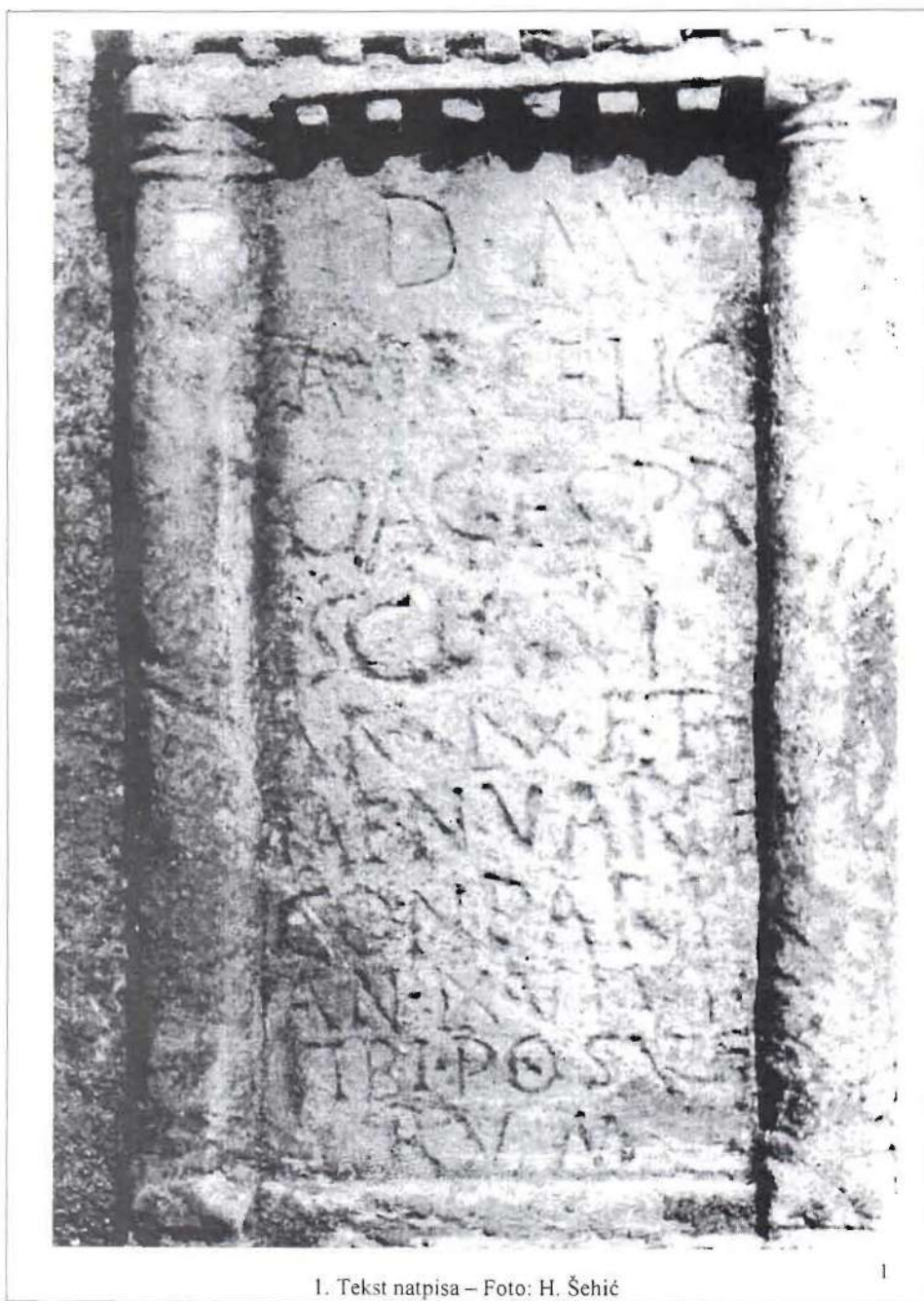
1

2

1. Lijeva bočna strana; 2. Desna bočna strana – Foto: H. Šehić

Tabla III

Mr. Lidija FEKEŽA
Originalni naučni rad

KASNOSREDNJOVJEKOVNO NASELJE ČELOPEK U OSTOJIĆEVU KOD BIJELJINE

U radu se prvi puta objavljuju rezultati istraživanja jednog kasnosrednjovjekovnog seoskog otvorenog naselja na teritoriji Bosne i Hercegovine. Dr. I. Čremošnik je istražila oko dvije trećine prostora koji je zauzimalo naselje. Konstatirana su 33 objekta, tj. nastambe, radionice, jame i ognjišta na otvorenom. Karakteristika svih ukopanih objekata su razni nepravilni oblici plitko ukopanih osnova. Keramički materijal, osim par fragmenata importiranog stolnog posuđa, odnosi se na tzv. kuhinjsku keramiku oblikovanu na spororotirajućem kolu. Dacacija materijala je u rasponu od druge polovine XIV do kraja XV stoljeća.

UVOD

U Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine deponiran je materijal i popratna dokumentacija sa lokaliteta Čelopek u selu Ostojićevu (općina Bijeljina). Arheološka istraživanja vršila je dr. Irma Čremošnik u okviru teme "Ranoslavensko naselje u Jazbinama u Batkoviću (Bijeljina)", koju je finansirala Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.¹ Od 1971. godine do danas svega dva naučna projekta su bazirana na istraživanjima srednjovjekovnih slavenskih ruralnih, otvorenih, ravničarskih naselja na teritoriji Bosne i Hercegovine, i to na terenima Semberije i Posavine. U okviru navedenog projekta objavljeni su rezultati sa lokaliteta Jazbine.² Drugi projekt pod nazivom "Ranoslavenska zemunička naselja u sjeveroistočnoj Bosni" (1987.-1991.) vodila je autor ovog članka. U ovom radu je obrađen, pored Jazbina, drugi od šest istraženih lokaliteta otvorenih naselja u Semberiji i Posavini.³ Proučavanje srednjovjekovnih seoskih naselja otvorenog tipa isto tako je važno za razumijevanje i rekonstrukciju određenih vidova života (ekonomskog stupnja proizvodnih snaga, organizacije) unutar nekog naselja i slično.

Autor istraživanja I. Čremošnik se odlučila da cijeli prostor na kojem su se protezali površinski nalazi ispita geološkom bušilicom. Po ustanovljavanju mjesta na kojima se nalaze objekti otvarane su sonde koje obuhvaćaju cijeli objekat. Tako su objekti obilje-

¹ Iskopavanja su trajala ukupno 21 dan u tri kampanje (31. 03. – 05. 04. 1978; 28. 03. – 03. 04. i 24. 09. – 01. 10. 1979. godine).

² I. Čremošnik 1977., 227-308.

³ Semberija: Jazbine i Oraščići (Batković), Čelopek i Gradine (Ostojićevo); Posavina: Kovačevac (Kopanice) i Janjkuša (Jagodnjak).

ženi brojevima prema redu istraživanja. Prostor između objekata nije otvaran, osim na mjestima gdje se bušilicom naišlo na otvorena ognjišta.

Za objavljivanje rezultata istraživanja ovog lokaliteta na raspolaganju je stajala tehnička dokumentacija, koja se sastoji od situacionog i geodetskog plana lokaliteta, te pojedinačnih listova sa tehničkim crtežima objekata, njihove površine i presjeka.⁴ Za opis ispune objekta poslužili su, pored terenske dokumentacije, podaci iz "Dnevnika istraživanja lokaliteta Čelopek u Ostojićevu godine 1978." (u daljem tekstu Dnevnik) i iz Završnog stručnog izvještaja – 1979. godine (u daljem tekstu Izvještaj).⁵ Navodi o količini nađenog materijala, naročito zgure i lijepa, iz Dnevnika i Izvještaja u nekim slučajevima se ne poklapaju sa brojnim stanjem tih nalaza među deponiranim materijalom. Zato se brojno stanje i navodi o nalazima odnose isključivo na zatečeni materijal u Muzeju. Među deponiranim materijalom nađeno je malo komada zgure i nekoliko komadića životinjskih kostiju. Što se tiče životinjskih kostiju postavlja se pitanje razloga njihovog pomanjkanja, tj. da li ih zaista nije bilo, što je konstatirano i na nekim lokalitetima sa sličnim objektima, ili su odbačene.⁶

Nedostaje materijal iz objekta 27 tako da nije mogao biti obrađen u okviru ovog rada. Autor istraživanja je svrstao pokretni arheološki materijal po objektima, u većini slučajeva bez oznaka slojeva i dubina. U tehničkoj dokumentaciji nisu navedene apsolutne visine. Na nekim od preuzetih planova objekata ucrtane dubine se ne slažu sa navodima u Dnevniku i Izvještaju. U poređenju sa situacijom u Jazbinama i na tri srednjovjekovna lokaliteta istog karaktera u arealu srednjeg toka potoka Bistrika, površinski orači sloj je debeo oko 0,2 do 0,3 m. Po njegovom skidanju pojavljuje se kulturni sloj u kojem je i gornji sloj ispune objekta. Ispod je ilovača (zdravica, obično žute boje) koja se pojavljuje na relativnoj dubini od 0,3 do 0,4 m ispod današnje površine njive. Na crtežima sa presjekom objekata naznačena je relativna dubina kulturnog sloja zajedno sa površinskim slojem, ali ona, u pojedinim slučajevima, ne odgovara stanju na terenu. Kulturni sloj je mnogo tanji (do 0,1 m) i pojavljuje se odmah ispod površinskog oračeg sloj. Stoga se u ovom radu, da ne bi došlo do zabune, uvijek navodi samo dubina ukopa u zdravicu, tj. od točke na kojoj je dokumentiran presjek objekta. Ta dubina vjerojatno ne odgovara prvobitnoj dubini objekata koja je zavisila od onovremenog nivoa terena, a koji se ne može sa sigurnošću odrediti. Relativna dubina dna ognjišta je uzeta kao nivo poda u onim objektima kod kojih su ognjišta konstatirana. Izuzetak su udubljena ognjišta.

POLOŽAJ I OPIS LOKALITETA

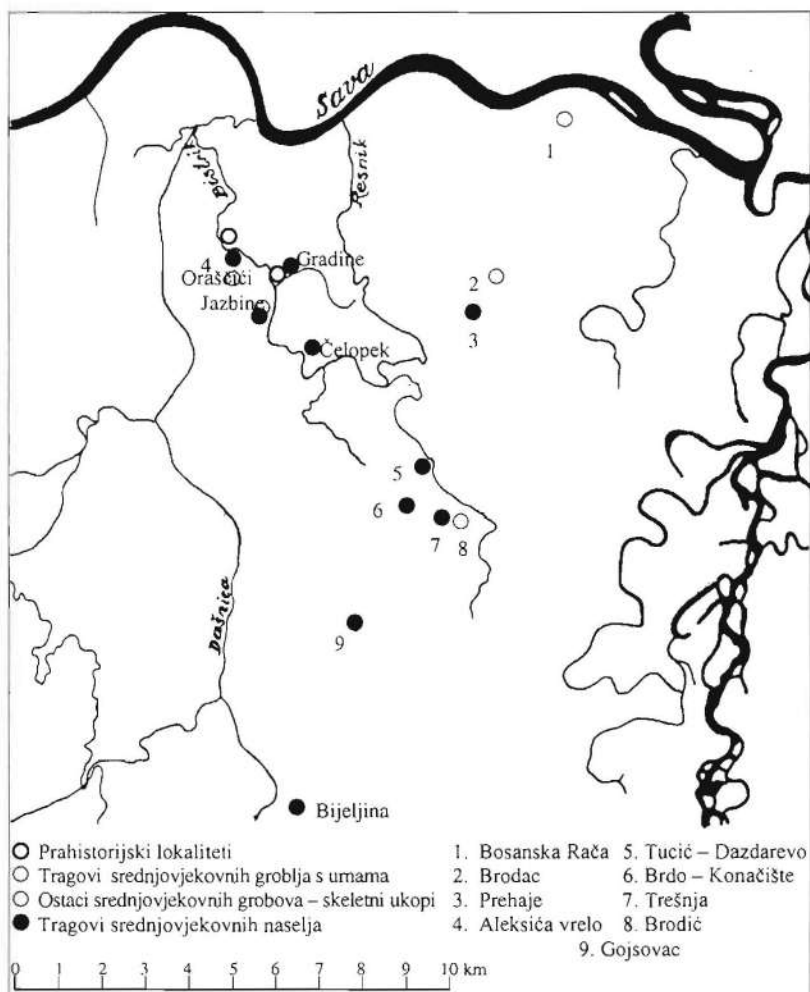
Lokalitet Čelopek se nalazi u selu Ostojićevu, koje je udaljeno oko 4,5 km od lijeve obale Save i 11 km od lijeve obale Drine (Plan I). Do gradnje melioracionih kanala i isušivanja vodotokova u ovom kraju, Ostojićevo se nalazilo na granici prirodnih močvarnih područja južno od Save. Lokalitet je na desnoj obali potoka Bistrika, jednog od nekoliko vodotoko-

⁴ Terensku dokumentaciju objekata izradio Zijo Budimlić. Sve karte i planove obradio, te crteže pokretnog arheološkog materijala izradio Slobodan Kudra.

⁵ Za objekte od broja I do broja 11 podaci uzeti iz Dnevnika, a za sve ostale objekte iz Izvještaja.

⁶ Obično je razlog za pomanjkanje kostiju, na lokalitetima na kojima bi se očekivale u većim količinama, kemijski sastav zemlje koji utiče na prirodno razlaganje kosti.

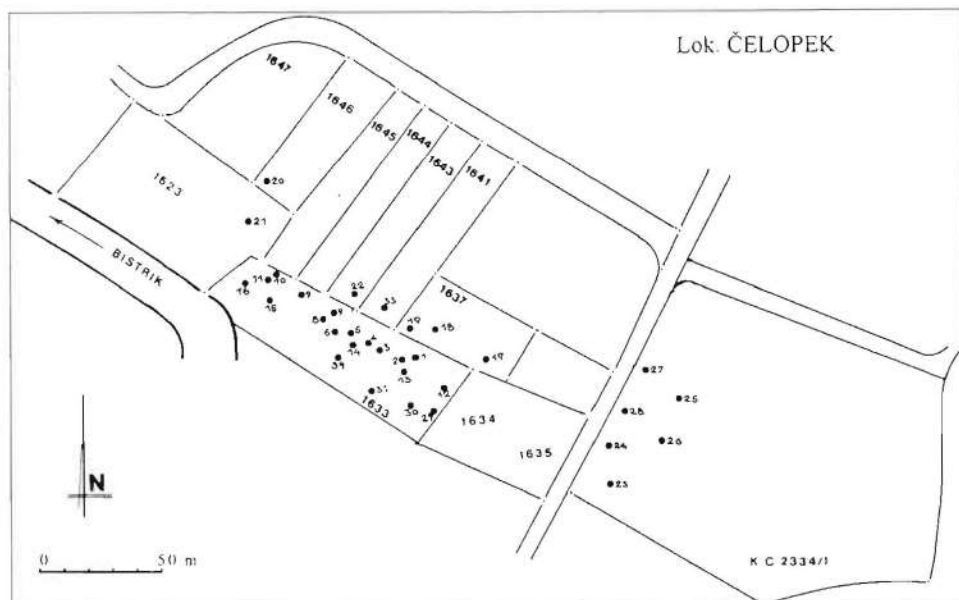
va koji prolaze kroz sembersku ravnicu od juga ka sjeveru i ulivaju se u Savu. Prve kuće srednjovjekovnog naselja su oko 10 metara udaljene od vrha meandra potoka Bistrika, čiji tok skreće naglo ka jugu, a naselje se produžava ka istoku. Otkriveni dio naselja proteže se u dužini od oko 200 m. Os naselja se pruža u pravcu Z-I sa otklonom prema liniji SZ-JI i prati prirodni pravac terena. Međe njiva i položaj suvremenih obližnjih kuća po-

Plan I – Crtež: S. Kudra

loženi su u istom pravcu. Širina naselja je oko 35 m (S-J). Na istočnoj polovini lokaliteta dio naselja na površini od oko 2600 m² nije istraživan jer su na njemu seoske kuće i put. Ustanovljene su istočna, južna i dio sjeverne granice naselja, dok je na zapadnoj strani, prema opservacijama I. Čremošnik, trećina ostala neistražena. Površinski materijal se

nalazi još u dužini oko 60 m, tj. do zapadne granice oranice k.č. 1623. Prema tome, pretpostavlja se da je površina srednjovjekovnog lokaliteta bila oko 10 000 km² (Plan II). Sistematski je istražen središnji dio lokaliteta, a cjelokupna istražena površina iznosi oko

Plan II – Obrada: S. Kudra

5500 m², tj. nešto više od polovine lokaliteta. Naselje je bilo usko vezano za potok Bistrik pored čije je obale nastalo. Danas se mora računati i na promjene koje su nastale na terenu kroz protekla stoljeća. Prvo, ravničarski potoci često mijenjaju tok, a i nivo korita je vjerojatno bio niži. Pretpostavlja se da je u ranijim stoljećima bilo mnogo više šume koja je tokom vremena krčena. Dokle je plavila Sava i koliko je područje bilo močvarno, više nije moguće ustanoviti. Komasaacijom zemljišta, krčenjem šuma i novim sistemom kanala teren se izmijenio i eventualni tragovi starih polja, koji su ponekad prepoznatljivi na šumskim površinama, potpuno su zatrti.

OPIS OBJEKATA*

Objekat 1: (T. I) Osnova približno pravokutnog oblika sa užim zaobljenim stranama. Orijentacija SI-JZ. Dimenzije: istražena dužina 2,5 m, širina 2,25 m. SI dio zalazi u među.

* Ukoliko u objektu ima jama čije dno ima više nivoa, oznaka dubine sastoji se od dva broja. Prvi navedeni broj se odnosi na najbliži a drugi na najdublji dio, računajući od površine ukopa u zdravicu.

Svi podaci o nalazima u objektima isključivo se odnose na deponirani materijal. Navod "kosti" uvijek se odnosi na životinjske kosti nađene u objektu. Navod "metalni predmeti", ukoliko nije drugačije navedeno, odnosi se na željezne predmete.

Vjerojatno iskopano 4/5 objekta. Površina: oko 5,5 m² (7 m²). Dubina ukopa u zdravici 0,45 m. Jama koritastog oblika, ravnog dna i kosih zidova. Ispunjena je tamnomrkom zemljom sa komadićima pougljenog drveta. Komadići lijepa su u većem broju nalaženi u kulturnom sloju iznad jame i uz južni zid jame.

Nalazi: 428 komada keramike (sve brojnija što se više ide u dubinu), krivi nož, kresivo? (T. I, 20), komad metalne šipke (T. I, 21). Među deponiranim materijalom nalazio se komad zgure, koji se u Dnevniku i Izvještaju ne spominje, te lijep sa otiscima od pruča.

Objekat 2: (T. II) Ovalna osnova. Orijentacija: os objekta SI-JZ. Dim. duž. 2,15 m, šir. 1,55 m. Površina oko 3 m². Dubina ukopa u zdravici 0,4 m. Jama koritastog oblika, ravnog dna i kosih zidova, ispunjena je mrkom zemljom sa komadićima lijepa. Sastav zemlje u jami ne razlikuje se od sastava kulturnog sloja iznad nje. U sredini objekta jamica od stupa, promjera 0,2 m, dubine 0,1m.

Nalazi: 200 komada keramike. U Dnevniku se spominje "nešto zgure", koje među deponiranim materijalom nema.

Objekat 3: (T. II) Osnova u obliku stopala. Orijentacija: os objekta SZ-JI. Dim. duž. 3,2 m, šir. 1,25 m. Površina oko 4 m². Dubina ukopa u zdravici 0,25/0,6 m. Jama je koritastog oblika, ravnog dna i kosih zidova. Uz SI, podužnu stranu, u dnu jame, na dubini od 0,5 m očuvani su ostaci ognjišta ili peći (0,7×0,3 m), a oko njega mnogo komadića pečene zemlje. U centru jame, ispred ognjišta je trag kolca promjera i dubine 0,15 m. Trag drugog tankog kolca, promjera i dubine oko 0,1 m, nalazi se oko 1,2 m udaljen od ognjišta. Ispuna jame je mrka zemlja kao i kulturni sloj iznad objekta.

Nalazi: 96 komada keramike.

Objekat 4: (T. III) Ovalna, skoro kružna osnova. Orijentacija: os objekta SZ-JI. Dim. duž. 3 m, šir. 2,3 m. Površina: oko 6,5 m². Dubina ukopa u zdravici 1,35 m. Jama je koničnog oblika, ravnog dna i kosih zidova. Sa vanjske strane južnog zida očuvani su ostaci ognjišta dim. 0,8×0,70, dub. 0,15 m. Ispred ognjišta je velika pretpečna jama. Gornji sloj objekta dubine 0,3 m sadržavao je mrku zemlja sa komadićima lijepa i pougljenog drveta. Ostali dio, do dna jame, ispunjen je intenzivno crnom zemljom u kojoj su bili nalazi keramike, a prema Dnevniku sedam velikih i nekoliko malih komada zgure. Oko ognjišta su nađena dva kamena (konglomerat) i manji komad zgure.

Nalazi: 184 komada keramike, vrh metalnih korica (za nož?), savijen vrh neke alatke (škara?), 9 komada željezne oplata (?) debelih 1 mm (veličine 3×3, 2,3×2,3 cm, ostalo usitnjeni komadi), grumen zgure, kremeno jezgro i 10 fragmenata kosti.

Objekat 5: (T. III) Izdužena osnova nepravilnog oblika. Orijentacija I-Z. Dim. duž. 5 m, šir. 2,6/1,5 m. Površina oko 6,5 m². Dubina ukopa u zdravici 0,15/0,45 m. Dno jame je na različitim nivoima, a zidovi kosi. Objekat se sastoji od 2 vrlo plitka prostora (1, 2) ispunjena mrkom zemljom i konične, vjerojatno otpadne jame (3) u zapadnom dijelu, u kojoj je bilo izrazito prisustvo tragova crveno pečene zemlje i gara, dosta nagaravljenih fragmenata keramike i nekoliko oblutaka. Uz unutarnji istočni rub objekta je jamica promjera i

dubine 0,3 m. U njoj je nađen komad zgure. Na vanjskim rubovima istočne polovine objekta su ostaci tri ognjišta: na sjevernoj strani su dva ognjišta (ognj. 1 očuvane dim. 0,6×0,7 m; ognj. 2, promjera 0,5 m, a na južnoj strani ognjište 3, promjera 0,8 m).

Nalazi: 140 fragmenata keramike, dio brusa (u jami 3), strelica (u jami 2), 4 željezna čavla (od toga 2 komada u jami 3, 2 komada kod ognjišta 2), 4 odbitka od većih životinjskih kostiju. U Dnevniku se navodi da je na prostoru čitavog objekta nalaženo grumenja zgure. Među deponiranim materijalom nalaze se dva grumena sa oznakom da su iz jame 3. U istoj jami nađeni su komadi zidnog lijepa sa dvostranim i jednostranim otiscima pruća. Glina je pomiješana sa krupnijim (oko 5 mm) i sitnijim (1 mm) kamenčićima i puna je komadića pljeve. Otisci pruća su plitki, promjera oko 2-3,5 cm. Debljina lijepa je od 1-5 cm.

U blizini ognjišta 1, van objekta, na granici između kulturnog sloja i žute zemlje (zdravice), nađen je novčić Bele IV iz 1235. godine sa natpisom *Monetae regis Sclavoniae*.⁷

Objekat 6: (T. IV) Ovalna osnova. Orijehtacija: os objekta I-Z. Dim. duž. 3 m, šir. 2,1/1,75 m. Površina oko 6 m². Dubina ukopa u zdravici 1,4 m. Jama koničnog oblika, ravnog dna, zaobljenih uglova i kosih zidova, ispunjena mrkom zemljom sa proslojima intenzivno crne zemlje u kojoj su bili komadi pečene zemlje i pougljenog drveta.

Prema Dnevniku najveći broj nalaza bio je u prosloju intenzivno crne zemlje i na dnu jame. U Dnevniku je također navedeno da su u gornjim dijelovima objekta nađeni mali grumenovi zgure, a u samoj jami "nalazi zgure su bili intenzivniji". Među deponiranim materijalom nema zgure.

Nalazi: 187 fragmenata keramike, na dnu jame fragmenti velike crepulje koja se ne može restaurirati, 2 noža i čavao.

Objekat 7: (T. V) Osnova oblika nepravilnog ovala. Orijehtacija: os objekta u pravcu SZ-JI. Dim. duž. 4,4 m, otkrivena širina 3/1,5 m. Površina oko 9 m². Sjeverna strana objekta zalazi u među. Dubina ukopana u zdravicu 0,2/1,35 m. Jama nepravilnog oblika, neravnog dna i kosih zidova. Objekat se sastoji iz velike, plitke jame (jama 2), i dvije dublje jame koje su paralelne sa njom (jame 1, 3). Na sjevernoj stijenci jame 3 (ukopane u zdravicu 1,35 m) očuvana je obloga od crveno pečene zemlje, debela 15 cm. Ispuna ove jame je od izrazito crne zemlje sa puno gara. U jami 1 ispunjena je od tamnomrke zemlje.

Nalazi: 574 fragmenata keramike (sa čitavog prostora objekta, a najviše iz gornjeg sloja jama 1 i 3, dvije željezne šipke, strelica, željezni predmet nepoznate namjene (T. V, 26, u jami 3) i dio kamenog brusa.

Objekat 8: (T. VI) Osnova kompleksnog objekta nepravilnog oblika. Orijehtacija: os objekta I-Z. Dim. iskopana duž. 5,4 m, šir. 3/1,7 m. Površina: oko 11 m². Dubina ukopa u zdravici 0,25/0,95 m. Jama nepravilnog oblika, neravnog dna i kosih zidova. Obje-

⁷ Novčić nije nađen među deponiranim materijalom. Pretpostavljam da ga je pročitao tadašnji numizmatičar u Odjeljenju za arheologiju Zemaljskog muzeja Gojko Kraljević.

kat se sastoji od 4 jame. Pri dnu centralne jame 3 i jame 1 je sloj tamnomrke zemlje pun gara.

Nalazi: 341 fragment keramike, škarice (jama 3). Među deponiranim materijalom je slomljeni oblutak i 2 komadića kosti (jama 3).

Objekat 9: (T. VI) Manja plitka koritasta jama zidova obloženih crveno pečenom glinom, debljine 5 cm. Orijentacija: os objekta u smjeru SZ-JI. Dim. duž. 1,20 m, šir. 0,80 m. Površina 0,95 m². Visina zidova 0,35 m. Blizu sjeverozapadnog, užeg zida je mala okrugla jama, promjera 0,1 m. Bez nalaza.

Objekat 10: (T. VII) Osnova nepravilnog kružnog oblika. Dim. duž. 2,9 m, šir. 2,7 m. Površina oko 6 m². Dubina ukopa u zdravici 0,35 m. Jama je koritastog oblika, sa ravnim dnom i kosim zidovima, ispunjena tamnomrkom zemljom sa mnogo pougljenog drveta. Dno jame obloženo je tankim slojem izrazito crne zemlje pune gara.

Nalazi: 282 fragmenta keramike, dio kraka ostruge, kremenno jezgro. Među materijalom su 2 grumenja zgure koja se u Dnevniku i Izvještaju ne spominju. Iz ranijih epoha – komadić antičkog stakla.

Objekat 11: (T. VII, VIII) Osnova nepravilnog kružnog oblika. Duž.: 3 m, šir. 2,80 m. Površina oko 6,4 m². Dubina ukopa u zdravicu 0,45/1 m. Dno jame je neravno, sa tri nivoa, a zidovi kosi. Na jugoistočnom dijelu jame je razrušeno ognjište ili ostaci peći promjera oko 1 m. Ravan tih ostataka je vjerojatno i pravi nivo poda objekta. Ispred je bila oveća pretpečna jama. Zemlja u jami je sivomrka sa mnogo tragova gara i komadića crveno pečene zemlje. Dno jame je ispunjeno slojem intenzivno crne boje, debelim 0,4 m, koji sadrži mnogo gara i pougljenog drveta.

Nalazi: 398 fragmenata keramike, krivi nož, 2 noža, fragment potkove, kopčica, okrugla halka, ostaci korica od noža, te grumenja zgure.

Objekti 10 i 11 su na međusobnoj udaljenosti od svega 0,4 m i izgleda da čine cjelinu.

Objekat 12: (T. VIII) Osnova skoro pravokutnog oblika sa zaobljenim uglovima. Orijentacija Z-I. Dim. duž. 3 m, šir. 1,75 m. Površina oko 5 m². Zapadni dio objekta zauzima koritasta jama duž. 1 m, dub. 0,5 m, obložena crveno pečenom zemljom, ravnih zidova, slično objektu 9. Istočni dio jame je dubok oko 0,2 m. Cijeli objekat je ispunjen crnom zemljom, a na dnu korita je sloj sa tragovima gara i pepela.

Nalazi: 52 fragmenta keramike i odbitak kosti. U Izvještaju piše da je u objektu nađeno dosta grumenja zgure, ali ih među deponiranim materijalom nema.

Objekat 13: (T. IX) Izdužena ovalna osnova na koju se sa vanjske strane JI zida nadovezuje manja jama (promjera 0,75 m, dubine 0,25 m). Orijentacija: os objekta SZ-JI. Dim. duž. 3 m, šir. 1,75 m. Površina oko 5 m². Dubina ukopa u zdravicu 0,75/0,85 m. Jama ima koso dno i kose zidove. Ispuna objekta je od slabo obojene mrke zemlje sa primjesama gara koji je jače koncentriran pri dnu uz mnoštvo razorenog lijepa. Na nekim

---

komadima lijepa su tragovi pruća širine 1 cm. Izdvaja se jedan oveći komad zidnog lijepa debljine do 3,5 cm.

Nalazi: 341 fragment keramike, 2 noža, 4 čavla, ključ ? (Inv. br. 5675), sitni odbitak kosti, te dva mala kamena (od kojih je jedan konglomerat). U jednom loncu nađena je gruda pepela. Među materijalom nađen je rimski novčić iz II stoljeća.

Objekat 14: (T. IX) Ostaci ognjišta na otvorenom, sačuvanog promjera 0,9 m, debljina spaljene zemlje 0,2 m.

Nalazi: 19 fragmenata keramike, kamen za glačanje i jedna oveća kost.

Objekat 15: (T. X) Ovalna osnova. Orijentacija I-Z. Dim. duž. 2 m, šir. 1,1 m. Površina oko 2 m². Dubina ukopa u zdravici 0,25/0,45 m. Oblik jame koritast, sa neravnim dnom i kosim zidovima. U zapadnom dijelu objekta dva mala ukopa promjera 0,45 i 0,55 m i dubine 0,45 m, ispunjena izrazito crnom zemljom punom gara. Objekat je ispunjen mrkom rastresitom zemljom sa komadićima lijepa. Oko 0,15 m od jugoistočnog ruba objekta su ostaci ognjišta, sačuvanog promjera 0,55 m. Presjek ognjišta nedostaje.

Nalazi: 130 fragmenata keramike.

Objekat 16: (T. X i XI) Osnova kompleksnog objekta, nepravilnog oblika. Orijentacija: os objekta u pravcu SI-JZ. Dim. duž. 7 m, šir. 3/2,3 m. Površina oko 15 m². Dubina ukopa u zdravici 0,3/0,5 m. Oblik jame nepravilan, dno neravno, zidovi kosi. Objekat se sastoji od velike jame (1), koja završava ljevkastim udubljenjem, i ostalog prostora. Nije jasan odnos jama 2 i 3 unutar objekta radi pomanjkanja presjeka. U jamama 1 i 3 ispunjena je od tamnocrne zemlje sa mnogo ostataka lijepa i gara. Na dnu cijelog objekta je tanak sloj sa izrazito mnogo gara i pougljenog drveta. U ljevkastom udubljenju na SI rubu jame 1, prema navodima u Izvještaju, bilo je puno komadića crveno pečene zemlje i gara.

Nalazi: 544 komada keramike, strelica, 4 fragmenta oštećenih čavala, 2 ključa, dio noža, oblatak, grumen zgure, komadić kosti. Najveći dio metalnih nalaza i komad zgure nađeni su u jami 1.

Objekat 17: (T. XI) Nepravilna kružna osnova. Dim. duž. 2,9 m, šir. 2,8 m. Površina oko 5,7 m². Dubina ukopa u zdravici 0,3/0,4 m. Dno jame neravno, a zidovi kosi. U južnom kutu ognjište, očuvanog promjera 0,45 m i debljine oko 0,1 m. Nalazi se 0,1 m ispod gornjeg nivoa ispune objekta. Ispred ognjišta je pretpečna jama.

Nalazi: 271 fragment keramike, fragmentirani okov kopče, 2 grumena zgure, 2 komadića kosti i jedan grumen lijepa sa otiscima pruća.

Objekti 18a i b: (T. XII) Dva ognjišta na otvorenom prostoru, međusobno udaljena svega 0,15 m. Ognjište 18a sačuvanog promjera 0,65 m, debljine 0,10-0,15 m. Ognjište 18b sačuvanog promjera 0,5 m, debljine 0,2 m.

Nalazi: U neposrednoj okolini ognjišta nađeno 19 fragmenata keramike i dio konjske uzde.

Objekat 19: (T. XII) Nepravilna kružna osnova, promjera 2,3 m. Površina oko 4 m². Dubina ukopa u zdravicu 0,3/0,4 m. Dno i zidovi jame kosi. Ispuna jame mrka zemlja sa proslojima gara.

Nalazi: 55 fragmenata keramike, komadi lijepa sa otiscima tankog pruća i grumen zgure. Na cedulji uz materijal stoji navod "kosti", koje nisu deponirane.

Objekat 20: (T. XII) Osnova skoro kružnog oblika. Orijentacija: os objekta u pravcu SI-JZ. Dim. duž. 2,15 m; šir. 1,95 m. Površina oko 3,5 m². Dubina ukopa u zdravicu 0,4 m. Jama neravnog dna i kosih zidova. Ispuna svijetlomrka zemlja sa jačim tragovima gara na dnu jame.

Nalazi: 146 fragmenata keramike, grumen zgure. Na ceduljici u kutiji su naznačene "kosti", ali među materijalom nisu nađene.

Objekat 21: (T. XIII) Nepravilna ovalna osnova. Orijentacija: os objekta u pravcu SI-JZ. Dim. duž. 2,85 m, šir. 1,8/1,35 m. Površina oko 4,5 m². Dubina ukopa u zdravici 0,3/0,5 m. Jama nepravilnog oblika, neravnog dna, kosih zidova. Uz SI vanjski rub jame je ognjište, očuvanog promjera 0,55 m, debljine oko 0,1 m. Dublji dio objekta se nalazi uz ognjište. Prema navodima u Izvještaju, bio je ispunjen crnom zemljom sa spaljenim drvetom i sa puno ostataka crveno pečene zemlje (pretpečna jama?), dok je drugi kraj objekta plići i ispunjen mrkom zemljom. U cijeloj jami su nalažene grudice lijepa.

Nalazi: 187 fragmenata keramike u cijelom objektu, dio željezne alatke (T. XIII, 14) i grumen zgure u velikoj jami kraj ognjišta.

Objekat 22: (T. XIII) Osnova nepravilnog ovalnog oblika. Orijentacija: os objekta u pravcu I-Z. Dim. duž. 4,55 m; šir. 2,8/2 m. Površina oko 10 m². Dubina ukopa u zdravici 0,25/0,4 m. Jama nepravilnog oblika, neravnog poda i kosih zidova, ispunjena mrkom zemljom sa puno gara i grudica lijepa. Uz SZ rub objekta (oko presjeka A-A1) jaka koncentracija crveno pečene zemlje i gara.

Nalazi: 392 fragmenta keramike, dio krivog noža, dio noža, čavao i trokutna pločica nepoznate namjene (inv. br. 5685).

Objekat 23: (T. XIV) Ostaci ognjišta na otvorenom, sačuvanih dimenzija 1×0,9 m, debljine do 0,15 m. Dubina dna ognjišta u zdravici 0,4 m.

Nalazi: 17 fragmenata keramike u neposrednoj okolini ognjišta i 2 fragmenta prahistorijske, kasnobrončane keramike.

Objekat 24: (T. XIV) Osnova nepravilnog ovalnog oblika. Orijentacija: os objekta u pravcu S-J. Dim. duž. 3,2 m, šir. 1,8/1,6 m. Površina oko 4,5 m². Dubina ukopa u zdravici 0,5/0,7 m. Jama pravilnog, koritastog oblika, dna u dva nivoa i kosih zidova. Manji, južni prostor objekta je dublji, ispunjen je tamnomrkom zemljom punom gara, pougljenog drveta i komadićima crveno pečene zemlje, dok je preostali prostor ispunjen mrkom zemljom. Na dnu objekta je sloj crne zemlje sa većom koncentracijom gara.

Nalazi: 335 fragmenata keramike, oštrica noža, 2 sitna komada kosti. U Izvještaju se navodi da je u južnoj jami nadeno mnogo komada zgure, dok se u deponiranom materijalu nalazi jedan grumen.

Objekat 25: (T. XIV) Osnova ovalnog oblika. Orijentacija: os objekta u pravcu I-Z. Dim. duž. 2,4 m, šir. 2 m. Površina oko 3,5 m². Dubina ukopa u zdravici 0,3/0,4 m. Jama je koritastog oblika, udubljenog poda i izrazito kosih zidova, ispunjena mrkom zemljom sa tragovima gara i lijepa. Oko 0,8 m udaljeno od zapadne strane zida nalazi se ognjište očuvanih dimenzija 0,75×0,55 m, debljine 0,1-0,15 m. Oko objekta su u obliku pravokutnika poredani tragovi kolaca i stubova (promjera 0,1 i 0,2 m). Izgleda da je ognjište bilo nadsvedeno. Na istočnoj strani stubovi su bili udaljeni 0,5 m, a na zapadnoj 0,7 m, tj. pored samog ognjišta, tako da bi površina natkrivenog objekta bila oko 7 m². Uz obod cijelog objekta su također tragovi kolaca, a vidljivi su i tragovi nosača krova na sredini užih strana. Neki tragovi unutar natkrivenog prostora su možda od opreme koja se nalazila u zemunici.⁸ S obzirom na smještaj ognjišta ulaz je vjerojatno bio na zapadnoj strani.

Nalazi: 21 fragment keramike, strelica.

Objekat 26: (T. XV) Nepravilna "bubrežasta"osnova. Orijentacija: os objekta u pravcu SI-JZ. Dim. duž. 2,95 m, šir. 2,25/1,3 m. Površina oko 5,5 m². Dubina ukopa objekta 0,2/0,3 m. Jama neravnog dna i vrlo kosih zidova. Ispuna objekta tamnomrka zemlja sa većom količinom gara, naročito na dnu jame. Na sredini objekta se nalazilo ognjište sačuvanog promjera 0,6 m i debljine 0,2 m. Veće grumenje ognjišnog lijepa nalazilo se na podu objekta. Na zapadnoj strani objekta je malo duguljasto udubljenje (0,5×0,15 m) sa zidovima debljine 1 cm. Prema navodima u Izvještaju, vjerojatno su bili obloženi crveno pečenom zemljom. U neposrednoj blizini objekta, kod njegove uže sjeverne strane, bile su dvije omanje, koritaste jame, duboke 0,15 m. Promjer zapadne jame 0,4 m, a dimenzije istočne jame 1,2×0,6 m.

Nalazi: 172 fragmenta keramike, fragmentirana oštrica noža, obruč željezne i posebne kopče, slomljeni oblutak.

Objekat 27: (T. XV) Osnova nepravilnog oblika. Orijentacija: os objekta u pravcu S-J. Dim. duž. 4 m, šir. 3,15/1,7 m. Površina oko 8 m². Dubina ukopa u zdravici 0,1/0,15 m. Jama nepravilnog oblika, vrlo plitka, neravnog dna i kosih zidova, ispunjena je tamnomrkom zemljom sa puno tragova gara, naročito na dnu. U sjevernom, suženom dijelu objekta je ognjište, sačuvanog promjera 0,6 m, debljine 0,25 m. U Izvještaju je naveden "trag od dva ognjišta" u ovom objektu, ali to drugo ognjište nije označeno na crtežu.

Objekat 28: (T. XVI) Skoro kružna osnova, promjera 2,15 m. Površina oko 3,3 m². Dubina ukopa u zdravici 0,3/0,4 m. Jama je koritastog oblika, udubljenog dna, kosih zidova, ispunjena tamnomrkom zemljom, punom gara, naročito na dnu jame. U sjevernom dijelu jame je manje ljevkasto udubljenje, promjera 0,4 m.

Nalazi: 104 fragmenta keramike i fragmenti 2 noža.

⁸ B. Dostál 1982., 12, kuće 28 i 50.

Objekat 29: (T. XVI) Izdužena četverokutna osnova sa malo zaobljenim stranama. Orijentacija: os objekta S-J. Dim. duž. 3,2 m, šir. 1 m. Površina oko 3 m². Dubina ukopa u zdravicu 0,4 m. Koritasta jama, ravnog dna i kosih zidova, ispunjena mrkom zemljom. Na dnu jame je veliko ognjište ili sloj zapečene zemlje, sačuvanih dimenzija 1,8×0,9×0,3 m. Ognjište se nalazi 0,2 m ispod gornjeg nivoa ukopa u zdravicu. Oko objekta u pravokutnoj osnovi raspoređeni su tragovi kolaca, tako da je natkriveni prostor pokrивao površinu od 11,25 m². Krov je, sudeći prema rasporedu kolaca, bio dvoslivan, a ulaz u objekat nalazio se na sjevernoj užoj strani.

Nalazi: 122 fragmenta keramike, 2 fragmentirana čavla, mala kuka, metalna šipka sa dvije rupice za zakovice, šilo i vereton.

Objekat 30: (T. XVII) Ognjište na otvorenom prostoru, sačuvanog promjera 1,05 m, debljine 0,1 do 0,15 m. Dno ognjišta na dubini 0,35 m. Iznad ognjišta je bio tanak sloj gara i izgorenog drveta.

Nalazi: U sondi oko ognjišta, u kulturnom sloju, 80 fragmenata keramike.

Objekat 31: (T. XVII) Dvije okrugle jame međusobno udaljene oko 0,2 m: sjeverna, manja jama promjera 0,8 m, dubine 0,15 m; južna jama je promjera 1,5 m, dubine 0,35 m. Jame su ispunjene svijetlomrkom zemljom.

Nalazi: 87 fragmenata keramike u jamama i okolnoj sondi.

Objekat 32: (T. XVIII) Kompleksna osnova nepravilnog pravokutnog oblika. Orijentacija: os objekta u pravcu S-J. Dim. duž. 2,5 m, šir. 2,1 m. Površina oko 5 m². Dubina ukopa u zdravicu 0,1/0,4 m. Jama je nepravilnog oblika, neravnog dna i vrlo kosih zidova, ispunjena svijetlomrkom zemljom. U sjeveroistočnom dijelu objekta je trag od stuba (promjera 0,3 m) i kolca (promjera 0,1 m). Oko 1,2 m južno od objekta je ognjište na otvorenom, sačuvanog promjera 0,9 m, debljine 0,1 m.

Nalazi: 375 fragmenata keramike, kuka, dio čavla, tanka amorfna pločica i mali fragment kosti.

Objekat 33: (T. XIX, XX) Kompleksna, izdužena osnova u obliku nepravilnog pravokutnika. Orijentacija: os objekta u pravcu SI-JZ. Dim. duž. 8,25 m, šir. 3,8 m. Površina oko 35 m². Dubina ukopa u zdravici 0,15/0,7 m. Jama je nepravilnog oblika, neravnog dna, kosih zidova. Jugozapadni i središnji prostori su plitki, ispunjeni svijetlomrkom zemljom. Na sjeveroistočnom kraju objekta su tri jame ispunjene mrkom zemljom, od kojih je najveća i najdublja jama 6, ispunjena tamnomrkom zemljom, punom gara i lijepa. U jamama 4 i 5 ispuna je nešto svjetlija.

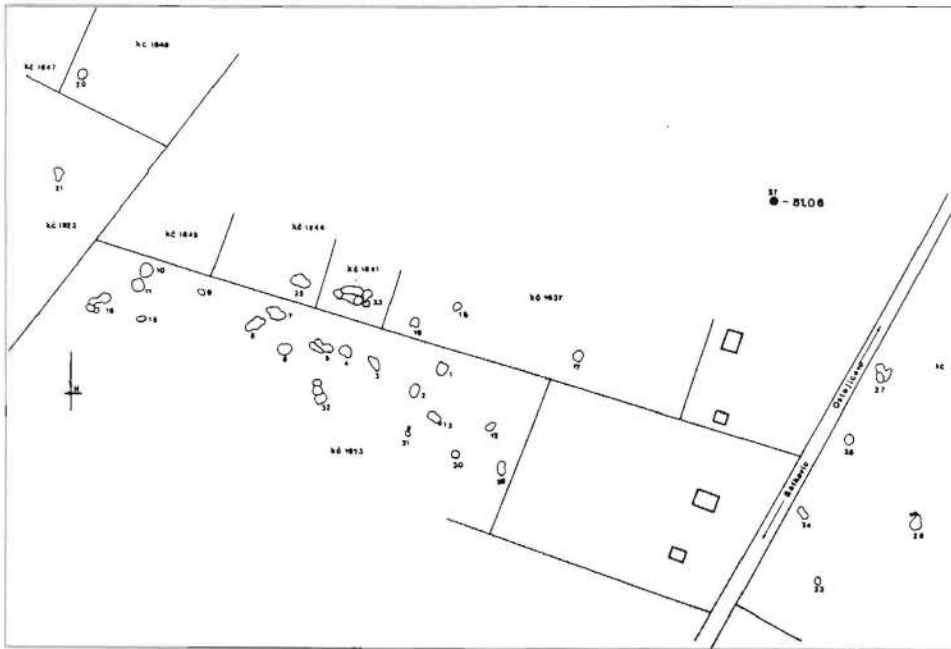
Nalazi: 740 fragmenata keramike, dio potkove, 2 noža, 2 čavla, dio metalne šipke (jama 6), 2 fragmenta kosti. U Izvještaju se navodi nalaz mnogo ostataka zgure, u depoziranom materijalu ih nema.

Mještatin Milorad Mladenović je uz svoju kuću našao tri komada keramike i brončanu kopču. I. Čremošnik je sve nalaze datirala u IX stoljeće (T. I, 1-4).⁹

⁹ I. Čremošnik 1979, 140-140.

POKUŠAJ ODREĐIVANJA KARAKTERA LOKALITETA
I NAMJENE OBJEKATA

Na lokalitetu Čelopek je otkriven veći dio jednoslojnog naselja. Osim sporadičnih nalaza iz ranijih epoha koji se pojavljuju u malom broju i razbacani, uglavnom unutar pojedinih objekata, ostali pokretni arheološki materijal je kronološki kompaktan. Na zapadnom i istočnom perifernom dijelu naselja objekti su međusobno udaljeni oko 20-tak i više metara. U centralnom dijelu naselja uglavnom su koncentrirani oko središnje grupe objekata sa ognjištima broj 3, 4, 5, 14 i 32. Oko 35 m istočnije nalazi se u istoj ravnini druga grupa od tri objekta br. 12, 29 (radionice) i br. 30 (ognjište) (Plan III). Svuda oko te dvije grupe su male skupine objekata koji su međusobno udaljeni nekoliko metara. Orijentacija objekata je u osnovi u pravcima S-J ili I-Z sa različitim stupnjevima otklona.

Plan III – Obrada: S. Kudra

Analiza vrste i namjene objekata izvršena je na temelju oblika i veličine te njihove ispunje. Zatečena dokumentacija, pomanjkanje broja životinjskih kostiju i zgure otežavaju definiranje vrste i namjene objekata.

Nastambom se smatra objekat dovoljno velik da se može u njemu prvenstveno odmoriti jedan čovjek ili mala porodica. U njemu bi se skoro obavezno moralo nalaziti ognjište ili peć, mada ima nastambi i bez njih.¹⁰ Međutim, razlikovanje nastambe od radionice

¹⁰ V. Hrubý 1965., 110.

ili gospodarske zgrade komplicira činjenica da se stanovalo i u objektima bez grijnih tijela, kao i to da su u radionicama postojale peći i ognjišta. Drugi problem za rješenje postavljenog pitanja predstavlja pomanjkanje ostataka inventara vezanog za određenu djelatnost. Sporadični nalazi zgre ili željeznih predmeta ne mogu biti dovoljni za određivanje djelatnosti koje su se obavljale u pojedinim objektima. Tehnička keramika i posude za skladištenje hrane nisu nađeni. Prema materijalu i podacima kojima se raspolaze, većina zaključaka, prvenstveno o namjeni objekata, ostaje u okviru pretpostavke.

Svi objekti, bez obzira na dubinu, su ukopani.¹¹ Tragovi nadzemnih zidova, kao što su žljebovi i podzidovi, nisu konstatirani. Na lokalitetu su uz objekte br. 25 i 29 ostali plitki tragovi kolaca, debljine 0,15-0,2 m koji, vjerojatno, pripadaju krovnoj konstrukciji. Nadzemna konstrukcija, tj. krov u podužnim objektima vjerojatno je bio na dvije vode sa centralnom gredom po sredini, dok su okrugli objekti vjerojatno imali kružnu konstrukciju krova od granja koje je moralo biti duže od 2 m. Glina i plitko ukopavanje su bili neophodna zaštita od vlage u ovako smještenim naseljima. Ispuna mnogih objekata je bila puna pougljenog drveta i gara. U naselju je evidentno pomanjkanje nalaza kamena. Sve je to dokaz da je za bilo koji konstruktivni dio objekta upotrebljavan trošan drveni materijal. Stupovi uz objekte se iz raznih razloga nisu morali sačuvati. Prvenstveno je ustanovljeno da su oni, kao i objekti, bili vrlo plitko ukopani, oko 0,1 m ispod gornje površine ukopa. Pretpostavlja se da su neki objekti bili veći nego što pokazuje stanje na terenu pri iskopavanjima, tj. njihova površina pokrivena krovom je mogla biti veća. To dokazuju i dva objekta na ovom lokalitetu (obj. 25 i 29). Kod obj. 5, sa tangencijalo postavljenim ostacima ognjišta, nađeni su komadi lijepa sa otiscima kolja, očigledno od zidne oplata, dok tragovi kolaca nisu konstatirani. Također, svi konstatirani tragovi jama od kolja ne moraju biti vezani za krov ili zid tj. konstruktivni dio objekta. Mogli su to biti ostaci nekih dijelova unutrašnje opreme objekta. Lijep, jednostran ili dvostran, sa pravilnim, ravnim otiscima kolja i pruća koji je pripadao zidovima nađen je u obj. br. 1, 5, 13 i 19. Otisci kolja na nekim primjercima iz obj. 5 i 13 su promjera 2,5-3,5 cm. To su ostaci pletenih zidova, debljine 3 do 5 cm. Naime, zidovi ukopanih jama objekata su u većini slučajeva kosi i mogli su se zaštititi jedino pleterom. Stoga se može pretpostaviti da je ukopani dio objekta bio omeđen i zaštićen opisanim zidovima od pobodenog kolja oblijepljenog glinom sa dodatkom pljeve i kamenčića veličine od 1-5 mm. Objekti su najvećim dijelom ukopani u zdravicu od 0,4 do 0,7 m. Dubinom do 1,4 m izdvajaju se obj. br. 4 i 6, te jama u obj. br. 7. Pošto su ognjišta ukopana na razini pojave zdravice, to se uzima kao nivo poda objekata. Od istog nivoa mjeri se i dubina ukopanih objekata. Naselje na lokalitetu Čelopek, iako uz potok, smješteno je na relativno suhom terenu, što dokazuje dubina ukopanih jama od 1,4 m. Ipak, plitko ukopavanje, kao i oblaganje jama glinom je bilo zaštita od vlage. Dubina plićih jama, najčešće do 0,4 m, odražava sistem ukopavanja, koji je kroz dugi vremenski period od VII do XV stoljeća dokumentiran u ravničarskom području Semberije i Posavine. Ni u jednom objektu nije konstatirana čvrsta ili zemljana podna obloga, ili barem I. Čremošnik nije navela podatke o tvrdoći slojeva u objektima, ni u Dnevniku, ni u Izvještaju.

¹¹ B. Dostál 1975., 43; Z. Váňa 1968., 96.

Stambeni objekti

U ovu grupu izdvojeni su objekti prema osnovnim kriterijima – veličini, dubini, nalazu ognjišta u njima ili u njihovoj neposrednoj blizini, te pokretnom arheološkom materijalu. Tu su uvršteni objekti nepravilnog ovalnog oblika, površine od oko 4,5-6 m² (broj 3, 13, 16, 17, 21, 25, 32). Objekat 25 ima malu ukopanu površinu od 3,5 m², ali kolci oko objekta omeđuju površinu od 7 m². Među ovim objektima izdvaja se obj. 13 od kojeg je ognjište na otvorenom udaljeno oko 5 m (br. 30). Iz ove grupe se mora isključiti objekat 1, koji bi oblikom, veličinom i ispunom te obiljem materijala odgovarao nastambi, ali nije u potpunosti istražen, pa je ovdje upitno postojanje ognjišta. Jedina nastamba kružne osnove je objekat 11, ali tu situacija nije potpuno jasna u odnosu na objekat 10. Da li se ovdje radilo o tzv. dvojnoj zemunici, s obzirom na međusobni položaj i bogati pokretni arheološki materijal u oba objekta? Nažalost, nisu se sačuvali tragovi krovne konstrukcije oko objekata. Njihovo postojanje bi, vjerojatno, pojasnilo situaciju. Nije rijedak slučaj da su postojala dva prostora, ponekad različite namjene, unutar zemunica. Osim velikog broja ujednačenog keramičkog materijala, drugih indikacija nema, te to pitanje ostaje otvoreno.

Radionički objekti

U ovu grupu spadaju dva objekta, br. 4 i 6, sa koničnim ukopanim jamama (T. III, T. IV). Veličina ovalnih osnova je oko 6 m², a dubina ukopa u zdravicu 1,4 m. Ispuna obje jame se odlikuje debljim proslojima crne zemlje pune gara i ostataka pougljenog drveta. U obj. 4 je pored ognjišta, koje se nalazi uz obod ukopa, oveća pretpečna jama. U oba objekta, prema navodima u Dnevniku i Izvještaju, nalažena je zgura "više nego u drugim objektima". Nalazi su najvećim dijelom bili su u crnim proslojima ispunje.

U blizini se nalaze još objekti br. 7, 8 i 22. Zajedničke karakteristike su im: površina od 9 do 11 m², bez ognjišta su i imaju dna jama u dva nivoa sa različitim ispunama i podjednakim, velikim brojem nalaza. Izdvaja se jama 3 u obj. 7 svojim oblikom, dubinom i oplatom od pečene zemlje, 0,15 m debelom (T. V). Većina pokretnog materijala iz objekta 7 nađena je u ovoj jami ispunjenoj izrazito crnom zemljom sa jakim tragovima gara. Jama je nepravilnog oblika, duboka 1,35 m. Nije jasno da li se radi o žitnoj jami ili o ostacima nekog radioničkog prostora ili postrojenja.

Kompleksni, plitki objekat 5, sa tri rubna ognjišta (T. IV), nalazi se uz navedene objekte 7, 8 i 22. Dubina većeg dijela površine objekta 5 je svega 0,15 m, osim na jugozapadnom kraju koji završava koničnom, otpadnom jamom. Iz nje potiče većina nalaza, a spominju se i komadi zgure. Desetak metara sjevernije od ovog objekta nalazi se obj. 33, najveći na lokalitetu (oko 35 m²) prema zatečenom planu kako ga je obradila I. Čremošnik. Ovdje je situacija prema datom crtežu nejasna. Pitanje je da li se radi o grupi od tri jame, dubine do 0,45 m, na istočnom kraju "objekta" udaljene od zapadne jame oko 3,5 m. Svijetlosiva zemlja između istočnih i zapadne jame ne mora biti ostatak od ukopa, već utabana zemlja na hodnoj površini. Ovo je ujedno i najveća otvorena površina u sklopu lokaliteta i na njoj je nađeno najviše keramike. Ipak, veliki dio nalaza iz obj. 33 sadržavala je jama br. 6 (T. XIX). Iako se radi o vrlo plitkom objektu, u ovom slučaju ne može biti riječi o nadzemnoj građevini jer nisu nađeni tragovi nadzemnih zidova. I. Čremošnik

je u Izvještaju ovaj objekat okarakterizirala kao "radni prostor". Treći kompleksni objekat br. 16, površine 15 m² (T. X), nalazi se na zapadnom rubu otkopanog naseobinskog prostora u grupi uz objekte 10-11 i 15. Vrlo je bogat nalazima, koji su bili najbrojniji u jami 1. Cijela situacija u objektu ne daje mogućnost sigurnijeg određivanja njegove namjene. I na kraju, veći kompleksni objekat br. 27, površine oko 9 m² nalazi se na istočnom rubu naselja. Prema Izvještaju, u njemu su konstatirani ostaci dva ognjišta i velike jame. Ostali otkriveni prostor je vrlo plitak. Pošto nalazi nisu bili dostupni za obradu, pitanje njegove namjene ostaje otvoreno. Prisustvo dva ognjišta navodi na pretpostavku da se radi o radionici, mada ni u nastambama njihova gradnja nije nepoznata.¹²

Zajedničko svim ovim objektima su: različite orijentacije, velike površine (obj. 5, 8, 16, 27, 33), nepravilni oblici, neravno dno, unutrašnjost sa ili bez ognjišta. U načelu se pretpostavlja da su ti objekti služili kao radionice u kojima se obavljalo više proizvodnih, zanatskih procesa.

Tri objekta br. 9, 12 i 29 izdvajaju se velikim površinama ili oblogama zidova od crvene pečene zemlje. Namjena objekta 9, male koritaste jame, površine oko 1 m², nije jasna. On leži izdvojen u sredini između zapadne i centralne grupe objekata. Objekti br. 12 i 29 su usko povezani u grupu sa najvećim ognjištem na otvorenom (br. 30). Objekat 12 je dvodijelan. U većoj koritastoj jami, čiji su zidovi obloženi pečenom zemljom, prema Izvještaju je nađeno "dosta grumenova zgure". Pošto se u njegovoj blizini nalazila natkrivena jama (br. 29) sa velikim i debelim slojem ognjišnog lijepa, očito se radi o grupiranim radioničkim objektima.

U radioničke objekte može se ubrojiti i obj. br. 15 – mala ovalna jama uz ognjište na otvorenom prostoru. Ovakvi oblici malih jama sa dvije paralelne jamice u unutrašnjosti su nalažene u ranosrednjovjekovnim naseljima, među koje spada obližnje naselje na lokalitetu Jazbine.¹³

Jame

Na lokalitetu su četiri okrugle i ovalne jame, površine oko 3 m² (br. 2, 19, 20, 28). Raspoređene su u sva tri dijela lokaliteta, na istočnom i zapadnom rubu, te u centralnoj grupi objekata. Nalazi u njima nisu brojni, osim u objektu 2, u čijoj se sredini nalazi trag od kolca. U njemu su nađeni fragmenti nekoliko debljih lonaca (T. II, 2, 4-6). Možda je tu bila gospodarska zgrada između objekata 1, 3 i 13.

Namjena objekta 24 ostaje u potpunosti nejasna i pored nepreciznog navoda u Izvještaju da je u njoj nađeno "mnogo komada zgure".

Ognjišta

Unutar lokaliteta nađena su isključivo glinena ognjišta. Ovakvo stanje na terenu može biti posljedica uništavanja objekata intenzivnom obradom zemljišta kroz dugi period, jer su se objekti pojavljivali na dubini od 0,3 m ispod današnje površine. Ognjišta su se sa-

¹² B. Dostál 1975., 81.

¹³ I. Čremošnik 1977., 244, 295, obj. XXXV.

čuvala unutar objekata br. 3, 11, 17, 26, 27, 29, neposredno uz njihove rubove, u objektima br. 4 i 5 ili usko vezana sa objektima br. 15, 21, 25, 32. Četiri ognjišta su nađena na otvorenom prostoru (obj. br. 14, 18, 23, 30). Ognjišta br. 14 i 30 nalaze se unutar grupiranih objekata, svega 3 do 8 m udaljena od njih. Ostala dva ognjišta (br. 18 a, b i 23) nalaze se na periferiji naselja. Ona su, promjera oko 1 metra, bila dva puta veća od ognjišta u zemunicama i okolo njih. Nikakva posebna kamena zaštita ili konstrukcija ognjišta ni u jednom slučaju nije konstatirana. U objektima br. 3 i 29 ognjišta su ukopana na dno plićih jama, sva ostala su na površini. Tragovi glinenih, kalotastih peći nisu ustanovljeni. Na obližnjim, istovremenim lokalitetima Gradine u Ostojićevu i Orašćići u Batkovićima nađeno ih je nekoliko.¹⁴

U okviru zemunica, osim u objektima 3 i 26 u kojima su ognjišta u sredini, sva ostala su bila u uglovima. Posredno se, prema njihovom položaju može odrediti mjesto ulaza u objekte, koje inače nije konstatirano u vidu stepenika ili nekog drugog ostatka. U većini slučajeva ulaz je bio na zapadnoj ili južnoj strani što je omogućavalo bolje osvjetljenje i duže dnevno svjetlo u objektu.

POKRETNI ARHEOLOŠKI MATERIJAL

Keramika

Keramika zatečena u muzejskom depou bila je razvrstana po objektima. Cijeli materijal je sredila i inventarizirala I. Čremošnik. Kod kompleksnih objekata se, ponekad, nalazila naznaka o mjestu nalaza unutar objekata. Na ostaloj površini lokaliteta, van objekata, keramika, kao ni drugi pokretni arheološki materijal, nije sakupljana. Iskopavanjima na obližnjim lokalitetima uočeno je da su nalazi koncentrirani u slojevima objekata, a samo ponegdje i u njihovoj neposrednoj okolini. Na otvorenim prostorima nije došlo do taloženja tragova života iz vremena trajanja srednjovjekovnog naselja uslijed plitkosti terena ili kratkotrajnosti naselja, pa to otežava i donošenje zaključka o dužini trajanja naselja.¹⁵ Istraživanja neposredne okoline otvorenih ognjišta dala su vrlo malo materijala, što neki autori tumače kao znak kratkotrajnosti naselja.¹⁶

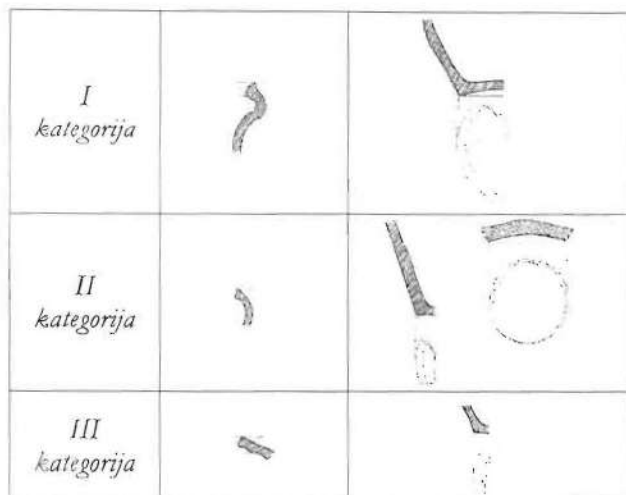
Keramički nalazi brojali su 7019 komada. Od toga je nađen jedan cijeli lončić (T. IX, 7), 5 manjih zdjela (T. III, 22; T. IX, 15; T. XIII, 17 i T. XVIII, 4 i 5), a dva lonca su djelomično rekonstruirana (inv. br. 5050 i 5083). Od cjelokupnog keramičkog materijala na dijelove oboda otpada 18% vratova 8,5%, trbuha 59% i dna 14,6%. Na neukrašene komade otpada skoro 82% od 7019 komada. Posmatrano sa tog aspekta, za analizu keramike vršena je selekcija onih fragmenata koji daju dovoljno tehničko-tehnoloških podataka i elemenata za određivanje karakteristika pojedinih oblika posuda. Uzimani su svi fragmenti oboda i dna koji spadaju u I i većina iz II kategorije očuvanosti posude, te samo

¹⁴ Gradine: S. Perić 1974., 114-115 i iskopavanja L. Fekeža 1991. godine – neobjavljeno; Orašćići: L. Fekeža, iskopavanja 1988.-1990. godine – neobjavljeno.

¹⁵ V. Nekuda 1975., 92.

¹⁶ W. Szymański 1967., 153.

karakteristični središnji dijelovi posuda (sl. 1).¹⁷ Prema tim kriterijima, uzorak uzet za analizu sadrži 32% od svih oboda, 36% od svih dna i svega 1,3% ostalih dijelova posuda (vratovi, trbusi, ručke).

Sl. 1 –
Obrada: S. Kudra

Što se tiče tehničko-tehnoloških podataka uzimani su u obzir slijedeći podaci: vrsta i granulacija dodataka,¹⁸ obrada površine stijenki ili hrapavost,¹⁹ boja stijenki i

¹⁷ I kategorija

A/ Gornji dio posude od R1-R3. Sadrži mjere gornjeg dijela posude i kut iskrivljenosti trbuha.

B/ Donji dio posude koji ima najmanje trećinu dna i donji dio trbuha do R3. Sadrži mjere R4, R3 i kut nagiba donjeg dijela posude.

II kategorija

A/ Gornji dio posude sa obodom (R1) i dijelom vrata koji omogućava mjerenje kuta nagiba oboda.

B/ Donji dio posude na kojem se može izmjeriti R4 i kut nagiba donjeg dijela posude.

III kategorija

Svi ostali fragmenti. (Kategorizacija olakšava operacionalizaciju rada sa materijalom. Sistem je uspostavio A. Buko 1981., 56-59.)

¹⁸ Pošto su dodaci glini posmatrani makroskopski na površini i u presjeku posude, mogli su se konstatirati boja i oblik osnovnog dodatka, tj. tucanih kamenčića. Od ostalih dodataka konstatirani su: vapno, cigla, silikatni pijesak i ljuspice školjaka.

Određeno je pet granulometričnih grupa dodataka:

1. Fini, sitnozrni dodatak, prašinski, zrna manja od 0,5 mm.
2. Fini, sitnozrni dodatak sa manjom količinom zrna veličine od 0,5-1 mm.
3. Srednjozrni dodatak složen od zrnaca veličine 0,5-1 mm, sa manjom količinom zrnaca veličine od 1-3 mm.
4. Grubozrni dodatak koji u osnovi ima zrna veličine 0,5 do 1 mm sa očiglednom količinom grubih zrnaca veličine do 3 mm.
5. Vrlo grubi dodatak sa zrnima veličine od 1-3 mm.

¹⁹ Ustanovljeno je 7 stupnjeva hrapavosti keramike:

1. Potpuno glatka – bez vidljivih zrnaca na površini

preloma,²⁰ pečenje i tvrdoća posuda,²¹ kao i način njihova oblikovanja.²² Svi zaključci se donose na temelju makroskopskih posmatranja, koje je najteže objektivno primijeniti za količinu, gustoću i vrstu dodataka, određivanje sastava sirovine iz koje je posuda rađena, kao i određivanje načina pečenja.

Pošto je lokalitet jednoslojan, a nalazi su jednovremeni, mogla se izvršiti osnovna podjela prema masi iz koje je keramika izrađena, prema načinu oblikovanja posuda ili prema namjeni. Svi navedeni elementi su tijesno povezani. Stoga je osnovna gruba podjela keramičkog materijala sa ovog lokaliteta izvršena prema njegovoj namjeni. Cjelokupni materijal podijeljen je na dvije grupe: na malobrojne fragmente stolne keramike i na glavninu materijala tj. kuhinjsku keramiku, među kojom vjerojatno ima komada stolne keramike, kao naprimjer mogućih dijelova pehara i zdjela, ali ih je vrlo teško precizno odrediti.

Izrazito fragmentirani komadi *stolne keramike*, iako malobrojni, razlikuju se prema sirovini iz koje su izrađeni, te, djelomično po načinu oblikovanja i ukrašavanja. Unutar stolne keramike su dvije osnovne grupe. U I grupu spadaju malobrojni, raznorodni fragmenti izrađeni od fine pjeskovite gline sa dodatkom sitnih zrnaca pijeska, vidljivih na površini, a koji se ne osjećaju dodirnom. Posude su oblikovane na brzom kolu, tvrdo i kvalitetno pečene i očito su importirani proizvodi nekih centralnoevropskih radionica.

Kanelirana zdjelica (T. XI, 23) i komad zida neke manje posude (T. I, 15) rađeni su od bijele kaolinske gline. Nalaz zdjelice je jedan od rijetkih na lokalitetu Čelopek čiji nam oblik, dimenzije i izrada daju, pri uporednoj analizi, podatke za bližu dataciju. Istovjetna zdjelica, datirana u XIV stoljeće i okarakterizirana kao kvalitetan ugarski import, rađena je u Brestoviku u Srbiji.²³ Sasvim drugu vrstu fature ima nekoliko komada vjerojatno iste posude (inv. br. 5059/1, 3, 4). Izrađena je od crvenkaste gline sa puno tinjca kao primjesom. Na vanjskoj površini ima crvenkasti tanki premaz. Za ove fragmente, koji nemaju izraženu profilaciju, za sada nema paralelnih nalaza. Treća vrsta su mali ko-

2. Glatka – vidljiva zrnca na površini, ali se opipom ne osjećaju
3. Dobro glačana – sa vidljivim zrcima na površini i na opip
4. Hrapava gusta srednjozmasta faktura, zrnca jednakomjerno raspoređena na površini
5. Hrapava srednjozmasta faktura sa više zrnaca veličine do 3 mm na površini
6. Gruba faktura sa zrcima do 3 mm nejednakomjerno raspoređenim
7. Vrlo gruba faktura sa zrcima većim od 3 mm nejednakomjerno raspoređenim

²⁰ Određivanje boja preloma i njegove jednobojnosti i višebojnosti pomaže određivanju tipa preloma. Jednom ustanovljen tip preloma olakšava određivanje uslova pečenja keramike (Košćićki 1995., 218, Tabele 14 i 15).

²¹ Za određivanje uslova pečenja uzete su tri kategorije: redukcijsko, oksidacijsko i nedovoljna oksidacija. Tvrdoća stijenki određivana najprikladnijom metodom koje su uveli autori Podborsky i dr. 1977., 131, a preuzeli M. Horvat 1989., 33; S. Vrdoljak 1994., 15.

- Meka – moguće zagrepsti prstom
- Normalna – moguće zagrepsti bakarnom pločicom
- Tvrda – moguće zagrepsti čeličnim nožem
- Vrlo tvrda – moguće zagrepsti staklom

²² Način oblikovanja obuhvaća opservacije o debljini stijenki (tanki do 4 mm, srednja 4-6 mm, debela 6-9 mm, vrlo debela > 9 mm); tehnički modeliranje (ručno, na ručnom ili nožnom kolu), o produkcijskim tragovima na stijenkama (zidanju valjaka i njihovoj širini, tragovima gnjetenja, zagladivanju unutarnje i vanjske površine).

²³ M. Bajalović-Hadžić-Pešić 1981., 128-129, napomena 24, sa ostalom literaturom; T. XLXIX, 3, sl. 157.

mađi slikane keramike. Rađeni su od žuto-narandžaste gline. Zidovi su im prevučeni bijelim tankim premazom na kojem su okrom naslikani rešetkasti ornamenti ili valovnica (T. XX, 9, 3 i inv. br. 5160/1-3). Na male, i po pravilu malobrojne, fragmente oslikane keramike nailazi se na kasnosrednjovjekovnim lokalitetima u Bosni i Hercegovini, i to najviše na gradovima-utvrđenjima.²⁴ Stoga se može kombinacijom nalaza i historijskim izvorima o lokalitetima, te prema brojnijim i većim nalazima na pojedinim lokalitetima u Srbiji, samo preliminarno datirati od druge polovice XIV do kraja XV stoljeća (V. Bikić 1994., 89). Ova se keramika pripisuje srednjoevropskim radionicama iz navedenog perioda.²⁵

Među izuzetno malo primjeraka stolne keramike, u ovom seoskom naselju nema pojedinih grupa keramike koja je redovito zastupljena na kasnosrednjovjekovnim gradovima-utvrđenjima, kao što su: glazirana keramika u većem broju i zdjele sa prstenastim dnom,²⁶ pehari i vrčevi od fine gline, te impotrirani materijal, što ustvari govori o različitoj socijalnoj i ekonomskoj strukturi naselja.

Prelaz između I i II grupe stolne keramike predstavlja komadić posude izrađene od crvenkaste pjeskovite gline, glatke površine, sa dvobojnim prelomom crvenkasto-sive boje (T. I, 14). Bjeličasta površina na obje strane stijenke je potpuno glatka. Ono što ovaj komad najviše izdvaja iz prethodne grupe, osim preloma, je oblikovanje na sporom kolu, kao i ukrašavanje. Komad izgleda kao domaća imitacija bijele uvozne keramike.

U II grupu stolne keramike spadaju fragmenti nekoliko posuda koje se izdvajaju djelimično oblikom i tankim stijenkama, te načinom ukrašavanja. Po ostalim odlikama u potpunosti se uklapaju u grupu kuhinjske keramike (načinom oblikovanja na sporom kolu, pečenju sa trobojnim presjekom, sivim u sredini, hrapavosti) i po svemu odaju neku vrstu imitacije finije keramike. Prije svega se ističe fragment male crvene zdjelice (T. VII, 10), ukrašen na sredini žljebljenjem koje se inače ne sreće na običnoj kuhinjskoj keramici. U objektu br. 28, u kojem je naden jedini komadić majolike (T. XVI, 4), bio je i donji dio, vjerojatno, vrča sa jako izraženim trbuhom (T. XVI, 3). Na gornjoj polovici posude su sačuvane dvije pažljivo urezane valovnice. Radi se u suštini o vrlo nevještoj kopiji ili želji majstora da imitira fino stolno posude. Oblik sa užim dnom u odnosu na naglašen trbuh češće se javlja na loncima XIV i XV stoljeća, i to kao posljedica veće upotrebe brzog kola. Spomenuti lonac je imitacija takvog oblika izvedena na sporom kolu. U objektu broj 17, uz već spomenuti nalaz bijele zdjelice, importa iz centralne Evrope (T. XI, 23), nađeni su dijelovi vrča, crvenkasto-žutih stijenki (T. XI, 20 i 27). Ukrašen je na pregibu iz ramena u vrat i na obodu sa po dvije urezane, skoro blago žljebljene horizontalne crte koje su zatim obojene svijetlosmeđom bojom. Fleka na vanjskim stranama nema.

Ostali keramički materijal ubraja se u grupu *kuhinjskog posuda*. Osim dva komada koja su vjerojatno rađena rukom (T. XIII, 9), preko 99% fragmenata cjelokupnog materijala sa lokaliteta Čelopek je oblikovano na sporom (ručnom) kolu. Neke velike razlike u formi, kvaliteti gline, pečenja i ornamentici nisu uočljive. Keramika je rađena od dobre gline sa dodatkom tucanog kamena mineralnog porijekla. Uz to, kod većine komada na površini se primjećuju tinjac i vapno. Na svega tri komada primijećena je kao

²⁴ P. Andelić 1972., 114; P. Andelić 1984., 174, 175 (datacija u XV stoljeće).

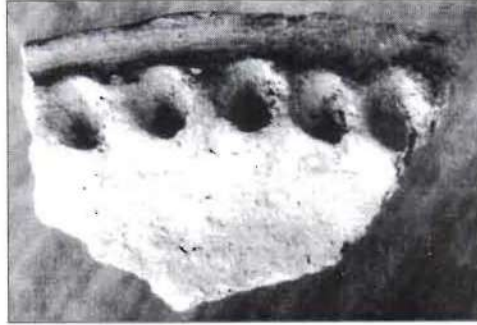
²⁵ J. Hoššo 1982., 224-225.

²⁶ Za sada je poznato da je na Bobovcu bilo samo jedno takvo dno, a na Kraljevoj Sutjesci ni jedno.

dodatak i cigla, a na jednom i ljuspice školjki. Kod 82% uzorka prevladava srednje zrnasta faktura sa zrcima dodataka veličine 0,5 do 1 mm, jednakomjerno raspoređenih, i sa ponekim zrcem većim od 1 mm (sl. 2). Kod tri četvrtine ovog materijala faktura je jednakomjerno hrapava, dok je kod preostale četvrtine faktura nešto grublja i hrapavija uslijed nešto većeg prisustva zrnaca veličine do 3 mm (sl. 3). Preostali dio od 13% uzorka je grube i vrlo hrapave fakture sa velikom primjesom zrnaca dodataka veličine do 3 mm. Zanimljivo je mali broj komada posuda sa glatkom ili pak vrlo grubom fakturom. Ova potonja se odnosi na nekoliko većih zdjela kao npr. T. XIII, 9. Ovdje nisu uzeti u obzir

Sl. 2

Sl. 3

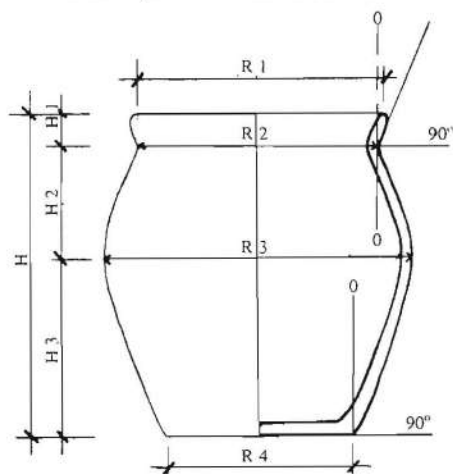
Foto: S. Pašalić

malobrojni fragmenti pržulja čiji se sastav i obrada površine razlikuju od ostale keramike. Tri četvrtine fragmenata u uzorku ima tvrdoću stijenki 3 stupnja, dok preostala četvrtina ima za stupanj mekše stijenke. Stupnjevi tvrdoće 2 i 3 su najčešće zastupljeni na kasno-srednjovjekovnoj keramici do sada ispitanoj u Bosni i Hercegovini.²⁷ Debljina stijenki od 6-9 mm je zastupljena u 50% uzorka. Iza nje su po brojnosti zastupljene stijenke debele 4-6 mm, 33%. Ostatak od 17% podjednako dijeli zastupljenost stijenki tanjih od 4 mm, koje pripadaju običnim loncima (T. I, 8; T. III, 3; T. IX, 1 i 3) i debljih od 9 mm u kojem su najviše zastupljene stijenke većih lonaca (T. I, 1 i 2; T. II, 4; T. XVIII, 1) i zdjela (T. VII, 8 i T. XIII, 17). Za određivanje uslova pečenja keramike uzete su u obzir slijedeće pojave: boje unutrašnje i vanjske strane zida, te složenost i boje presjeka stijenke. Može se reći da je keramika dobro pečena i to u uslovima u kojima je bio omogućen protok kisika. Od ukupnog broja u uzorku, 15% je pečeno u potpuno oksidacijskoj atmosferi, 2% u potpuno redukcijskoj, dok je najveći broj od 83% fragmenata sa tragovima nepotpune oksidacije ili prijevremenim prekidom pečenja, što se u potpunosti uklapa u kasno-srednjovjekovnu praksu pečenja keramike.²⁸

²⁷ Ispitivanja na lokalitetima Bobovac, Kraljeva Sutjeska – utvrđenja, Orašcići, Gradine, Kopanice, Janjkuša – otvorena seoska naselja u Šemberiji i Posavini – istraživanja vršila L. Fekeža – neobjavljeno.

²⁸ V. Nekuda 1968., 48; D. Minić 1980., 24 sa ostalom literaturom.

Obrada lončarske mase i pečenje keramike su dosta ujednačeni i kvalitetni. Modeliranje je pak ostavilo brojne tragove na dnima i stijenkama posuda. Na dnima su to tragovi posipanja daske kola tucanikom, koji su vidljivi skoro na svim sačuvanim primjercima, odljepljivanja dna posude od daske kola, otisci ose kola koji se pojavljuju na 61 komadu ili na 6% od kompletnog broja konstatiranih dna na lokalitetu, te pojava svega šest pečata. Od 61 otiska ose kola 35 ih je međusobno potpuno različitih. Na stijenkama su česti tragovi doljepljivanja traka, zatim gnjetenja, naročito na spoju dna i početka zida posude, ponekad i na vratu i trbuhu, glačanja zidova rukom ili krpom. Često se sreće pokušaj lončara da izravna zidove povlačeći vertikalne trake prstima po unutrašnjosti, naročito donjeg, kosog dijela lonca. Ova keramika odaje utisak da su lončari bili dobri znalci tehnološke obrade sirovine i pečenja, ali da pri modeliranju nisu pridavali veći značaj detaljima. Na pitanje gdje je keramika izrađivana i pečena za sada nema odgovora. U obj. 1 nađeno je nekoliko komadića loše pečene i odbačene male keramičke posude. Komadići jedne takve posudice ne moraju biti dokaz da se keramika izrađivala u samom naselju.

Sl. 4 – Crtež: S. Kudra

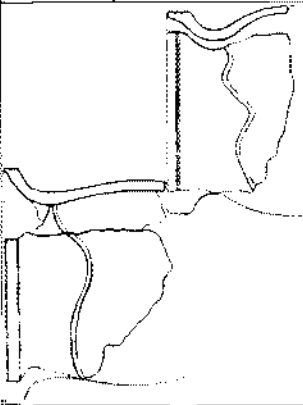
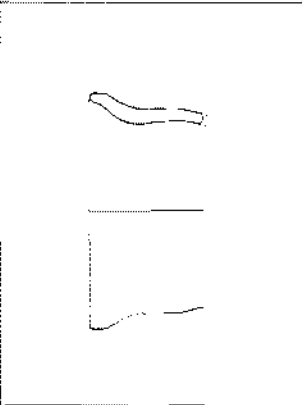
Prvi korak klasifikacije oblika keramičkih posuda je razvrstavanje u keramičke razrede. Ova podjela se vrši prema osnovnom obliku i svrsi za koju su posude služile. U Čelopeku se izdvajaju u posebne razrede: 1. lonci, 2. zdjele, 3. poklopci, 4. ručke. Radi jake fragmentiranosti ostataka nedostaju elementi za određivanje pripadanja nekih fragmenata oblicima vrčeva i pehara, dok se sa sigurnošću može reći da elementi oblika šalica, čaša i krčaga sa visokim vertikalnim obodima nisu ni konstatirani. Također nije bilo većih posuda u obliku lonaca za spremanje hrane, tehničke keramike, kao ni posebnih oblika, tj. nekih malih posuda i tome slično. Sve ovo navodi na pretpostavku o dosta reduciranom zadovoljavanju potreba stanovništva ili o velikom razaranju ostataka naselja, barem što se keramike tiče.

Za određivanje oblika lonaca primijenjena je metoda kvantitativne analize oblika.²⁹ Uzorak je imao svega 26 djelomično sačuvanih lonaca. Nedostajali su podaci o visini cijelog lonca i o mjerama donjih dijelova (sl. 4).

²⁹ R. Whallon, L. Fekeža 1996., 43-59.

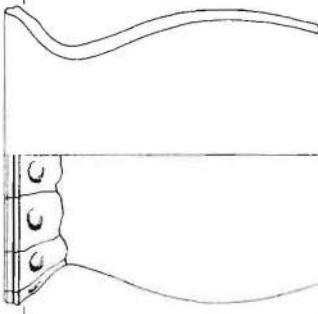
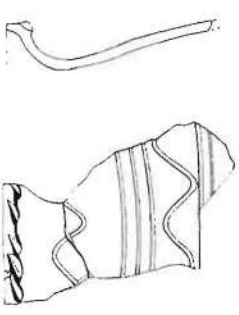
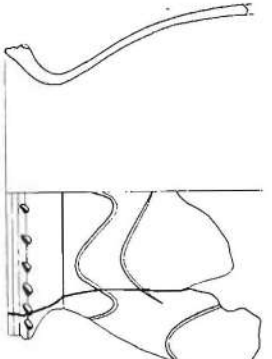
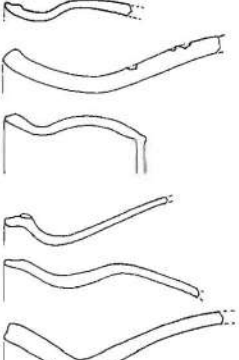
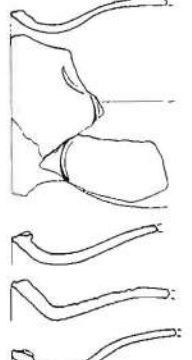
Sl. 5 – (Tabela I)

Crteži: S. Kudra

III			
II			
I			
R1/R2	I	II	III
	P4		
	R3-R2/H2 I		

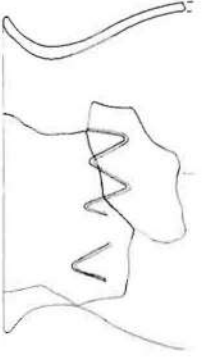
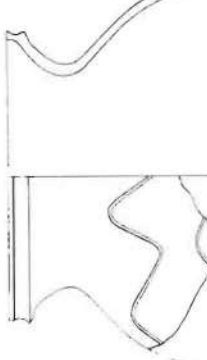
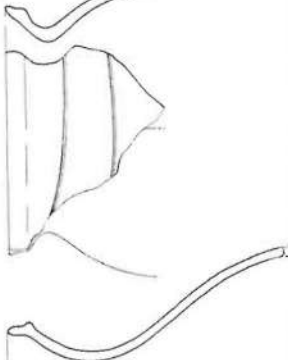
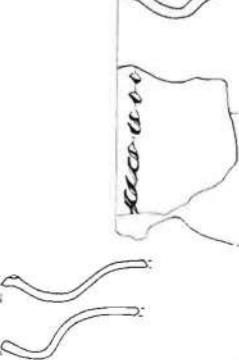
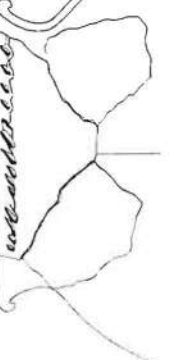

Sl. 5 – (Tabela II)

Crteži: S. Kudra

III			
II			
I			
R1/R2	I	II	III
	P4		
	R3-R2/H2 II		

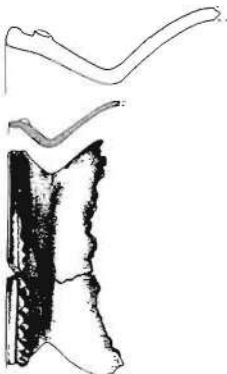
Sl. 5 – (Tabela III)

Crteži: S. Kudra

III			
II			
I			
R1/R2	I	II	III
R3-R2/H2 III		P4	

Sl. 5 – (Tabela IV)

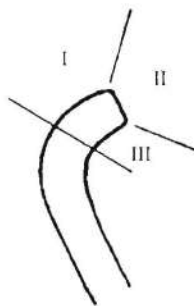
Crteži: S. Kudra

III			
II			
I			
R1/R2	I	II	III
		P4	
R3-R2/H2 IV			

Klasifikatorska shema oblika lonaca pokazala je 4 kategorije izvijenosti ramena. Druga dva osnovna i definirajuća mjerenja: a) indeks izvijenosti oboda (izračunat po formuli $R1/R2$ (promjer oboda/promjer vrata) i b) indeks profilacije vrata $/(R1-R2) \times 5/$ imaju trimodalnu podjelu. Rezultati mjerenja su pokazali da su druga i treća kategorija izvijenosti ramena najzastupljenije, dok su kod izvijenosti oboda i profilacije vrata najzastupljenije I i II kategorija. Ekstremne vrijednosti kod sva tri mjerenja se najmanje pojavljuju. Ne može se uočiti korelacija među prikazanim mjerenjima, što znači da nisu u međusobnoj bitnoj zavisnosti izvijenost oboda, profilacija vrata i trbuha lonaca te da nemaju mnogo uticaja na modeliranje posuda. Drugim riječima, radi se u suštini o 4 tipa lonaca sa varijantama i podvarijantama. Osnovni kriterij za određivanje tipa je izvijenost ramena, tj. širina lonca i odnos promjera oboda (R1) i promjera najšireg dijela lonca (R3). Ostali kriteriji, kao što su izvijenost oboda, jačina profilacije i oblik vrata, te zakrivljenost ramena i trbuha određuju varijante unutar tipa. Tako su dobijena 4 tipa lonaca, (A-D), (sa varijantama – označenim arapskim brojem i podvarijantama – označenim malim latiničnim slovom) (sl. 5, T I-IV).

Obodi lonaca, sami ili sa ostalim dijelovima posude, čine 56% uzorka, dok su u cjelokupnom materijalu zastupljeni u količini do svega 20%. Oni su, pored cijelih posuda, i najreprezentativniji materijal za analizu oblika i stila, kao i za praćenje prihvatanja suvremenih uticaja. Uspostavljen je otvoren sistem klasifikacije oblika oboda koji ide od najjednostavnijih do najrazvijenijih. U obzir su uzeta dva kriterija: primarni – oblik ruba oboda i sekundarni – nagib oboda.³⁰ Rub oboda podijeljen je na tri strane:

I – gornja (unutarnja strana), II – pravi rub, III – donja strana (sl. 6).

Sl. 6 – Crtež: S. Kudra

Grupe oblika ruba oboda označene su velikim latinskim slovima. Unutar grupa su tipovi ruba oboda označeni arapskim brojevima. Glavne karakteristike grupa su:

Grupe A, B i AB – jednostavni obodi sa paralelnom I i III stranom. Razlikuju se prema obliku II strane (pravog ruba). Grupa A ima zaobljenu, grupa B ravno zasječenu, dok grupa AB predstavlja kombinaciju ruba oboda ove dvije grupe.

³⁰ Nagib i pravac pružanja oboda, vidi M. Parczewsky 1977., 237, fig. 5.

1. Uvučen rub; kut nagiba $\leq -10^0$; 2. Okomit rub; kut nagiba $-10^0 < 10^0$; 3. Slabo izvučen rub; kut nagiba $10^0 \leq K < 30^0$; 4. Srednje izvučen rub; kut nagiba $30^0 \leq K \leq 60^0$; 5. Jako izvučen rub; kut nagiba $\geq 60^0$.

Grupe C, D i E sadrže slabo razvijene obode. Njih određuje jednom prelomljena jedna od tri strane. Grupa C – strana II; grupa D – strana III, grupa E – strana I.

Grupe F, G i H sadrže srednje razvijene obode. Svaku grupu određuje prelomljena linija na dvije strane. Grupa F – strane II i III; grupa G – strane I i III; grupa H – strane I i II.

Grupe J i M sadrže razvijene obode kojima su prelomljene sve tri strane. U grupi J strane su jednom prelomljene. U grupi M je najmanje jedna od tri strane 2 puta prelomljena (sl. 7).³¹

Najbrojnije su zastupljeni razvijeni obodi i to iz grupe J (163 komada u uzorku), dok su obodi iz srodne grupe M mnogo manje brojni (35 komada). Oblici razvijenih oboda, prema tome, zauzimaju oko 50% uzorka. Za sve ostale grupe otpada drugih 50%, od kojih su najmanje brojni jednostavni obodi (grupe od A-AB) i slabo razvijeni obodi (grupe F-H). Pri obradi materijala sa pojedinih lokaliteta autori nisu dali ni približne brojčane podatke o pojavi određenog tipa oboda. Može se samo konstatirati da se obodi lonaca sa lokaliteta Čelopek u potpunosti uklapaju u materijal sa kronološki istovremenih nalazišta na područjima u bližem i daljem susjedstvu, kao i sa materijalom sa bosanskohercegovačkih gradova-utvrđenja iz druge polovine XIV i iz XV stoljeća.³²

Karakteristični elementi na pojedinim fragmentima lonaca (T. VII, 1 i 5; T. VIII, 4; T. IX, 5; T. XI, 18 i T. XIX, 6) su blago iskošen obod, ukrašen na vanjskom rubu usne plastičnom trakom sa kosim zarezima i izdužen vrat. Isti primjerci nalaženi su u Kraljevoj Sutjesci i na Doboru u slojevima koji se datiraju najkasnije u prvu deceniju XV stoljeća, te na mnogim lokalitetima iz perioda Despotovine širom Srbije, datiranim u posljednje decenije XIV i na početak XV stoljeća.³³

Iako su među materijalom nađeni dijelovi ručki te dupla ušica, koja se rijetko susreće u materijalu srednjeg vijeka uopće (T. V, 22),³⁴ i komad trbulja posude na čijem je jednom dijelu bilo mjesto za ručku, lonci sa ručkama i njihov oblik nisu konstatirani. Ručke su trakaste, različitih presjeka: skoro okruglog (T. III, 7), ovalnog, (T. XVI, 2) i pravokutnog. Ova posljednja ima zelenu glazuru i ukrašena je sa tri reda otisaka štapićem (T. IX, 6).

Na nekoliko srednjovjekovnih lokaliteta u Bosni i Hercegovini, ali je to uobičajena pojava na mnogim lokalitetima širom slavenskog svijeta, uočeno je da se *zdjele* pojavljuju u mnogo manjem broju nego lonci. Obično oko 80% keramičkih nalaza pripada loncima, a do 20% zdjelama.³⁵ Ta se pojava potvrdila i na Čelopeku. Oko 16% oboda uzetih za bazu podataka otpada na zdjele iz grupe kuhinjske keramike. Kod njih se razlike više odnose na profilaciju oboda nego na osnovnu liniju posude, tehnološke karakteristike ili

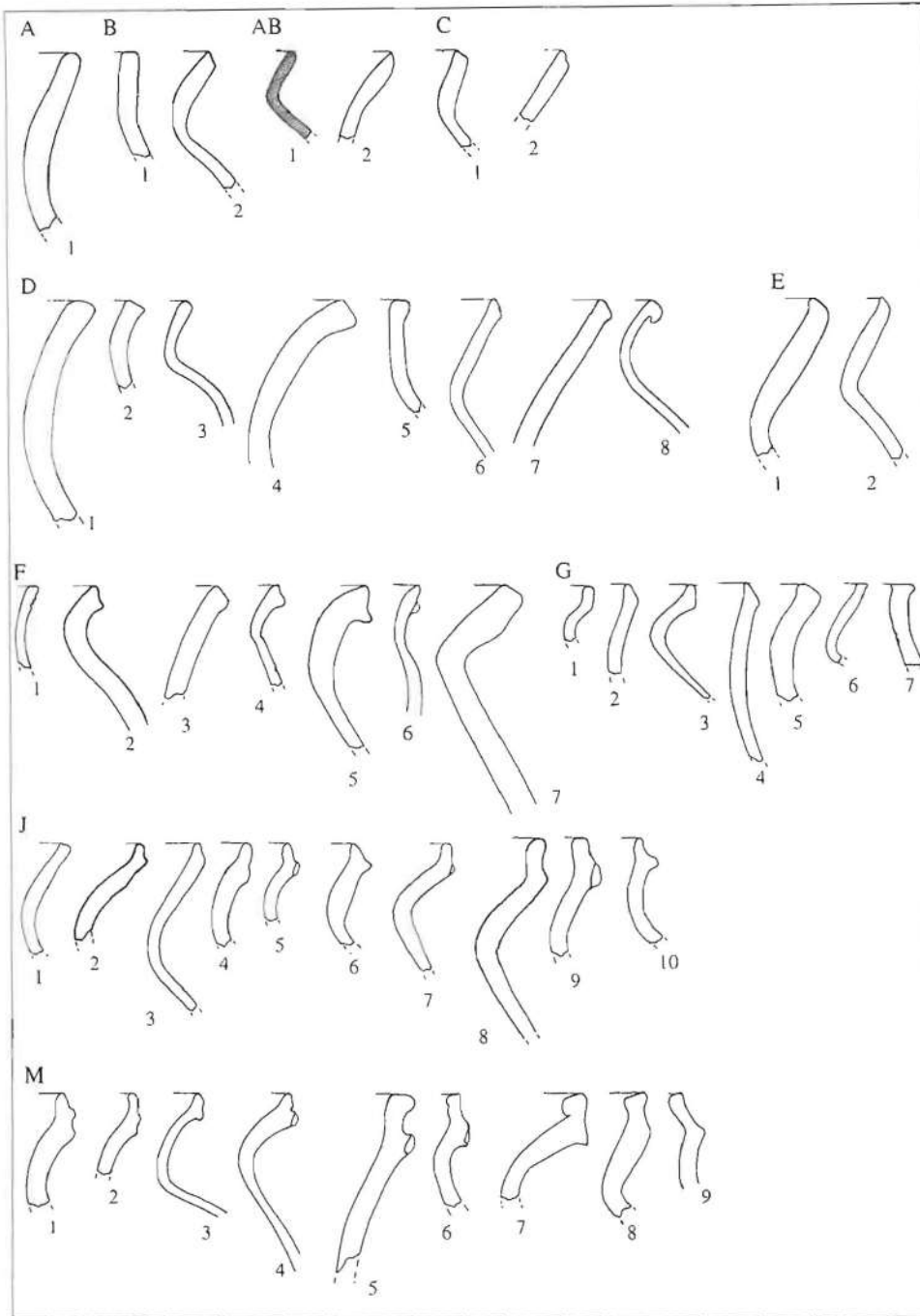
³¹ M. Parczewsky 1977., 237, fig. 5; 1982., 86, fig. 28; P. Rzeznik 1995., 86, fig. 28.

³² D. Minić 1980., 68, pl. XX; V. Bikić 1994., 64, sl. 23.

³³ Kraljeva Sutjeska - u pripremi detaljna analiza keramičkog materijala (L. Fekeča); I. Bojanovski 1981., 18, sl. 11 i 20; V. Bikić 1994., 67, sl. 24/2 i 68 sa ostalom literaturom. Nažalost, na ostalim lokalitetima iz tog perioda na teritoriji Bosne i Hercegovine, a radi se uglavnom o djelomično istraženim utvrđenjima, nije vršena detaljna analiza keramičkog materijala.

³⁴ V. Nekuda 1975., 108, sl. 84, 5.

³⁵ Oko 5% se pojavilo na Bobovcu, 20% na Kraljevoj Sutjesci, a takva iznenađenja se ponekad javljaju i na drugim lokalitetima. V. Nekuda 1975., 105.

Sl. 7 – Crtži: S. Kudra

ukras. Među materijalom srećemo dvije osnovne profilacije zdjela: sa zaobljenim donjim dijelom zida (tip A) i konične zdjele, tj. zdjele sa kosim zidovima. U zavisnosti od smjera pružanja oboda konične zdjele su svrstane u tipove B i C. Tip B ima obod koji se nastavlja na zid zdjele bez mijenjanja pravca. Kod tipa C obod je uvučen ili "zategnut" (sl. 8).³⁶

Tip A – manje zdjele sa zaobljenim zidovima i vertikalnim obodom. Promjer otvora 15-21 cm. $R1 > R4$ (T. VIII, 9).

Tip B – konične zdjele, kosih zidova. $R1 > R4$.

Tip B, varijanta 1: zdjele ravnog dna. Promjer oboda do 21 cm, dna oko 10 cm, visina 7-10 cm (T. III, 22; T. IV, 18; T. IX, 15; T. XI, 19; T. XII, 3; T. XIII, 17; T. XVIII, 2-5, 8-10).

Ukrasi na zdjelama tipa A i B1 su razne kombinacije pojedinačno urezanih valovnica, uglavnom sa vanjske strane, a na dva primjerka i sa unutarnje strane (T. XI, 19).

Tip B, varijanta 2a: konične zdjele, kosih tanjih zidova (0,4-0,6 cm), promjera većeg od 25 cm. Rubovi oboda različiti. Ukrasi: pojedinačno urezane valovnice (T. XII, 1; T. XIII, 18).

Tip B, varijanta 2b konične zdjele kosih debljih zidova (0,6-1 cm) i različitih tipova oboda. Ukras u vidu plastične trake sa kosim urezima i ubodima. Osim plastičnih traka sa ubodima i urezima, na zidovima nekih zdjela su pojedinačno urezane i isprepletene valovnice (T. II, 8; T. XI, 2; T. XX, 6).

Tip C – konične zdjele sa uvučenim obodima, tj. naglašenim ramenom $R1 < R3$.

Tip C, varijanta 1: zdjele sa malo uvučenim, skoro vertikalnim obodom. Na točki promjene pravca između zida i oboda plastična traka sa urezima ili ubodima (T. IV, 16; T. V, 8; T. VII, 8; T. VIII, 13; T. XVII, 4).

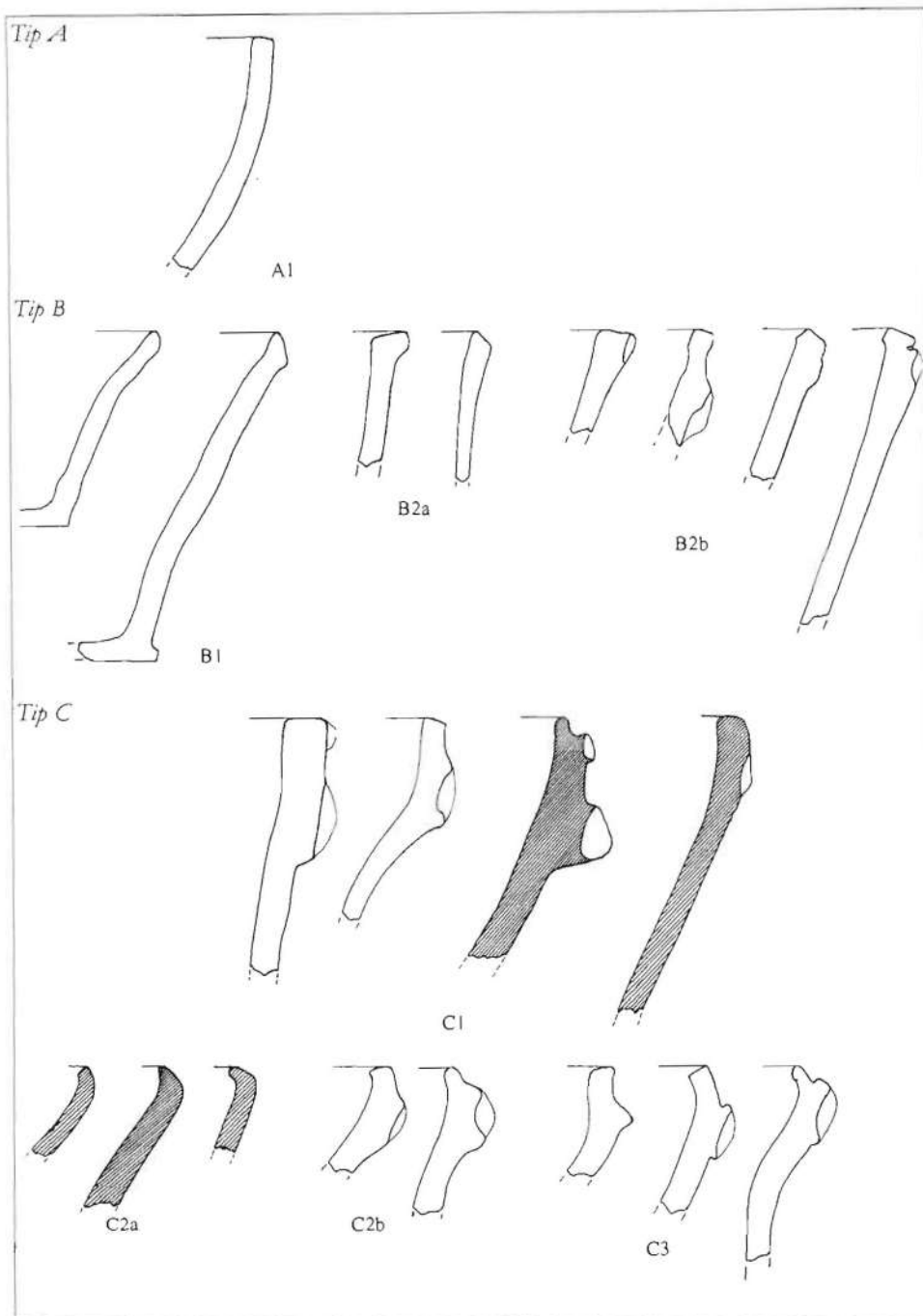
Tip C, varijanta 2a: zdjele tanjih kosih zidova sa uvučenim vrhom oboda, bez ukrasa na donjem vanjskom rubu oboda (T. II, 9, T. V, 15-17).

Tip C, varijanta 2b: zdjele debljih kosih zidova sa uvučenim vrhom oboda. Na prelazu iz zida u obod, na vanjskom rubu oboda, plastična traka sa ubodima ili urezima (T. XI, 3).

Tip C, varijanta 3: zdjele debljih kosih zidova, promjera između 25 i 45 cm, sa uvučenim vrhom oboda prema unutra. Na donjem rubu oboda plastična traka sa urezima ili ubodima (T. III, 14; T. XIII, 19).

Iako je na lokalitetu Čelopek nađeno malo fragmenata zdjela, ipak se može uočiti da su najzastupljenije zdjele tipa C, i to C1, C2b i C3. Radi se o zdjelama debljih zidova, promjera otvora od 25 do 45 cm, dosta uniformno ukrašenih plastičnom trakom sa izraženim utiscima ili ubodima. Na njih otpada dvije trećine materijala. Druga, dosta zastupljena grupa su manje, jednostavne zdjele tipa B1, promjera otvora od 14 do 21 cm. Njihov ukras sastojao se isključivo iz pojedinačno urezanih valovnica na vanjskoj strani. Na nekoliko fragmenata isti ukras se nalazio i na unutrašnjim zidovima zdjelica. Pored osnovne

³⁶ Zdjele radi fragmentarnosti nisu klasificirane po metričkom sistemu. Gdje je bilo moguće, uzimao se odnos $R1$ sa $R2$ ili $R3$.

Sl. 8 – Crteži: S. Kudra i J. Radojević

funkcije, mogle su poslužiti i kao poklopci.³⁷ Ostali mali broj fragmenata raznih zdjela otpada na tipove B2 i C2a.

Nedostaje oblik zdjela sa "prelomljenim vratom" koje su datirane u razdoblje od XI do druge polovine XIII stoljeća.³⁸ To je još jedna od potvrda za kasnije datiranje naselja tj. u period XIV-XV stoljeća. Također, među izuzetno malo primjeraka stolne keramike nema zdjela sa prstenastim dnom.³⁹

Kod većine donjih dijelova posuda, radi krajnje fragmentarnih komada, vrlo je teško razlikovati dna koja su pripadala loncima ili zdjelama. U uzorku je analizirano 36% od broja komada dna nađenih među deponiranim materijalom. Donji dijelovi posuda podijeljeni su na dvije osnovne grupe prema obliku samog dna: ravnog ili lučnog, koje su označene rimskim brojem. Unutar te dvije osnovne grupe su tipovi donjih dijelova posuda – označeni velikim arapskim slovom. Varijante donjeg dijela posuda su, u zavisnosti od kosine zida i spoja sa bočnim stranama – označene arapskim brojevima.

Grupa I – ravna dna: tip A – sa subvarijantama u zavisnosti od toga kako su spojene i ukošene stijenke sa ravnim dnom; tip B – sa subvarijantama koje zavise od profilacije završetka dna i izvijenosti stranica.

Grupa II – lučna dna: tip A i tip B sa subvarijantama ekvivalentnim grupi I (sl. 9).

Analizirano je preko 214 komada dna. Od toga samo 3 fragmenta pripadaju II grupi. U I grupi ¾ od ukupnog broja fragmenata dna pripadaju tipu A, a ostatak tipu B. Veći broj dna I grupe tipa B pripada, sudeći prema njihovoj veličini, zdjelama, peharima ili vrčevima. Sva dna, kao dijelovi posuda iz grupe kuhinjske keramike oblikovana su na sporom kolu. Na njima se nalaze dvije vrste znakova: 1. otisak od osi kola; 2. pečati.

Za razliku, na primjer, od Češke, gdje u XIII stoljeću pojava pečata polako zamire,⁴⁰ na tlu južnoslavenskih zemalja pečati se javljaju, doduše ne u velikom broju, ali stalno kroz XIV i XV stoljeće. U Čelopeku je nađeno svega 6 fragmenata dna sa različitim pečatima. Njihova veličina se kreće od 4 do 5,5 cm, i nešto su veći od uobičajenih pečata na srednjovjekovnoj keramici promjera 1-2 cm. Motivi na pečatima ne izlaze iz okvira poznatih likovnih predstava (T. V, 23; T. IX, 13; T. XIII, 20; T. XVI, 14; T. XVII, 5; T. XVIII, 1). Prikaz zvijezde na pečatu na T. XIII, 20 je rijetka i dosta kasna pojava.⁴¹

Osnovna karakteristika cjelokupnog materijala je siromaštvo elemenata i motiva ukrasa, kao i malo ukrašenih fragmenata. Svega 18% cjelokupnog materijala je ukrašeno. Zastupljena su tri načina ukrašavanja: urezivanje, plastične pruge i kanelure, te slikana keramika. Urezani ornament obuhvata dosta širok raspon urezivanja, ubadanja i utiskivanja (prstom i alatom). Kaneliranje i slikanje je zastupljeno na malobrojnim komadima stolnog posuda iz grupe importirane keramike finije fakture ili njene imitacije.

Cjelokupni fond ukrasa podijeljen je na nekoliko grupa pri čemu su uzeta u obzir tri aspekta dekoriranja: alat kojim je ornamentika izvedena, ukrašena mjesta i zone na posudama,

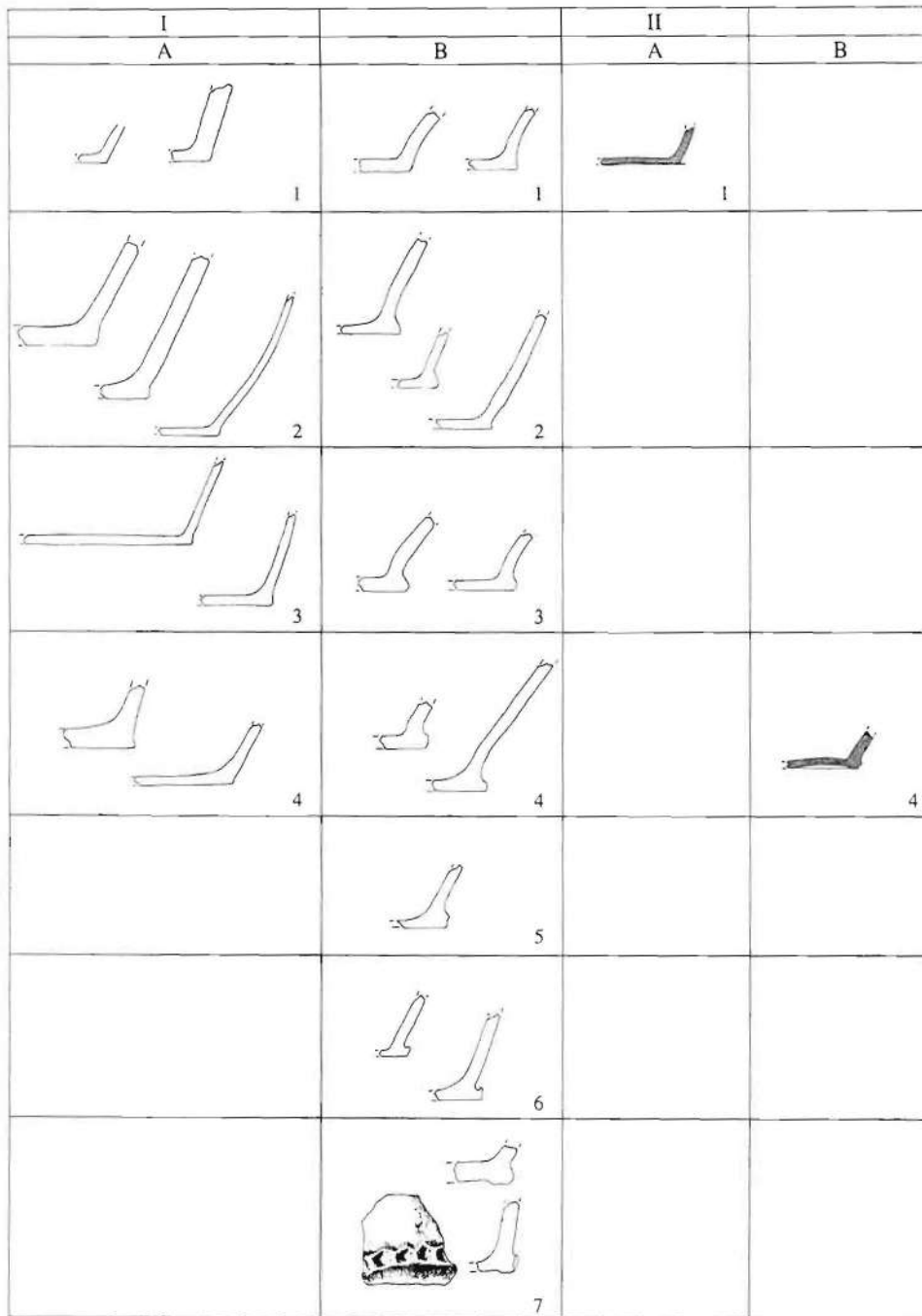
³⁷ Lj. Bjelajac 1978., 137.

³⁸ D. Minić 1980., 35, spl. IX, 8; V. Nekuda 1975., 111.

³⁹ Za sada je poznato da je na Bobovcu bilo samo jedno takvo dno, a na Kraljevoj Sutjesci ni jedno.

⁴⁰ V. Nekuda 1975., 93.

⁴¹ M. Birtašević 1956., 160; D. Minić 1980., 43.

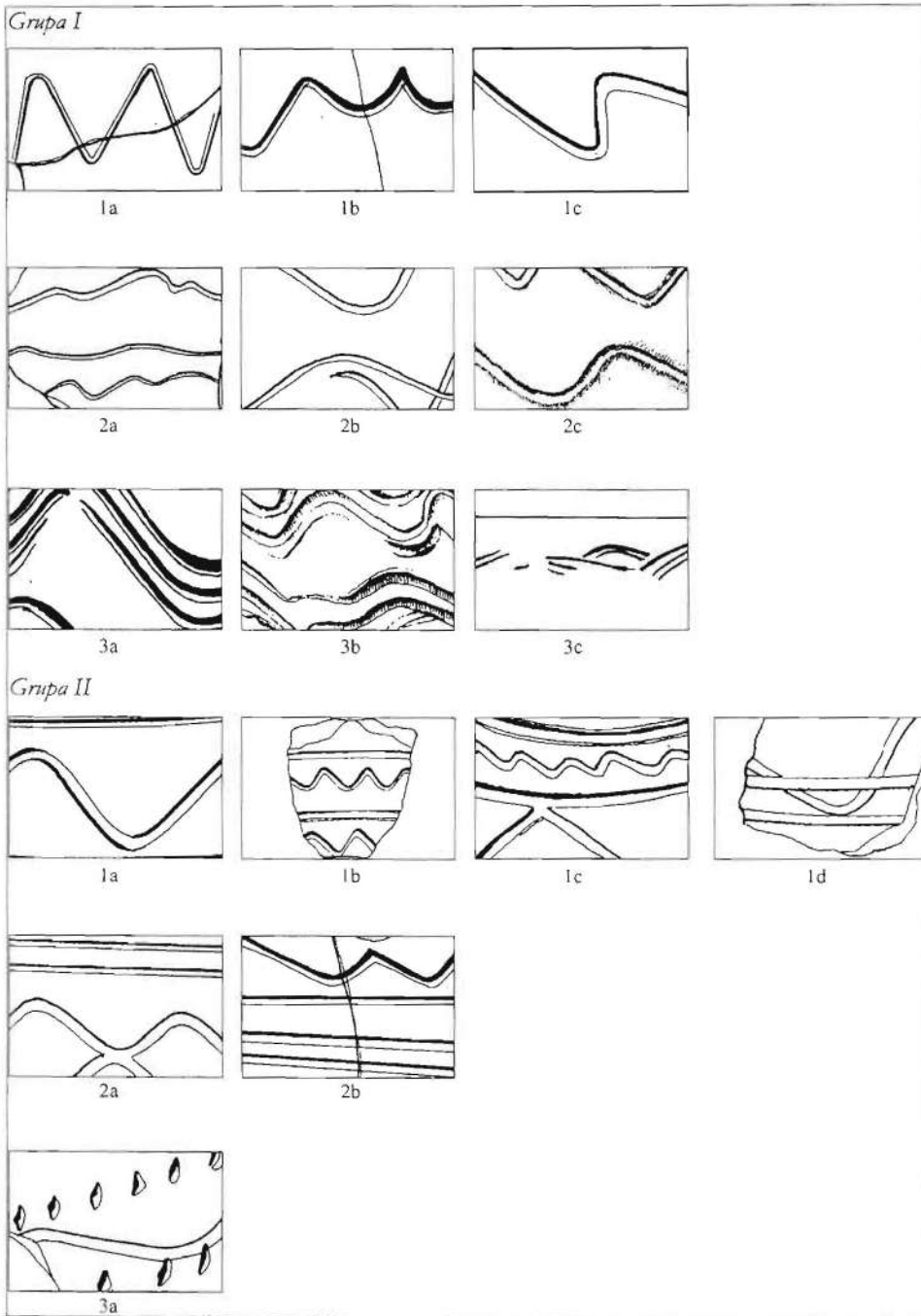

Sl. 9 – Crtži: S. Kudra

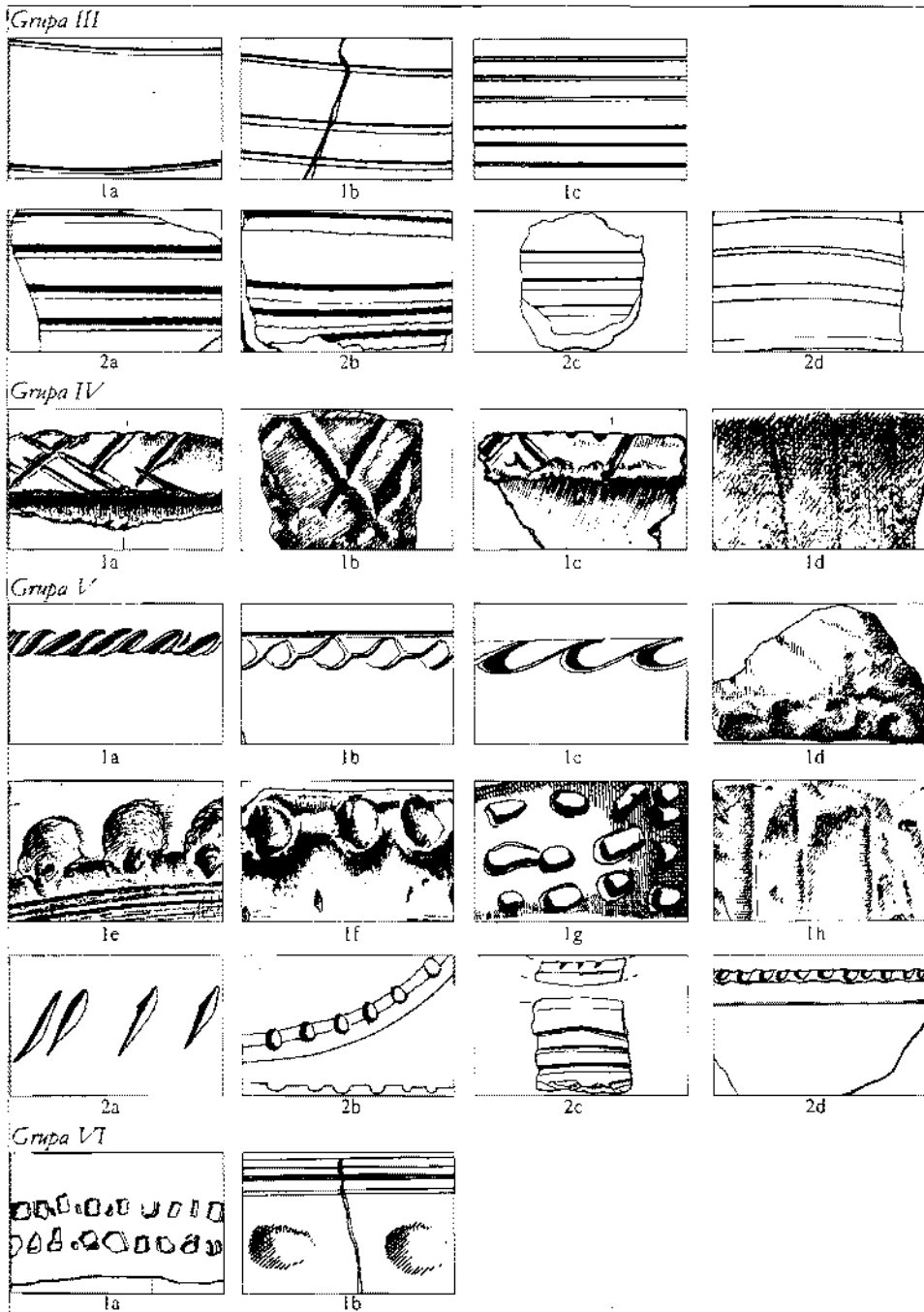
te vrste i sistem motiva. Radi bolje sistematizacije ukrasa, analizi je podvrgnuto sljedeće: a) vrsta sadržaja ukrasa, b) brojnost, c) uzajamno slaganje pojedinih sadržaja ukrasa na posudu. Sistem klasifikacije ukrasa koji se pojavljuju na keramici iz Čelopeka zasni-va se na osnovnoj podjeli na dvije kategorije: 1. jednosadržajnih motiva i 2. višesadržajnih motiva. U prvu kategoriju spadaju jednorodni motivi po obliku i tehnici izrade kao na primjer horizontalne crte ili valovnica. Ovi se motivi odlikuju većim brojem međusobnih kombinacija. U drugoj kategoriji su viševrsni motivi kod kojih se postavlja pitanje njihove jednake važnosti ili međusobne podređenosti. U drugom slučaju važno je odrediti koji je glavni a koji sporedni ukras. Ponekad je to vrlo teško ustanoviti. Kao rezultat ove analize proizišlo je 7 grupa ukrasnih motiva. Unutar grupa je izvršena sistematizacija prema brojnosti pojave elementa, ili prema načinu urezivanja (jednozubom ili češljastom alatkom) i žljebljenja (sl. 10):

- Grupa I* – valovnica koja se pojavljuje u raznim varijantama oblika, međusobnih kombinacija, ili načina izrade. Jednosadržajna grupa.
- Grupa II* – kombinacija valovnice i horizontalnih urezanih crta, te u jednoj subvarijanti uboda. Višesadržajna grupa.
- Grupa III* – Urezane horizontalne linije raznih veličina i kombinacija. Rijetka pojava kanelura na malobrojnim posudama koje pripadaju stolnoj keramici (III 2d). Jednosadržajna grupa.
- Grupa IV* – Ornamenti u vidu kosih i vertikalnih ureza na obodima ili tijelima zdjela. Jednosadržajna grupa.
- Grupa V* – Ubodi razne veličine uz upotrebu različitog alata ili prstiju. Svi ukrasi, osim varijante V 2a (koja je bila na sredini tijela zdjele), se nalaze na rubovima oboda ili dna i ručki posuda.
- Grupa VI* – Posebne pojedinačne pojave ukrašavanja radlom i otiskom jagodice prsta na vanjskoj strani oboda lonaca.
- Grupa VII* – slikana keramika.

Urezani ukras, kako je ovdje definiran, je bio osnova cjelokupnog sistema ukrašavanja. Valovnice i horizontalne crte su urezivane nožićem ili štapićem, rjeđe višezubom alatkom. Razni ubodi najčešće su vršeni štapićima raznih debljina i promjera, a rijetko prstom. Radl je zastupljen svega na dva primjerka (inv. br. 5143/0 i 4/6; T. IV, 9). Pojava ukrašavanja radlom je mnogo rjeđa na prostoru centralnog Balkana nego u centralnoj Evropi. Na 115 komada od 406 oboda, tj. na 28% uzorka, pojavljuje se ukras (grupe V 1a-c, e-f). To je zadebljali donji dio ruba oboda sa vanjske strane, na kojem su razni kosi ubodi ili urezi. Od tog broja samo na 20 komada još je ukrašen i gornji dio posude, obično rame i to uglavnom urezanim valovnicama, horizontalnim crtama ili njihovim kombinacijama. Na šezdesetak ukrašenih komada u uzorku pojavljuju se isti ornamenti razmješteni na istim mjestima kao na prethodno navedenim komadima. Pri tome je u 88% slučajeva uzorka upotrijebljena jednozuba alatka. Ostatak otpada na dvozube i trozube alatke kojima su urezivani snopovi valovnica i horizontalnih crta. Urezivani ukrasi su u najvećem broju slučajeva izvođeni pomoću rotacije kola, na mokroj posudi dok je još bila priliječljena za dasku sporog kola.

Sl. 10 – Crteži: S. Kudra i J. Radojević

Sl. 10 – Crteži: S. Kudra i J. Radojević

Ukras na vanjskom rubu oboda u vidu plastične trake sa ubodima i urezima je vrlo karakterističan za kasnosrednjovjekovnu keramiku sa lokaliteta širom Bosne i Hercegovine, naročito na utvrđenjima (Bobovcu, Visokom, Maglaju, Sokolu na Plivi i u Gradu kod vrela Lištice).⁴² On se pojavljuje na nekim lokalitetima van granica Bosne i Hercegovine, redovito u najgornjim i najmlađim srednjovjekovnim slojevima. Dobar primjer za to je obližnja Mačvanska Mitrovica i njoj bliski lokalitet Biškupija u selu Ravnje.⁴³ U Mačvanskoj Mitrovici se pojavljuje ovaj tip ukrasa u kasnim slojevima, za koje autor kaže da su dosta stratigrafski nesigurni i datira ih u širok period od dva stoljeća (XIII do XV). Spomenuti ukras na ovom lokalitetu je sigurno iz perioda XIV i XV stoljeća, jer se na lokalitetima na kojima su slojevi sigurno datirani u XIII stoljeće ne pojavljuje.⁴⁴ Slična situacija je bila i na lokalitetu Grad u Kovinu i u utvrđenju Višeslav kod Tekije na Đerdapu.⁴⁵ Na Beogradskoj tvrđavi se keramika sa takvim ukrasom javlja, doduše u nesigurnim uvjetima nalaza, već u XIV stoljeću, ali je, prema opservacijama istraživača mnogo više zastupljena kroz cijelo XV stoljeće.⁴⁶

Zaključak koji se nameće nakon detaljne analize keramičkog materijala je da se lončar ili lončari iz naselja u Čelopeku uporno služe starom tehnologijom i znanjem. Majstori su bili dobri u pripremi lončarske mase iz koje su oblikovali masu kuhinjskog posuda, ali se nisu mnogo trudili oko unapređenja tehnike oblikovanja, tj. prihvaćanja brzorotirajućeg kola. Pratili su neke osnovne zahtjeve u promjeni oblika, no prije bi se moglo reći detalja nego potpuno novih formi. S druge pak strane, cijeli sistem ukrašavanja domaće kuhinjske keramike daje najvećim dijelom kronološke odrednice cijelom lokalitetu. Peći za pečenje keramike nisu nađene ni na Čelopeku ni na ostalim obližnjim lokalitetima. Međutim, na Čelopeku u objektu br. 1 je nađeno nekoliko komada loše pečene, tj. pokvarene keramike pri pečenju. Pitanje koje se nameće jeste da li bi ti mali tragovi mogli potvrditi da je mjesto proizvodnje i pečenja keramike bilo na samom lokalitetu?

Metalni predmeti

Metalni nalazi na Čelopeku nisu mnogobrojni, ali su uobičajeni za ovu vrstu lokaliteta.⁴⁷ Uglavnom su to željezni predmeti: predice i kopče kao dio nošnje, predmeti svakodnevnog upotrebe u kućanstvu i razne sitne alatke – noževi, škare, ključevi, čavli, razne šipke, strelice i dijelovi konjske opreme – potkove, dio mamuze i dio žvala.

- Predica četvrtastog oblika, plosnatog presjeka, bez igle. Na jednoj strani su tragovi srebrene oplata. U dva kuta uže strane raskovan je ukras. Dim. 3,1×2,3×0,2 cm (T. XV, 11).

⁴² Za: Bobovac neobjavljeno; Visoko, P. Anđelić 1984., 175; Maglaj, I. Bojanovski 1965., 75, sl. 7, 6; Sokol na Plivi, I. Bojanovski 1972., 51, sl. 13; Grad kod vrela Lištice, T. Anđelić 1978., T. I, 6.

⁴³ D. Minić 1980., 62. Pl. XX, 2 i 3; M. Bajalović-Hadžić-Pešić 1985., 147-148, T. I, 2 i 4.

⁴⁴ Ras Braničevo: M. Popović – V. Ivanišević 1988., 156-163.

⁴⁵ U Kovinu, M. Vuksan 1989., 122, T. II, 16; u utvrđenju Višeslav kod Tekije na Đerdapu, M. i Đ. Janković 1978., 162, fig. 4, 2 i 4 keramika pripisana kraju XIV i početku XV stoljeća.

⁴⁶ V. Bikić 1994., 64, sl. 23, 7; 67, sl. 24, 2, 4, 6; 76, sl. 27, 13. Ustvari Bikić ih decidno datira u XV stoljeće; V. Bikić 1994., 65-66, 75 sa ostalom literaturom.

⁴⁷ Ukoliko nije posebno naglašeno, radi se o željeznom predmetu.

- Predica nepravilnog četverokutnog oblika, plosnatog presjeka, bez trna. Prema vrhu se širi i završava polukružno. Dim. 2,9×1,6 (2) cm (T. VIII, 20).
- Dio donjeg dijela blago povijenog sječiva jednosječnog noža, sa nastavkom za dršku. Inv. br. 5701.
- Jednosječni nož kratkog, blago povijenog sječiva i širokog nasadnika za dršku. Duž. sječiva 5,5 cm (T. XX, 16).
- Dio jednosječnog noža blago povijenog sječiva, očuvanih dimenzija 6,7×1,7 cm (T. XVI, 8).
- Jednosječni nož, blago povijenog, oštećenog sječiva. Očuvane dimenzije 9,1(10,4)×1,3 cm (T. XVI, 7).
- Dio ravnog sječiva jednosječnog noža, očuvanih dimenzija 7,5×1 cm (T. XVI, 6).
- Jednosječni nož, kratkog i širokog sječiva, koje je na tupoj strani blago povijeno i naglo prelazi u šiljati vrh. Oštra strana sječiva je ravna. Dimenzije sječiva 7,2×2 cm (T. XV, 10).
- Dio ravnog sječiva jednosječnog noža očuvanih dimenzija 10,2×1,6 cm (T. XIV, 10).
- Dio ravnog sječiva jednosječnog noža sa produžetkom za dršku. Očuvane dimenzije 8,9×1,5 cm (T. XIII, 25).
- Vrh jednosječnog krivog noža. Širina sječiva 1,4 cm (T. XIII, 24).
- Dio ravnog sječiva jednosječnog noža. Očuvane dimenzije 10,4×2 cm (T. XI, 9).
- Jednosječni nož ravnog sječiva koje se nastavlja u produžetak za dršku. Vrh sječiva savijen. Duž. sječiva 9,6 cm, najveća šir. pri dnu 1,7 cm (T. IX, 17).
- Oštećeno sječivo jednosječnog noža blago povijenog sječiva sa produžetkom za dršku. Očuvane dim. sječiva 7,2×1,4 cm; duž. drške 6 cm (T. IX, 16).
- Sječivo noža očuvane duž. 8,1 cm, i širina 1,4 cm (T. VIII, 18).
- Jednosječni nož, blago povijenog sječiva koje se nastavlja u produžetak za dršku. Očuvane dimenzije sječiva 5,3×1,7 cm; dužina drške 4,5 cm (T. VIII, 19).
- Kosijerić za obrezivanje vinove loze. Dvosječni krivi nož, duž. 17,5 cm, šir. sječiva 1,9 cm, duž. drške 9 cm (T. VIII, 15).
- Jednosječni nož, blago povijenog sječiva. Na sječivo se nastavlja produžetak za dršku. Očuvana duž. sječiva 7,8 cm i drške 3 cm; najveća šir. sječiva 1,8 cm (T. IV, 21).
- Dio oštrice i drške jednosječnog krivog noža. Očuvana duž. sječiva 10,4 cm; šir. sječiva 1,9 cm; očuvana duž. drške 3,2 cm (T. I, 19).
- Dio vrha korica za nož. Očuvana duž. 4,5 cm (T. VIII, 16). Fragmenti sličnih korica nađeni su i u obj. 16.

Nadeno je 16 noževa ili njihovih dijelova te fragmenti dvije korice za nož. Od toga je sedam noževa sa blago povijenim sječivom. Jedan nož (T. XV, 10) se ističe po kratkom i širokom sječivu i vjerojatno predstavlja neku alatku. Ostali noževi imaju ravno sječivo. Svi su jednosječni i vjerojatno su služili za svakodnevnu upotrebu, što se zaključuje prema dužini sječiva koja se kreće od 5,5-10 cm. Krivi noževi su alatke, prvenstveno kožarski noževi, osim noža iz objekta 1 (T. I, 19). Šilo je vjerojatno služilo za obradu kože. Sredina alatke je plosnatog presjeka, rombično oblikovana, a od nje se na obje strane sužava do oštirih, zašiljenih vrhova. Ukupna duž. 10,5 cm, debljina u sredini 4 mm (T. XVI, 10).

- Dio predmeta u obliku šipke koja se pri zaobljenom vrhu sužava. Dim. očuvana duž. 4,2 cm, šir. 1-0,8 cm, deb. 4 mm (Inv. br. 5700).
- Traka sa rupicama za zakovice. Na jednoj strani stanjena. Dim. duž. 11,6 cm, šir. 1,2 cm, deb. 4-2 mm (Inv.br. 5695).
- Dio male alatke u obliku šipke, koja se pri vrlo istrošenom vrhu jako sužava. Možda alatka za obradu drveta. Dim. duž. 6,5 cm, šir. 1-0,5 cm, deb. 4-1 mm (T. XIII, 14).
- Dvije plosnato iskovane šipke koje se postepeno sužavaju. Dim. duž. 21 cm, šir. 1-0,6 cm, deb. 2 mm; duž. 17,7 cm, šir. 1-0,7 cm, deb. 3 mm (T. V, 27, 28).
- Predmet četverokutnog presjeka sa zaobljenim vrhom. Dim. duž. 5 cm, šir. 1,1 cm, deb. 4-5 mm (T. I, 21).
- Željezne škare. Hvataljke, savijene u kuku, i krak su četverokutnog presjeka. Sječivo ima naglašeno centralno rebro. Duž. cijelih škara 17,5 cm, duž. sječiva 7,3 cm, promjer hvataljki 3 cm (T. VI, 14). Ovaj tip škara poznat je od XIV stoljeća.⁴⁸ Kronološki neosjetljiv predmet, javlja se od IX stoljeća u Evropi.⁴⁹
- Dio čavla (?), pravokutnog presjeka, deb. 4×3 mm (Inv. br. 5702).
- Dio čavla (?), pravokutnog presjeka debljine 4×3 mm (Inv. br. 5697/2).
- Dio čavla, pravokutnog presjeka, očuvane dužine 7,2 cm, debljine 4×3 mm (Inv. br. 5686).
- Dijelovi dva čavla, četverokutnog presjeka, debljine stranice 2,5 mm (Inv. br. 5677/1, 2 i jedan neinventarizirani zahrđali čavao).
- Čavao sa raskovanom glavom nepravilnog kružnog oblika, promjera 2,2 cm. Presjek čavla četverokutan, dužine 6,4 cm, debljine stranice kod glave 8 mm (Inv. br. 5674).
- Čavao sa raskovanom glavom nepravilnog eliptičnog oblika dim. 1,3×1 cm. Duž. čavla 6 cm, pravokutnog presjeka, debljine kod glave 7×5 mm (Inv. br. 5674/1).
- Šiljati vrh čavla, četverokutnog presjeka, debljine stranice 6 mm (T. VIII, 17).
- Čavao pravokutnog presjeka, sa raskovanom glavom u vidu jednostavnog trokutastog proširenja. Očuvana duž. 8,2 cm, deb. 4,5×3,5 cm (T. IV, 22).
- Dio tankog dugačkog čavla, četverokutnog presjeka. Očuvana duž. 11 cm, deb. stranice 3 mm (T. III, 23).
Nađeno je svega 11 čavala. Imaju četverokutan i pravokutan presjek, duž. od 6 do 11 cm. Neki imaju nemarno raskovane glave, u vidu jednostavnog proširenja (T. III, 25; T. IV, 22), a kod nekih su glave proširene na dvije ili sve četiri strane. Prema dužini i debljini vjerojatno su služili za zakivanje drvenih konstrukcija u nastambama.
- Kuka pravokutnog presjeka (7×4 mm), šiljata na gornjem kraju. Duž. 4,1 cm (T. XVIII, 13).
- Čavao pravokutnog presjeka (4×3 mm) savijen u kukicu. Kod zavoja malo šire raskovan. Dužina kuke 3 cm (Inv. br. 5686).
- Kuka četverokutnog presjeka, debljine stranice 3 mm. Na kraćem kraju zadebljana. Duž. stranice kuke 4,5 cm (T. III, 25).

⁴⁸ M. Dragičević 1987., 105, broj u katalogu 261; početak XV st.: Ž. Demo 1984., 334, sl. 10. 4, ne datira ovaj nalaz preciznije; P. Andelić 1972., 134. među materijalom XIV i XV stoljeća.

⁴⁹ R. Pleiner 1962., 162.

- Željezni ključ koji se sastoji od šipke i raskovane pločice koja je na kraju malo sužena i polukružno raskovana skoro pod pravim kutom. Na vanjskom vrhu pločica je koso odrezana, prema obliku brave. Dim. duž. ključa 12,3 cm, vel. pločice 1,9×1,6 cm (T. XVI, 11).
- Isti tip ključa kao prethodni, druge varijante. Pločica je raskovana pod tupim uglom. Izgleda da je kraj pločice uništen. Duž. ključa 11,3 cm, vel. pločice 1,7×1,5 cm (T. XVI, 12).
- Traka od kovanog željeza, čiji su krakovi trokutasto savijeni. Na krajevima su suženi i imaju tanke, kratke šiljate, savijene vrhove. Dim. visina 5,7 cm, debljina 2-4 mm, razmak između krakova na dnu 3,2 cm. Prema analogijama sa Bobovca, gdje su nađeni slični predmeti, ali polukružno savijeni, vjerojatno se radi o ključu. Inv. br. 5675.⁵⁰
- Piramidalni vrh veretona, koji prelazi u debeo, izduženi trn. Duž. vrha 6,9 cm; ukupna duž. 10,8 cm (T. XVI, 11).
- Piramidalni vrh veretona, koji prelazi u debeo trn. Duž. vrha 3,8 cm; ukupna duž. 4,7 cm (T. XIV, 11).
- Deltoidni dvobridni vrh strijele sa blago naglašenim središnjim rebrom. Konusni tulac. Duž. vrha 4 cm; ukupna duž. 6,7 cm; promjer dna tulca 0,8 cm (T. XI, 10).
- Listoliki dvobridni vrh strijele koji prelazi u konusni tulac. Duž. vrha 3,3 cm; ukupna duž. 6,2 cm; promjer dna tulca 0,9 cm (T. V, 25).
- Oštećena polovina vrha strijele u vidu lastavičjeg repa. Konusni tulac. Duž. vrha 3,1 cm; ukupna duž. 5,9 cm; promjer dna tulca 0,9 cm (T. III, 24).

Listolike strijelice i strijelica u obliku lastavičjeg repa su kronološki neosjetljive. Nalaze se na mnogobrojnim slavenskim lokalitetima kroz čitav srednji vijek. Osim strijela u obliku lastavičjeg repa, koje se javljaju i na stećcima u scenama lova sa kraja XIV i početkom XV stoljeća,⁵¹ strijelice listolikog oblika češće se javljaju na pojedinim lokalitetima u slojevima XII i XIII stoljeća.⁵²

U dokumentima Dubrovačke republike veretoni se javljaju 70-tih godina XIV stoljeća, a u Bosni sa primjenom samostrela krajem XIV stoljeća.⁵³ Najčešće se nalaze na lokacijama utvrđenih gradova. Oba veretona iz Čelopeka pripadaju istom tipu koje karakterizira četverokutni presjek, sa najširim dijelom oko polovine vrška i slabo izdiferencirani prelaz u trn. Trn je isto četvrtastog presjeka. Razlikuju se samo po veličini. Za duži vereton analogija se nalazi u Kamengradu kod Koprivnice. Razlika je u dužini na kojoj se nalazi najširi dio vrška strijelice i u izdiferenciranom prelazu u trn na primjerku iz Kamengrada, koji je datiran u kraj XIV i prvu polovinu XV stoljeća.⁵⁴ Prema tome je pretpostavka da bi ovom periodu pripadali i veretoni sa Čelopeka.

⁵⁰ P. Andelić 1972., 136.

⁵¹ Đ. Petrović 1976., 63-64.

⁵² D. Minić 1980., 49; D. Pribaković-M. Popović 1976., 33-42, V tip, t. III, 13-18; M. Dragičević 1987., 102, sl. 22; Ž. Demo 1984., 323, 326, sl. 7, br. 1-3; Z. i L. Žeravica 1979., 209, sl. 13.

⁵³ Đ. Petrović 1976., 80; T. Glavaš 1988., 10.

⁵⁴ Ž. Demo 1984., 323, 325, sl. 7,5; Đ. Petrović 1976., 227, sl. 31, veretoni sa Beogradske tvrđave su datirani u XIV i XV stoljeće.

- Dio žvala četverokutnog presjeka, dužina stranice 8 mm. Kuke su pravokutnog presjeka 11×4 mm (T. XII, 2). Promjer kuke 1,9 cm. Po mjeri i tipu ovaj komad pripada tipu žvala iz druge polovice XIV stoljeća.⁵⁵
- Dio desnog kraka ostruge sa završnom pločicom u obliku broja osam. Krak trokutnog presjeka sa središnjim bridom na vanjskoj strani, jako lučno savijen. Završna pločica u obliku osmice iskovana je iz kraka pod pravim kutom. Očuvana dužina kraka do zavoja 6 cm, visina kraka od polovine zavoja do kraja završne pločice 4,5 cm. Širina kraka 0,8 cm, debljina 0,4 cm, a završne pločice 1,5×1,2×0,1 cm (T. VII, 11).
Pošto je nađen samo dio kraka ostruge bez trna, koji je važan element datiranja, vrlo je teško odrediti preciznije njen kronološki okvir. Prema savijenosti kraka i raskovanoj pločici u obliku osmice za vezivanje ostruge može se pretpostaviti da se radi o tipu ostruge sa trnom i točkićem. Varijantu navedenog tipa, kao i njenu kronološku pripadnost teško je preciznije odrediti. Pojedini autori datiraju takvu ostrugu u polovinu XIV stoljeća,⁵⁶ ili kao ranogotske ostruge u XIV stoljeće, a okvirno od polovice XIV do polovice XV stoljeća.⁵⁷
- Dio potkove "španjolskog tipa". Završni dio lijevog kraka ljetne potkove sa kukastim švarkom i žlijebom na prizemnoj strani. Nosilna površina nagnuta prema unutarnjem rubu, sudeći prema debljini vanjskog i unutarnjeg ruba kod švarka. Obje površine su hrapave a prizemna površina je i neravna. Na njoj je žlijeb koji ide skoro do kraja potkove. Oba ruba potkove od petne rupice imaju debljinu 3 mm, s tim da je unutarnji rub kod druge stražnje rupice stanjen na 1 mm, vjerojatno upotrebom. Švarak, oštećenog vrha, iskovan iz potkove i potisnut naprijed. Petna rupica je ovalna, otvora 7×6 mm, a srednja stražnja je četverokutna, očuvane dužine 9 mm i širine 4 mm. Dužina očuvanog dijela kraka 7,7 cm. Širina kraka kod druge stražnje rupice: 2,4 cm. Širina kraka kod švarka 1,2 cm. Visina švarka 1 cm (T. XX, 15). Potkova pripada "španjolskom tipu", koji se javlja u vrlo velikom vremenskom rasponu kroz čitav srednji vijek i rasprostranjen je skoro po cijeloj Evropi.⁵⁸ Primjerci slični ovom sa Čelopeka okvirno su datirani u XIII i XIV stoljeće, ali se te potkove dugo upotrebljavaju i nakon srednjeg vijeka.⁵⁹ Stoga ih neki autori datiraju shodno uslovima nalaza i prema ostalom materijalu na lokalitetima u razdoblje XIV i XV stoljeća.⁶⁰
- Pločasta potkova, kojoj je sačuvan desni dio kraka sa prvom srednjom, prednjom (9×6 mm), drugom srednjom stražnjom (9×6 mm) i dijelom petne rupice. Prva i druga rupica su četverokutne, s tim da je druga rupica malo suženog i zaobljenog donjeg kraja. Nosilna površina je hrapava, sa primjetnim žlijebom uz unutarnji rub potkove. Na prizemnoj površini je žlijeb u kojem su rupice. Potkova je grublje kovana sa neravninama na obje površine. Debljina 3 mm, vanjski rub istanjen upotrebom. Dužina

⁵⁵ Ž. Demo 1984., 357, T. 3, napomena 49.

⁵⁶ Ž. Demo 1984., 327-328, sl. 8, 2; P. Anđelić 1972., 197.

⁵⁷ D. Vrsalović 1963., 167-168. T. VIII; I. Marović 1979., 46-47; M. Dragičević 1987., 100-101.

⁵⁸ B. Vikić – E. Walter 1955., 30-31.

⁵⁹ B. Vikić – E. Walter 1955., 55, br. 27.

⁶⁰ Ž. Demo 1984., 330, sl. 9, 3-4; I. Marović 1979., 42-43.

očuvanog dijela kraka 10 cm, širina: pri vrhu kraka 3 cm, kod petne rupice 2,5 cm (T. VIII, 22). Čest oblik potkove u XIV i XV stoljeću.⁶¹

- U predmete nepoznate namjene spada željezna tanka pločica trokutastog oblika. U sredini donje stranice polukružni otvor. Donji vanjski bridovi pločice upotrebom stanjeni. Dim. visina 4,7 cm, osnovica 4,2 cm, debljina 2 mm (T. XIII, 23).
- Željezna halka, okruglog presjeka, debljine 0,6 cm, promjera 6 cm. Možda dio konjske uzde (T. VIII, 21).
- Željezna pločica trokutastog oblika sa naznačenim špicom. Na osnovici jako stanjena. Dim. visina 3,2 cm, širina osnovice 1,2 cm, debljina kod špica 3 mm (T. V, 26).
- Željezni predmet sa zadebljanom krivinom u vidu kuke čiji je kraj tanko raskovan. Drška predmeta je široko raskovana i postepeno se smanjuje do šiljastog vrha. Unutarnja strana drške je stanjena. Dim. dužina 7,7 cm, širina drške na najširem dijelu 1,3 cm (T. I, 20). Možda dio asimetričnog kresiva?

Iz popisa nalaza vidi se da je među deponiranim materijalom zatečeno svega 13 omanjih komada zgure, i to po jedan ili rjeđe po dva komada u objektima br. 1, 2, 4, 5, 10, 11, 16, 19, 20, 21 i 24. Od toga se u Dnevniku ili Izvještaju navodi da je u objektima br. 4, 5 i 24 bilo puno zgure, pri čemu se misli od pet do desetak komada. Direktnih tragova po kojima bi se mogla odrediti namjena objekta kao radionice za preradu željeza ili kovačnice nije bilo. Očito je da je u naselju bilo kovača i da se željezo talilo i kovalo za potrebe seoskog stanovništva, tako da su vjerojatno mnogi od nađenih metalnih predmeta mjesni proizvodi.

Među deponiranim materijalom bilo je nekoliko oblutaka od tvrdog abrazivnog kamena sa tragovima brušenja, od kojih su tri riječna oblutka od kvarcita sa tragovima glađenja po kojima se zaključuje da su služili kao brusovi ili glačalice. Obluci su bili dugački 10 do 14 cm i široki oko 5 cm (T. IX, 20). Posebno se ističe dio kamenog brusa na kojem se na tri strane poznaju tragovi upotrebe. Kvarcni pješčar. Dim. šir. 5,5 cm, deb. 2,5 cm, duž. odlomljena (T. III, 16). Očito je da su se majstori služili materijalom koji im se našao pri ruci.

ZAKLJUČAK

Uz srednji tok potoka Bistrika nalaze se pored Čelopeka još tri srednjovjekovna lokaliteta, Jazbine i Oraščići u obližnjem Batkoviću i Gradine u Ostojićevu. Udaljeni su jedan od drugog od 1 km do najviše 2,5 km. Sva četiri lokaliteta su ruralna naselja otvorenog tipa. Najveće naselje, ujedno i najranije (VII-IX stoljeća) je bilo u Jazbinama, a prema preliminarnoj analizi pokretnog arheološkog materijala, ostala tri naselja su iz perioda poznog srednjeg vijeka, okvirno datirana u posljednje decenije XIV i u XV stoljeće.

Seoska naselja koja su u srednjem vijeku bila osnovni i najbrojniji tip naselja nisu sa arheološkog stanovišta ispitana. Čak se može reći da je u Bosni i Hercegovini ovaj rad u početnoj fazi. Još nisu ustanovljeni tipovi nastambi koji se pretežno pojavljuju na ovoj

⁶¹ B. Vikić – E. Walter 1955., 53-54, br. 16-18.

teritoriji. Dalji korak je otkrivanje naselja unutar neke mikroregije sa još dva popratna elementa: crkve i groblja. Takav kompleks na teritoriji Bosne i Hercegovine nije pronađen. Vjerojatno svako otvoreno naselje – selo nije imalo svoju crkvu niti groblje i bilo bi vrlo zanimljivo proučavati mrežu naseobina i pratećih vjerskih objekata i groblja unutar jedne mikroregije.⁶²

Čelopek pripada tipu otvorenih naselja koja su u najvećem broju, mada nedovoljnom, otkrivena u susjednoj Srbiji. Obliznji močvarni, a vjerojatno i šumoviti teren, štiti je ovakva otvorena naselja. Naselje je imalo dosta gusto nanizane objekte, barem prema onome što se vidi na istraženju površini. Objekti su orijentirani u dva osnovna pravca Z-I i S-J sa većim ili manjim otklonima i to u pravcu Z-I ili S-J. Karakteristično je pomanjkavanje pravokutnih osnova nastambi, čija je pojava i na ostalim seoskim naseljima u Semberiji i Posavini sporadična, za razliku od naprimjer naselja u Mačvanskoj Mitrovici i mnogim naseljima duž Dunava u kojima se redovito javljaju.⁶³ Ovdje je zastupljen u osnovi nepravilan, u većini slučajeva približno ovalan oblik, osim u dva slučaja, bez jama za stupove. Peći nema, dokumentirana su samo ognjišta. Skoro sve zemunice su plitko ukopane.

Nađen je jedan element naselja od tri moguća: naselja, crkve i nekropole. Naselje je bilo jednoslojno, srednjovjekovno selo. Privredne djelatnosti stanovništva ovog naselja nisu potpuno ni ravnomjerno dokumentirane. Zemljoradnja je bila osnovna privredna grana, dok su stočarstvo i lov bile sekundarne djelatnosti. Tragovi bavljenja poljoprivredom su nalazi pržulja, bruseva i krivih noževa. Druge alatke nisu nađene (lopate, motike ili dijelovi pluga). Od zanata zasvjedočen je kovački zanat – željezni predmeti svakodnevne upotrebe, konjičke opreme ili hladnog oružja, te sporadični nalazi komada zgure. Tragova tkalačke djelatnosti, kao što su u prvom redu pršljenci, nije bilo. Udica i dijelova ribarskih mreža nije bilo ni u jednom od navedenih obliznjih naselja (Jazbine, Oraščići i Gradine). Kosti skoro da nema, a od koštanih alatki i predmeta nije konstatiran niti jedan. Nema nakita osim predica, tj. jedne željezne posebne kopče. Očito je da je ova privreda bila samo za neophodno podmirivanje stanovništva.

Lokalna keramička produkcija ne može biti za sada potvrđena. Osim nekoliko sporadičnih nalaza importirane keramike, sav ostali keramički materijal za potrebe stanovništva rađen je isključivo na sporom kolu, što govori o maloproizvodnom stadiju keramičke produkcije, uglavnom vezanom za poljoprivredu.⁶⁴

Teritorija na kojoj se nalazi lokalitet Čelopek pripadala je župi Bijeljini, jednoj od pet župa šire teritorijalno-političke jedinice Usore kroz XIV i XV stoljeće.⁶⁵ Blizu Ostojićeva vodio je put koji nije bio vojničkog karaktera: Zvornik – Bijeljina – Mačva – Mitrovica i dalje ka Budimu. Padom Bosne, ovaj kraj se našao na teritoriji novoosnovane Srebreničke banovine, sve do osvajanja Semberije od strane Osmanlija početkom XVI stoljeća.

⁶² Zaselak sela Batkovića u kojem se nalaze Jazbine i Oraščići, zove se vrlo indikativno-Klisa. Toponim se veže za srednjovjekovne crkve.

⁶³ G. Marjanović-Vujović 1984., 47; D. Minić 1980., 18, napomena: 22 i 23 sa literaturom koja se odnosi na istočnu i centralnu Evropu.

⁶⁴ U to vrijeme je unutar kraljevskog dvora Bobovca sigurno radilo nekoliko lončara, ali isto svi rade na sporom kolu. P. Anđelić 1973., 111-129.

⁶⁵ P. Anđelić 1977., 32.

Bez obzira na političke prilike i vrhovnu vlast u širem arealu, na materijalu se to nije odrazilo. Materijal je svakako odraz slavenskog življa.

Slučajni nalaz novčića Bele IV iz 1235. godine,⁶⁶ tj. iz perioda prije postojanja ovog naselja, poklapa se sa nalazima novca u susjednoj Mačvi, kada je definitivno prevladala mađarska dominacija u susjednim krajevima istočno od Drine.⁶⁷ U tom periodu na ovom području su se ukrštali interesi Bosne, Mađarske i Srbije. Međutim, kao što je već konstatirano, radi se o jednoslojnom lokalitetu iz XIV ili XV stoljeća, tj. iz perioda kada se banska i kraljevska vlast prostiru do granica Drine i Save. Prema keramičkom materijalu (rubovi oboda i sami blago izvijeni obodi) lokalitet bi se mogao čak i preciznije datirati od druge polovine XIV do polovine XV stoljeća. Kada je naselje prestalo egzistirati teško je reći – da li u jednoj od borbi oko stvaranja pojasa banovina i uspostavljanja graničnih zona između Osmanlija i Ugarske u sedmoj deceniji XV stoljeća, ili nakon definitivnog osvajanja ovih krajeva od strane Osmanlija oko 1520. godine. Nalaz raznih strelica, ali prije svega veretona i dijelova konjaničke opreme navodi na zaključak o postojanju stalne potencijalne opasnosti u ovom ravničarskom kraju od raznih napada, pogotovo u tako nemirna vremena kao što je u Bosni bio kraj XV stoljeća.*

---

⁶⁶ Navod iz Izvještaja.

⁶⁷ D. Minić 1980., 68.

* Table I-V nacrtali su S. Kudra i J. Radojević. Table VI-XX nacrtao je S. Kudra.

SKRAĆENICE

ANUBIH	– Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
AP	– Arheološki pregled. Beograd.
BS	– Balcanoslavica. Prilep. Beograd.
Glasnik SAD	– Glasnik Srpskog arheološkog društva. Beograd.
Godišnjak CBI	– Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja. ANUBIH. Sarajevo.
GZM	– Glasnik Zemaljskog muzeja. Sarajevo.
GZM n.s. A	– Glasnik Zemaljskog muzeja, (Arheologija), nova serija, Sarajevo.
NS	– Naše starine. Sarajevo.
OA	– Opvscvla archaeologica. Zagreb.
RVM	– Rad Vojvodanskih muzeja. Novi Sad.
SHP	– Starohrvatska prosvjeta. Split-Zagreb.
VAHD	– Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Split.
VVM	– Vesnik Vojnog muzeja JNA. Beograd.
ZNM	– Zbornik Narodnog muzeja. Beograd.

LITERATURA

- P. ANĐELIĆ
1972. Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. Sarajevo, 1972.
1977. O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku. Prilozi Instituta za istoriju, br. 13, god. XIII, Sarajevo, 1977., 17-44.
1984. Srednji vijek – doba stare bosanske države. U: Visoko i okolina kroz historiju 1, Visoko, 1984., 103-309.
- T. ANĐELIĆ
1978. Srednjovjekovni grad kod vrela Lištice u Hercegovini, Tribunia 4, Trebinje, 1978., 11-24.
- M. BAJALOVIĆ – HADŽI-PEŠIĆ
1981. Keramika u srednjovekovnoj Srbiji. Beograd, 1981.
1985. Srednjovekovna nalazišta u oblasti Bitve i Mačve. Glasnik SAD 2, 1985., 144-152.
- V. BIKIĆ
1994. Srednjovekovna keramika Beograda. Arheološki institut, Beograd, 1994.
- M. BIRTAŠEVIĆ
1956. Pečati na slovenskoj keramici u nekim muzejima Srbije i Vojvodine. RVM 5, 1956., 159-161.
- Lj. BJELAJAC
1978. Srednjovekovna keramika sa Dorćola. Godišnjak grada Beograda XXV, 1978., 133-144.
- I. BOJANOVSKI
1965. Istraživački i konzervatorski radovi na starom gradu Maglaju (1962.-1963.). NS X, 1965., 61-98.

1972. Sokol na Plivi. NS XIII, 1972., 41-70.
1981. Dobor u Usori. NS XIV-XV, 1981., 11-37.
- A. BUKO 1981. Wczesnośredniowieczna ceramika Sandomierska. Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1981.
- I. ČREMOŠNIK 1977. Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine. Godišnjak CBI, knj. 13, 1977., 227-308.
1979. Bronzani nalazi sa slavenskih naselja sjeveroistočne Bosne. ZNM IX-X, 1979., 139-144.
- B. DOSTÁL 1975. Břeclav-Pohasko, Velkomoravský velmožský dvorec IV, Universita J. E. Purkyně, Brno, 1975.
1982. K časněslovanskému osídlení Břeclavi-Pohanska. Studie, ročník X, sv. 2, Praha, 1982.
- Ž. DEMO 1984. Castrum Keukaproncha/Kuwar – počeci istraživanja. Podravski zbornik 84, Koprivnica, 1984., 320-360.
- M. DRAGIČEVIĆ 1987. Metalni proizvodi. U: Katalog izložbe "Bribir u srednjem vijeku". Split, 1987., 95-106.
- T. GLAVAŠ 1988. Obrada srednjovjekovnog perioda. Grupa autora. U: Katalog izložbe "Oružje kroz vjekove", Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988., 8-11.
- M. HORVAT 1989. Ajdovska jama, Ljubljana, 1989.
- J. HOŠŠO 1982. Prehľad vyvoja stredovekej keramiky na Slovensku. Archaeologia Historica 8/1983., 215-231.
- V. HRUBY 1965. Staré Město – Velkomoravský Velehrad. Praha, 1965.
- M. i Đ. JANKOVIĆ 1978. Communications sur les recherches antérieures dans la ville Višeslav près de Tekija, BS 7, 1978., 155-168.
- B. KOŠCIŃSKI 1995. Osada w Racocie (stanowiska 18 i 25), gmina Kościan, woj. leszczyńskie. U: Z badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Wielkopolski południowej, Poznań, 1995., 83-258.
- U. MAJ 1990. Stradow I. Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk 1990., za štampu pripremila Helena Zoll Adamikowa.
- G. MARJANOVIĆ – VUJOVIĆ et al. 1984. Srednjovekovna naselja i nekropole U: Garašanin M., Vasić M. R., Marjanović-Vujović G., Trajanov most – Castrum Pontes (Izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1980. godini). Đerdapske sveske II, Beograd, 1984., 44-47.
- I. MAROVIĆ 1979. Rezultati arheološkog sondiranja u Gospodskoj pećini kod vrela Cetine, VAHD, LXXII-LXXIII, 1979., 13-50.
- D. MINIĆ 1975. Les problèmes de datation des céramiques du site d'habitation médiévale à Ribnica, BS 3, 1975., 59-73.
1977. Some observations in the investigation of mediaeval rural settlements in Serbia. BS 6, 117-130.

1980. Srednjovjekovno naselje u Mačvanskoj Mitrovici. Sirmium XI, Beograd, 1980.
- V. NEKUDA 1975. Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic. Brno, 1975.
- M. PARCZEWSKI 1977. Projekt kwestionariusza cech naczyń ceramicznych z okrętu wczesnego średniowiecza. Sprawozdania archeologiczne XXIX, Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk 1977., 221-247.
1982. Płaskowyż Głubczycki we wczesnym średniowieczu. Uniwersytet Jagielloński, Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa-Kraków, 1982.
- S. PERIĆ 1974. Gradine, Ostojićevo, Bijeljina. AP 16, 1974., 114-115.
- Đ. PETROVIĆ 1976. Dubrovačko oružje u XIV veku. Beograd, 1976.
- R. PLEINER 1962. Staré evropské kovářství. Praha, 1962.
- V. PODBORSKY et al. 1977. Podborsky V., Kazdová E., Košťufík P., Weber Z., Numerický kod Moravské malované keramiky. Problémy deskripcie v archeologii, Brno, 1977.
- M. POPOVIĆ –
V. IVANIŠEVIĆ 1988. Grad Braničevo u srednjem vijeku. Starinar XXIX, 1988., 125-179.
- J. POULÍK 1975. Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha, 1975.
- D. PRIBAKOVIĆ –
M. POPOVIĆ 1976. Nalazi oružja iz utvrđenja grada Rasa. VVM 21-22, 1976., 25-47.
- P. RZEŹNIK 1995. Ceramika naczyniowa z Ostrova Tumskiego we Wrocławiu w X-XI wieku. Poznań, 1995.
- M. SIJARIĆ 2001. Srednjovjekovne mamuze iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. GZM (A), n.s. sv. 48-49, 2001., 300-346.
- W. SZYMAŃSKI 1967. Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza, zespół osadniczy z VI-VII w. Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1967.
- Z. VAŇA 1968. Vlastislav. Výsledky výzkumu slovanského hradiště v letech 1953.-55. a 1957.-60. Památky archeologické 59/1, Praha, 1986., 5-192.
- M. VEGO 1957. Naselja bosanske srednjevjekovne države. Sarajevo, 1957.
- B. VIKIĆ – E. WALTER 1955. Zbirka potkova u Arheološkom muzeju u Zagrebu. SHP, ser. III, sv. 4, Zagreb, 1955., 23-84.
- S. VRDOLJAK 1994. Tipološka klasifikacija kasnobrončanodobne keramike iz naselja Kalnik-Igrišće (SZ Hrvatska). OA 18, 1994., 7-83.

- D. VRSALOVIĆ 1963. Kasnosrednjovjekovne ostruge u Muzeju Hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. SHP, ser. III, sv. 8-9, Split, 1963., 151-170.
- M. VUKSAN 1989. Kovin, lokalitet Grad – sondažno istraživanje 1986. god. Glasnik SAD 5, 1989., 117-122.
- R. WHALLON –
L. FEKEŽA 1996. Kvantitativna analiza oblika grobne keramike ranog srednjeg vijeka sa teritorije Bosne i Hercegovine. GZM n.s. A, 47, 1996., 43-56.
- Z. i L. ŽERAVICA 1984. Arheološka istraživanja na Kastelu u Banjaluci. NS XVI-XVII, 1984., 19-46.
- Z. ŽERAVICA –
L. ŽERAVICA 1979. Srednjovekovno naselje u Popovici kod Negotina. Starinar XXVIII-XXIX, 1977.-1978., 1979., 201-212.
-

THE LATE-MEDIEVAL SETTLEMENT ČELOPEK
IN OSTOJICEVO NEAR BIJELJINA

SUMMARY

The archaeological study of rural settlements in Bosnia and Herzegovina that represented the basic and most frequent type of settlements during the Middle Ages, is still in its initial phase. In the middle course of the Bisrik stream in Semberija plain in the outermost north-east of Bosnia and Herzegovina, there are, in addition to Čelopek, three more medieval sites – Jazbine and Oraščići in the nearby Batković, and Gradine in Ostojićevo. The distance between them varies from 1 to 2.5 km at the most. All four sites represent rural settlements of the open type. The biggest settlement, and at the same time the oldest one (7-9th century) was in Jazbine. According to the preliminary analysis of mobile archaeological material, the remaining three settlements date back from the late Middle Ages, and are approximately dated to the last decades of the 14th and to the 15th century.

Čelopek belongs to the type of open settlements that have most frequently, although not in sufficient number, been found in the neighbouring Serbia. The settlement had rather densely constructed dwellings, judging at least by what can be seen in the explored area. The dwellings were built in two main directions, i.e. W-E and N-S with bigger or smaller deviations and so in W-E or N-S direction. What is characteristic is the lack of rectangular basis of dwellings found only sporadically in other rural settlements in Semberija and Posavina, unlike bases of houses found in the adjoining area of Mačva. Present in Čelopek is generally unsymmetrical and, with exception in two cases, mostly oval base form without pits for posts. There are no stoves. Only hearths are documented. Almost all of the sod houses create a shallow dugouts.

The settlement was one-layered. The economic activity of the population of the settlement is neither completely nor equally documented. The agriculture created a main branch of economy, whereas cattle breeding and hunting were secondary activities. The remains of agricultural production are finds of *pržulje*⁶⁸, whetstones and skewed knives. Other tools were not found (spades, hoes or parts of ploughs). Also documented is blacksmith craft – iron implements for everyday use, horse-riding equipment or cold weapon, as well as sporadic finds of pieces of dross. Remains of weaving craft, like whorls in the first place, were not found. Fishhooks and parts of fishing nets were not found in any of the mentioned nearby settlements (Jazbine, Oraščići and Gradine). As for bones, only few of them were found, whereas none of the bone tools or other objects made of bone were documented. Jewellery was not found except for buckle mounts, i.e. iron silver-plated buckles. It is obvious that the economy served only to meet the basic needs of the population.

Existence of local ceramic production can so far not be established. In addition to several sporadic finds of imported ceramics, all other ceramic material for the needs of the population was made exclusively on the slow wheel, which is a testimony of a low level of ceramic production that was mostly connected to the agricultural needs.

⁶⁸ *Pržulja* – typical Slavic pan made of cob (translator).

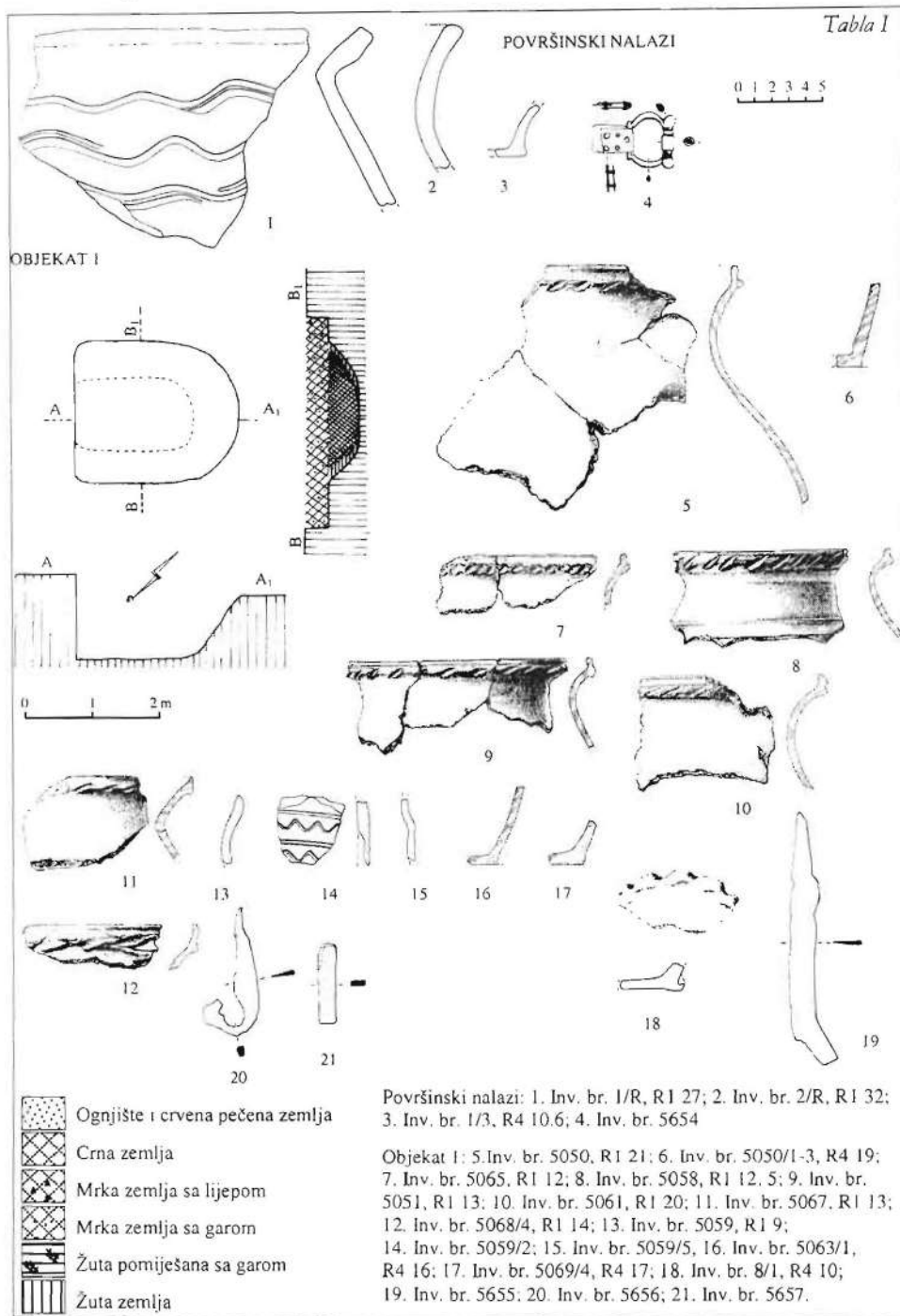
The territory where the Čelopek site is situated used to belong to the Bijeljina parish, representing through 14th and 15th century one of the five parishes in the wider political district of Usora. Near Ostojićevo, there was a road that did not serve as a military route and led through Zvornik-Bijeljina-Mačva-Mitrovica and further towards Budim. After the fall of Bosnia, this area was assigned to the territory of a newly created banovina⁶⁹ of Srebrenica and remained there until the Ottoman occupation of Semberija in the beginning of the 16th century. The political circumstances and foreign rule in the wider region, however, did not reflect on the material. The material is certainly characteristic of Slavic population.

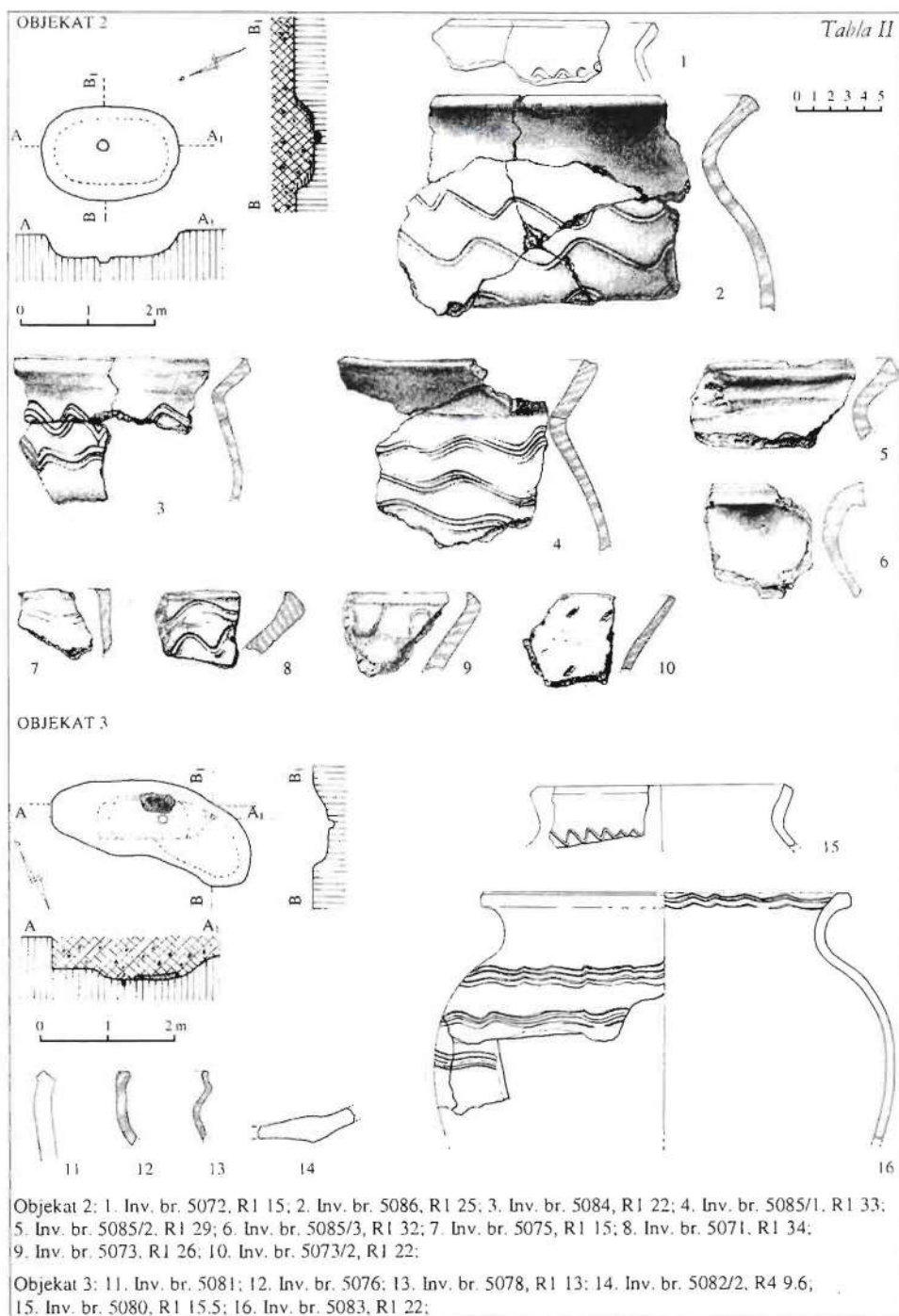
The accidental discovery of the coin of Bela IV from 1235, that is from the period preceding the founding of this settlement corresponds to the finds of coins in adjoining Mačva from the period when the Hungarian domination finally won in the neighbouring areas to the east from Drina. This, however, is a one-layered site from 14th or 15th century, i.e. from the period when Bosnian bans and kings ruled over the territory stretching to the borders of Dina and Sava. Judging by the ceramic material, the site could be dated even more precisely to the period from the second half of the 14th to the mid 15th century. Thus the settlement probably ceased to exist as a result of fighting over foundation of banovinas and establishing of border zones between the Ottoman and Hungarian dominion in the seventh decade of the 15th century.

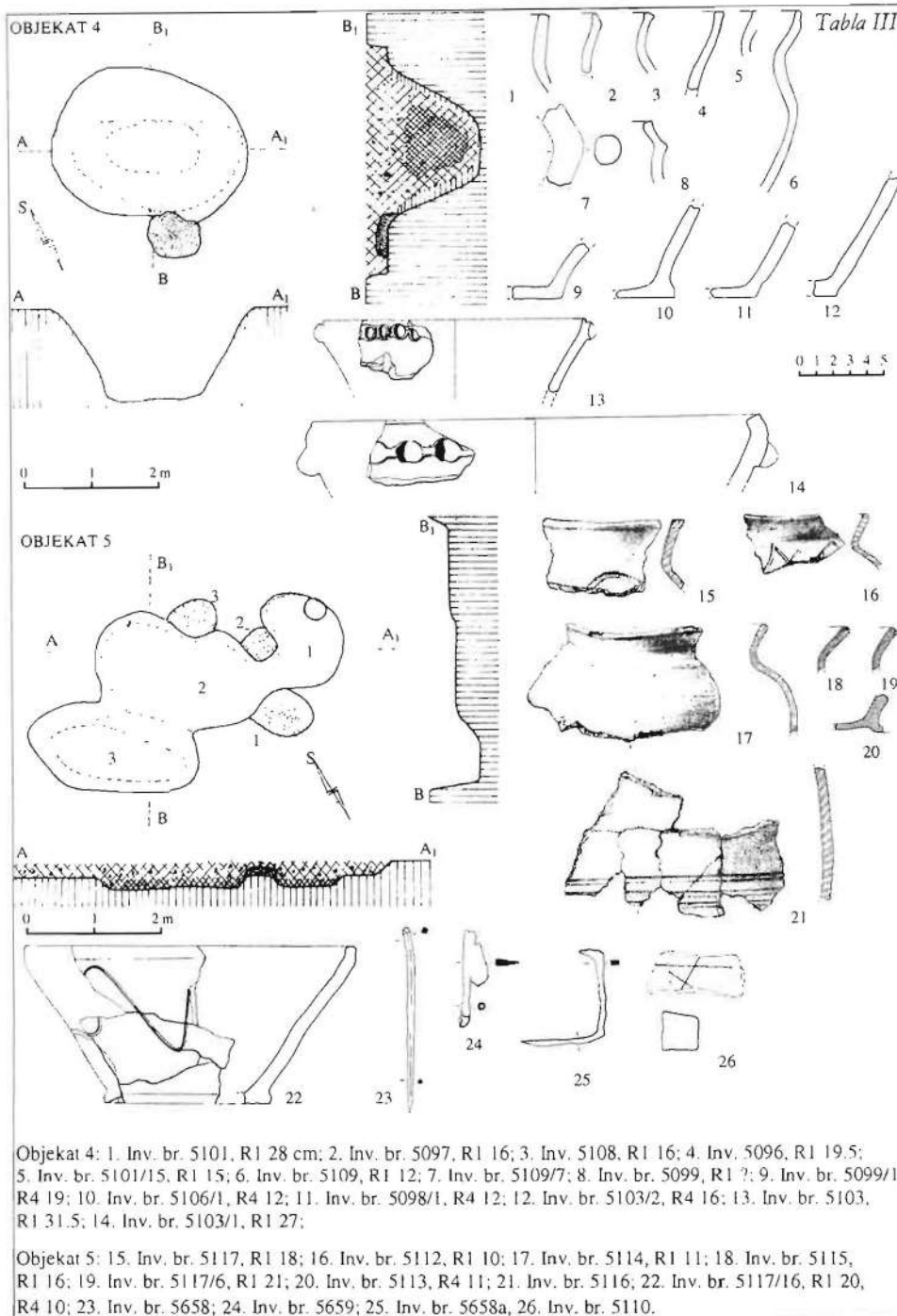

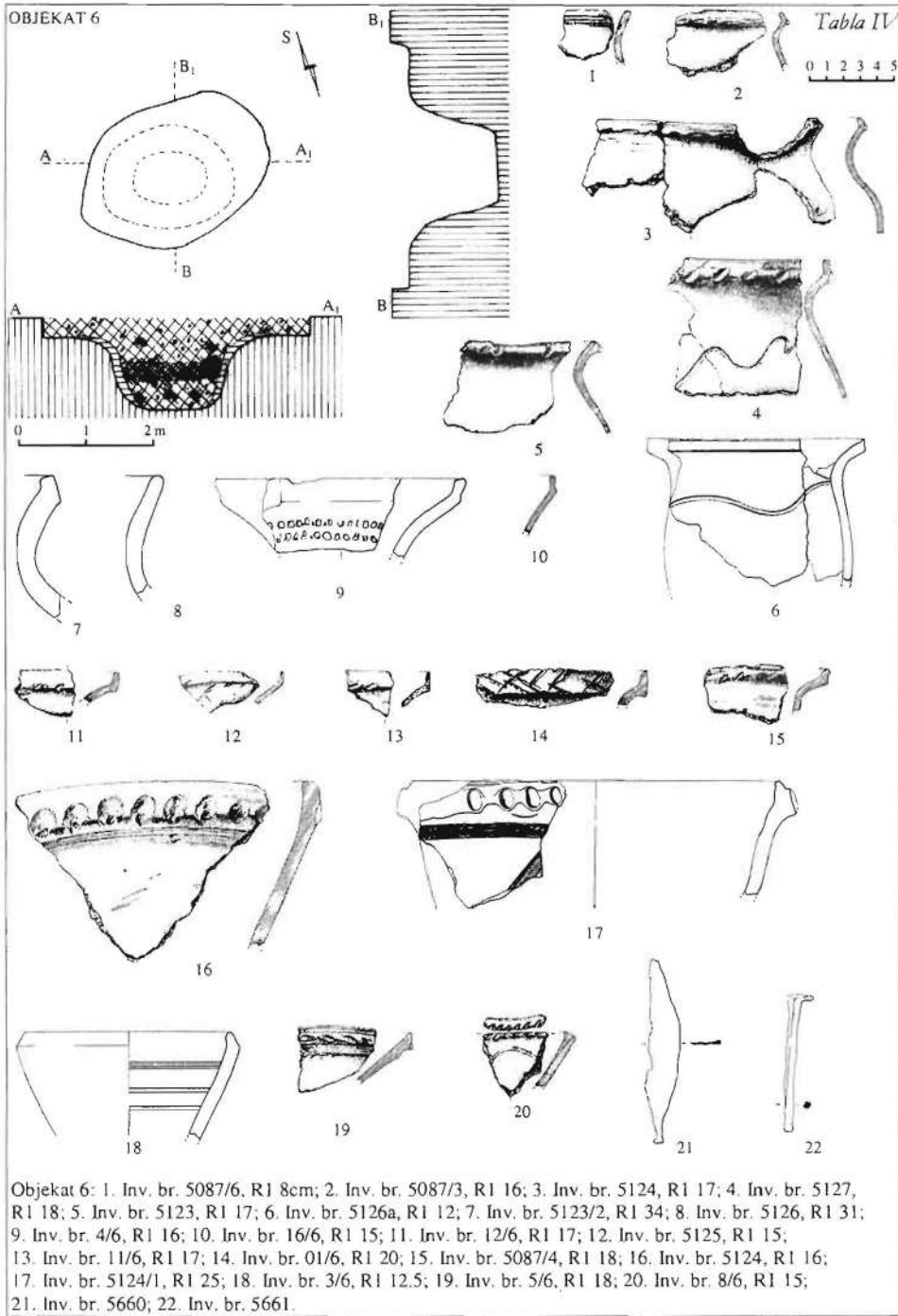
⁶⁹ Banovina – territory ruled or governed by a “ban” (translator).

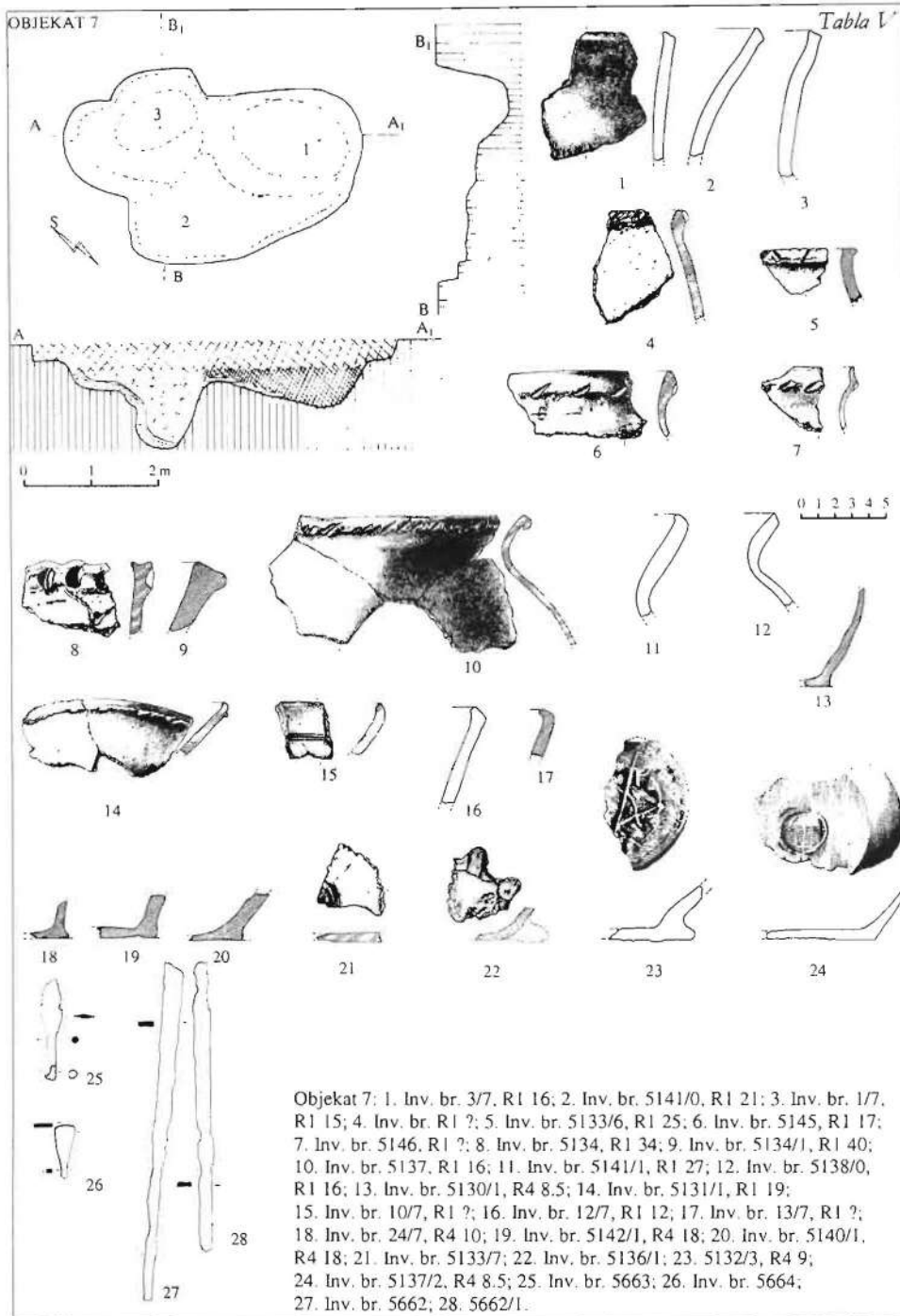

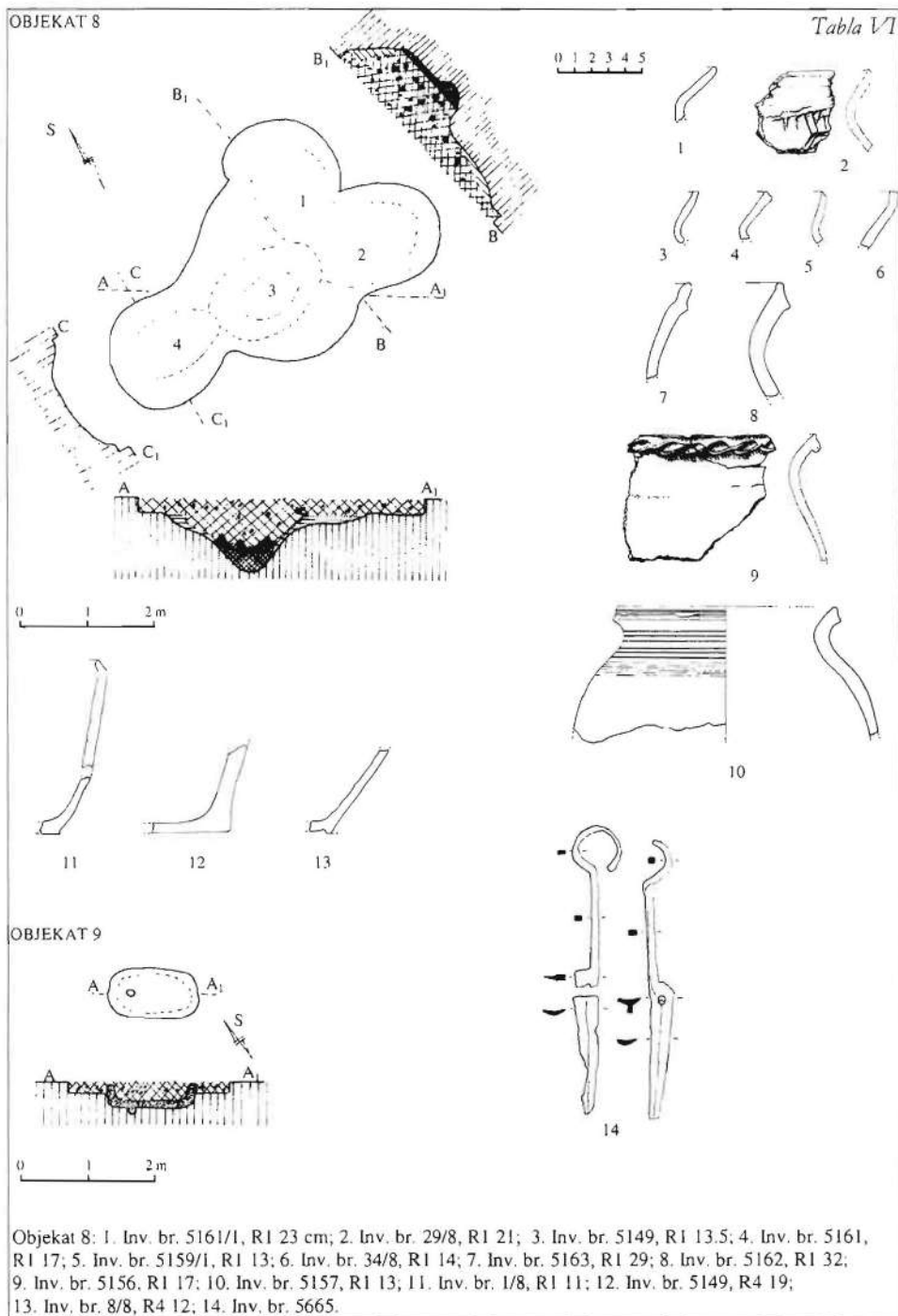

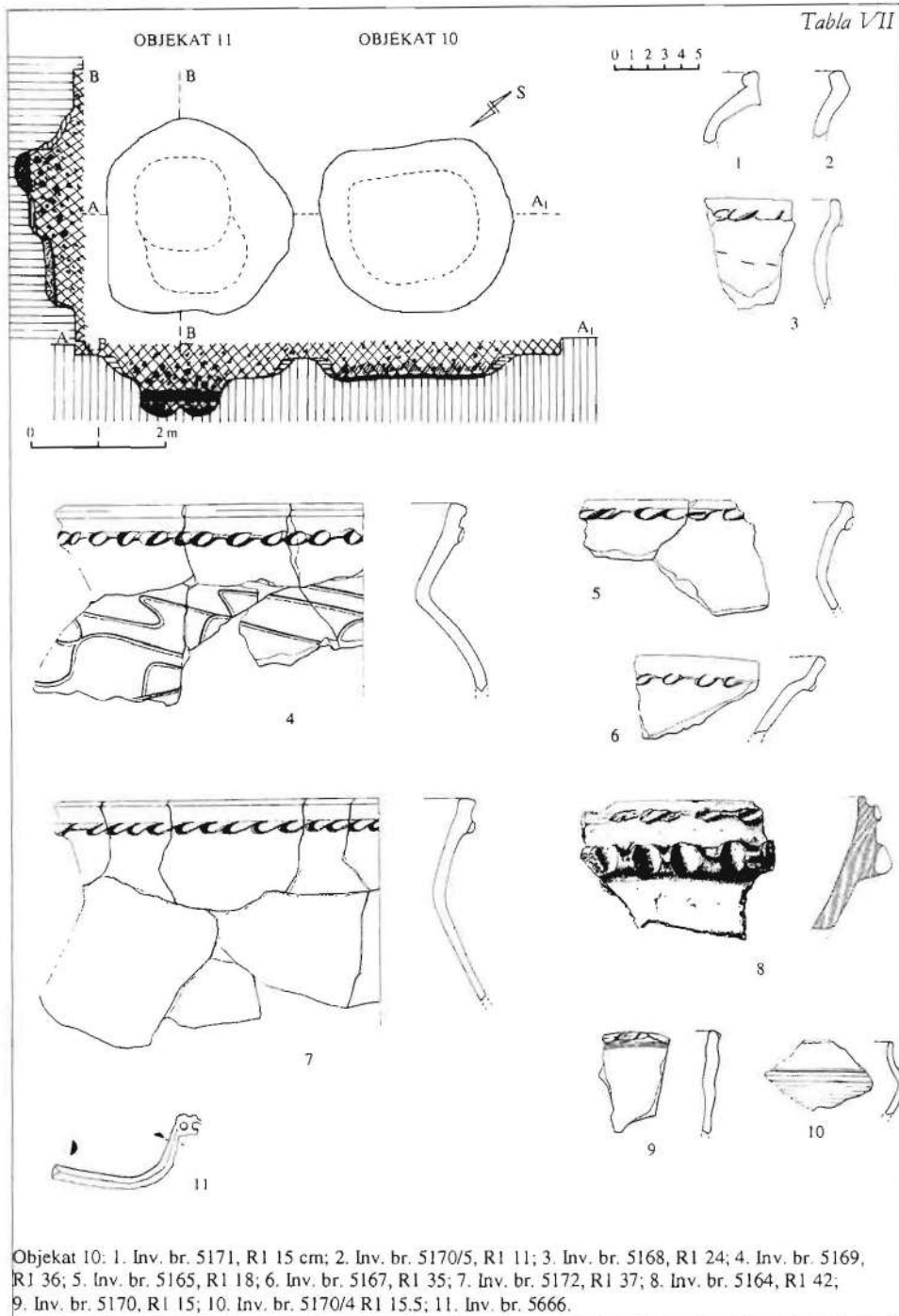

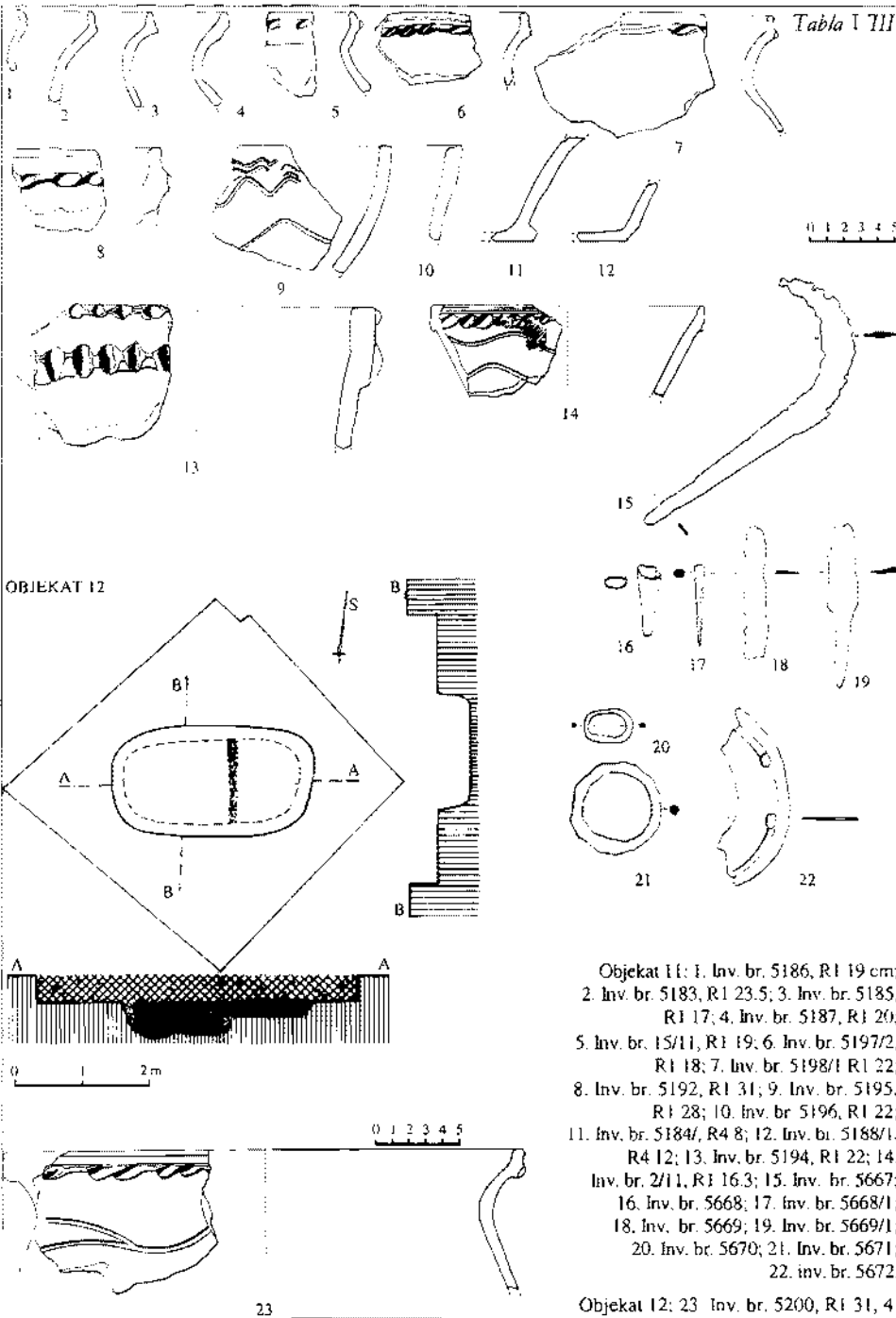

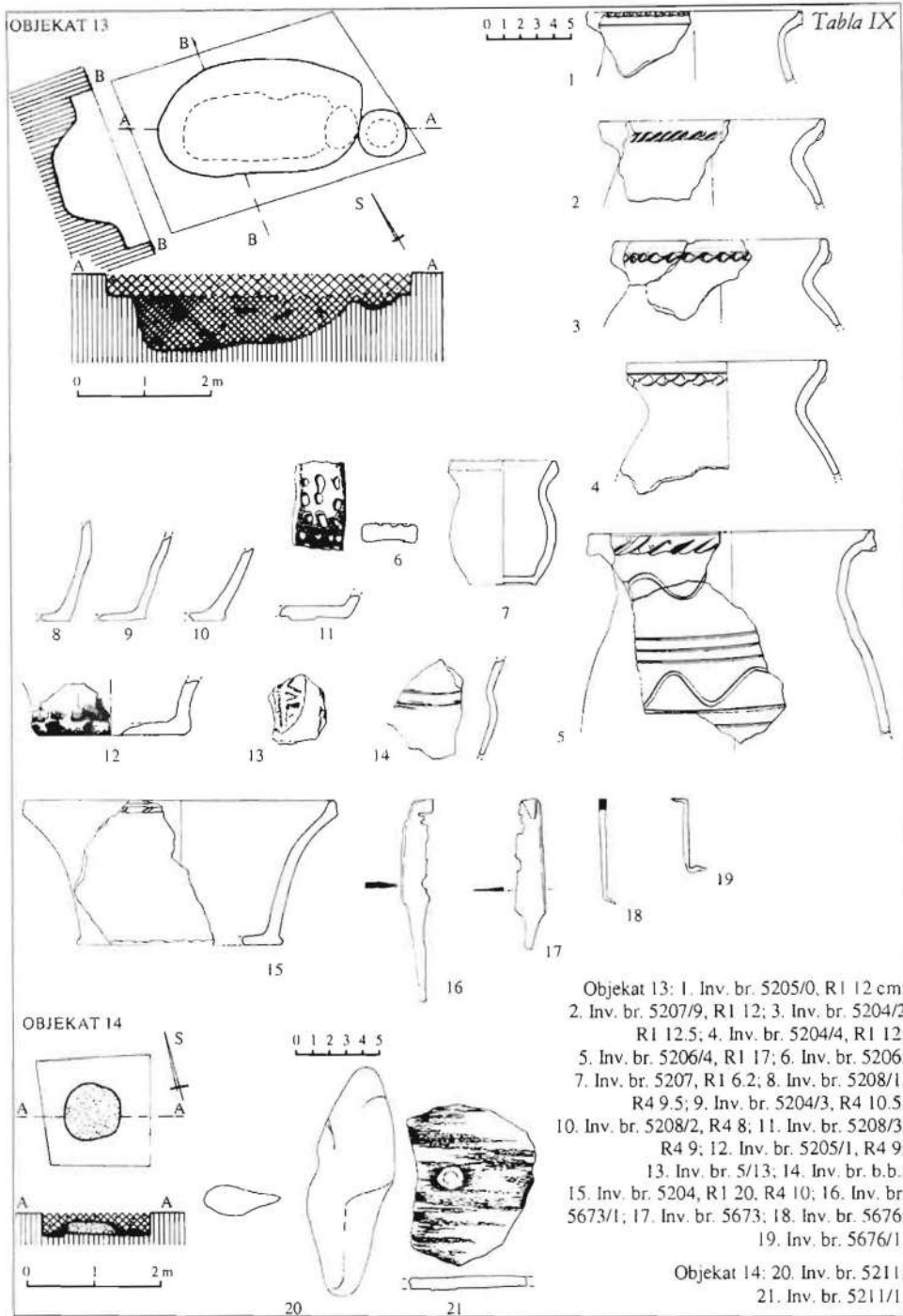

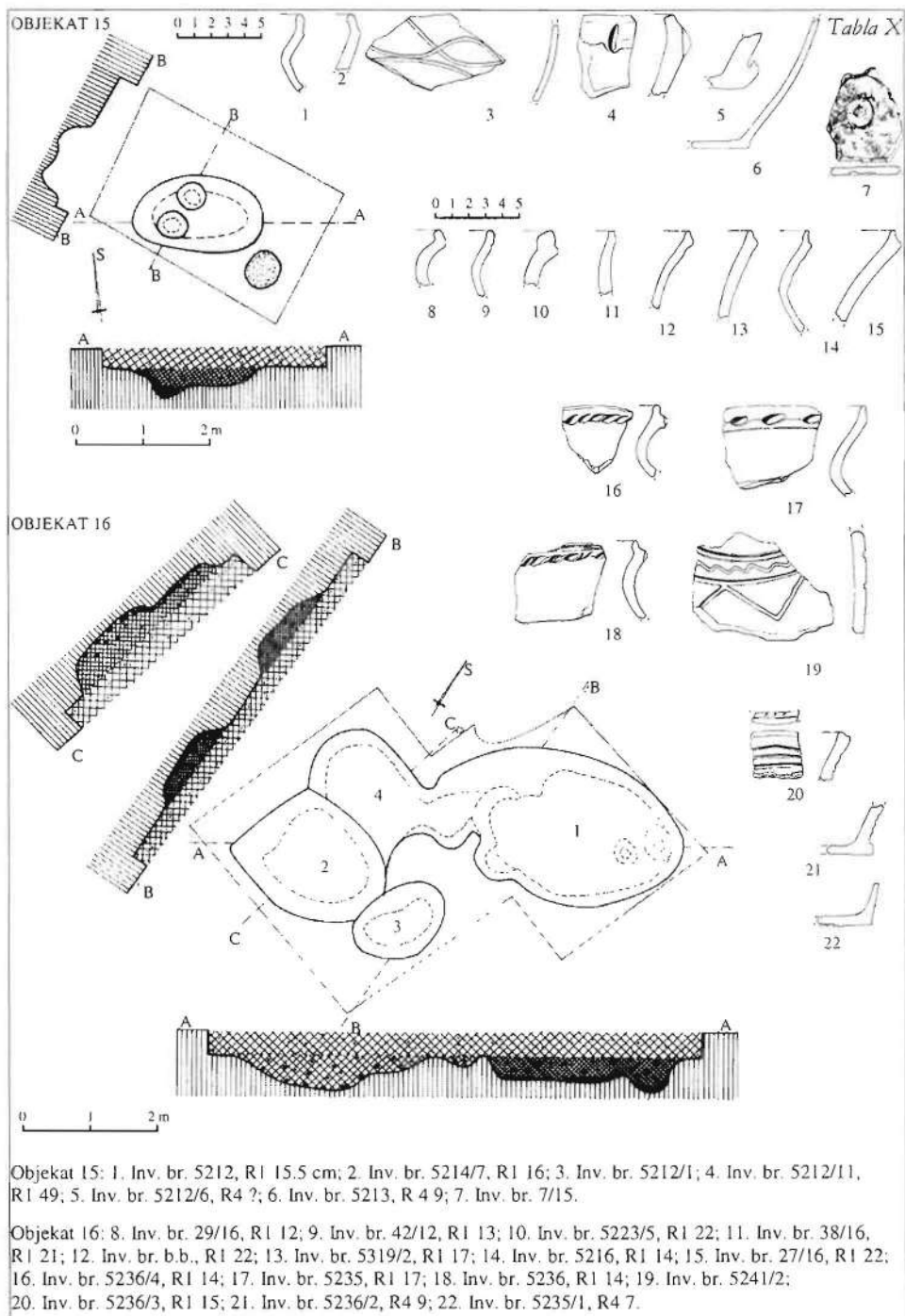

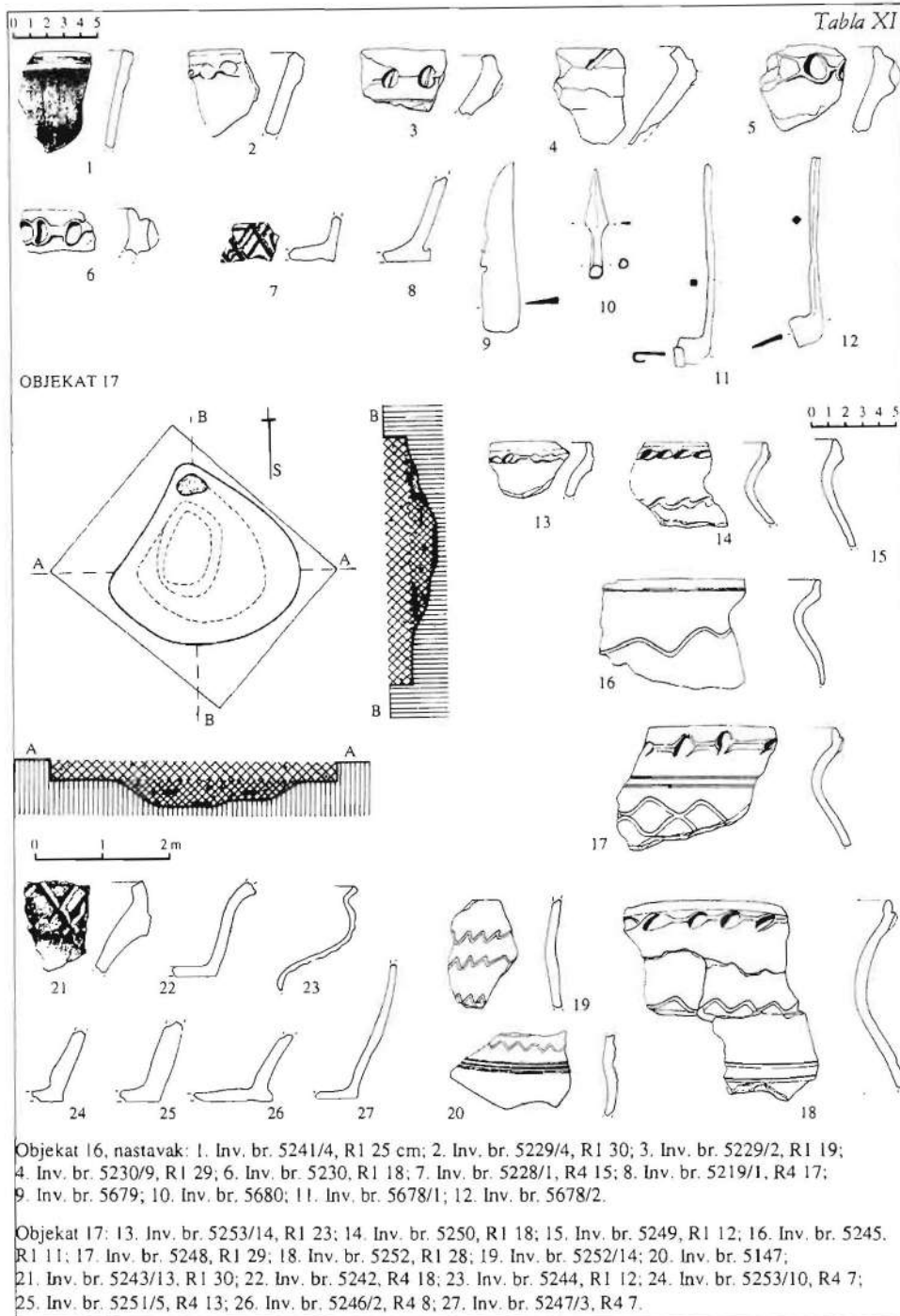

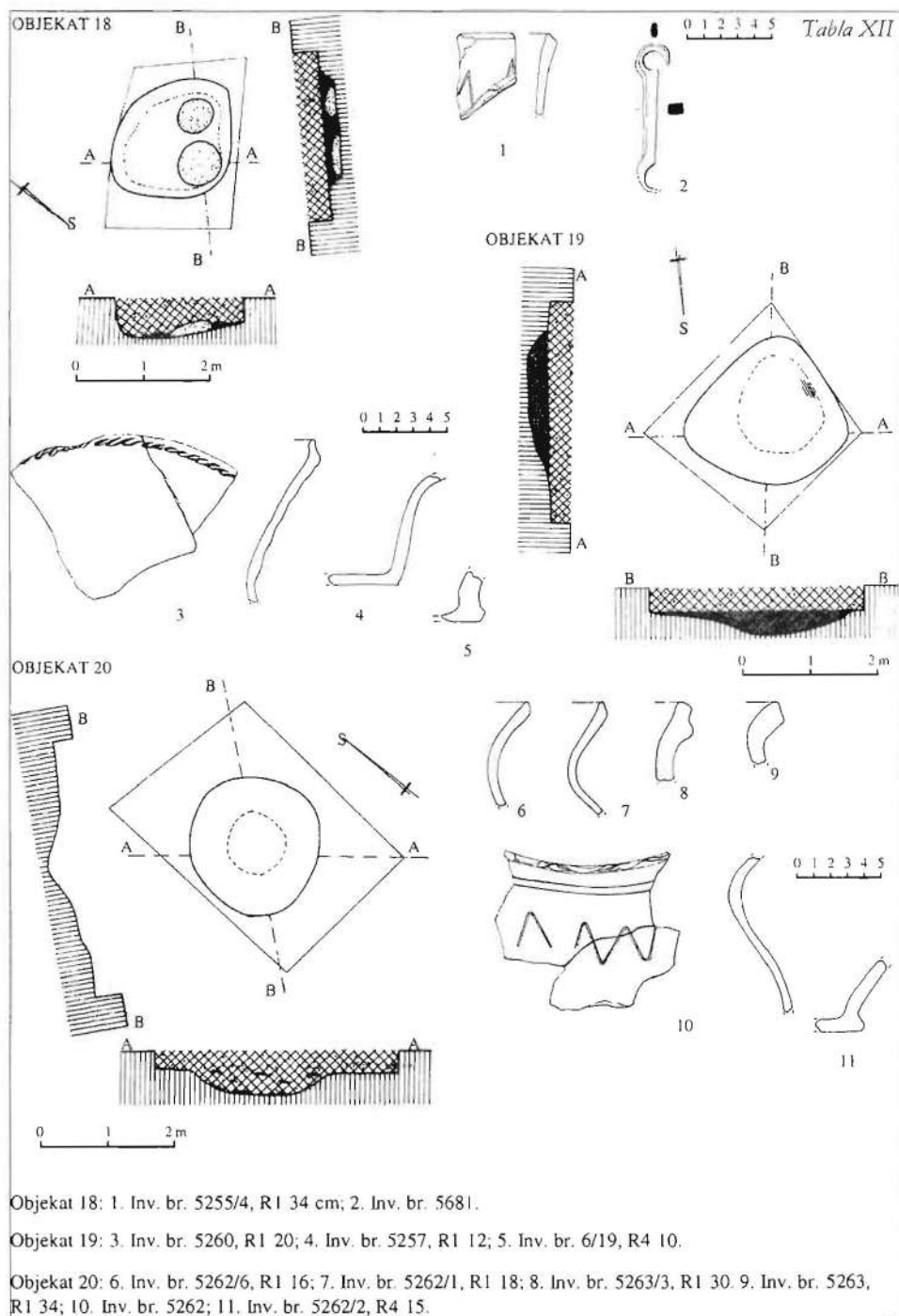

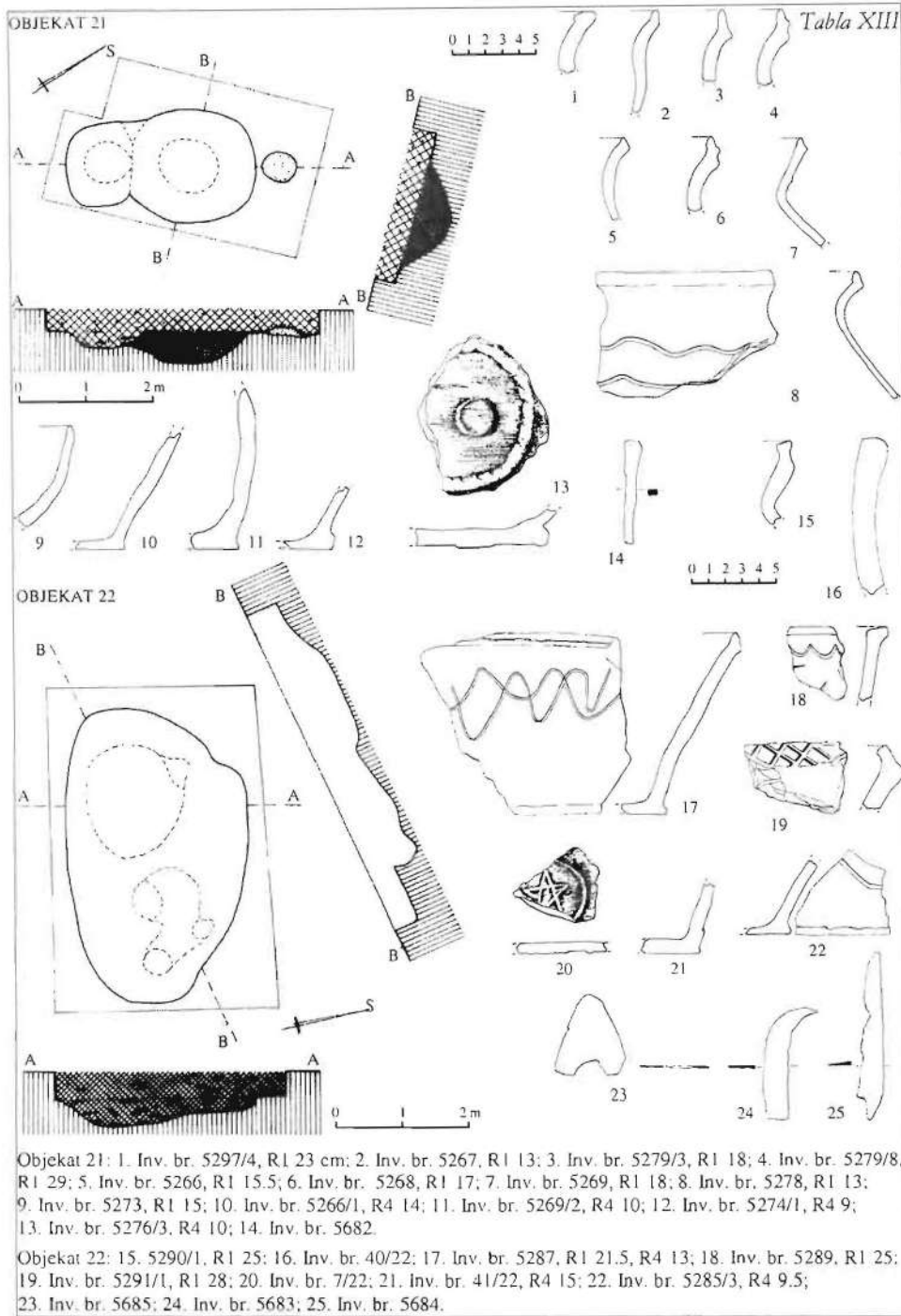

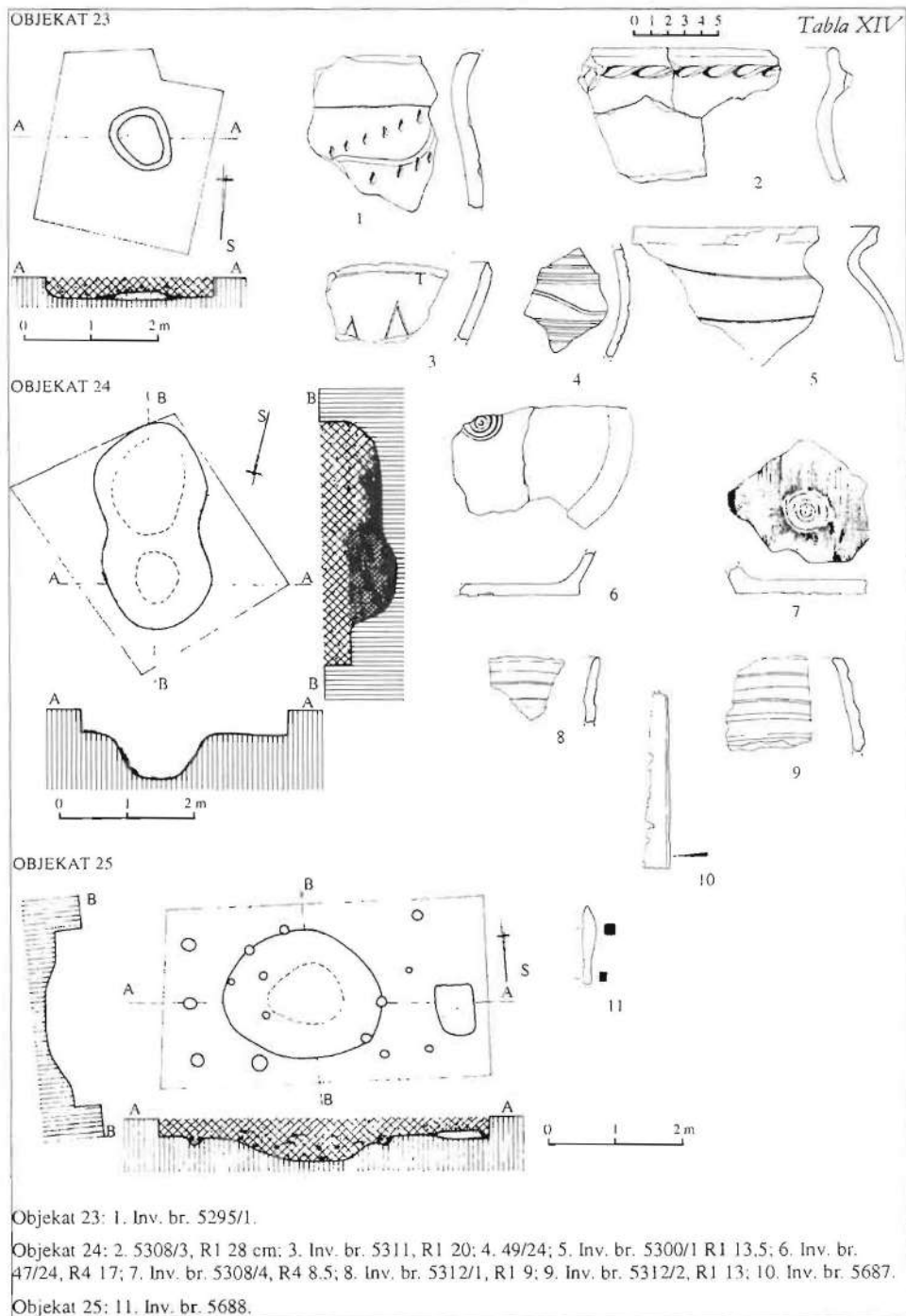

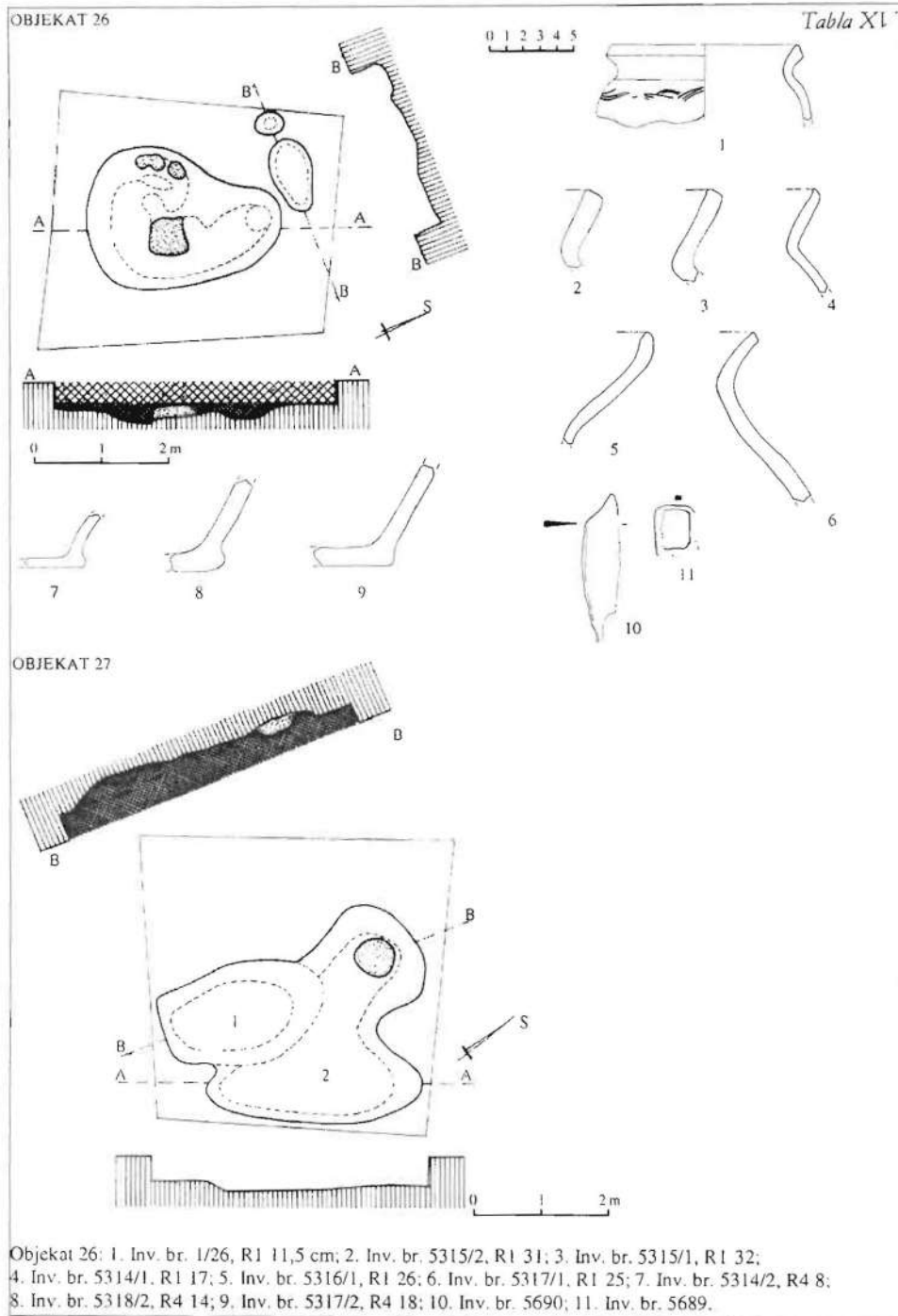

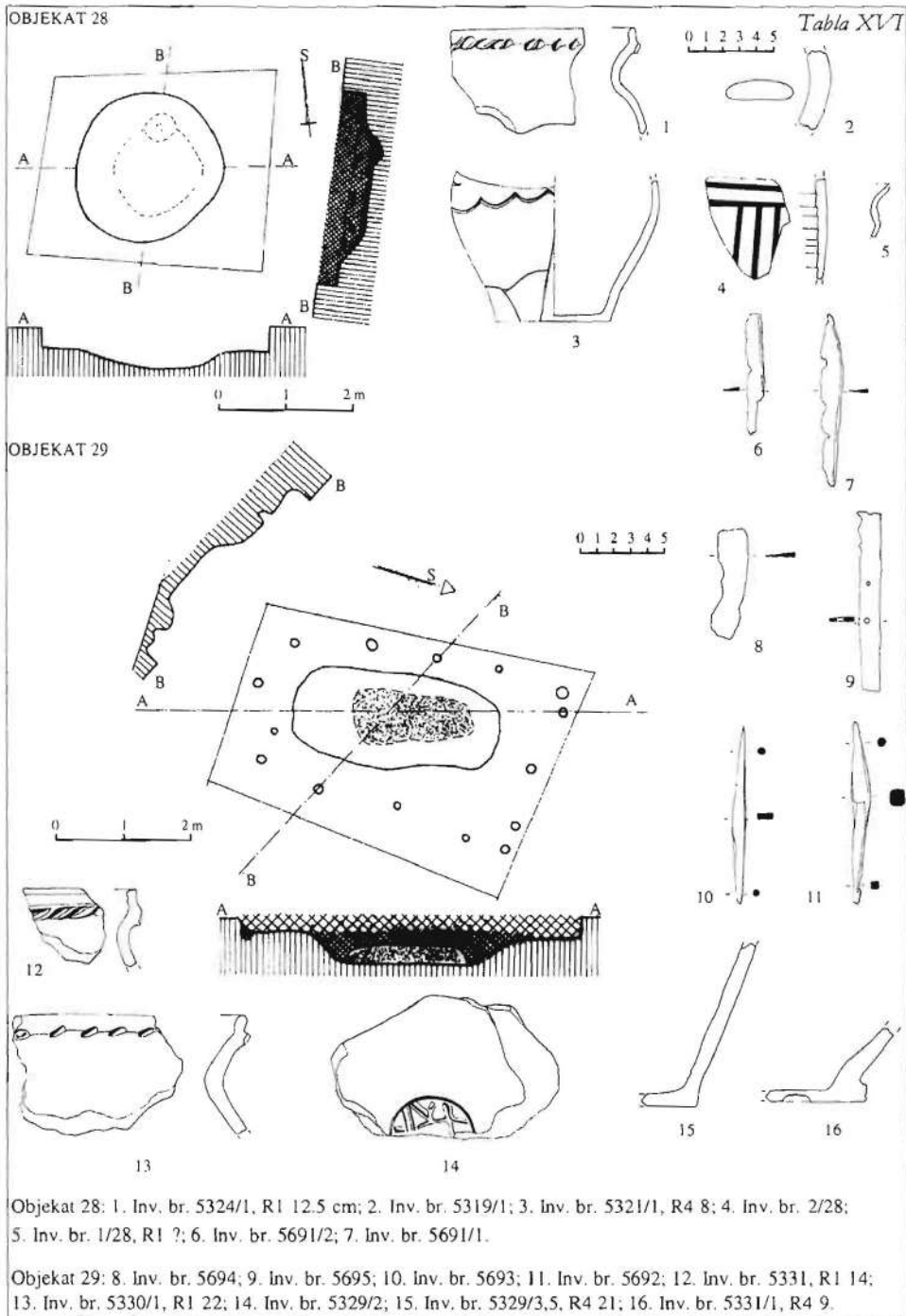

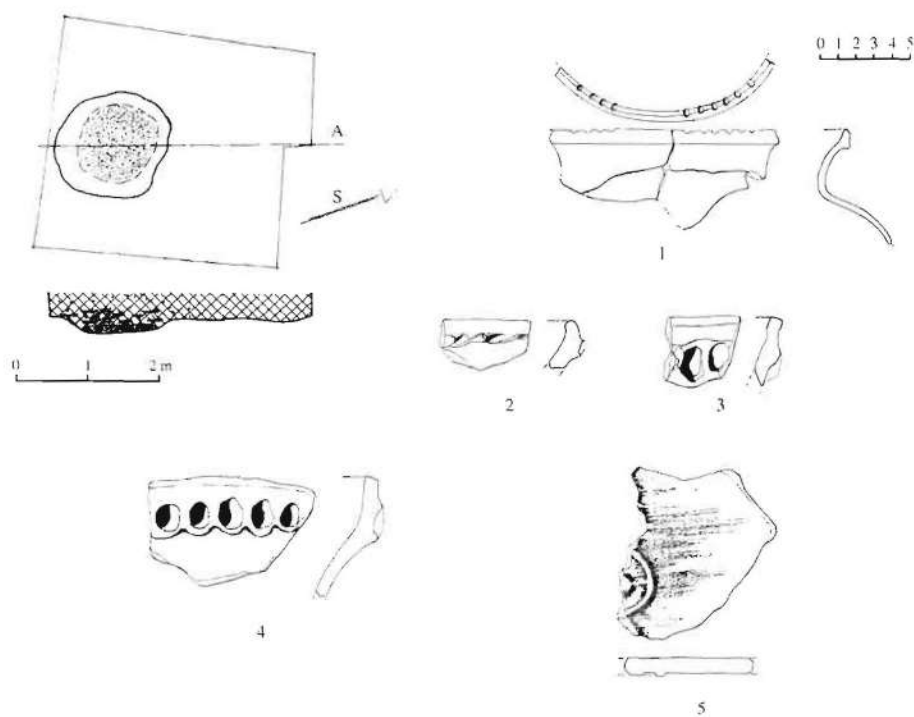

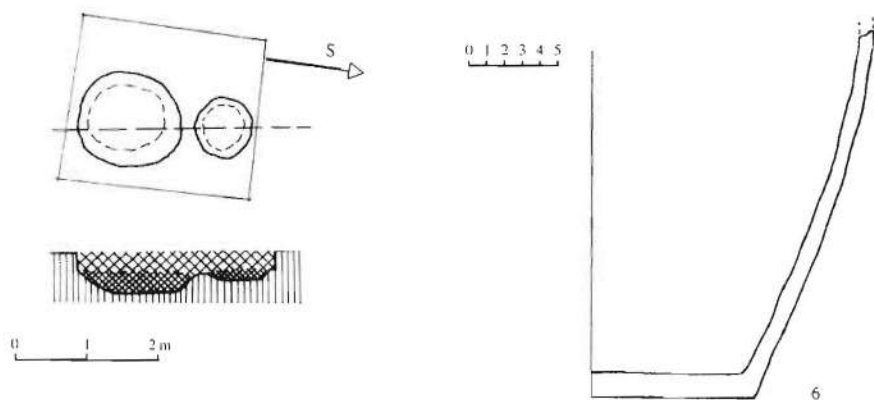

OBJEKAT 30

Tabla XVII

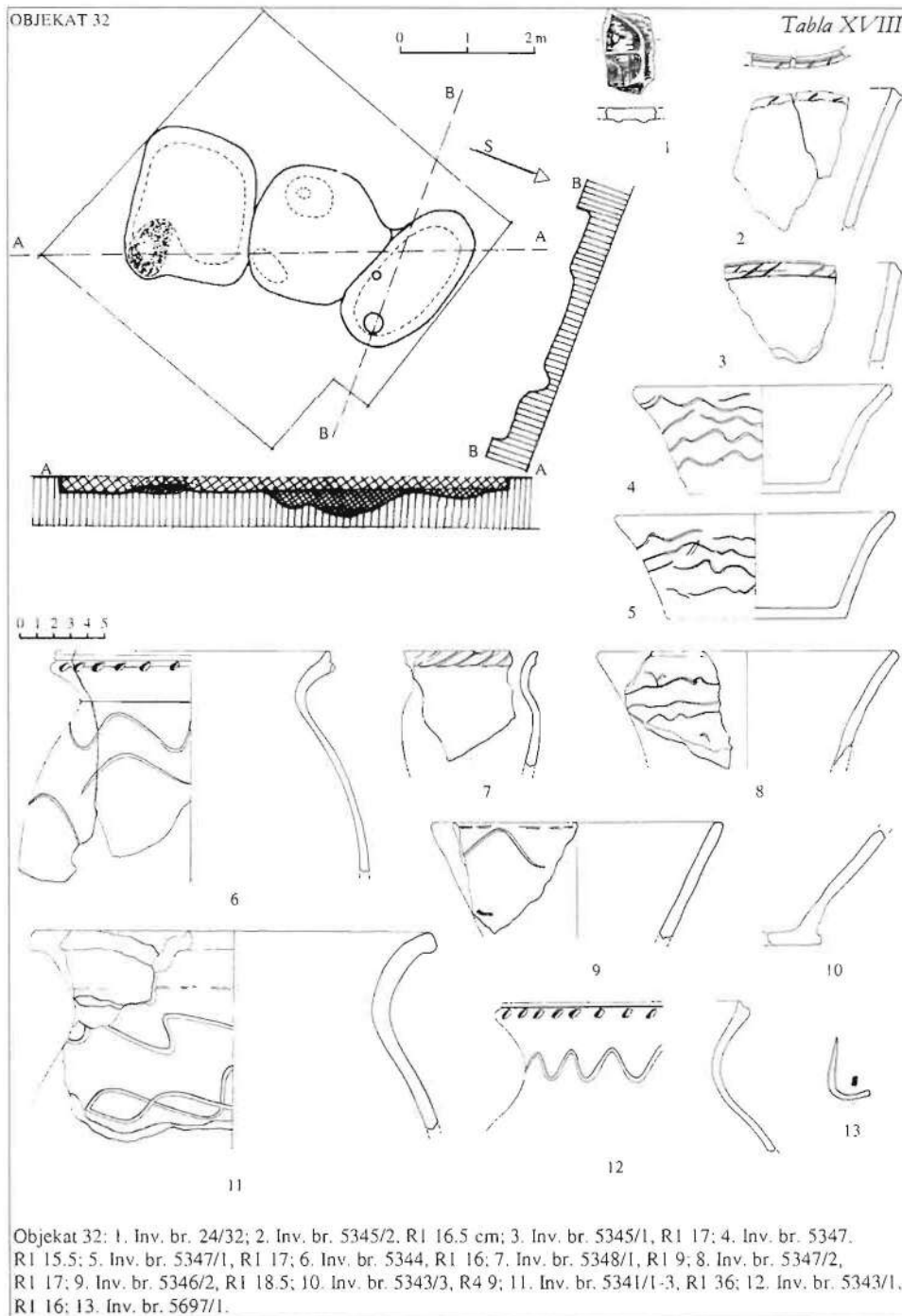

OBJEKAT 31

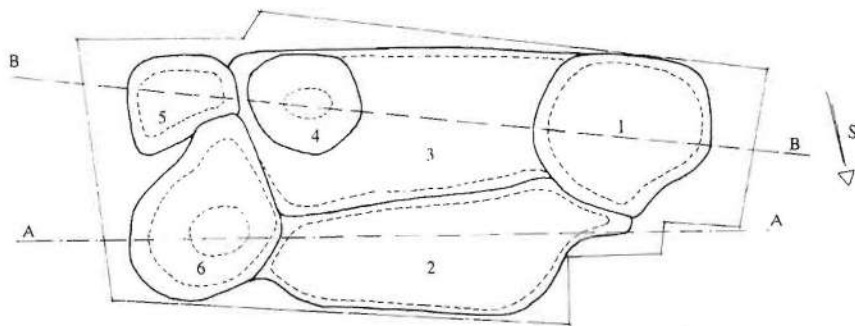
Objekat 30: 1. Inv. br. 5336/1, 2, 3, R1 16cm; 2. Inv. br. b.b., R1 23; 3. Inv. br. 5335/1, R1 32;
4. Inv. br. 5333/1, R1 35; 5. Inv. br. 5334/2.

Objekat 31: 6. Inv. br. 5339, R4 19.

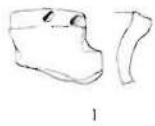
OBJEKAT 33

Tabla XIX

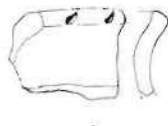

0 1 2 m

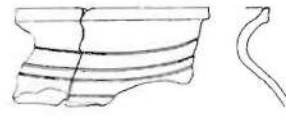
0 1 2 3 4 5

1

2

3

4

5

6

7

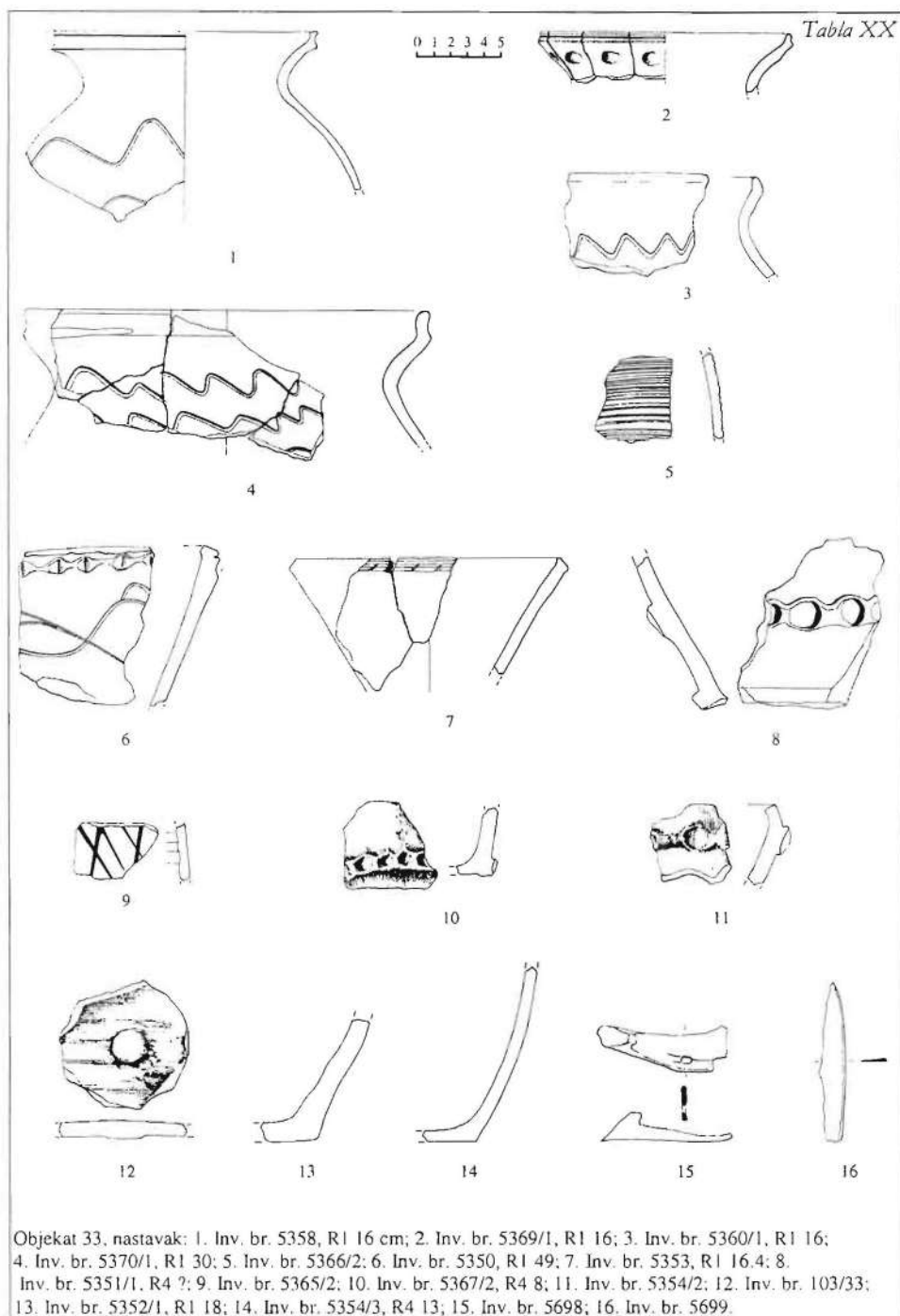

8

9

Objekat 33: 1. Inv. br. 5361/1, R1 17 cm; 2. Inv. br. 5361/2, R1 30; 3. 5355/2, R1 14; 4. Inv. br. 5365/4, R1 19;
 5. Inv. br. 82/33, R1 21; 6. Inv. br. 5357/2, R1 16; 7. Inv. br. 59/33, R1 20; 8. Inv. br. 5365/1, R1 ?;
 9. Inv. br. 86/33, R1 18.

Mirsad SIJARIĆ
Originalni naučni rad

KASNOSREDNJOVJEKOVNE MAMUZE IZ ZBIRKE ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE

U radu su izdvojene i analizirane mamuze kasnog srednjeg vijeka iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Svi primjerci, od kojih 41 se objavljuje po prvi put, su analizirani komparativnom metodom i kataloški obrađeni. Za izvjestan broj ranije objavljenih mamuza ponudena je nova datacija. Posebno se razmatraju problemi hronološkog determiniranja različitih tipova i njihovih varijanti, kao i pitanja teritorijalnog rasprostiranja i porijekla ovog materijala.

UVOD

U srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se relativno veliki broj primjeraka arheološkog materijala koji se prema svom funkcionalnom određenju svrstava u ratničku opremu. Unutar tog materijala brojnošću se posebno ističu mamuze kao najčešće pronalazeni ostaci dijelova konjaničke opreme. Predmet istraživanja ovog rada se odnosi isključivo na mamuze iz perioda kasnog srednjeg vijeka i to iz više razloga. Prvi je da do sada, u našoj zemlji, nije dat niti jedan ozbiljniji pokušaj naučnog valoriziranja ovog arheološkog materijala koji bi ponudio uporednu analizu nalaza sa više lokaliteta. Mamuze iz ovog vremenskog perioda su uglavnom objavljujane u sklopu širih radnji i samim tim nisu u stručnoj literaturi dobivale mjesto koje zaslužuju.¹ Većina mamuza objavljenih u ovom radu se po prvi put prezentuje naučnom i stručnom mnijenju. Sa druge strane, mamuze iz perioda ranog srednjeg vijeka su znatno poznatije zahvaljujući pojačanom interesu istraživača koji su bili isprovocirani izuzetno rijetkim primjercima, poput onih iz Sultanovića² ili Vrbljana³, znatno većim stepenom istraženosti ranosrednjovjekovnih nekropola kao najčešćih mjesta pronalazaka ovih mamuza uopšte⁴, te upornim nastojanjima pojedinaca da se pronalazjenje dokaza geografskog širenja franačkog kulturnog

¹ Širi popis literature je dat na kraju rada, a u daljnjem tekstu će biti citirani svi radovi koji su tretirali pominjani materijal redoslijedom izlaganja.

² I. Čremošnik 1951.

³ I. Bojanovski 1976.; Z. Vinski 1979.

⁴ N. Miletić 1963.; ista 1989., sa ostalom literaturom.

uticaja poveže isključivo sa jednim etničkim elementom za što ne postoji čvrsto uporište u historijskim izvorima.⁵

Termin "kasnosrednjovjekovni" u ovom slučaju se treba prihvatiti uslovno jer je nji- me obuhvaćen i materijal datiran u XI st., ali ga smatram pogodnim, jer osim što je već korišten za imenovanje sličnog materijala,⁶ njime se naglašava razlika između dvije bitne faze u tipološkom razvoju mamuza. Tokom XI st. polahko se napušta praksa izradivanja mamuza koje su imale trn sa šiljkom izvedenim u istoj liniji sa osi krakova i tjemena, što je bila glavna tipološka karakteristika mamuza iz merovinškog i karolinškog perioda, i započinje se sa izradom mamuza čiji se trn usmjerava naviše. Na taj, kao i na tipove ma- muza koje se razvijaju do kraja XV st., odnosi se naš termin "kasnosrednjovjekovni".

U ovom radu je data okvirna tipološka i hronološka klasifikacija pomenutog materija- la što bi trebalo imati i određene pozitivne posljedice ne samo po pitanju budućeg lakšeg determiniranja mamuza već i ostalog srodnog materijala koji bi sa njima, eventualno, bio pronađen. S obzirom na relativno skroman broj arheoloških nalaza iz ovog perioda, po- sebno XII i XIII st., prezentiranje do sada neobjavljenog materijala ima i dodatnu težinu.

Ovom prilikom su obrađene ukupno 53 mamuze, od kojih 47 čine pojedinačni nalazi, uz svega 3 para.⁷ S obzirom da je ovaj materijal u Zemaljski muzej BiH stizao uglavnom kao poklon, slučajni nalaz, bez ili uz sasvim malo podataka koji bi osvjetlili okolnosti nalaza, kao glavni cilj rada nužno se nametnulo tipološko determiniranje mamuza. Uz us- postavljanje glavnih tipoloških grupa i njihovih varijanti, gdje je to bilo moguće, dato je i okvirno hronološko određenje proisteklo iz analogija sa srodnim i iz dostupne literature poznatim materijalom. Za skroman broj mamuza posjedujem i izvjesne stratigrafske po- datke, ali ukupno posmatrano oni su nedovoljni za uspostavljanje egzaktnije hronologije.⁸ Mamuze su predstavljene opisno, uz tabele sa osnovnim metrološkim kao i podacima o mjestu nalaza i literaturi. Opisni dio je sažet do krajnje mjere što se nastojalo kompenzi- rati detaljnim crtežima za koje smatram da daju mnogo više podataka i prostora za upo- ređivanje i od najdetaljnijeg opisa.⁹

⁵ Karakterističan primjer novijeg datuma M. Zekan 1994.

⁶ D. Vrsalović 1963.

⁷ Podaci o mjestu, vremenu i okolnostima nalaza su preuzeti iz inventarskih knjiga Zemaljskog muzeja BiH. S obzirom da su isti podaci, vrlo često, nepotpuni moguće je da se u spomenutom broju tretiranih mamuza nalazi i veći broj onih koje su činile par. Na takve mogućnosti biće ukazano u samom tekstu.

⁸ Nažalost, materijal sa velike i sistematski istraživane nekropole u Čipuljićima kod Bugojna nismo u prilici objaviti, što je posebna šteta ako znamo da je to nalazište na kojem je tokom višegodiš- njih arheoloških istraživanja pronađen veliki broj tipološki i hronološki različitih mamuza.

Ovaj materijal nije dostupan za objavljivanje autoru ovog članka jer voditelj arheoloških is- traživanja u Čipuljićima (N. Miletić i dr. V. Paškvalin), trenutno rade na reviziji cjelokupne dokumentacije i nalaza sa ovog nalazišta, te se u skorijoj budućnosti napokon imamo nadati jednoj sveobuhvatnijoj studiji koja bi javnosti prezentirala konačne rezultate arheoloških istra- živanja koja su sa manjim ili većim prekidima trajala od 1959. pa sve do 1981. godine.

⁹ Napominjem da u uvodu nije dat sažetak razvoja mamuza iz ranijih perioda iz razloga što je to ponavljano na više mjesta u starijoj literaturi (D. Nikolić 1956.; D. Vrsalović 1963., sa ostalom literaturom).

ANALIZA MATERIJALA

Arheološki materijal koji mi je stajao na raspolaganju ponudio je svega dva jasno definirana tipa u čijim se okvirima poslije može govoriti o većem broju varijanti. Prvi tip bi činile mamuze čiji se trn nastavlja šiljkom, dok bi drugi tip predstavljale mamuze koje na krajevima trna posjeduju pokretni točkić. Za oba tipa mamuza ponuđeno je više varijanti koje su utvrđivane na osnovu različitih kriterija. Osim načina na koji je izvedena završnica trna kao osnovni metod utvrđivanja tipova i datiranja mamuza, u obzir je uziman položaj trna u odnosu na os krakova, stepen zakrivljenosti samih krakova, način spajanja krakova u tjemenu mamuze, oblik završne pločice kao i drugi sitniji detalji (kako će to biti izneseno u daljnjem tekstu). Svaka varijanta je hronološki determinirana, s tim da je ukazano na niz problema koji se javljaju pri ovakvim i sličnim pokušajima.

Posebno posmatranje nekih tipoloških elemenata poput broja šiljaka točkića ili oblika završnih pločica, što u starijoj literaturi i nije bio rijedak slučaj,¹⁰ može nas odvesti u pogrešnom pravcu. Prilikom datiranja mamuza ne smije se zanemariti činjenica da se upotreba nekih stilsko-tipoloških elemenata ne gubi automatski sa pojavom novih, te da su se te promjene dešavale regionalno različito što je moralo zavisi od konkretne situacije na terenu koja je nama, uglavnom, nepoznata.

Prvi tip čine mamuze čiji se trn nastavlja šiljkom koji može biti piramidalnog, bipiramidalnog ili oblika manje ili više pravilno izvedene kuglice.

Tip I, varijanta 1

U prvu varijantu tipa I svrstana je svega jedna mamuza (inv. br. 431; T. I, 1).¹¹ Ovu vrstu mamuza karakterizira ravna linija krakova koji se u tjemenu spajaju u obliku polukruga, četverougone završne pločice sa po dvije paralelne ušice, te posebno, trn sa šiljkom blago povijen prema gore. Razlog usmjeravanja trna prema gore, kao i polukružno spajanje krakova, leži u sve češćem korištenju pancirne zaštite konjanika i njegovoj većoj pokretljivosti.¹² Ove mamuze su imale veliki nedostatak koji se ogledao u tome što je ovako usmjeren trn na konja više djelovao svojim tjemonom nego trnom, te se to smatralo glavnim uzrokom njihove relativno kratke upotrebe.¹³ Prema R. Zschille – R. Forreru,¹⁴ kao i prema D. Nikolić,¹⁵ ove mamuze se počinj u vrijeme prvog krstaškog rata (1096.-1099.). Nepouzdan Demminov pregled ih pronalazi u širokom vremenskom periodu od X do XII st.¹⁶ Nešto preciznija je Z. Hilczerówna koja ih datira u XI st. sa naglaskom

¹⁰ A. Demmin 1869., D. Nikolić 1956., 70; 362, 363; D. Vrsalović 1963., 167.

¹¹ Napominjemo da bi se još nekoliko mamuza iz srednjovjekovne zbirke Zemaljskog muzeja BiH moglo svrstati u ovu kao i ostale varijante ali zbog razloga navedenih u napomeni br. 8, to nije učinjeno.

¹² D. Nikolić 1956., 68.

¹³ A. Ruttkey 1976., 349.

¹⁴ Ova studija mi nije bila dostupna ali s obzirom da je svi stariji istraživači citiraju koristim se njihovim napomenama. D. Vrsalović 1963., nap. br. 29, 166.

¹⁵ D. Nikolić 1956., T. I, sl. VI a, 68.

¹⁶ A. Demmin 1869., br. 7-9, 364.

na prvu polovinu stoljeća. Autorica je ove mamuze svrstala u svoj tip II, varijanta 2.¹⁷ Ovom prilikom treba napomenuti da je D. Vrsalović srodne mamuze iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu identificirao kao Hilczerównin tip I, varijanta 2¹⁸ što smatramo pogrešnim jer ova dva tipa mamuza imaju bitnu tipološku razliku prema kojoj zapravo Z. Hilczerówna i definira svoje tipove. Naime, mamuze tipa I (varijante 1 i 2), imaju izrazito dug trn bez piramidalnog, bipiramidalnog ili kugličastog šiljka. Dužina trna se kod tog tipa kreće uglavnom između 3,5 do 6 cm,¹⁹ za razliku od tipa II, varijanta 2, koji se okončava šiljkom, uglavnom bipiramidalnog oblika, i gdje dužina trna ni u jednom slučaju ne prelazi dužinu od 3,8 centimetara.²⁰ U ovakve metrološke karakteristike se uklapa i naša mamuza, kao i, na kraju krajeva, mamuze koje je sam Vrsalović obradio i publikovao.²¹ U pogledu datiranja razlika je u tome što Z. Hilczerówna svoj tip I, varijanta 2, datira samo unutar prve polovine XI stoljeća.

Mamuza inv. br. 431 do sada je dva puta navođena u literaturi i to bez crteža ili fotografije. T. Glavaš kao mjesto pronalaska navodi trasu Šuica – Duvno i daje dataciju u IX-X stoljeće. Prema M. Zekanu radi se o paru mamuza, što je pogrešno, koje datira u X-XI st., ali ni on, poput T. Glavaša, ne nudi ni jedan navod prema kojem je datiranje izvršeno.²² S obzirom na sve izneseno, mamuza inv. br. 431, slučajno pronađena prilikom gradnje puta Šuica – Livno, može se okvirno datirati samo u XI stoljeće.

Tip I, varijanta 2

Navedena nefunktionalnost mamuza varijante 1 je prouzrokovala brze promjene u izgledu mamuza. Naime, dolazi do usmjeravanje trna prema dolje uz istovremeno uzdizanje tjemena mamuze. Objašnjenje za ovu promjenu je vrlo jednostavno: da je tjeme ostalo u istoj ravni sa krakovima, prema dolje usmjeren trn bi otežavao kretanje konjanika po tlu.²³ Iz arheološkog materijala tretiranog u ovom radu izdvojene su četiri mamuze, inv. br. 1194 (par), inv. br. 504, te inv. br. 377 (T. II, 2-5), koje bi činile varijantu 2 našeg tipa I. Njih karakterizira trn lagano povijen prema dolje, šiljak u obliku duple piramide, lagano izdignuto tjeme u kojem se u obliku polukruga spajaju blago izvijeni krakovi, te završne četverougone pločice sa po dvije paralelne ušice.

Prema D. Nikolić, koja citira djelo R. Zschille – R. Forrera, ove mamuze se upotrebljavaju od druge polovine XII do druge polovine XIII stoljeća.²⁴ Zavisno od stepena pod kojim je trn svinut prema dolje, Z. Hilczerówna razlikuje više varijanti u okviru svog tipa II, a našoj odgovara varijanta broj 3 koju datira u drugu polovinu XI i prvu polovinu XII

¹⁷ Z. Hilczerówna 1956., T. IV, 40-41, 82-83.

¹⁸ D. Vrsalović 1963., 166.

¹⁹ Z. Hilczerówna 1956., T. I, 72-75, T. II, 76-77.

²⁰ Up. nap. br. 17. Sama pojava trna sa navedenim oblicima šiljka se povezuje sa dodatnom brigom o nepovrjeđivanju konja što je predstavljalo bitnu etapu u ukupnom razvoju mamuza.

²¹ D. Vrsalović 1963., brojevi 1-5, 154-156.

²² T. Glavaš 1988., 26; M. Zekan 1994., 68.

²³ D. Nikolić 1956., 68-69; D. Vrsalović 1963., 166.

²⁴ D. Nikolić 1956., nap. 28, 68.

stoljeća, uz napomenu da se vrlo rijetko javljaju i u drugoj polovini XII stoljeća.²⁵ Sa ovom datacijom uglavnom se slažu i ostali istraživači.²⁶

Par mamuza iz Gornje Bijele kod Konjica inv. br. 1194 (T. II, 2-3), publikovao je P. Andelić,²⁷ a prema izvještaju M. Vege koji je mamuze datirao u X stoljeće. Iste mamuze T. Glavaš datira u X-XI stoljeće.²⁸ Njihovo datiranje u X st. smatramo neprihvatljivim jer se mamuze identičnih ili barem sličnih stilsko-tipoloških karakteristika ne sreću u dostupnoj literaturi prije druge polovine XI stoljeća. Najbliže analogije izvan granica Bosne i Hercegovine nalazimo u Hrvatskoj,²⁹ Poljskoj,³⁰ te u slovačkom materijalu kojeg je A. Ruttkay svrstao u grupu B, tip 2c i 2d. Ipak, za datiranje ovog para mamuza najvažniji oslonac daje mamuza iz groba župana Grda, inv. br. 504, iz Trebinja (T. II, 4), a koja je uslijed specifičnih okolnosti nalaza pouzdano datirana u polovinu XII stoljeća.³¹ Nalazi mamuza iz Trebinja i Gornje Bijele su po svojim stilsko-tipološkim karakteristikama gotovo identični tako da između njih ne treba praviti razliku u datiranju. Ovakvo datiranje generalno ne odstupa od ukupne slike nekropole na Crkvini u Gornjoj Bijeloj, na kojoj su u grobu br. 21, u istočnom dijelu nekropole, u horizontu sahranjivanja od X do XII st., pronađene ove mamuze.³²

Oštrije skretanje trna prema dolje, veći stepen izvijenosti krakova, kao i spajanje u tjemenu pod nešto oštrijim uglom od prethodno analiziranih mamuza, pokazuje mamuza inv. br. 377 (T. II, 5) koja je pronađena u okolini Livna. Završne pločice imaju skresane vanjske uglove kao i kod mamuze župana Grda. Ovi detalji nas upućuju na datiranje u drugu polovinu XII st., ili možda na početak XIII stoljeća. Mamuza je od strane T. Glavaša datirana u XIII-XIV st.³³

Mamuze inv. br. 372a, 372b, 372c, 372d i 380 (T. III, 6-10) pripajamo varijanti 2 uz napomenu da ih je teže hronološki determinirati prvenstveno zbog velikog stepena oštećenja. Primjerci pronađeni prilikom gradnje ceste Glasinac – Vlasenica (inv. br. 372 a, b, c, d), pojedinačno su zavedeni i analizirani iako se vjerovatno radi o dva para, kako je to navedeno u opisnom dijelu. Od tipoloških karakteristika na njima se može konstatirati šiljak u obliku kuglice sa oštirim špicom, izvijeni krakovi spojeni u tjemenu pod oštrijim uglom nego što je to kod prethodno analiziranih mamuza bio slučaj, te kod inv. br. 372 c-d, nešto ojačano tjeme. Ni na jednom primjerku nije sačuvan mehanizam za zakopčavanje. Oblikom šiljka ove mamuze su najbliže Ruttkayevom tipu 4 grupe B koje autor poredi sa staroruskim i poljskim materijalom i zaključuje da se javljaju vjerovatno i prije polovine XIII stoljeća.³⁴

²⁵ Z. Hilczerówna 1956., T. V, 86-89.

²⁶ A. Demmin 1869., br. 10, 364; J. Szendrei 1896., 76; A. Ruttkay 1976., 349; R. Koch 1982., nap. 80, 80.

²⁷ P. Andelić 1975., 232.

²⁸ T. Glavaš 1988., 26.

²⁹ D. Vrsalović 1963., tab II, br. 6-9.

³⁰ Up. nap. 25.

³¹ P. Andelić 1962., 174-175.

³² L. Fekeža 1989., 213, 221; P. Andelić 1975., 230-233.

³³ T. Glavaš 1988., 29.

³⁴ A. Ruttkay 1976., 350.

U tipologiji koju nudi Z. Hilczerówna mamuze sa sličnim šiljkom se javljaju u varijanti br. 5 tipa II koji je datiran u period druge polovine XIII pa sve do kraja XIV stoljeća,³⁵ te u varijanti br. 4 datiranoj od druge polovine XII do kraja XIII st., sa svega par primjeraka.³⁶

Mamuze inv. br. 372a, 372b, 372c, 372d i 380 (T. III, 6-10) treba datirati u period od druge polovine XII st., pa do polovine XIII st., jer na njima, barem u mjeri u kojoj to dopušta manjkavost nalaza, primjećujemo da se krakovi savijaju u svojoj početnoj fazi, bliže tjemenu, kao što je to bio slučaj i sa ranije datiranim primjercima. U daljnjem razvoju dolazi do pomjeranja mjesta svijanja prema krajevima krakova. Ovu promjenu u savijanju krakova registrira i D. Nikolić i određuje je u drugu polovinu XII stoljeća.³⁷

Tip I, varijanta 3

Mamuze svrstane u treću varijantu tipa I, inv. br. 388, 5652, 6759, te 6928 (T. IV, 11-15), u tipološkom smislu karakterizira velik stepen skretanja trna prema dolje, ojačano tjeme u kome se pod relativno oštrim uglom spajaju krakovi koji se opet snažno izvijaju prema gore u svom krajnjem dijelu, bliže završnim pločicama. Kod ovih mamuza nalazimo dvije vrste šiljaka: dvostruke četverostrane piramide (inv. br. 6928 i 6759), te pravilne kuglice (inv. br. 5652) i jako spljoštene kuglice kod inv. br. 388. Par mamuza sa Crkvine u Paniku ima završne pločice u obliku broja 8, dok ostale imaju odranije prisutne oblike četverougona pločice sa po dvije paralelne ušice. Mamuze iz ove varijante imaju i prosječno veće dimenzije od prethodno analiziranih varijanti.

Najbliže analogije ovoj grupi mamuza nalazimo kod Z. Hilczerówne u njenom tipu II pod varijantom br. 5. Hilczerówna svoju varijantu 5 datira u period između druge polovine XIII st., pa okvirno sve do kraja XIV stoljeća.³⁸ Pošto je A. Ruttkay u svojoj tipologiji više pažnje posvetio samom obliku šiljka i završnih pločica, a nešto manje naglašavao način na koji su svijani krakovi, nalaze slične našim nalazimo u već spominjanoj grupi B i tipu 2c, 2d i 2e, te u tipu 4b i 4c.³⁹ Srodne mamuze je objavio i D. Vrsalović pod brojevima 15-20, a njihovo datiranje u XII-XIII st. je dato prema R. Zschille – R. Forreru.⁴⁰

U starijoj literaturi je moguće pronaći još izvjestan broj sličnih primjeraka, ali ga zbog nepreciznog načina ilustriranja materijala ne smatram uvijek pouzdanim, te ih u ovom radu ne navodim sve pojedinačno.⁴¹

Za mamuze inv. br. 388 i 5652 (T. IV, 11 i 12) se može reći da svojim tipološkim karakteristikama predstavljaju prelaznu fazu od naše varijante 2 prema varijanti 3, ali ih, s obzirom na visok stepen svijanja krakova, treba uvrstiti u ovu potonju. Kao rane primjerke ove varijante datiram ih u vremenski period oko polovine XIII stoljeća.

³⁵ Z. Hilczerówna 1956., T. VII, 94-97.

³⁶ Z. Hilczerówna 1956., T. VI, 92-93.

³⁷ D. Nikolić 1956., 69.

³⁸ Z. Hilczerówna 1956., T. VII, 94-97.

³⁹ A. Ruttkay 1976., Abb. 72, 347.

⁴⁰ D. Vrsalović 1963., up. tabelu na kraju rada.

⁴¹ Up. Nagy 1898., 61; A. Demmin 1869., 364; J. Szendrei 1896., 74-76.

Mamuzu iz Mogorjela, inv. br. 6759 (T. IV, 13), T. Glavaš je datirao u XI st.,⁴² što se na osnovu svega ranije navedenog ne može smatrati prihvatljivim. Prema gore citiranom, smatram da se ova mamuza ne može datirati prije polovine XIII stoljeća. Par mamuza, otkriven prilikom istraživanja nekropole na lokalitetu Crkvina u Paniku (T. IV, 14-15), po svojim stilsko-tipološkim osobinama vrlo je blizak mamuzi iz Mogorjela. Pri tome se posebno misli na istovjetno ukrašavanje tehnikom tauširanja, te visok stepen svijanja krakova pri krajevima. Mamuze je publicirao M. Popović, sa datacijom u kraj XII stoljeća.⁴³ Nekropola je samo djelimično istražena i prema rijetkim grobnim priložima na njoj je utvrđen vremenski raspon sahranjivanja od polovine XII do polovine XV stoljeća.⁴⁴ Uvažavajući izrazitu sličnost sa varijantom 5 tipa II, koju je utvrdila Z. Hilczerówna, ovaj par mamuza treba datirati u drugu polovinu XIII st., uz napomenu da su se srodne mamuze proizvodile i u XIV stoljeću. Podvlačimo njihovu važnost kao mamuza koje su svojim tipološkim osobinama neposredno prethodile savršenijim mamuzama sa točkićem.

Drugi tip u ovom radu prezentiranih mamuza čine primjerci koji na svom kraju umjesto dotadašnjeg šiljka posjeduju pokretni točkić. Ukupno je analizirano 38 takvih primjeraka koji su, izuzev jednog para, svi zavedeni kao pojedinačni nalazi. Prihvaćeno je mišljenje da se pokretni točkić javlja vrlo rano, između 1210.-1240.45 ili 1220.-1230. ako se govori o nalazima iz kijevske Rusije.⁴⁶ Prema R. Zschille – R. Forreru, A. Demminu i Z. Hilczerównoj ta promjena se desila krajem XIII i početkom XIV stoljeća.⁴⁷ Drugo, i mnogo zanimljivije je pitanje kako je uopšte došlo do te u stilskom i funkcionalnom pogledu značajne promjene. Pretpostavka da se to desilo uslijed umnogostručivanja trna⁴⁸ je nelogična jer nam nije poznato da je do sada pronađena ijedna mamuza sa dva, tri ili npr. četiri trna. S obzirom da se radi o vremenskom periodu u kojem konjica kao rod vojske igra najvažniju ulogu, vjerovatno je ova promjena bila posljedica narednih faktora. Rentgenskim snimanjem ranosrednjovjekovnih mamuza je utvrđeno da su kovači često posebno usadivali trn u tjeme mamuze⁴⁹ tako da su mamuze sa šiljkom svoju najosjetljiviju tačku imale baš na tom mjestu spajanja. To je za posljedicu često imalo oštećenje mamuze i gubljenje trna. Uvođenjem pokretnog točkića, sile pritiska su se pravilnije raspoređivale, smanjivala se mogućnost oštećenja, te je time i produžavan vijek trajanja mamuze. Naravno, ne treba zanemariti ni činjenicu da se ovim oblikom završnice mamuze konj povrjeđivao vrlo malo ili nimalo što je za posljedicu imalo njegovo lakše kontroliranje. To je bilo posebno važno jer u vremenu o kojem se govori mamuze koristi mnogo širi sloj ljudi nego što je to ranije bio slučaj kada su mamuze uglavnom koristili samo istaknuti pojedinci. Koliko je ovo bio značajan razvojni korak najbolje potvrđuje činjenica da u svom daljnjem

⁴² T. Glavaš 1988., 26.

⁴³ M. Popović 1973., T. XII, 1, 362-363.

⁴⁴ M. Popović 1973., 363. Osim mamuza pronađenih u grobu br. 4, pronađen je još samo jedan prilog – staklena boca datirana u prvu polovinu XV stoljeća.

⁴⁵ E. Nickel 1961., 288; A. Ruttkay 1976., 351.

⁴⁶ Ž. Demo 1984., nap. 29, 352.

⁴⁷ Up. D. Vrsalović 1963., 167.

⁴⁸ D. Nikolić 1956., 69.

⁴⁹ Ovom pitanju je posebnu pažnju posvetila D. Bialekova; D. Bialekova 1977.

stilsko-tipološkom razvoju mamuze doživljavaju brojne promjene, ali trn sa točkićem generalno se održava sve do XX stoljeća.⁵⁰

Tip II, varijanta 1

Kao jedini pouzdan kriterij za prepoznavanje najstarijih mamuza sa točkićem u literaturi se izdvaja obla završna pločica sa jednom okruglom rupicom.⁵¹ Također se uzima u obzir naglašena sličnost u pogledu svijanja krakova i njihovog načina spajanja u tjemenu sa posljednjom fazom razvoja mamuza sa šiljkom. Na osnovu tih kriterija iz fundusa Zemaljskog muzeja BiH izdvojeno je 10 primjeraka, uključujući jedan par mamuza koje bi činile prvu varijantu tipa II. Okvirno bi ove mamuze odgovarale tipu III Z. Hilczerówna datirane u drugu polovinu XIII i XIV st.,⁵² te Ruttkayevom tipu C-b koji se prema ovom autoru javlja od kraja XIII do sredine XIV st.⁵³ Kao najstariji primjerak ove varijante izdvojena je mamuza inv. br. 1253 (T. V, 16). U okviru ove varijante spomenuta mamuza se ističe nešto većim dimenzijama trna i pljosnatim šiljcima točkića za što najbliže paralele nalazimo kod Nagyevog tipa II (anžuvinskog). Kod ovog tipa autor razlikuje primjerke sa svijenim krakovima koje datira u prvu polovinu XIV st., i koji bi bili najbliži mamuzi inv. br. 1253, te one sa prelomljenim krakovima koje datira u drugu polovinu XIV st.⁵⁴ Mamuzu srodnih karakteristika D. Nikolić također determinira kao najraniju vrstu mamuza sa točkićem i pri tome posebno naglašava njene nešto veće dimenzije u odnosu na mamuze koje se javljaju u daljnjem toku razvoja.⁵⁵ Njeno datiranje u kraj XIII i početak XIV st. bi moglo biti prihvatljivo i za ovaj primjerak. Par mamuza iz Šipova pod inventarnim brojem 6929 (T. V, 18-19), publikovao je I. Bojanovski koji je ponudio dataciju u kraj XIV ili prvu polovinu XV stoljeća.⁵⁶ Razlika u pogledu dimenzija sa prethodno analiziranom mamuzom (inv. br. 1253) je evidentna, ali s obzirom da su svi ostali elementi (završne pločice, oblik i način spajanja krakova, čak i malo grublji način izvedbe) vrlo slični prethodnom primjerku, par mamuza iz Šipova se može datirati samo u XIV st., i to vjerovatno u njegovu prvu polovinu. Ovakvo datiranje proizilazi iz analogija pronađenih u ranije citiranoj literaturi koja I. Bojanovskom nije bila dostupna. Na ovom mjestu treba napomenuti i to da je ovaj par mamuza transparentan primjer na kojem se najbolje vidi kako se ne možemo osloniti na broj šiljaka točkića kao pouzdan oslonac za datiranje. Naime, desna mamuza iz Šipova je imala 11, dok je lijeva imala svega 8 šiljaka. Radi usporedbe može se naglasiti da je prethodna mamuza, inv. br. 1253, imala 9 šiljaka, a kako navodi sam Bojanovski prve mamuze sa točkićem imaju veći broj šiljaka nego naredna varijanta u koju uključuje par mamuza iz Šipova.

⁵⁰ D. Nikolić 1956., T. I, 69-78.

⁵¹ A. Ruttkay 1976., 351.

⁵² Z. Hilczerówna 1956., T. 8, 66-67, 98-103.

⁵³ A. Ruttkay 1976., abb 72, 347; 350-352.

⁵⁴ G. Nagy 1898., sl. 5-7; 62.

⁵⁵ D. Nikolić 1956., sl. 2, 70.

⁵⁶ I. Bojanovski 1962., 167-170.

Pored mamuze inv. br. 387 (T. V, 17), koja iako znatno oštećena odaje veliku bliskost paru iz Šipova, ostale mamuze iz varijante I tipa II već pokazuju neznatne razvojne promjene koje se ponajviše ogledaju u točkiću manjih dimenzija i oštrijem uglu spajanja krakova u ojačanom tjemenu. Posmatrano sa unutrašnje strane, tjeme ovih mamuza ima oblik trouglaste pločice čije je formiranje imalo ulogu boljeg pripajanja obuće konjanika sa mamuzom. U narednoj fazi razvoja ova pločica postaje još jače naglašena što se povezuje sa upotrebom gotički uzane oklopne obuće konjanika.⁵⁷ Najbliže analogije za mamuze inv. br. 215, 216, 5642, 5643 i 205, (T. VI, 21-25), osim već citiranih, nalaze se kod D. Vrsalovića,⁵⁸ Ž. Deme⁵⁹ i J. Szendrei,⁶⁰ ali posebno treba izdvojiti mamuzu iz Kamengrada kod Koprivnice koju Ž. Demo datira u početak XIV stoljeća. Kao određujuće elemente autor navodi odnos krakova mamuze, okrugle završne pločice, te elipsoidni, zaobljeni i veoma kratki trn. Isti autor naglašava važnost načina na koji je izvršeno spajanje krakova i završnih pločica, pa bi mamuze kod kojih je završna pločica povijena prema dolje i spojena sa krakovima u svom gornjem dijelu datirali u drugu polovinu XIV stoljeća.⁶¹ Materijal analiziran u ovom radu ne potvrđuje navedenu tvrdnju zasnovanu u biti na saznanjima vrlo stare arheološke literature. To se najbolje vidi na mamuzi inv. br. 1253 koju smatramo tipičnim primjerkom najranijih mamuza sa točkićem, a kojoj su završne pločice povijene prema dolje i spojene sa krakovima u svom gornjem dijelu. Identično izveden sistem za zakopčavanje ima i mamuza iz Grabovice inv. br. 205 (T. VI, 25), ali se na njoj primjećuje, osim generalno elegantnije izvedbe, izduženija trouglasta pločica tjemena, naglašena kupolasta ispupčenja na krajevima trna koji je raskovan u obliku slova V i znatno izdužen u odnosu na ranije obrađene primjerke. Zbog ove kombinacije tipoloških elemenata ova mamuza se može determinirati kao najmlađa iz varijante I, tipa II, te datirati oko polovine XIV stoljeća.

Tip II. varijanta 2

U svom daljnjem razvoju mamuze dobijaju nove karakteristike koje se ponajviše ogledaju u četverougaoj završnoj pločici sa po dvije okrugle rupice, nešto izduženijim, u obliku slova V raskovanim trnom sa manjim točkićem, te kupolastim ispupčenjima na krajevima trna. Krakovi se i dalje spajaju pod ostrim uglom u tjemenu koje je znatno ojačano radi što boljeg ležanja obuće konjanika. Iz fundusa Zemaljskog muzeja BiH izdvojena su četiri primjerka mamuza ovih karakteristika, pod sljedećim inventarnim brojevima 6029; 384; 386; 7576, (T. VII, 26-29), koji bi činili najstariju fazu druge varijante tipa II.⁶²

⁵⁷ D. Nikolić 1956., 71.

⁵⁸ D. Vrsalović 1963., T. VI i VII.

⁵⁹ Ž. Demo 1984., sl. 8:1, 331.

⁶⁰ J. Szendrei 1896., sl. 535. sl. 594, 220, sl. 725.

⁶¹ Ž. Demo 1984., 328.

⁶² Autoru ovog rada su neposredno po završetku teksta i njegovom predavanju za štampu na raspolaganje stavljene dvije mamuze pronađene na srednjovjekovnom lokalitetu Oraščići u Batkoviću kod Bijeljine. Iz tehničkih razloga one nisu mogle biti predstavljene na odgovarajući način i uvrštene u ovaj rad. Mamuze imaju inv. br. 5502 i inv. br. 5485 i do sada nisu objavljivane.

Najbliže analogije ovom materijalu pronalaze se kod A. Demmina,⁶³ G. Nagya,⁶⁴ J. Szendreia,⁶⁵ D. Vrsalovića⁶⁶ i Ž. Deme.⁶⁷ Svi autori ove mamuze datiraju u drugu polovinu XIV st., sa izuzetkom mamuze na sl. 725 kod J. Szendreia koja je datirana u XV st., te okvirne datacije D. Vrsalovića u XIV-XV st., kao grupe ranogotičkih mamuzi prema R. Zschille – R. Forreru. Na osnovu analogija iz citirane literature, mamuze inv. br. 6029, 384, 386, 7576, (T. VII, 26-29), sa sigurnošću se mogu datirati u drugu polovinu XIV stoljeća. Mamuze inv. br. 208 i inv. br. 7485 (T. VIII, 30-31) su također uvrštene u varijantu 2, tipa II. Prvi primjerak, inv. br. 208, svojim tipološkim karakteristikama je identičan gore navedenim primjercima (T. VII, 26-29), ali se od njih ipak razlikuje nešto većim dimenzijama, i posebno vrlo visokim nivoom izvedbe koji ovu mamuzu izdvaja kao jedan od najelegantnijih primjeraka u cjelokupnom fundusu. Prema tipološkim karakteristikama ova mamuzi nepoznatog mjesta pronalaska se može, kao i prethodne, datirati u drugu polovinu XIV st., ali vanserijska kvaliteta njene izvedbe tu granicu može pomjeriti i na početak XV stoljeća. Jednako zanimljiv je i primjerak inv. br. 7485 (T. VIII, 31), koji na prvi pogled svojim tipološkim karakteristikama odgovara mamuzama determiniranim kao najranijim primjercima mamuzi sa točkićem.⁶⁸ Ipak, radi neuobičajeno velikih dimenzija ovog primjerka, vjerovatnije je da ona potiče iz perioda oko polovine XV st., kada su u upotrebi bili masivni gotički oklopi.⁶⁹ Pri tome ne treba ispustiti iz vida da su na njoj još uvijek prisutni tipološki elementi XIV st. (okrugle završne pločice, oštro izvijeni krakovi i umjereno izdužen trn koji još nije poprimio dužinu trna mamuzi iz polovine i kraja XV st.). Ova mamuzi, koja se bez ikakve sumnje upotrebljavala kao dio ratne, a ne dio mirnodopske ili opreme za lov, uvažavajući gore navedeno, se ne može pouzdano datirati, osim kao netipičan primjerak XIV ili prve polovine XV stoljeća.

Mamuze XV st. su u fundusu Zemaljskog muzeja BiH zastupljene velikim brojem, ali i raznovrsnošću oblika tako da je hronološko determiniranje narednih varijanti otežano u mjeri koju uslovljavaju zanimljive kombinacije elemenata koji su nam do sada služili za njihovo tipološko i hronološko razlikovanje.

Tip II, varijanta 3

Kao posebnu varijantu prvo izdvajam mamuze inv. br. 5641, 213, 167, te 446 (T. IX, 32-35), koje karakterizira dugi, blago prema dolje usmjereni trn koji se sužava ka vrhu. Krakovi su još uvijek lagano izvijeni i, što je posebno važno, u tjemenu se spajaju pod

---

Pronadene su u jednom objektu, vjerovatno nastambi, seoskog otvorenog naselja, prilikom iskopavanja koja su vršena od 1987. do 1990. godine. Prema svojim tipološkim karakteristikama one bi zauzele mjesto među najranijim primjercima tipa II, varijante 2.

⁶³ A. Demmin 1869., sl. 15-17, 364-365.

⁶⁴ G. Nagy 1898., 11-16, 63.

⁶⁵ J. Szendrei 1896., 211, sl. 725, 233.

⁶⁶ D. Vrsalović 1963., T. VIII, sl. 28-30.

⁶⁷ Ž. Demo 1984., sl. 8:2, 8:3, 331.

⁶⁸ Up. T. V i VI.

⁶⁹ D. Nikolić 1956., 71-72.

oštrim uglom. Ovaj detalj je vrlo važan jer je, u ovom slučaju, glavna odrednica pomoću koje se ove mamuze datiraju u prvu polovinu XV stoljeća. Naime, od druge polovine XV st. oklop gubi špicaste i poprima okrugle forme, te se toj promjeni prilagođava i oblik tjemena mamuze.⁷⁰ Također i ostali elementi, poput završnih pločica u obliku broja 8 (T. IX, 34-35), te četverougaoanih pločica sa po dvije okrugle rupice (T. IX, 32), su nam poznati od ranije. Kao zajednička značajka posebno se ističe izuzetno elegantan utisak koje ostavljaju ove mamuze. To se prije svega odnosi na dvije mamuze kojima, nažalost, ne znamo porijeklo (inv. br. 167 i 446), a koje se osim izuzetnom izradom, neuobičajeno velikim brojem šiljaka na točkiću, ističu do sada u literaturi nepoznatom izvedbom hvataljki remena u obliku stilizovanog ljiljana. Najbližu analogiju ovom, vjerovatno paru mamuza nalazimo kod J. Szendrei koji gotovo identičnu mamuzu (bez ljiljana) datira u XV stoljeće.⁷¹ Srodnu mamuzu D. Vrsalović datira također u XV stoljeće,⁷² dok je Ž. Demo malo precizniji i primjerak sa Kamengrada datira u prvu polovinu XV st., i to bliže njegovom početku.⁷³ Prema gore navedenim analogijama mamuze inv. br. 5641, 213, 167, te 446 (T. IX, 32-35) datiram u prvu polovinu XV stoljeća.

Tip II, varijanta 4

Slične tipološke karakteristike sa mamuzama tipa II, varijante 3, ima i primjerak inv. br. 7484 iz Šipova (T. X, 36). Jedinu bitnu razliku čini polukružni način spajanja krakova u tjemenu, što upućuje na mogući kasniji nastanak ove mamuze.⁷⁴ Ako se izuzme mamuza inv. br. 7171 (T. X, 37), koja je usljed velikog stepena manjkavosti teže određiva, ali koja u osnovnoj liniji pokazuje sličnost sa ostalim mamuzama iz ove grupe (T. X), preostaju dvije mamuze (T. X, 38-39) koje posjeduju nekoliko tipoloških elemenata vrijednih izdvajanja. Ove primjerke karakterizira dugi, duboko raskovani i prema dolje nageti trn na čijem se kraju nalazi mali točkić, veoma blago izvijeni krakovi koji se u tjemenu spajaju u obliku polukruga, a na čijim se krajevima nalaze, što je posebno zanimljivo, oble završne pločice sa po jednim okruglim otvorom. Ovakve završne pločice su bile karakteristične za najranije mamuze sa točkićem, te vidimo da se nakon približno stogodišnjeg hijatusa ponovo uvode u upotrebu.⁷⁵ S obzirom da je ovakav oblik završne pločice bio glavni tipološki element prema kojem su determinirane spomenute mamuze, bitno je naglasiti da se on kao takav javljao samo u kombinaciji sa određenim načinom izvedbe krakova i njihovog spajanja u tjemenu mamuze.⁷⁶ Kod primjeraka inv. br. 219 i inv. br. 385, za koje u dostupnoj nam literaturi nismo pronašli direktne analogije, krakovi odaju tendenciju približavanja ravnoj liniji, što bi, uz polukružno izvedeno tjeme, upućivalo na

⁷⁰ D. Nikolić. 1956., 72-73.

⁷¹ J. Szendrei 1896., 219.

⁷² D. Vrsalović 1963., T. X, sl. 35., up. hronološku tabelu na kraju rada.

⁷³ Ž. Demo 1984., sl. 9:1, 330, 332.

⁷⁴ Up. nap. 69.

⁷⁵ Napominjem da iz ovoga izuzimamo mamuzu inv. br. 7485 (T. VIII, 31), za koju nismo mogli ponuditi iole precizniju dataciju.

⁷⁶ Up. T. V i VI.

dataciju u drugu polovinu XV st., vjerovatno na sam početak tog razdoblja. U narednoj fazi razvoja mamuze više nemaju izvijene krakove.

Naredne četiri mamuze (T. XI, 40-43), kao glavne zajedničke, imaju slijedeće karakteristike: ravni krakovi koji se u neoačanom tjemenu spajaju u obliku polukruga, veoma dug trn koji se vrlo malo (inv. br. 6416, 217), ili nimalo naginje prema dolje (inv. br. 202, 444), završne pločice sa po dvije okrugle rupice koje su gotovo potpuno uklopljene u liniju krakova. Iz dostupne literature izdvojeno je svega nekoliko primjeraka mamuza koje sa našim imaju direktne analogije. Sličnu mamuzu je D. Vrsalović svrstao u grupu gotičkih koje su okvirno datirane u XV stoljeće.⁷⁷ Ipak, mnogo zanimljivije primjerke pronalazimo kod J. Szendrei, koji je srodne mamuze okarakterizirao kao mamuze za turnire (Turniersporn) i datirao ih u XV⁷⁸ te u XVI stoljeće.⁷⁹ Tipološki element koji naše primjerke datira u vremenski period oko polovine XV st. je taj što se na njima, na krajevima trna, nalaze jako istaknuta kupolasta ispupčenja, što je već prije navedeno kao tipološka karakteristika mamuza iz ranijih perioda.⁸⁰ Gotovo identičnih tipoloških karakteristika su i mamuze inv. br. 204, 7597, 210 i 436 (T. XII, 44-47). Kod ovih primjeraka je zanimljivo da imaju, u prosjeku, kraći trn od mamuza inv. br. 6416, 217, 202 i 444 (T. XI, 40-43). Osim toga, kao zanimljiv i do sada nepoznat detalj, izdvaja se i gotovo vertikalno ojačanje za petu na primjerku inv. br. 436, iz Crkvine kod Usore (T. XII, 47). Slično ležište za petu je izrađivano još u antičko doba⁸¹ ali se, koliko mi je poznato, ne javlja u srednjovjekovnom inventaru. Zanimljiv je i primjerak inv. br. 204 (T. XII, 44) koji jasno ukazuje na problem preciznog datiranja na osnovu samo nekih tipoloških elemenata. Na ovoj mamuzi je izduženi trn nagnut prema dolje, a na njegovim krajevima se nalaze kupolasta ispupčenja što u kombinaciji sa opisanom izvedbom krakova i tjemena daje vrlo zanimljivu kombinaciju koja znatno otežava mogućnost datiranja. U nedostatku sigurnijih podataka kao i direktnih analogija za datiranje ovih mamuza glavni oslonac ipak treba tražiti u pravoj liniji krakova i trna, te njihovom spajanju u tjemenu polukružnog presjeka. Datiranje u polovinu XV st. smatram prihvatljivim, uz napomenu da nešto manje dimenzije ovih mamuza odudaraju od okvirno utvrđenih karakteristika srodnog arheološkog materijala iz ovog perioda. Iako je ukazano na niz razlika koje se uglavnom ogledaju u vrlo sitnim detaljima, prethodno analizirane mamuze (T. X-XII, 36-47) izdvojene su kao posebna varijanta.

Tip II, varijanta 5

Nešto pogodniji primjerak za tipološko i hronološko određivanje je mamuza inv. br. 203, pronađena u Dobrunu (T. XIII, 48). Ona je kao poklon dospjela u Zemaljski muzej BiH 1890. godine. Kao glavna tipološka karakteristika ove mamuze izdvaja se duboka navlaka za petu koja je čini lahko prepoznatljivom i koja je povezuje sa mamuzama koje G. Nagy determinira

⁷⁷ D. Vrsalović 1963., T. X, sl. 36.

⁷⁸ J. Szendrei 1896., 158.

⁷⁹ J. Szendrei 1896., 136, 248.

⁸⁰ Ž. Demo 1984., 328.

⁸¹ Up. U. Giesler 1978., variante C, 9; T. I, sl. 12-13; T. II, sl. 31a, b, itd.

kao svoj hunjadijevski i jagelovički tip, te ih datira u sam kraj XV stoljeća.⁸² Prema D. Nikolić, ovakve mamuze se javljaju u drugoj polovini XV i početkom XVI stoljeća gdje i sama smješta jedan primjerak iz zbirke Vojnog muzeja u Beogradu.⁸³ Dvije slične mamuze je publikovao i D. Vrsalović koji ih opet prema R. Zschille – R. Forreru određuje kao kasnogotičke i datira u XV-XVI stoljeće.⁸⁴ Mamuzu iz Dobruna treba datirati u drugu polovinu XV st., jer se ona ipak od gore navedenih razlikuje po jednoj bitnoj karakteristici. Naime, trn ove mamuze je usmjeren prema dolje, dok je kod mamuza sa kojim smo upoređivali naš primjerak trn uvijek, u većoj ili manjoj mjeri, usmjeren prema gore. Ovaj detalj naš primjerak približava ranijim fazama razvoja mamuza.

Mamuze inv. br. 435 i 360 (T. XIII, sl. 49-50), razlikuju se od prethodne (inv. br. 203) po tome što nemaju duboku navlaku za petu. Međutim kod njih se primjećuje novi tipološki element koji olakšava njihovo tipološko i hronološko determiniranje. U pitanju je novi oblik završnih pločica koje sada imaju tri okrugle rupice. Primjerak iz Crkvine kod Usore (inv. br. 435) vjerovatno je proizveden nešto ranije jer primjećujemo blago prema dolje nagnut trn na čijim krajevima se nalaze kupolasta ispupčenja. Ovaj, kao i primjerak inv. br. 360, je znatno oštećen, ali se novi oblik završnih pločica može identificirati. Nove tipološke karakteristike ipak se najbolje ogledaju u primjercima inv. br. 212, 209 i 214 (T. XIV, 51-53). Ove mamuze se odlikuju ravnim krakovima koji se u obliku polukruga spajaju u neojačanom tjemenu, vrlo dugim, prema gore usmjerenim trnom koji na kraju ima mali točkić, te posebno, završnim pločicama sa po tri okrugle rupice. Kao i primjerak iz Dobruna (inv. br. 203), ovakve mamuze odgovaraju Nagyevom hunjadijevskom i jagelovičkom tipu. Isti autor navodi da se završne pločice sa tri, a nekada i četiri okrugla otvora na ravnim krakovima javljaju na samom kraju XV stoljeća.⁸⁵ Također napominjem da se trn usmjeren prema gore ponovno javlja tek od druge polovine XV st.⁸⁶ što nas sve upućuje da ove primjerke odredimo kao najmlađe iz ovdje analiziranog inventara Zemaljskog muzeja BiH i kao takve ih datiram u sam kraj XV stoljeća.

ZAKLJUČAK

Materijal koji mi je bio na raspolaganju omogućuje da se na kraju ovog rada ponudi nekoliko uopštenih zaključnih razmatranja. Analizirane mamuze, njih 53, se smještaju u široki vremenski dijapazon od XI do kraja XV stoljeća. Nakon upoređivanja sa srodnim arheološkim materijalom iz šireg geografskog okruženja ustanovljena su dva osnovna tipa sa varijantama koje su i okvirno datirane:

- tip I, varijanta 1 (T. I, 1); XI stoljeće;
- tip I, varijanta 2 (T. II-III, 2-10); polovina XII – sredina XIII stoljeća;

⁸² G. Nagy 1898., sl. 20-21, 63.

⁸³ D. Nikolić 1956., sl. 6, 73.

⁸⁴ D. Vrsalović 1963., T. XI, sl. 38-39.

⁸⁵ G. Nagy 1898., sl. 22-24, 63-64.

⁸⁶ Ž. Demo 1984., 330.

- tip I, varijanta 3 (T. IV, 11-15); polovina XIII – početak XIV stoljeća;
- tip II, varijanta 1 (T. V-VI, 16-25); kraj XIII – polovina XIV stoljeća;
- tip II, varijanta 2 (T. VII-VIII, 26-31); druga polovina XIV – početak XV stoljeća;
- tip II, varijanta 3 (T. IX, 32-35); prva polovina XV stoljeća;
- tip II, varijanta 4 (T. X-XII, 36-47); oko polovine XV stoljeća;
- tip II, varijanta 5 (T. XIII-XIV, 48-53); druga polovina XV stoljeća.

Podrazumijeva se da je ovakvo datiranje uslovljeno prije svega stilsko-tipološkim karakteristikama ovog materijala, kao što je to već i ranije spomenuto. Opravdanost ponuđenog datiranja se temelji na analogijama proisteklim iz relevantne literature.

Prostim upoređivanjem kasnosrednjovjekovnih mamuza pronađenih na geografskom prostoru današnje Bosne i Hercegovine sa odgovarajućim mamuzama iz susjednih zemalja mogu se izdvojiti i neke, uslovno rečeno, specifičnosti. U našem fundusu ni sa jednim primjerkom nisu zastupljene mamuze koje imaju završne pločice izvedene u obliku “ušica sa okomitim otvorom” koje su npr. u hrvatskom inventaru više nego brojno zastupljene.⁸⁷ Relativno je velik broj mamuza koje su u literaturi okarakterizirane kao “turnirske”;⁸⁸ uz jedinstven primjerak mamuza (vjеровatno par), koje imaju ovalnu hvataljku izvedenu u formi ljljana.⁸⁹ Broj šiljaka točkića, kao što se to može jasno vidjeti iz tabele sa metrološkim podacima, ne nudi mogućnost da se na osnovu njegovog broja donose bilo kakvi ozbiljniji zaključci.

Analizirani materijal iz srednjovjekovne zbirke Zemaljskog muzeja BiH, upoređen sa srodnim arheološkim nalazima iz drugih zemalja, upućuje na zaključak da su svojim stilsko-tipološkim karakteristikama bosanske mamuze ponajbliže ugarskom inventaru. Ova tvrdnja bi se posebno odnosila na mamuze našeg tipa II. Značajan broj analogija javlja se i u poljskom, te na kraju i hrvatskom inventaru. Veliki broj varijanti koje uključuju vrlo bogatu i raznovrsnu lepezu kombinacija tipoloških elemenata, prije svega je, ipak, jasan pokazatelj da se ovaj zanatski proizvod, vjerovatno prema uvezenim uzorcima, u dugom vremenskom periodu, izrađivao, razvijao i usavršavao u radionicama unutar bosanske teritorije.

Po pitanju teritorijalnog rasprostiranja tipova, s obzirom na ponuđenu dataciju, može se zaključiti da mamuze koje su bile predmet analize u ovom radu uglavnom potiču sa prostora koji se u datom vremenskom periodu nalazio unutar teritorije srednjovjekovne bosanske države. Primjerci pronađeni izvan tog okvira, poput onih iz Livna, Trebinja, Mogorjela i Panika (svi svrstani u tip I), ne mogu se vezati isključivo za pripadnike jedne etničke skupine (hrvatske), kao što je to nerijetko bio slučaj.

Kao bogato nalazište na ovom mjestu se izdvaja do sada gotovo potpuno nepoznati lokalitet – Resanovci kod Bosanskog Grahova. Na tom lokalitetu je pronađeno sedam primjeraka mamuza datiranih u vremenski raspon od kraja XIII ili početka XIV st. pa sve do samog kraja XV stoljeća. Koliko mi je poznato, Resanovci se u arheološkoj literaturi javljaju samo jednom i to na popisu nalazišta iz doba rimske vladavine.⁹⁰ Resanovci se

⁸⁷ D. Vrsalović 1963., T. IV-V, sl. 15-20.

⁸⁸ Up. T. XI, 41-43; nap. 78 i 79.

⁸⁹ Up. T. IX, 34-35.

⁹⁰ B. Marijan 1988., Tom 2, 165.

nalaze između Bosanskog Grahova (Grahovo) i Drvara, te pripadaju općini Grahovo. U pregledanoj literaturi sam pronašao samo jedan podatak direktno vezan za Grahovo.⁹¹ Kojoj župi je pripadalo ovo mjesto u srednjem vijeku ne može se sa sigurnošću tvrditi, ali se može reći da se nalazilo u oblasti Završje o kojoj historijski izvori također nisu previše izdašni. Završje ulazi u sastav bosanske srednjovjekovne države najvjerojatnije 1322. god., nakon pada Mladena II Šubića.⁹² Sticajem relativno poznatih historijskih okolnosti ban Tvrtko je prisiljen da 1357. g. ustupi Ludoviku Završje,⁹³ koje je do tada pouzdano držao pod svojom vlasti.⁹⁴ Kakve je posljedice na terenu imao ovaj sporazum teško je utvrditi, ali se, s obzirom na poznate razmirice u narednim godinama koje su kulminirale u ljeto 1363. god. neuspjelim mađarskim vojnim avanturama pod Sokolom i Srebrenikom, može pretpostaviti. Ovaj teritorij je u sastavu srednjovjekovne bosanske države ostao sve do njene propasti tj., do njegovog osvajanja od strane Osmanlija.⁹⁵ S obzirom na brojnost, te tipološku i hronološku raznovrsnost mamuza pronađenih pod nepoznatim okolnostima u Resanovcima, koji su se nalazili u neposrednoj blizini trgovačkog puta koji je vodio od Splita preko Livna i Vesele Straže u rudarski bazen srednje Bosne, ovom bi lokalitetu u budućnosti svakako trebali posvetiti više pažnje najprije arheolozi, a potom i historičari. Ovakav arheološki materijal se sasvim sigurno nije mogao slučajno zateći na jednom, do sada, potpuno nepoznatom srednjovjekovnom lokalitetu.

Nažalost, za sada se ne može ponuditi ni jedan ozbiljniji zaključak po ovom pitanju, ali se može napomenuti da je cijelo Završje bilo pod patronatom hercega Hrvoja Vukčića,⁹⁶ koji je, zanimljive li podudarnosti, jedini lik našeg srednjovjekovlja čije je posjedovanje mamuza evidentirano slikovnom predstavom.⁹⁷

U pisanim izvorima, koliko mi je poznato, sačuvan je samo jedan podatak koji je interesantan za ovu temu. Pribislav Vukotić, komornik⁹⁸ hercega Stjepana Vukčića – Kosače, u svom testamentu⁹⁹ sastavljenom u Padovi 1475. god., između ostalog, ostavlja svoj mač, pojas i mamuze onom od nepunoljetnih sinova koji bi postao vitez ili doktor.¹⁰⁰ Ovo je jedini pisani historijski izvor sa ovih prostora koji uopće spominje mamuze¹⁰¹, te koji,

⁹¹ Izvjesni Dragić Medošević iz Grahova uči slikarski zanat kod splitskog slikara Dujma (1453.-1457.), M. Šunjić 1996., 306.

⁹² M. Vego 1982., 50; M. Šunjić 1996., 20; sa ostalom literaturom.

⁹³ S. Ćirković 1964., 124; M. Šunjić 1996., 54.

⁹⁴ N. Klaić 1994., 213-238.

⁹⁵ M. Vego 1982., 50.

⁹⁶ S. Ćirković 1964., 215; M. Vego 1982., 50.

⁹⁷ Iz dobro poznatog portreta Hrvoja Vukčića, iz njegovog misala, nažalost, ne može se precizno razaznati tip mamuze, jer su osim velikih šiljaka točkica ostali detalji neprepoznatljivi.

⁹⁸ Komornici na dvorovima bosanskih velikaša XV st. upravljaju finansijama svojih gospodara, te za njih obavljaju različite diplomatske misije. S. Ćirković 1968., 263; P. Živković 1986., 106.

⁹⁹ Testament je u cijelosti publikovao L. Thallóczy, 1914., up. S. Ćirković 1968., nap. 1, 259.

¹⁰⁰ Item se alguna de miei fioli fosse Doctor o Chavalier ceh habia la mia Spada e mie spironi, e una centura. L. Thallóczy 1914., 439, prema S. Ćirković 1968., nap. 19, 261.

¹⁰¹ Podatak o bosanskim mamuzama koji je objavio M. Šunjić (M. Šunjić 1963., 347), demantirao je sam autor i to nakon punih trideset godina. Naime, radilo se o pogrešnom prevodenju riječi "cocleria" – kašike, što je prevedeno kao "calcaria" – mamuze, tako da smo od tri srebrene ka-

sa druge strane, ukazuje na to da se pravo nošenja mamuza sticalo zaslugama, a ne nasljeđivanjem. Naravno, pošto je u pitanju XV stoljeće, dakle period masovne upotrebe mamuza koje u to doba čine uobičajeni dio konjaničke opreme, radi se o iznimnom slučaju koji prije svega govori o ceremonijalnoj i simboličnoj ulozi mamuza, što se opet može povezivati samo sa veoma uskim krugom ljudi iz samog vrha ondašnje bosanske hijerarhijske ljestvice. Naime, Pribislav Vukotić, porijeklom iz poznate fočanske trgovačke porodice Vukotića – Crijepovića,¹⁰² negdje oko 1455. dobiva titulu "poštenog viteza"¹⁰³ i tako ulazi u vrlo kratki popis bosanskih velikaša koji nose ovo rijetko priznanje.¹⁰⁴ Sa aspekta ovog rada, nepostojanje konkretnijih podataka onemogućava iznošenje bilo kakvih hipoteza o pripadnicima viteških redova sa ovih prostora, ali se više kao zanimljivost može napomenuti da je "poštenu vitez" Pribislav Vukotić, prema vlastitom testamentu, posjedovao znamenje tri viteška reda,¹⁰⁵ uključujući dakle i znamenje čuvenog reda čiji je član bio i ranije, u kontekstu posjedovanja mamuza, pominjani herceg Hrvoje Vukčić.

Oskudnost historijskih izvora onemogućava pokušaj da se utvrde eventualni centri proizvodnje i razvoja ovog zanatskog proizvoda, ali s obzirom na dosadašnja saznanja o bosanskom rudarstvu i metalurgiji, kao i bosanskim srednjovjekovnim zanatskim izradevinama,¹⁰⁶ nema potrebe sumnjati u to da je cjelokupni proces proizvodnje mamuza bio poznat bosanskim zanatlijama, isto kao što ne treba sumnjati u to da je bosanskoj vlasteli zasigurno bilo dobro poznato simbolično značenje nošenja i skidanja mamuza. Brojnost, hronološko-tipološka raznovrsnost materijala, kao i generalno visok nivo izvedbe ove vrste konjaničke opreme, elementi su koji nam govore da su i u ovom segmentu života viši krugovi bosanskog srednjovjekovnog društva svojom pojavom ravnopravno doprinosili prigušenom sjaju evropskog srednjovjekovlja.

OPIS MATERIJALA

1. Željezna mamuza inv. br 431 (T. I, 1), sa šiljkom i ravnim krakovima. Iz tjemena mamuze se u pravoj liniji pruža trn koji se nastavlja prema gore blago povijenim šiljkom oblika jako izdužene kuglice. Šiljak je od trna odijeljen plastično apliciranim prstenom. Na vrhu šiljka se nalazi vrlo kratak i dobro očuvan oštri špic. Krakovi mamuze se iz tje-

---

ške bosanske izrade (*tria colearia more bossinensis*), dobili tri mamuze bosanske izrade koje se razlikuju od mamuza (zapravo kašika), italijanske izrade (M. Šunjić 1993., nap. 69, 28.). Ovo napominjemo jer se iz navedene omaške izveo do sada nepotvrđen zaključak o specifičnim bosanskim mamuzama (P. Andelić 1962., 175; D. Kovačević – Kojić 1978., 311).

¹⁰² Detaljno o tome P. Živković 1986., 95-107.

¹⁰³ S. Ćirković 1968., 269.

¹⁰⁴ S. Ćirković 1968., 271-272.

¹⁰⁵ Pribislav Vukotić posjeduje znamenje Zmajevog reda, potom viteškog reda kojeg je osnovao kralj Ferdinand (otac Alfonsa Aragonskog), te na kraju viteško znamenje dobiveno od ciparskog kralja. Up. S. Ćirković 1968., 273.

¹⁰⁶ Radovi 1999., sa ostalom literaturom.

mena pružaju u pravoj liniji da bi bili okončani četverougaonim završnim pločicama sa po dvije paralelne ušice.

Šuica – Livno; Lit. M. Zekan 1994, 68.

2. Par željeznih mamuza inv. br. 1194 (T. II, 2-3), sa šiljkom i blago izvijenim krakovima. Izrazito kratak trn sa šiljkom u obliku dvostruke četverostrane piramide je lagano povijen prema dolje. Krakovi mamuze se u vrlo blagoj liniji iz tjemena izvijaju prema dolje da bi potom bili lagano povijeni naviše, te okončani četverougaonim završnim pločicama sa po dvije paralelne ušice. Mamuze su veoma nagrižene oksidacijom ali se još uvijek, u tragovima, mogu naslutiti ostaci pozlate.

Crkvina, grob br. 21, Gornja Bijela kod Konjica; Lit. P. Anđelić 1975., 231-232; M. Vego, Izvještaj sa iskopavanja u Gornjoj Bijeloj (rukopis u Zemaljskom muzeju BiH).

3. Željezna mamuza inv. br. 504 (T. II, 4), sa šiljkom i lučno izvijenim krakovima. Trn mamuze sa šiljkom u obliku dvostruke četverostrane piramide iz tjemena lagano se povija prema dolje. U potpunosti je očuvan samo jedan krak čija se linija iz tjemena lagano spušta prema dolje, da bi pri kraju bila zakrenuta naviše. Završna četverougaona pločica sa dvije paralelne ušice ima skresane vanjske uglove. Oštećeni krak je prekinut na polovini svoje dužine. Na vanjskim stranama mamuze se nalaze ostaci tankog sloja pozlate.

Grob župana Grda, Trebinje; Lit. P. Anđelić 1962., 173-175.

4. Željezna mamuza inv. br. 377 (T. II, 5), sa šiljkom i lučno izvijenim krakovima. Trn mamuze se iz tjemena lagano spušta prema dolje i nastavlja šiljkom sastavljenim od dvije četverostrane piramide. Krakovi se iz tjemena spuštaju prema dolje da bi na sredini bili blago povijeni nagore i okončani četverougaonim završnim pločicama sa skresanim uglovima i po dvjema paralelnim ušicama. Cijelom dužinom krakova, trna i šiljka, po vanjskoj strani, mamuza je ukrašena paralelno utisnutim rebrima.

Livno.

5. Željezna mamuza inv. br. 372a (T. III, 6), sa šiljkom i lučno izvijenim krakovima. Iz tjemena je blago prema dolje nagnut kratak i tanak trn. Šiljak ima oblik blago izdužene kuglice i završava se, pri kraju prekinutim, prema dolje povijenim špicom. Jedan krak mamuze je prekinut pri samom tjemenu, dok je drugi sačuvan do polovine svoje dužine i pokazuje blago spuštanje prema dolje.

Cesta Glasinac – Vlasenica.

6. Željezna mamuza inv. br. 372b (T. III, 7). Od mamuze je sačuvano samo tjeme sa trnom, dijelom šiljka, te dijelom jednog kraka. Sačuvani fragment odaje veliku sličnost sa prethodnom mamuzom inv. br. 372a. Tjeme nije ojačano, šiljak je imao formu izdužene kuglice, a ostaci kraka imaju istu debljinu i ugao zakrivljenja kao i prethodno opisana mamuza. S obzirom na zajedničko mjesto pronalaska, može se pretpostaviti da se radi o paru.

Cesta Glasinac – Vlasenica.

7. Željezna mamuza inv. br. 372c (T. III, 8), sa šiljkom i lučno izvijenim krakovima. Iz ojačanog tjemena lagano prema dolje se spušta vrlo tanki trn koji se nastavlja šiljkom u obliku kuglice. Na vrhu kuglice se nazire ostatak špica. Lučno izvijeni krakovi su prekinuti prije krajeva tako da mehanizam za zakopčavanje nije očuvan. Iako je cijela mamuza znatno nagrižena oksidacijom, na nekim dijelovima, posebno kuglici, se nazire ukras koji se sastojao od utisnutih valovitih linija.

Cesta Glasinac – Vlasenica.

8. Željezna mamuza inv. br. 372d (T. III, 9). Mamuza je veoma oštećena tako da su sačuvani samo dio tjemena i dijelovi krakova. Na osnovu fragmenta koji odaje iste tipološke i metrološke karakteristike sa prethodnom mamuzom, inv. br. 372c, može se pretpostaviti da se radi o paru.

Cesta Glasinac – Vlasenica.

9. Željezna mamuza inv. br. 380 (T. III, 10), sa šiljkom i lučno izvijenim krakovima. Mamuza je znatno oštećena i nagrižena oksidacijom. Trn je relativno dug i tanak, te lagano nagnut prema dolje, a nastavlja se šiljkom u obliku pravilne četverostrane piramide. Jedan krak je prekinut blizu tjemena, dok je drugi nešto duži i pravcem svoga pružanja pokazuje blago savijanje prema gore. Iako nepotpuni, krakovi ukazuju na neuobičajeno velik razmak između njih. Mehanizam za zakopčavanje nije sačuvan.

Nalazište nepoznato.

10. Željezna mamuza inv. br. 388 (T. IV, 11), sa šiljkom i lučno izvijenim krakovima. Trn mamuze se vrlo blago iz ojačanog i zašiljenog tjemena naginje prema dolje i nastavlja šiljkom oblika spljoštene kuglice iz koje izbija oštar špic. Na gornjoj strani trna, na sredini dužine između tjemena i šiljka mamuze, nalazi se ukras od dva plastično izvedena rebra. Krakovi se iz tjemena spuštaju prema dolje da bi na sredini u pravilnom luku bili povijeni naviše i okončani četverouganim završnim pločicama sa skresanim uglovima i po dvjema paralelnim ušicama. Gornja ivica jedne pločice je prekinuta, a i na drugoj se vide manja oštećenja.

Nalazište nepoznato.

11. Željezna mamuza inv. br. 5652 (T. IV, 12), sa šiljkom i lučno izvijenim krakovima. Trn mamuze, usmjeren prema dolje, se nastavlja masivnim šiljkom u obliku lagano spljoštene kuglice iz koje se također prema dolje pruža oštar špic. Krakovi mamuze, u tjemenu spojeni pod blagim uglom, lagano se izvijaju prema dolje da bi u zadnjem dijelu, bliže završnim pločicama, bili naglo povijeni naviše. Kao posljedica oštećenja krajevi krakova su povijeni i prema unutra. Završne pločice su četverougane sa skresanim vanjskim uglovima, te po dvije paralelne ušice. Mamuza je znatno nagrižena oksidacijom, ali se na vanjskoj strani krakova mogu vidjeti ostaci ornamenta koji se sastojao od paralelno utisnutih rebra.

Nalazište nepoznato.

12. Željezna mamuza inv. br. 6759 (T. IV, 13), sa šiljkom i lučno izvijenim krakovima. Iz blago ojačanog tjemena se pod oštrim uglom, prema dolje, spušta trn koji se nastavlja jako izduženom dvostrukom četverostranom piramidom. Baza piramide je bila ukrašena utisnutim rupicama. Krakovi se iz tjemena povijaju prema dolje da bi u drugoj trećini svoje dužine, pod oštrim uglom, bili naglo skrenuti naviše. Obje četverougaone završne pločice sa po dvije paralelne ušice su prekinute. Istovjetno bazi piramide krakovi su ukrašeni tehnikom tauširanja.

Mogorjelo kod Čapljine.

13. Par željeznih mamuza inv. br. 6928 (T. IV, 14-15), sa šiljkom i oštro izvijenim krakovima. Iz blago ojačanog tjemena prema dolje se pruža relativno dug i debeo trn koji se završava nepravilno izvedenom dvostrukom četverostranom piramidom. Špic šiljka kao i obično nije sačuvan. Krakovi mamuze se iz tjemena povijaju prema dolje, da bi na polovini dužine bili zakrenuti prema gore i okončani završnim pločicama u obliku broja osam. Završne pločice su sa krakovima spojene u svom donjem dijelu. Sa vanjske strane krakova se naziru ostaci ukrasa koji se sastojao od tauširanih srebrenih tačaka, a na jednoj mamuzi su vrlo slabo vidljivi i ostaci pozlate.

Crkvina, grob br. 4, Panik kod Bileće; Lit. M. Popović 1973., 362-363 (T. XII, 1).

14. Željezna mamuza inv. br. 1253 (T. V, 16), sa dugim trnom, točkićem i izvijenim krakovima. Trn duboko i ovalno raskovan. Točkić je imao devet šiljaka od kojih se očuvalo osam. Raskucani šiljci se iz osnove točkića šire ka vrhovima sa dva žlijeba. Iz blago ojačanog tjemena spuštaju se krakovi koji naglim skretanjem nagore završavaju raskucanim oblikom završnim pločicama s okruglim otvorom. Završna pločica je gotovo paralelna sa linijom trna i sa krakovima se spaja u svom gornjem dijelu. Sačuvane su ovalne hvataljke za vezivanje mamuze.

Nalazište nepoznato.

15. Željezna mamuza inv. br. 387 (T. V, 17), sa trnom i blago izvijenim krakovima. Iz ojačanog tjemena izlazi široko i ovalno raskovani trn. Trn se sužava prema vrhu i završava kupolastim ispupčenjima. Točkić nije sačuvan. Jedan krak je prekinut gotovo pri samom tjemenu dok je drugi sačuvan. Blago izvijeni, trakasti krak završava okruglom završnom pločicom sa jednim okruglim otvorom. Završna pločica je za krak spojena svojim središnjim dijelom.

Gradina, Petrović (Rakitno) kod Posušja.

16. Par željeznih mamuza inv. br. 6929 (T. V, 18-19), sa trnom, točkićem i izvijenim krakovima. Iz ojačanog tjemena prema dolje se pruža relativno kratak, ovalno raskovani trn. Točkić jedne mamuze ima osam, a druge jedanaest šiljaka. Krakovi se iz tjemena vrlo blago spuštaju prema dolje da bi pri krajevima bili blago povijeni nagore i okončani okruglim završnim pločicama sa po jednim okruglim otvorom. Završne pločice su sa krakovima spojene u svom donjem dijelu. Sačuvane hvataljke remena su četverougaone, izuzev jedne koja ima oblik izduženog trougla sa povijenim krajnjim vrhom.

Crkvina, grob, Šipovo kod Jajca; Lit. I. Bojanovski 1962., 167-171.

17. Željezna mamuza inv. br. 5653 (T. V, 20), sa trnom, točkićem i izvijenim krakovima. Iz lagano ojačanog tjemena prema dolje se spušta kratki, ovalno raskovani trn na čijim se krajevima nalaze istaknuta kupolasta ispupčenja. Točkić je imao osam šiljaka od kojih je u većoj ili manjoj mjeri sačuvano šest. Krakovi se iz tjemena lagano spuštaju prema dolje, da bi nakon polovine svoje dužine bili zakrenuti nagore. Mehanizam za zakopčavanje je oštećen, ali se mogu raspoznati okrugle završne pločice sa po jednim okruglim otvorom. Završne pločice su sa krakovima bile spojene u svom središnjem dijelu.

Nalazište nepoznato.

18. Željezna mamuza inv. br. 215 (T. VI, 21), sa trnom, točkićem i oštro povijenim krakovima. Iz ojačanog i lagano izvijenog tjemena blago se spušta ovalno raskovani trn. Točkić je imao šest šiljaka od kojih su sačuvana četiri. Krakovi se iz tjemena blago spuštaju prema dolje da bi na sredini, pod oštrim uglom, bili povijeni nagore. Jedan krak je potpuno deformisan i na njemu se nije sačuvala završna pločica. Raskucana završna pločica na drugom kraku je okrugla, sa jednim uskim, okruglim otvorom. Od mehanizma za zakopčavanje sačuvana je trouglasta pljosnata hvataljka s povijenim vrhom, te dio metalne karike.

Resanovci kod Bosanskog Grahova.

19. Željezna mamuza inv. br. 216 (T. VI, 22), sa trnom, točkićem i oštro povijenim krakovima. Iz ojačanog i lagano izvijenog tjemena blago se spušta ovalno raskovani trn. Točkić je imao šest šiljaka od kojih su sačuvana tri. Krakovi se iz tjemena blago spuštaju prema dolje, da bi na sredini, pod oštrim uglom, bili povijeni nagore. Raskucana završna pločica je okrugla, sa jednim uskim, okruglim otvorom. Od mehanizma za zakopčavanje sačuvana je, na jednom kraku, trouglasta pljosnata hvataljka s povijenim i malo oštećenim vrhom.

Resanovci kod Bosanskog Grahova.

20. Željezna mamuza inv. br. 5642 (T. VI, 23), sa dugim trnom i oštro izvijenim krakovima. Iz ojačanog i ka vrhu izvijenog tjemena pruža se nadolje dugi, ovalno raskovani trn. Na krajevima trna se nalaze kupolasta ispupčenja. Točkić nije sačuvan. Krakovi se iz tjemena izvijaju prema dolje da bi na sredini, pod oštrim uglom, bili povijeni nagore. Jedan krak je očuvan samo do polovine svoga luka. Završne pločice nisu sačuvane.

Sarajevo.

21. Željezna mamuza inv. br. 5643 (T. VI, 24), sa trnom, točkićem i oštro izvijenim krakovima. Tjeme mamuze je blago ojačano i izvijeno ka vrhu. Trn se lagano spušta nadolje, ovalno je raskovan i na jednom svom kraju ima sačuvano kupolasto ispupčenje. Točkić ima šest relativno dobro očuvanih šiljaka. Sačuvan je jedan krak, dok je drugi prekinut odmah ispod tjemena. Krak se iz tjemena blago izvija prema dolje, da bi na sredini, pod oštrim uglom, bio povijen prema gore. Obla završna pločica sa okruglim otvorom je znatno oštećena. Na njoj se nalazi također oštećeni dio ovalne hvataljke remena.

Sarajevo.

22. Željezna mamuza inv. br. 205 (T. VI, 25), sa dugim trnom, točkićem i izvijenim krakovima. Mamuza je u vrlo dobrom stanju. Iz blago ojačanog i zašiljenog tjemena pruža se dugi, u obliku slova V raskovani trn koji završava kupolastim ispupčenjima. Gornji dio trna je ukrašen urezanim rebrima koja se pružaju sve do raskovanog dijela. Točkić ima šest šiljaka. Krakovi se iz tjemena spuštaju prema dolje da bi na sredini bili lučno povijeni nagore. Završne pločice su oble sa po jednim okruglim otvorom, a sa krakovima su spojene u svom gornjem dijelu.

Buško Blato, Grabovica kod Duvna.

23. Željezna mamuza inv. br. 6029 (T. VII, 26), sa relativno kratkim trnom, točkićem i izvijenim krakovima. Iz ojačanog i ka vrhu izvijenog tjemena izlazi duboko raskovani trn koji se lagano spušta nadolje. Točkić ima šest relativno dobro očuvanih šiljaka. Krakovi se blago spuštaju i zatim povijaju prema gore da bi završili četverougaoim završnim pločicama s dvije okrugle rupice. Završne pločice su sa krakovima spojene svojim donjim dijelom. Na jednom kraku sačuvana je ovalna hvataljka remena za vezivanje mamuze.

“Dvori” kv. Ia, predvorje Donje palače, Kraljeva Sutjeska; Lit. P. Anđelić 1973., 197.

24. Željezna mamuza inv. br. 384 (T. VII, 27), sa dugim trnom, točkićem i izvijenim krakovima. Tjeme je ojačano i okomito izvijeno prema gore. Dugi, u obliku slova V raskovani trn se spušta iz tjemena lagano prema dolje. Točkić ima osam dobro sačuvanih šiljaka. Krakovi su povijeni prema dolje da bi na sredini, vrlo blago, bili zaokrenuti naviše. Završne pločice u obliku četverougla sa skresanim perifernim stranicama i sa po dva okrugla otvora su povijene prema dolje, te oštećene na krajevima. Završne pločice su sa krakovima spojene u svom gornjem dijelu.

Buško Blato, Grabovica kod Duvna.

25. Željezna mamuza inv. br. 386 (T. VII, 28), sa dugim trnom, točkićem i izvijenim krakovima. Iz ojačanog i blago naviše izvijenog tjemena pruža se prema dolje dugi, ovalno raskovani trn. Vjerovatno radi oštećenja, od raskovanog dijela trn se blago povija naviše. Točkić ima šest šiljaka. Krakovi se iz tjemena spuštaju nadolje da bi pri krajevima bili povijeni prema gore i okončani završnim pločicama u obliku četverougla sa skresanim vanjskim perifernim stranicama. Na završnim pločicama se nalaze po dva okrugla otvora nejednakih dimenzija, a kao dio sistema za zakopčavanje treba napomenuti i mali, okrugli otvor na jednom kraku.

Brekovica kod Bihaća.

26. Željezna mamuza inv. br. 7576 (T. VII, 29), sa vrlo dugim trnom, ojačanim tjemnom i povijenim krakovima. Mamuza je potpuno deformirana. Iz ojačanog tjemena se prema dolje spušta vrlo dugi i u obliku slova V duboko raskovani trn. Na jednom, djelimično očuvanom kraju trna se nalazi ostatak kupolastog ispupčenja. Točkić nije sačuvan. Krakovi su trakasti i iz tjemena se lagano povijaju prema dolje, da bi nakon polovine dužine, pod oštrim uglom, bili zaokrenuti naviše. Na jednom kraku se nalazi okrugla rupica

kao dio mehanizma za zakopčavanje. Završne pločice su bile u obliku broja osam, a sa krakovima su spojene u svom donjem dijelu.

Sokol na Plivi; Lit. I. Bojanovski 1972., 56 (sl. 20).

27. Željezna mamuza inv. br. 208 (T. VIII, 30), sa dugim trnom, točkićem i izvijenim krakovima. Mamuza je neuobičajeno dobro očuvana. Iz ojačanog i ka vrhu izvijenog tjemena pruža se prema dolje ovalno raskovani trn sa oštro istaknutim kupolastim ispupčenjima. Trn je pri dnu, kao i na dijelu uz ispupčenja, ukrašen spletom utisnutih linija koje tvore mrežasti ornament. Točkić ima šest šiljaka. Krakovi se iz tjemena spuštaju nadolje da bi potom bili naglo povijeni prema gore i okončani četverougaoim završnim pločicama sa po dva okrugla otvora. Završne pločice koje se sa krakovima spajaju u svom središnjem dijelu blago su povijene prema dolje. Od sistema za zakopčavanje sačuvane su dvije ovalne hvataljke na jednom, te jedna ovalna hvataljka na drugom kraku mamuze.

Nalazište nepoznato.

28. Željezna mamuza inv. br. 7485 (T. VIII, 31), sa trnom, točkićem i oštro povijenim krakovima. Mamuza je iznimno velikih dimenzija. Iz ojačanog i izduženog tjemena pruža se ovalno raskovani trn. Točkić se sastoji od šest dobro očuvanih šiljaka. Krakovi se iz tjemena spuštaju prema dolje da bi na sredini, pod oštrim uglom, skrenuli nagore i završili okruglim završnim pločicama sa jednim okruglim otvorom. Završne pločice su sa krakovima povezana svojim središnjim dijelom. Od mehanizma za zakopčavanje sačuvane su dvije hvataljke trouglaste forme sa povijenim vrhom na jednom, te identična hvataljka i šnala na drugom kraku mamuze.

Bijeljačko groblje, nekropola stećaka, Ljeskovića kod Drvara.

29. Željezna mamuza inv. br. 5641 (T. IX, 32), sa dugim trnom i vrlo blago izvijenim krakovima. Trn je raskovan u obliku slova V, lagano nagnut prema dolje, te ukrašen sa tri paralelna utisnuta rebra. Točkić nije sačuvan. Krakovi ostruge veoma blago se spuštaju iz tjemena prema dolje da bi pri krajevima bili lagano povijeni naviše. Raskucane završne pločice su u obliku četverougla sa dvije okrugle rupice i srezanim vanjskim uglovima. Završne pločice su sa krakovima spojene svojim donjim dijelom. Na jednoj završnoj pločici očuvale su se dvije ovalne hvataljke remena.

Sarajevo.

30. Željezna mamuza inv. br. 213 (T. IX, 33), sa dugim trnom, točkićem i blago izvijenim krakovima. Dugi i u obliku slova V raskovani trn se iz ojačanog tjemena lagano spušta nadolje. Trn na krajevima ima kupolasta ispupčenja. Točkić ima osam dobro očuvanih šiljaka. Krakovi mamuze su blago povijeni i sužavaju se prema krajevima. Završne pločice nisu sačuvane.

Resanovci kod Bosanskog Grahova.

31. Željezna mamuza inv. br. 167 (T. IX, 34), sa dugim trnom, točkićem i izvijenim krakovima. Iz ojačanog i blago zašiljenog vrha spušta se nadolje lagano nagnuti, u obliku

slova V duboko raskovani trn. Točkić, sa 32 uglavnom oštećena šiljka, leži na širokoj cilindričnoj osnovi. Krakovi mamuze se lagano povijaju prema dolje, da bi pri samim krajevima bili povijeni naviše i okončani završnim pločicama u obliku broja 8. Završne pločice su sa krakovima spojene u svom donjem dijelu. Na jednoj završnoj pločici je sačuvana hvataljka remena čiji ostaci ukazuju na formu stiliziranog ljiljana, dok se na drugoj završnoj pločici nalazi ostatak hvataljke ovalnog oblika.

Nalazište nepoznato.

32. Željezna mamuza inv. br. 446 (T. IX, 35), sa dugim trnom, točkićem i izvijenim krakovima. Mamuza je identična prethodnoj (inv. br. 167) i vjerovatno je njen par. Ova mamuza je nešto lošije očuvana. Prekinuta je jedna završna pločica, a od mehanizma za zakopčavanje sačuvan je samo dio jedne hvataljke koja je imala isti oblik stiliziranog ljiljana.

Nalazište nepoznato.

33. Željezna mamuza inv. br. 7484 (T. X, 36), sa dugim trnom, točkićem i blago izvijenim krakovima. Iz ojačanog tjemena trn se lagano spušta nadolje i sužava do raskovanog dijela. Točkić je imao šest šiljaka od kojih su se u potpunosti očuvala tri. Izvijeni krakovi mamuze se od tjemena prema dnu sužavaju u vitkoj liniji, na krajevima su blago povijeni prema gore, a završavaju raskucanom četverougaoznom završnom pločicom s dvije okrugle rupice koja se opet blago naginje prema dolje. Završna pločica se očuvala samo na jednom kraku i sa njim je spojena donjim dijelom.

Šipovo kod Jajca.

34. Željezna mamuza inv. br. 7171 (T. X, 37), sa trnom i blago izvijenim krakovima. Mamuza je znatno oštećena. Iz tjemena se pod ostrim uglom nadolje spušta trn okruglog presjeka. Naziru se ostaci ukrasa od koso utisnutih paralelnih rebara. Krakovi se iz tjemena lagano spuštaju nadolje da bi pri krajevima bili skrenuti prema gore. Završne pločice nisu sačuvane.

Donji grad, terasa III / 8a, Bobovac.

35. Željezna mamuza inv. br. 219 (T. X, 38), sa dugim trnom, točkićem i blago izvijenim krakovima. Trn duboko raskovan u obliku slova V. Točkić je imao osam šiljaka od kojih se sačuvalo šest. Blago izvijeni krakovi su sa vanjske strane ukrašeni plastično apliciranim, poprečnim rebrima. Na gornjoj strani krakova, neposredno prije završnih pločica, nalazi se po jedan šiljak u formi trougla. Krakovi mamuze završavaju jednostavnim okruglim završnim pločicama, s okruglim otvorom, koje su za krakove vezane donjim dijelom.

Nalazište nepoznato.

36. Željezna mamuza inv. br. 385 (T. X, 39), sa dugim trnom, točkićem i blago izvijenim krakovima. Trn se iz tjemena lagano spušta nadolje. Pri dnu je ukrašen utisnutim poprečnim rebrima, a raskovan je u obliku slova V. Dobro očuvani točkić ima šest šiljaka. Blago izvijeni krakovi sa vanjske strane su ukrašeni nizom utisnutih rebara koja sa vanjskim bridom kraka tvore trouglastu formu. Završna pločica izvedena je u obliku kruga, sa okrug-

lim otvorom i dva, sa svrhom ukrasa, urezana zarezom iznad mjesta spajanja sa krakovima koje je izvedeno u njenom donjem dijelu.

Gradina, Babin Potok kod Jajca.

37. Željezna mamuza inv. br. 6416 (T. XI, 40), sa izrazito dugim trnom i ravnim krakovima. Iz tjemena se blago prema dolje pruža vrlo dug i u obliku slova V plitko raskovani trn. Na vrhu trna se nalaze oštećena kupolasta ispupčenja. Točkić nije sačuvan. Od krakova je sačuvan samo jedan koji se u pravoj liniji pruža prema kraju. Mehanizam za zakopčavanje nije sačuvan. Cijelom dužinom mamuza je presvučena bronzanom oplatom koja je sa vanjske strane dobro, a sa unutrašnje nešto lošije sačuvana.

Kula u predvorju kraljevskog dvora, Bobovac; Lit. P. Anđelić 1973., 133-134.

38. Željezna mamuza inv. br. 202 (T. XI, 41), sa dugim trnom i ravnim, trakastim krakovima. Iz tjemena se pruža veoma dugi, u obliku slova V duboko raskovani trn koji se lagano širi ka krajevima sa kupolastim ispupčenjima. Točkić nije sačuvan. Krakovi mamuze su ravni, trakasti i relativno kratki. Na jednom kraku se nalazi ispupčeno dugme kao dio sistema za zakopčavanje. Završne pločice samo donjom ivicom narušavaju pravu liniju krakova, a sastoje se od dvije okrugle rupice malih dimenzija.

Osredak kod Cazina.

39. Željezna mamuza inv. br. 444 (T. XI, 42), sa izrazito dugim trnom, točkićem i ravnim krakovima. Iz tjemena mamuze se u pravoj liniji pruža veoma dugi, trakasti trn. Na krajevima, u obliku slova V raskovanog trna, se nalaze kupolasta ispupčenja. Točkić ima osam šiljaka od kojih je oštećen samo jedan. Krakovi su, kao i trn, ravni i trakasti. Na jednom kraku se nalazi ispupčeno dugme, kao dio sistema za zakopčavanje. Završne pločice su znatno oštećene, a imale su četverougaozni oblik sa dva okrugla otvora.

Nepoznato nalazište.

40. Željezna mamuza inv. br. 217 (T. XI, 43), sa izrazito dugim ravnim trnom i ravnim krakovima. Iz tjemena se gotovo neprimjetno prema dolje pruža vrlo dug i u obliku slova V raskovani trn na čijim se krajevima nalaze dobro očuvana kupolasta ispupčenja. Točkić nije sačuvan. Krakovi su ravni i trakasti, a na vanjskoj strani imaju nekoliko jedva vidljivih urezanih paralelnih linija sa svrhom ukrasa. Također, na vanjskoj strani jednog kraka se nalazi ispupčeno dugme kao dio sistema za zakopčavanje. Završne pločice su ovalnog oblika sa dva otvora nejednakih dimenzija.

Resanovci kod Bosanskog Grahova.

41. Željezna mamuza inv. br. 204 (T. XII, 44), sa dugim trnom i tankim, trakastim krakovima. Trn se iz tjemena blago spušta nadolje, raskovani je u obliku slova V i na krajevima ima kupolasta ispupčenja. Točkić nije sačuvan. Krakovi u ravnoj liniji završavaju raskucanim završnim pločicama sa dva okrugla otvora. Uz mamuzu su sačuvane i četiri željezne karike u obliku slova S, koje su bile dio pribora za vezivanje.

Buško Blato, Grabovica kod Duvna.

---

42. Željezna mamuza inv. br. 7597 (T. XII, 45), sa trnom, točkićem i ravnim krakovima. Trn mamuze je trakast i raskovan u obliku slova V. Točkić je imao deset kratkih šiljaka od kojih je u potpunosti sačuvano osam. Jedan krak je prekinut pri samom tjemenu. Očuvani krak leži u istoj osi sa trnom mamuze. Završna pločica se sastojala od dvije okrugle rupice različitih dimenzija od kojih je sačuvana gornja, nešto manja, dok je donja, veća, oštećena.

Sokol na Plivi; Lit. I. Bojanovski 1972., 56, (sl. 20).

43. Željezna mamuza inv. br. 210 (T. XII, 46), sa trnom i ravnim krakovima. Iz tjemena mamuze se pruža pljosnati trn koji je oštećen tako da poprima izgled pljosnatog špica. Točkić nije sačuvan. Krakovi su ravno izvedeni, a na vanjskoj strani jednog kraka nalazi se ispupčeno dugme kao dio sistema za zakopčavanje. Završne pločice su u obliku kruga sa okruglim otvorom, s tim da je na kraku sa dugmetom okrugla linija otvora narušena malim urezom, dok se iznad drugog otvora nalazi malo oblo ispupčenje. Završne pločice sa krakovima su spojene svojim središnjim dijelom.

Resanovci kod Bosanskog Grahova.

44. Željezna mamuza inv. br. 436 (T. XII, 47), sa kratkim trnom i ravnim, pljosnatim krakovima. Iz tjemena se okomito prema gore uzdiže raskovana ovalna pločica sa jednim okruglim otvorom, a iz iste osnove se izvija i kratki, pri kraju vrlo blago prema gore usmjereni, ovalno raskovani trn. Trn ima dvije relativno široke rupice na mjestu ležišta točkića koji nije sačuvan. Pljosnati krakovi se iz tjemena pružaju u pravoj liniji. Na sredini i krajevima krakova se nalazi po jedan okrugli otvor kao dio sistema za zakopčavanje. Svi okrugli otvori su istih dimenzija.

Crkvina, Usora.

45. Željezna mamuza inv. br. 203 (T. XIII, 48), sa dugim trnom i dubokom navlakom za petu. Na vanjskim stranama krakova, te gornjem dijelu trna očuvan je dio bronzane oplata kojom je bila presvučena cijela mamuza. Na oplati se, u tragovima, naziru ostaci ukrasa koji se na trnu sastojao od tankih utisnutih linija koje se pod oštrim uglom spajaju na gornjoj strani trna. Donja strana krakova je ukrašena spiralama koje su izvedene u tehnici cizeliranja. Sama navlaka za petu ima tri žlijeba od kojih je donji ukrašen samo okruglim rupicama, dok se na gornja dva žlijeba ukras sastoji od kombinacije okruglih rupica i malih ovalnih otvora. Dugi ovalno raskovani trn mamuze se iz tjemena naginje prema dolje. Točkić nije sačuvan. Krakovi se iz tjemena pružaju u pravoj liniji da bi na samim krajevima bili oštro skrenuti prema gore i okončani završnim pločicama u formi četverougla sa po dvije okrugle rupice. Završne pločice se sa krakovima spajaju u svom donjem dijelu.

Dobrun kod Višegrada.

46. Željezna mamuza inv. br. 435 (T. XIII, 49), sa trnom i blago izvijenim krakovima. Iz tjemena mamuze se pruža ovalno raskovani trn, blago zakošen prema dolje. Na krajevima trna se nalaze kupolasta ispupčenja. Točkić nije sačuvan. Krakovi se u veoma blagom

luku izvijaju prema dolje. Od sistema za zakopčavanje očuvala se samo jedna okrugla rupica na jednom kraku.

Crkvina, Usora.

47. Željezna mamuza inv. br. 360 (T. XIII, 50), sa trnom i ravnim krakovima. Iz centralnog dijela tjemena, oblikovanog u obliku kocke, pruža se deformirani trn. Vrh trna je oštećen, ali se vidi da je bio raskovan u obliku slova V. Trn se lagano sužava od tjemena prema kraju. Točkić nije sačuvan. Krakovi mamuze su također deformisani. Završna pločica se sastoji od tri okrugla otvora od kojih je prvi, nešto većih dimenzija, izveden tako da svojim donjim dijelom narušava pravu liniju krakova. Iznad prvog otvora nalazi se zrakasti ukras koji završava plitko utisnutim rupicama.

Nepoznato nalazište.

48. Željezna mamuza inv. br. 212 (T. XIV, 51), sa dugim trnom, točkićem i gotovo ravnim krakovima. Ovalno raskovani trn se iz tjemena blago naginje prema gore. Točkić ima šest dobro očuvanih šiljaka. Tanki krakovi su gotovo neprimjetno izvijeni. U potpunosti je očuvana samo jedna završna pločica koja se sastoji od tri okrugla otvora od kojih je prvi nešto manjih dimenzija. Sa gornje strane krakova, iznad prvog otvora, nalazi se polukružno, raskucano ispupčenje.

Resanovci kod Bosanskog Grahova.

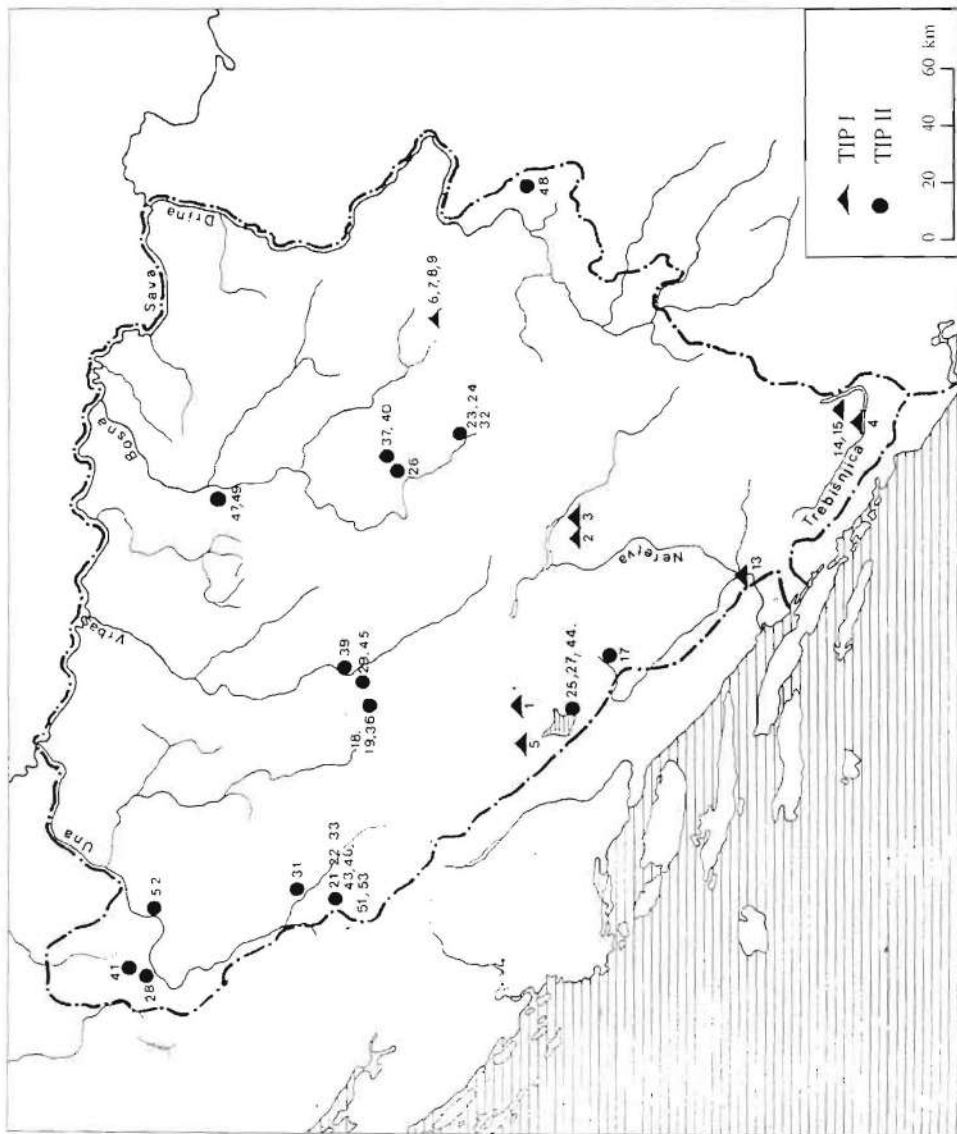
49. Željezna mamuza inv. br. 209 (T. XIV, 52), sa izrazito dugim trnom, točkićem i ravnim krakovima. Ovalno raskovani trn je lagano zakošen prema gore. Trn se od tjemena postepeno sužava prema vrhu. Točkić je imao dvanaest šiljaka od kojih se sačuvalo šest. Krakovi mamuze su ravni, postepeno se sužavaju prema krajevima na kojima se nalaze raskucane završne pločice sa tri okrugle rupice. Prva rupica je smještena u nešto veći okrugli okvir na koji se direktno nastavlja dio sa dvije identične okrugle rupice. Sačuvana je jedna ovalna hvataljka remena sa dvije povijene kukice.

Bosanska Krupa.

50. Željezna mamuza inv. br. 214 (T. XIV, 53), sa izrazito dugim trnom i ravnim krakovima. Ovalno raskovani trn se pruža iz tjemena lagano prema gore. Oštećen je na samom kraju, ali se mogu vidjeti ostaci kupolastog ispupčenja na jednom završetku. Točkić nije sačuvan. Krakovi su ravni i na krajevima imaju tri okrugla otvora od kojih je prvi izdvojen i nešto većeg promjera.

Resanovci kod Bosanskog Grahova.

Crtež: S. Kudra

<i>Br. u kat.</i>	<i>Inv. br.</i>	<i>Kol.</i>	<i>Nalazište</i>	<i>Ukupna dužina</i>	<i>Dužina trna</i>	<i>Dužina šiljka</i>	<i>Raspon krakova</i>	<i>Težina</i>	<i>Br. slike</i>	<i>Literatura</i>
1	431	1	Šuica – Livno	12,9	1,2	2	7,4	45,7	1 (T. I)	Zekan 1994., 68.
2	1194	par	Gornja Bijela	10,8	0,6	2,3	7,3	32,6	2,3 (T. II)	Andelić 1975., 231-232.
3	504	1	Trebinje	11	0,5	2,3	cca 9	39,2	4 (T. II)	Andelić 1962., 173-175.
4	377	1	Livno	12,8	1	1,9	9	47	5 (T. II)	Neobjavljeno
5	372a	1	Cesta Glasinac – Vlasenica	7	1	2,8	/	20,3	6 (T. III)	Neobjavljeno
6	372b	1	Cesta Glasinac – Vlasenica	3,4	1	/	/	15,3	7 (T. III)	Neobjavljeno
7	372c	1	Cesta Glasinac – Vlasenica	9	1	1,2	/	19,4	8 (T. III)	Neobjavljeno
8	372d	1	Cesta Glasinac – Vlasenica	8,9	/	/	/	19,9	9 (T. III)	Neobjavljeno
9	380	1	Nepoznato	12,2	1,5	2	cca 12	24	10 (T. III)	Neobjavljeno
10	388	1	Nepoznato	13,4	1	1,8	7,7	67,4	11 (T. IV)	Neobjavljeno
11	5652	1	Nepoznato	13,8	1,3	2,2	8	57,3	12 (T. IV)	Neobjavljeno
12	6759	1	Mogorjelo	12,4	1,1	2,5	7,5	58,7	13 (T. IV)	Neobjavljeno
13	6928	par	Panik	12,8	1,7	2	8,6	61,3	14, 15 (T. IV)	Popović 1973., 362-363.

<i>Br. u kat.</i>	<i>Ine. br.</i>	<i>Kol.</i>	<i>Nalazište</i>	<i>Ukupna dužina</i>	<i>Dužina trna sa točkicom</i>	<i>Dužina trna bez točkica</i>	<i>Dužina šiljaka točkica</i>	<i>Raspon krakova</i>	<i>Broj šiljaka točkica</i>	<i>Težina</i>	<i>Br. slike</i>	<i>Literatura</i>
14	1253	1	Nepoznato	17,2	8,5	5	2,5	8	9	100,2	16 (T. V)	Neobjavljeno
15	387	1	Rakitno	13,8	/	3,5	/	cca 8,5	/	55,1	17 (T. V)	Neobjavljeno
16	6929	par	Šipovo	13	3,8	2,5	1,2	8,5	8,11	55	18,19 (T.V)	Bojanovski 1962., 167 - 171.
17	5653	1	Nepoznato	13,8	3,3	2,5	1	7	8	44,5	20 (T. V)	Neobjavljeno
18	215	1	Resanovci	13,6	4,3	2,7	1,5	cca 7,5	6	48,9	21 (T. VI)	Neobjavljeno
19	216	1	Resanovci	13,5	4	2,8	1,2	8	6	48,3	22 (T. VI)	Neobjavljeno
20	5642	1	Sarajevo	13,2	/	5	/	cca 9	/	42,4	23 (T. VI)	Neobjavljeno
21	5643	1	Sarajevo	12,3	4,8	3,8	1	cca 11	6	41,1	24 (T. VI)	Neobjavljeno
22	205	1	Grabovica	16,8	7	5,9	1,3	8,7	6	60,8	25 (T. VI)	Neobjavljeno
23	6029	1	Kraljeva Sutjeska	13,7	4,3	3,1	1,3	8,5	6	52	26 (T. VII)	Andelić 1973., 197.
24	384	1	Grabovica	16,3	7,4	6,2	1	8,6	8	78,2	27 (T. VII)	Neobjavljeno
25	386	1	Brekovica	14,6	6,5	5,2	1,4	8,8	6	79,1	28 (T. VII)	Neobjavljeno
26	7576	1	Sokol na Plivi	16,2	/	9,5	/	cca 7	/	62,1	29 (T. VII)	Bojanovski 1972., 56.
27	208	1	Nepoznato	15,7	6,8	5,4	1,4	8,2	6	134,6	30 (T. VIII)	Neobjavljeno
28	7485	1	Drvar	15,3	6,5	4	2,4	12,5	6	111,6	31 (T. VIII)	Neobjavljeno
29	5641	1	Sarajevo	14,8	/	5,5	/	11,2	/	69,2	32 (T. IX)	Neobjavljeno
30	213	1	Resanovci	15,8	9,3	7,9	1,1	8	8	61,2	33 (T. IX)	Neobjavljeno
31	167	1	Nepoznato	16,8	8,6	6,2	1,2	8,2	32	101	34 (T. IX)	Neobjavljeno
32	446	1	Nepoznato	17	8,1	6,2	1,5	7,7	32	88,7	35 (T. IX)	Neobjavljeno
33	7484	1	Šipovo	14,4	6	5,3	0,8	8	6	48,2	36 (T. X)	Neobjavljeno
34	7171	1	Bobovac	8	/	cca 4	/	cca 7,5	/	42,3	37 (T. X)	Neobjavljeno

nastavak tabele sa stranice 328

Br. u kal.	Inv. br.	Kol.	Nalazište	Ukupna dužina	Dužina trna sa ločelićem	Dužina trna bez ločelića	Dužina šiljaka ločelića	Raspon kerakova	Broj šiljaka ločelića	Težina	Br. slike	Literatura
35	219	1	Nepoznato	15	6,5	4,9	1,4	7	8	57,9	38 (T. X)	Neobjavljeno
36	385	1	Babin potok	15,5	5	4,3	0,8	9,4	6	57,5	39 (T. X)	Neobjavljeno
37	6416	1	Bobovac	14	/	9	/	cca 10	/	46,4	40 (T. XI)	Andelić 1973., 133-134.
38	202	1	Osredak	15,7	/	9,8	/	6,8	/	115,5	41 (T. XI)	Neobjavljeno
39	444	1	Nepoznato	23	17,1	13,7	2,6	8,4	8	134,3	42 (T. XI)	Neobjavljeno
40	217	1	Resanovci	20,5	/	13,8	/	8,5	/	101,8	43 (T. XI)	Neobjavljeno
41	204	1	Grabovica	11,8	/	5,2	/	8,3	/	59,8	44 (T. XII)	Neobjavljeno
42	7597	1	Sokol na Plivi	11,8	4	3,4	0,5	cca 8,5	10	26,5	45 (T. XII)	Bojanovski 1972., 56.
43	210	1	Resanovci	12	/	5,7	/	8	/	43,8	46 (T. XII)	Neobjavljeno
44	436	1	Crkvina - Usora	8,7	/	3,4	/	8	/	34,6	47 (T. XII)	Neobjavljeno
45	203	1	Dobrun	13,5	/	4,8	/	7,5	/	92,5	48 (T. XIII)	Neobjavljeno
46	435	1	Crkvina - Usora	11,7	/	4,5	/	8,6	/	29,7	49 (T. XIII)	Neobjavljeno
47	360	1	Nepoznati lokalitet	13,5	/	4	/	cca 5	/	54,1	50 (T. XIII)	Neobjavljeno
48	212	1	Resanovci	14,1	7	5,5	1,3	8,2	6	36,1	51 (T. XIV)	Neobjavljeno
49	209	1	Bosanska Krupa	19,5	9	8,5	0,6	8,9	12	68,7	52 (T. XIV)	Neobjavljeno
50	214	1	Resanovci	17,6	/	9,5	/	10,3	/	87,2	53 (T. XIV)	Neobjavljeno

SKRAĆENICE

- AE – Archæologiai Értésítő. Budapest.
 ALBH – Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
 GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja BiH. Sarajevo.
 NS – Naše starine. Sarajevo.
 PrZ – Prähistorische Zeitschrift. Berlin.
 PZ – Podravski zbornik. Koprivnica.
 Radovi HDZU – Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost. Sarajevo.
 Radovi FF – Radovi Filozofskog fakulteta. Sarajevo.
 Radovi 1999. – Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka. Zenica.
 SA – Slovenská archeológia. Bratislava.
 SHP – Starohrvatska prosvjeta. Split.
 SJ – Saalburg Jahrbuch. Saalburg.
 VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja. Zagreb.
 VVM – Vesnik vojnog muzeja. Beograd.
 ZAM – Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. Köln.
 ZFF – Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd.

LITERATURA

- P. ANĐELIĆ 1962. Mamuza trebinjskog župana Grda. GZM n.s. A, XVII, 1962., 173-175.
 1973. Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. Sarajevo, 1973.
 1975. Historijski spomenici Konjica i okoline. Konjic, 1975.
 D. BIALEKOVA 1977. Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung). SA XXV, 2, 1977., 103-160.
 I. BOJANOVSKI 1962. Nalaz srednjovjekovnih mamuza na Crkvini u Šipovu. NS VIII, Sarajevo, 1962., 167-171.
 1972. Sokol na Plivi. NS XIII, Sarajevo, 1972., 41-69.
 1976. Ranosrednjovjekovno utvrđenje u Vrbljanima na Sani. GZM n.s. A, XXIX, 1974. (1976.), 245-258.
 S. ĆIRKOVIĆ 1964. Istorija srednjovjekovne bosanske države. Beograd, 1964.
 1968. Počteni vitez Pribislav Vukotić. ZFF, X-1, Beograd, 1968., 259-276.
 I. ČREMOŠNIK 1951. Nalaz staroslovenskih mamuza iz Sultanovića. GZM n.s. VI, 1951., 311-321.
 A. DEMMIN 1869. Guide des Amateurs D'Armes et Armures Anciennes. Paris, 1869.
 Ž. DEMO 1984. Castrum Keukaproncha / Kuwar – počeci istraživanja. PZ 1984., 320-360.

- L. FEKEŽA 1989. Keramičke posude u grobovima ranoslovenskog perioda ranog srednjeg veka na teritoriji BiH. GZM n.s. A, 44. Sarajevo, 1989., 209-231.
- U. GIESLER 1978. Jüngerkerzeitliche Nietknopfsoren mit Dreipunkthalterung vom Typ Leuna. SJ XXXV. Saalburg, 1978., 5-57.
- T. GLAVAŠ 1988. Oružje kroz vjekove (sredji vijek). Sarajevo, 1988.
- Z. HILCZERÓWNA 1956. Ostrogi polskie z X-XIII wieku. Poznan, 1956.
- N. KLAJIĆ 1994. Srednjovjekovna Bosna. Zagreb, 1994.
- R. KOCH 1982. Stachelsporen des frühen und hohen Mittelalters. ZAM 10 – 1982., 63-83.
- D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ 1978. Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo, 1978.
- B. MARIJAN 1988. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Tom 2, Sarajevo, 1988, 165.
- N. MILETIĆ 1963. Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine. GZM n.s. A, XVIII, 1963., 155-178.
1967. Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora. GZM n.s. A, XXI-XXII, 1966.-1977., 81-154.
1989. Ranoslovenske nekropole u Bosni i Hercegovini – komparativna razmatranja. GZM n.s. A, XLIV, 1989., 175-200.
- G. NAGY 1898. AE XVIII. Budapest 1898., 60-64.
- E. NICKEL 1961. Zur zeitlichen Ansetzung des Radsporns. PrZ 39. 1961.
- D. NIKOLIĆ 1956. Tipološki razvoj mamuza od XIV-XX veka sa osvrtom na zbirku mamuza u Vojnom muzeju JNA. VVM 3, 1956., 61-79.
- M. POPOVIĆ 1973. Crkvina u Paniku. Posebni otisak iz GZM n.s. A, XXVII/XXVIII, 1973., 347-363.
- A. RUTTKAY 1976. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. II, SA XXIV, 2, 1976., 245-395.
- J. SZENDREI 1896. Ungarische kriegsgeschichtliche Denkmäler in der Millenniums – Landes – Ausstellung. Budapest, 1896.
- M. ŠUNJIĆ 1963. Nekoliko podataka o srednjovjekovnim bosanskim izrađevinama od srebra. Radovi FF I, 1963., 345-348.
1993. Postupni uspon bosansko – venecijanskih ekonomskih odnosa u XV stoljeću. Radovi HDZU I, 1993., 9-41.
1996. Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.), Sarajevo, 1996.
- M. VEGO 1982. Postanak srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo, 1982.
- Z. VINSKI 1979. Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji. VAMZ, ser. 3, X-XI, 1977.-1978. (1979.), 143-208.
- D. VRŠALOVIĆ 1963. Kasnosrednjovjekovne ostruge u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. SHP ser. III, sv. 8-9, 1963., 151-169.
- M. ZEKAN 1994. Karolinški i poslijekarolinški nalazi iz Bosne i Hercegovine. Livanjski kraj u povijesti. Split – Livno, 1994., 55-76.
- P. ŽIVKOVIĆ 1986. Utjecaj primorskih gradova na ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću (pojava građanske klase i novog plemstva), Tuzla, 1986.

THE LATE-MEDIEVAL SPURS FROM THE COLLECTION
OF THE NATIONAL MUSEUM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

SUMMARY

This paper sets aside and analyses the late medieval spurs from the medieval history collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina. The total of 53 spurs are studied, out of which 47 spurs are individual finds and only 3 are found in pairs. 41 of the spurs are discussed for the first time in this paper. Given the mostly unknown circumstances of discovering the finds, the main objective of the study was typological determination of the spurs. The analysed material is divided into two types with their respective variants. Based on the analogy found in the relevant body of literature, the paper suggests the approximate time periods wherefrom each of the variants date back. The established timeframe that the analysed material is dated to ranges from the 11th to the very end of the 15th century. Standing out in their number are especially the spurs whose stylistic-typological features reflect a strong Hungarian influence, and that are dated to the 15th century.

Based on a large number of variants and combinations of typological elements, the author reaches the conclusion that this handicraft production, probably modelled after imported specimens, existed, developed and improved in the workshops within the Bosnian territory. Outstanding as a rich site is to date almost unknown location of Resanovci near Bosansko Grahovo. Seven spurs dated to the period from the end of the 13th or beginning of the 14th century to the very end of the 15th century, include the Resanovci site for the first time on the map of medieval locations of Bosnia and Herzegovina.

Tabla I

Crteži: S. Kudra

Tabla II

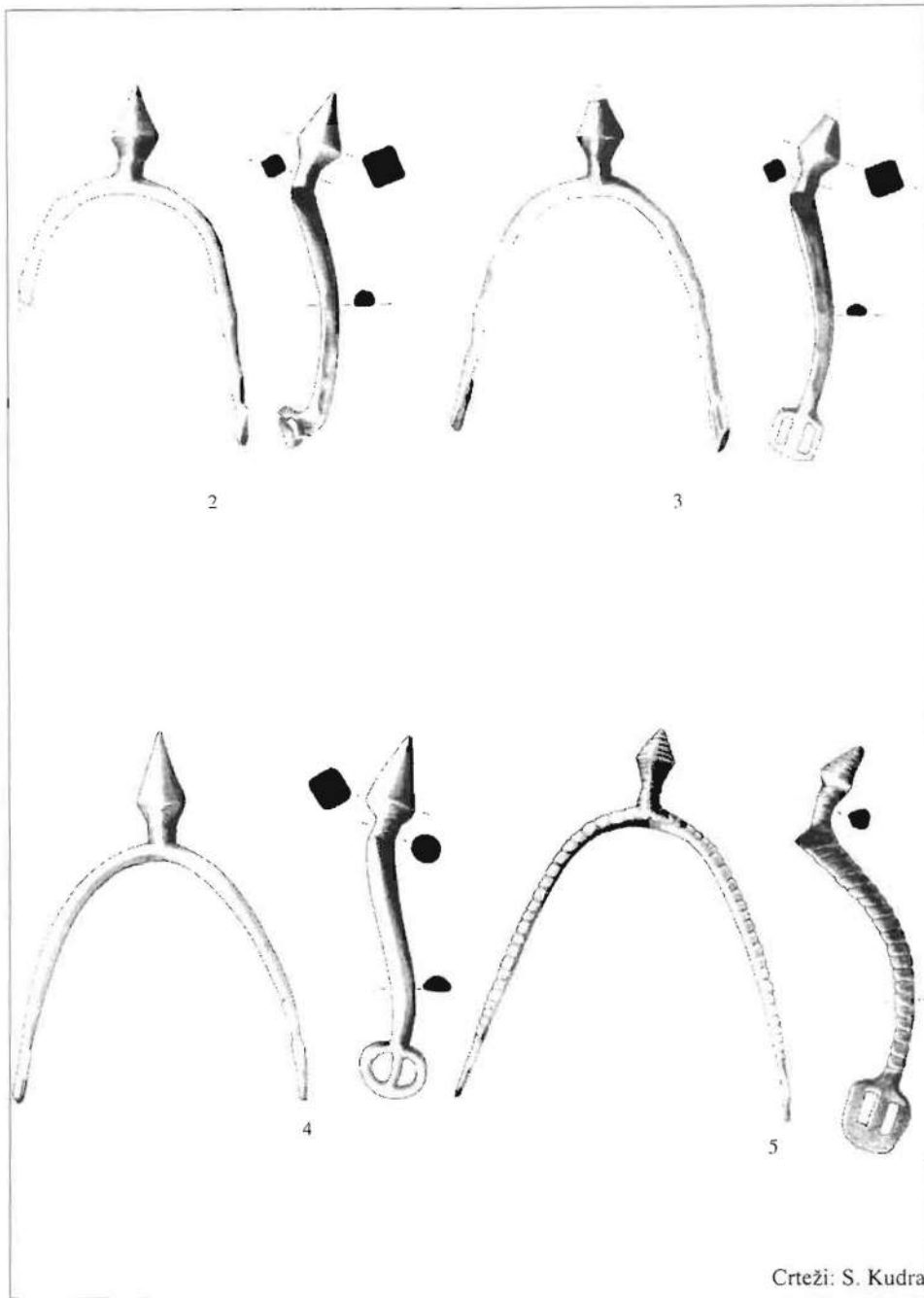

Tabla III

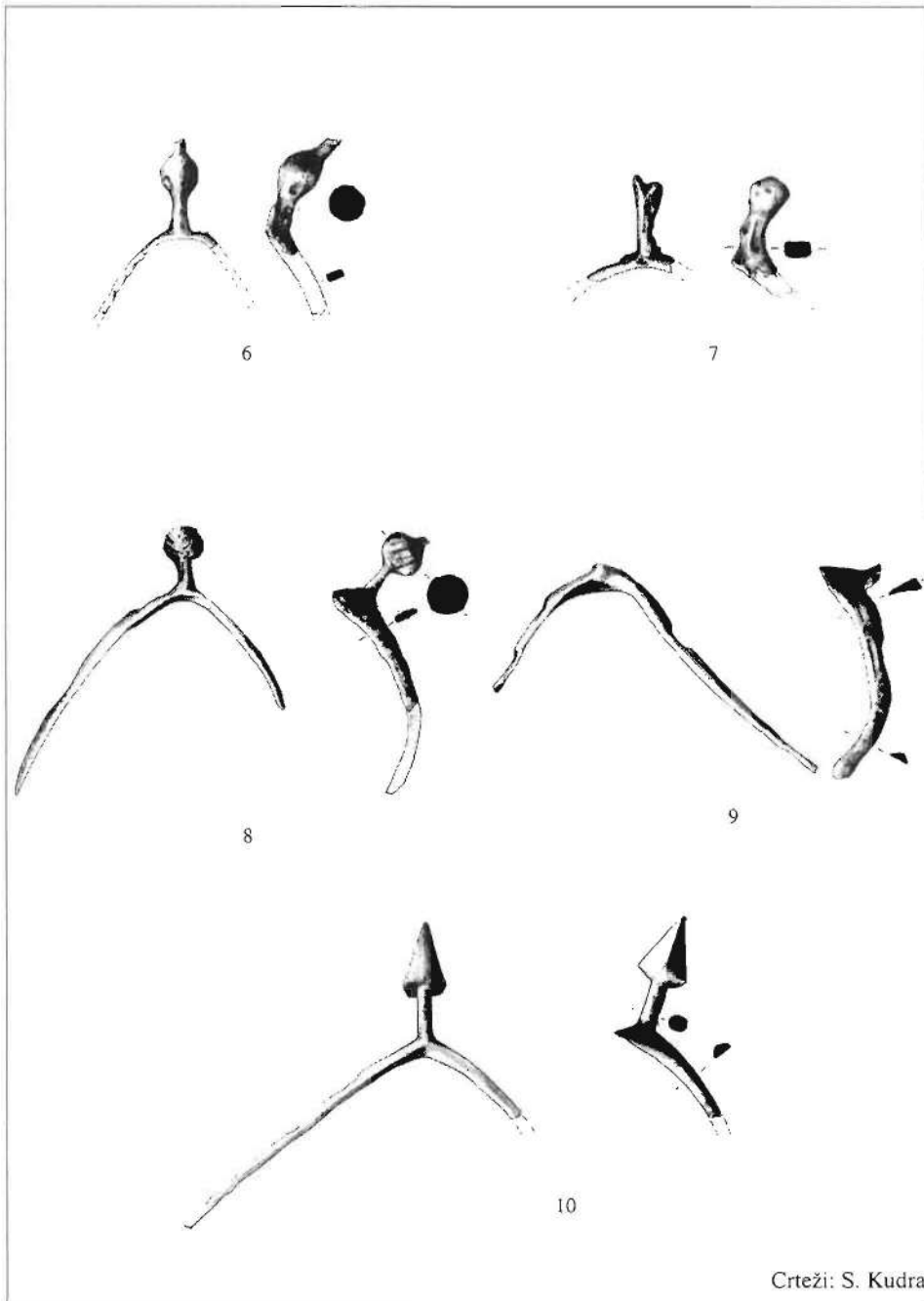
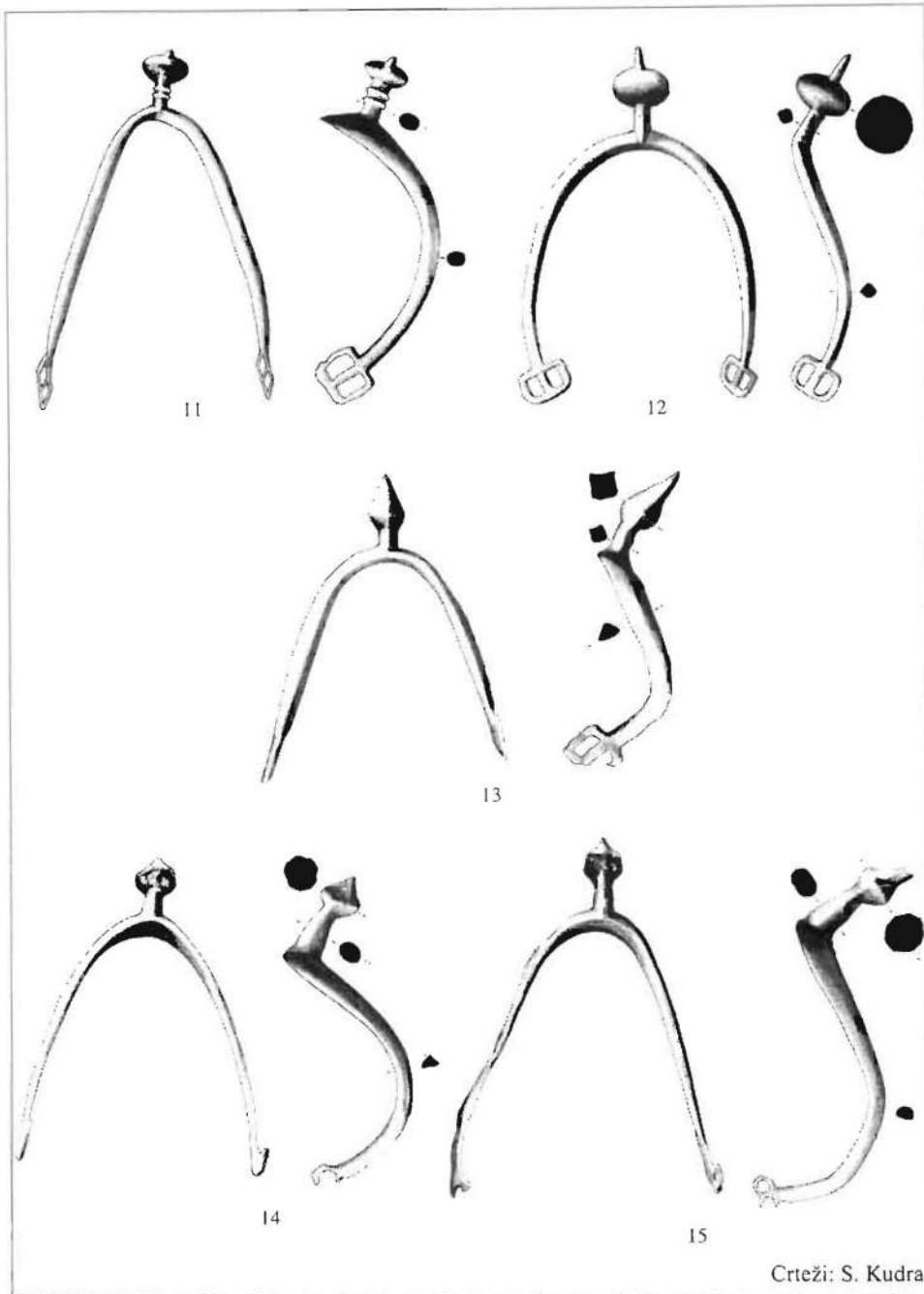

Tabla IV

Crteži: S. Kudra

Tabla V

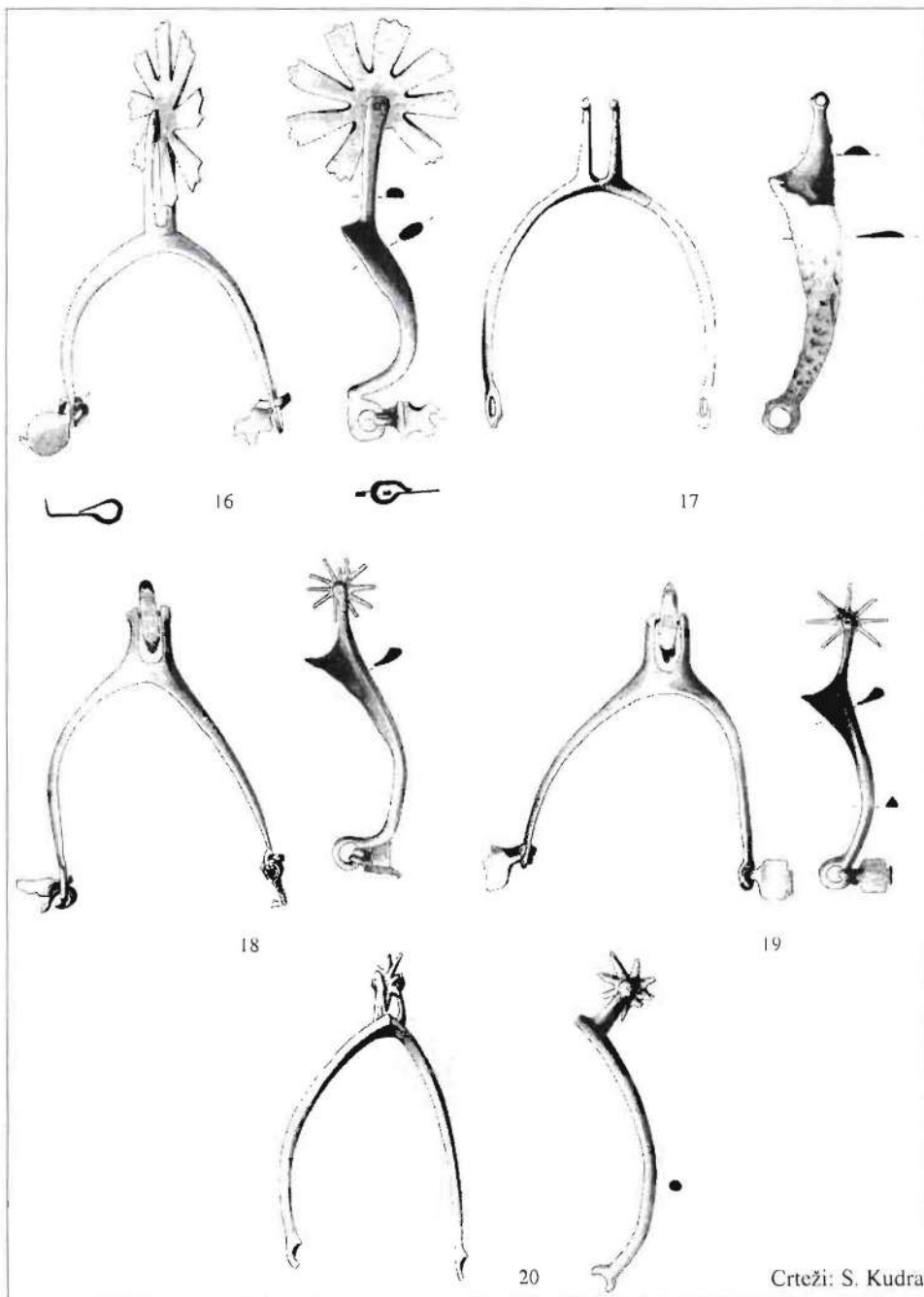
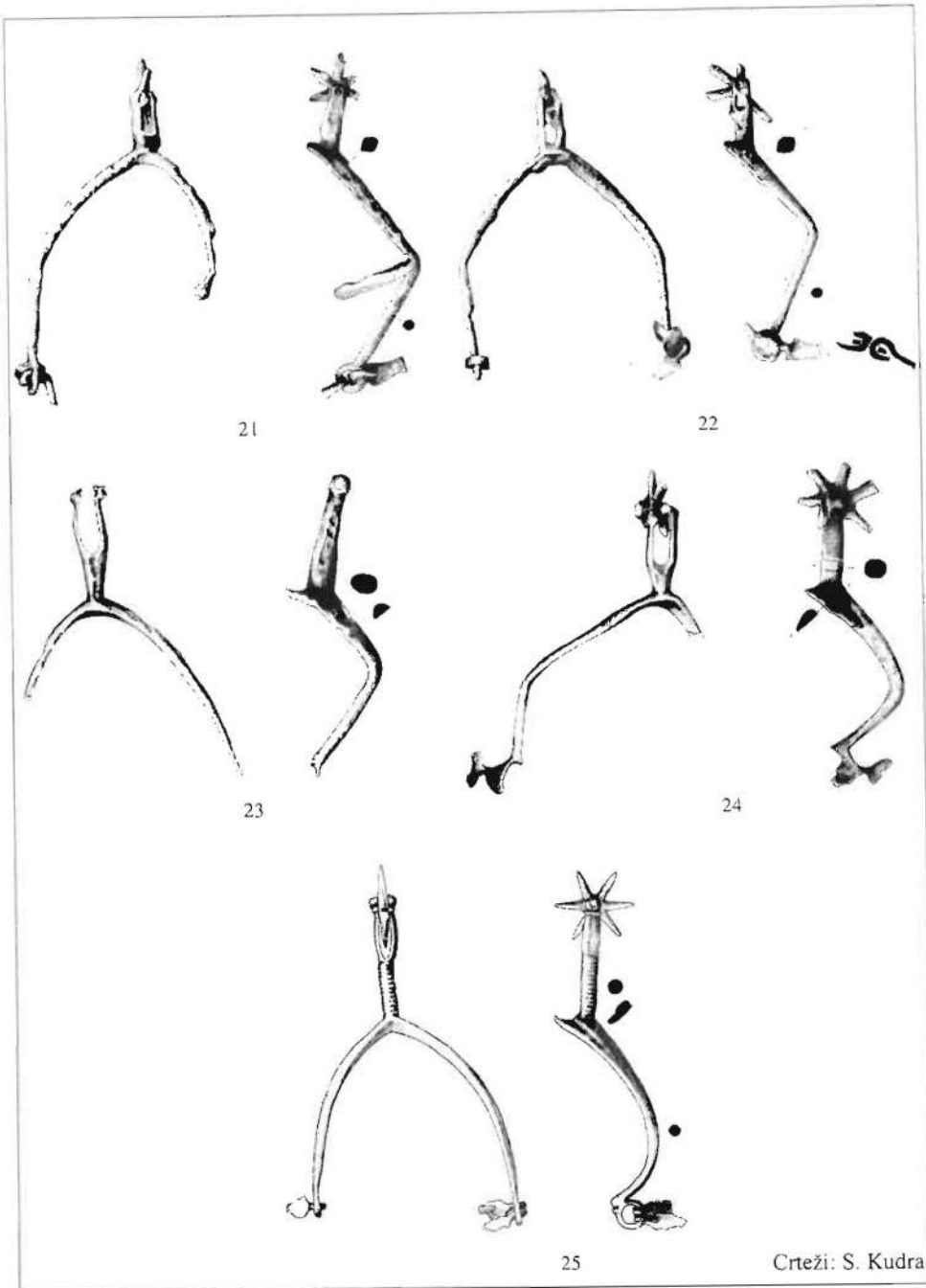
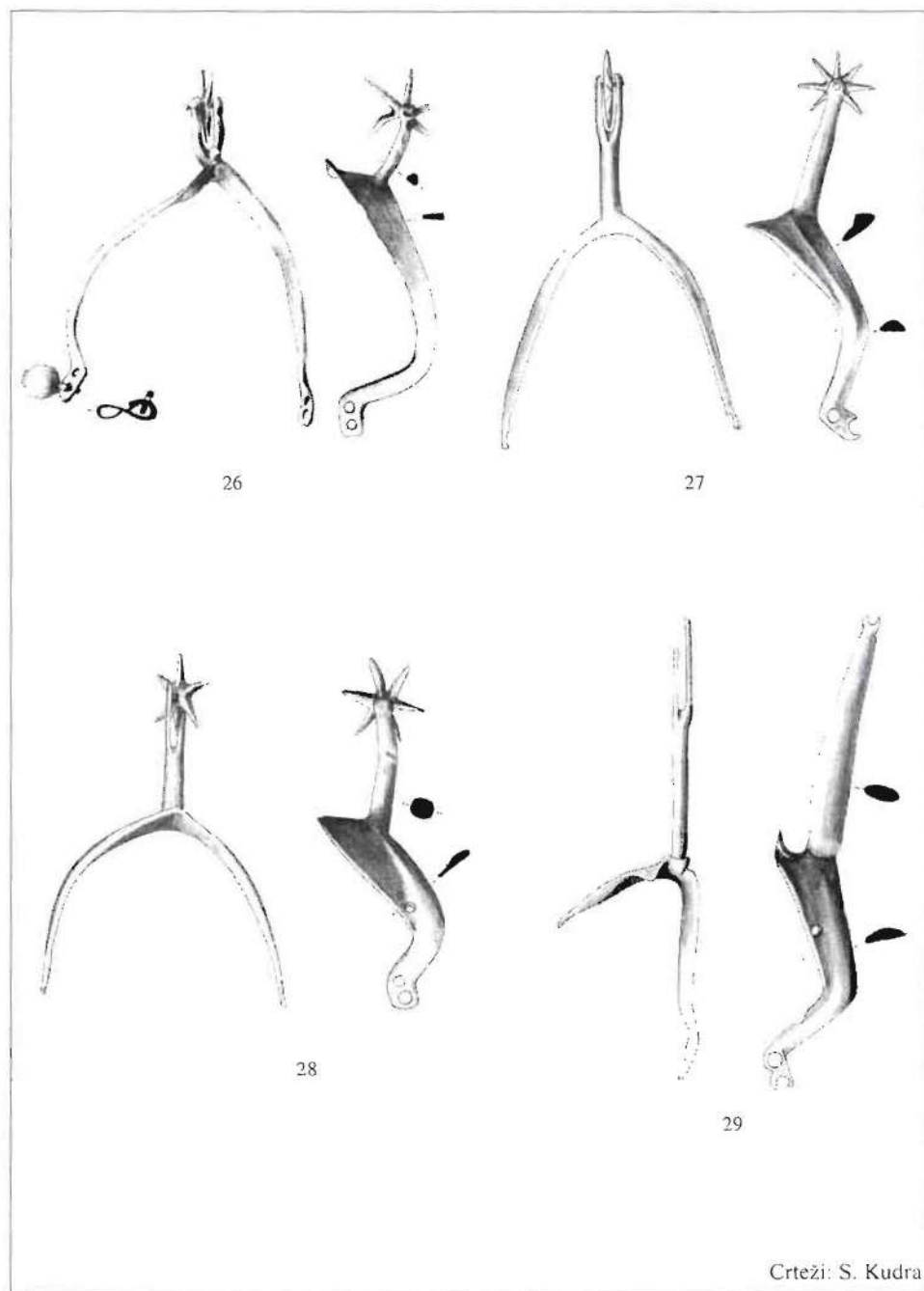

Tabla VI

Crteži: S. Kudra

Tabla VII

Crteži: S. Kudra

Tabla VIII

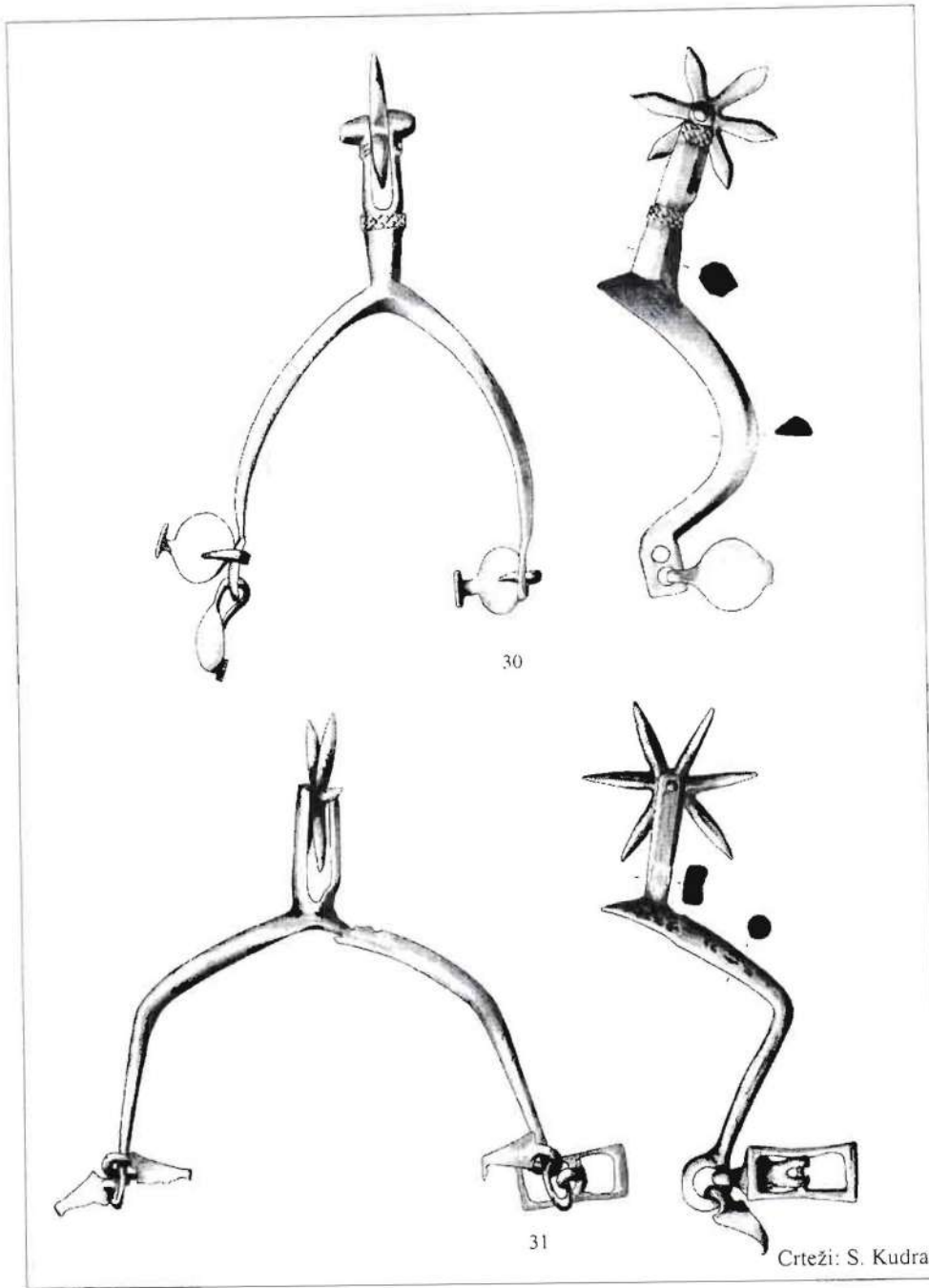

Tabla IX

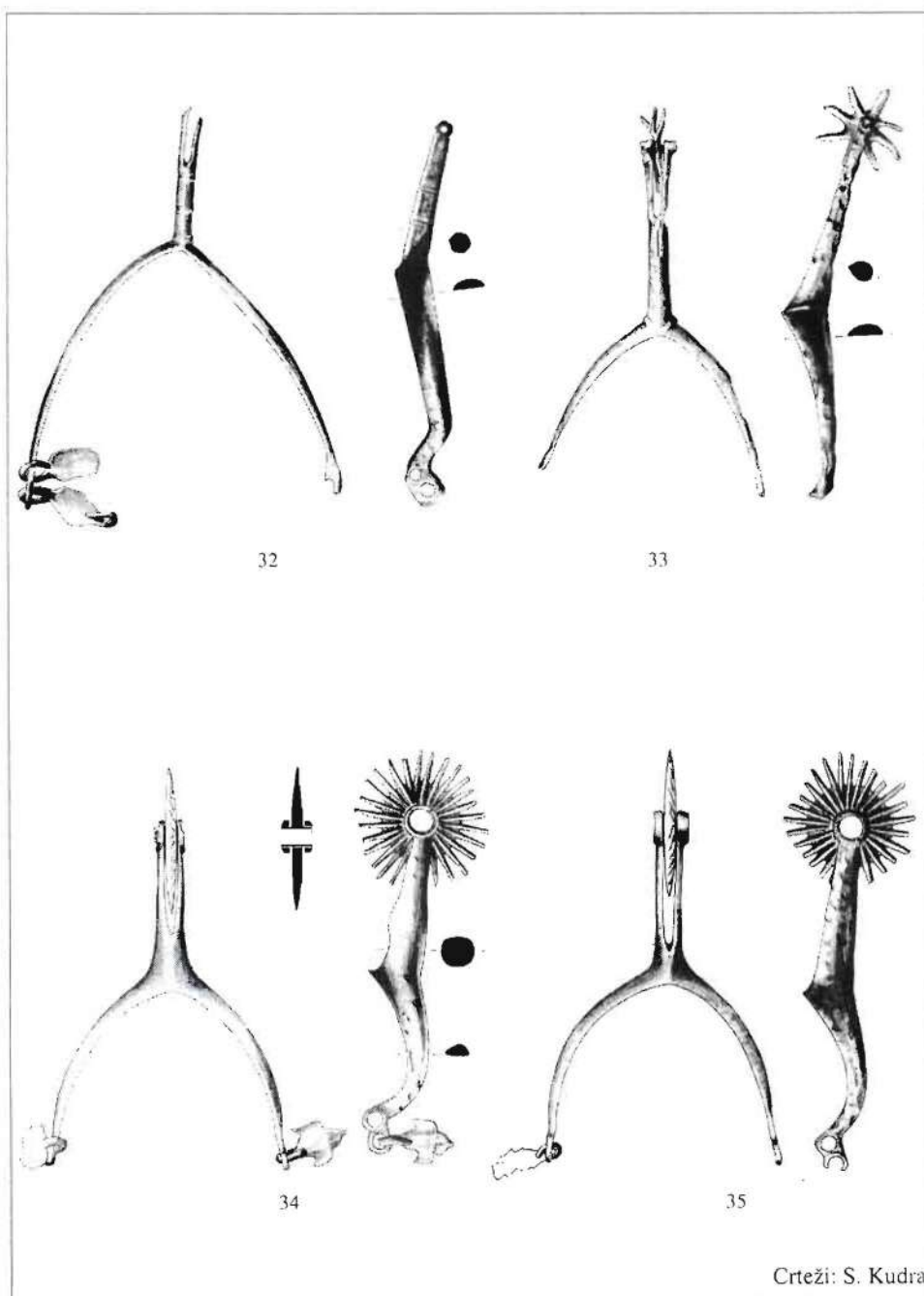

Tabla X

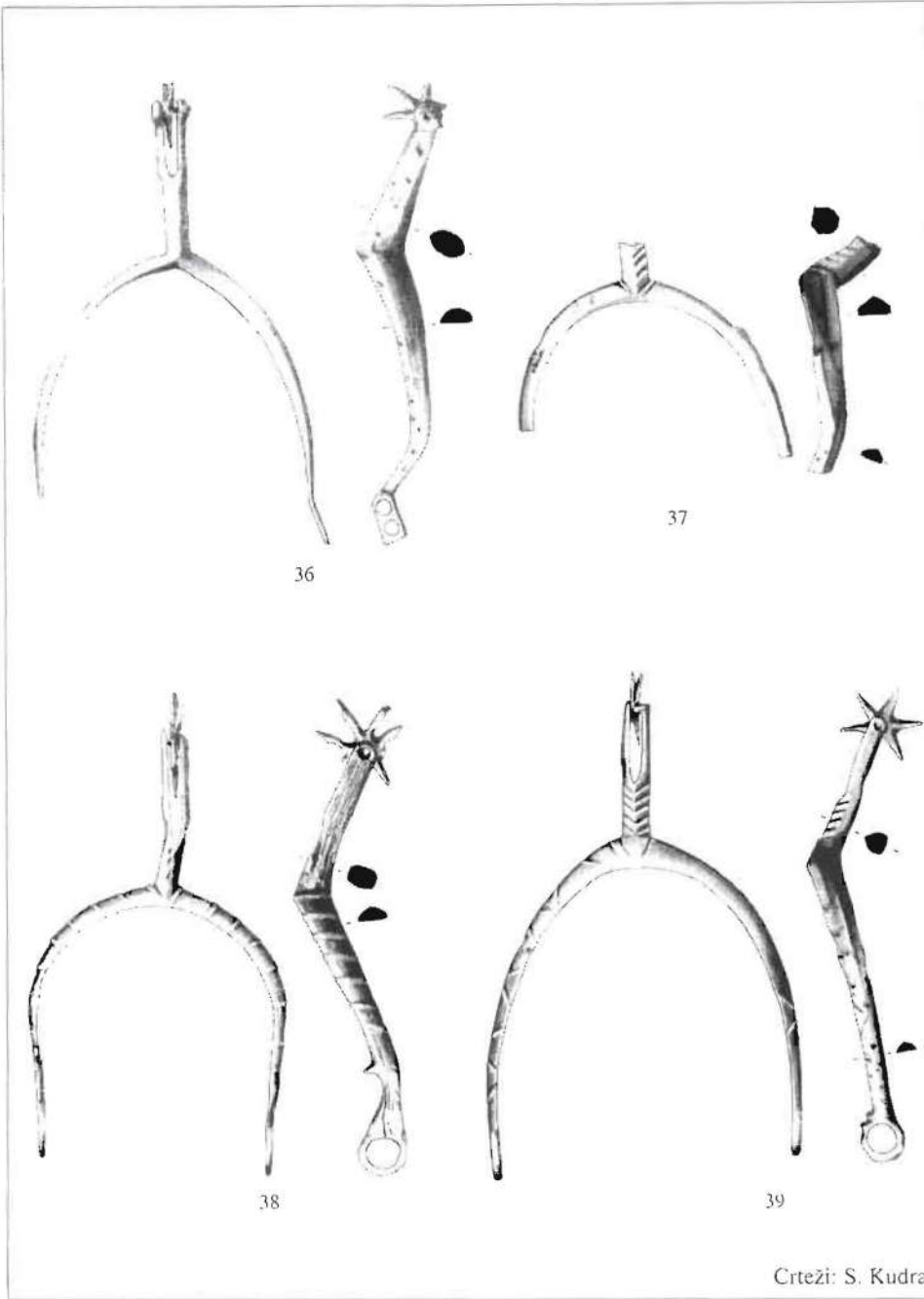

Tabla XI

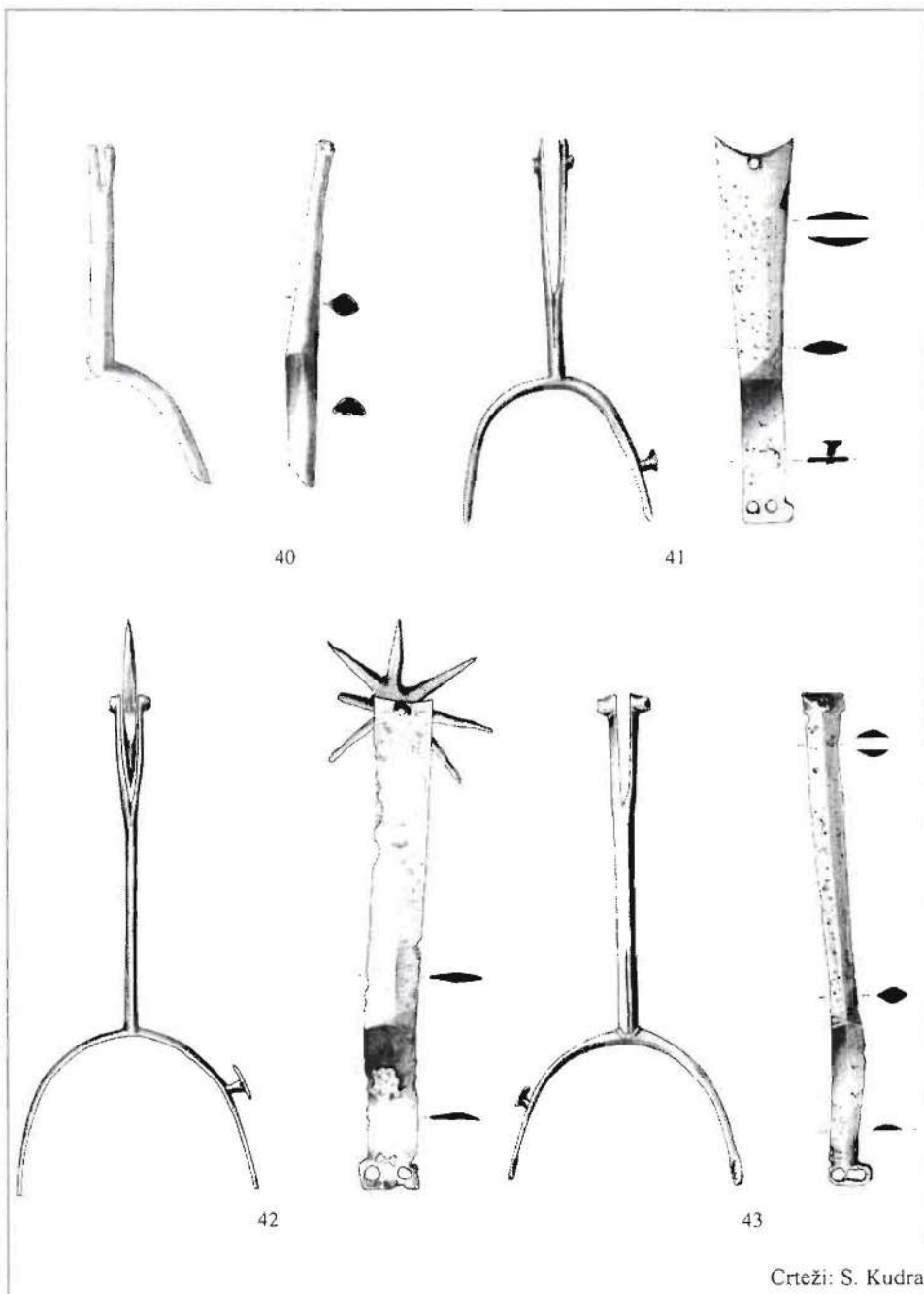

Tabla XII

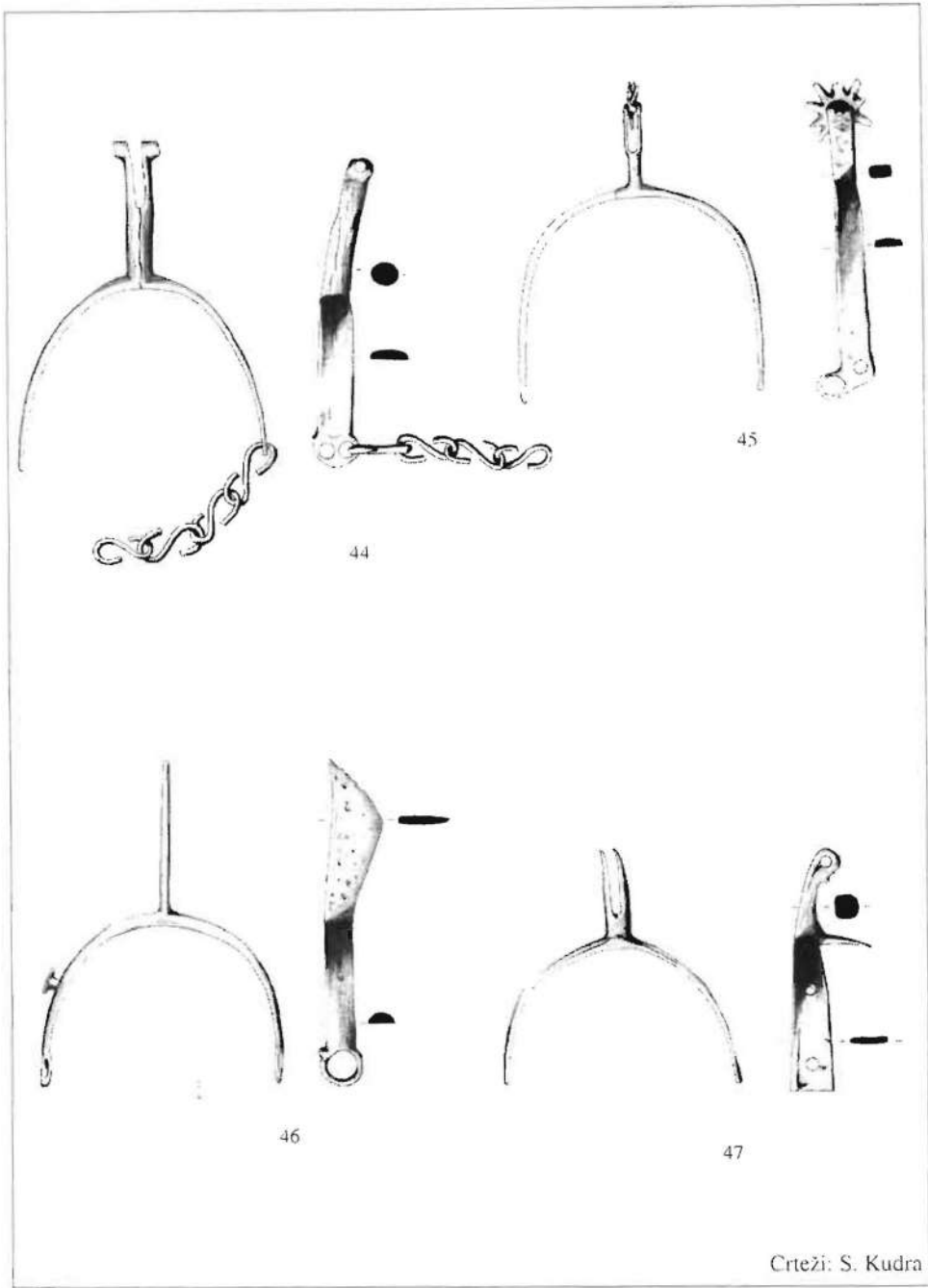
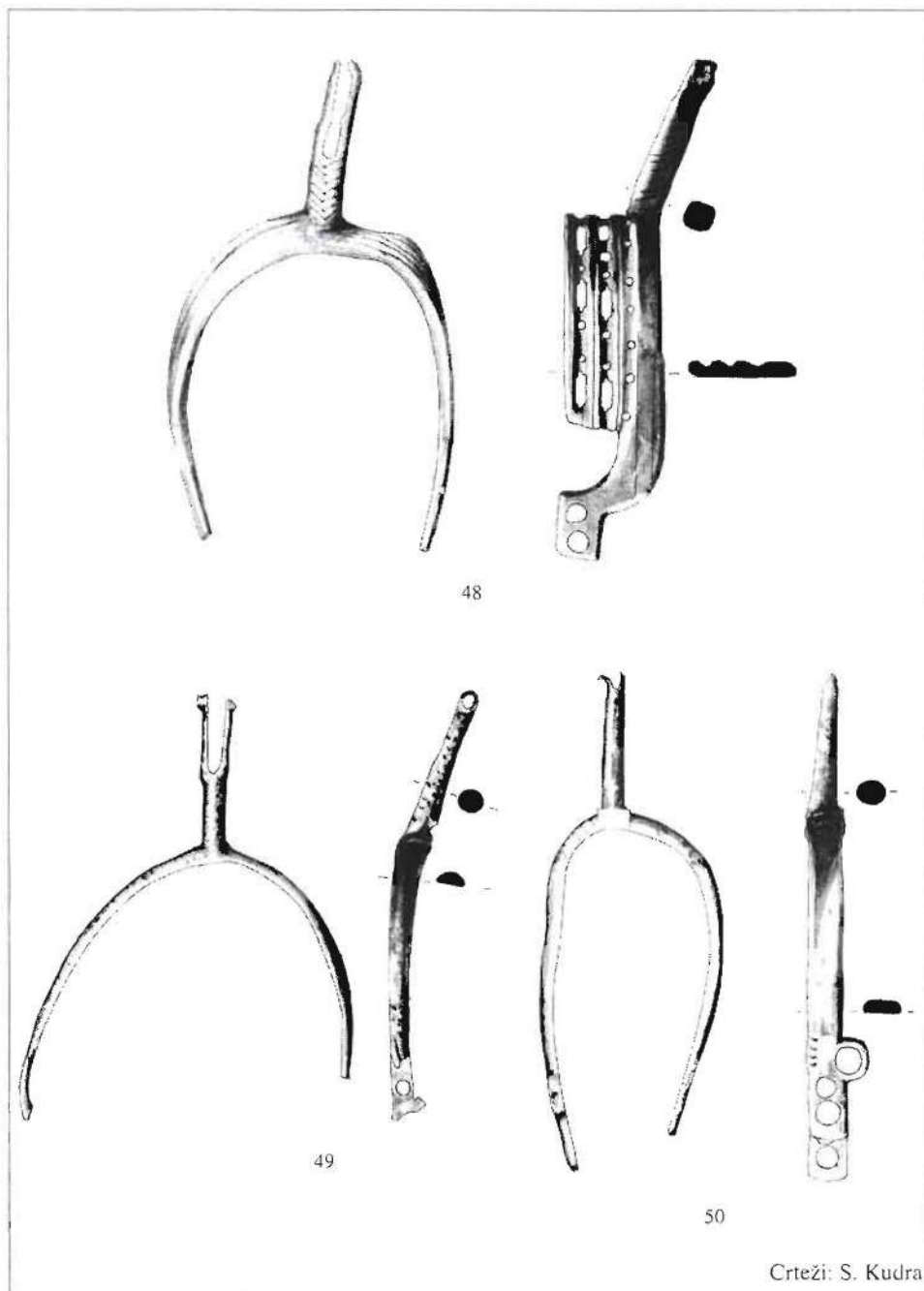
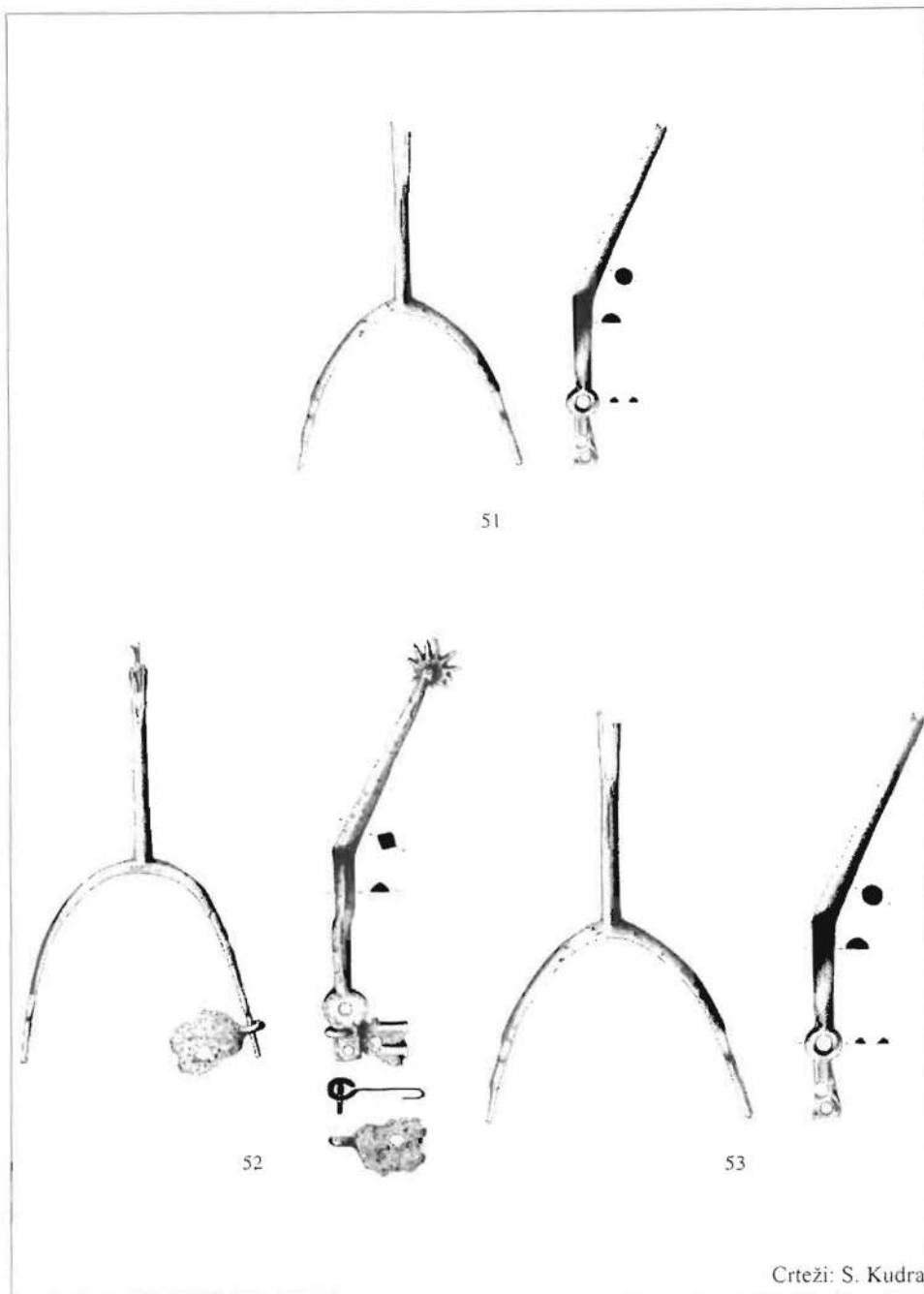

Tabla XIII

Crteži: S. Kudra

Tabla XII'

Mirsad SIJARIĆ
Stručni rad

NALAZI MAJOLIKE XIV I XV STOLJEĆA IZ BOBOVCA I KRALJEVE SUTJESKE

U ovom prilogu obrađeni su do sada većim dijelom neobjavljeni fragmenti posuda radenih u tehnici majolike sa Bobovca i Kraljeve Sutjeske. Ustanovljeno je da se ovaj arheološki materijal na spomenutim lokalitetima javlja u vremenskom rasponu od polovine XIV st. do 1463. godine. U zaključku autor posebno razmatra pitanja načina i vremena dolaska pojedinih grupa majolike na izvorne lokalitete.

UVOD

Višegodišnja arheološka iskopavanja koja su u organizaciji Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine sprovedena na Bobovcu i Kraljevoj Sutjesci¹ ponudila su na uvid naučnoj i široj kulturnoj javnosti obilje arheološkog materijala koji ni nakon toliko vremena nije u potpunosti obrađen i publikovan. Osnovne rezultate arheoloških iskopavanja objavio je P. Andelić² koji je i rukovodio ovim naučnoistraživačkim projektom. Većina nalaza sa ovih lokaliteta je pohranjena u depoima Zemaljskog muzej Bosne i Hercegovine. Njihov manji, svakako reprezentativniji dio, predstavljen je široj javnosti putem stalne izložbene postavke *Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku*. U tekstu su tretirani nalazi keramičkog posuda radenog u tehnici majolike koji su do sada ostali neobrađeni, a koji su uredno inventarizirani i čuvaju se u depoima Zemaljskog muzeja već tridesetak godina. S obzirom da se ova tematika u BiH do sada nije sustavno obrađivala nametnuo se cijeli niz problema koji su se kretali u širokom dijapazonu od pronalaska najosnovnije literature, pa do odabira metoda obrade i publikovanja ovog zanimljivog arheološkog materijala. S druge strane, poseban problem je predstavljala činjenica da su nalazi majolike sa ova dva arheološka lokaliteta relativno malobrojni i što je još važnije vrlo fragmentarni, čime je dodatno otežano njihovo datiranje i stilsko determiniranje. Ipak, smatramo da je njihovo publikovanje od velike važnosti ne toliko zbog rezultata do kojih smo došli koliko zbog toga što

¹ U periodu od 1959. god. do 1967. god. vršena su arheološka iskopavanja na Bobovcu, a od 1964. god. do 1970. god. iskopavanja su vršena i u Kraljevoj Sutjesci.

² P. Andelić 1973.

se nadamo da će ono potaknuti rad na publikovanju i obrađivanju ovog arheološkog materijala širom naše zemlje³.

Majolika⁴ pronađena na lokalitetima Bobovca i Kraljeve Sutjeske pokušat će se predstaviti po hronološkom i stilskom kriteriju, precizno u onoj mjeri koju nam već spomenuta fragmentarnost tih nalaza dozvoli.

U dugom vremenskom razdoblju produkcije ove vrste keramičkog posuda (XIII-XVII st.) izdiferenciralo se dvadesetak stilski različitih "grupa" majolike⁵. S obzirom da se u većini slučajeva radilo o produkciji koja je poprimala serijski karakter, sa vrlo standardiziranim morfološkim osobinama i ne prevelikim repertoarom ornamenata, u našem slučaju je bilo moguće pronaći izvjesne analogije. Mada nekada samo okvirne, one, vjerujemo, daju dovoljno elemenata za dataciju ovdje obrađenih fragmenata majolike.

KATALOG

1. Dva ulomka vrča (inv. br. 2968). Na ulomku drške vrča elipsastog presjeka ostaci ornamenta u smeđoj i zelenoj boji. Vidljivi ostaci bijelog engoba. Dim. 3,9×1,2×4,6 cm (T. I, 1a). Ulomak zida iste posude sa ostacima ornamenta u smeđoj i zelenoj boji, izvedenim na bijeloj podlozi temeljnog engoba. Dim. 3×5,2 cm (T. I, 1). Glazura uništena. Crvenkastožučkasti presjek. Kraljeva Sutjeska, Donja palača.⁶

2. Ulomak drške vrča elipsastog presjeka (inv. br. 3082). Ornament od vodoravnih smeđih i zelenih linija izveden na bijeloj podlozi temeljnog engoba. Glazura tanka, blijedoljubičasta. Presjek crven. Dim. 9,4×3,7×1,5 cm (T. I, 2). Kraljeva Sutjeska, Gornja palača.

Tehnološke karakteristike fragmente ova dva vrča svrstavaju u grupu tzv. *standardne arhajske majolike* "zeleno-smeđeg stila", sjevernoitalske provenijencije, čiji se najveći intenzitet produkcije odvijao do polovine XIV st.⁷ Osim boje presjeka, upotrebe engoba, blijedoljubičaste glazure, posebno karakterističan je ornament izveden u zelenoj i smeđoj boji, što je temeljna odlika cjelokupne arhajske majolike trecenta u sjeveroistočnoj Italiji.⁸ Drške sa linearnim ukrasom u zeleno-smeđem koloritu se često susreću u literaturi,⁹ te se

³ Osim na Bobovcu i Kraljevoj Sutjesci ulomci majolike su pronađeni na Borču, Blagaju, Doboru, Sokolu na Plivi, Krupi na Uni itd., ali ovom materijalu do sada nije posvećena dovoljna pažnja. S obzirom da je isti trenutno nedostupan autoru ovog članka morali smo se ograničiti na ovdje dati materijal.

⁴ Osim naziva "majolika" (prema Majorki), često se koristi i naziv "fajansa" (prema Faenzi).

⁵ Postoji više, u manjoj ili većoj mjeri, usaglašenih tipologija predloženih od strane različitih autora. Up. M. Liverani 1958.; G. Ballardini 1938.; B. Rackham 1958.; G. Cora 1973. itd.

⁶ Podaci o konkretnim mjestima pronalaska pojedinih fragmenata na lokalitetima su nepotpuni, a oni koji su korišteni u ovom radu preuzeti su iz inventarskih knjiga Zemaljskog muzeja BiH i navedenog rada P. Anđelića.

⁷ V. Delonga 1992., 360.

⁸ V. Delonga 1992., 361.

⁹ Up. G. Pasquinelli 1987., 56, tav. XV, sl. 3-6; L. Bertacchi 1977., 32, sl. 24; V. Delonga 1992., 362 itd.

na osnovu dostupnih podataka može pretpostaviti da su se ovi vrčevi na lokalitetu Kraljeve Sutjeske pojavili najvjerojatnije, polovinom XIV st., kada su uostalom već bili izgrađeni neki objekti sutješskog dvora.¹⁰

3. Fragment drške vrča (inv. br. 3092), u obliku široke trake. Na bijeloj podlozi temeljnog engoba vidljivi su ostaci ornamenta izvedenog u sivoj boji. Glazura potpuno nagrižena. Presjek svijetlosiv. Dim. 5,1×4,3×0,8 cm (T. I, 3). Kraljeva Sutjeska, Donja palača.

4. Ulomak prstenastog dna posude (inv. br. 2729). Kao i prethodni fragment – u vrlo lošem stanju. Sa vanjske strane ostaci bijelog engoba, dok se na unutrašnjoj strani, u tragovima, nazire zelena boja. Glazura potpuno nagrižena. Presjek blijedožut. R=11,2 cm (T. I, 4). Kraljeva Sutjeska, "Dvori".

Okvirno se može pretpostaviti da ulomci inv. br. 3092 i 2729, prema boji presjeka i ostacima ornamenta, pripadaju nekoj od stilskih podgrupa arhajske majolike srednjootalske provenijencije iz prve polovine XIV stoljeća.

Još nekoliko fragmenata se može svrstati u grupu arhajske majolike, ali se oni ipak razlikuju po nekim osobinama od gore navedenih.

5. Ulomak trbuha vrča (inv. br. 3088). Mrežasti ornament u plavoj i tamnosmeđoj boji izveden prije glaziranja. Glazura blijedoljubičasta, lošeg kvaliteta. Sa spoljne strane u nešto debljem namazu, a sa unutrašnje prozirna i samo u tragovima. Presjek blijedožut. Dim. 8,5×4,5 cm (T. II, 3). Kraljeva Sutjeska, Donja palača.

Blijedožuti presjek, apstraktni geometrijski ornament na kojem se posebno ističe karakterističan mrežasti motiv – povezuju fragment ovog vrča sa grupom arhajske majolike koja se tokom XIV st. proizvodila u srednjoj Italiji, sa vodećim centrom u umbrijskom gradu Orvietu.¹¹ Činjenica da se na našem fragmentu javlja i plava boja govori nam da je ovaj vrč proizveden u drugoj polovini XIV st., kada se na arhajskoj majolici umjesto kombinacije zelene i smeđe sve više koristi kombinacija plave i smeđe boje – tzv. *plava arhajska majolika*.¹²

6. Ulomak zdjele (inv. br. 3098). Na olovnosivoj podlozi izveden stilizovani geometrijski ornament u plavoj boji. Glazura vrlo tanka, nagrižena. Presjek siv. Dim. 6,9×6,5 cm (T. II, 1). Kraljeva Sutjeska, crkva sv. Grgura.

Prema ornamentu i ovaj fragment pripada grupi tzv. plave arhajske majolike, srednjootalske provenijencije, iz istog perioda, mada se od prethodnog razlikuje nešto grubljom fakturom, te posebno debljinom zida koji dostiže promjer od jednog centimetra.

7. Dva ulomka vrča (inv. br. 3095). Na ulomku zida nalazi se ostatak ornamenta u vidu tankih vertikalnih linija u smeđoj boji (T. II, 2a). Drugi ulomak iste posude ima plastično

¹⁰ P. Andelić 1973., 156. nap. br. 42.

¹¹ M. Liverani 1958., tav. I; V. Delonga 1992., 367.

¹² V. Delonga 1992., 368.

aplikovano "dugme". Glazura sasvim nagrižena. Presjek blijedožut. Dim. 3,4×2,1 cm (2). i 3,3×2,2 cm (2a). Kraljeva Sutjeska, Predvorje Donje palače.

Posude sa plastičnim aplikacijama su se proizvodile u kasnijim fazama XIV st. i prepoznaju se kao posebna stilska grupa arhajske majolike karakteristična za umbrijsko-lacijski krug sa centrima produkcije u Orvietu i Viterbu.¹³

8. Dva ulomka vrča (inv. br. 6617). Na ulomcima trbuha i trilobnog izljevka vrča na bijeloj podlozi temeljnog engoba vidljivi ostaci geometrijskog ornamenta izvedenog u zelenoj i plavoj boji. Glazura tanka, vrlo ispucala. Presjek boje cigle (T. II, 4 i 4a). Bobovac. Arhajska majolika, sjeverna Italija, druga polovina XIV st.

9. Ulomak zdjelice (inv. br. 2704). Ulomak zdjelice horizontalno izvijenog oboda. Na vanjskoj strani ostaci ornamenta u vidu koncentričnih traka izvedeni u plavoj boji. Glazura tanka, prozirna – poprima boju gline. Presjek siv. R=10 cm (T. III, 1). Kraljeva Sutjeska, "Dvori". Plava arhajska majolika, srednja Italija, druga polovina XIV st.

10. Ulomak zida i oboda plitke zdjele (inv. br. 2728). Na unutrašnjoj strani ulomka, na bijeloj podlozi, izveden mrežasti ornament u plavoj boji. Vanjska strana bez ornamenta. Glazura tanka, prozirna. Presjek žut. R=14,8 cm (T. III, 2). Kraljeva Sutjeska, Donja palača.

Ovaj ulomak karakterističnim ornamentom najviše nalikuje ranije opisanom ulomku vrča (T. II, 3). Međutim, na ovoj zdjeli crtež je izveden na tankom sloju bijele gline i to samo u plavoj boji. Te osobine omogućavaju da se ovaj predmet srednjoitalske provenijencije datira na kraj XIV – početak XV st.¹⁴

11. Ulomak zida i oboda velike zdjele (inv. br. 3086). Široki obod horizontalno izvijen. Na unutrašnjoj strani ulomka, na bijeloj podlozi, ostaci geometrijskog ukrasa izvedenog u plavoj boji. Vanjska strana neukrašena. Glazura tanka, prozirna. Presjek svijetlocrven. R=38,4 cm (T. III, 3). Kraljeva Sutjeska, Donja palača. Proizvodnja: sjeverna Italija, prva polovina XV st.

12. Ulomak dna zdjele (inv. br. 3089). Stopa u osnovi ima osmerokut. Ostaci ornamenta na vanjskoj strani izvedeni u plavoj boji. Glazura dobrog kvaliteta, u osnovi bijela, na unutrašnjoj strani nešto rjeđa, poprima boju gline. Presjek svijetlocrven. R=11 cm (T. IV, 1). Kraljeva Sutjeska, Donja palača.

U dostupnoj literaturi nisu pronađene analogije za oblik dna ove posude, ali prema karakteristikama glazure i tonovima boja može se pretpostaviti da se radi o posudi srednjoitalske provenijencije iz prve polovine XV st.

13. Ulomak zdjelice (inv. br. 6612). Dio oboda i fragmentirana drška okruglog presjeka bez ornamenta. Glazura visokog kvaliteta sa vanjske strane boje slonovače, a sa

¹³ V. Delonga 1987., 73; up. isto, katalog 267, 84; M. Liverani 1958., tav. 4.

¹⁴ V. Delonga 1987., 74.

unutrašnje strane vrlo tanka – poprima boju gline. Presjek blijedožut. R=7 cm (T. V. 1). Bobovac. Produkcija : srednja Italija, prva polovina XV st.

14. Ulomci posude, vjerovatno vrča (inv. br. 3100). Ostaci ornamenta u debelom namazu, na dodir blago izbočeni, izvedeni u bijeloj boji i prekriveni debelom glazurom visokog sjaja. Glazura sa vanjske strane u osnovi zelena, a sa unutrašnje se kreće u tonovima od zelene do smeđe boje. Presjek crven. (T. V, 2, 2a, 2b). Kraljeva Sutjeska.

Nekim svojim osobinama (sjaj, bogato nanešene boje koje se lako razlikuju od blijedih i tanko nanesenih boja arhajske majolike)¹⁵, ovi fragmenti nalikuju na predmete *famiglia verde* – grupe. Ova grupa se datira u period između 1420.-1460. godine.¹⁶ S obzirom da imamo samo dio relevantnih informacija (npr. nemoguće je rekonstruirati makar i osnovne crte glavnog motiva), datiranje ovih fragmenata treba prihvatiti sa izvjesnom rezervom.

15. Fragment vrča (inv. br. 6611). Fragment tijela vrča sa ostatkom trakaste drške. Ostaci ornamenta u vidu okomitih plavih linija. Glazura sa vanjske strane debela, u krem tonu; sa unutrašnje strane nešto tanja. Presjek blijedožut. (T. VI, 1). Bobovac. Produkcija: srednja Italija, prva polovina XV st.

16. Dva ulomka vrča (inv. br. 6622). Ulomak dna trbuha vrča sa ostacima ornamenta od niza plavih tačaka u debelom namazu i tankih linija izvedenih u smeđoj boji. Glazura sa vanjske strane u osnovi bijela, dok je u unutrašnjosti u nešto tanjem nanosu i u krem tonu. Presjek blijedožut. R=11 cm (T. VI, 2 i 2a). Bobovac.

Karakteristični plavo-smeđi kolorit, kvalitet glazure i posebno plave tačke rađene u debelom namazu, te time na dodir blago izbočene, osobine su koje ovaj vrč uvrštavaju u tzv. *zaffera in rilievo* grupu majolike.¹⁷ Predmeti ove grupe¹⁸, čija se glavna produkcija odvijala u Toskani, Umbriji, Laciju i Romanji, obično su datirani u period između 1420. i 1480.¹⁹ Prema G. Cori, predmeti iz ove grupe su se proizvodili u periodu između 1410. i 1450. godine, a A. M. Valeri navodi da su iz ove grupe najranije datirani predmeti između 1370. i 1380. god.²⁰ Za fragmente ovog vrča²¹ na osnovu osobina glazure, koja u odnosu na generalni nivo izvedbi glazura XIV st. djeluje znatno kvalitetnije i plemenitije, sa sigurnošću možemo ustvrditi da potiču iz prve polovine XV st.

17. Ulomak dna vrča (inv. br. 6621). Na vanjskoj strani ostaci ornamenta u vidu "ljestvi" u plavoj boji. Glazura sa vanjske strane ima plavi ton, u osnovi bijela; sa unutrašnje strane tanka, sive boje. Presjek blijedožut. R=11 cm (T. VI, 3). Bobovac. Produkcija: srednja Italija, polovina XV st.

¹⁵ D. Whitehouse 1972., 217.

¹⁶ Up. G. Cora 1973.

¹⁷ M. Liverani 1958., 15-16.

¹⁸ Up. M. Liverani 1958., tav. 5; A. Moore Valeri 1984., više slika, 477-500; S. Petricoli 1986./7., 190.

¹⁹ G. Conti 1980., 33.

²⁰ A. Moore Valeri 1984., 496.

²¹ U *zaffera in rilievo* stilu obično su izrađivani vrčevi, dok su nalazi tanjira i zdjela veoma rijetki.

18. Fragment oboda i trbuha vrča trilobnog otvora (inv. br. 6597). Blag prelaz sa trbuha na vrat. Prednja strana ukrašena medaljonom uokvirenim motivom "ljestvi". Motiv na medaljonu – stilizirani biljni ornament, izveden u više nijansi plave boje, te zelene i oker. Uz medaljon se nalazi stupac horizontalnih linija. Trilobni otvor ukrašen sa dvije horizontalne linije, odmah ispod oboda, te x motivom. Svi ornamenti izvan medaljona izvedeni u intenzivnoj plavoj boji. Glazura visokog kvaliteta, u osnovi bijela. Presjek blijedožut. (T. VII). Bobovac. Kasnogotički vrč. Produkcija: srednja Italija (Faenza), 1460.-1463.

19. Fragmenti oboda i trbuha vrča trilobnog otvora (inv. br. 6599). Nešto izrazitiji prelaz sa trbuha na vrat nego na prethodnom vrču. Na prednjoj strani ostatak centralnog motiva – stilizirani biljni ornament, izveden u više nijansi plave boje, te zelene i oker. Geometrijski ukras jednak sa obje strane centralnog motiva: stup horizontalnih linija, potom tri vertikalne linije, x motiv i na kraju ponovo tri vertikalne linije. Trilobni otvor ukrašen sa dvije horizontalne linije – odmah ispod oboda, te x motivom. Svi ornamenti izvan centralnog motiva izvedeni u intenzivnoj plavoj boji. Glazura visokog kvaliteta, u osnovi bijela. Presjek blijedožut. (T. VIII). Bobovac. Kasnogotički vrč. Produkcija: srednja Italija (Faenza), 1460.-1463.

20. Fragment tanjira (?), vrlo tankog zida (inv. br. 6595). Ornament se na unutrašnjoj strani sastoji od kružne trake u oker boji sa plavim tačkicama, zatim trakom sa stiliziranim x motivom i na kraju antičkim motivom tzv. lisnate trake, u kombinaciji plave, smeđe i bijele boje. Vanjska strana zida je ukrašena koncentričnim trakama i nitima plave boje, te jednom zelenom trakom. Glazura debela, odličnog kvaliteta, u osnovi bijela. Presjek blijedožut. (T. IX, 1 i 1a). Bobovac. Kasnogotička posuda. Produkcija: srednja Italija (Faenza), 1460.-1463.

21. Ulomak dna tanjira sa niskom stopom (inv. br. 6596). Biljni ornament nalik cvijetu perunike, izveden u intenzivnoj plavoj boji. Glazura na unutrašnjoj strani dna i ostacima zida debela, odličnog kvaliteta, u osnovi bijela. Na vanjskoj strani dna ima žućkast ton, sa dosta zrnaca pijeska. Presjek blijedožut. R=6,2 cm (T. IX, 2). Bobovac. Kasnogotička posuda. Produkcija: srednja Italija (Faenza), 1460.-1463.

Prema opisanim osobinama fragmenti vrčeva (T. VI, 3; T. VII; T. VIII), i tanjira (?), (T. IX, 1 i 2), spadaju u inventar kasnogotičkog posuda faetinske produkcije druge polovine XV stoljeća. Ovi predmeti pripadaju posebnoj grupi majolike – tzv. *floreal gotica*. U literaturi se ova grupa, uglavnom, datira u period između 1460. i 1495. god.²² Prema S. Petricioli, te V. Delongi, kasnogotičko posuđe se datira u period između 1460. i 1490. god.²³ Ako se kao prihvatljiva uzme donja granica (1460.), ostaje da se utvrdi gornja granica, tj. vremenski okvir u kojem se ovo posuđe pojavilo na našem lokalitetu. Razlozi zbog kojih smatramo da gore opisani predmeti nisu nastali nakon 1463. god. izneseni su u zaključku. Za sada ćemo se zadovoljiti time što smo ih uspjeli stilski odre-

²² G. Ballardini 1938., 10.

²³ S. Petricioli 1973. (bez numeracije stranica); ista 1965./6., 50; V. Delonga 1987., 74.

diti što i nije bio težak zadatak s obzirom na veliki broj publikovanih predmeta iz ove grupe majolike.²⁴

22. Tri fragmenta oboda zdjele (inv. br. 6592). Unutrašnja strana zida ukrašena motivom tzv. perzijske rozete, u više nijansi plave boje, uz ostatak poteza u oker boji. Vanjska strana zida ukrašena koncentričnim trakama i nitima plave boje, te jednom zelenom trakom. Glazura debela, odličnog kvaliteta, u osnovi bijela. Presjek blijedožut. R=16 cm (T. IX, 3 i 3a). Bobovac. Kasnogotička zdjela, grupa *palmetta persiana*. Produkcija: srednja Italija (Faenza), 1460.-1463.

Fragmenti ove zdjele kvalitetom izvedbe, te ukrasom na vanjskoj strani zida navode na zaključak da je ona izrađena u istoj radionici, možda rukom istog majstora kao i fragment inv. br. 6595 (T. IX, 1 i 1a). Predmeti analogni našoj zdjeli pronađeni su na više mjesta.²⁵ Produkcija ove grupe majolike prema G. Cori započinje 1470. god., dok je G. Ballardini smješta u 1475. god. Kao i druge dvije grupe majolike (floreale gotica i penna di pavone) iz perioda kasnogotičke produkcije, *palmetta persiana* je od strane S. Petricioli smještena u razdoblje između 1460. i 1490,²⁶ bez stroge vremenske podjele. Mi smo skloni da vjerujemo da je naša zdjela proizvedena u isto vrijeme i na istom mjestu kao i ostalo, gore opisano kasnogotičko keramičko posuđe sa Bobovca.

23. Fragmenti velike zdjele (inv. br. 3085). Obod blago izvijen. Na unutrašnjoj strani bogato razvijeni floralni motiv intenzivne plave boje. Ornament na vanjskom zidu također izveden plavom bojom, znatno slabijeg intenziteta. Glazura debela, u osnovi bijela, jako ispucala. Presjek blijedožut. R=31 cm (T. X, 1 i 1a). Kraljeva Sutjeska, Gornja palača.

U dostupnoj literaturi nisu pronađene direktne analogije za ovu zdjelu. Kao što je to primijetio i P. Andelić,²⁷ ovom predmetu po fakturi i debljini zidova približno odgovaraju neki sitni ulomci datirani u XIV st. (T. I, 4; T. II, 1), no glazura, bez obzira što danas i nije u najboljem stanju, nedvosmisleno govori da se ovdje radi o predmetu kasnije produkcije. Vrlo zanimljiv je i ornament kojem smo izvjesnu sličnost pronašli u ornamentu zdjele koju je publikovao M. Milanese.²⁸ Radi se o grupi ligurske majolike poznate kao *berettino*, čija produkcija se odvijala u XVI st. Navedena zdjela (fig. 2d) dekorirana je u tzv. *calligraphico a volute C* stilu, a koji karakterizira ornament u formi skeleta haringe.²⁹ I drugi predmeti sa kojim bi okvirno, prema izvedenom crtežu, mogli upoređivati našu zdjelu³⁰ datirani su u XVI st. te po ovom pitanju moramo ostati vrlo suzdržani, jer je naša zdjela pronađena u srednjovjekovnom kontekstu Gornje palače sutješkog dvora.

²⁴ Up. M. Liverani 1958., tav. 9b; S. Petricioli 1973., kasnogotički vrčevi, kasnogotičke posude (katalog); ista 1965./6., 49., sl. 2 i 3, 50., sl. 4; L. Bertacchi 1977., sl. 41, 42, 44, 45, 202, 203 itd.

²⁵ M. Liverani 1958., tav. 11, 12; L. Bertacchi 1977., 34, sl. 35 itd.

²⁶ S. Petricioli 1973.

²⁷ P. Andelić 1973., 188.

²⁸ M. Milanese 1993., 28, fig. 2d.

²⁹ M. Milanese 1993., 26.

³⁰ L. Bertacchi 1977., 39., sl. 56 i 57.

ZAKLJUČAK

Materijal obrađen u ovom radu dozvolio je da u jednom novom svjetlu sagledamo do sada nedovoljno poznate detalje iz svakodnevnog života koji se odvijao unutar ova dva bosanska srednjovjekovna središta. Koliko god u nekim elementima uopšten i okviran, kontekst u kome se posmatramo opisane nalaze majolike živo svjedoči o vezama stanovnika srednjovjekovnog Bobovca i Kraljeve Sutjeske sa gradovima sjeverne i posebno srednje Italije. Iako primarno trgovačke, te veze treba posmatrati kao dio šireg kulturno-političkog ozračja u kojem se razvijala srednjovjekovna bosanska država. Utvrdili smo da se najstariji primjerci majolike na ovim lokalitetima javljaju polovinom XIV st. (T. I), u vrijeme kada bilježimo prve podatke o građevinskoj djelatnosti na lokalitetu Kraljeve Sutjeske.³¹ Nije slučajno ni što se ovaj arheološki materijal pojavljuje u periodu vladanja bana Stjepana II Kotromanića (1314.-1353.), koji osvajanjem znatnog dijela Huma i preuzimanjem kontrole nad dolinom i ušćem Neretve izvodi Bosnu na Jadransku obalu, i kasnije daljnjim proširivanjem bosanskih granica utvrđuje temelje na kojim se Bosna uzdiže do najvišeg i najsnažnijeg državnog organizma u širem regionu.

U fondu keramičkog posuđa Bobovca i Kraljeve Sutjeske rađenog u tehnici majolike konstatirali smo više različitih, ranije definiranih grupa. Određivanje pripadnosti nekoj od tih grupa vršeno je prema vrsti i bojama ornamenta, kvalitetu glazure, te u nekim slučajevima boje presjeka fragmenta.³² Karakteristično je da je na lokalitetu sutješkog dvora (uglavnom Donje palače) pronađen najveći broj fragmenata arhajske majolike, te svega nekoliko fragmenata posuđa proizvedenog u XV st. (T. III, 3; T. IV, 1; T. V, 2, 2a, 2b).³³ Sa druge strane, na Bobovcu nalazimo fragmente svega jedne posude pouzdano datirane u XIV st. (T. II, 4 i 4a) i relativno mnogo majolike kasnije produkcije, a posebno iz kasnogotičkog perioda. Moguće je da je Kraljeva Sutjeska u početku imala nešto veći značaj od Bobovca i da su bosanski banovi nešto više vremena provodili u ovom dvoru, a da je Bobovac tek kasnije, razvijajući se u najsnažniju utvrdu u Bosni, postao mjesto u kojem već sada kralj obavlja većinu svojih državnih i privatnih poslova. Naravno, upotreba luksuzne robe sasvim sigurno nije bila samo privilegija vladara i službenika dvora, već njene konzumente treba tražiti i među sveštenim licima kako franjevcima, čiji je samostan u Kraljevoj Sutjesci najstariji sakralni objekat na lokalitetu,³⁴ tako i među službenicima ostalih objekata sličnog karaktera čija se izgradnja odvijala sve do posljednjih godina bosanske samostalnosti.³⁵ Iako su nalazi sličnog arheološkog materijala, na Bribiru npr., usko vezani za postojanje crkve kao i franjevačkog samostana,³⁶ mišljenja smo da broj frag-

³¹ Vidi napomenu br. 10.

³² Majolika izrađivana u centrima južne i srednje Italije obično se odlikovala presjekom svjetlijih nijansi za razliku od one koja je porijeklom iz sjeverne Italije i koja se po pravilu odlikovala crvenim presjekom. Up. S. Petricoli 1973.; V. Delonga 1992., 360, 366.

³³ Ponovo napominjemo da fragmente velike zdjele (T. X), nismo uspjeli sa sigurnošću datirati.

³⁴ Samostan je izgrađen sredinom XIV st.. P. Andelić 1973., 156, vidi napomenu br. 42.

³⁵ Posljednjih godina vladavine kralja Tomaša započeta je gradnja "velike crkve" na Bobovcu. Detaljno o ovom kao i ostalim sakralnim objektima Bobovca i Kraljeve Sutjeske vidi: P. Andelić 1973., 66-100, 106-110 (Bobovac), 156, 165-171 (Kraljeva Sutjeska).

³⁶ V. Delonga 1987., 74, 75; ista 1992., 372.

menata majolike te pisani izvori o ovim mjestima³⁷ ne dopuštaju da donosimo smjelije zaključke po ovom pitanju.

Primjerci arhajske majolike su u doba svoje glavne produkcije predstavljali prestižne keramičke proizvode, ali u fondu majolike pronađene na našim lokalitetima najviše pažnje, i to ne samo kvalitetom i ljepotom izvedbe, privlače primjerci kasnogotičkih posuda. Mišljenja smo da oni nisu mogli nastati nakon 1463. god., odnosno nakon zauzimanja Bobovca od strane Osmanlija. Arheološka iskopavanja su pokazala da su Osmanlije prilikom osvajanja grada izvršile njegovo djelimično rušenje,³⁸ ali i da je ubrzo izvršena restauracija nekih objekata na kraljevskom dvoru. U te objekte je vjerovatno bila smještena vojna posada. Podataka o broju vojnika koji su ostali na Bobovcu nema ali je izvjesno da se nije radilo o velikoj grupi koja je tu ostala do kraja XVI st. i konačnog napuštanja Bobovca.³⁹ Postavlja se pitanje da li se za vrijeme osmanskog vojnog prisustva na Bobovcu mogla obavljati trgovina koja bi prouzrokovala pojavu našeg kasnogotičkog posuda? Iako se radi o relativno dugom periodu, smatramo da je to malo vjerovatno. Bobovac ni prije 1463. god. nije bio mjesto u kojem se obavljala trgovina većeg intenziteta.⁴⁰ Malo je vjerovatno da bi se npr. dubrovački trgovci odvažili na tako smion potez kao što je trgovanje sa osmanskom vojnom posadom u periodu intenzivnih sukoba kakvi su tada bili u Bosni i to baš na Bobovcu kojeg, kao što smo vidjeli, ni u mnogo mirnija vremena nisu tako često posjećivali. Bobovac se spominje kao sjedište kadiluka 1469. god. (jedini put),⁴¹ ali nemamo nikakvih podataka koji bi bar nagovijestili da se tu obavljala trgovina, posebno ne tako reprezentativnom robom kao što je majolika. Sa druge strane, posljednjih godina bosanske samostalnosti odvijala se živa diplomatska aktivnost između bosanskog kralja sa jedne i zapadnih vlastodržaca sa druge strane.⁴² Iz činjenice da poslanstva u svoje misije obično nose poklone,⁴³ te da je još 27. III 1396. godine, u Veneciji Senat strogo zabranio svojim veleposlasticima, providurima, posrednicima, glasnicima itd., da za trajanja mandata trguju u mjestu službovanja,⁴⁴ možemo pretpostaviti da se naša kasnogotička majolika na Bobovcu našla prije kao znak kurtoazne diplomatske pažnje nego kao predmet trgovine. U prilog ovoj tvrdnji govori i činjenica da se u odnosu na broj fragmenata starijih grupa majolike pronađene na Bobovcu predmeti iz ove grupe javljaju

³⁷ P. Andelić 1973., 139-144 (Bobovac), 201-205 (Kraljeva Sutjeska).

³⁸ P. Andelić 1973., 46, nap. br. 39.

³⁹ P. Andelić 1973., 46, nap. br. 40.

⁴⁰ D. Kovačević-Kojić 1978., U ovom radu se nalazi više popisa i tabela koje pružaju mnoštvo informacija o trgovini u srednjovjekovnoj Bosni: Proces nastajanja novih privrednih centara tokom XIV st. (52); Pregled zaduženja domaćih trgovaca u dukatima i perperima, 1400.-1463. (168-170); Pregled zaduženja domaćih trgovaca od 1400. do 1463. koja ne prelaze 1000 dukata po svakom pojedinom mjestu (171); Pregled zaduženja preko 1000 dukata (172); Popis broja trgovaca i visine kapitala sa kojim su poslovali, po privrednim centrima (173); Popis mjesta koja su se isticala kao tržišta za pojedine sirovine (192); Popis domaćinstava, oženjenih, neoženjenih, broja stanovnika itd. Ni u jednom od njih se ne spominje Bobovac.

⁴¹ H. Šabanović 1982., 123.

⁴² M. Šunjić 1996., 345, sa ostalom literaturom.

⁴³ A. Babić 1960., 29-33.

⁴⁴ M. Šunjić 1996., 316-317.

u znatno većem omjeru, te bi i u tome mogli tražiti opravdanje za tvrdnju da oni nisu imali čisto utilitarnu namjenu. Na kraju napomenimo da su učestali osmanski vojni upadi natjerali bosanskog kralja da prijestolnicu iz Bobovca premjesti u Jajce⁴⁵ što dodatno govori o smanjenoj privlačnosti Bobovca kao trgovačke destinacije.⁴⁶ Naravno, to što je dvor oficijelno preseljen u Jajce ni u kom slučaju ne isključuje mogućnost da kralj, s vremena na vrijeme, boravi na Bobovcu, uz napomenu da se ovaj materijal na lokalitetu mogao, vrlo lahko, pojaviti i za vrijeme kralja Tomaša koji je pod ne baš rasvijetljenim okolnostima umro u julu 1461.

Ako Bobovac i Kraljevu Sutjesku posmatramo kao jedinstven organizam, što prema svom uporednom razvoju, konstatiranim građevinskim stilovima, srodnom arheološkom materijalu i značaju svakako i jesu, može se zaključiti da se pojava različitih grupa majolike na ovim lokalitetima odvija u kontinuitetu i prati osnovne tokove njene produkcije i razvoja koji se odvijao u keramičkim centrima Apeninskog poluostrva u XIV i XV stoljeću. Na ovom stepenu istraženosti našeg materijala može se govoriti samo o okvirnim relacijama, tj. fragmente naše majolike još uvijek nismo u mogućnosti vezati za konkretne keramičke manufakture sjeverne i srednje Italije. Utvrđene karakteristike prikazanu arhajske majoliku povezuju sa tri vodeća regionalna radionička središta: grupa sa područja Emilia-Romagna, s centrom u Faenzi; umbrijsko-lacijska grupa sa glavnim središtem u Orvietu; te toskanska grupa sa Firenzom, Montelupom i Sienom.⁴⁷ Nalazi majolike kasnije produkcije uglavnom su vezani za Faenzu. Iako je dio analiziranog arheološkog materijala zasigurno stigao kao poklon, konstatirani obim i raznolikost nalaza majolike na Bobovcu i Kraljevoj Sutjesci jasno ukazuje na to da se ovdje ne radi o slučajnim, sporadičnim nalazima, već da pred sobom imamo predmete, ponekad umjetničke vrijednosti, koji vjerno svjedoče o ukusu i estetskim kriterijima više generacija stanovnika ovih naselja. Svojim repertoarom ovaj materijal nimalo ne zaostaje za sličnim, pronađenim u Bribiru, Zadru⁴⁸ ili npr. u Budimpešti.⁴⁹ Nalazi majolike u srednjovjekovnoj Srbiji su relativno siromašni što je i logična posljedica prevladavajućeg bizantskog kulturno-političkog uticaja.⁵⁰

⁴⁵ V. Ćorović 1940., 543; G. Škrivanić 1964., 221.

⁴⁶ Ratna opasnost je prije svega nametnula potrebu za nabavkom ratne opreme. O tome vidi: G. Škrivanić 1964., 221-228.

⁴⁷ Detaljnije Delonga 1987., 72; ista 1992., 359, 360.

⁴⁸ Gore navedena literatura autora S. Petricioli i V. Delonga.

⁴⁹ L. Gerevich 1971., plate CXXXIV, sl. 354, 359.

⁵⁰ M. Bajalović 1981., 137, sa ostalom literaturom.

LITERATURA

- P. ANĐELIĆ 1973. Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. Sarajevo, 1973.
- M. BAJALOVIĆ-HADŽI-PEŠIĆ 1981. Keramika u srednjovekovnoj Srbiji. Beograd, 1981.
- A. BABIĆ 1960. Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni. Radovi Naučnog društva BiH III, Sarajevo, 1960.
- G. BALLARDINI 1938. Corpus della Maiolica Italiana. Tom II, Roma, 1938.
- L. BERTACCHI 1977. Ceramiche dal XIV al XIX secolo dagli scavi archeologici di Aquileia. Aquileia - Estate/Autunno 1977.
- G. CONTI 1980. L'arte della maiolica in Italia. Milano 1973., Ri ed. 1980.
- G. CORA 1973. Storia della maiolica di Firenze e del contado del XIV e del XV secolo. Firenze, 1973.
- V. ĆOROVIĆ 1940. Historija Bosne. Beograd, 1940.
- V. DELONGA 1987. Keramika, Katalog izložbe "Bribir u srednjem vijeku". Split, 1987., 67-89.
1992. O arhajskoj majolici srednjovjekovnog Bribira. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 32, Split, 1992., 357-374.
- L. GEREVICH 1971. The Art of Buda and Pest in the Middle Ages, Budapest, 1971.
- D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ 1978. Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo, 1978.
- M. LIVERANI 1958. La maiolica italiana, Milano, 1958.
- M. MILANESE 1993. Italian Pottery Exported During the 15th and 16th Centuries. Medieval Ceramics, vol. 17, 1993., 25-33.
- A. MOORE VALERI 1984. Florentine "zaffera a rilievo" Maiolica: A new look at the "Oriental Influence". Archeologia Medievale XI, 1984., 477-500.
- G. PASQUINELLI 1987. La ceramica di Volterra nel medioevo (secc. XIII-XV). Firenze, 1987.
- S. PETRICIOLI 1963. Iz inventara majolike u Zadru. Prilozi povijesti umjetnosti u Zadru 15, Split, 1963., 126-141.
- 1965./6. Nekoliko primjeraka majolike iz Zadra s figurarnim motivima. Peristil 8-9, Zagreb, 1965./6., 47-55.

1973. Majolika iz Zadra, izložba gotičke i renesansne keramike. Muzej primenjene umetnosti, Beograd (bez numeracije stranica).
- 1986./7. Nekoliko rijetkih primjeraka majolike 15. stoljeća iz Zadra. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 26, Split, 1986., 183-193.
- B. RACKHAM 1952. Italian Maiolica. London, 1952.
- H. ŠABANOVIĆ 1982. Bosanski pašaluk. Sarajevo, 1982.
- G. ŠKRIVANIĆ 1964. Vojničke pripreme srednjovjekovne bosanske države pred propast (1463. g.). Godišnjak Društva istoričara BiH – god. XIV, Sarajevo, 1964., 221-228.
- M. ŠUNJIĆ 1996. Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV stoljeću). Sarajevo, 1996.
- D. WHITEHOUSE 1972. Excavation and survey at Tuscania, 1972.: A preliminary report, Papers of the British School at Rome 40, London, 1972., 196-238.

THE 14TH AND 15TH CENTURY MAIOLICA FINDS
FROM BOBOVAC AND KRALJEVA SUTJESKA

SUMMARY

The archaeological excavation that was in the period of 1959-1967 (Bobovac) and 1964-1970 (Kraljeva Sutjeska) governed by Dr. Pavao Anđelić brought to our knowledge the abundance of interesting archaeological material. The author of research study had, due to the synthetic character of the work itself (Anđelić 1973), discussed only a smaller portion of ceramic material.

This paper discusses the fragments of ceramic pots made using the maiolica technique. This is the first attempt in Bosnia and Herzegovina to offer a more serious elaboration of this kind of material. The total of 23 pots with their approximately sixty fragments were studied. The time framework wherein the analysed fragments occur is the period from the half of the 14th century to the year 1463. Occurrence of the earliest maiolica artefacts generally corresponds to the reign of Ban Stephen II Kotromanić (1314-1353). The upper time limit is determined based on comparison with the earlier established typologies and the assumption that the given material in the site could not have occurred after the Ottoman occupation of the area.

It is a prominent archaeological fact that the largest number of fragments of archaic maiolica as well as several fragments dated to the 15th century (T. III, 3; T. IV, 1; T. V, 2, 2a and 2b) were found at the Sutješki Dvor site. At the same time, in Bobovac we find the fragments of only one pot that can with certainty be dated to the 14th century (T. II, 4 and 4a).

Given the fragmentary nature of the finds and their relatively small number, it was not possible to determine the exact ceramic manufactures wherein these finds were made. Still, it is established that the archaic maiolica finds can be connected to three large regional manufacturing centres: the group from Emilia-Romagna area with the centre in Faenza, the Umbrio-Lazian group with the centre in Orviet, and the Tuscanian group with Firenze, Montelupo and Siena. Maiolica finds of a later date are mostly connected to Faenza.

Tabla I

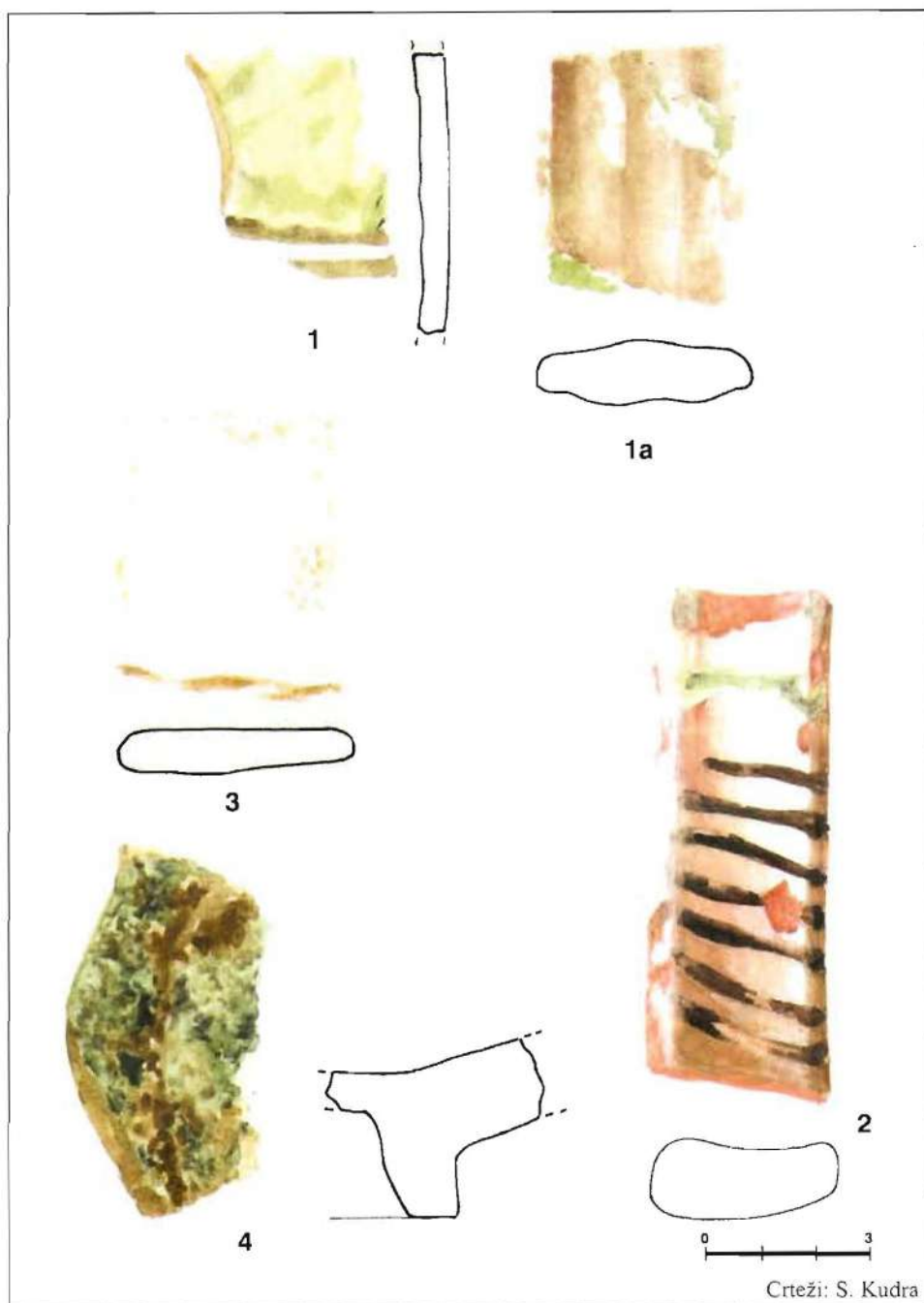

Tabla II

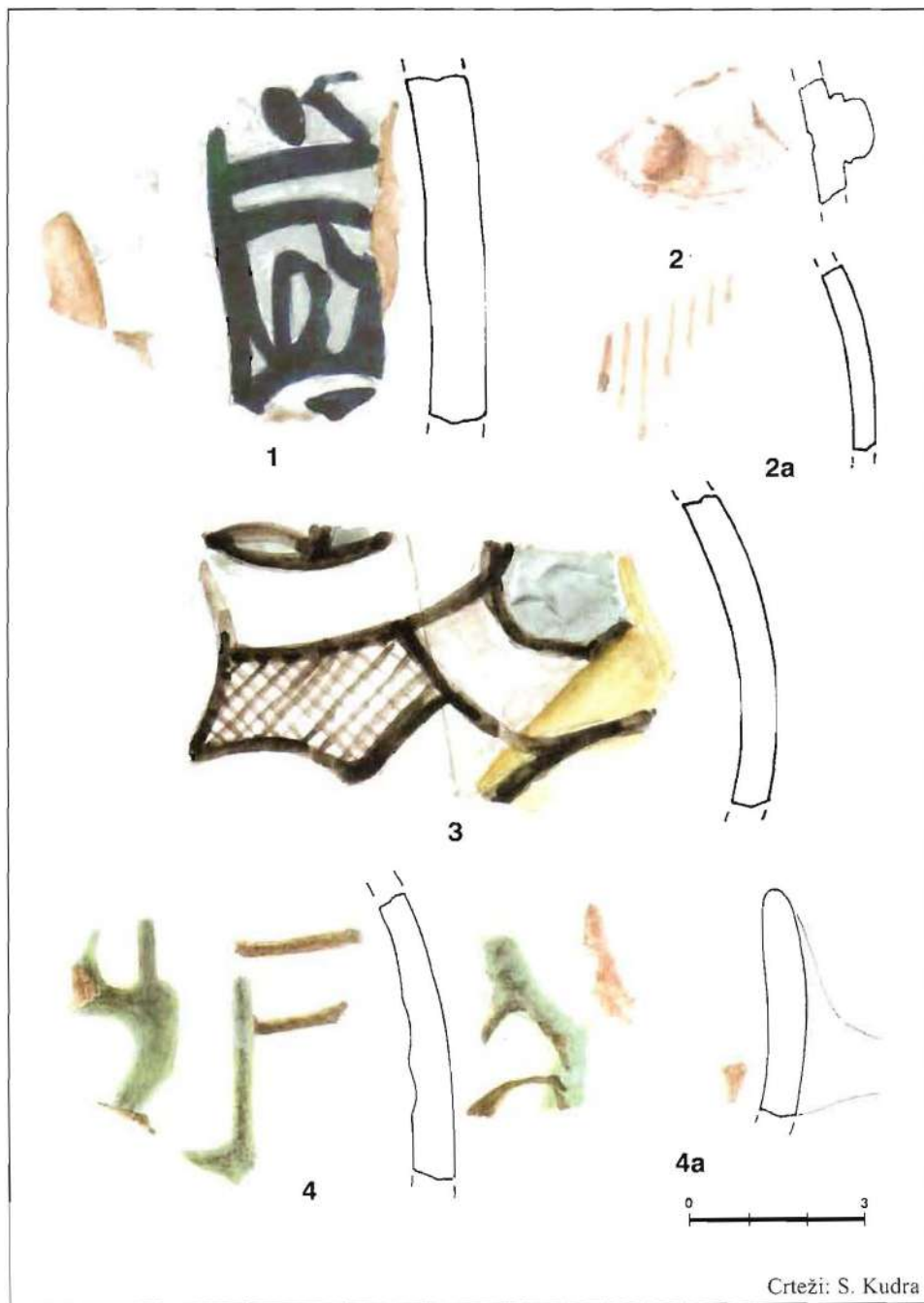
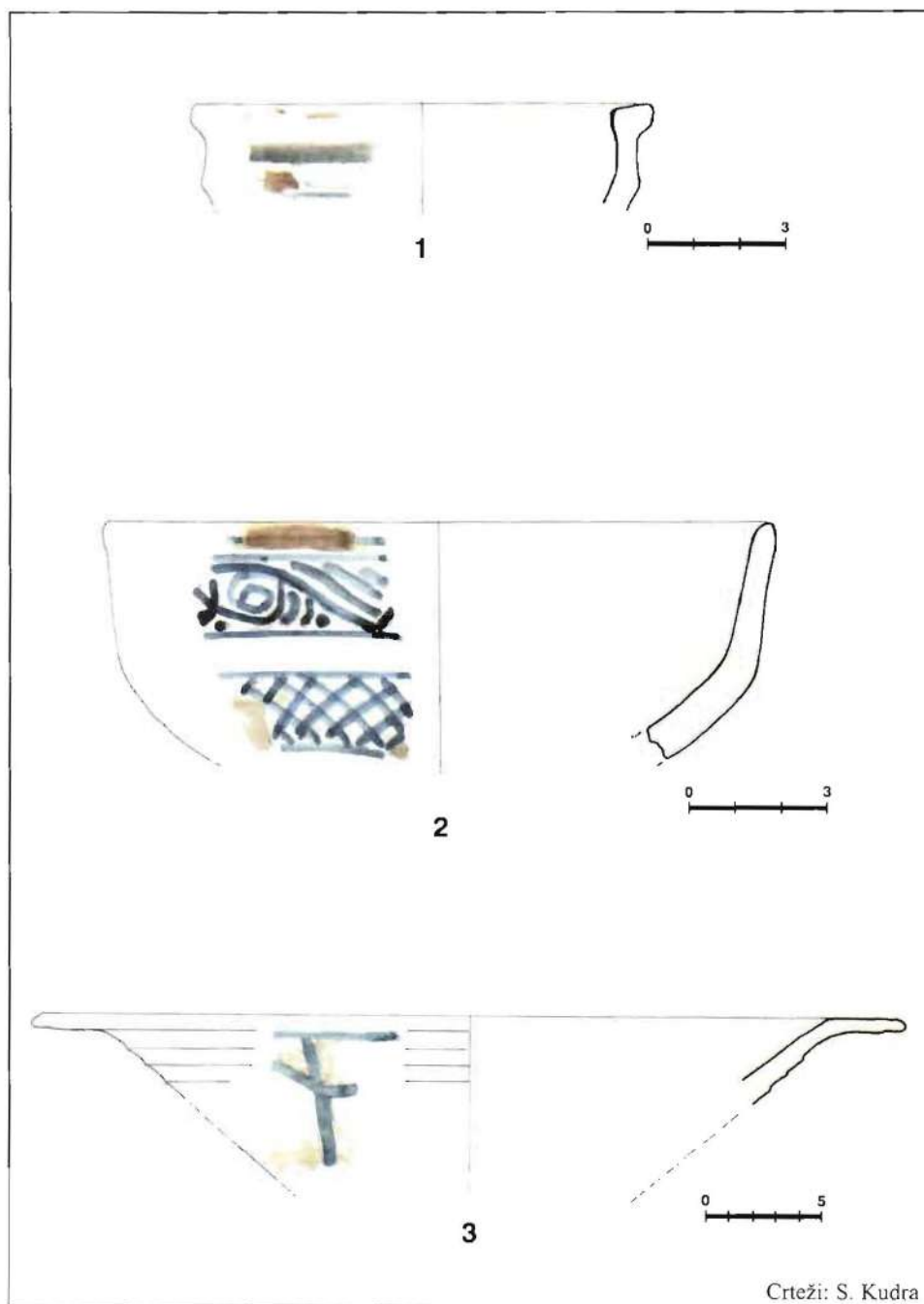
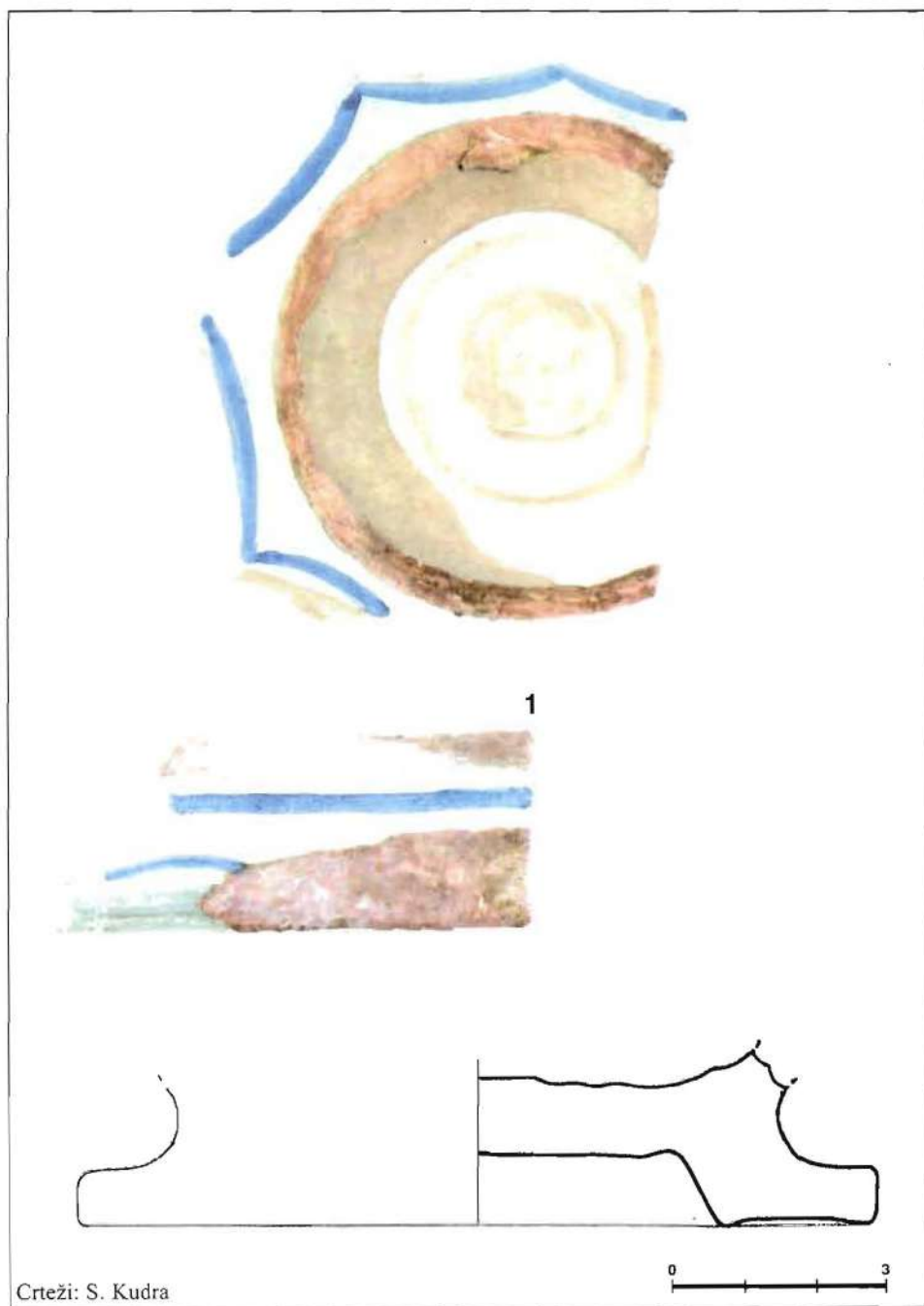

Tabla III

Tabla IV

Crteži: S. Kudra

0 3

Tabla V

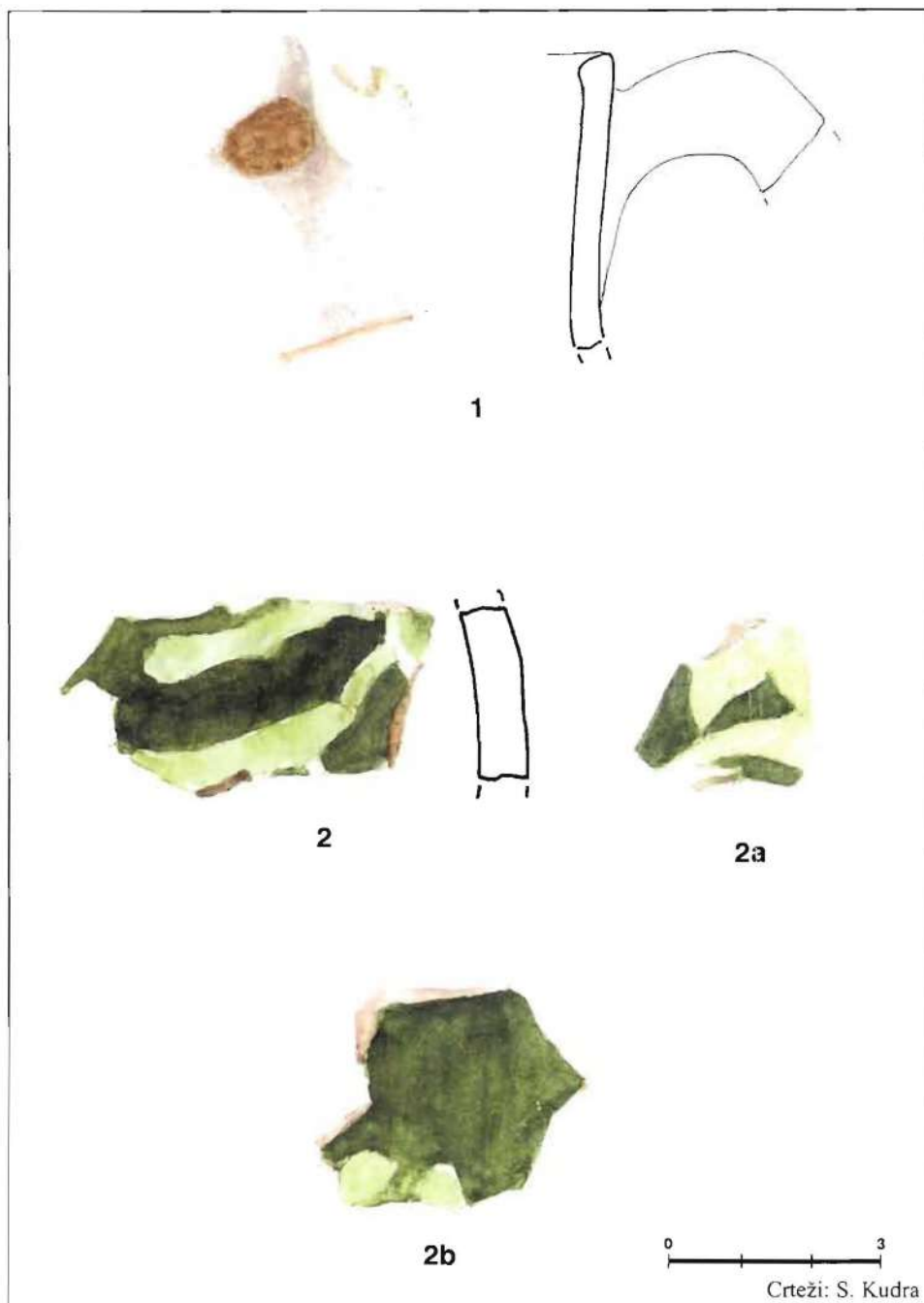

Tabla VI

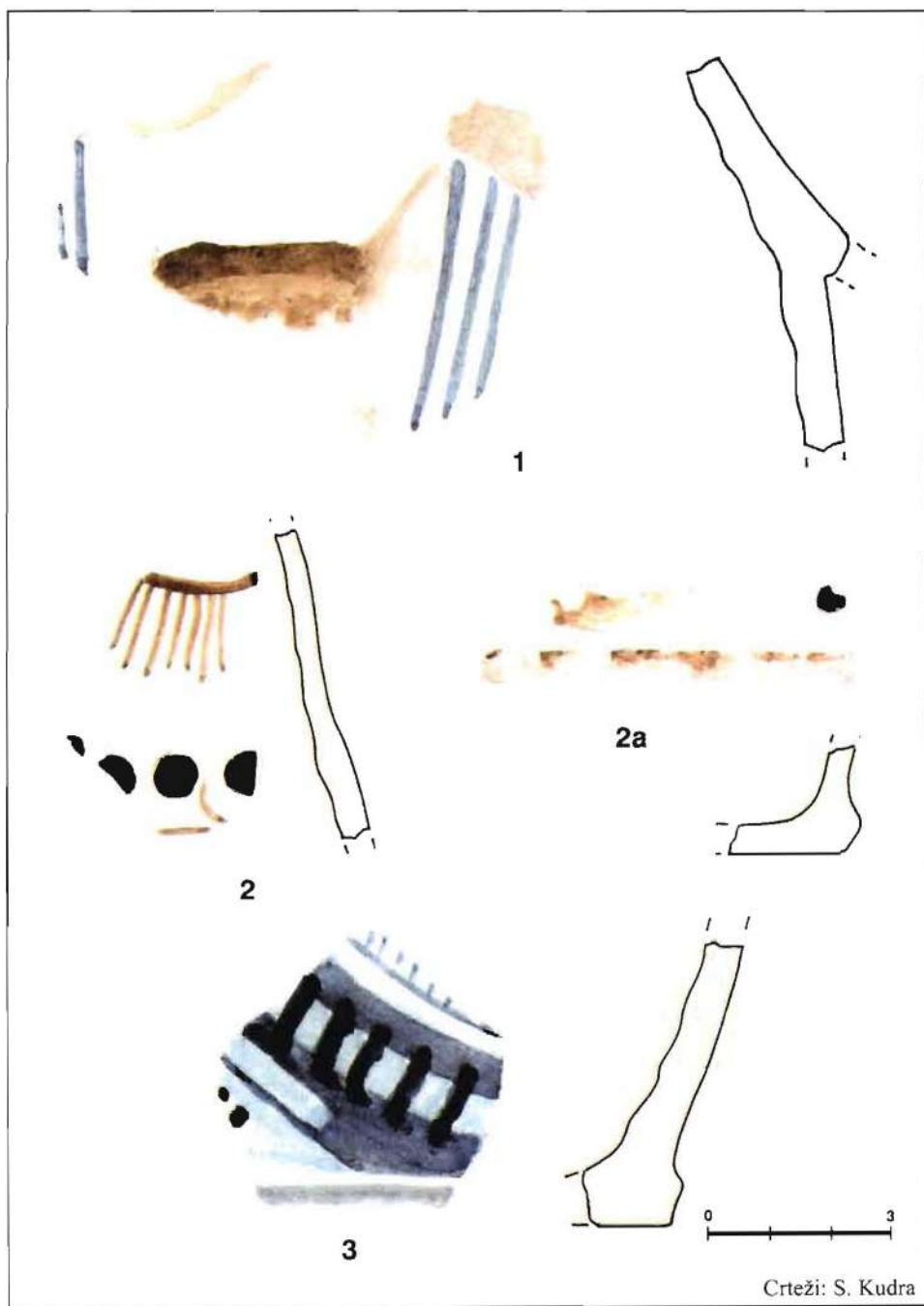
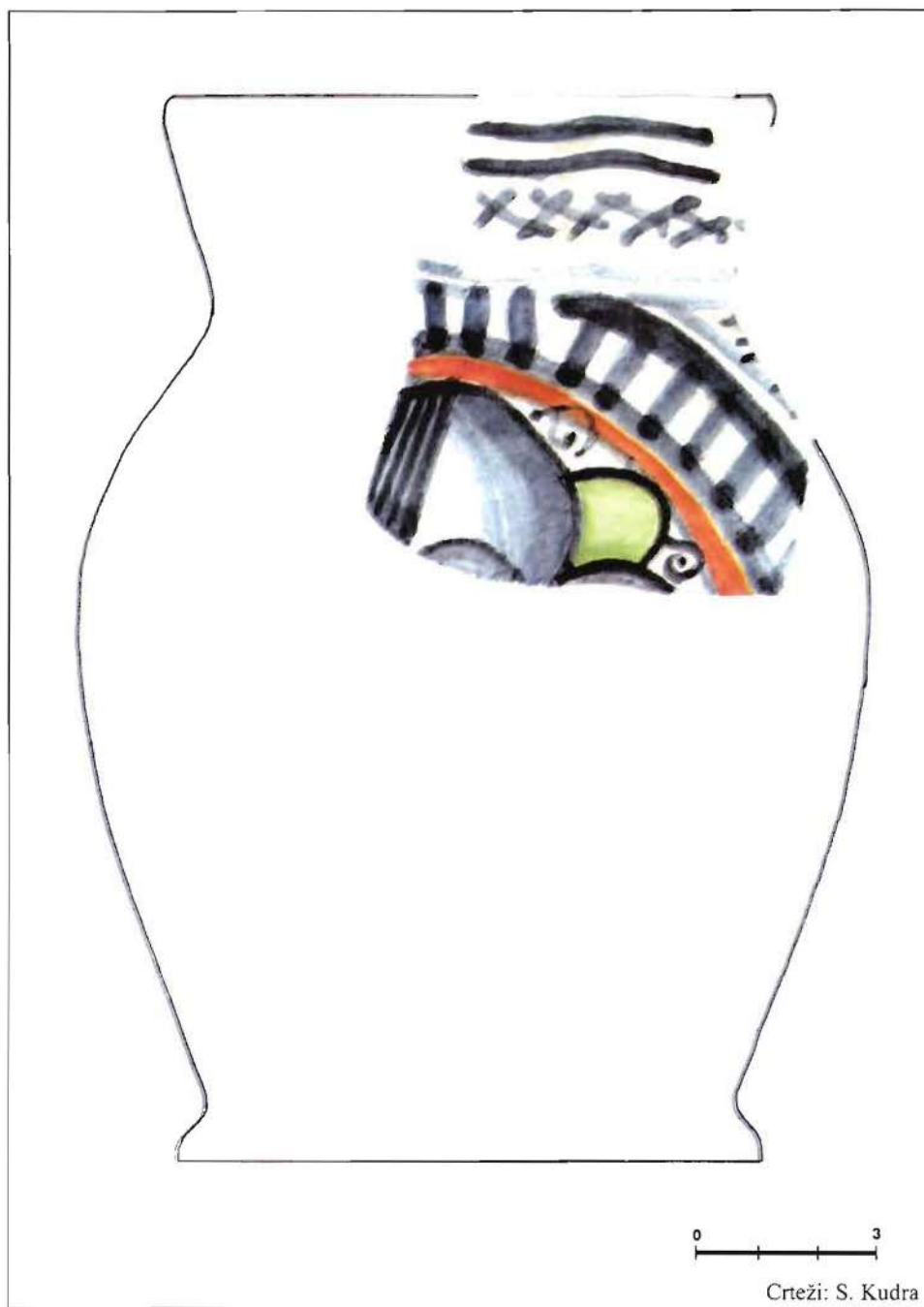

Tabla VII

Tabla VIII

Tabla IX

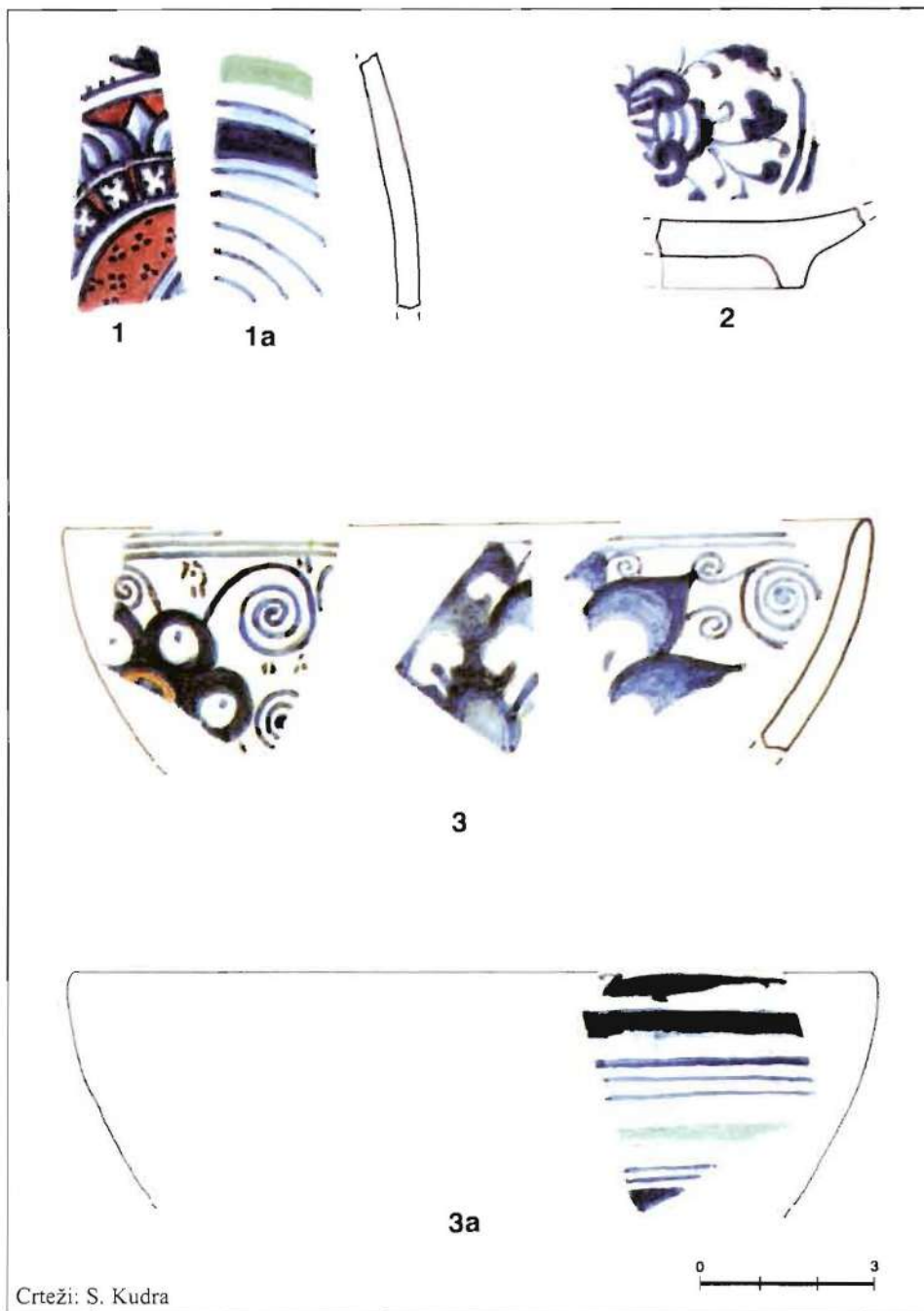
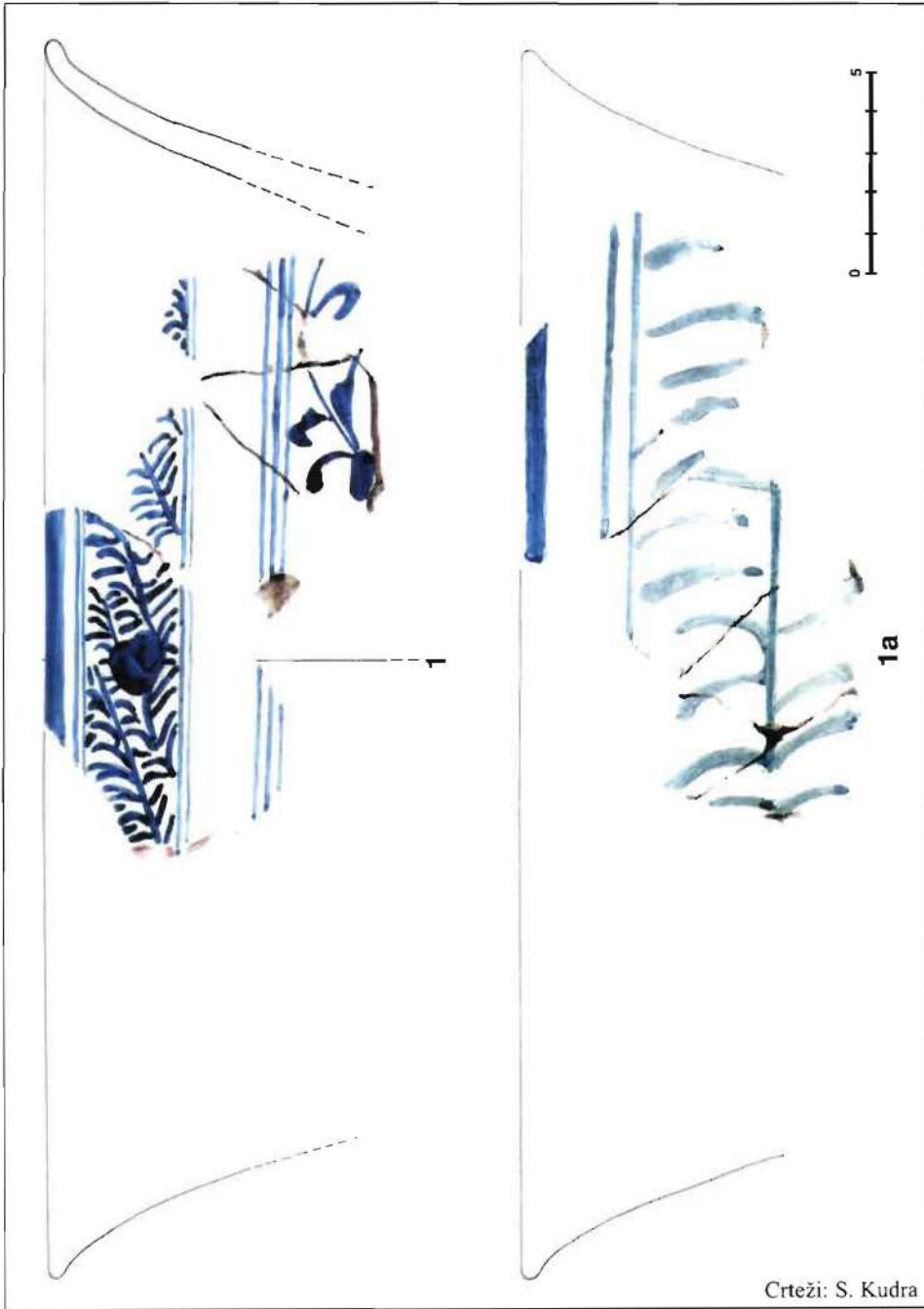

Tabla X

Dr. Salih JALIMAM
Originalni naučni rad

SREDNJOVJEKOVNI GRAD VESELA STRAŽA (prilozi za studiju)

U radu su sumirani i analizirani svi do sada poznati podaci iz historijskih dokumenata i drugih pisanih radova kao i rezultati oskudnih terenskih istraživanja. U članak su uvršteni i novi podaci koji su rezultat autorovih istraživanja u historijskim arhivima Zadra, Splita i Dubrovnika. Osnovna namjena rada je da se ukaže na, pored nedovoljne istraženosti, značaj i razvoj ovog utvrđenja i civilnog naselja pod njim, te na dalje pravce istraživanja ovog lokaliteta.

U historijskoj literaturi već odavno se sa posebnom pažnjom i velikim interesovanjem prati i proučava prošlost pojedinih naselja, gradova i utvrda srednjovjekovne Bosne. U posljednjim desetljećima objavljeno je nekoliko uspješnih rasprava i članaka o historiji nekih gradova srednjovjekovne Bosne¹ dok je vrijedna pažnje i pojava vrlo uspjele sintetičke studije o gradskim naseljima srednjovjekovne bosanske države koja predstavlja solidan osnov koji će zasigurno uticati i doprinisiti daljnim istraživanjima o ovoj temi.²

Mnoge hipoteze o gradskim naseljima konfrontiraju se s poznatom historijskom gradom i stavovima u literaturi, a i sa neobjavljenim historijskim izvorima, prije svih onim iz historijskih arhiva u Dubrovniku i Zadru te se, u pojedinim svečarskim zgodama, pojavilo i nekoliko uspješnih studija o prošlosti pojedinih gradova u Bosni i Hercegovini u kojima je obrađena historija određenih gradova od najstarijih vremena pa sve do danas. U pojedinim dijelovima nekih od ovih studija na zavidnom nivou je obuhvaćena i srednjovjekovna historija.³

¹ M. Dinić 1934., 185-196; isti 1938., 109-147; K. Jireček 1892., 99-101; V. Korać 1966.; D. Kovačević-Kojić 1976., 29-36; ista 1965., 19-35; Đ. Mazalić 1942., 31-94; isti 1954., 227-253; L. Thalloczy – M. Sufflay 1916.; Đ. Tošić 1976., 37-50; isti 1987. O ostalim srednjovjekovnim gradovima uporedi: P. Živković 1982., 152-161. Uporedi i kritički osvrt na navedenu knjigu S. Jalimam 1983., 165-178; isti 1984., 94-101.

² D. Kovačević-Kojić 1978.

³ Kao primjer seriozno urađenih studija: V. Skarić 1985., poglavlje koje se odnosi na srednji vijek, 45-51; S. Tihć 1971., (srednji vijek), 49-54; D. Kovačević-Kojić 1987., 35-62, S. Jalimam 1990., (srednji vijek) 25-37; isti 1996.

Ovom prilikom će se pokušati nešto više napisati o srednjovjekovnom gradu i naselju Vesela Straža, danas jednom u nizu seoskih naselja u okolini Bugojna,⁴ a u srednjem vijeku, ako je vjerovati historijskim izvorima, važnom trgovačkom centru i raskršću, velikom mjestu,⁵ koje se smatralo i glavnim gradom župe Uskoplje.⁶

Vrlo je skroman broj bibliografskih jedinica o srednjovjekovnoj Veseloj Straži⁷ što kazuje da se u poznatoj historijskoj literaturi nalazi vrlo malo podataka o njoj. Najviše vijesti o srednjovjekovnom gradu Vesela Straža moguće je naći u jednoj raspravi pisanoj prije tridesetak godina na osnovu postojećeg fonda podataka iz izvora i historijske literature, koja se opet ne odnosi na predmet ovog rada, jer je riječ o široj okolini (Biograd-Prusac).⁸ Trg i naselje Vesela Straža spomenuti su i u prvoj ozbiljnijoj knjizi o naseljima srednjovjekovne Bosne⁹ kao i ranije spomenutoj sintezi o istom pitanju.

Treba reći i to da se u svim spomenutim radovima dosta fragmentarno i marginalno spominje srednjovjekovni grad Vesela Straža. U upotrebi je uglavnom nekoliko historijskih izvora iz XV stoljeća. Sve je to uslovljavalo i nove pokušaje koji su imali za cilj da se još jednom svi poznati historijski izvori uporede i konfrontiraju s jednim dijelom neobjavljene historijske građe i tako okupljeni na jednom mjestu ponude kao osnova za neke nove istraživačke poduhvate. Takvim shvatanjima i prilazom moguće je popuniti mnoge praznine koje postoje u historijskoj svijesti o srednjovjekovnoj Veseloj Straži jer je u historijskom arhivu u Zadru moguće naći dosta historijskih izvora u kojima se spominje grad Vesela Straža.¹⁰

O tragovima ranijeg života na teritoriju na kojem se nalazio srednjovjekovni grad Vesela Straža teško da se može nešto posebno i konkretno napisati, slično kao i za jedan period njegovog srednjovjekovnog života. Prije svega nedostaju rezultati primarnih arheoloških istraživanja, pošto postoje izvjesne pretpostavke o prahistorijskim tragovima, vjerovatno iz bronzanog ili željeznog doba, oko Vesele, Bugojna i Sultanovića.¹¹ Pojavila se mogućnost da je i sam grad nastao na prahistorijskoj gradini pa se, prema jednoj savremenijoj tvrdnji, raspoznaju zaštitni usjek u planinskom grebenu, konture glavne kule i temelji zidova bedema koji zatvaraju prostor približno 50-20 m. Uži prostor danas se zove Gradac ili Gradina, a na zapadnom podnožju jedna zaravan nosi ime Crkvine.¹² Sve ovo pojačavaju naglašeni navodi o bogatim majdanima pod Veselom, ali

⁴ S. Konforti 1971., Vesela, broj stanovnika 1381, broj domaćinstava 276. O ovom naselju nema nikakvih podataka u Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj, knjiga IV, Zagreb 1929., 1066, kao ni u Enciklopediji Jugoslavije, sveska 8, Zagreb, MCMLXXI, 430.

⁵ A. Benković 1966. Autor griješi kada samostan stavlja u 1446. godinu kada se zna da je postojao 1406. godine.

⁶ P. Andelić 1988., 187 (12.257 Vesela Straža).

⁷ U slijedećim bibliografijama i radovima nema ni jedne bibliografske jedinice: Bibliografija rasprava i članaka IV. Historija. Predmetni registar 8 i 9, Zagreb, MCMLXXXIII; Historija jugoslovenskih naroda, Zagreb, MCMLXVIII; Živković 1982.

⁸ Đ. Mazalić 1951., 156-157.

⁹ M. Vego 1957., 124.

¹⁰ Historijski arhiv Zadar (dalje HAZ), Stari splitski arhiv (dalje SSA), kutija 9, 10 i 11.

¹¹ P. Andelić 1988., tom 2, 187.

¹² P. Andelić 1988., tom 2, 187.

i o razvoju velikog "stočnog i žitarskog tržišta pod gospodskim dvorcem Veselom Stražom".¹³

Jedan od svjedoka antičkog perioda življenja u ovim krajevima je i arheološki lokalitet Gomile u neposrednoj blizini Vesele, koji je ubiciran kao rimsko naselje sa ostacima rimskih zgrada i vrijednim tragovima rudarstva.¹⁴

Na prostoru uz lijevu obalu potoka Veseočiće nađeni su fragmenti rimske cigle kao i obilje troske i ostaci zida građenog malterom.¹⁵ Vrijedno pažnje je i to da se u Skopljanском polju odvijao živ saobraćaj. Kroz njega je prolazila glavna saobraćajnica antičkog drumca Salona-Argentaria i njeni sporedni odvojeci. Glavni krak ove važne saobraćajnice vodio je iz Salone preko Andetriuma i Aequuma (Sinj), te sela Prologa, koje se nalazi sjeveroistočno od današnjeg Sinja, zatim preko Livanjskog polja do Livna. Dalje se išlo preko sela Šuice, Kupreškog polja i Kupresa, a odatle se pored planine Stožer stizalo do ušća potoka Voljice prema Bugojnu i dalje na istok. Od sela Crniće sporedni krak puta je skretao na Veselu Stražu, odnosno Poriče gdje se sastajao s glavnim drumom koji je dolazio iz pravca Livna preko Kupresa.¹⁶

Iz Vesele Straže vodio je put uzvodno uz rijeku Vrbas do njenog izvora, gdje su se nalazili rimski rudnici zlata, pa se prelazilo strmim i ravnim putevima te se stizalo, preko planine Zec, do rudarske oblasti Fojnice.¹⁷

U historijskoj literaturi malo je radova koji su se bavili pitanjem ubiciranja srednjovjekovnog grada Vesela Straža. Obično se u odgovoru na ovo pitanje zadovoljavalo konstatacijom da se Vesela Straža nalazila u župi Uskoplje, i to oko gornjeg Vrbasa, u kojoj su se nalazili još gradovi Susid ili Susjed i Biograd (Prusac ili Akhisar kako se kasnije naziva).¹⁸

U jednom historijskom izvoru od 11. jula 1415. g. spominje se "de villa vessella straxa bosinae"¹⁹ dok je u svim ostalim riječ o gradskom naselju i važnom trgovačkom raskršću. Prema pretpostavkama, trgovačke karavane su išle ranije ubiciranim rimskim drumom, dolazile preko Livna i išle uz rijeku Vrbas sve do same Vesele Straže.²⁰

Može se samo pretpostaviti koliki je bio značaj trgovačkog drumca koji je prolazio kroz srednjovjekovnu Veselu Stražu, pogotovu kada su se vodili ratovi na teritoriji srednjovjekovne Bosne, te su trgovačke karavane išle iz Splita prema dolinama rijeke Lašve i Bosne. Moguće je rekonstruisati trasu puta koji je iz Splita vodio preko Klisa i "Splitskih vrata" na Sinj, zatim na Livanjsko polje, a odatle preko Kupresa, i koji je upravo kod Vesele Straže skretao prema centralnoj rudarskoj oblasti. Zanimljivo je spomenuti da su se u ovim predjelima ukrštavala četiri važna drumca: iz Splita, Hrvatske, doline Raše i područja rijeke Bosne preko Fojnice²¹ a što povećava već spomenuti značaj ovog teritorija.

¹³ Đ. Mazalić 1951., 148.

¹⁴ E. Pašalić 1960., 40.

¹⁵ E. Pašalić 1960., 40.

¹⁶ E. Pašalić 1960., 40; G. Škrivanić 1974., 61; I. Bojanovski 1974., 141-144.

¹⁷ G. Škrivanić 1974., 61.

¹⁸ E. Fermendžin 1892., 80; K. Jireček 1959., 297.

¹⁹ HAZ. SSA. kutija 11, sveska 25, sveščić 11, fol 16.

²⁰ K. Jireček 1959., 296-297.

²¹ D. Kovačević-Kojić 1961., 160.

U historijskoj literaturi mnogo ranije je utvrđeno da su trgovački putovi kroz srednjovjekovnu Bosnu imali značaj i u međunarodnom saobraćaju jer su se nastavljali dalje u susjednim zemljama ili ih povezivali sa Jadranskim morem, te je zbog toga srednjovjekovna Bosna, kao tranzitna zemlja, imala veliki značaj.²²

Usljed nedostatka primarne historijske građe teško da se može u potpunosti ustvrditi kada se u historijskim izvorima po prvi put spominje srednjovjekovni grad Vesela Straža. Historijska nauka donekle je prihvatila dosta nesigurno tvrđenje da se u srednjovjekovnoj Veseloj Straži 1406. g. spominje franjevački samostan ili katolička crkva. Prema toj nesigurnoj varijanti, 15. maja 1406. g. u "manastiru u Skoplju u Veseloj Straži" održan je kapitul franjevačke provincije "od sve Bosne", kojom su, među ostalim, prisustvovali fra Marin Spličanin, vikar-provincijal "od sve Bosne" i bosanski kralj Stjepan Ostoja.²³ Jedan od zaključaka ovog kapitula sadrži uvjeravanje fra Marina o tome kako je kralj "predao kneza Brajan Ohmućevića Grgurića i sinove njegove s vascijelim njihovim posjedom i imanjem u ruke crkovne i u obarovanje njegovo i ostalih otaca vikarije bosanske, koji su sada i koji poslije budu".²⁴

Spomenuta vijest nalazi se u ljetopisu fra Nikole Lašvanina, pa je teško provjeriti tačnost svih navoda u njoj, pogotovu što ih i sam Lašvanin preuzima iz "Tabula od ministara i kapitula" fra Andrije Šipranića.²⁵ Treba napomenuti to da je već klasična historijska literatura opovrgla dobar dio dokaza o valjanosti bilo kakvih privilegija porodice Ohmućevića iz srednjeg vijeka, pa su ustanovljeni razlozi nastanka pojedinih krivotvorenih isprava.²⁶

Zanimljivo je da su se u putopisnoj literaturi druge polovine XIX stoljeća sačuvala tradicije o samostanu, dok su pojedini putopisci ostavili pismeni trag o materijalnim ostacima samo franjevačke crkve.²⁷ Već je ranije spomenuto da se iznad današnjeg sela Vesela nalazi lokalitet pod imenom Crkvina gdje je prema narodnoj predaji bila crkva.²⁸

Na osnovu rijetkih podataka moguće je pretpostaviti da je crkva franjevaca u Veseloj Straži nestala i srušena u navali 1414. g. kada su na poziv vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića Osmanlije pod vođstvom Isa-bega provalile u srednjovjekovnu Bosnu, te se jedan njihov dio zadržao na teritoriji župe Uskoplje, tadašnjoj Hrvojevoj oblasti.²⁹ Postoji, iz nešto kasnijeg doba, sigurnija vijest o rušenju franjevačkih samostana i katoličkih crkava. Tako papin izaslanik u srednjovjekovnoj Bosni, fra Jakov Markijski, u izvještaju papi Eugenu IV od 7. decembra 1437. g. spominje da su Turci srušili 17 katoličkih crkava i samostana.³⁰ Moguće je pretpostaviti da je samostan u Veseloj Straži srušen između 1414. i 1437. g.

²² D. Kovačević-Kojić 1961., 160-161.

²³ J. Jelinić 1915., 269; Đ. Mazalić 1951., 156-157.

²⁴ I. Ruvarac 1890., 263-267.

²⁵ I. Gavran 1981., 25; J. Jelinić 1990., 108.

²⁶ V. Vukasović-Vuletić 1904., 367-374; I. Ruvarac 1890., 263-267.

²⁷ I. F. Jukić 1953.; V. Klaić 1878.; A. Lukšić 1878.

²⁸ J. Bajić 1988., 150; Franjevački samostan nalazi se ucrtan u karti u katalogu: Franjevci Bosne i Hercegovine na raskršću kultura i civilizacija. Muzejski prostor Zagreb, 1988., 21.

²⁹ O samom toku ratovanja vidi: F. Šišić, 1902., 232-235.

³⁰ N. Jorga 1899., 345, 346.

Historijski izvori i literatura jedinstveni su u identifikaciji samog naziva ovog srednjovjekovnog grada. Naime, u skoro svim historijskim izvorima spominje se "Vessella Straxa"³¹, dok je venecijanski senator Negri spominje pod imenom "Vexila Straxa"³² što je djelomična latinizacija ovog slavenskog srednjovjekovnog toponima.

Šigurnija vijest u kojoj je spomenuta srednjovjekovna Vesela Straža potiče iz 1414. godine, a odnosi se na povelju mađarske kraljice Barbare.³³ U povelji bosanskog kralja Stjepana Tomaša, izdatoj u Vranduku 22. augusta 1446. godine, spomenuti kralj je potvrdio braći Dragišićima sve posjede. Pored ostalih posjeda navodi se i selo "Gmići ou Oyskoplu"³⁴ koje se, kako je u historijskoj literaturi već odavno utvrđeno, nalazilo na lijevoj obali rijeke Vrba, u neposrednoj blizini srednjovjekovnog grada Vesela Straža.³⁵

U spomenutoj ispravi među potpisnicima je na prvom mjestu kraljev tast, vojvoda Stjepan Vukčić-Kosača, dok kralj predaje braću Dragišiće u zaštitu djedu Crkve bosanske.³⁶

Podaci o ranim počecima Vesela Straže su vrlo oskudni. Sve do četrdesetih i pedesetih godina XV stoljeća riječ je o sitnim i nepovezanim vijestima na osnovu kojih je vrlo teško bilo šta zaključiti. Nešto kasnije u historijskim izvorima se počela spominjati Vesela Straža, jer su se ovdje ukrštali putovi mnogih dubrovačkih, splitskih i zadarskih trgovaca. Historijski izvori ukazuju da se o srednjovjekovnoj Veseloj Straži može više govoriti kao o trgovačkom središtu, zatim trgu na važnom drumu, raskršću značajnih putova, koji uz to ima i druga specifičnija obilježja.

Boravak trgovaca u toku druge četvrtine XV stoljeća u srednjovjekovnoj Veseloj Straži sigurno je odredio i konture trgovačke i ekonomske snage ovog gradskog naselja. Potrebno je spomenuti da su to ipak dosta oskudni historijski podaci koji nisu u mogućnosti da identifikuju i potvrde sve one elemente koji bi bili od pomoći da se ustanovi stvarni značaj ovog naselja u tom pogledu.

Pored već spomenutog trgovačkog drumu i raskršća, na razvijenost ovog gradskog naselja sigurno je uticalo i to što se Vesela Straža nalazila u neposrednoj blizini centralne rudarske oblasti, što predstavlja posredan pokazatelj u pretpostavci da je grad Vesela Straža bio i napredniji i razvijeniji "nego što nam to po izvorima izgleda".³⁷ U historijskoj literaturi postoji i slobodnije mišljenje da je Vesela Straža bila u srednjem vijeku glavno privredno uporište čitave srednjovjekovne župe Uskoplje.³⁸

Zapadno od srednjovjekovnog grada Vesela Straža, u Završju, u historijskim izvorima jedino se spominje Livno, i to opet u vezi sa dubrovačkim trgovcima koji su se ovdje zadržavali krećući se na relaciji Split – Vesela Straža – rudarski bazeni srednje Bosne (Kreševo, Ostružnica, Fojnica). Treba ponovo napomenuti da su se Dubrovčani, Splitsani

³¹ HAZ. SSA, kutija 10, svezak 23, svešćić 13, fol. 214, svešćić 14, fol. 299, 300. U Dubrovniku postoji prezime Vesella. Uporedi M. Dinić 1951., 235, 352, 355.

³² K. Jireček 1959., 296-297.

³³ L. Thalloczy 1914., 189; M. Vego 1957., 125.

³⁴ M. Vego 1982., 185 (vidi foto snimak); S. Jalimam 1990., 29.

³⁵ M. Dinić 1978., 240.

³⁶ S. Jalimam 1990., 31.

³⁷ D. Kovačević-Kojić 1978., 126.

³⁸ D. Kovačević-Kojić 1978., 126.

i Zadranj koristili ovim zaobilaznim putem naročito u vrijeme sukoba ili ratova s lokalnim feudalcima u zaleđu, posebno u sukobu s ratobornim hercegom Stjepanom Vukčićem – Kosačom.³⁹ Da bi se osigurali, Dubrovčani su u Vijeću umoljenih Dubrovačke republike 13. oktobra 1451. godine odlučili da pišu: "Patrono maioris fuste quod debest ire cum dicta funta ad associandum mercatores usqu Spalatum qui vadunt de presenti in Bossinam".⁴⁰ Radi opšte sigurnosti, isto vijeće je zaključilo "de premitendo dim Stephanum de Radulino ire in Bosniem per viam Spalati non portando ducatos nec marcatis".⁴¹

Već je spomenuto da je iz druge polovine XV stoljeća pronađeno više historijskih izvora koji pružaju nešto potpuniju historijsku sliku srednjovjekovne Vesele Straže i to ne samo u trgovačkim nego i u diplomatskim i kulturnim relacijama tadašnje Bosne. Spomenut je, prema tradiciji, boravak bosanskog kralj Stjepana Ostoje 1406. godine, a kao dio diplomatske djelatnosti treba navesti i ranije spomenutu vijest o Veseloj Straži u pismu venecijanskog senatora Negrija.

Nešto sigurnija vijest je ona koja se odnosi na boravak bosanskog kralja Stjepana Tomaša u Veseloj Straži, odakle se obratio i Mletačkoj vladi pismom od 13. oktobra 1450. godine: "et castra Veszela Straxa in comitatu Uschopya".⁴² U historijskoj literaturi prevladava mišljenje da je srednjovjekovni grad Vesela Straža bila, zajedno s neposrednom okolinom, u vlasti bosanskog kralja Stjepana Tomaša.⁴³ Suprotno tome, u jednom dijelu historijske literature prisutna je rezerva prema ovom navodu, pa se pojavljuje i pretpostavka da je ovim područjem upravljala porodica Kosača i to njen najreprezentativniji predstavnik, vojvoda i docnije herceg Stjepan Vukčić Kosača. Bliže istini je pretpostavka da je spomenuti herceg u svojoj vlasti držao samo jedan dio srednjovjekovne župe Uskoplje, i to onaj oko grada Susida (Susjed), ali je i njega izgubio negdje između 1448. i 1454. godine.⁴⁴

Historijska literatura dovoljno je iskoristila sve ono što nudi jedan podatak iz Dubrovačkog arhiva, kada je 1453. godine u Veseloj Straži umro jedan dubrovački trgovac.⁴⁵

Snaga i moć bosanske države u Veseloj Straži mogla bi se pretpostaviti i razaznati i na jedan posredan način. Naime, u jednom sporu oko dubrovačkog srebra spomenuta su i dvojica kraljevih službenika, i to izgleda oni koji su bili najbliži bosanskom kralju Stjepanu Tomašu – kraljev pisar Stjepan Milošević i knez Pavle Modrinić, koji se spominje i kao zapovjednik utvrđenja.⁴⁶ Oni su 1456. godine boravili u Veseloj Straži i bili direktno umiješani u ovaj incident.⁴⁷

U historijskoj literaturi već je podobro obrađen ovaj incident kada je opljačkan jedan karavan dubrovačkih trgovaca natovaren srebrom koji je iz Fojnice išao za Livno, ali kada

³⁹ D. Kovačević-Kojić 1978., 126-127.

⁴⁰ Historijski arhiv Dubrovnik (dalje HAD), Actii Consilii Rogatorum, vol. XII, foł. 154.

⁴¹ D. Kovačević-Kojić 1961., 160.

⁴² E. Fermežin 1892., 258.

⁴³ K. Jireček 1952., 368-369.

⁴⁴ M. Dinić 1978., 241.

⁴⁵ K. Jireček 1952., 297.

⁴⁶ M. Dinić 1978., 240.

⁴⁷ K. Jireček 1959., 297; D. Kovačević-Kojić 1978., 125.

je karavan stigao pod tvrđavu Vesela Straža "sotto Vesela Straža " spomenuta dvojica službenika su napala karavan i digla srebro "tolseno e levobno li ditti argenti".⁴⁸ Umiješanost, i to direktna, dvojice kraljevih neposrednih službenika u pljačkanju, ovom je incidentu dala mnogo širi značaj i odjek, što se moglo i pretpostaviti jer je bilo u pitanju srebro dubrovačkih trgovaca. Spor je imao i diplomatske relacije i posljedice. Tome u prilog ide i činjenica da su se zbog ovog incidenta u pismu iz maja 1456. godine Dubrovčani žalili i bosanskom vladaru Stjepanu Tomašu.

Na osnovu raspoloživih historijskih izvora iz Zadarskog arhiva moguće je pronaći dosta imena ljudi porijeklom iz Vesele Straže, koji su obavljali određene trgovačke ili slične poslove u Splitu, Zadru ili negdje drugdje, te svojim vezama i aktivnostima upotpunjuju sliku o ovom gradskom naselju. Među takvima su: Radivoj Biladino de Vessela Straxa,⁴⁹ Antol Nedoprlich de Vessela Straxa,⁵⁰ Vuchimilus Radoevich de Vessela Straxa,⁵¹ Radivoj Biladinovich et Vuchich Zaulovich de Vessela Straxa,⁵² Stipaniz Mazarich de Vessela Straxa,⁵³ Vlachis et Gregorius Vucanich fratres de Vessela Straxa,⁵⁴ Radelchus Radassinouich de Vessela Straxa,⁵⁵ Andreas Dobrosinovich et Vuchich Gaulouich de Vessela Straxa,⁵⁶ Radovich Bralanovich de villa Vessela Straxa Bossina,⁵⁷ etc. Oskudni historijski podaci o srednjovjekovnoj Bosni i na primjeru Vesele Straže pokazuju nemoć da mnoge pretpostavke povežu i potvrde razbuktale smjerove razvoja gradskog naselja.

Među rijetkim historijskim podacima u kojima se spominje Vesela Straža, a koji se ne odnosi na trgovačke ili diplomatske poslove, vrijedna pažnje je vijest, da je Juraj Gradomilić (ponekad se u literaturi spominje i kao Gradomilović), porijeklom iz srednjovjekovne Vesele Straže, 3. aprila 1455. godine učio vajarsku i graditeljsku vještinu u Splitu kod već poznatog i slavnog renesansnog umjetnika, majstora Andrije Alešija.⁵⁸ Majstor Andrija Aleši preuzeo je na sebe obavezno da Juraja Gradomilića podučava narednih šest godina u vještini klesarstva. U to je vrijeme Andrija Aleši zidao splitske palače, općinsku vijećnicu, izrađivao Zudenigovu palaču i kapelu na ostrvu Rabu, pa je s pravom pretpostavljeno da je i Juraj Gradomilić zasigurno u svemu tome učestvovao.⁵⁹

Postoje određene pretpostavke da je vajar i graditelj Juraj Gradomilić radio na nekim građevinama u Jajcu, kraljevskom gradu, u jednom periodu vladavine bosanskog kralja Stjepana Tomaša.⁶⁰ Pretpostavlja se, da je riječ o jednoj velikoj i bogatoj palači u Jajcu, čiji su renesansni građevinski motivi uobičajeni u to vrijeme u Dalmaciji. Sačuvani

⁴⁸ K. Jireček 1959., 297. napomena 295; G. Škrivanić 1974., 61.

⁴⁹ HAZ, SSA, kutija 10, svezak 24, fol. 84.

⁵⁰ HAZ, SSA, kutija 10, svezak 24, fol. 84.

⁵¹ SSA, kutija 10, svezak 24, fol. 66.

⁵² HAZ, SSA, kutija 9, svezak 23, sveščić 13, fol. 214.

⁵³ HAZ, SSA, kutija 9, svezak 23, sveščić 14, fol. 299.

⁵⁴ HAZ, SSA, kutija 9, svezak 23, sveščić 14, fol. 300.

⁵⁵ HAZ, SSA, kutija 9, svezak 23, sveščić 14, fol. 300.

⁵⁶ HAZ, SSA, kutija 9, svezak 23, sveščić 15, fol. 320.

⁵⁷ HAZ, SSA, kutija 9, svezak 23, sveščić 12, fol. 151.

⁵⁸ D. Mazalić 1951., 157; isti 1952., 91; C. Fisković 1973., 159.

⁵⁹ C. Fisković – K. Prijatelj 1948., 17; C. Fisković 1962., 40.

⁶⁰ D. Mazalić 1967., 51.

ukrasni dijelovi govore da su to vjerovatno radili splitski majstori iz radionice majstora Andrije Alešija.⁶¹

Iz ovog perioda se u blizini Vesele Straže nalazi i srednjovjekovna nekropola stećaka. Na lokalitetu Kućetine, u predjelu Seone, nalazi se skupina od 18 stećaka, od čega 8 sljemenjaka i 10 sanduka, nešto većih dimenzija, redovno na postoljima. "Spomenici su dobro obrađeni, ali su danas djelomično oštećeni. Nemaju ukrase".⁶²

U političkom smislu, promjene koje su karakteristične za cijelu srednjovjekovnu Bosnu odrazile su se i na gradsko naselje Vesela Straža. Prije svega, tu je riječ o opasnosti od Osmanlija, o čemu postoji dovoljno historijskih potvrda o kojima je bilo govora nešto ranije. U ovom slučaju riječ je o snažnijim upadima. Tako već 1456. godine postoji vijest u kojoj Dubrovčani javljaju mađarskom kralju Matiji Korvinu da su Turci u župi Uskoplje skupili najveću količinu ratne mašinerije za osvajanje gradova.⁶³

Historijski izvori i sljedeće 1457. godine ukazuju na opasnost od osmanske vojske i to opet od one koja je bila u neposrednoj blizini župe Uskoplje.⁶⁴ Ovo je bila samo posebna priprema za vojničko i političko osvajanje srednjovjekovne Bosne 1463. godine, dok će grad Vesela Straža ući u sastav Osmanske carevine nešto kasnije.

Mnoge historijske okolnosti u srednjovjekovnoj Bosni uticale su na promjene koje su odražavale slabljenje centralne vlasti. Među takvim okolnostima su sporovi, sukobi i ratovi među pojedinim bosanskim velikašima i feudalcima, a u tim sukobima kao da su dominirali predstavnici najmoćnije porodice Kosača, koji se nikada nisu odrekli pretenzije prema gradovima župe Uskoplje, što je svakako povezano i s Veselom Stražom. Ova teritorija će biti predmetom njihove stalne borbe, prije svega među njima samima. Otuda će proisteći i rat hercega Stjepana Vukčića Kosače protiv sinova, ali i protiv Osmanlija. Pojedini članovi porodice davat će znatnu pomoć mađarskoj vojsci protiv Osmanlija.

Dolazak mađarskog kralja Matije Korvina na teritoriju srednjovjekovne Bosne i opsjedanje grada Jajca uticalo je na mnoge aktuelne, ali i pripremalo buduće događaje koji su u uskoj vezi i koji su, između ostalog, određivali sudbinu srednjovjekovnog grada Vesele Straže. Iz poznatih historijskih izvora poznato je da je herceg Stjepan Vukčić Kosača zajedno sa sinom Vladislavom otišao u susret mađarskom kralju Matiji Korvinu, dok se u historijskoj literaturi pretpostavlja da je hercegov sin Vladislav boravio kod kralja Matije Korvina već u toku novembra 1463. godine.

U historijskoj literaturi prevladava mišljenje da je nizom svojih postupaka hercegov sin Vladislav potvrđivao pretpostavku da je u svojim političkim orijentacijama bio okrenut prema Zapadu i poslije dosta nezgodnog perioda ratovanja pod zastavom Mletačke republike, što je prijetilo da pomuti odnose među saveznicima, sada se u potpunosti priklonio mađarskom kralju Matiji Korvinu.⁶⁵

Historijski izvori ukazuju da je odmah po političkom slomu srednjovjekovne Bosne hercegov sin Vladislav uspio snažnom vojničkom akcijom da oslobodi od osmanske vlasti

⁶¹ Đ. Basler 1962., 445

⁶² Š. Bešlić 1967., 74.

⁶³ E. Fermendžin 1892., 227; Đ. Mazalić 1951., 151

⁶⁴ V. Ćorović 1940., 524.

⁶⁵ S. Ćirković 1964., 524.

Ramu s Prozorom, Uskoplje s Veselom Stražom i Livno, te da mu je mađarski kralj Matija Korvin u Jajcu potvrdio, poveljom od 6. decembra 1463. godine, posjed svih ovih osvojenih župa i gradova.⁶⁶

Prilikom vojne akcije hercegovina sina, o kojoj je ranije bilo više riječi, osvojen je i grad Biograd (Prusac) koji je sultan Mehmed II el-Fatih prije toga darovao svom vojskovođi Skender-paši Mihajloviću, odnosno Mihajlu Konstatinoviću iz Ostrovice, poznatom kroničaru koji se istakao prilikom osmanskih osvajanja ovih krajeva u proljeće 1463. godine.

U već ranije spomenutoj povelji mađarskog kralja Matije Korvina, koju je izdao u Jajcu 6. decembra 1463. godine, hercegovin sin Vladislav primljen je u red mađarskih velikaša i vlastele te je potvrđen u redu velikaša zastavnika.⁶⁷ U historijskoj literaturi prevladava mišljenje da je vlast Vladislava u osvojenim krajevima, među koje spada i srednjovjekovna Vesela Straža, bila sasvim prolaznog karaktera.⁶⁸ Zanimljivo je da se pored već spomenutog fra Marina, vikara provincijala "sve Bosne", u ovom području spominje još jedan crkveni dostojanstvenik. Riječ je o gostu Vuku Radijevojeviću, ugledniku crkve bosanske. Jedan neprovjereni podatak spominje ga negdje oko 1466. godine. Naveden je među nasljednicima uglednog gosta Radina u njegovoj čuvenoj oporuci. Po toj ostavštini njemu je ostalo 110 dukata, te se 14. marta 1470. godine pismeno obraća, preko Tvrtka Brajanovića i krsťjanina Cvjetka Radojkovića, Dubrovačkoj republici da mu se to isplati. Potpisan je kao Vuoch Radiucevich iz Uskoplja.⁶⁹ Tačnija lokacija spomenutog Uskoplja je još uvijek predmet spora. Najraširenije mišljenje je da je riječ o župi Uskoplje.⁷⁰

Vrijedno pažnje je i to da se u prvom opširnom popisnom defteru koji su obavili Osmanlije 1468.-1469. godine ne spominje srednjovjekovni grad Vesela Straža, a nema spomena ni Biogradu (Prusac), ali sa ovog teritorija spomenut je grad Susid (Susjed) i trg Gračanica.⁷¹ Razlog tome vjerovatno leži u činjenici da je srednjovjekovna Vesela Straža konačno osvojena od strane osmanske vojske negdje 1478. godine.⁷² U dubrovačkom Arhivu postoji jedan podatak od 4. marta 1466. godine po kome su dva Vlaha kao ropci odveli u Veselu Stražu slugu Mihoče Vukotića i predali Turcima da bi otkupili brata jednog od dvojice Vlaha.⁷³

Iz vremena druge polovine XV stoljeća zanimljiv je podatak koji spada u kategoriju tzv. nepouzdanih jer nije historijski fundiran, a odnosi se na to da je već spomenuti Skender-beg Mihajlović dobio od sultana u nasljedstvo zijamet Veselu Stražu, koju je izabrao za stalno prebivalište i u njoj sagradio kule i odžake.⁷⁴ Slično tome, postoji pretpostavka da se tu rodio Mustaj-paša, sin Skender-paše, koji je poznat pod pjesničkim

⁶⁶ M. Dinić 1978., 240-241; H. Šabanović 1959., 41; V. Atanasovski 1979., 17, 121.

⁶⁷ K. Jireček 1952., 394.

⁶⁸ M. Dinić 1978., 241.

⁶⁹ Historijski arhiv Dubrovnik, Procure Cancellarie, vol. I (1470.-1473.), fol. 4'-5.

⁷⁰ Uporedi: J. Bajić 1988., 144-146.

⁷¹ H. Šabanović 1959., 128.

⁷² M. Vego 1957., 124.

⁷³ Historijski arhiv Dubrovnik, Lamenta de Foris, vol. XXXVII (1456.-1466.), fol. 265.

⁷⁴ S. Bašagić-Redžepašić 1900., 19.

pseudonimom Sun'i. Kada je Skender-beg za zasluge postao vezir s tri tuga i bio pozvan u Carigrad, pošto po zakonu paše nisu mogli imati zijameta, Vesela Straža prešla je na njegovog sina Mustaj-bega.⁷⁵

Zanimljivo je spomenuti da se prema Mustaj-begovoj oporuci desetina od Vesele Straže imala da upotrijebi za izdržavanje džamije koju je sagradio u Sarajevu (Skender-pašina džamija).⁷⁶

Srednjovjekovni grad Vesela Straža, prema do sada istraženim i utvrđenim podacima, u jednom periodu srednjeg vijeka bila je važno trgovačko središte, ali i važno raskršće trgovačkih karavana. U njoj se odvijao buran privredni i trgovački, ali i političko-diplomatski život. Stoga se po svemu ovo gradsko naselje može mjeriti sa sličnim bosanskim srednjovjekovnim gradovima.

Ovaj kratak prilog o historiji srednjovjekovnog grada Vesela Straža prikazuje i oslikava sve ono što treba da se zna o ovom važnom gradskom naselju. Međutim, vjerujemo da on može biti podsticaj da se krene prema novim istraživačkim zahvatima u brojnim arhivama (Dubrovnik, Zadar, Venecija, Rim) u kojima bi se moglo naći još podataka o ovom zanimljivom mjestu. Bez posebnih pretenzija, ovaj pokušaj je imao osnovnu namjenu da se pretpostave pravci daljih istraživačkih zahvata, ali i da se ustanovi dokle se stiglo u izučavanjima srednjovjekovne Vesele Straže do sada.

---

⁷⁵ M. Karanović 1938., 83.

⁷⁶ Dž. Hamodović, Prusac, s.a., 7.

SKRAĆENICE

- AL – Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
 ANUBIH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
 CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
 GDI – Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
 Glas SKA – Glas. Srpska kraljevska akademija, Beograd.
 GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
 SANU – Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.

LITERATURA

- P. ANDELIĆ 1988. Vesela Straža. AL, tom 2 (12.257), 187. Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1988.
 V. ATANASOVSKI 1979. Pad Bosne. Beograd, 1979.
 J. BAJIĆ 1988. Otigošće kod Bugojna, zavičaj gosta Radina. Obeležja, br. 2, god. XVIII, Priština, 1988.
 D. BASLER 1962. Gradomilić Juraj. U: Enciklopedija likovnih umjetnosti, sv. II, Zagreb, MCMLXII, 445.
 SAFVET-BEG
 BAŠAGIĆ-REDŽEPAŠIĆ 1900. Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od 1463.-1850.). Sarajevo, 1900.
 A. BENKOVIĆ 1966. Naselja Bosne i Hercegovine sa katoličkim stanovništvom. Katoličke župe u Bosni i Hercegovini i njihove filijale od XII vijeka do danas. Đakovo, 1966.
 Š. BEŠLAGIĆ 1967. Stećci centralne Bosne. Sarajevo, 1967.
 I. BOJANOVSKI 1974. Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. Djela 47, CBI 2, ANUBIH, Sarajevo, 1974.
 S. ĆIRKOVIĆ 1964. Istorija srednjovekovne bosanske države. Beograd, 1964.
 V. ĆOROVIĆ 1940. Historija Bosne. I knjiga, Posebna izdanja SKA CXXIX, knjiga 53, Beograd, 1940.
 M. DINIĆ 1934. Srebrnik kod Srebrenice. Glas SKA 161, 1934., 185-196.
 1938. Trg Drijeva i okolina u srednjem veku. Godišnjica Nikole Čupića XLVII, Beograd 1938., 109-147 (Izdavanje Čupićeve zadužbine 80).
 1951. Odluke veća Dubrovačke republike. Knjiga I, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, SANU III odeljenje, knjiga XV, Beograd, 1951.

1978. Zemlje hercega svetog Save. U: Srpske zemlje u srednjem veku, istorijsko-geografske studije, Beograd, 1978.
- E. FERMENDŽIN 1892. Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752. Zagreb, 1892.
- C. FISKOVIĆ –
K. PRIJATELJ 1948. Albanski umjetnik Andrija Aleši u Splitu i Rabu, Split, 1948.
- C. FISKOVIĆ 1962. Dubrovački i primorski graditelji XIII-XVI stoljeća u Srbiji, Bosni i Hercegovini. Peristil 5, Zagreb, 1962., 36-44.
1973. Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini. U: Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica, 1973., 147-199.
- I. GAVRAN 1981. Uvod u ljetopis fra Nikole Lašvanina. U: Ljetopis fra Nikole Lašvanina, Sarajevo, 1981., 5-27.
- S. JALIMAM 1983. Osvrt na knjigu dr. Pavo Živković "Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni". GDI XXXIV, 1983., 165-168.
1984. Ispravci i dopune "Bibliografiji objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni" dr. Pave Živkovića. Bibliotekarstvo XX, Sarajevo, 1984., 94-101.
1990. Vranduk, grad i utvrda. Muzej grada Zenice, Zenica, 1990.
1996. Vranduk-kraljevski grad. Travnik, 1996.
- J. JELINIĆ 1915. Ljetopis fra Nikole Lašvanina. GZM XXVII, 1915, sv. 1-2, 1-35, sv. 3-4, 269-312.
1990. Kultura i bosanski franjevci. Svezak I, (fototip izdanja iz 1912. godine), Sarajevo, 1990.
- K. JIREČEK 1892. Glasinac u srednjem vijeku. GZM IV, knjiga II, 1892., 99-101.
1952. Istorija Srba. Beograd, 1952.
1959. Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku. Zbornik Konstantina Jirečeka, knjiga I, Posebna izdanja SKA, knjiga CCCXXV, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 33, Beograd, 1959., 205-304.
- N. JORGA 1899. Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades en XVe siècle. Tom II, Paris, 1899.
- I. F. JUKIĆ 1953. Putopisi i istorijsko-etnografski radovi. Sarajevo, 1953.
- M. KARANOVIĆ 1938. Istorijsko-etnografske crtice o župama Rami i Skoplju. GZM L, 1938., sv. II, 73-94.

- V. KLAIĆ 1878. Bosna. Podatci o zemljopisu i povijesti Bosne i Hercegovine. Zagreb, 1878.
- S. KONFORTI 1979. Naseljena mjesta u SR Bosni i Hercegovini sa teritorijalnim rasporedom određenih društvenih i privrednih djelatnosti-stanje I.I 1979. Oslobođenje, Sarajevo, 1979.
- V. KORAC 1966. Trebinje, istorijski pregled I. Period do dolaska Turaka. Trebinje, Zavičajni muzej, 1966.
- D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ 1961. Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela XX. knjiga XVIII, Sarajevo, 1961.
1965. Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku. GDI XVI, 1965. (1967.), 19-35.
1970. O srednjovjekovnom trgu na mestu današnjeg Sarajeva. Zbornik Fil. fak. u Beogradu (Spomenica Jorja Tadića) XI-1, 1970., 353-363.
1971. O naselju Drijeva i njihovom položaju. GDI XXI-XXVII, 1976., 29-36.
1978. Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo, 1978.
1987. Fojnica u srednjem vijeku. U: Fojnica kroz vjekove, Fojnica-Sarajevo, 1987., 35-60.
- A. LUKŠIĆ 1878. Neuste Beschreibung und Volständiges Orts-lexicon von Bosnien und der Hercegovina. Verlag von Alois Hynek Buchhandler, Prag, 1878.
- Đ. MAZALIĆ 1942. Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka. GZM LIII, 1941. (1942.), 31-94.
1951. Biograd-Prusac, stari bosanski grad. GZM n. s. VI, 1951., 147-189.
1953. Stari grad Jajce (Novija arheološka istraživanja). GZM n.s. VII, 1952., 59-100.
1954. Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka. GZM n.s. sv. A, IX, 1954., 227-253
1967. Leksikon umjetnika Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1967.
- E. PAŠALIĆ 1960. Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini. Zemaljski muzej. Posebna izdanja, Sarajevo, 1960.
- I. RUVARAC 1890. O privileđijama kuće Ohmućevića-Grgurića. GZM II, knj. III, 1890., 263-267.
- V. SKARIĆ 1985. Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije. Izabrana djela, knjiga I, Sarajevo, 1985.

- H. ŠABANOVIĆ 1959. Bosanski pašaluk i upravna podjela. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela XIV, Odjeljene istorijsko-filoloških nauka 10, Sarajevo, 1959.
- F. ŠIŠIĆ 1902. Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.). Zagreb, 1902.
- G. ŠKRIVANIĆ 1974. Putevi u srednjevekovnoj Srbiji. Beograd, 1974.
- L. THALLÓCZY 1914. Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München-Leipzig, 1914.
- L. THALLÓCZY –
M. SUFFLAY 1916. Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450.-1570. Zagreb, trošak i naklada Kr. Hrv. Slav-dalm. Zemaljske vlade, 1916.
- S. TIHIĆ 1971. Busovača. Sarajevo, Skupština opštine Busovača i LIK, 1971.
- Đ. TOŠIĆ 1976. Brštanik u srednjem vijeku. GDI XXI-XXVII, 1976., 37-50.
1987. Trg Drijeva u srednjem vijeku. Sarajevo, 1987.
- M. VEGO 1957. Naselja bosanske srednjevekovne države. Sarajevo, 1957.
1982. Postanak srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo, 1982.
- V. VULETIĆ –
VUKASOVIĆ 1904. Rodoslovlje porodice Ohmućevića, plemenite gospode bosanske. GZM XVI, 3, 1904., 367-374.
- P. ŽIVKOVIĆ 1982. Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni. Zavičajni muzej Travnik-Sarajevo, 1982.
-

THE MEDIEVAL TOWN OF VESELA STRAŽA
(A CONTRIBUTION TO THE STUDY)

SUMMARY

The number of bibliographical units about Vesela Straža is very modest. Even when mentioned in various papers and studies, it is only marginally touched upon mainly based on historical sources from the first half of the 15th century.

The author of this paper has, in addition to elaboration of the existing results, also discussed the results of his own recent research performed in the archives of Zadar, Split and Dubrovnik. This area gravitated more towards the area of central Dalmatia, i.e. the cities of Split and Zadar whose resources since recently attract more attention of historians. Although the Uskoplje area is very fertile, rich in ore and very important for transport as a transit area, it has been but poorly explored from the archaeological aspect. As for the archaeological site Vesela Straža itself, there are almost no data about it except for the historical sources from the 14th and 15th century. In ancient times, important roads passed in vicinity of Vesela Straža, the main road Salona–Argentaria and its side roads from western and central Bosnia. In the Middle Ages, especially around the middle of the 15th century the communication routes near Vesela Straža that served as roundabout roads, gained in importance.

The first historical referral to Vesela Straža related to the existence of the Franciscan monastery and church, is unreliable and is placed in the beginning of the 15th century. It seems that the monastery was demolished between 1414 and 1437 during the Ottoman raids. The remains of the church had also probably still existed in the 14th century. The first more reliable record about Vesela Straža dates back from 1414, but more information about the fortification and the town parts outside the fortification walls is related to prominent activity of merchants from Dalmatian towns since this created a roundabout road towards central Bosnia at times of local wars, particularly frequently caused by militant Herzeg Stephen Vukčić Kosača. It appears that he controlled a part of the Uskoplje parish. The parish itself was on the territory ruled over by Bosnian kings. In 1450, it is from Vesela Straža that King Stephen Tomaš writes a letter to Venetian authorities. In a certain incident with Dubrovnik merchants in 1456, the king's high officials are mentioned as witnesses of the incident.

The author of this paper has recently, while going through the documents in Zadar and Split archives, found names of a number of inhabitants of Vesela Straža that were involved in trade with these towns, as well as the town of Dubrovnik. The name of Juraj Gradomilić, a Bosnian from this town that studied stonemason trade at Andrija Aleši, added another piece to our image of development of Vesela Straža. We assume that he returned to Bosnia and continued to work on fortifications and palaces as a master stonemason. All these data, although still small in number, serve as indications of an important development of the town core of Vesela Straža and its parts outside the fortification walls. Archaeological excavation would surely give a significant contribution towards justification of such conclusion.

In the second half of the 15th century, the life in the Uskoplje parish is under a strong influence of pretensions of the Kosača rulers and their mutual combats, as well as the Ottoman advance and their final preparations to occupy Bosnia and advance towards north, that is towards Jajce, the royal town and the later centre of the Jajce banovina. It seems that the Ottoman army eventually occupied Vesela Straža in 1478.

The summary and analysis of the existing research results brings us to the conclusion that during certain period in the Middle Ages, Vesela Straža represented an important strategic fortification and urban settlement wherein intensive economic, trade, and at the same time political and diplomatic activity took place. Development of this settlement could be compared to similar important Bosnian medieval towns. It is also one of the objectives of this paper to determine the orientation for further research in archives of Dubrovnik, Zadar, Venice and Rome, as well as the research in the field.

Nataša ŠAHINOVIĆ
Stručni rad

NOVI NALAZI NA SREDNJOVJEKOVNOM GRADU VISOKI

U kratkom prilogu prezentirani su slučajni nalazi otkriveni tokom rata, 1994. godine na srednjovjekovnom gradu Visoki u Visokom. Radi se o fragmentima arhitektonske plastike koji posjeduju formalne odlike gotičkog stila. Oni su još jedna potvrda, pored već objavljenih nalaza sa Bobovca i Kraljeve Sutjeske, da se takvi nalazi mogu očekivati na mnogobrojnim bosanskohercegovačkim gradovima XIV i XV vijeka.

UVOD

Tokom rata 1992.-1995. godine, prilikom izvođenja zemljanih radova unutar kamenih ostataka srednjovjekovnog grada Visoki, slučajno su pronađeni, na dubini od oko jednog metra ispod današnjeg nivoa terena, fragmenti arhitektonske plastike.

Ostaci utvrđenog grada nalaze se na vrhu brda Visočice (Grad), koji dominira velikim područjem u okviru najuže Bosne.¹ U njegovom podnožju i u nizini, uz rijeku Fojnicu razvilo se podgrađe Podvisoki, čiji ekonomski razvoj označava gradnja vladarskog dvora krajem XIV, a najveći uspon doživljava tokom prve tri decenije XV vijeka.²

Grad Visoki je jedna od starijih utvrda u Bosni i Hercegovini. U historijskim izvorima se prvi put spominje 1355. godine.³ Prema historijskim podacima na gradu je barem povremeno bila vladarska rezidencija (sigurni podaci: od vremena bana Stjepana II Kotromanića do kralja Ostoje i djelomično Tvrtka II), tj. okvirno od druge četvrtine XIV do treće decenije XV vijeka. Od kraja XIV do 40-tih godina XV vijeka, prema historijskim izvorima na gradu je bilo stalno sjedište "velikog kneza bosanskog".⁴

Oblik i veličina utvrde kao i odbrambenog objekta pokazuje da se grad Visoki, u svojoj dugoj i politički značajnoj historiji nije razvio u utvrdu većeg vojno-strateškog značaja.

¹ P. Andelić 1984., 159, 184.

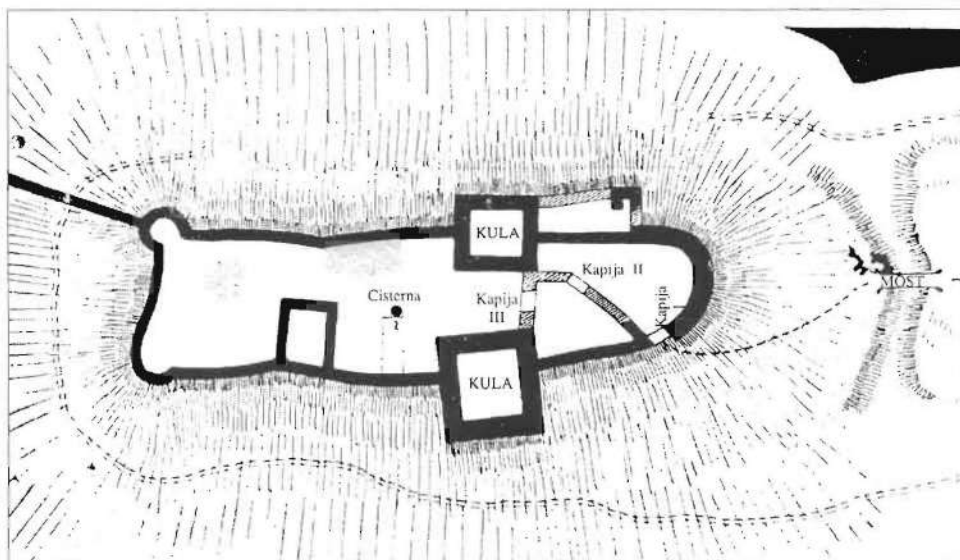
² D. Kovačević-Kojić 1978., 63-71.

³ O mogućnosti podizanja tvrđave još u XIII vijeku: P. Andelić 1984., 159, 182.

⁴ O značaju i ulozi "velikog kneza bosanskog" kao i o njegovoj pripadnosti visokom bosanskom plemstvu vidi P. Andelić 1984., 184.

Po veličini i značaju to je grad politički centar, unutar čijih se zidova nalazi vojno i činovničko naselje, a ispod kojih se po pravilu počinje razvijati podgrađe.⁵

Sadašnje stanje utvrđenog grada Visoki predstavljaju ostaci devastirane kamene strukture vidljive, ali narušene oplata zidova i ostaci zapadne kule, perimetralnih zidova, te mase nekog objekta u jugoistočnom dijelu i jezgre zida koji se spušta niz sjeveroistočnu padinu brda. Prema rekognosciranjima Đoke Mazalića, čijim podacima danas jedino raspoložemo, iz pedesetih godina ovog vijeka “ruševine grada su skoro sasvim zarasle u zemlju” ili su “survane do zadnje granice”.⁶ Zidovi su građeni od lokalnog vapnenca, vezani malterom vrlo lošeg kvaliteta što je prouzrokovalo njihovo veliko oštećenje. Grad se podužnom osom pruža u smjeru jug-sjever u dužini od oko 60 metara. Širina mu varira između 15 i 20 metara. U južnoj polovini grada su u perimetralne zidove uklopljene dvije poluuvučene kule. Zid između njih kao i njegov produžetak u južnoj trećini unutar perimetralnih zidova je hipotetičan (sl. 1).⁷

Sl. 1 – Osnova grada Visoki prema Đ. Mazaliću (GZM BiH, n.s. A. XVIII, Sarajevo, 1963.) i pretpostavljena pozicija iskopa, 1994. godine

Zaraslost terena, stanje očuvanosti kamenih ostataka grada, kao i ratni uslovi nisu dozvolili tačno lociranje zemljanih radova urađenih u ljeto 1994. godine (sl. 1).⁸ Tom prili-

⁵ P. Andelić 1963., 187.

⁶ Đ. Mazalić 1954., 243, 247. Iako je teren samo rekognosciran, rad Đoke Mazalića je vrlo pouzdan. Kako novih podataka do danas nema, možemo se s obzirom na pouzdanost njegovih opservacija osloniti na dati opis grada.

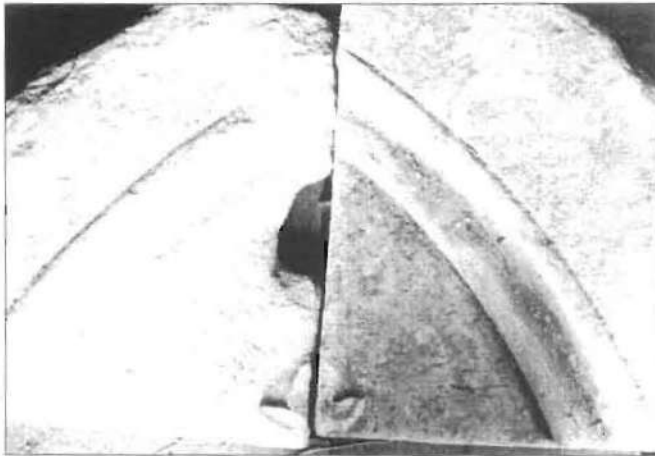
⁷ Đ. Mazalić 1954., 244, sl. 3 i 4; P. Andelić 1984., 167.

⁸ Na sl. 1. odredili smo približnu lokaciju iskopa.

kom napravljena su dva iskopa: prvi oko 11 m², a drugi oko 53 m². U većem iskopu su sa zemljom i srednjovjekovnim građevinskim šutom izbačeni fragmenti arhitektonske plastike. Tek tada je nalaz prijavljen stručnjacima koji su izašli na teren i dalje pratili radove, uz kraće prekide od 25.06. do 03.07. 1994. godine. Jednu stranu većeg iskopa sačinjavao je plašt srednjovjekovnog zida otkrivenog u dužini od 10 m (što ne znači da je to njegova kompletna dužina). Zid se pojavio na dubini od 0,15 do 0,50 m ispod površine, a njegova ustanovljena visina se kreće od 0,90 do 1,50 m. Temelji zida su ležali na zdravici. Tom prilikom nađeni su ostaci arhitektonske plastike, najvjerojatnije uz temelje zida, na dubini od oko 1,15 m.

KATALOG

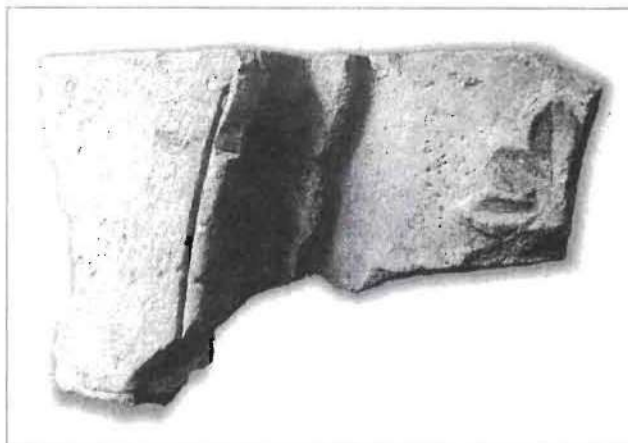
1. Završni dio lunete portala, dimenzija 143×75 cm, klesan od žućkastog, sitnozrnog kamena pješčara (muljike). Izveden je iz dva dijela (desni 65×73 cm, lijevi 73×70 cm) sa blago izdiferenciranom profilacijom u dva nivoa – dekorativno polje i rebro konkavno – konveksne profilacije, koje se uklapa u masu okvira lunete u obliku prelomljenog luka. Na spoju vertikalnih i horizontalnih ivica ovih dijelova nalazi se dio floralnog motiva pasje ruže (sl. 2).

Sl. 2 – I. Dervović

2. Fragment lunete portala, dimenzija 73×74×32,5 cm, klesan od žućkastog sitnozrnog pješčara. Raspoznaje se dio dekorativnog polja sa fragmentarno očuvanim floralnim motivom, izvedenim u plitkom reljefu visine 1-1,5 cm. U profilaciji su izdiferencirana dva nivoa: fragmentarno očuvanog dekorativnog polja i okvira. Konkavno – konveksna profilacija rebra povezuje ova dva nivoa (sl. 3).
3. Fragment dekoriranog polja lunete, dimenzija 50×21(25) cm. Klesan je od žućkastog kamena pješčara. Dekorativni floralni motiv, lozica, isklesan u plitkom reljefu je fragmentarno očuvan (sl. 4).

4. Fragment polja lunete, dimenzija 30×18 cm, klesan od žućkastog, sitnozrnog pješčara. Floralni motiv je izveden u plitkom reljefu, visine 1-1,5 cm (sl. 5).

Sl. 3 – I. Dervović

5. Fragment dekoriranog polja lunete, dimenzija 25×9×18 cm. Klesan je od žućkastog sitnozrnog kamena pješčara. Dekorativni, floralni motiv izveden je u plitkom reljefu, visine 1-1,5 cm (sl. 6).
6. Fragment arhivolte lunete, dimenzija 45×20×9 cm, klesan od žućkastog kamena pješčara (sl. 7).

Sl. 4 – I. Dervović

7. Fragment dovratnika, dimenzija 53×27(33)×27 cm. Klesan je od sitnozrnog kamena pješčara. Fino obrađena strana ima duž ivice profilisani žlijeb, očuvanih dimenzija 38×4-8 cm. Pri dnu fragmenta je plitko ugraviran natpis pisan bosančicom, čiji tekst ovom prilikom nije pročitani (sl. 8).

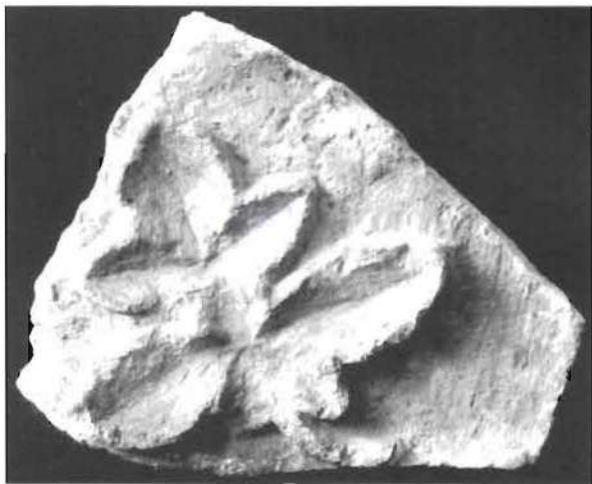
8. Fragment dovratnika portala, dimenzija 57×40×24 cm. Na obrađenoj strani su urezane predstave konjanika. Figure su korektno izvedene sa prepoznatljivim detaljima ratničke opreme i odjeće. Paralelno sa likovnim prikazima je urezan natpis pisan bosančicom, koji nije pročitani (sl. 9).

Sl. 5 –
I. Dervović

ZAKLJUČAK

Na osnovu prvih opservacija može se zaključiti da opisani fragmenti arhitektonske plastike nađeni na gradu Visoki, predstavljaju dijelove portala, tj. lunete i dovratnika. Oni su

Sl. 6 – I. Dervović

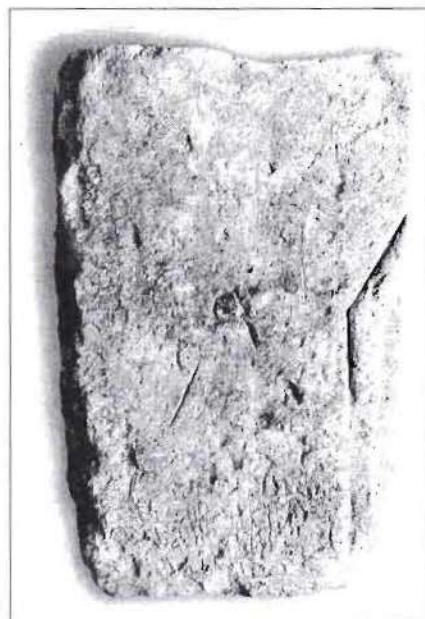
rad vještog majstora – klesara. Floralni motiv, koji se nalazi na većem broju fragmenata, najbliži je listovima pasje ruže (*Rosa canina* L., Fam. Rosaceae). Izrađen je u plitkom

reljefu. Odlikuje se naturalizmom i punoćom forme. Da ovakvi primjeri nisu usamljeni, potvrđuju predstave listova hrasta i cvijeta čička na dekorativnoj plastici kraljevske palate i

Sl. 7 – I. Dervović

sepulkralnoj plastici iz grobne kapele na Bobovcu (*lozica paviti sa cvjetovima*). Koliko se može naslutiti iz nađenih dijelova, kopozicionu šemu dekorativnog polja lunete formirali su listovi pasje ruže raspoređeni u obliku lozice (sl. 2-6). Na jednom od očuvanih

Sl. 8 – I. Dervović

dijelova dovratnika nalaze se prikazi konjanika uz koje je fragmentarno očuvan natpis bosančicom. Predstave konjanika, iako šematizirane, faktografski su korektno urađene.

Raspoznaju se detalji odjeće i oružja. Konji su prikazani u pokretu, bez naglašenih detalja opreme (sl. 9).

Sl. 9 – I. Dervović

Ovi ulomci plastike pripadaju još uvijek rijetkim nalazima sa utvrđenih gradova u Bosni i Hercegovini, sa izuzetkom Bobovca i Kraljeve Sutjeske, te je njihova pojava vrlo dragocjena. Pomenuti nalaz je dokazao ono što se naslućivalo, da su srednjovjekovni utvrđeni gradovi, ili barem neki njihovi dijelovi, kod nas bili opremljeni arhitektonskom plastikom. Kako stilski pripadaju periodu gotike, značajni su i za utvrđivanje bliže hronološke determinacije utvrđenog grada Visoki. Također ovi najnoviji nalazi, uz ulogu i značaj grada Visoki, kao i njegove bliže okoline u historiji srednjovjekovne Bosne, potvrđuju opravdanost realizacije sistematskog arheološkog istraživanja ovog lokaliteta. Takav pristup omogućio bi i njegovu adekvatnu kulturno-historijsku valorizaciju.

LITERATURA

- P. ANĐELIĆ 1963. Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni – Prilog topografiji naselja. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (dalje: GZM), n.s. A, XVIII, Sarajevo, 1963., 179-194.
1984. Doba srednjovjekovne bosanske države. U: Visoko i okolina kroz historiju I, Visoko, 1984., 103-309.
- D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ 1978. Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo, 1978.
- Đ. MAZALIĆ 1954. Visoki – bosanski grad srednjeg vijeka. GZM, n.s. A, IX, 1954., 227-253.
-

NEW FINDS IN THE MEDIEVAL TOWN OF VISOKI

SUMMARY

On the Grad hill (Visočica) overlooking the Visoko Field to the southwest from the present urban centre of the town of Visoko, there are remains of medieval fortified town Visoki. The time of its construction can not be established with certainty. In addition to its military, i.e. defence function, it was also the place of residence of Bosnian rulers and the residence of the great knez⁹ of Bosnia. It was first mentioned in 1355 in the Charter of Ban Tvrtko. From the half of the 14th and until the half of the 15th century, it was one of the most famous fortified towns controlled by Bosnian kings, with developed town parts outside the fortification walls and one of the biggest trade centres of medieval Bosnia.

The fortified town of Visoki has not been systematically explored. Its remains had about 50 years ago already suffered big damage, and they are today completely forsaken. Contributing to its state of dilapidation was inter alia the shelling, especially intensive in the period 1993-1995 during the aggression against Bosnia and Herzegovina. This caused great damage of the surface layer on many spots and on the remains of the fortification walls.

In the summer of 1994, during the excavation at the site, the archaeologists discovered architectonic plastic fragments, that is doorposts and lunette of a small portal. Preserved on them are details of relief decoration done in the Gothic style.

The mentioned archaeological finds have largely contributed to and changed the existing knowledge about this important medieval fortification. They are important for the analysis of the architectonic structure of the fortification and for its chronological determination. They document the presence of Gothic style architectonic plastics in the artistic outfit of some buildings within the fortification and connect it to the medieval cultural domain of central Bosnia together with Bobovac, Kraljeva Sutjeska and Mile.

Given the role and importance of the fortified town of Visoki and its surrounding in the history of medieval Bosnia, we could state that these newest finds only provide an ever greater justification for the realisation of systematic archaeological excavation at this site. The research results would add missing pieces to our notions of historical circumstances and manifestations of the mentioned cultural domain, and at the same time contribute to the adequate cultural and historic valorisation of the fortified town complex.

---

⁹ Knez – a member of the feudal nobility in Bosnia; roughly equivalent to baron (translator)

Esad VESKOVIĆ
Akademijski konzervator – specijalist
Stručni rad

PROBLEMI ODRŽAVANJA I ZAŠTITE KAMENIH SPOMENIKA NA OTVORENOM PROSTORU

U Botaničkom vrtu i u prostoru ispred Zemaljskog muzeja nalazi se veći broj srednjovjekovnih kamenih spomenika – *stećaka*. Radi se o reprezentativnim spomenicima, koji su sa različitim lokaliteta Bosne i Hercegovine izmješteni i postavljeni u ambijentalni prostor Muzeja.

Nažalost, posljednjih decenija primjetno je ubrzano propadanje ovih spomenika. Oštećenja se najčešće manifestuju u ljušpanju, pojavi novih i širenju starih pukotina i naprslina, te korastom raspadanju kamena. Na taj način kod određenog broja stećaka već je došlo do djelimičnog odvajanja većih ili manjih dijelova kamena. Površine kamena su također znatno oštećene različitim procesima korozije i biougroženja.

FAKTORI KOJI UZROKUJU PROMJENE NA KAMENU

Nije sporno da je kamen od koga su izrađeni nadgrobni spomenici tokom proteklih vjekova pretrpio znatne promjene. Vremenska trajnost kamena podrazumijeva i njegovu trajnost prema različitim fizičkim ili hemijskim uticajima sredine u kojoj se nalazi. Ako se svemu tome dodaju i oštećenja koja su nastala kao posljedica ratnih dejstava, onda taj proces biva dodatno usložen.⁶

Razaranje tokom vremena treba shvatiti kao zbir kompleksnih uticaja hemijskih i fizičkih faktora koji ugrožavaju kamen. U većini slučajeva gotovo je nemoguće precizno odrediti udio djelovanja pojedinih faktora u procesu razaranja. Fizička degradacija pospješuje hemijsko razaranje zato što povećava napadnutu površinu i olakšava pristup vodi, vazduhu i drugim agensima.

Pored klasičnih vidova razaranja kamena, značajno je naglasiti da je veći broj stećaka napadnut biohemijskim djelovanjem biljaka (lišajeva i mahovine). Svojom životnom aktivnošću biljke proizvode ugljeničnu, azotnu, sumpornu i neke druge slabije kiseline. Njihovim štetnim dejstvima otvara se put drugim agensima razaranja, a svojim prisustvom sprečavaju brzo i potrebno isušivanje kamena te pospješuju zadržavanje vlage. Poznato je da svjež kamen nije nikada predmet djelovanja biljnog svijeta.

---

⁶ U toku ratnih razaranja najveći dio ovih spomenika bio je izložen direktnim dejstvima iz različitih streljiva, samo manji dio njih u određenom periodu bio je zaštićen. Tako za posledicu imamo oštećenja kao rezultat ratnih razaranja.

Pojava lišajeva i mahovine ukazuje na naglašeno vlažne uslove i ozbiljan proces degradacije.

Potrebno je istaći da svi stećci nisu izrađeni od iste vrste kamena, što svakako utiče na obim i brzinu transformacije kamena. Neke od fizičkih karakteristika kamena (upijanje vode, poroznost, gustoća) veoma su značajne za vremensku postojanost, a posebno postojanost prema mrazu. Razaranje kamena u principu uslovljava neotpornost kamena na uticaj sredine.

Sl. 1 Oštećenja kamenih spomenika koja su posljedica ratnih razaranja – Foto: E. Česović

Svaki od pojedinih faktora koji utiče na razaranje kamena, bilo da se radi o fizičkim, hemijskim ili nekim od pasivnih faktora, različito se manifestuje u promjeni tog kamena. Međutim sličnost i sudejstvo tih faktora koji izazivaju određene promjene u nekim slučajevima otežavaju određivanje stvarnog uzročnika propadanja kamena.

PRANJE I ČIŠĆENJE KAMENIH SPOMENIKA

Prije provođenja bilo kakvih mjera zaštite neophodno je utvrditi pravo stanje i stepen oštećenja svakog kamenog spomenika, što je neophodan preduslov za ocjenu i izbor načina zaštite kamena.

Jedna od bitnih mjera preventivne zaštite je čišćenje i pranje kamenih površina kada to potreba nalaže kako bi se uklonili štetni agensi koji u najvećoj mjeri uzrokuju propadanje kamena.

Čišćenje i održavanje kamenih spomenika novijeg je datuma. Iako ne postoje općeprihvaćene metode čišćenja za određene vrste kamena, čišćenje se može izvoditi na brojne načine, npr. pranje toplom vodom i parom, abrazivnim vazдушnim mlazom, hemijskim sredstvima i drugim metodama te mehaničkim čišćenjem. Izbor metoda zavisi prvenstve-

no od stanja kamena tj. njegovog stepena oštećenosti i korozivnih produkata kojima je izložen.*

U slučaju kada se radi o kamenim spomenicima sa vrlo bogatim dekorativnim ukrasima, nije preporučljivo primjenjivati neke oblike mehaničkog abrazivnog čišćenja. To znači da rješenje treba tražiti u primjeni provjerenih hemijskih preparata čija je glavna odlika da ni u kom slučaju ne smiju štetno djelovati na kamene površine koje se na taj način tretiraju.

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 2 i 3 -- Probno čišćenje kamenih spomenika koji su ugroženi različitim korozionim produktima – Foto: E. Česović

Vrlo česta prpratna pojava pri čišćenju i pranju kamenih spomenika hemijskim sredstvima je aktiviranje topivih soli na površini kamena. Za njihovo uklanjanje nekada nije dovoljno samo dobro ispiranje, već i dodatna ekstrakcija tj. isoljavanje. Dobri rezultati se postižu upotrebom papirnatih pulpi. Najveći nedostatak ovog procesa je što on može dugo trajati s obzirom na veličinu kamenih površina.

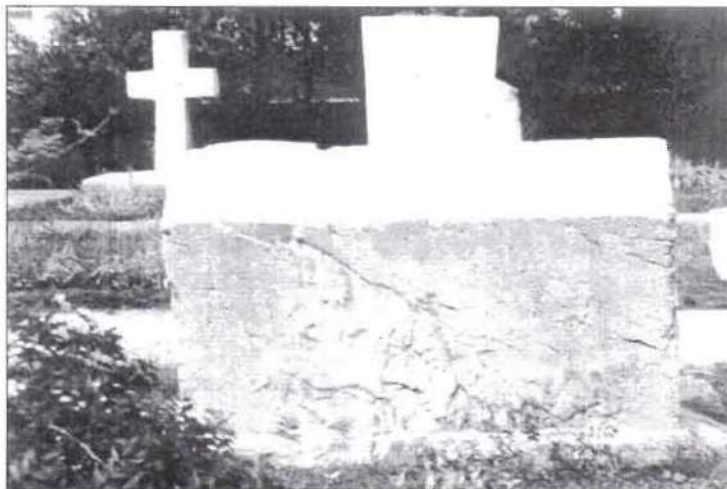
* U periodu august-septembar, 1999. godine izvršeno je čišćenje i pranje svih kamenih spomenika koji se nalaze u Botaničkom vrtu i prostoru ispred Muzeja. Pranje i čišćenje je vršeno prvi put nakon više od deset godina. U procesu uklanjanja bioagensa korišteni su fungicidi. Tamo gdje su naslage mahovina i lišajeva bile veće, vršeno je mehaničko čišćenje. U uklanjanju ostalih korozivnih produkata upotrebljavani su rastvori oksalne i fosforne kiseline, amonijakove vode i acetona. Nakon ovih zahvata spomenici su u više navrata ispirani vodom.

KONSOLIDACIJA KAMENIH POVRŠINA

Prisustvo pukotina, krunjenje, ljušpanje i korasto raspadanje kamena su pojave koje su u velikoj mjeri prisutne na kamenim spomenicima, a naročito se odnosi na kamen krečnjak. Posljedica je to dejstava vode i leda, često i kapilarne vlage koja kapilarnom elevacijom topivih soli iz tla kristalizacijskim pritiskom razara kamen. Ove pojave vremenom sve više ugrožavaju kamene površine, ostavljajući na spomenicima vrlo upadljiva i ružna oštećenja.

Sl. 4

Sl. 5

Sl. 4 i 5 – Prikazuje prisustvo pukotina, prslina, kao i dotrajale stare plombe koje su postavljene u nekom ranijem konzervatorskom postupku – Foto: E. Česović

Za konsolidaciju kamenih površina koje su ugrožene ovakvim pojavama u praksi konzervacije koriste se različite metode, koje su se pokazale manje ili više uspješne. Zavis

to od više faktora, načina primjene i odnosa prema drugim mjerama zaštite koje se primjenjuju u konzervatorskim zahvatima.

Danas se u tu svrhu najviše upotrebljavaju konsolidanti na bazi epoksi smola, mada još iz upotrebe nisu potisnuti i neki prirodni materijali.*

POVRŠINSKA ZAŠTITA KAMENA

Nakon konsolidacije oštećenih kamenih površina koje se manifestuju u ljuskanju, krunjenju i korastom raspadanju, slijedeća faza u postupku konzervacije na kamenim spomenicima je njihova površinska zaštita.

U praksi se pokazalo ukoliko se primijeni ovakav oblik zaštite, a koji često nosi i neke negativne efekte da treba obratiti posebnu pažnju na nekoliko faktora. Zaštitno sredstvo ne smije u potpunosti zaustaviti disanje kamena tj. mora biti propusno na vodenu paru. Neproпустivo zahvatanje jezgra kamena bi dodatno ubrzalo propadanje kamena. Zaštitni sloj isto tako ne smije mijenjati fizikalna svojstva površine kamena ili spomenika.

U praksi konzervacije poznat je veliki broj sredstava koja su se upotrebljavala za zaštitu kamenih spomenika, počevši od krečne i baritne vode, voskova, parafina, fluata itd. Sva ta sredstva pokazala su svoje velike nedostatke. Danas su u upotrebi u najvećoj mjeri silikonske otopine. Vrijeme će ipak pokazati njihovu valjanost.

LITERATURA

N. S. BAERS	1984.	L'évaluation des risques appliquée à la détermination des limites de toxicité des solvants. U: Adhesifs et consolidants, X Congrès International, Paris 2.-7. Septembre 1984, Paris, 1984, 29-33.
A. BETTINI, A. VILLA	1976.	Il problema della vegetazione infestante nelle aree arheologiche. U: The Conservation of Stone. Proceeding of the International Symposium, Bologna, June 19-21 1975, Bologna, 1976, 191-204.
E. A. DOWMAN	1970.	Conservation in field archaeology, London 1970.
M. V. FARMAKOVSKI	1984.	Konzerviranje i restauriranje muzejskih zbirki, Zagreb, 1984.
L. LOSOS	1974.	Nove metode konzervacije muzejskih zbirki. Kamen. U: Konzerviranje i restauriranje muzejskih predmeta. Muzejski dokumentacioni centar, Zagreb, 1974., 53-60.
V. K. SAXENA K. J. JAIN, T. SINGH	1991.	Mechanismus of Biologically Induced Damage of Stone Materials. U: Biodeterioration of Cultural Property. Proceedings of the International conference, February 20-25 1989, Lucknow, 1991, 249-259.

* Nakon pranja i čišćenja kamenih spomenika u radioničkim prostorima Zemaljskog muzeja vršene su probe sa materijalima koji će se upotrebljavati u procesu konsolidacije oštećenih kamenih površina. Probe su vršene sa sredstvima na bazi epoksi i poliester i akrilnih smola. Nakon što se dobiju željeni rezultati, realizirat će se i ova faza u procesu zaštite ovih kamenih spomenika.

PROBLEMS OF PRESERVATION
AND CONSERVATION OF STONE MONUMENTS IN THE OPEN

SUMMARY

This paper discusses the problems of preservation and conservation of stone monuments situated in the open. The discussed monuments are made of variety of limestones.

The rapid dilapidation of these monuments is easily observed during the past few decades. It is effected by various factors representing a combination of complex physical and chemical influences damaging the stone. In majority of cases it is difficult to establish the ratio of influence of various factors on dilapidation process given that physical degradation effects further chemical disintegration since it extends the affected area and enables easier access of water, air pollution and other agents, especially biohazardous ones.

In order to ensure successful preservation and conservation of the monuments in the open, it is necessary to apply various measures of prevention and practical conservation interventions. The conservation practice comprises diverse methods used for this purpose. With time, they proved to be more or less successful. In order to achieve optimal results in this field it is necessary to continuously improve and test these methods so that the measures would in no way produce negative effects. It is important to emphasise that all substances and means used in the process of preservation of stone monuments must not in any way affect the stone or change its physical quality.

BIBLIOGRAFIJE I OSVRTI

Andrea DAUTOVIĆ
Olga LALEVIĆ

PREGLED ARHEOLOŠKIH RADOVA
U IZDANJIMA ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE
(1988. – 2000.)

U okviru izdavačke djelatnosti Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine je objavljivao radove svojih stručnjaka i saradnika iz oblasti arheologije u časopisima *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums*, i posebnim izdanjima.

Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine je prva i najstarija naučna publikacija u Bosni i Hercegovini. Prvi broj je štampan 1889. godine, sa naučnim saopštenjima iz oblasti arheologije, historije, numizmatike, etnografije, geologije, botanike i zoologije. U periodu od 1889. do 1943. godine štampana su 54 broja (I-LIV) u okviru Stare serije *Glasnika*. U okviru Nove serije, čije štampanje počinje 1946. godine, objavljena su ukupno 93 sveska (113 brojeva). Arheološki radovi u okviru Nove serije objavljivani su u zajedničkoj svesci do broja VIII (1953.), kada se izdvajaju kao posebna serija *Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine – Arheologija*. Do 1995. godine objavljeno je 46 brojeva (osam svezaka objavljeno je kao dvobroj) Nove serije Arheologije. *Glasnik Zemaljskog muzeja* je kontinuirano izlazio od prvog broja 1889. godine, pa sve do 1990. godine, kada se zbog agresije i rata po prvi put dugogodišnja tradicija izdavačke djelatnosti Muzeja prekida do 1996., kada je objavljena zajednička sveska (Arheologija 47; Etnologija 47; Prirodne nauke 31)¹.

U jubilarnom *Glasniku Zemaljskog muzeja* Nova serija Arheologija, sveska XXXIV – 1979. (devedeset godina GZM), objavljen je Pregled sadržaja sveske Arheologija 1953.-1978. godina².

U *Spomenici 100 godina Zemaljskog muzeja* objavljen je pregled sadržaja *Glasnika Zemaljskog muzeja* Nova serija Arheologija sveska 9-41/42³.

¹ Broj 46 sveske za arheologiju i broj 46 sveske za etnologiju nije štampan, jer su materijali pripremljeni za štampu izgorjeli u štampariji Oslobođenja.

² Dobriša Bokan: Pregled sadržaja *Glasnika Zemaljskog muzeja Arheologija*, 1953.-1978. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* u Sarajevu, Arheologija Nova serija, sveska XXXIV/1979., Sarajevo, 1980., 249-270.

³ Smilja Ljubičić: Pregled izdavačke djelatnosti. *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888.-1988.*, Sarajevo, 1988., 463-472.

Drugi značajan časopis u izdanju Zemaljskog muzeja je *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums*, koji također ima dvije serije, staru (1893.-1916.) i novu (1971.-2000.)⁴. U staroj seriji je izašlo 13 brojeva, a u novoj (Heft A-Archäologie) 7 brojeva.

U periodu od 1988.-2000. u okviru posebnih izdanja, štampani su: *Arheološki leksikon BiH, Pod kod Bugojna. Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni. Sveska 1: Rano bronzano doba*, autora dr. Borivoja Čovića i radovi sa *Međunarodnog simpozija Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*, održanog prilikom obilježavanja stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

PREGLED RADOVA:

*GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE U SARAJEVU
ARHEOLOGIJA NOVA SERIJA SVESKA 42/43 (1987./1988.), SARAJEVO 1989.*

IN MEMORIAM

1. *Paškvalin, Veljko*: Gojko Kraljević, 1-3.
2. *Miletić, Nada*: Miloš Tadić, 5-6.
3. *Čović, Borivoj*: Julijana Sušnik, 7-8.

NAUČNI I STRUČNI ČLANCI

4. *Kujundžić, Zilka*: Gigića pećina – paleolitska stanica kod Resanovaca, 9-16. Résumé.
5. *Oreć, Petar*: Prapovijesna kamena statueta (?) iz Mostarskih Vrata kod Ljubuškog, 17-20 + tbl. I-II . Zusammenfassung.
6. *Kosorić, Milica*: Rezultati istraživanja humki kod Foče i Višegrada, 23-34. Zusammenfassung.
7. *Marijan, Boško*: Grobni nalazi iz Graca kod Neuma, 35-59. Résumé.
8. *Marijan, Boško*: Protohistorijski nalazi s Gradine u Prenju kod Stoca, 61-71. Résumé.
9. *Marijan, Boško*: Staklene posudice iz Grčke u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (Sarajevo), 73-82. Résumé.
10. *Čremošnik, Irma*: Rimsko utvrđenje na Gradini u Biogracima kod Lištice. 83-128. Zusammenfassung.

⁴ U novoj seriji se štampaju zasebne sveske za arheologiju (Heft A), etnologiju (Heft B) i prirodne nauke (Heft C)

11. *Periša, Darko*: Nalazi rimskog novca iz Banjaluke, 129-142. Summary.
12. *Glavaš, Tihomir*: Nekropola knezova Nikolića u Vranjevu Selu kod Neuma, 143-164. Résumé.
13. *Feketić, Lidija*: Arheološka istraživanja srednjovekovnog grada i crkve u selu Gradac kod Hadžića, 165-187. Zusammenfassung.
14. *Dimitrijević, Branka*: Analiza proporcija tlocrta crkve u Gracu kod Hadžića, 189-190.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE U SARAJEVU
ARHEOLOGIJA NOVA SERIJA SVESKA 44 (1989.), SARAJEVO 1989.

NAUČNI ČLANCI

15. *Whallon, Robert*: The Paleolithic Site of Badanj: Recent Excavations and Results of Analysis, 7-20. Rezime.
16. *Kujundžić, Zilka*: Gravure na stijeni i gravirani ukrasi na upotrebnim predmetima – Badanj i Pećina pod lipom, 21-38. Résumé.
17. *Marijanović, Brunislav*: Kasna butmirska kultura u eneolitu, 39-60. Résumé.
18. *Čović, Borivoj*: Posuška kultura, 61-127. Zusammenfassung.
19. *Kosorić, Milica*: Naselje i humke na Borak-brdu kod Goražda, 129-151. Zusammenfassung.
20. *Marijanović, Ivana*: Kult kapitolijske trijade u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, 153-174. Zusammenfassung.
21. *Miletić, Nada*: Ranoslovenske nekropole u Bosni i Hercegovini – komparativna razmatranja, 175-200. Zusammenfassung.
22. *Benac, Alojz*: O problematici srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, 201-208. Résumé.
23. *Feketić, Lidija*: Keramičke posude u grobovima ranoslovenskog perioda ranog srednjeg veka na teritoriji Bosne i Hercegovine, 209-231. Zusammenfassung.
24. *Glavaš, Tihomir*: Druga ostava bosanskog novca iz Ribića kod Konjica, 233-266. Summary.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE U SARAJEVU
ARHEOLOGIJA NOVA SERIJA SVESKA 45 (1990.), SARAJEVO 1990.

IN MEMORIAM

25. *Benac, Alojz*: In memoriam dr. Đuri Basleru, 7-10.
26. *Paškvalin, Veljko*: In memoriam dr. Irmi Čremošnik, 11-14.

NAUČNI I STRUČNI ČLANCI

27. *Cerović, Momir*: Opaljene gromile u Ferizovićima – novo nalazište cetinske kulture, 15-22. Zusammenfassung.
-

28. *Kosorić, Milica*: Humke na lokalitetu Gromile u Štrpcima, 23-26. Zusammenfassung.
29. *Kosorić, Milica*: Praistorijsko naselje Dvorišta u Drinjači, 27-34. Zusammenfassung.
30. *Paškvalin, Veljko*: Arheološko nalazište Ograja u Putovićima kod Zenice, 35-92. Zusammenfassung.
31. *Cremonošnik, Irma*: Tragovi autohtone kulture iz vremena rimske vladavine u Bosni i Hercegovini, 93-108. Zusammenfassung.
32. *Marijanović, Ivana*: Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini, 109-136. Summary.
33. *Škegro, Ante*: Kasnoantički kapitel sa Dimnjača na Humcu kod Bugojna, 137-146. Zusammenfassung.
34. *Tadić, Milutin*: Rimski cilindrični sunčanik iz Diluntuma (Stolac), 147-154. Summary.
35. *Fekeža, Lidija*: Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva, 155-170. Summary.
36. *Periša, Darko*: Zlatnik cara Justinijana I iz Banjaluke, 171-176. Résumé.
37. *Glavaš, Tihomir*: Novi nalazi predromaničke skulpture u Bosni i Hercegovini, 177-190. Résumé.

*GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE U SARAJEVU
ARHEOLOGIJA NOVA SERIJA SVESKA 47 (1992.-1995.) SARAJEVO 1996.*

38. *Whallon, Robert & Fekeža, Lidija*: Kvantitativna analiza oblika grobne keramike ranog srednjeg vijeka sa teritorije Bosne i Hercegovine, 43-59. Summary.
39. *Imamović, Enver*: Rezultati probnih iskopavanja u Podastinju, Višnjici i Gromiljaku kod Kiseljaka, 61-92. Summary.
40. *Paškvalin, Veljko*: Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba, 93-116. Summary.
41. *Paškvalin, Veljko*: Kulturnopovijesna problematika sepulkralnih spomenika rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine, 117-145. Summary.
42. *Bakaršić, Kemal*: Citati nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) 1946.-1986., 147-168. Summary.
43. *Fekeža, Lidija*: In memoriam. Akademik Alojz Benac (20. X 1914. – 6. III 1992.), 169-174.
44. *Gavrilović, Margita*: In memoriam. Krunoslava Topolovac 1930.-1992., 175-177.

*WISSENSCHAFTLICHE MITTEILUNGEN DES BOSNISCH-
HERZEGOWINISCHEN LANDESMUSEUMS HEFT A ARCHÄOLOGIE BAND
VII SARAJEVO 2000*

45. *Paškvalin, Veljko*: Contribution to the Study of the Illyrian-Pannonian Tribe of Dae-sitiates and its Territory in the Region of Central Bosnia in Pre-Roman and Roman Times, 63-81.

46. *Paškvalin, Veljko*: Cultural and Historical Survey of the Sepulchral Monuments from the Roman Times in the Territory of Bosnia and Herzegovina, 83-105.
47. *Imamović, Enver*: The Results of the Trial Excavations at Podastinje, Višnjica and Gromiljak near Kiseljak, 107-132.
48. *Whallon, Robert – Fekež, Lidija*: Quantitative Analysis of the Forms of Sepulchral Ceramics of the Early Middle Ages in the Territory of Bosnia-Herzegovina, 133-147.
49. *Bakaršić, Kemal*: Citations of the New Series of Glasnik Zemaljskog muzeja (Archaeology) 1946.-1986., 149-167.
50. *Fekež, Lidija*: In Memoriam Alojz Benac (1914.-1992.), 379-384.
51. *Marić, Zdravko*: In Memoriam Borivoj Čović (1927.-1995.), 385-390.
52. *Gavrilović, Margita*: In Memoriam Krunoslava Topolovac (1930.-1992.), 391-392.

MEĐUNARODNI SIMPOZIJUM BOSNA I HERCEGOVINA U TOKOVIMA
ISTORIJSKIH I KULTURNIH KRETANJA U JUGOISTOČNOJ EVROPI,
SARAJEVO 1989.

53. *Kilian, Klaus*: Aspekte der Bronzezeit im südlichen Adriagebiet sowie analoge Phänomene in Bosnien und Herzegovina – Zusammenfassung, 13-14.
54. *Cambi, Nenad*: Naron a u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici / Naron a in Beziehung zum bosnisch-herzegowinischen Hinterland in der früheren Antike, 39-56. Zusammenfassung.
55. *Marić, Zdravko*: Daorsi i Naron a (koreferat uz referat Nenada Cambia o Naroni), 57-59.
56. *Popović, Marko*: Uticaj pojave topova na razvoj odbrambenih sistema srednjovjekovnih gradova u Bosni / Influence de l'apparition des canons sur le développement des systèmes defensifs des forteresses médiévales en Bosnie, 99-110. Resume.
57. *Miletić, Nada*: Srednjovekovna umetnost Bosne i Hercegovine / L'art médiéval de la Bosnie-Herzégovine, 111-119. Resume.
58. *Marijanović, Brunislav*: Neolitske populacije Bosne i Hercegovine na razmeđu istoka i zapada / Les populations néolithiques de Bosnie-Hérzégovine à la frontière entre l'Orient et l'Occident, 137-144. Resume.
59. *Čović, Borivoj*: Perspektive arheoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini / Perspektiven der archäologischen Forschung in Bosnien und Herzegowina, 145-152. Zusammenfassung.

ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE TOM I
SARAJEVO 1988., str. 1-242+Tbl. 1-23

60. *Benac, Alojz*: Predgovor, 5-6.
  61. Redakcioni odbor: Uvod, 7-9.
  62. *Basler, Đuro*: Paleolitsko i mezolitsko doba, 15.
  63. *Marijanović, Brunislav*: Neolitsko doba, 16-18.
-

64. *Marijanović, Brunislav*: Eneolitsko doba, 19-20.
65. *Čović, Borivoj*: Bronzano doba, 21-23.
66. *Čović, Borivoj*: Željezno doba, 24-26.
67. *Marijanović, Brunislav*: Helenizam, 27-28.
68. *Bojanovski, Ivo*: Doba Rimskog Carstva (Principat), 29-35.
69. *Paškvalin, Veljko*: Doba kasne antike (Dominat), 36-40.
70. *Miletić, Nada*: Rani srednji vijek, 41-43.
71. *Anđelić, Pavao*: Kasni srednji vijek, 44-49.
72. Opšti leksikografski dio A-Ž, 53-190.
73. *Bokan, Dobriša*: Bibliografija (popis djela citiranih u tomu 1-3 Arheološkog leksikona), 198-240.
74. *Bokan, Dobriša*: Pregled bibliografske građe o arheologiji Bosne i Hercegovine, 241-242.

*ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE TOM II, ARHEOLOŠKA
NALAZIŠTA REGIJA 1-13, SARAJEVO 1988., str. 1-206+Tbl. 1-14*

75. Redakcioni odbor: Predgovor, 5.
  76. Regija 1, 9-27 [opštine: Velika Kladuša, Cazin, Bihać i Bosanska Krupa]
    - Regija 1: Opšti popis nalazišta, 9-10.
    - Regija 1: Popis nalazišta praistorijskog doba, 10-11.
    - Regija 1: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 11-12.
    - Regija 1: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 12-13.
    - Regija 1: Nalazišta, 14-27.
  77. Regija 2, 31-39 [opštine: Bosanski Novi, Bosanska Dubica i Prijedor]
    - Regija 2: Opšti popis nalazišta, 31.
    - Regija 2: Popis nalazišta praistorijskog doba, 32.
    - Regija 2: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 32.
    - Regija 2: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 33.
    - Regija 2: Nalazišta, 34-39.
  78. Regija 3, 43-55 [opštine: Bosanska Gradiška, Srbac, Laktaši i Prnjavor]
    - Regija 3: Opšti popis nalazišta, 43-44.
    - Regija 3: Popis nalazišta praistorijskog doba, 44-45.
    - Regija 3: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 45.
    - Regija 3: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 45-46.
    - Regija 3: Nalazišta, 47-55.
  79. Regija 4, 59-69 [opštine: Bosanski Brod, Derventa i Doboj]
    - Regija 4: Opšti popis nalazišta, 59-60.
    - Regija 4: Popis nalazišta praistorijskog doba, 60.
    - Regija 4: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 60.
-

- Regija 4: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 60-61.
  - Regija 4: Nalazišta, 62-69.
80. Regija 5, 75-80 [opštine: Odžak, Bosanski Šamac, Orašje, Modriča i Gradačac]
- Regija 5: Opšti popis nalazišta, 73.
  - Regija 5: Popis nalazišta praistorijskog doba, 74.
  - Regija 5: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 74.
  - Regija 5: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 74-75.
  - Regija 5: Nalazišta, 76-80.
81. Regija 6, 83-99 [opštine: Brčko, Bijeljina, Lopare, Ugljevik i Zvornik]
- Regija 6: Opšti popis nalazišta, 83-84.
  - Regija 6: Popis nalazišta praistorijskog doba, 84-85.
  - Regija 6: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 85.
  - Regija 6: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 86-87.
  - Regija 6: Nalazišta, 88-99.
82. Regija 7, 103-109 [opštine: Gračanica, Srebrenik, Lukavac, Tuzla, Banovići, Živinice i Kalesija]
- Regija 7: Opšti popis nalazišta, 103.
  - Regija 7: Popis nalazišta praistorijskog doba, 103-104.
  - Regija 7: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 104.
  - Regija 7: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 104.
  - Regija 7: Nalazišta, 105-109.
83. Regija 8, 113-122 [opštine: Teslić, Tešanj, Maglaj, Žepče i Zavidovići]
- Regija 8: Opšti popis nalazišta, 113-114.
  - Regija 8: Popis nalazišta praistorijskog doba, 114.
  - Regija 8: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 114.
  - Regija 8: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 115.
  - Regija 8: Nalazišta, 116-122.
84. Regija 9, 125-133 [opštine: Banjaluka, Čelinac, Skender -Vakuf i Kotor -Varoš]
- Regija 9: Opšti popis nalazišta, 125-126.
  - Regija 9: Popis nalazišta praistorijskog doba, 126.
  - Regija 9: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 126.
  - Regija 9: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 127.
  - Regija 9: Nalazišta, 128-133.
85. Regija 10, 137-151 [opštine: Sanski Most, Ključ i Mrkonjić-Grad]
- Regija 10: Opšti popis nalazišta, 137-138.
  - Regija 10: Popis nalazišta praistorijskog doba, 138-139.
  - Regija 10: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 139-140.
  - Regija 10: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 140-141.
  - Regija 10: Nalazišta, 142-151.
-

86. Regija 11, 155-166 [opštine: Bosanski Petrovac, Titov Drvar i Bosansko Grahovo]
- Regija 11: Opšti popis nalazišta, 155-156.
  - Regija 11: Popis nalazišta praistorijskog doba, 156-157.
  - Regija 11: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 157-158.
  - Regija 11: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 158.
  - Regija 11: Nalazišta, 159-166.
87. Regija 12, 169-187 [opštine: Šipovo, Jajce, Donji Vakuf, Bugojno i Gornji Vakuf]
- Regija 12: Opšti popis nalazišta, 169-171.
  - Regija 12: Popis nalazišta praistorijskog doba, 171.
  - Regija 12: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 172.
  - Regija 12: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 172-173.
  - Regija 12: Nalazišta, 174-187.
88. Regija 13, 191-206 [opštine: Travnik, Zenica, Pucarevo, Vitez i Busovača]
- Regija 13: Opšti popis nalazišta, 191-192.
  - Regija 13: Popis nalazišta praistorijskog doba, 192-193.
  - Regija 13: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 193.
  - Regija 13: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 193-194.
  - Regija 13: Nalazišta, 195-206.

*ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE TOM III ARHEOLOŠKA
NALAZIŠTA REGIJA 14-25, SARAJEVO, 1988., str. 338+Tbl. 1-14*

89. Redakcioni odbor: Predgovor, 5.
90. Regija 14, 9-28 [opštine: Kakanj, Vareš, Visoko, Breza, Fojnica, Kiseljak, Kreševo]
- Regija 14: Opšti popis nalazišta, 9-10.
  - Regija 14: Popis nalazišta praistorijskog doba, 11.
  - Regija 14: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 11-12.
  - Regija 14: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 12-13.
  - Regija 14: Nalazišta, 14-28.
91. Regija 15, 31-58 [opštine: Ilijaš, Vogošća, Sarajevo-Centar, Sarajevo-Stari Grad, Sarajevo-Novigrad, Novo Sarajevo, Hadžići, Ilidža, Pale, Trnovo]
- Regija 15: Opšti popis nalazišta, 31-34.
  - Regija 15: Popis nalazišta praistorijskog doba, 34.
  - Regija 15: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 35.
  - Regija 15: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 35-38.
  - Regija 15: Nalazišta, 39-58.
92. Regija 16, 61-82 [opštine: Olovo, Kladanj, Šekovići, Vlasenica, Han-Pijesak, Bratunac, Srebrenica]
- Regija 16: Opšti popis nalazišta, 61-63.
  - Regija 16: Popis nalazišta praistorijskog doba, 63-64.
-

- Regija 16: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 64.
  - Regija 16: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 64-66.
  - Regija 16: Nalazišta, 67-82.
93. Regija 17, 85-109 [opštine: Rogatica, Rudo, Sokolac, Višegrad]
- Regija 17: Opšti popis nalazišta, 85-87.
  - Regija 17: Popis nalazišta praistorijskog doba, 87-88.
  - Regija 17: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 89.
  - Regija 17: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 89-90.
  - Regija 17: Nalazišta, 91-109.
94. Regija 18, 113-132 [opštine: Čajniče, Foča, Goražde, Kalinovik]
- Regija 18: Opšti popis nalazišta, 113-115.
  - Regija 18: Popis nalazišta praistorijskog doba, 115-116.
  - Regija 18: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 116.
  - Regija 18: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 116-118.
  - Regija 18: Nalazišta, 119-132.
95. Regija 19, 135-154 [opštine: Nevesinje, Gacko]
- Regija 19: Opšti popis nalazišta, 135-137.
  - Regija 19: Popis nalazišta praistorijskog doba, 137-138.
  - Regija 19: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 138.
  - Regija 19: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 138-140.
  - Regija 19: Nalazišta, 141-154.
96. Regija 20, 157-197 [opštine: Bileća, Ljubinje, Stolac, Trebinje]
- Regija 20: Opšti popis nalazišta, 157-161.
  - Regija 20: Popis nalazišta praistorijskog doba, 161-164.
  - Regija 20: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 164.
  - Regija 20: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 165-167.
  - Regija 20: Nalazišta, 168-197.
97. Regija 21, 201-226 [opštine: Prozor, Jablanica, Konjic]
- Regija 21: Opšti popis nalazišta, 201-203.
  - Regija 21: Popis nalazišta praistorijskog doba, 203-204.
  - Regija 21: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 204-205.
  - Regija 21: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 205-207.
  - Regija 21: Nalazišta, 208-226.
98. Regija 22, 229-250 [opštine: Glamoč, Livno]
- Regija 22: Opšti popis nalazišta, 229-231.
  - Regija 22: Popis nalazišta praistorijskog doba, 231-232.
  - Regija 22: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 232.
  - Regija 22: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 233-234.
  - Regija 22: Nalazišta, 235-250.
-

99. Regija 23, 253-279 [opštine: Duvno, Posušje]
- Regija 23: Opšti popis nalazišta, 253-255.
  - Regija 23: Popis nalazišta praistorijskog doba, 256-257.
  - Regija 23: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 257-258.
  - Regija 23: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 258-259.
  - Regija 23: Nalazišta, 260-279.
100. Regija 24, 283-309 [opštine: Lištica, Mostar, Čitluk]
- Regija 24: Opšti popis nalazišta, 283-286.
  - Regija 24: Popis nalazišta praistorijskog doba, 286-287.
  - Regija 24: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 287-288.
  - Regija 24: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 288-289.
  - Regija 24: Nalazišta, 290-309.
101. Regija 25, 313-338 [opštine: Grude, Ljubuški, Čapljina, Neum]
- Regija 25: Opšti popis nalazišta, 313-315.
  - Regija 25: Popis nalazišta praistorijskog doba, 315-317.
  - Regija 25: Popis nalazišta iz doba rimske vladavine, 317-318.
  - Regija 25: Popis nalazišta iz srednjeg vijeka, 318-319.
  - Regija 25: Nalazišta, 320-338.

*ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE – ARHEOLOŠKA
KARTA, MAPA 1, SARAJEVO, 1988.*

102. Arheološke karte regija 1-7, 21 karta [1:100 000]
- Regija 1 – opštine: Velika Kladuša, Cazin, Bihać, Bosanska Krupa.
  - Regija 2 – opštine: Bosanski Novi, Bosanska Dubica, Prijedor.
  - Regija 3 – opštine: Bosanska Gradiška, Srbac, Laktaši, Prnjavor.
  - Regija 4 – opštine: Bosanski Brod, Derventa, Doboj.
  - Regija 5 – opštine: Odžak, Bosanski Šamac, Orašje, Modriča, Gradačac.
  - Regija 6 – opštine: Brčko, Bijeljina, Lopare, Ugljevik, Zvornik.
  - Regija 7 – opštine: Gračanica, Srebrenik, Lukavac, Tuzla, Banovići, Živinice, Kalesija.

*ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE – ARHEOLOŠKA
KARTA, MAPA 2, SARAJEVO, 1988.*

103. Arheološke karte regija 8-13, 18 karata [1:100 000]
- Regija 8 – opštine: Teslić, Tešanj, Maglaj, Žepče, Zavidovići.
  - Regija 9 – opštine: Banjaluka, Čelinac, Skender-Vakuf, Kotor-Varoš.
  - Regija 10 – opštine: Sanski Most, Ključ, Mrkonjić-Grad.
  - Regija 11 – opštine: Bosanski Petrovac, Titov Drvar, Bosansko Grahovo.
  - Regija 12 – opštine: Šipovo, Jajce, Donji Vakuf, Kupres, Bugojno, Gornji Vakuf.
  - Regija 13 – opštine: Travnik, Zenica, Pucarevo, Vitez, Busovača.

*ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE – ARHEOLOŠKA
KARTA, MAPA 3, SARAJEVO, 1988.*

104. Arheološke karte regija 14-19, 18 karata [1:100 000]
- Regija 14 – opštine: Kakanj, Vareš, Visoko, Breza, Fojnica, Kiseljak, Kreševo.
  - Regija 15 – opštine: Ilijaš, Vogošća, Sarajevo-Centar, Sarajevo-Stari Grad, Sarajevo-
-Novi Grad, Novo Sarajevo, Hadžići, Ilidža, Pale, Trnovo.
  - Regija 16 – opštine: Olovo, Kladanj, Šekovići, Vlasenica, Han Pijesak, Bratunac,
Srebrenica.
  - Regija 17 – opštine: Sokolac, Rogatica, Višegrad, Rudo.
  - Regija 18 – opštine: Kalinovik, Foča, Goražde, Čajniče.
  - Regija 19 – opštine: Nevesinje, Gacko.

*ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE – ARHEOLOŠKA
KARTA, MAPA 4, SARAJEVO, 1988.*

105. Arheološke karte regija 20-25, 18 karata [1:100 000]
- Regija 20 – opštine: Stolac, Ljubinje, Bileća, Trebinje.
  - Regija 21 – opštine: Prozor, Konjic, Jablanica.
  - Regija 22 – opštine: Glamoč, Livno.
  - Regija 23 – opštine: Duvno, Posušje.
  - Regija 24 – opštine: Lištica, Mostar, Čitluk.
  - Regija 25 – opštine: Grude, Ljubuški, Čapljina, Neum.
106. *Čović, Borivoj*: Pod kod Bugojna. Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni. Sveska 1: Rano bronzano doba. / Pod bei Bugojno. Eine Siedlung der Bronze- und Eisenzeit in Zentralbosnien. Heft 1: Die Frühbronzezeit, Sarajevo, 1991., str. 99.

AUTORSKO KAZALO⁵

- Anđelić, Pavao* 71
Bakaršić, Kemal 42
Basler, Đuro 62
Benac, Alojz 22, 25, 60
Bojanovski, Ivo 68
Bokan, Dobriša 73, 74
Cambi, Nenad 54
Cerović, Momir 27
Čović, Borivoj 3, 18, 59, 65, 66, 106
Čremošnik, Irma 10, 31
Dimitrijević, Branka 14
Feketić, Lidija 13, 23, 35, 38, 43, 48, 50
Gavrilović, Margita 44, 52
Glavaš, Tihomir 12, 24, 37
Imamović, Enver 39, 47
Kilian, Klaus 53
Kosorić, Milica 6, 19, 28, 29
Kujundžić, Zilka 4, 16
Marić, Zdravko 51, 55
Marijan, Boško 7, 8, 9
Marijanović, Brunislav 17, 58, 63, 64, 67
Marijanović, Ivana 20, 32
Miletić, Nada 2, 21, 57, 70
Oreč, Petar 5
Paškevalin, Veljko 1, 26, 30, 40, 41, 45, 46, 69
Periša, Darko 11, 36
Popović, Marko 56
Škegro, Ante 33
Tadić, Mulutin 34
Whallon, Robert 15, 38

⁵ pored imena autora se nalaze brojevi bibliografskih jedinica

Mr. Esad KURTOVIĆ

BIBLIOGRAFIJA RADOVA Dr. PAVLA ANĐELIĆA
(1920. – 1985.)

(Povodom 80-godišnjice rođenja i 15-godišnjice smrti)*

POSEBNA IZDANJA

1. Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine. Djela ANU BiH 38, Odjeljenje društvenih nauka 23, Sarajevo, 1970., 126 + XXXII table sa 61 snimkom, lat.
2. Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1973., 271, lat.
3. Historijski spomenici Konjica i okoline I. Konjic, 1975., 324, lat.
4. Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne. Svjetlost, Sarajevo, 1982., 242, lat.

* O životu i djelu Pavla Anđelića osnovne podatke pružaju: Anđelić P., *Biografija i bibliografija objavljenih radova dr. Pave Anđelića* (34 jedinice), U: Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica, 1973., 505-506; Čović Borivoj, *Anđelić Pavao*, Enciklopedija Jugoslavije I, 2. izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1980., 147; Stipčević-Despotović Anđelka, *Anđelić Pavao*, Hrvatski biografski leksikon, I, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983., 159; Badžak Edhem, *Umro dr. Pavao Anđelić*, Oslobođenje XLII/13339, Sarajevo, 09.VIII 1985., 6; Čović Borivoj, *Dr. Pavao Anđelić*, Oslobođenje XLII/13352, Sarajevo, 22.VIII 1985., 5; Sivrić Marijan, *In memoriam – Dr. Pavao Anđelić*, Tribunia 9, Trebinje, 1985., 78; Čović Borivoj, *Pavao Anđelić 1920.-1985.*, Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija) 40/41, Sarajevo, 1985.-1986., 7-9; Glavaš Tihomir, *Izbor iz bibliografije naučnih radova dr. Pavla Anđelića* (54 jedinice), GZM 40/41, Sarajevo, 1985.-1986., 10-12; Babić Mirko, *In memoriam – dr. Pavao Anđelić*, Historijski zbornik 39, Zagreb, 1986., 364-365; Čović Borivoj, *Anđelić Pavao*, Arheološki leksikon, Tom I, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988., 53; Marijanović Brunislav, *Pavo Anđelić*, Napredak. Kalendar za 1991., Sarajevo, 1990., 169-170; Redakcija, *Anđelić Pavao*, Enciklopedija hrvatske umjetnosti 1, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 1995., 9; ... *Anđelić Pavao*, Hrvatski leksikon I, Naklada Leksikon i Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb, 1996., 18; Mihaljčić Rade, *Anđelić Pavao*, Enciklopedija srpske istoriografije (priredili Ćirković Sima i Mihaljčić Rade), Beograd, 1997., 262-263; ... *Anđelić Pavao*, "Suradnici Hrvatske misli", Hrvatska misao 6, Sarajevo, 1998., 223; ... *Anđelić Pavao*, Hrvatska enciklopedija 1, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 1999., 248; ... *Dr. Pavao Anđelić (Sultići kod Konjica, 29.2.1920. – Sarajevo, 7.8.1985.)*, Srednjovjekovne humske župe, ZIRAL, Knjiga 101, Biblioteka Stećak, Knjiga 3, Mostar, 1999., 269-270.

5. (s Marijan Sivrić i Tomislav Anđelić), Srednjovjekovne humske župe. ZIRAL, Knjiga 101, Biblioteka Stećak, Knjiga 3, Mostar, 1999., 297, lat.

ČLANCI, RASPRAVE, IZVJEŠTAJI, BILJEŠKE, PRIKAZI I OSVRTI

1956.

6. Zaštita spomenika kulture i narodni odbori. Naše starine (dalje: NS) III, Sarajevo, 1956., 217-220, lat.
 7. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, sveska IX, Sarajevo, 1954. Arheologija, 324; Istorija i etnografija, 262; NS III, Sarajevo, 1956., 327-328, lat.
 8. Prethistorijske gradine u dolini Neretvice. Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A (dalje: GZM) XI, Sarajevo, 1956., 253-258, lat.

1957.

9. Srednjovjekovna kulturna mjesta u dolini Konjica. GZM n.s. A, XII, Sarajevo, 1957., 185-199, lat.
 10. Tragovi prethistorijskih kultura u okolini Konjica. GZM n.s. A, XII, Sarajevo, 1957., 277-283, lat.
 11. Turski put od Ivan-planine do Porima. NS IV, Sarajevo, 1957., 169-178, lat.
 12. Muzeji, Muzeološko-konzervatorski časopis, br. 9, Zagreb, 1954., 255, NS IV, Sarajevo, 1957., 320-321, lat.

1958.

13. Srednjovjekovni gradovi u Neretvi. GZM n.s. A, XIII, Sarajevo, 1958., 179-231, lat.

1959.

14. Slavonska keramika sa Crkvine u Nerezima kod Čapljine. GZM n.s. A, XIV, Sarajevo, 1959., 175-178 + 2 table, lat.
 15. Dva srednjovjekovna nalaza iz Sultića kod Konjica. GZM n.s. A, XIV, Sarajevo, 1959., 203-215 + 4 table, lat.
 16. Iskopavanja na srednjovjekovnom gradu Bobovcu. Arheološki pregled (dalje: AP) 1, Beograd, 1959., 159-161., ćir.
 17. Srednjovjekovna nekropola u Čipuljiću kod Bugojna. AP 1, Beograd, 1959., 163-165., ćir.

1961.

18. Bobovac – srednjovjekovni grad. AP 3, Beograd, 1961., 147-152, ćir.
 19. Revizija čitanja Kulinove ploče. GZM n.s. A, XV-XVI, Sarajevo, 1961., 287-308, lat.
 20. Nova nalazišta iz rimskog doba u Neretvi. GZM n.s. XV-XVI, Sarajevo, 1961., 331-335, lat.

1962.

21. Izvještaj o probnom iskopavanju na srednjovjekovnom gradu Borču. GZM n.s. A, XVII, Sarajevo, 1962., 159-164 + 1 tabla, lat.
22. Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog. GZM n.s. A, XVII, Sarajevo, 1962., 165-171 + 1 tabla, lat.
23. Mamuza trebinjskog župana Grda. GZM n.s. A, XVII, Sarajevo, 1962., 173-175, lat.

1963.

24. Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni (Prilog tipologiji naselja). GZM n.s. A, XVIII, Sarajevo, 1963., 179-194, lat.
25. Arheološka ispitivanja. U: Lepenica – priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine 3, Sarajevo, 1963., 173-191, lat., i u: Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne, Svjetlost, Sarajevo, 1982., (dalje: Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji ...), 50-73, lat.
26. Tragovi predslavenskih kultura u Hercegovini. Rad IX kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Mostaru i Trebinju 1962., Sarajevo, 1963., 17-22, lat.
27. Srednjovjekovna žitna jama u Jajcu. Zbornik krajiških muzeja (dalje: ZKM) 2, Banja Luka, 1963.-1964., 38-39, lat.
28. Jedna etapa u izgradnji srednjovjekovnog Jajca. ZKM 2, Banja Luka, 1963.-1964., 50-53, lat.

1964.

29. Neka pitanja bosanske heraldike. GZM n.s. A, XIX, Sarajevo, 1964., 157-172, lat.
30. Bobovac, Dragovići – Mijakovići, Vareš – srednjovjekovni grad. AP 6, Beograd, 1964., 125-128, ćir.
31. Kraljeva Sutjeska, Kakanj – srednjovjekovni kraljevski dvor. AP 6, Beograd, 1964., 134-136, ćir.

1965.

32. Pečat humskog kneza Miroslava. GZM n.s. A, XX, Sarajevo, 1965., 277-280, lat.
33. Blagaj – srednjovjekovni grad. AP 7, Beograd, 1965., 178-180, ćir.

1966.

34. Doba srednjovjekovne bosanske države. U: "Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine", Veselin Masleša, Sarajevo, 1966., 405-536, lat.
35. Potoci, Mostar – srednjovjekovni grob. AP 8, Beograd, 1966., 165-166, ćir.
36. U tuđoj muzejskoj vitrini (Povelja bosanskog kralja Dabiše iz 1395. godine nalazi se u britanskom muzeju u Londonu). Oslobođenje XXIII/6668, Sarajevo, 26. XII 1966., 4., lat.

1967.

37. Bobovac – srednjovjekovni grad. AP 9, Beograd, 1967., 155-156, ćir.
  38. Kraljeva Sutjeska, Kakanj – srednjovjekovne palače i naselja. AP 9, Beograd, 1967., 156-157, ćir.
-

1969.

39. Dvori i Grgurevo, Kraljeva Sutjeska. Kakanj – srednjovekovni dvor. AP 11, Beograd. 1969., 227-228, ćir.
40. Pečatnjak Bajamonta Tiepola. GZM n.s. A. XXIV, Sarajevo, 1969., 171-175, lat.
41. Olovni pečat mletačkog dužda Michaela Stena (1400-1413). GZM n.s. A. XXIV, Sarajevo, 1969., 177-179, lat.
42. Povelja bosanskog kralja Stjepana Dabiše u britanskom muzeju. Radovi ANU BiH 35, Odjeljenje društvenih nauka 12, Sarajevo. 1969., 285-288, lat.

1970.

43. Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku. GZM n.s. A. XXV, Sarajevo, 1970., 199-212, lat.

1971.

44. Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća. GZM n.s. A. XXVI, Sarajevo. 1971., 337-346, lat., i u : Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji ..., 74-84, lat.
45. Originalni dijelovi dvaju bosanskih povelja u falsifikatima Ivana Tomka Marnavića. GZM n.s. A. XXVI, Sarajevo. 1971., 337-346, lat.

1972.

46. Il sigillo di Baiamonte Tiepolo. Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, Heft A, Archäologie (dalje: Wissenschaftliche Mitteilungen...), Band II, Sarajevo, 1972., 221-225.
47. Il sigillo piombo del doge di Venezia Michaelo Steno (dal 1400 al 1413). Wissenschaftliche Mitteilungen .... Band II. Sarajevo, 1972., 227-229.
48. Serijal od 37 bilješki u dnevnom listu Oslobođenje, pod okvirnim naslovom: Srednjovjekovna književnost na tlu Bosne i Hercegovine, Oslobođenje, Sarajevo, 14. VI – 03. VIII 1972.

1973.

49. Bosanska kraljica Doroteja Gorjanska. GZM n.s. A. XXVII-XXVIII, Sarajevo, 1973., 377-395, lat.
  50. Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka. U: Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Radovi III, Zenica, 1973., 201-206, lat.
  51. Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošišću kod Vranduka. U: Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Radovi III, Zenica, 1973., 453-469, lat.
  52. Biografija i bibliografija objavljenih radova dr. Pave Andelića. U: Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Radovi III, Zenica, 1973., 505-506, lat.
  53. Glavne etape razvoja kulturnog života u srednjovjekovnoj Bosni. U: Radio Sarajevo Treći program (dalje: Radio) II/3, Sarajevo, 1973., 265-277, lat.
  54. Svjedoci u bosanskim poveljama. Odjek 26/14, Sarajevo, 1973., 21, lat.
-

1974.

55. Hronike i rodoslovi. U: Bosanskohercegovačka književna hrestomatija I. Starija književnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1974., 69-100, lat.
56. Skulptura vladarskih dvorova u srednjovjekovnoj Bosni. Radio III/6, Sarajevo, 1974., 369-377, lat.

1975.

57. Zanimljivi primjerci srednjovjekovnog oružja iz okoline Bileće. Tribunia 6, Trebinje, 1975., 73-81, lat.
58. Grbovi hercega Stjepana Vukčića Kosače na kruni jedne kućne cisterne u Dubrovniku. Tribunia 1, Trebinje, 1975., 83-90, lat.
59. Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine. U: Srednjovjekovno staklo na Balkanu (V-XV vek), SANU, Posebna izdanja Balkanološkog instituta 3, Beograd, 1975., 167-177, (na francuskom).
60. Périodes dans l'histoire culturelle de la Bosnie et Herzégovine au Moyen âge. Wissenschaftliche Mitteilungen ..., Band V, Sarajevo, 1975., 271-287.

1976.

61. Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne. Prilozi XI-XII/11-12, Sarajevo, 1975.-1976., 29-48, ćir.
62. Srednjovjekovna župa Večenike – Večerić i postanak Mostara. GZM n.s. A, XXIX, Sarajevo, 1976., 259-279, lat., i u : Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji ..., 117-141, lat., i u : Srednjovjekovne humske župe, ZIRAL, Knjiga 101, Biblioteka Stećak, Knjiga 3, Mostar, 1999., (dalje: Srednjovjekovne humske župe...), 161-187.
63. Postojbina i rod Divoša Tihoradića. Slovo 25-26, Zagreb, 1976., 231-239, lat.
64. Rukopisi studije o srednjovjekovnoj diplomaciji i sigilografiji iz zaostavštine prof. dr. Gregora Čremošnika. U: Gregor Čremošnik, Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slavena, Građa ANU BiH 22, Odjeljenje društvenih nauka 18, Sarajevo, 1976., 7-14, lat.

1977.

65. Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem vijeku. GZM n.s. A, XXX-XXXI (1975.-1976.), Sarajevo, 1977., 243-268, lat., i u : Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji ..., 173-204, lat.
66. O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku. Prilozi XIII/13, Sarajevo, 1977., 17-45, lat., i u : Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji ..., 142-172, lat.
67. Srednjovjekovna župa Kamenica ili Krivaja. GZM n.s. A, XXXIII (1977.), Sarajevo, 1978., 331-343, lat., i u : Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji ..., 205-220, lat.
-

1978.

68. Panorame antičke Bosne: Ivo Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. Izdanje ANU BiH, Djela , knjiga XLII – Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1974, 1-277, sa V karata i V tabli ilustracija, Odjek 31/1, Sarajevo, 1978., 10, lat.
69. Bobovac i Kraljeva Sutjeska (Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV vijeku). Oslobođenje XXXVI/10746, Sarajevo, 06.V 1978., 10., lat.

1979.

70. Funkcija tepčije u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Most 6, Sarajevo, 1979., 95-98, lat.
71. Der urbanistische Komplex des mittelalterlichen Visoki in Bosnien. Balcanoslavica 8. Prilep, 1979., 101-114.
72. Kapitalno djelo: Kovačević-Kojić Desanka, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Veselin Masleša, Sarajevo, 1978., Odjek 32/1, Sarajevo, 1979.. 8, 32, lat.
73. "Dorothee Gorjanska, reine de Bosnie, Wissenschaftliche Mitteilungen ..., Band VI, Sarajevo, 1979., 289-308.

1980.

74. Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog. GZM n.s. A, XXXIV (1979.), Sarajevo, 1980., 183-247, lat.
75. Predgovor u: Vego, Marko, Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1980., 5-7, lat.
76. Arnautovići. Enciklopedija Jugoslavije (dalje: EJ) I, 2. izdanje, Zagreb, 1980., 297., lat.

1981.

77. Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku. Hercegovina 1, Mostar, 1981., 41-72, lat., i u: Srednjovjekovne humske župe..., 223-254, lat.

1982.

78. Srednjovjekovna župa Primorje u Humskoj zemlji. Tribunia 6, Trebinje, 1982., 27-40, lat., i u: Srednjovjekovne humske župe..., 13-25, lat.
79. Mesnovići, Masnovići, Bubanjići – humska i bosanska vlastela. Hercegovina 2, Mostar, 1982., 79-90, lat.
80. Blagaj (Historija) (6), Bobovac (17), Bojanovski, Ivo (38), EJ II, 2. izdanje, Zagreb 1982., lat.

1983.

81. Srednjovjekovna župa Popovo. Tribunia 7, Trebinje, 1983., 61-79, lat., i u: Srednjovjekovne humske župe..., 27-45, lat.
-

82. Srednjovjekovna humska župa Žaba, Hercegovina 3, Mostar, 1983., 35-56, lat., i u: Srednjovjekovne humske župe..., 47-69, lat.
83. Bosanska kraljica Doroteja Gorjanska. Iseljenički almanah Matice iseljenika Bosne i Hercegovine (dalje IA MI BiH) 19, Sarajevo, 1983., 130-135, lat.
84. Povelja kralja Dabiše Čubranovićima i velikaški rod Hliviljana. GZM n.s. A, XXXVIII, Sarajevo, 1983., 133-143, lat.
85. Marginalije o tragovima starijeg rudarstva i metalurgije u srednjoj Bosni. GZM n.s. A, XXXVIII, Sarajevo, 1983., 145-152, lat.

1984.

86. Doba srednjovjekovne bosanske države. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984., 435-587, lat.
87. Uvod. Geopolitički položaj Visokog. U: Visoko i okolina kroz historiju 1, Visoko, 1984., 9-11, lat.
88. Doba stare bosanske države. U: Visoko i okolina kroz historiju 1, Visoko, 1984., 101-309, lat.
89. Umjetnički krug Jurja Dalmatinca i Bosna. Radovi Instituta za povijest unjetnosti 3-6, Zagreb, 1984., 205-208, lat.
90. Narodna tradicija o padu Bobovca. IA MI BiH 20, Sarajevo, 1984., 143-145, lat.
91. Čičevo (283), Diplomatika (Bosna i Hercegovina) (473), Dobor (491), EJ III, Zagreb, 1984., lat.

1985.

92. Šta je sačuvalo vrijeme – uništiće nemar (Zašto se nesvakidašnji arheološki lokaliteti u Vranjevu Selu kod Neuma nakon mukotrpnog otkopavanja moraju ponovo zatrpati?). Oslobođenje XLII/13 143, Sarajevo, 23. I 1985., KUN VII/189, 8, lat.
93. Tko bi mogli biti Bret i Krsmir sa Humačke ploče? 100. godina Muzeja na Humcu (1884-1984), Ljubuški, 1985., 165-168, lat.
94. Bljesak iz povijesnih dubina: Irma Čremošnik. Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini. Veselin Masleša, Sarajevo, 1984., Odjek 38/2, Sarajevo, 1985., 22, lat.

1986.

95. Fortifikacijska (fortifikaciona) arhitektura (Bosna i Hercegovina) (203-204), Grb (Bosna i Hercegovina) (556-557), Heraldika (Bosna i Hercegovina) (687-688), EJ IV izdanje, Zagreb, 1986., lat.

1997.

96. Doba srednjovjekovne bosanske države (priređio Grbelja Tonči). Hrvatska misao 2, Sarajevo, 1997., 167-181, lat.

1988.

97. Kasni srednji vijek. Bosna i Hercegovina u praistoriji, antici i srednjem vijeku. Arheološko-istorijski osvrt, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine (dalje: AL BiH), Tom I, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988., 44-49, lat.
98. Dvor (73), Grad (81-82), Renesansa (148), Romanika (148-149), Opšti leksikografski dio, AL BiH, Tom I, ZM, Sarajevo, 1988., lat.
99. (obrada 29 arheoloških nalazišta), Arheološka nalazišta, Regije 1-13, AL BiH, Tom II, ZM, Sarajevo, 1988., lat.
100. (obrada 175 arheoloških nalazišta), Arheološka nalazišta, Regije 14-25, AL BiH, Tom III, ZM, Sarajevo, 1988., lat.
101. (s Ibrahimpasić Fikret), Nekoliko priloga za upoznavanje tehnologije starog rudarstva i metalurgije u Bosni. U: Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica, 1999., 221-228, lat.

1999.

102. Tragovi rudarske i metalurškijske djelatnosti u okolini Konjica. U: Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica, 1999., 229-237, lat.
-

Mirsad AVDIĆ

BIBLIOGRAFIJA RADOVA Prof. dr. ESADA PAŠALIĆA
(1915. – 1967.)*
(Uz 85-godišnjicu rođenja)

POSEBNA IZDANJA

1. Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Posebna izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1960., str. 118.
Prikazi ovog djela u:
  - Paškvalin, Veljko, *Esad Pašalić*, *Oslobođenje* XVII/4512, Sarajevo, 14. XII 1960., 4.
  - Pantelić, Dragoslav, *Vesnik Vojnog muzeja* 6-7, Beograd, 1962., 285-287.
  - Saria, Balduin, *Südost-Forschungen* 21, München, 1962., 459.
  - Alföldy, Géza, *Archaeologiai értesítő* 90, Budapest, 1963., 149-150.
2. *Sabrano djelo*. Svjetlost, Sarajevo 1975., str. 471.
Prikazi ovog djela u:
  - Švab, Milan, *Historijski zbornik* 31-32, Zagreb, 1978.-1979., 437-442.

---

* O životu i djelu Esada Pašalića: ... Nagrađeni umjetnici i naučni radnici (*Prof. dr. Esad Pašalić, 27-julska nagrada*), *Oslobođenje* XX/5439, Sarajevo 27.VII 1963., 7; M. T., *Dr. Esad Pašalić na konferenciji Akademije nauka SSSR*, *Oslobođenje* XXI/5686, Sarajevo 02. IV 1964., 5; Barišić Franjo, *Profesor Esad Pašalić (1915.-1967.)*, *Jugoslavenski Istorijski časopis* V/3-4, Beograd 1966 ?, 5-8; Basler Đuro, *In memoriam Prof. dr. Esad Pašalić 1915.-1967.*, *Starinar* 18, Beograd 1967., 251-252; Šunjić Marko, *Esad Pašalić (1915.-1967.)*, *Pregled* 57/7-8, Sarajevo 1967., 110-113;... *In memoriam Dr. Esad Pašalić*, *Bilten Univerziteta u Sarajevu* VII/24, Sarajevo 1967.; Benac Alojz, *In memoriam, Prof. dr. Esad Pašalić*, *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A, XX-XXI (1966.-1967.)*, Sarajevo 1967., 177-180. (na stranama 180-181: spisak važnijih radova – 22 jedinice); Marković Svetozar, *Esad Pašalić (In memoriam)*, *Radovi Filozofskog fakulteta IV (1966.-1967.)*, Sarajevo 1968., 7-10; Kapidžić Hamdija, *Esad Pašalić (bibliografija)*, *Radovi Filozofskog fakulteta IV (1966.-1967.)*; Benac Alojz, *Esad Pašalić*, *Radovi Filozofskog fakulteta IV (1966.-1967.)*, 421-425; Šamić Midhat, *Uspomeni prof. dr. Esada Pašalića*, *Odjek* XXIII/13-14, Sarajevo 1970., 27; Benac Alojz, *Predgovor, Biografija, Bibliografski podaci*, u: *Dr. Esad Pašalić, Sabrano djelo*, Svjetlost, Sarajevo 1975., 5-20; Švab Milan, *Esad Pašalić, Sabrano djelo*, Svjetlost, Sarajevo 1975., str. 471, *Historijski zbornik* 31-32, Zagreb, 1978.-1979., 437-442.

ČLANCI I RASPRAVE

1953.

3. Osnovni motivi rimskih osvajanja naših krajeva, Pregled 6, Sarajevo, 1953., 479-483.
4. Metodi rimske vladavine u našim krajevima, Pregled 10, Sarajevo, 1953., 205-209.
5. Novi prilozi poznavanju rimskih cesta u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A, VIII, Sarajevo, 1953., 277-287 + 2 table.
6. Antički tragovi iz okoline Bugojna i Gornjeg Vakufa, Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A, VIII, Sarajevo, 1953., 345-348.
7. Nekoliko podataka o osnivanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, "7 dana" I/9, Sarajevo, 16.VII 1953., 5.

1954.

8. O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A, IX, Sarajevo, 1954., 47-75.
9. Tragom rimske ceste od Mliništa preko Podrašnice do Banjaluke, Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A, IX Sarajevo, 1954., 307-316.
10. O antičkim naseljima uzduž rimske ceste Duvno – Varvara na Rami – Gornji Vakuf – Vitez – Zenica, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine VI, Sarajevo, 1954., 193-227.
11. Upravljanje rudnicima i položaj rudara u Bosni za vrijeme Rimljana, Pregled 7-8, Sarajevo, 1954., 73-79.

1955.

12. O antičkim naseljima uz mineralna vrela na području Bosne, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine VII, Sarajevo, 1955., 81-94.
13. O nekim pitanjima rada na našoj istoriografiji, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine VII, Sarajevo, 1955., 219-228.

1956.

14. Rimska cesta od Podrašničkog Polja do Banjaluke, Naše starine III, Sarajevo, 1956., 239-244.
15. Rimski put od Mrkonjić grada prema Banjaluci, Naše starine III, Sarajevo, 1956., 75-78.
16. Questiones de bello Dalmatico Pannonique (a. 6-9 n. ae.), Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine VIII, Sarajevo, 1956., 245-300.

1957.

17. O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (s naročitim osvrtom na našu zemlju), Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine IX, Sarajevo, 1957., (1958.), 139-175.
  18. Rimska cesta između Banjaluke i Bosanske Gradiške, Naše starine IV, Sarajevo, 1957., 63-74.
-

1958.

19. Epigrafika (Bosna i Hercegovina) (264-265); Grčko-rimski kulturni spomenici kod južnih Slavena (Bosna i Hercegovina) (611-614), Enciklopedija Jugoslavije III, 1. izdanje, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1958.

1959.

20. Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva (prvi prethodni izvještaj), Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A, XIV, Sarajevo, 1959., 114-136 + 5 tabli.
21. Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine X, Sarajevo, 1949.-1959., (1959.), 297-331.
22. Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina, Archaeologica Jugoslavica 3, Beograd, 1959., 61-73.

1960.

23. Ilidža, Enciklopedija Jugoslavije IV, 1. izdanje, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1960., 326.
24. (s Benac, Alojz), O problematici naše arheološke nauke, Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A, XV-XVI, Sarajevo, 1960.-1961., 345-354.
25. Nova stranica istorije (Arheolozi su prikupili bogatu dokumentaciju o starijim istorijskim periodima Bosne i Hercegovine), Oslobođenje XVII/4516, Sarajevo, 18.XII 1960., 9.

1962.

26. (s Basler, Đuro), Dolina Japre – rudarski i metalurški antički centri, Arheološki pregled IV, Beograd, 1962., 217-221.

1963.

27. Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1963., 33-46.
28. Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen dem Hinterland der Adria und dem römischen Limes an der Donau, JAZU – Acta et dissertationes archaeologicae – Arheološki radovi i rasprave III, Zagreb, 1963., 167-176.
29. Uloga i značaj arheologije u našoj istorijskoj nauci, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu I, Sarajevo, 1963., 9-37.

1964.

30. (s Basler Đuro), Japra, Bosanski Novi – antičko rudarsko naselje, Arheološki pregled VI, Beograd, 1964., 96-97.

1965.

31. Problemi istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji, Radovi Filozofskog fakulteta, Sarajevo, 1965., 243-260.
-

32. O nekim pitanjima rada na našoj historiografiji, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XVI*, Sarajevo, 1965., 219-248.
33. Rolle und Bedeutung der römischen Eisenbergwerke in Westbosnien für den pannonischen Limes, *Sextus congressus internationalis limitis Romani studiorum*, Landesmuseum, Bonn, 1965., 127-130.
34. Production of Roman Mines and Iron Works in West Bosnia, *Archaeologia Jugoslavica*, Beograd, 1965., 81-88.
35. In memoriam Dimitriju Sergejevskom, *ANU BiH, Godišnjak 1, Centar za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo, 1965., 221-222.

1966.

36. Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Sarajevo, 1966., 169-300.

1967.

37. Položenje rudokopov v rimskih rudnikah na teritorii provincii Dalmacii, *Akademija nauk SSSR, Otdelenie istorii*, Moskva, 1967., 51-56.
38. Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, *ANU BiH, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja 5 (Simpozijum o Ilirima u antičko doba održan 10. do 12. maja 1966. godine)*, Sarajevo, 1967., 111-137.

1984.

39. Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do dolaska ovih zemalja pod tursku vlast, Drugo, dopunjeno izdanje*, Sarajevo, 1984., 191-307.

*BILJEŠKE, SAOPŠTENJA, PRIKAZI I OSVRTI***1945.**

40. Srednje škole u Sarajevu završile su školsku godinu, *Oslobođenje III/87*, Sarajevo, 23. IX 1945., 6.

1946.

41. Što veći broj stručnih kadrova, *Oslobođenje IV/35*, Sarajevo, 01. IX 1946., 6.
42. Potrebni su nam dobri stručni kadrovi, *Oslobođenje IV/43*, Sarajevo, 06. X 1946., 4.
43. Književnici i umjetnici u predizbornoj kampanji, *Oslobođenje IV/45*, Sarajevo, 13. X 1946., 6.

1947.

44. U novoj Albaniji, *Oslobođenje VI/367*, Sarajevo, 30. XII 1947., 4.
-

1948.

45. Razvitak i uloga sindikata u novoj Albaniji, *Oslobodenje* VI/400, Sarajevo, 07. II 1948., 2.
46. Veliki uspjesi nove Albanije na kulturno-prosvjetnom podizanju naroda, *Oslobodenje* VI/413, Sarajevo, 22. II 1948., 5.
47. Nova Albanija na putu svestranog ekonomskog i društveno-političkog napretka, *Oslobodenje* VI/441, Sarajevo, 26. III 1948., 5.

1949.

48. Novi imperijalistički nasrtaj na Indoneziju, *Pregled* IV/1, Sarajevo, 1949., 57-60.
49. Pobjede kineskog naroda u revolucionarnoj borbi protiv kuomintanške reakcije i stranih imperijalista, *Pregled* IV/2, Sarajevo, 1949., 110-119.

1950.

50. Radimlja, najbogatije nalazište srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u BiH, *Oslobodenje* VI/1205, Sarajevo, 06. IX 1950., 5.

1951.

51. Nakaradne tvorevine u jeziku i stilu naše administracije, *Oslobodenje* VIII/1586, Sarajevo, 27. XI 1951., 4-5.

1953.

52. Živa antika – Antiquité vivante, *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A*, VIII, Sarajevo, 1953., 378-380.
53. Arheološki spomenici u Ateni, *Oslobodenje* X/2134, Sarajevo, 08. VIII 1953., 4.
54. Savremena Grčka i njeni ljudi, *Oslobodenje* X/2135, Sarajevo, 09. VIII 1953., 5-6.
55. Grčka – veliki i bogati spomenik antike, *Oslobodenje* X/2138, Sarajevo, 12. VIII 1953., 8.

1956.

56. Dr. A. Benac – D. Sergejevski – Đ. Mazalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955. g., Narodna prosvjeta, 175 strana, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* VIII, Sarajevo, 1956., 341-344.

1957.

57. Drevnaja Grecija, Otv. red. akad. V. V. Struve i D. P. Kalistov, *Izd.-vo Akad. nauk SSSR, Moskva*, 1956., str. 612, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* IX, Sarajevo, 1957., (1958.), 294-300.
  58. Oto Nojrat, *Istorija antičke privrede*, prevod dr. Vjekoslava Majksnera, Zagreb, *Kultura*, 1957., str. 158 (Naslov originala: Dr. Otto Neurath, *Antike Wirtschaftsgeschichte*), *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* IX, Sarajevo 1957., (1958.), 301-305.
-

59. Adolf Jageuteufel, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian (izd. Oesterreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission – Antiquarische Abteilung XII, Wien, 1958., str. 81.), Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine IX, Sarajevo, 1957., (1958.), 305-310.
60. (s Benac Alojz), Zaboravljeni spomenici, Oslobođenje XV/3266, Sarajevo 10. II 1957., 4.

1960.

61. Nova stranica istorije (Arheolozi su prikupili bogatu dokumentaciju o starim istorijskim periodima Bosne i Hercegovine), Oslobođenje XVII/4516, Sarajevo, 18. XII 1960., 9.
62. Paul Sethe, Epochen der Weltgeschichte – von Hammurabi bis Kolumbus, Verlag Heinrich Scheffler, Frankfurt am Main, 1955., str. 336, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XI, Sarajevo, 1960. (1961.), 318-323.
63. R. J. Vipper, Rim i ranee kristianstvo, izd. Akad. nauk SSSR, Moskva, 1954., 266 str., Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XI, Sarajevo, 1960. (1961.), 324-327.

1962.

64. Popratna bilješka, Struve V. V. – Kalistov P. D., Stara Grčka, 2. izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo, 1962., 5.
65. Popratna bilješka, A. B. Ranovič, Helenizam i njegova istorijska uloga, Veselin Masleša, Sarajevo, 1962., 5-6.
66. (s Benac, Alojz), Vsemirnaja istorija, tom I i II. Akademija nauk SSSR, Gosudarstvennoe izdatelstvo političeskoj literaturi (Redakcija za I tom: J. P. Francev, I. M. Đakonov, G. F. Iljin, S. V. Kiseljov i V. V. Struve; redakcija za II tom: S. L. Utčenko, D. P. Kalistov, A. J. Pavlovska i V. V. Struve), Moskva, Tom I, 1956., str. XXII+738; Tom II, 1956., str. 887 sa 18 posebnih karata), Jugoslovenski istorijski časopis 2, Beograd, 1962., 113-132.
67. Želim da doživim, Oslobođenje XIX/4994, Sarajevo, 1.-2. V 1962., 3.

1964.

68. Gimnazija i univerzitet, Pregled 54/9, Sarajevo, 1964., 189-197.
69. Gimnazija i univerzitet (Pregled 9), Fragmenti iz časopisa, Oslobođenje XXI/5945, Sarajevo, 20. XII 1964., 9.

1965.

70. Centar za balkanološka istraživanja pri Naučnom društvu Bosne i Hercegovine, Jugoslovenski istorijski časopis IV/2, Beograd, 1965., 157-159.

1966.

71. Alojz Benac, Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, izd. "Veselin Masleša", Sarajevo, 1964., 176 strana + 35 tabli reprodukcija (Bib-

- lioteka Kulturno nasljeđe), Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XV, Sarajevo, 1964., (1966.), 276-281.
72. H. Dj. F. Kito, Grci, izd. Matica srpska – biblioteka Korist i razonoda, Novi Sad, 1963., 305 strana i nekoliko tabela reprodukcija. (Naslov originala: H. D. F. Kitto, *The Greeks*, ed. Penguin Books), Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XV, Sarajevo, 1964., (1966.), 282-286.
73. Branko Gavela, Fidija – Klasična epoha helenske umetnosti, izd. Matica srpska (Biblioteka Korist i razonoda), Novi Sad, 1962., 142 strane + 57 tabli reprodukcija, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XV, Sarajevo, 1964., (1966.), 287-290.
74. Četvrti kongres istoričara Jugoslavije, Jugoslovenski istorijski časopis V/1-2, Beograd 1966., 213-218.
75. Naučne ambicije istoričara, Oslobođenje XXIII/6641, Sarajevo, 27. XI 1966., 6.
76. Nužna sredstva, (Anketa Odjeka), Odjek XIX/6, Sarajevo, 1966., 6.
77. Plan potreba (Anketa Odjeka), Odjek XIX/7, Sarajevo, 1966., 6.
78. Strah od nesigurnih sredstava (Anketa Odjeka), Odjek XIX/8, Sarajevo, 1966., 5.
79. Ulaznica u prostrani dom nauke (Anketa Odjeka), Odjek XIX/9, Sarajevo, 1966., 6.
80. Prednost: veći broj kompetenata (Anketa Odjeka) Odjek XIX/10, Sarajevo, 1966., 4.

1967.

81. Sadržaj rada samoupravnih organa, Bilten Univerziteta u Sarajevu VII/24, Sarajevo, 1967., 3-11.
82. Uloga i položaj univerzitetskog nastavnika u društvu, Bilten Univerziteta u Sarajevu VII/24, Sarajevo, 1967., 12-27.
83. Samoupravljanje, dohodak i organizacione osnove Univerziteta (Materijal za diskusiju), Bilten Univerziteta u Sarajevu VII/24, Sarajevo, 1967., 157-161. (član grupe u pripremi materijala).
-

OTVARANJE OBNOVLJENE STALNE ARHEOLOŠKE POSTAVKE
“BOSNA I HERCEGOVINA U ANTIČKO DOBA”
S OSVRTOM NA NJEZINE STVARAOCE

Stalna arheološka postavka u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, kako je definirano u naslovu, od izuzetnog je kulturno-povijesnog značaja ne samo za Sarajevo nego i šire. Njezina obnova i otvaranje 18. 11. 1999. godine¹ u izložbenom prostoru antičkog odsjeka, tzv. lapidaru, istovremeno ima obilježje svjedočanstva jednog vremena – nehumanog rata u periodu između 1992. i 1995. godine i teškog kulturocida kao posljedice Agresije na Bosnu i Hercegovinu, grad Sarajevo i Zemaljski muzej istodobno.

Sad je, točno 11 godina nakon njezina prvog otvaranja na 100-tu obljetnicu Zemaljskog muzeja (1988.), uz ovo drugo otvaranje (1999.), prava prigoda da se još jednom prisjetimo tog velikog kulturnog i povijesnog događaja, čiji je odjek bio širok, te da se na poseban način osvrnemo na generaciju arheologa koji su izučavali antičku arheologiju u BiH.² Ta generacija arheologa – autora ove izložbe iz više razloga nesumnjivo je zaslužila istaknuto mjesto u našoj kulturi i znanosti.³

U Zemaljskom muzeju, od njegovog osnutka do jubilarne 100-te godišnjice i svečanog otvaranja spomenute izložbe, radila je plejada arheologa koju su grubo uzevši sačinjavale tri generacije. Prva generacija djelovala je od osnivanja Muzeja do kraja I svjetskog rata. Druga generacija djelovala je uglavnom između I i II svjetskog rata i djelomično

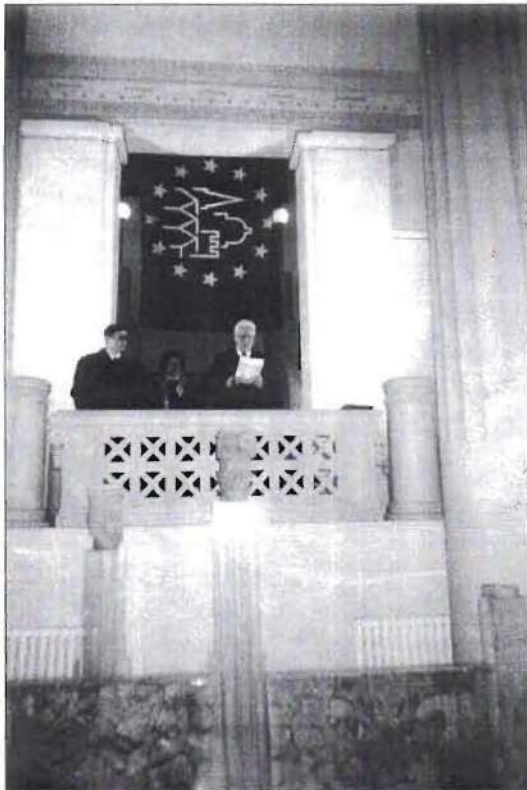
---

¹ Obnovljena izložba je otvorena prilikom kulturne manifestacije “Dani europskog nasljedja”. Obnovu je finansiralo Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta te Kantonalno ministarstvo kulture i sporta. To je druga obnovljena stalna arheološka postavka. Prva obnovljena arheološka postavka “Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku” otvorena je 16. X 1997. uz finansijsku pomoć Federalnog ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport.

² Uz obnovljeno otvaranje izložbe držimo da je bilo potrebno ukratko nešto reći i o njenim stvaraočima, jer su oni, prikupljajući na razne načine eksponate, kroz sto godina rada u stvari, najzaslužniji za nastanak ove izložbe. O njima u ovom kontekstu malo govori i *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 1888.-1988.*, Sarajevo, 1988., 33 (Dalje “Spomenica” i N. Miletić 1988., 119, B. Marijanović 1988., 234 i d.

³ A. Dautbegović 1988., 7-34; Poglavlje “Prva generacija stručnjaka Zemaljskog muzeja”: V. Palavestra 1988., 35-39; N. Miletić 1988., 39-43; B. Čović 1988., 48-52; V. Paškvalin 1988., 52-56. Poglavlje: “Naučna djelatnost Zemaljskog muzeja 1888-1988”, B. Čović 1988., 74-95; V. Paškvalin 1988., 96-118, N. Miletić 1988., 119-136. U ovim poglavljima se može naći pojedinačnih osvrt na arheologe, ali su ostale zanemarene njihove zasluge za ovu izložbu.

nekoliko godina poslije. Treća, najmlađa generacija se formirala poslije II rata i djelovala je sve do 1988. godine. Sve su one u većem ili manjem omjeru doprinijele postavljanju izložbe.⁴ Među njima ima i osnivača Muzeja – jedne od najstarijih znanstvenih institucija u BiH.⁵ Oni su davne 1888. počeli stvarati, razvijati i unapređivati Zemaljski muzej tako da je on mogao nastati istaknuta znanstvena ustanova.⁶

Sl. 1 – Otvaranje obnovljene stalne arheološke postavke “Bosna i Hercegovina u antičko doba”. Izložbu je otvorio uz federalnog ministra obrazovanja, nauke, kulture i sporta prof. dr. Fahrudina Rizvanbegovića i direktora Zemaljskog muzeja BiH prof. dr. Đenanu Buturović, autor izložbe dr. Veljko Paškvalin, naučni savjetnik (u penziji) Zemaljskog muzeja BiH sa kraćim osvrtom na izložbu.

Stoga ovaj tekst posvećujemo tim vrijednim stručnjacima antičke arheologije koji su radili u ovim krajevima. Svjedočanstvo njihovog minulog rada i naš zahvalni spomen upravo je ova stalna arheološka antička postavka (sl. 2.).

⁴ Ovdje se radi o osvrtu na arheologe koji su bili nosioci ove izložbe, pošto u tom smislu nije bilo za-paženijeg osvrta. Vidi poglavlje “Prva generacija stručnjaka Zemaljskog muzeja” u *Spomenici*, 35-119.

⁵ A. Dautbegović 1988., 7-35.

⁶ A. Dautbegović 1988., 7-35; V. Paškvalin 1988., 118-119.

Uz stariju, prisjetit ćemo se i mlade generacije arheologa koja je nastavila istim putem djelovati unapređujući dalje Muzej, u znanstvenom i kulturnom pogledu, sadržajno obogaćujući istodobno antičku izložbu i rimsku kulturnu povijest BiH.

Na ovom mjestu potrebno je u što kraćim crtama dati prikaz tematske strukture antičke postavke i njezin kulturno-povijesni sadržaj s obzirom na tematski način izlaganja, koji se po mnogo čemu razlikuje od svih prethodnih antičkih arheoloških izložbi, a njih nije bilo mnogo.⁷ Najprije, ova izložba postavljena je na muzeološki suvremeniji način. Maksimalno iskorišteni, izabrani arheološki eksponati su integrirano ukomponirani u tematsku strukturu postavke kako bi posjetiocima na muzeološki suvremen način, uz druga muzeološko-pedagoška pomagala kao što su fotosi-slike, crteži i planovi objekata i naselja (villa rustica, vojničkih logora) itd., bila predstavljena na najbolji mogući način antička kulturna povijest ovih prostora, sabrana poput sinteze u izložbenoj postavci na jednom mjestu.⁸

Ovu suvremenu arheološku antičku izložbu u najvećem broju sačinjavaju različiti tipovi rimskih kamenih spomenika kulture i povijesti kao i mnogobrojni drugi tematski povezani arheološki eksponati.

U prvom dijelu, ili na samom početku izložbe, imamo odvojen manji samostalni dio koji bi trebao biti veza između grčke i rimske kulture, odnosno bolje reći grčko-rimske. U njemu su izložene grčke vaze različitih tipova, vremenski iz različitih kulturno-povijesnih razdoblja, razvrstane po stilovima: geometrijski, crnofiguralni i crvenofiguralni kao najmlađi.⁹

Dalje se u potpunosti poštuje tematski princip izlaganja – od miljokaza preko sepulkralnih spomenika (stela, cipusa i urna), pa rimskih božanstava Trijade (Jupiter, Junona, Minerva) i ostalih, postavljenih na postamentima, te domaćih “interpretatio romana” Silvana i Dijane. U okviru kulturne teme izloženo je također nekoliko poznatijih, a time i relevantnijih orijentalnih kultova. Među njima je Atis¹⁰, Jupiter-Dolihen i grčki Dionis ili rimski Liber, zatim veći broj ulomaka starokršćanske provenijencije i onih još brojnih kulturno-povijesne raznolikosti, raznovrsne namjene, veličine i upotrebe uz to, od različitog materijala (željeza, bronce, srebra i zlata, pa do stakla i keramike). Neki od njih dosežu i do umjetničkih kvaliteta.¹¹

Tematski integrirani eksponati unutar ove izložbe u kronološkom pogledu predstavljaju širok povijesni dijapazon rimske vlasti koja je na ovim prostorima trajala šest stoljeća (I-VI st.). U spomenuti povijesni raspon redom ulazi, nakon rata koji je završen

⁷ Anali Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888.-1937., Sarajevo, 1938.; Anali za 1938.-1962., Sarajevo, 1963.; Anali za 1963., Sarajevo, 1964.; Anali za 1964., 1965., 1966., Sarajevo, 1967.

⁸ Ostavljeno je mnogo tragova u pisanim radovima i u brojnim opisanim arheološkim nalazima koji formiraju izložbu u izložbenom prostoru – lapidaru ovog Muzeja. U tome leži njihova zasluga (sl. 2).

⁹ Zasluge za veći broj sakupljenih grčkih vaza i značajnijih ulomaka ima dr. Julije Makanec, rano preminuli liječnik i gradski vijećnik u Sarajevu, prvi predsjednik Muzejskog društva.

¹⁰ Reljef Atisa-neobjavljen. Vidi: V. Paškvalin 1963., 127-153. Ujedno je u tom radu sabrana sva literatura o kulturnim spomenicima rimskog doba.

¹¹ V. Paškvalin 1960.-1961., 325-327.

početkom I stoljeća, rimska okupacija ilirskih zemalja (Illyricum), odnosno pacifikacija pokorenih plemena Delmata, Desitijata, Mezeja, Daorsa i drugih, uspostava i učvršćivanje rimske vlasti, romanizacija Ilira s urbanizacijom zemlje, pa kasna antika i kršćanstvo, koje je do dolaska slavenskih plemena u VII st. bilo već duboko ukorijenjeno u ovim krajevima.¹²

Ova izložbena postavka mogla je biti predstavljena i na drugi način, ali nas je u njevoj tematskoj strukturi i koncepciji vodio osnovni kulturno-povijesni princip: kronološki izložiti arheološke eksponate i s njima pokazati kako je išao tijekom povijesnih i kulturnih događaja među domaćim ilirskim stanovništvom do njihove romanizacije (212. pos. Kr.),¹³ odnosno prevladavanja kršćanstva.¹⁴

Za ovaj pristup, koji je u načelu prihvaćen, zaslužni su autori izložbe dr. Veljko Paškvalin, znanstveni savjetnik Zemaljskog muzeja i Ivana Znidaršić, kustos istog Muzeja, njezin projektant Žika Vekić, prof. arh., a uz njega glavni izvođač Đorđe Šaraba, metalni obrtnik. Izložba je postavljena u skladnoj suradnji i dogovorom ovih stručnjaka.¹⁵

Posebno se insistiralo, što također treba istaći, da se arheološki eksponati arhitektonskog karaktera profanog, sepulkralnog ili pak kultno-religioznog, dovedu u harmonični sklad sa internom arhitekturom izložbenog prostora-lapidara, koji oponaša grčko-rimsku arhitekturu hrama naos ili templum.¹⁶

Opća je ocjena da su projektirajući i postavljajući stalnu antičku postavku-izložbu, autori uz projektanta i izvođača uspjeli u njevoj realizaciji, postigavši podjednak efekt u slici i umjetničkom dojmu. U tom skladu ističu se posebno eksponati arhitekture. Među njima je rekonstruirani arhitrav mauzoleja iz Trbušća i pročelje mauzoleja iz Šipova (sl. 2).

Osobit dojam ostavljaju rekonstrukcije oltarnih pregrada starokršćanskih bazilika iz Zenice i Dabravina. Toj uspjeljoj harmoničnosti usklađivanja s unutrašnjošću arhitekture doprinijele su izložbene metalne vitrine izrađene u arhitektonskom stilu ili kompoziciji edikule, pročelja hrama, što je karakteristično za sepulkralnu i kultnu arhitekturu u rimskoj umjetnosti toga doba. Izložbu i njezine efekte unutar i izvan nje, donekle narušava uska hodna linija, koja se nije mogla mijenjati na račun impozantnosti same izložbe.

Samo četiri godine nakon svečanog čina otvaranja nove stalne arheološke izložbe Antičkog odsjeka Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja dogodilo se ono o čemu nitko od nas nije mogao ni sanjati. Desila se agresija i rat (1992.-1995. godine), što smo spomenuli i okarakterizirali već na početku ovog priloga.¹⁷ Tako se relativno brzo morala zatvoriti ova izložba, a pokretni arheološki eksponati, kameni spomenici na postamentima i oni drugi u vitrinama, zajedno sa tehničkom foto-dokumentacijom i ostalim,

¹² D. Basler 1986.; V. Paškvalin 1995., 755-781; N. Bilogrivić 1998., 17-35, 37-39.

¹³ I. Bojanovski 1988. Ova monografija pruža najbolji pregled svih događanja.

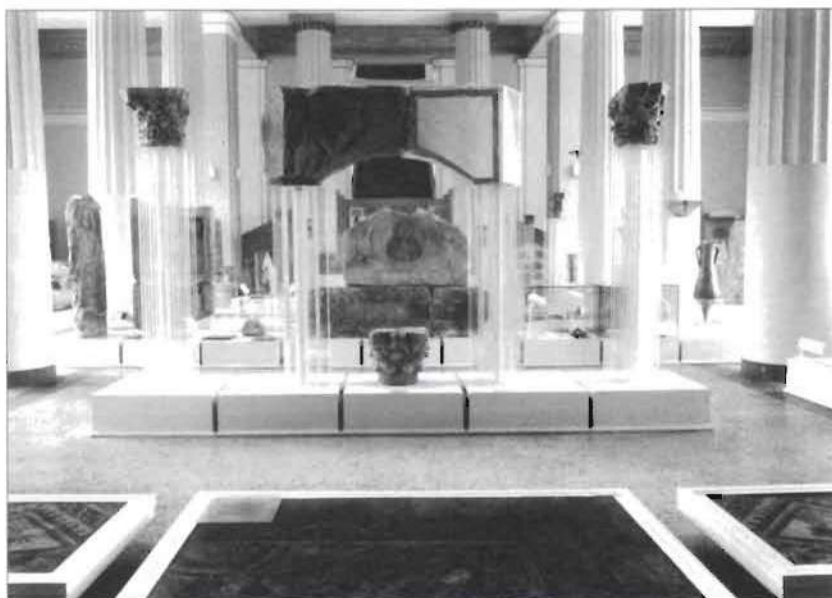
¹⁴ Vidi napomenu 12.

¹⁵ Uz spomenute, kao suradnike na izložbi, naveo bih ing. Korinu Mirčić, šefa Konzervatorske radionice Odjeljenja za arheologiju, preparatore Miru Cerović i Hamu Karkelju, kustosa Mirzu Čemana, koordinatora izložbe, i posebno fotografa Miodraga Radovanovića.

¹⁶ Više odgovara grčkom dorskom stilu, Đ. Basler 1986., sl. 64.

¹⁷ Vidi u ovom tekstu. Muzej se našao gotovo uz same linije okršaja.

skloniti u sigurne depoe Muzeja. Njezin povratak 1999. učinio ju je obnovljenom, a čini se i ljepšom.¹⁸

Sl. 2 – Unutrašnja arhitektura izložbenog prostora, “lapidara” s arhitravom mauzoleja iz Trbušće (Foča) u prvom planu – Foto: M. Radovanović

Antička arheološka postavka, gledajući je u lapidariju ovako složeno predstavljenu, mogla bi se uporediti sa nenapisanom arheološko-muzeološkom knjigom, pa bi se, u tom kontekstu, mogla i poistovjetiti sa monografijom dr. Ive Bojanovskog *Bosna i Hercegovina u antičko doba*.¹⁹ Ovakvo tematski sveobuhvatna antička izložba dobiva relevantno značenje, jer na izložbenom prostoru čuva sabrano kulturno-povijesne rezultate stoljetnog istraživačkog rada u dijelu rimske provincije Dalmacije koja se prostirala na teritoriji današnje BiH. To djelo je okrunjeno, u prvom redu, zajedničkim pionirskim radom arheologa starije generacije i njihovih kasnijih nasljednika, koji su sa ovom postavkom na najbolji način dali doprinos stogodišnjem muzeološkom i arheološko-znanstvenom radu u Zemaljskom muzeju. Bolji i ljepši poklon od ove izložbe mlađa generacija antičkih arheologa u Muzeju nije mogla podariti arheolozima – pionirima na polju kulture i znanosti u BiH. Stoga ova izložba, koja je ustvari njihovo zajedničko djelo, predstavlja i sjećanje i čin zahvalnosti.

Ne bi se mogla povući bliža paralela ili pak analogija ni sa jednom ranije postavljenom antičkom izložbom u lapidariju Muzeja, osobito ne sa prvom²⁰ kao ni sa onima kasnijim, koje su na muzeološkom planu i dometom arheološke znanosti, svaka za sebe, oči-

¹⁸ Za njezino spašavanje u depoe Muzeja zaslužni su svi koji su u to vrijeme radili u Muzeju.

¹⁹ I. Bojanovski 1988.

²⁰ K. Patsch 1914., 141-219. O muzeološkoj djelatnosti vidi B. Marijanović 1988., 234-262.

tovale rezultate ispitivanja svoga vremena. Za razliku od ranijih, ova antička izložba ne prikazuje rezultate istraživanja samo jedne generacije već objedinjuje rezultate stogodišnjih ispitivanja arheologa na ovom prostoru, pružajući quasi sintezu rimske kulture i civilizacije.²¹

Sl. 3 – Unutrašnjost izložbenog dijela prostora antičke izložbe. U prvom planu dio mauzoleja iz Šipova i poznata nadgrobna ploča iz Zenice (IV stoljeće) – Foto: M. Radovanović

Uz ovo, važno je istaknuti da ovakva arheološka izložba, kao što je “Bosna i Hercegovina u antičko doba”, postaje bogat arheološki fond-riznica poglavito antičkim arheolozima koji izučavaju ili se bave rimskom prošlošću ovog područja. Ovdje oni imaju izvornu arheološku građu (sl. 2, 3 i 4).²²

Neophodno je u ovom prilogu nakratko se osvrnuti i na arheologe – stvaraoce izložbe od najstarije preko srednje do najmlađe generacije, koji su u Zemaljskom muzeju predano radili na ispitivanju rimske arheologije u BiH. Oni su svojim radom unapređivali arheologiju u Muzeju i učinili ga poznatom i istaknutom kulturnom i znanstvenom institucijom kod nas i u Evropi.²³ Tu se ubrajaju arheolozi svih generacija, koji su aktivno radili u Zemaljskom muzeju, kao i oni koji su bili njegovi najbliži aktivni suradnici. Tako je ovo stogodišnje razdoblje djelovanja Zemaljskog muzeja na planu arheologije, od

²¹ To bi se moglo najbolje rasvijetliti jednim vodičem kroz izložbu, ali nažalost takav vodič još ne postoji. Zato bi ga što prije trebalo prirediti.

²² Vodič bi tome još više pridonio i pomogao na izučavanju rimske arheologije u Bosni i Hercegovini.

²³ A. Dautbegović 1988., 7 i dalje.

njegova osnutka 1888. do 1988., zaključeno sa jubilarnom proslavom i novim postavkama praistorijske i antičke izložbe. (Nova izložba BiH u srednjem vijeku postavljena je 1978. godine).

Sl. 4 – Dio izložbe sa kasnoantičkim i starokršćanskim eksponatima u prvom planu – Foto: M. Radovanović

Na samom početku muzejskog i znanstvenog rada u okviru Zemaljskog muzeja (1888.) nije bilo stručnjaka za oblast rimske arheologije, pa su tu granu znanosti, do dolaska u Muzej dr. Karla Pascha, već tada školovanog arheologa, pokrivali dr. Ćiro Truhelka, Vaclav Radimsky i Franjo Fiala.²⁴ Pored spomenutih, pripadnici srednje i mlađe generacije također su učestvovali u stvaranju ove arheološke izložbe i njom na muzeološkom i znanstvenom planu zaokružile 100-godišnjicu rada plejade antičkih arheologa u Zemaljskom muzeju.

Ovim prilogom htjeli bismo iskazati zahvalnost generacijama arheologa za ono što su učinili na polju antičke arheologije kod nas, posebno na njihovom doprinosu u nastanku ove antičke izložbe, čiji relevantan značaj, čini se nije bio dovoljno istaknut prilikom njezina otvaranja u okviru stogodišnjice.²⁵ Osim toga, ova arheološka postavka suvremenim prezentiranjem kulturno-povijesnih tema iz rimske arheologije predstavlja istinski

²⁴ V. Paškvalin 1988a., 96.

²⁵ Nije dovoljno istaknut doprinos koji su oni dali kroz priloge koji su proistekli iz rezultata iskopavanja, a na osnovu kojih se mogla postaviti ovakva izložba.

napredak u oblasti muzeologije. U tome su pomogli brojni muzeološki i znanstveni pri-lozi objavljeni u Glasniku Zemaljskog muzeja BiH, na osnovi kojih se, najvećim dije-lom, i gradila antička postavka.

Ako bi, međutim, počeli iznositi prve postignute arheološke rezultate na prvim teren-skim iskopavanjima antičkih lokaliteta u BiH, onda bi trebali kronološki navesti i prve arheologe, koji su u istraživanjima rimske arheologije postali istodobno začetnicima ili stvaraocima naše arheološke antičke izložbe. U tom kontekstu, iako to ne bi bilo krono-loški, počeli bismo s K. Patschom, arheologom, znanstvenikom i konzervatorom.²⁶

Dolaskom K. Patscha (1898.) u Zemaljski muzej u Sarajevo, dolazi do promjene unu-trašnje strukture Odjeljenja za arheologiju. Osniva se Odsjek za antičku arheologiju kao zasebna organizaciona jedinica na čijem čelu je bio upravo K. Patsch. U okviru tog Odsjeka Patsch razvija bogatu muzeološku i naučnu aktivnost po kojoj će ga se sjećati kasnije generacije arheologa u Muzeju. To je razlog zašto ga spominjemo kao prvog među prvima.²⁷

Unutar više antičkih arheoloških oblasti kojima se K. Patsch bavio izdvajamo njegovo izučavanje topografije rimske provincije Dalmacije. Znanstvene rezultate tih ispitivanja objavio je na stranicama GZMBiH i u WMBH²⁸ pod naslovom "Arheološko-epigrafska istraživanja rimske provincije Dalmacije". U njima raspravlja o postignutim arheološkim rezultatima ili nalazima kamenih spomenika sepulkralnog, kultnog i profanog karaktera kao i o drugim arheološki relevantnim nalazima. Neki od njih su različitog kulturno-po-vijesnog podrijetla – rimskog, orijentalnog, autohtono-ilirskog, tračkog i drugog. Oni su svi zajedno na ovim prostorima formirali provincijalnu kulturu.²⁹

Ispitujući epigrafske spomenike, K. Patsch je stekao kod nas i u Europi ime vrsnog poznavaoa latinske epigrafije. Upravo, u tipološkom pogledu, ti različiti spomenici kao ekspanati nalaze se u većem broju unutar ove tematski obnovljene stalne antičke postavke.³⁰ Upornim radom Patsch je utro put izučavanju antičkih plemena Japoda, Delmata, a time i drugih ilirskih plemena.³¹ Da bi se spoznale njegove zasluge na polju antičke arheologije BiH, potrebno je nabrojiti nekoliko antičkih lokaliteta koje je on otkrio. Dok je još Patsch bio povjerenik Muzeja, doznalo se za dva značajnija rimska lokaliteta, čiju je zaštitu izvr-šio, a rezultate istraživanja objavio. Jedno je u Skelanima (Malvesiatium), drugo u Duvnu (Delminium).³² S obzirom na dobivene rezultate prilikom iskopavanja u Duvnu, držao je da je otkrio delmatski municipij Delminium, ne sluteći tada da će mu se mišljenje osporiti.³³

Patschev poslovični radni elan očitovao se i prigodom otkrića hrama boga Mitre u Konjicu,³⁴ gdje je, osim ostataka substrukcija, našao jedinstveni kultni spomenik – reljef

²⁶ V. Paškvalin 1988., 52-56.

²⁷ V. Paškvalin 1988., 52-56; V. Paškvalin 1988a., 96-104.

²⁸ AL BiH, tom I, 228, Bibliografija s. v. C. Patsch.

²⁹ Vidi napomenu 28.

³⁰ V. Paškvalin 1988., 56.

³¹ K. Patsch 1896., 113-139.

³² K. Patsch 1897., 227-243.; I. Bojanovski 1967., 244-245.

³³ I. Bojanovski 1970., 5-18.

³⁴ K. Patsch 1897a., 511-537.

boga Mitre s početka IV st. po Kr. s obostranom reljefnom predstavom. Na jednoj je strani (revers) kultni prikaz tauroktonije, a na drugoj (avers) scena blagovanja, tj. kultni čin osoba iz vrha njegove hijerarhije. Stoga se ovaj reljef smatra jedinstvenim. Svjesni u tematskom smislu kulturno-povijesnog karaktera i važnosti ovog reljefa, on je postavljen kao objašnjenje suprotstavljanja kršćanstvu u ovim krajevima na početku Dioklecijanovog razdoblja vlasti.³⁵

Veliki doprinos K. Patscha antičkoj arheologiji u BiH predstavlja nalaz svetišta plemena Japoda na izvoru Privilice kod Bihaća.³⁶ To je svetište ili hram Binda-Neptuna, japodskog božanstva, koje se poistovjećuje s rimskim bogom Neptunom, a natpisi na posvećenim arama-žrtvenicima otkrivaju božanstvo Binda kao epihorsko ili japodsko. Istodobno, ovi natpisi otkrivaju i plemensku autonomiju Japoda u prvo, kratko vrijeme pod Rimljanima (princeps Iapodum).³⁷

Patschevim zalaganjem na polju rimske arheologije u BiH spašen je vrlo relevantan i važan arheološki lokalitet Mogorjelo kod Čapljine.³⁸ Njegove su ruševine trebale tada poslužiti za izgradnju željeznice Gabela-Gruž, odnosno Dubrovnik. Lokalitet je, u kontekstu njegova položaja i blizine antičke Narone, veoma značajan. Njegovim istraživanjem saznalo se za ranu rimsku arhitekturu I do III st. po Kr., dok su temelji zgrade većih razmjera iz početka IV st. po Kr. predstavljali istovremeno kastel (castellum)-utvrdu i poljoprivredni gospodarski fundus, koji je u to doba osiguravao ishranu za izdržavanje rimske vojske.³⁹

Od Patschevih u većem broju već spomenutih epigrafskih i drugih arheoloških nalaza koji se nalaze unutar ove izložbe, jedan od najznačajnijih je svakako počasni natpis iz Tasovčića (Čapljina). Podignut je Oktavijanu 35.-36. godine pr. Kr., a postavili su ga kolonizirani Italici u dolini Neretve u povodu zauzeća Sicilije (Sicilia recepta!).⁴⁰ Ovaj počasni latinski natpis smatra se najstarijim u BiH, pa kao takav u izložbi zauzima istaknuto mjesto.

Koliko je Patsch Bosnu i Hercegovinu prihvatio kao svoju drugu domovinu govori njegovo osnivanje Balkanološkog instituta unutar Zemaljskog muzeja kao i monografija *Mogorjelo* koju nije uspio objaviti do odlaska u Beč 1918. O tome pričaju i svi njegovi uspjesi postignuti u istraživanju antičke arheologije. Njegov znanstveni i muzeološki opus vezan za BiH je zaista velik, pa se slobodno može reći da mu je BiH bila ljubav ili njegova druga domovina.⁴¹

Uz K. Patscha, eminentnog arheologa, treba spomenuti i druge iz prve generacije arheologa, koji su pružili također vidljivi doprinos istraživanju rimske arheologije u BiH. Među zaslužnim, koji su se još prije K. Patscha u Zemaljskom muzeju bavili izučavanjem

³⁵ D. Basler 1986., 10-17; Đ. Basler 1972., 9 i dalje.

³⁶ K. Patsch 1896., 113-139; K. Patsch 1897., 227-243; I. Bojanovski 1967., 244-245.

³⁷ K. Patsch 1896., 113-139; K. Patsch 1897., 227-243; I. Bojanovski 1967., 244-245.

³⁸ K. Patsch 1914., 33, sl. 14, 15, 16, 17, 18. Lokalitet kojeg Patsch datira vrlo rano, u njegov takozvani dalmatinsko-hercegovački limes. On ne prihvata datiranje Mogorjela u IV stoljeće, kako su mu govorili učenjaci iz Njemačke. I. Bojanovski 1969., 137-163; V. Paškvalin 1988b., 36-40.

³⁹ I. Bojanovski 1988., 125 i dalje.

⁴⁰ K. Patsch 1914., 22, sl. 10.

⁴¹ V. Paškvalin 1988., 52-56; Đ. Basler 1988., 329-396.

antičke arheologije, su Ćiro Truhelka, istaknuti arheolog, zatim Vaclav Radimsky i zaslužni Franjo Fiala. Osim spomenutih, koji spadaju u stariju generaciju, imamo i drugih zaslužnih za istraživanje rimske arheologije i stvaranje antičke stalne postavke. Oni nisu bili zaposleni u Muzeju već su bili vanjski suradnici. To su Ivan Kellner, Filip Ballif i Eduard Nowotny.⁴²

Ćiru Truhelku, istaknutog arheologa i dugogodišnjeg upravitelja Zemaljskog muzeja ne promatramo u njegovom sveobuhvatnom sadržaju života i rada, već samo u onome što je kao arheolog, muzealac i znanstvenik doprinio na polju antičke i starokršćanske arheologije. Iskopavao je antički Stolac (Diluntum), čije istraživanje nije priveo kraju. Tom prilikom ustanovio je substrukcije rimske građevine s mozaicima. Na nekima su prikazane personifikacije jeseni i proljeća. Na jednom od tih mozaika konstatiran je, izgleda, prikaz Orfeja ili Dobrog Pastira (Bonus Pastor), analogno nalazu Orfeja ili Dobrog Pastira sa podnog mozaika iz vile u Paniku kod Bileće.⁴³ Uz Radimskog, Truhelka je prvi arheolog koji je ispitivao početke kršćanstva na ovim prostorima. Njegovi rezultati u ovoj izložbi su vidljivi u temi kršćanstvo sa istaknutim eksponatima oltarske pregrade iz bazilike u Zenici i starokršćanskim nalazima iz bazilike u Varošluku (Turbe).⁴⁴ Nije se istakao objavljenim radovima iz starokršćanske arheologije, osim zapažene knjige *Starokršćanska arheologija* u kojoj na sintetički način iznosi svoje rezultate rada na iskopavanju bazilika na terenu. Ipak, kad je u pitanju razdoblje ranog kršćanstva ističe se istraživanje lokaliteta Bilmišće u Zenici, gdje je ispitao temelje bazilike s većim brojem ulomaka sakralne arhitekture. Upravo su ti nalazi – ploče oltarne pregrade s reljefnim prikazom Dobrog Pastira, izazvali veliki znanstveni interes. Njegovo nalazište je i Crkvina u Varošluku (Travnik) sa kojeg su oltarska menza i stup izloženi u temi kršćanstvo. Za Ć. Truhelku još je važno istaknuti da je bio učesnik I Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, održanog 1894. u Solinu (Salona) kod Splita.⁴⁵ Tada je održao referat o svojim nalazima i tim nastupom ujedno je predstavio rad tek osnovanog Zemaljskog muzeja i sebe kao mladoga arheologa-povjesničara umjetnosti.

Uz K. Patscha i Ć. Truhelku, isticao se i Vaclav Radimsky. Od njegovih arheoloških priloga, što ih je za kratkog životnog vijeka, objavio u GZMBiH i u WMBH, ističu se oni o rimskom rudarstvu. Na Gradni u Sasama (Srebrenica) otkrio je rudarski administrativni centar – za obje provincije, Dalmaciju i Panoniju, municipij Domaviju.⁴⁶ Sa ovih iskopavanja imamo više arheološko-epigrafskih spomenika, među njima i počasnih baza koje su rimskim carevima podizali upravitelji (procuratores) rudarskog sjedišta Domavija. Bio je to antički grad sa urbanim karakteristikama: gradskom kućom (curia), javnim kupatilom (balneum), gradskim vodovodom (aquaeductus) i više toga što pripada gradu.

Od navedenog, veći broj arheoloških nalaza ili arheološke dokumentacije iz nalazišta Gradine (Domavia), (Sase), Srebrenica izloženo je u temi o rudarstvu u rimsko doba.

⁴² V. Paškvalin 1988a., 96 i dalje.

⁴³ Đ. Basler 1972., 137 (tlocrt crkve), sl. 138 (prikaz Dobrog pastira), sl. 154 (rekonstrukcija oltarske pregrade); Đ. Basler 1986., 17, 42, 43, sl. 8.

⁴⁴ Ć. Truhelka 1893., 685-699; Đ. Basler 1972., 116-119, sl. 125, 126.

⁴⁵ Đ. Basler 1986., 24-25.

⁴⁶ V. Radimsky 1892., 1-24; 1894 1-47.

Tema je šira i obuhvata metalurgiju i organizaciju rudarstva u ovim krajevima.⁴⁷ Najrelevantniji spomenici za ovu problematiku su počasne baze i one se nalaze u spomenutoj temi zajedno sa ostalim arheološkim objektima koji pripadaju rudarskoj tematici.⁴⁸

Relevantno nalazište koje je otkrio Radimsky predstavlja logor (castrum) rimske vojske na Makljenovcu kod Doboja. Logor je mnogo kasnije nastavila istraživati I. Čremošnik. Otkriveni arheološki nalazi vojnog karaktera iz ovog nalazišta čuvaju se u vitrini unutar teme o rimskoj vojsci.⁴⁹

Na samom početku rada Zemaljskog muzeja, u nedostatku stručnjaka za rimsku arheologiju, V. Radimsky je, kao i Č. Truhelka, iskopavao baziliku u Šipragama (Kotor-Varoš) i baziliku u Dabrinama (Vareš). Rezultat tog arheološkog djelovanja vidljiv je u temi kršćanstvo na ovim prostorima u kasnoantičko doba. Izložena je rekonstrukcija dijela ploče oltarne pregrade s kapitelima, upućujući istovremeno i na početke kršćanske umjetnosti V-VI st. kod nas (sl. 4).⁵⁰

Prije dolaska K. Patscha u Zemaljski muzej antičkom arheologijom bavio se Franjo Fiala. O tome govore njegovi radovi objavljeni u GZM i u WMBH.⁵¹ U zapaženije istraživačke rezultate F. Fiale spada Gradac kod Posušja, koje je, sudeći prema arheološkim nalazima, bilo veće rimsko nalazište. Fialini prilozi rimskoj arheologiji nisu obimni, ali su značajni u okvirima ove znanstvene problematike. To su arheološki predmeti iz nalazišta u Trnovu, s područja Ljubuškog, Gruda, Kupresa i Mostarskog Blata, koji tematski dopunjuju ovu postavku.⁵²

Za kulturnu povijest naših krajeva je relevantan i vrijedan nalaz zemljane posude s natpisom pisanim kurzivom sa lokaliteta Debelo brdo (Sarajevo), koji je sačuvao čak i ime majstora lončara (ROGATVS), a koji povijesno pripada dobu cara Justinijana (527.-565.).⁵³ Spomenuti eksponat je instruktivan i stoga je dobio istaknutu ekspoziciju u temi koja se odnosi na pismenost u rimsko doba.

Ovom prilikom potrebno je spomenuti i istaknute vanjske suradnike Zemaljskog muzeja iz starije generacije koji su zaslužni za postignute rezultate na polju istraživanja rimske prošlosti u ovim krajevima. Među njima se ističu I. Kellner, F. Ballif i E. Nowotny.

I. Kellner, istraživač antičke Ilidže, ili col.(oniae) Aq(uae) S..(R(es) P(ublica) Aq(uarum) S.), rezultatima svojih istraživanja prisutan je u stalnoj postavci antičke izložbe s brojnim eksponatima iz Ilidže. Među njima su najznačajniji mozaici, koji ocrtavaju urbanu sliku rimske Ilidže, kulturu i civilizaciju, posebno svu kompleksnost rimske arhitekture.⁵⁴

Neki od tih mozaika nalaze se u temi rimska umjetnost, potcrtavajući njen visok izvedbeni dojam i impozantnost.

⁴⁷ V. Paškvalin 1988a., 97.

⁴⁸ V. Paškvalin 1988a., 97.

⁴⁹ V. Radimsky 1891., 251-262.

⁵⁰ V. Radimsky 1892a., 372-387.

⁵¹ F. Fiala 1893., 145-159; 1894., 421-428; 1895., 365-378.

⁵² F. Fiala 1893., 145-159; 1894., 421-428; 1895., 365-378.

⁵³ D. Sergejevski 1947., 13-50.

⁵⁴ I. Kellner 1895., 161-198.

Uspješni vanjski suradnik Muzeja bio je građevinski inženjer F. Ballif. Obilazeći teren kao državni službenik, blisko surađujući sa istaknutim arheologom K. Patschem, snimao je ostatke i tragove rimskih puteva, usput bilježeći i rimska naselja. Rezultat takvog rada je prva monografija o rimskim cestama u BiH (Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina). Njegovom zaslugom sačuvan je na terenu i pokoji miljokaz, sada kao eksponat u stalnoj postavci antičke izložbe u tematskom dijelu o rimskim cestama.⁵⁵

Među vanjskim suradnicima spomenuli smo i E. Nowotnya, između ostalog, i zbog objavljenih nalaza dviju olovnih votivnih pločica tračko-mitričkog podrijetla, nađenih na području Travnika. Ove votivne pločice, izuzetno zanimljivi kulturni nalazi, više su kao kulturni objekat poznate u krajevima Podunavlja. Tematski spadaju unutar izložbe u temu o orijentalnim kulturnim zajednicama.⁵⁶

Nakon starije generacije arheologa kao njihovi nasljednici u Zemaljski muzej počinje stizati srednja generacija. U svom radu oni prihvataju već utrti put arheologa prve generacije. Među njima su Vladislav Skarić, povjesničar, naučni radnik i upravitelj Muzeja, Dimitrije Sergejevski, arheolog, Gregor Čremošnik, povjesničar, i Jozo Petrović, arheolog i numizmatičar te upravitelj Muzeja.

V. Skarić se bavio više srednjovjekovnom prošlošću BiH. Ipak je objavio nekoliko kraćih rasprava u kojima opisuje antičke i kasnoantičke arheološke nalaze. Ti nalazi su našli svoja mjesta i unutar izložbe o kojoj je riječ. Među njima je poznati kulturni žrtvenik (ara) s reljefnim prikazom Pana ili Silvana iz Lepenice.⁵⁷ Taj eksponat je vrlo zanimljiv i značajan zbog ikonografske predstave koja podsjeća na kanonsku sliku i kompozicijsku formu grčkog Pana. U tom kontekstu, istaknuti arheološki nalaz su i ulomci rimskog boga Jupitera iz Male Ruiške, koji je u antičkoj izložbi dobio mjesto u temi koja se odnosi na provincijalnu rimsku umjetnost.⁵⁸

Prilikom arheoloških iskopavanja na Gracu u Homolju (Kiseljak), V. Skarić je, uz starije arheološke nalaze, otkrio substrukcije kasnoantičke arhitekture, koji pripadaju starokršćanskoj bazilici, kao i veći broj ulomaka crkvenog kamenog namještaja, od kojih se veći i bolje sačuvani nalaze kao eksponati u antičkoj izložbi u temi posvećenosti kršćanstvu na ovim prostorima.

D. Sergejevski spada sigurno među istaknutije arheologe srednje generacije. Uz K. Patscha, a na osnovu njegova muzeološkog i znanstvenog djela, imamo još jednog relevantnog istraživača antičke topografije. Pored toga, izučavao je tipove rimskih kamenih spomenika i na njima ikonografske predstave pokojnika, božanstva i drugih likovnih prikaza. Bio je i vrstan poznavalac latinske epigrafije, što potvrđuju mnogi objavljeni nalazi epigrafskih spomenika.⁵⁹ Jedan od vrlo važnih i značajnih za rimsku i autohtonu povijest i kulturu ilirsko-panonskog plemena Desitijata je poznati cipus na kojem se spominje "princeps Desitiatium".⁶⁰ S obzirom da je nađen u ruševinama starokršćanske bazilike u Brezi, on jasno očituje predrimsko i rimsko područje ovog plemena i njegovo administra-

⁵⁵ Ph. Ballif 1893.

⁵⁶ E. Nowotny 1894., 201-208.

⁵⁷ V. Skarić 1932., 1-2; V. Paškvalin 1988a., 105.

⁵⁸ V. Paškvalin 1988a., 105.

⁵⁹ V. Paškvalin 1988a., djelatnost Sergejevskog u oblasti antičke arheologije, 105-111.

⁶⁰ G. Čremošnik – D. Sergejevski 1930., 1-9.

tivno središte He(dum).⁶¹ Ovaj relevantan arheološko-epigrafski i povijesni dokument, odnosno izvor, nalazi se unutar izložbe u temi ilirska plemena pod rimskom vlašću.

Znanje i akribiju, u kontekstu čitanja natpisa na rimskim spomenicima, D. Sergejevski je, između ostalog, pokazao pri dešifriranju slabo sačuvanog natpisa na počasnom cipusu sa Ilidže. Spomenik su podigli u čast caru Dioklecijanu (284.-305.) građani Ilidže. Na dijelu jedva sačuvanog natpisa upornim promatranjem, vraćajući se često na to mjesto, uspio je pročitati ime rimskog urbanog naselja na Ilidži – R(es) P(ublica) Aq(uarum) S... ili samo Aq(uae) S...⁶² Počasna baza nalazi se u temi kasnoantičko doba. Počasni cipus s natpisom i imenom cara Dioklecijana, uz ostale eksponate sa Ilidže, pokušava približiti posjetiocima sam početak povijesnog razdoblja koje počinje nastupom cara Dioklecijana na prijestolje Rimske države i koje je obilježeno progonom kršćana.

Sergejevski se bavio ispitivanjem antičkih kultura kod Ilira. Veći interes je pokazao u istraživanju domaćih kultura Silvana i Dijane, najviše među Delmatima. Izučavao ih je, u kontekstu "interpretatio romana", sa aspekta autohtonog podrijetla i umjetnosti. Njegovom zaslugom spomenici tog karaktera formiraju temu kultovi Ilira i u njoj se nalaze kao eksponati.

Sergejevski također nastavlja Patschev rad na ispitivanju ikonografskih prikaza na japodskim urnama, život i umjetnost Japoda, a posebno japodski tip urne. Neke od tih urni su našle mjesto u ovoj postavci u okviru teme o sahranjivanju kod autohtonog romaniziranog ilirskog stanovništva.⁶³

Od orijentalnih kultura koji su pobudili pažnju Sergejevskog u izložbi je predstavljen žrtvenik (ara) posvećen sirijskom božanstvu Jupiteru-Dolihenu, nađen u Japri.⁶⁴ Kult je u antičkoj Japri služio doseljenim majstorima – rudarima sa Bliskog istoka, iz Sirije, koji su bili njegove pristaše. Oni su za potrebe kulta u Japri imali Dolihenovog svećenika, koji se o njemu brinuo među njegovim vjernicima, poistovjećujući ga s rimskim Jupiterom.

U dolini Japre, uz kult boga Dolihena-Jupitera, poznato je i božanstvo Terra Mater. Njezin kult častili su isto tako rudari, romanizirano domaće stanovništvo Mezeji i drugi, a žrtvenike ovom božanstvu postavljali su upravitelji rudarsko-metalurških pogona-officina.⁶⁵ Takav jedan žrtvenik nalazi se kao eksponat unutar izložbe u temi o rimskom rudarstvu u kraju Japre.

D. Sergejevski se intenzivno bavio proučavanjem nalaza starokršćanske provenijencije. To su najčešće ulomci crkvenog namještaja kao i arhitektonski ostaci građevina-crkava. Tako je on, nakon dužeg vremena, poslije Č. Truhelke i V. Radimskog, počeo opet istraživati starokršćansko razdoblje V i VI st. i sa aspekta starokršćanske umjetnosti. Rezultati njegovih istraživanja su vidljivi u našoj izložbi u fragmentima namještaja iz bazilika u Brezi, Klobuku, Mokrom, Nerezima itd., predstavljajući ne samo kulturnu povijest kasne antike, već i njezinu umjetnost (sl. 4).⁶⁶

Pripadnik srednje generacije arheologa u Zemaljskom muzeju nakon I i II svjetskog rata je i Gregor Čremošnik. Učesnik je i suradnik D. Sergejevskog na iskopavanju bazili-

⁶¹ I. Bojanovski 1988., 152, 155.

⁶² D. Sergejevski 1936., 1-3.

⁶³ D. Sergejevski 1950., 45-93.

⁶⁴ D. Sergejevski 1965., 7-25.

⁶⁵ D. Sergejevski 1963., 85-102.

⁶⁶ D. Sergejevski 1954., 189-210 (Klobuk); 1959., 163-173 (Nerezi i Dolac); 1961., 211-228 (Mokro).

ke u Brezi tako da je sudionik nalaza nadgrobnog spomenika-cipusa Valensa Varrona, desitijatskog princepsa, nađenog u ruševinama bazilike.⁶⁷

Njegovi rezultati iskopavanja vidljivi su u arheološkim nalazima sa Stupa iz rimske vile rustike, koji se kao eksponati nalaze u izložbi u okviru teme rimska kuća.⁶⁸

Srednjoj generaciji arheologa u Zemaljskom muzeju pripada također i J. Petrović.⁶⁹ Navodimo ga zbog njegova izuzetnog arheološkog nalaza iz Bugojna, a radi se o rimskoj podnoj cigli s natpisom BISTVES. Ona bi s ovim imenom-nazivom locirala rimski municipij, poznat sa nadgrobni spomenika, na Grudine (Crkvina) u Bugojnu.⁷⁰ Eksponat se nalazi u arheološkoj postavci u temi urbana naselja-municipija.

Na kraju, uz dvije prethodne generacije, imamo i mlađu, koja aktivnije nastupa u periodu poslije II svjetskog rata. Ovoj generaciji arheologa pripadaju Irma Čremošnik, Veljko Paškvalin i Ivana Marijanović.⁷¹

I. Čremošnik je, s obzirom na postignute rezultate u terenskom i istraživačkom radu, te po broju uvrštenih eksponata, značajan učesnik u stvaranju izložbe. Vršila je iskopavanja širom čitave Bosne i Hercegovine, objavljujući njihove rezultate uglavnom u GZM. Nešto intenzivnije je izučavala rimske vile rustike ili poljoprivredna imanja-funduse. Na osnovu rezultata dobivenih iskopavanjima prednost je davala izučavanju keramike, tj. izv. terri sigillati, a unutar ovog znanstvenog segmenta ispitivala je tzv. keramiku "chiara". Uz spomenuto, njezino naučno zanimanje išlo je i dalje, pa je izučavala rimsku bojenu keramiku sa centralnog područja Bosne i Hercegovine.⁷²

Istražujući antičke vile rustike s podnim mozaicima svoje znanstveno zanimanje usmjerila je na mozaike i zidno slikarstvo, objavivši o tome i monografiju. Između ostaloga, ispitivala je i antičku nošnju i nakit na stelama pokojnika. Njoj pripadaju zasluge za veliko otkriće starokršćanskog oratorija unutar vile rustike u Paniku, s prikazom Orfeja u podnom mozaiku koji simbolizira Isusa kao Dobrog Pastira.⁷³ Nažalost, od tog mozaika iz spomenutog nalazišta imamo u postavci izložen samo mali dio s prikazom lika jedne od poznatih grčkih muza u temi antička umjetnost.⁷⁴

Zahvaljujući njezinoj akribiji u iskopavanjima posjedujemo u izložbi više vojničkih predmeta iz nalazišta Makljenovac (Doboj), koji se nalaze kao eksponati u vitrini s temom rimska vojska. I. Čremošnik je nastavila istraživati taj vojni logor (castrum) koji je mnogo ranije počeo iskopavati V. Radimsky. Od značajnih nalaza je izložen fragmentiran paradni šljem i vojnička pračka.⁷⁵ Njezinim su zalaganjem u izložbi prisutni brojni eksponati rimske terrae sigillatae i kasnoantičke bojene keramike s nalazima u drugim temama izložbe.

⁶⁷ G. Čremošnik – D. Sergejevski 1930., 9.

⁶⁸ G. Čremošnik 1930., 211-225.

⁶⁹ V. Paškvalin 1988., 96 i dalje.

⁷⁰ J. Petrović 1958., 267-271.

⁷¹ Vidi R. Šjarić 1988., 425.

⁷² I. Čremošnik 1961., 189; 1962., 115-140.

⁷³ I. Čremošnik 1976., 41-164.

⁷⁴ I. Čremošnik 1976., 41-164; 1984a., 233.

⁷⁵ I. Čremošnik 1984., 23-84.

Veljko Paškvalin je pripadnik mlađe generacije arheologa u Zemaljskom muzeju. S obzirom na relevantne arheološke nalaze dobivene njegovom zaslugom i on spada u grupu arheologa – stvaralaca antičke postavke. U tom kontekstu, za kulturnu povijest ovih krajeva vrlo je značajna brončana ruka boga Sabazija-Jupitera (Gradina, Sase, Srebrenica) s tri ispružena prsta "benedictio latina". U izložbi je prisutan i Atis, stalni pratilac kulta Magne Matris, prema nekima samostalno božanstvo. Od grčko-rimskih tu je Dionis-Liber.⁷⁶

Na Grudinama u Bugojnu, uz ostatke substrukcija rimskih terma, V. Paškvalin je istraživao i starokršćansku baziliku. Prilikom tih iskopavanja dobio je veći broj ulomaka crkvenog namještaja.⁷⁷ Jedan od njih je ulomak pluteja oltarske pregrade s prikazom slike jata riba, relevantan, kao i neki drugi, za kulturnu povijest kršćanstva i njegovu umjetnost V-VI stoljeća. Uz ovaj fragment pluteja oltarske pregrade u izložbi se nalazi, u dijelu o kasno-antičkom dobu s akcentom na kršćanstvo, i zanimljiv ulomak prozorske tranzene (zajedno s još nekim).⁷⁸

Ivana Znidaršić-Marijanović je najmlađi arheolog među stvaraocima stalne postavke. S obzirom na koautorstvo i manji broj priloga, njoj također pripada zaslužno mjesto u nastanku ove izložbe. Zajedno s V. Paškvalinom ona je stavila povijesnu točku na stogodišnje stvaranje stalne antičke postavke u Zemaljskom muzeju.⁷⁹

Ivo Bojanovski je istaknuti vanjski suradnik Zemaljskog muzeja. Ulazi u navedene stvaraoce izložbe veoma značajnim poklonom male kamene urne-sarkofaga nađenog u Konjević-Polju (Vlasenica). Sarkofag sam po sebi ne bi bio toliko značajan da u njemu nisu uz pepeo pokojnika bili pohranjeni kulturno-povijesni arheološki nalazi. Ovi eksponati su s obzirom na običaj sahranjivanja, kulturu i civilizaciju romaniziranog stanovništva veoma instruktivni.⁸⁰

Držimo da je bilo potrebno jednim prigodnim tekstom obilježiti otvaranje obnovljene stalne arheološke izložbe "Bosna i Hercegovina u antičko doba" i kraćim tekstom osvrnuti se na njezine stvaraoce, koji su izložbene eksponate prikupljali na razne načine i u različitim vremenskim periodima.⁸¹ Do sada u ovom smislu nije bilo većeg osvrta na izložbu i njezine stvaraoce. Riječi zahvale upućene su svima koji su radili na pripremi jubilarne proslave kao i onima koji su vršili pripremu na obnavljanju antičke izložbe za njezino otvaranje.⁸² Ovim bismo pokušali zaokružiti 100-godišnjicu muzeološko-znanstvenog rada generacije antičkih arheologa, koja je aktivno sudjelovala u nastanku antičke izložbe zasluživši tako svako poštovanje.

Ovaj kratki osvrt prilikom vraćanja obnovljene izložbe u prostor lapidarija neka bude skromni znak zahvalnosti za njihov veliki doprinos kulturi i znanosti BiH. Iz tih razloga kažemo im "debemus meritorum semper meminisse!"

Na mlađoj generaciji je da nastavi putem starijih na ispitivanju rimske arheologije u BiH.

⁷⁶ V. Paškvalin 1961., 203-209; 1970., 19-28; 1986., 61-79.

⁷⁷ V. Paškvalin 1998., 549-619.

⁷⁸ V. Paškvalin 1991., 209-220.

⁷⁹ I. Marijanović 1984., 89-96.

⁸⁰ I. Bojanovski, vidi rad objavljen u ovom broju GZM.

⁸¹ Arheološki eksponati uvršteni u tematsku postavku ove izložbe prikupljeni su putem arheoloških iskopavanja, rekognosciranja, poklonima ili na druge načine.

⁸² Ovdje se ispričavamo ukoliko je netko ispušten, a imao je aktivnog učešća u izložbi.

SKRAĆENICE

- AL – Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
 ARR – Arheološki radovi i rasprave, Zagreb.
 GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
 Spomenica – Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888.-1988., Sarajevo 1988.
 VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.

LITERATURA

- PH. BALLIF 1893. Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina. Theil I. Wien, Herausgegeben von Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 1893.
- Đ. BASLER 1972. Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1972.
 1986. Kršćanska arheologija. Crkva na kamenu, Mostar, 1986.
 1988. Institut za proučavanje Balkana. U: Spomenica, Sarajevo, 1988., 392-396.
- N. BILOGRIVIĆ 1998. Katolička crkva na području današnje banjalučke biskupije do invazije Turaka. 1998., 17-35; 37-49.
- I. BOJANOVSKI 1967. Municipium Malvesiatium. ARR, knj. VI, Zagreb, 1967., 241-262.
 1969. Mogorjelo – rimsko Turres (Prilog topografiji provincije Dalmacije). GZM n.s. A, XXIV, 1969., 137-163.
 1970. Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, GZM n.s. A, XXV, 1970., 5-18.
 1988. Bosna i Hercegovina u antičko doba. ANUBIH, CBI, Sarajevo, 1988.
- G. ČREMOŠNIK 1930. Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva. GZM XLII, 1930., 211-225.
- G. ČREMOŠNIK –
 D. SERGEJEVSKI 1930. Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo. Novitates Musei Sarajevoensis, Sarajevo, 1930.
- I. ČREMOŠNIK 1961. Nalazi bojene keramike u BiH u rimsko doba. GZM n.s. A, XV-XVI, 1960.-1961., 189-202.
 1962. Nalaz terre sigillate chiave u Višićima. GZM n.s. A, XVII, 1962., 115-140.
 1976. Rimsko naselje u Paniku kod Bileće. GZM n.s. A, XXIX, 1974. (1976.), 41-164.

1984. Rimski castrum kod Doboja. GZM n.s. A, 39, 1984., 23-84.
- 1984a. Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u BiH. Sarajevo, 1984.
- A. DAUTBEGOVIĆ 1988. Uz stogodišnjicu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Spomenica, 7-35.
- F. FIALA 1893. Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine. GZM V, 1893., 145-159.
1894. Crtice iz Donjeg Unca. GZM VI, 1894., 421-428.
1895. Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine. GZM VII, 1895., 365-378.
- I. KELLNER 1895. Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva. GZM VII, 1895., 161-198
- B. MARIJANOVIĆ 1988. Muzeološka djelatnost Arheološkog odjeljenja. Spomenica, 234-262.
- I. MARIJANOVIĆ 1984. Rimska nekropola sa spaljenim pokojnicima u Zeniku kod Rakovice. GZM n.s. A, 39, 1984., 89-96.
- N. MILETIĆ 1988. Naučna djelatnost u oblasti srednjevjekovne arheologije. Spomenica, 119-137.
- E. NOWOTNY 1894. Zanimljivi reljef o misterijama u bosansko-hercegovačkom Zemaljskom muzeju. GZM VI, 1894., 201-208.
- V. PAŠKVALIN 1961. Bronzana votivna ruka iz Sasa. GZM n.s. A, XV-XVI, 1960.-1961., 203-209.
1963. Kultovi u antičko doba na području BiH. GZM n.s. A, XVIII, 1963., 127-153. U ovom radu je sabrana sva literatura o kulturnim spomenicima rimskog doba.
1971. Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba. GZM n.s. A, XXV, 1970., 19-28.
1986. Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne. GZM n.s. A, 40-41, 1985.-1986., 61-70.
1988. Karlo Patsch, Spomenica, 52-56.
- 1988a. Naučna djelatnost u oblasti antičke arheologije. Spomenica, 96-119.
- 1988b. Doba kasne antike (Dominat), AL, tom I, 1988., 36-40.
1991. Ulomak pluteja iz starokršćanske bazilike u Bugojnu. ANUBIH, Posebna izdanja, knjiga Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Sarajevo, 1991., 209-220.
1995. Pojava kršćanstva u srednjoj Bosni i njegova hijerarhija u svjetlu novijih arheoloških iskopavanja. U: Zbornik radova u povodu imenovanja vrhbosanskog nadbiskupa Vinka Puljića kardinalom, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo-Bol, 1995., 755-781.

1998. Ostaci starokršćanske bazilike na Crkvini (Grudine) u Bugojnu s osvrtom na mun(icipium) Bist(ue) ili BISTVES, sjedište bistuenske biskupije i biskupa Andrije. VAHD, supl. Vol. 87-89, Radovi Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, III, Città del Vaticano – Split, 1998., 549-619.
- K. PATSCH 1896. Japodi. GZM VIII, 1896., 113-139.
1897. Novi spomenici iz Županjca – Delminiuma. GZM IX, 1897., 227-243.
- 1897a. Mithraeum u Konjicu. GZM IX, 1897., 511-537.
1914. Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, GZM XXVI, 1914., 141-219.
- J. PETROVIĆ 1958. Arheološki referati iz Bugojna i Ljubije-Japra. GZM n.s. A, XIII, 1958., 267-271.
- V. RADIMSKY 1891. Rimski utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja, GZM III, 1891., 251-262.
1892. Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891. GZM IV, 1892., 1-24.
- 1892a. Crkvene razvaline kod Dabravine u kotaru Visočkom u Bosni. GZM IV 1892., 372-387.
1894. Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893. GZM VI, 1894., 1-47.
- D. SERGEJEVSKI 1936. Aquae S... bei Sarajevo. Novitates Musei Sarajevoensis 13, 1936., 1-3.
1947. Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. GZM n.s. II, 1947., 13-50.
1950. Japodske urne. GZM n.s. IV-V, 1949.-1950., 45-93.
1954. Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku. GZM n.s. A, IX, 1954., 189-210.
1959. Bazilike u Nerezima i Docu. GZM n.s. A, XIV, 1959., 163-173.
1961. Bazilika u Mokrom. GZM n.s. A, XV-XVI, 1960.-1961., 211-228.
1963. Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni. GZM n.s. A, XVIII, 1963., 85-102.
1965. Žrtvenik Dolihena i Kasija. GZM n.s. A, XX, 1965., 7-15.
- R. SIJARIĆ 1988. Organizaciona struktura, upravljanje i kadrovi Zemaljskog muzeja. Spomenica, 422-425.
- V. SKARIĆ 1932. Altertümer von Gradac in der Lepenica Bosnien. GZM XLIV, 1932., sv. 2, 1-21.
- Ć. TRUHELKA 1893. Iskopine u dolini Lašve. GZM V, 1893., 685-699.
-

Mr. Esad KURTOVIĆ

RUDARSTVO I METALURGIJA BOSNE I HERCEGOVINE OD PRAHISTORIJE DO POČETKA XX VIJEKA

Muzej grada Zenice, Zenica, 1999.

Najnovija publikacija Muzeja grada Zenice predstavlja zbornik referata sa simpozija o rudarstvu i metalurgiji kroz prošlost Bosne i Hercegovine. Simpozij je održan u Zenici novembra 1973. godine. Posvećen je nedavno preminulom Fikretu Ibrahimpašiću – Fići, najznačajnijem neimar i djelatniku zeničkog Muzeja. U zbornik su uvršteni kompletniji rezultati održanog simpozija: prateći pozdrav učesnicima, uvodno izlaganje, referati te zaključna riječ sa skupa. Na kraju je pridodat pogovor izdavača i prikaz rada skupa prema zabilješkama F. Ibrahimpašića. Iako se tematika i hronologija saopćenja u zborniku nije najpreciznije razdvajala, među 28 referata uočavaju se cjeline s izlaganjima geologa, arheologa, historičara, etnologa i historičara umjetnosti s temama iz rudarske i metalurške prošlosti od najstarijih do modernih vremena. Zbornik nije ostavio tragove diskusije.

Svojim izlaganjem Mehmed Ramović je apostrofirao nalazišta ruda s pregledom rudarskih bazena, Nikola Gostiša je načinio pregled istraživanja metalurške tehnologije, a Kemal Kapetanović je predstavio rezultate ispitivanja metalurških uzoraka arheoloških nalaza. Prehistorijsko rudarstvo i metalurgiju pratio je Borivoj Čović, a Đuro Basler rudnike i metalurške pogone rimskog doba kroz prizmu rudarsko-metalurškog područja doline Japre. Rudarska tehnika ranog eneolita na centralnom Balkanu predmet je izlaganja Borislava Jovanovića. Antičko rudarstvo kroz epigrafske i numizmatičke izvore zaokružio je izlaganjem Ivo Bojanovski. Rudarstvu srednjovjekovne Bosne referate su posvetili Desanka Kovačević-Kojić, Ignacij Voje, Marko Vego, Branislav Đurdev, Pavao Anđelić i Fikret Ibrahimpašić, a za osmansko doba Adem Handžić, Skender Rizaj, Avdo Sućeska, Muhamed Hadžijahić, Ljubomir Bakić i Ahmed S. Aličić. Svoje izlaganje Vlajko Palavestra posvetio je ispitivanju vjerovanja u jamskog duha "Perkmana", Alija Bejtić metalu u historijskoj arhitekturi Bosne i Hercegovine, a Živko Ilić starom načinu rasvjete i rudarskim lampama. Vladimir Dumbović načinio je historijsko-topografski prikaz Kreševa kroz metaluršku proizvodnju, Josip Kličić je obradio rudnik i željezaru Vareš kroz prošlost, a Ahmet Fetibegović je pratio austrougarski projekt željezare u Prijedoru. Historijatu željezare Zenica pažnju su posvetili Kemal Hrelja i Fikret Ibrahimpašić, a Smail Tihić spomenicima tehnike, njihovom čuvanju i prezentaciji. Pored kraćeg sižea, uz referate su dati i rezimeji, pretežno na njemačkom jeziku. Zbornik je kroz pristupe nekolicine autora snabdjeven pratećim ilustracijama, skicama i shemama. Njegova tehnička izvedba je primjerena.

Neuobičajena vremenska razdaljina, u ravno 26 godina, između podnošenja referata, održanog simpozija, i pojave zbornika, povezana s objavljivanjem najvećim dijelom već

poznatih i u nauci afirmiranih radova, predstavlja izdavački kuriozitet. Skup je okupio zavidan broj izlagača i gostiju, naročito arheologa i historičara, kompetentni izraz struke, a veći broj referata zasnivao se na istraživanjima i predstavljenim rezultatima prevazilazio je razinu prigodnih saopštenja. Većina izlaganja, neka proširena i metodološki modificirana, prije pojave ovog zbornika bila je objavljena i po svojim dometima značajno je ušla u modernu historiografiju. Danas, dodatno, većina tadašnjih referenata više nije među živima. Dilema je ostala u pitanju zašto kvalitetna saopštenja jednog od značajnijih skupova u posljednje vrijeme nisu bila ranije štampana. Tu intrigantnu dimenziju zbornik je, ne donoseći pojašnjenja, tek svojom pojavom pretvorio, kontraverzno i savremenom izdavaštvu primjereno, u poučnu činjenicu.

Famozni *Radovi VIII* pojavljivali su se u javnosti zadnjih tridesetak godina po fusnotama, naročito medievalista, i ostajali nedodirljivi onima koji su tragali za njima po registrima biblioteka. Kao da je 1978. godine bila povoljna atmosfera za njihovu pojavu. Entuzijazam Fikreta Ibrahimpašića i zeničkog Muzeja za objavljivanje zbornika radova s ovoga skupa ipak nije imao dovoljno podrške.¹ Stvoren je utisak da nije bilo materijalnih sredstava za njegovu raniju realizaciju.

Pošto se zbornik nije pojavljivao, referenti su svoja izlaganja ponudili javnosti, objavljujući ih zasebno u stručnim publikacijama. Razlozi su bili očiti. Objavljeni referati, vezani za period srednjeg vijeka, D. Kovačević-Kojić, I. Vojea, P. Andelića, B. Hrabaka i A. Handžića, najveći su doprinosi u proučavanju rudarstva u posljednje vrijeme. Među prvima svoj referat je objavio A. Handžić, proširujući ga i ne napominjući da je bio izlagan na simpoziju u Zenici.² Svoje izlaganje I. Voje je objavio kao "prezširjen referat", pojašnjavajući, "se mi je zdelo potrebno, da referat čimprej objavim". Voje nije propustio priliku da navede da "referat bi moral bit tiskan v publikaciji Muzeja grada Zenice v Radovi VIII, vender na vprašanje, kdaj namerava revija iziti" u Zenici nije bilo odgovora.³ U *Spisku naučnih radova Marka Vega*, objavljenom 1980., zabilježeno je pod rednim brojem 257 da je njegov rad *Rudarstvo u Bosni i Hercegovini od VII do kraja XV stoljeća*, "odštampan ovih dana u *Radovi VIII*, izdanje Muzeja grada Zenice 1978. godine, na osnovu referata na simpozijumu u Zenici u 1973. godini".⁴ U kapitalnom djelu o gradskim naseljima srednjovjekovne bosanske države D. Kovačević-Kojić je koristila svoj, kao i referate I. Vojea, B. Đurdeva i A. Handžića. Citirane strane su izostale, a svi su navedeni u očekivanim "Radovima VIII, 1978. g."⁵ Referat, uz napomenu da je s navedenog simpozija i da je proširen, D. Kovačević-Kojić je objavila 1983.⁶ Kada je svoje izlaganje ob-

¹ "Uskoro će iz štampe izaći naša publikacija *Radovi VIII* – sa referatima sa simpozijuma Istorija rudarstva ...", Ibrahimpašić F., 1977., 22.

² A. Handžić 1978., 7-42. Nešto kasnije će Handžić referate D. Kovačević-Kojić i B. Đurdeva, koji su podneseni na simpoziju u Zenici, citirati pod "Radovi VIII, Zenica 1978", A. Handžić 1987., 9 nap. 15.

³ I. Voje, 1978., 37-59.

⁴ Po svemu sudeći autor ovog, inače potrebitim bibliografskim podacima nepreciznog spiska je Marko Vego. M. Vego 1980., 500. Uporedi, L. Fekeža 1986., 5-6, 6.

⁵ D. Kovačević-Kojić 1978., 60 nap. 29; 69 nap. 67; 149, nap. 26; 152 nap. 52.

⁶ D. Kovačević-Kojić 1983., 113-122.

javljivao 1983., P. Andelić nije navodio da je ono bilo prezentirano u Zenici.⁷ Na svoje izlaganje B. Hrabak je struci skrenuo pažnju 1976.⁸ Objavljujući ga nešto kasnije, B. Hrabak je dao poširoko objašnjenje njegove zakašnjele pojave. Objavljeni rad dio je većeg teksta *Izvoz rudarskih proizvoda iz Bosne u prvo doba osmanlijske vlasti*, koji je konačno redigiran i predat za štampu krajem 1973., poslije autorovog referata na naučnom skupu u Zenici novembra 1973., a s obzirom da "izdavač nije bio u stanju da pribavi sredstva za objavljivanje velike simpozijске sveske, rad je 1976. povučen". Dodatno, navodi da je prilog koji objavljuje obogaćen novim arhivskim podacima.⁹ Na svoje izlaganje osvrnuo se i B. Đurđev 1987. ističući da je "pisano na brzinu", i da je kroz njega prvi put pristupio pitanju kada i kako je nastao Zakonik Novog Brda.¹⁰

Objavljenim izlaganjem M. Vega upotpunjena je slika poznatih referata medievalista u pristupu srednjovjekovnom rudarstvu i tehnologiji. U posljednje vrijeme izlaganja o rudarstvu ostavila su traga i u obnavljanju diskusije "o počecima rudarstva u srednjovjekovnoj Bosni", prezentiranoj u prepravljenom tekstu Ante Babića *Srednjovjekovna bosanska država* u Enciklopediji Jugoslavije i njegovoj kritici.¹¹ Danas bi se mogli pomaknuti od pretjeranih insistiranja na izričitim "počecima rudarstva" i "zlatnom dobu Kulina bana utemeljenog na rudarstvu" koja se uporno ponavljaju.¹² Neospornom bi ostala konstatacija da se o kontinuitetu rudarskog i metalurškog razvoja mora govoriti, ali i da je rudarstvo temeljna grana privrede srednjovjekovne Bosne tek tokom XIV i u prvoj polovini XV stoljeća.¹³

Iako sa zakašnjenjem i uveliko poznati, rezultati simpozija iz 1973. godine o rudarstvu i metalurgiji u Bosni i Hercegovini kroz historiju i danas izazivaju interes. Sakupljeni na jednom mjestu olakšavaju pristup rudarsko-metalurškoj tematici i ukazuju na reafirmaciju istraživanja u nauci. Da se na vrijeme pojavio, zbornik bi, kao i Radovi III *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura* (Zenica 1973.), kada je u pitanju kulturna historija, danas bio jedna od poznatijih i citiranijih bibliografskih jedinki s obzirom na privrednu historiju srednjovjekovne Bosne. Mogu li, dakle, moderno izdavaštvo i suvremena historiografija izvući pouku iz negativnog odnosa prema naporima organizatora i izlagača sa zeničkog simpozija o rudarstvu i metalurgiji i posegnuti za neobjavljenim i javnosti i struci nepoznatim rukopisima, primjera radi, akademika Marka Šunjića, *Narodi i države u ranom srednjem vijeku*. Materijalna sredstava...

⁷ P. Andelić 1983., 145-152.

⁸ B. Hrabak tada za svoje izlaganje navodi da će biti objavljeno u: "Radovi Muzeja Zenice VI". .... Zenica 1974 (u štampi)", B. Hrabak 1976., 59 nap. 2.

⁹ B. Hrabak 1985., 183-202. Vjerovatno je povlačenje referata i uslovalo da se on i ne pojavi u ovom današnjem zborniku.

¹⁰ Uporedi, B. Đurđev 1987., 9.

¹¹ A. Babić i Redakcija EJ za BiH, 1983., 79-86; D. Kovačević-Kojić 1986., 261-262.

¹² D. Kovačević-Kojić 1989., 37-44; N. Malcolm 1995., 20; M. Imamović 1997., 32.

¹³ Uporedi, M. Šunjić 1997., 42.

1983. O rudarskoj proizvodnji u srednjovjekovnoj Bosni. *GDI BiH* 34, 1983., 113-122.
1986. Primjedbe na tekst "Srednjovjekovna bosanska država". "Istoriografski tekstovi u separatu "Bosna i Hercegovina" – II izdanje Enciklopedije Jugoslavije". *Prilozi XXI/22*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1986., 261-262.
1989. Kulinova povelja i bosansko-dubrovački odnosi. U: "Osamsto godina Povelje bana Kulina 1189-1989", Posebna izdanja ANU BiH 90, Odjeljenje društvenih nauka 23, Sarajevo, 1989., 37-44.
- N. MALCOLM 1995. Povijest Bosne – Kratki pregled. Erasmus Gilda – Novi liber – Dani, Zagreb, 1995.
- M. ŠUNJIĆ 1997. Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.) – II. dio. *Radovi HDZU* 5. 1997., 37-64.
- M. VEGO 1980. *Iz istorije Bosne i Hercegovine*. Svjetlost, Sarajevo, 1980.
- I. VOJE 1978. Bosenski svinec v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika. *ZČ* 32/1-2, 1978., 37-59.
-

SKRAĆENICE

- ANU BiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
 GZM n.s. A – Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija) Nova serija. Sarajevo.
 GDI BiH – Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
 EJ – Enciklopedija Jugoslavije.
 IZ – Istorijski zbornik. Banja Luka.
 POF – Prilozi za orijentalnu filologiju. Sarajevo.
 Radovi HDZU – Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost. Sarajevo.
 ZČ – Zgodovinski časopis. Ljubljana.

LITERATURA

- P. ANĐELIĆ 1983. Marginalije o tragovima starog rudarstva i metalurgije u srednjoj Bosni. GZM n.s. A, 38, Sarajevo, 1983., 145-152.
- A. BABIĆ
i REDAKCIJA EJ za BiH 1983. Srednjovjekovna bosanska država. EJ II, 2. izdanje. JLZ, Zagreb, 1983., 79-86.
- B. ĐURĐEV 1987. Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo. Djela ANU BiH 65, Odjeljenje društvenih nauka 37, Sarajevo, 1987.
- L. FEKEŽA 1986. Izbor iz bibliografije naučnih radova Marka Vega. GZM n.s. A, 40/41 (1985.-1986.), 1986., 5-6.
- A. HANDŽIĆ 1978. Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća. POF 26 (1976.), 1978., 7-42.
 1987. Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII vijeka. Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, Posebna izdanja ANU BiH 79, Odjeljenje društvenih nauka 18, Sarajevo, 1987., 5-38.
- B. HRABAK 1976. Prodaja proizvoda bosanskog rudarstva u Veneciji i Mlečanima u Dalmaciji. GDI BiH 21-27, 1976., 59-72.
 1985. Gleta iz Bosne u XV i XVI veku. IZ 5, 1985., 183-202.
- F. IBRAHIMPAŠIĆ 1977. Ljetopis jednog muzeja (Uz 10-godišnjicu plodnog djelovanja). Odjek 30/13-14. Sarajevo, 1977., 22.
- M. IMAMOVIĆ 1997. Historija Bošnjaka. Preporod, Sarajevo, 1997.
- D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ 1978. Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1978.

Adnan BUSULADŽIĆ

MONOGRAFIJA ILIDŽA

(segment arheologije)

Općina Ilidža, Sarajevo, 2000.

Početak ove godine iz štampe je izašla reprezentativna Monografija Ilidža. Izdavač Monografije je općina Ilidža, a autor koncepcije Mirza Hasan Ćeman. Cilj njenog izdavanja je da se široj javnosti približi i predstavi općina Ilidža, svi njeni resursi, potencijali ali i kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe. Ona zavrjeđuje pažnju i činjenicom da je na jednom mjestu objedinjeno više naučnih oblasti i segmentata i to na vrlo stručan i enciklopedijski način. Pisana je sintetski i raznovrsno, pa je i sam rad na njoj bio timski i multidisciplinarni. Obuhvaćena i obrađena su sva područja: prirodno-geografsko, arheološko, etnološko, historijsko, arhitektonsko, ekonomsko, društveno i ekološko. O različitim temama su pisali stručnjaci zaduženi za različite oblasti: Svetlana Bajić, Muso Dizdarević, Tomislav Išek, Ibrahim Krzović, Sulejman Redžić, Aiša Softić, Muriz Spahić, Boris Tihi, Nadežda Zjuzin, Željko Mišanović, Behija Zlatar, Vlasta Žuljić. Samo izdanje je luksuzno, sa obiljem kvalitetnih fotografija Dragutina Resslera i odličnom tehničkom opremom Dževada Hoze.

Bogati resursi i pogodan prirodno-geografski položaj usloveli su razvoj ljudskih naselobina već od najstarijih vremena. Zato je segment arheologije iscrpno obrađen, što je i logično ako se ima u vidu činjenica da se radi o području sa vrlo bogatim nalazištima. Ovaj dio je obrađen hronološki, a o temi su pisali stručnjaci, uglavnom sadašnji ili bivši radnici Zemaljskog muzeja: period prahistorije obradio je Zdravko Marić, period rimske vladavine Mirza Hasan Ćeman, a period srednjeg vijeka do dolaska Osmanlija Lidija Fekeža i Margita Gavrilović. Autori priloga su obradi materijala prišli sa regionalnog i šireg teritorijalnog stanovišta, uklapajući nalaze i podatke sa teritorije općine Ilidža u opća kretanja određenih protohistorijskih i historijskih perioda.

Prilog Zdravka Marića pod naslovom *Od Butmira do Desitijata* u cijelosti se vezuje za najstarije doba iz kojeg su pronađeni arheološki nalazi na području Ilidže, tačnije Butmira. Autor priloga iznosi genezu *butmirske kulture* koja je jedna od najstarijih kultura mlađeg neolita i ranog eneolita u Bosni, pa i šire. Na nastanak ove kulture djelovali su različiti faktori. Osnovu *butmirske kulture* činila je *kakanjska kultura* na čijoj se teritoriji i razvila. Neumitan je i uticaj sa strane iz Panonije, sa Jadrana i sa istoka. Različiti elementi vremenom su se integrisali i stvorili ovu novu kulturu. Naselja *butmirske kulture*, pored Butmira, su Butmir-Bare kod Ilidže (naselje nedavno otkriveno), Brdo u Kiseljaku, Okolište u Donjim Moštama, Obre II kod Kakanja, Nebo u dolini Bile, Kraljevine kod

---

Maglaja, Brajkovići kod Travnika. Poseban značaj ima utvrđeno naselje Gradac u Gornjem Kotorcu iz vremena eneolita, a iz brončanog i željeznog doba neistraženi lokaliteti u Blažuju, Hrasnici, uz vrelo Bosne i u Zeniku.

U neolitskom naselju Butmir je nađeno mnogo arheološkog materijala, pa autor pažnju usmjerava u nekoliko osnovnih pravaca. Radi se prije svega o kamenom oruđu i oružju, keramičkim posudama i figurinama. Na osnovu ovih materijalnih ostataka rekonstruirane su neke osnovne činjenice o privredi, vjerovanju, porijeklu i odnosima u ovim zajednicama. Ono što *butmirsku kulturu* čini posebno interesantnom je figuralna plastika i keramika.

S obzirom da je *kakanjska kultura* bila baza *butmirske kulture*, kakanjski oblici posuda ostali su karakteristični i za ovu kulturu. Riječ je o tri oblika posuda: loptastom, cilindričnom i kruškočlikom. U većem broju slučajeva butmirska keramika ima uglačanu površinu tamne, tamnosive ili crvene boje koju karakterizira izuzetan način ukrašavanja. Već od najstarije faze prisutni su krivolinijski i pravolinijski motivi, koji će ostati u sistemu ukrašavanja sve do kraja *butmirske kulture*. Osim ovih, postojali su C i S spiralni motivi, rombovi, trokuti i razne druge kombinacije karakteristične za Butmir. U klasičnoj fazi javljaju se tri osnovne vrste keramike: crnoglačana, spiralno-trakasta i keramika hvarskolisličikog tipa. Keramika najmlađe faze evidentirana je samo u Obrama II, pa zato u prilogu nisu ni prikazane njene osobine.

Pored keramike, značajne arheološke nalaze predstavlja figuralna plastika. Najveći broj plastike je nađen u samom Butmiru i sporadično u Obrama II i Nebu. Životinjskih figura je malo i uglavnom se radi o shematiziranim predstavama goveda. Ljudske figurine najviše predstavljaju ženske likove i autor ih svrstava u tri grupe: realistične, shematizirane i naturalistične. Veći broj ženskih predstava ukazuje na kult plodnosti i na matrijarhalne odnose koji su vladali u društvu. Figurine "adoranata" sa prekrštenim ili uzdignutim rukama najvjerovatnije su rađene u svrhu određenih kultno-religijskih obreda.

Butmirska kultura već od momenta prvih iskopavanja 1893.-1896. godine zaokuplja pažnju evropskih i svjetskih naučnih krugova. Arheološki ostaci iz Butmira potvrđuju da su umjetnički izrazi ove kulture jedni od najoriginalnijih iz perioda neolita na širim prostorima Balkana.

Autor ne obrazlaže detaljno period bronzanog i željeznog doba jer lokaliteti iz tog perioda na području Ilidže do danas nisu ozbiljnije istraživani.

O dolasku Rimljana i procesu romanizacije prostora Ilidže pisao je Mirza Hasan Ćeman u poglavlju pod naslovom *Res Publica Aquarum S...* Ilidža je najznačajnija ljevakovita banja rimskog doba u našoj zemlji, pa je u prilogu značajna pažnja posvećena historijatu arheoloških istraživanja i onom što je tom prilikom nađeno. Prilikom podizanja hotela *Bosna*, na području Lužana naišlo se 1893. na vrlo značajne tragove rimske kulture i to na mjestu gdje se i danas nalaze vrelo i banjski objekti. Tu se posebno ističe villa urbana, koja predstavlja gradsku vilu koja je tokom niza stoljeća pretrpila više preuređenja, ali je njena osnovna stambena funkcija tokom cijelog vremena trajanja ostala ista. Drugi važan i istražen objekat je hospicium. To je javni objekat u kojem su smještaj nalazili ljudi koji su dolazili radi liječenja ili radi poslovnog boravka. Hospi-

cium je bio od kraja II stoljeća pa sve do kraja IV stoljeća otvoren za smještaj gostiju. Pored ova dva, nađeni su ostaci još nekoliko objekata, ali oni do danas nisu u potpunosti istraženi.

Mozaici kao vrsta likovne tehnike, složene prema unaprijed pripremljenoj shemi, nađeni su u svim značajnijim arhitektonskim objektima. Mogu se datirati u period od kraja II do kraja III stoljeća. Pored ovih monumentalnih ostataka arhitekture, autor ističe da je pronaden i veliki broj raznih arhitektonskih dekorativnih elemenata, krovnog crijepa, sitnih umjetničkih predmeta, mnogo rimskog novca, ulomaka olovnih cijevi za vodovod, kanalizacionog sistema i hipokaustnog sistema grijanja.

Autor se detaljnije pozabavio i pitanjem imena ovog antičkog naselja. Konkretnije podatke o imenu naselja daje natpis nađen 1936. godine. Natpis je na kamenoj bazi koja je u toku Agresije (1992.-1995. g.) oštećena, a nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Puni naziv rimske kolonije na Ilidži je bio *Res Publica Aquarum S...*. Iza slova S u natpisu je uništeno još nekoliko slova, tako da se ne zna kako je glasila kratica. Autor teksta se poziva na Esada Pašalića, koji smatra da je naselje dobilo ime po termalnim vodama i da se zvalo *Aquae Sulfuratae* tj. Sulfatna banja, ali ne isključuje mogućnost da je ime naselja moglo sadržavati i dio imena cara Septimija Severa (193.-211. g.). Ovaj vladar, koji je bio važan u procesu romanizacije, mogao je biti značajan i za naseobinu na Ilidži. Ne treba posebno naglašavati da zbog nedostataka drugih dokaza i izvora sve ove tvrdnje do daljnjeg ostaju na razini hipotetičkog, kako to autor i ističe.

Na zanimljiv i komparativan način u prilogu je izložen i fenomen kultova. U širem području banje pronadena su dva natpisa posvećena bogu Apolonu, koji je, uz druge funkcije, bio pokrovitelj vještine liječenja. Posmatrajući druge dijelove provincije Dalmacije može se pretpostaviti postojanje i orijentalnih kultova kao i štovanje autohtonih ilirskih božanstava oko samog vrela. U procesu romanizacije došlo je do sinkretizma kultova, tako da se i domaći kult identificirao sa Apolonom. Rimljani su prilikom liječenja bacanjem novčića u izvor, prinosili žrtvu. Autor podsjeća na običaj da i danas na Alidun, odnosno Ilindan, ljudi bacaju novac u vrela Bosne radi plodnosti i zdravlja.

O problemu nastanaka naselja *Aquae S...*, koje je imalo složen razvojni proces, u tekstu je dat poseban osvrt. Jačem razvoju ovog naselja pogodovalo je više faktora. U prvom redu to je pogodan prirodni položaj, ukrštanje cesta, termalne vode, ali i tradicionalna naseljenost tog prostora i u predrimsko doba. Na tom području prije rimskih osvajanja živjelo je autohtono pleme Desitijata. Rimljani su zauzeli ovo naselje koje je bilo seoskog tipa. U prvom stoljeću naselje prerasta u naseobinu koja poprima elemente urbanog tipa, a oko njega su i dalje egzistirala gradinska naselja (*castella* i *oppida*) sa autohtonim stanovništvom. Eksploatacija sumpornog vrela počela je dosta rano, a same terme u društvenom i socijalnom kontekstu u rimskom društvu imale su značajnu ulogu. Naselja koja su imala strateški značaj i bila od općeg interesa rimska vlast je izdvajala i pretvarala u državno vlasništvo. Tako je i područje oko termalnog izvora bilo stavljeno pod njihovu vlast. *Aquae S...* je sve više postajala centar jednog šireg teritorijalnog područja. Do danas je ostalo nejasno na koji je način ovo naselje dobilo i razvilo svoj administrativni i pravni status u sastavu Rimske imperije. Posebno je naglašena važnost procesa naseljavanja.

nja veterana na području današnjeg Sarajeva za vrijeme cara Marka Aurelija (161.-180. g.). Ovim aktivnostima je bio ojačan rimski element na ovom, po rimsku državu, strateškom području. Tako saznajemo da je pravno-administrativni status ovog naselja rješavan kombinacijom spontanih procesa, ali i ciljanih akcija rimske vlasti. Autor priloga podvlači poseban značaj dekreta *Constitutio Antoniniana* kojom car Karakala 212. godine dodjeljuje građansko pravo svim stanovnicima Carstva. Time i prostor koji je naseljavalo desitijatsko pleme dobija status municipalne političke i teritorijalne zajednice. Stari centar Desitijata – *Castellum Hedum* time se svodi na naselje od sekundarnog značaja, a *Aquae S...* sve više postaje centar šireg regiona kako za doseljenike, tako i za autohtono stanovništvo.

Pronađeni arheološki materijal i do sada evidentirani lokaliteti svjedoče o kompleksnim društvenim odnosima, bogatoj graditeljskoj djelatnosti, ali i razvijenom umjetničkom ukusu koji je vladao u ovom rimskom naselju.

Period srednjovjekovne bosanske države pod naslovom *Od dolaska Slavena do pada Bosanskog kraljevstva* obradile su Lidija Fekeža i Margita Gavrilović. Period od VII do IX stoljeća prilično je neistražen na našem, ali i na prostoru susjednih zemalja. O tom vremenu ne postoje pisani tragovi, pa sve činjenice koje su poznate bazirane su pretežno na arheološkom materijalu. Prije svega, radi se o nekropolama, grobnim nalazima i ostacima sakralne i profane arhitekture.

Ranosrednjovjekovna nekropola iz lokaliteta Varošište u selu Mihaljevićima i grobovi oko crkve u Rogačićima daju, kako se u tekstu ističe, osnov za pretpostavke o nekim društvenim i kulturnim kretanjima iz IX stoljeća, kada već dolazi do konsolidacije stanja i pojave prvih teritorijalnih jedinica. U Mihaljevićima je otkopano 160 grobova, a na osnovu grobnih priloga 146 je pripisano Slovenima. Ti prilozi su uglavnom razne vrste nakita. U izradi nekih primjeraka ovog nakita primjetan je uticaj iz Dalmacije, Panonije i Bizanta. Veći dio nakita je ipak izrađen u slavenskim radionicama. Autorice priloga ostavljaju otvorenom mogućnost postojanja radionica i na bosanskom tlu, posebno kada se uzme u obzir da je kod nekih primjeraka nakita zapaženo stapanje umjetničkih izraza iz Dalmacije i Panonije.

Drugi ranosrednjovjekovni lokalitet je groblje s kraja IX i početka X stoljeća iz Rogačića. U kasnom srednjem vijeku kompleks je prekriven nekropolom stećaka. Nešto ranosrednjovjekovnog materijala nađeno je i prilikom iskopavanja antičkog lokaliteta na samoj Ilidži.

Na širem i užem području općine Ilidža nađene su nekropole u Donjem Kotorcu, u Krupcu ispod grada Teferića, u Batalovićima kod Rakovice, u Hrasnici, u Vojkovićima, u Lužanima, na lokalitetu Fejzuša u Tilavi, kao i na Pavlovcu kod Toplika. Pavlovac je kao nekropola pripadao velikaškoj porodici Pavlovića. Odatle potiče i drveni sanduk za koji se pretpostavlja da je pripadao knezu Pavlu Radenoviću, koji je poginuo 1415. godine. U prilogu se posebno naglašava da je kod svih nekropola primjetan proces devastacije i nestanka stećaka. Tako je u Pavlovcu početkom XX stoljeća bilo stotinjak stećaka, a 1980. godine svega četrdesetak, u Vrutcima početkom XX stoljeća bilo je dvije stotine stećaka, sačuvano ih je samo osamdeset. Na nekropoli u Mihaljevićima početkom XX stoljeća već nije bilo stećaka.

Od sakralnih objekata na ovom području arheološki su istražene dvije crkve iz ranog srednjeg vijeka. Radi se o crkvama na lokalitetu Crkvine u Vrutcima i u selu Rogačići. Postojanje ovih crkava na relativno maloj udaljenosti govori u prilog činjenici da je "društveni život, koncentracija bogatstva i crkvena organizacija bila razvijena na tom području."

Na lijevoj obali Željeznice, u Krupcu, nalaze se ostaci kasnosrednjovjekovnog grada poznatog pod imenom Teferič. Ovo mjesto je imalo funkciju utvrđenja i jedini je do sada poznati profani objekat na tom prostoru.

Usmene predaje i toponomastika pojedinih mjesta koje autorice navode upotpunjuju sliku intenzivnog života u ovom periodu. Na osnovu ovih predaja i toponima u mnogo slučajeva prepoznata su imanja niže vlastele, zbornih mjesta, postojanja crkvi i vinograda i prisustva kovačkog zanata.

Pisani izvori koji govore o lokalitetu općine Ilidža su malobrojni, i odnose se samo na kasni srednji vijek. Osnovu tih pisanih izvora predstavljaju osmanski defteri, malobrojni epigrafski spomenici i razna dokumenta iz arhiva. Tako je vrlo zanimljiv u historijskom i vrijedan u arheološkom kontekstu i epigrafski spomenik iz Donjeg Kotorca. Na njemu piše da je plemić Bogčin sin kneza Stipka sahranjen na svojoj plemenitoj zemlji. U prilogu je navedena i darovnica ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV iz 1244. godine. Njom se potvrđuju stari posjedi bosanske biskupije. U jednom drugom dokumentu iz Dubrovačkog arhiva spominje se pljačka trgovaca Novakovića od strane ljudi Stjepana Kosače pod Blažujem. Treći dokument koji se navodi u tekstu predstavlja popis vilajeta Hodidjed iz 1455. godine, u kojem se nahija Tilava spominje kao posebna jedinica. Pored Tilave, u ovom popisu se spominju i mjesta koja i danas postoje, kao što su: Butmir, Lužani, Otes, Stup, Osijek, Tilava, Grlica, Vlakovo itd.

Već od IX stoljeća počinju se javljati prve političko-teritorijalne jedinice-župe. U srednjem toku Miljacke pojavljuje se i naselje Vrhbosna. Župa Vrhbosna je uz još šest župa činila jezgru države u ranom srednjem vijeku. Kad se govori o ranosrednjovjekovnoj župi Vrhbosna, treba imati na umu da se ona prostirala uz rijeke Miljacku i Željeznicu i uz gornji tok Bosne, kao i to da je u njen sastav ulazila i teritorija općine Ilidža, na kojoj je uočena koncentracija značajnih nalaza posebno iz IX i X stoljeća.

Do XIV stoljeća župa je bila pod vlašću bosanskih banova. U kasnijem periodu otvoreno je pitanje da li je pripadala Kotromanićima ili Pavlovićima. U nekim izvorima navodi se da su dio župe držali Kosače. Župa je bila među prvim na udaru Osmanlija. To je rezultiralo da 1448. godine, dakle 15 godina prije pada bosanske države, Vrhbosna uđe u sastav Osmanskog carstva.

Arheološki lokaliteti na Ilidži, kao i sami nalazi koji su na njima pronađeni, sve do danas nisu izgubili na značaju i aktuelnosti. Malo je mjesta u kojima na tako malom prostoru postoji toliko obilje tragova ljudskog života koje možemo pratiti u kontinuitetu od prahistorije do danas. Dio Monografije Ilidža koji tretira oblast arheologije treba da potakne i još jednom podsjeti o kakvom se, u arheološkom smislu, bogatom području radi, ali isto tako i da probudi svijest o kulturnom naslijeđu koje baštinimo, a o kojem se vrlo često adekvatno ne brinemo. Autori su uspjeli na jedan, za širu javnost prihvatljiv način sintetizirati sve ono najvažnije u mnoštvu objavljene i neobjavljene građe i materi-

---

jala, ali i na jednom mjestu prikupiti svu važniju literaturu koja o problematici nastanka Ilidže postoji.

Na kraju treba istaći veliki značaj i doprinos koji je u izdavanju i štampanju Monografije dala sama Općina Ilidža. Širi i uži prostor Ilidže je toliko zanimljiv s naučnog, kulturnog i ekonomskog aspekta da je čudno što je ova Monografija morala čekati toliko dugo da ugleda svjetlo dana. Njeno uspješno pojavljivanje dovelo je do toga da su i neke druge općine postale zainteresirane za slične projekte i prezentaciju svoje baštine i resursa.